215
I210.2/1/:1

لۇشۈن ھەسەرلىرى

تەرجىمە قىلغۇچى : توختى باقى ئارتىشى

قەبرە
ياۋاكىياھ

21500009799

لۇشۈن ھەسەرلىرى

1- تېرم
قەبرە
ياۋا كىياھ
2- تېرم
چوقان
تېڭىرقاش
يېڭى يىزىلغان گونا ھېكايە
3- تېرم
گىسىسق شامال
سايىۋەن
سايىۋەننىڭ داۋامى
«سايىۋەننىڭ داۋامى»نىڭ داۋامى
4- تېرم
گۈڭ «بىكار»
ئالا گۆگۈل
5- تېرم
تاغدىن - باغدىن
ساختا ئەرگىنلىكنامە
6- تېرم
گۈلشەن پاراڭلىرىغا گىستىغارە
چىلتە گىلىك ئەدەبىيات
7- تېرم
خالاس
گونس بوتگىسى قىلىپەتونلىرى
8- تېرم
گەچتە گۈزۈلگەن سەھەر غۇنچىسى
شېئىرلار
ئىككى يەردىن مەكتۇپلار
مەكتۇپلار

图书在版编目(CIP)数据

鲁迅文集.1/鲁迅著；托呼提·巴克译. —乌鲁木齐：新疆人民出版社，2006.3
ISBN 7—228—09890—0

Ⅰ.鲁… Ⅱ.①鲁… ②托… Ⅲ.鲁迅著作—选集—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.I210.2

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2006)第 018416 号

责任编辑：艾合买提·伊明 帕提古丽·米吉提
责任校对：阿布列孜·阿巴斯 牙生·扎衣都
封面设计：买买提·乃拜提

鲁迅文集（1）（维吾尔文）

鲁迅 著
托呼提·巴克 译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编：830001）
新疆新华书店发行
新疆新华印刷二厂印刷
880×1230 毫米 32 开本 16.5 印张 2 插页
2006 年 3 月第 1 版 2006 年 3 月第 1 次印刷
印数：1—3000

ISBN 7—228—09890—0 定价：30.00 元

مۇھەررىردىن

لۇشۈننىڭ بارلىق ئەسەرلىرى دەسلەپتىلا يەنى لۇشۈننىڭ ۋاپاتىدىن ئىككى يىل ئۆتمەيلا 1938 - يىلى لۇشۈن ئەپەندىنىڭ «ماتەم ھەيئىتى» تەرىپىدىن رەتلىنىپ، «لۇشۈن ئەسەرلىرى» دېگەن سەرلەۋھىدە 20 توم قىلىپ نەشر قىلىنغان، ئۇنىڭغا ئاپتورنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرى، تەرجىمە ئەسەرلىرى، يېغىپ - توپلاپ، رەتلەپ نەشرگە تەييارلىغان قەدىمىي ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن. 1947 - يىلى مەخسۇس ئىجادىي ئەسەرلىرى ۋە ئەدەبىيات تارىخىغا دائىر تەتقىقاتلىرى رەتلەپ كىرگۈزۈلگەن، يېزىلغان ۋاقتى بويىچە يىللىق كىتابچە شەكلىدە تۈزۈلگەن «لۇشۈننىڭ 30 يىللىق ئەسەرلىرى» ناملىق 30 پارچە كىتابنىمۇ نەشر قىلىنغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، «خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى» ئاپتورنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان ئەسەرلىرىنى — بەدىئىي ئىجادىي ئەسەرلىرى، مۇھاكىمە - ئوبزورلىرى يەنى فېلىيەتونلىرى، ئەدەبىيات تارىخىغا دائىر تەتقىقاتلىرى ۋە قىسمەن سالام خەتلىرىنى — يېڭىۋاشتىن رەتلەپ، زۆرۈر تەپىلغان ئىزاھلارنى قوشۇپ، 1956 - يىلىدىن 1958 - يىلىغىچە جەمئىي 10 تومлۇق «لۇشۈن ئەسەرلىرى»نى نەشر قىلدى. 1981 - يىلى «خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى» يەنە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 10 تومлۇق «لۇشۈن ئەسەرلىرى»نى ئاساس قىلىپ، يىللىق «توپلام سىرتىدىكى توپلام»، «توپلاملار سىرتىدىكى توپلاملاردىن قېيىقالغان ئەسەرلەر»، «تەۋەررۈك ئەسەرلەرگە بېغىشلاپ يېزىلغان مۇقەددىمە ۋە خاتىمىلەر توپلىمى»، «تەرجىمە ئەسەرلەرگە بېغىشلانغان مۇقەددىمە ۋە خاتىمىلەر توپلىمى»، «كۈندىلىك خاتىرىلەر» ۋە شۇ چاغقى

چە تېپىلغان بارلىق سالام خەتلىرىنى قوشۇپ، جەمئىي 15 تومۇق «لۇشۇن ئەسەرلىرى» نى نەشر قىلدى. بۇنىڭغا يەنە ئاپتورنىڭ ئىجادىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ يىلنامىسى، بارلىق ئەسەرلەرنىڭ مۇندەرىجىسى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تومۇ قوشۇلغان. ئاپتورنىڭ چەت ئەل تىللىرىدىن تەرجىمە قىلغان ئەسەرلىرى، ئەدەبىيات تارىخىغا دائىر توپلاپ - رەتلەپ نەشرگە تەييارلىغان تەۋەررۈك (قەدىمىي) ئەسەرلىرى، ئىلگىرىكى چاغلاردا جۇڭگو ۋە چەت ئەل كىتاب - ژۇرناللىرىدىن يىغىپ - رەتلەپ تەييارلىغان «جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەزكىرىسى»، «ھاياتلىق ئالامەتلىرى» سەرلەۋھىلىك فىزىئولوگىيە لېكسىيىلىرى قاتارلىق ئەسەرلىرى توپلامغا كىرگۈزۈلمىگەن.

لۇشۇن ئەسەرلىرىنىڭ چوڭ ھەجملىك نۇسخىلىرىدىن باشقا ئايرىم توپلام، كىتابچە، تاللانما، يەككە پارچە ئەسەر شەكلىدە نەشر قىلىنغان نۇسخىلىرى ئاز ئەمەس، نەشر قىلغان جايلار، مۇئەسسەسەلەرمۇ ئوخشاش ئەمەس. يۇقىرىدىكى گەپلىرىمىز پەقەت لۇشۇن ئەسەرلىرىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى ۋە نەشر قىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا پەقەت خەنزۇ تىلى نۇقتىسىدىلا توختالغان بايان. ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىدىن سۆز ئاچساق، خەنزۇ تىلىدا ئايرىم - ئايرىم كىتابچە، توپلام قىلىنغان نەشر نۇسخىلىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان قىسىملىرىمۇ بار، 10 تومۇق توپلامدىن تەرجىمە قىلىنغانلىرىمۇ بار، 16 تومۇق توپلامدىن تەرجىمە قىلىنغانلىرىمۇ بار؛ ئىزاھسىز نۇسخىلىرىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىرىمۇ بار، ئىزاھلىق نۇسخىلىرىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىرىمۇ بار. قولىڭىزدىكى بۇ سەككىز تومۇق «لۇشۇن ئەسەرلىرى» ئەنە شۇ تەرجىمە لەرنىڭ مەجمۇئەسى. بۇ مەجمۇئەنى خەنزۇ تىلىدىكى ئەسلىي 10 تومۇق، 16 تومۇق ياكى 20 تومۇق ۋە ياكى 30 يىللىق توپلامالارنىڭ تولۇق تەرجىمىسى دېگىلى بولمايدۇ؛ پەقەت «لۇشۇن ئەسەرلىرى» نىڭ 10 تومۇق نۇسخىسى ئاساسىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتلىرى، تارىخىي ئەسلىمىلىرى، ھېكايە ۋە پوۋېستلىرى، نەسرلە-

رى، شېئىر - نەزمىلىرى، فېلىيەتونلىرى ۋە مەكتۇپلىرىنىڭ ئاساسەن تولۇق، قىسمەن تاللانغان تەرجىمىلىرىنىڭ جۇغلانمىسى.

جۇڭخۇا ئېلىنىڭ، شۇنىڭ بىلەن بىللە دۇنيا خەلقىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە قىممەتلىك مەنىۋى گۆھەر سانىلىپ كېلىۋاتقان لۇشۇن ئەسەرلىرىنى تەرجىمە ۋە نەشر قىلىپ ئۇيغۇر كىتابخانلىرىمىزغا سۇنۇش ھەقىقەتەن شەرەپلىك ھەم مۇشكۇل بىر ئىش. بۇ ئىش ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدىن باشلىنىپ، گېزىت - ژۇرناللار ئارقىلىق پارچە ئەسەرلەر ھالىتىدە، كېيىنچە تاكى 80 - يىللارغىچە يەككە - يەككە توپلام، تاللانما، ئۆزۈندە ۋە رىسالە نۇسخىسىدا نەشر قىلىنىپ، ئوقۇرمەنلىرىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرۇلۇپ كەلدى. مانا بۇ سەككىز تومۇق «لۇشۇن ئەسەرلىرى»نى ئەنە شۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا قايتا رەتلەپ، نۆۋەتتە كېيىنكى يېڭى نەشرى دەپ ئېتىراپ قىلىنىۋاتقان خەنزۇچە 16 تومۇق نۇسخىسىغا قاراپ تەھرىرلەپ نەشرگە تەييارلىدۇق. بۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىمىز. بۇ قېتىمقى نەشرگە تەييارلاشتا «ئىزاھلار» قىسمىغا بەزى زۆرۈر ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر بەزى تارىخىي ۋەقە ۋە شەخسلەرگە ئۆز ۋاقتىدا باشقىلار تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىنتايىن سولچىل باھالارنى تارىخىي رېئاللىق نۇقتىسىدىن قايتىدىن باھالاشتا ئەكس ئېتىدۇ. ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىغىنى شۇكى، تەرجىمىشۇناس توختى باقى ئارتىشى ئۇيغۇر ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىدە يول ئاچقۇچى ئۇستاز بولۇش سۈپىتى بىلەن تەرجىمە ساھەسىدە ئۆزگىچە ئۇسلۇب يارىتالقان. بۇ ئۇنىڭ باشقا مىللەتلەرگە خاس سۆز - ئاتالغۇلارنى ئۇيغۇر چىغا ئۆزلەشتۈرۈپ ئېلىشىدا، ئەسلىي تىلدىكى سۆز - دىئالوگلارنى سۆزمۇسۆز ئەمەس، بەلكى ماھىيەتلىك ئوبرازى بىلەن گەۋدەلەندۈرۈشىدە ئالاھىدە ئىپادىلىنىدۇ. باشقا مىللەتلەرگە خاس ئاتالغۇ - ئىبارىلەرنى شۇ مىللەتكە خاس ئاتالغۇلار بىلەن ئېلىش، بولۇپمۇ دىن ۋە ئۆرپ - ئادەتكە تاقىلىدىغان ئاتالغۇلار مەسىلىسىدە تېخىمۇ شۇنداق قىلىش ئۆلچىمى توختى باقى ئارتىشقا ئوخشاش

مۇندەرىجە

قەبرە

بېغىشلىما 3
ئىنسانلار تارىخى 7
پەن تارىخى توغرىسىدىكى مۇھاكىمە 27
مەدەنىيەتتىكى بىر تەرەپلىملىك توغرىسىدا 54
شاياتۇنلارنىڭ شېئىرىي قۇۋۋىتى توغرىسىدا 87
ئەقىدە ۋە پىداكارلىق توغرىسىدىكى قاراشلىرىم 171
بىز ھازىر قانداق ئاتا بولۇۋاتىمىز 191
نورا ئۆيدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قانداق بولدى 212
تالانت بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى 223
لېيفېڭ مۇنارىنىڭ يېقىلىشى توغرىسىدا 229
بۇرۇت ھەققىدە 233
رەسىم تارتىشقا دائىر 241
يەنە لېيفېڭ مۇنارىنىڭ يېقىلىشى توغرىسىدا 253
ئەينەككە قارىغاندا 260
كەچ باھاردىن پاراڭ 267
چىراغ تۇۋىدىكى ئەسلىمىلىرىم 275
پارچە ئەسلىمىلەر 288
«ئاناڭنى!» توغرىسىدا 298
كۆزنى ئېچىپ قاراش توغرىسىدا 305
گەپ بۇرۇتتىن چىشقىچە 314

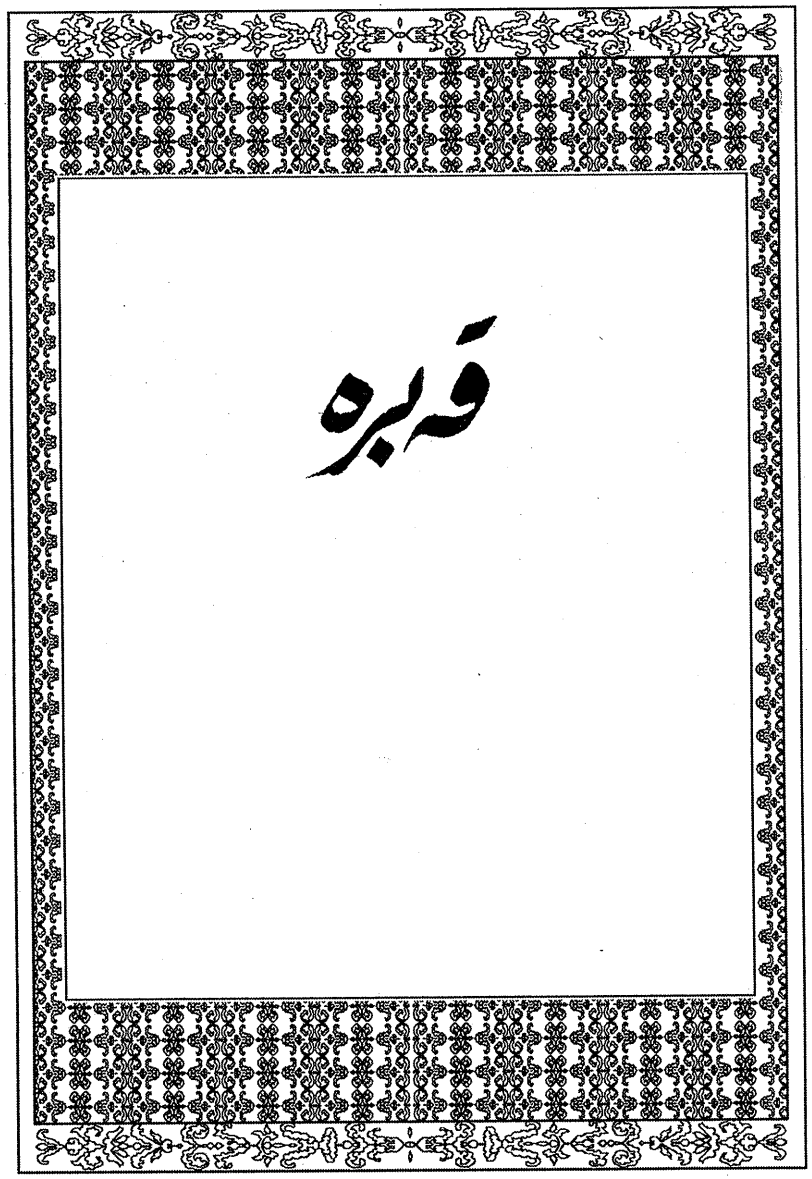
تەرجىمە پېشىۋالىرىمىزنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا داۋاملىق ئىزلىنىشى بىلەن ۋۇجۇدقا چىققان. بىز ئۇيغۇر ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىمىزنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىكى بۇ جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن بۇنداق تۈستىكى سۆز - ئاتالغۇلارنى ئەينەن ساقلاپ قالدۇق. مۆھتەرەم تەرجىمانىمىزنىڭ ئىپادە تىلى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30 -، 40 - يىللىرىدىكى سۆز - جۈملە قۇرۇلمىسىغا يېقىن. بىز چاغاتاي تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ تىلى لۇشۈن ئەسەرلىرىنىڭ تىل ئۇسلۇبىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قاراپ، تەرجىمانىمىزنىڭ جۈملە ئۇسلۇبىغا ھۆرمەت قىلدۇق. بۇ نۇقتىلار ئۇيغۇر تىلى ۋە تەرجىمە تەتقىقاتىدا مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە. يەنە شۇنىمۇ ئېيتماقچىمىزكى، بۇ مۇشكۈل ئىشنى مۇۋەپپەقىيەتلىك پۈتتۈرۈش يولىدا كۆپ تىرىشقان بولساقمۇ، ئىقتىدارىمىزنىڭ ۋە بەزى ئىمكانىيەتلىرىمىزنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن بەزى كەمچىلىك ۋە قۇسۇرلاردىن خالىي بولالماسلىقىمىز مۇمكىن. كېيىنكى نەشرىدە كەمچىلىكلەرنىڭ تۈزىتىلىشىگە، قۇسۇرلارنىڭ يوقىتىلىشىغا ياردەم بولسۇن ئۈچۈن، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ياردەم ۋە كۆرسەتمە بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

قەلئەنى مۇستەھكەملەش، تالا - تۆزنى يېغىشتۇرۇش تەلىماتى 329
تۇلچىلىق تەلىماتى 337
«فاير پلەي»نى يولغا قويۇشقا ئالدىرماسلىق كېرەكلىكى توغرىسىدا 347
«قەبرە»نىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە 361
ئىزاھلار 371

ياۋا گىياھ

بېغىشلىما 443
كۆز كېچىسى 445
قار 449
سايىنىڭ ۋىداسى 451
تىلەمچى 453
مېنىڭ پىراقىم 455
قىساس (1) 457
قىساس (2) 460
ئۈمىد 463
لەگلەك 466
ياخشى ھېكايە 470
يولۇچى 473
قوقاس 481
ئىتنىڭ رەددىيىسى 484
قولدىن كەتكەن ياخشى دوزاخ 485
قەبرە يازۇلىرى 488
ھالسىرىغان جەسەتنىڭ قىمىرلىشى 490
مۇھاكىمە 494
ئۆلگەندىن كېيىن 496

شۇنداق جەڭچى 502
دانا، تەلۇە ۋە مالاي 504
قۇرۇغان يوپۇرماق 507
سۇس قان داغلىرى ئىچىدە 509
بىر تەسىرات 511
ئىزاھلار 514

قەبرە

بېغىشلىما[1]

ژانىر جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان بۇ نەرسىلەرنى توپلاپ، كىتابقا ئوخشىشىدىغان ھالغا كەلتۈرۈشۈمنىڭ ئېغىزغا ئالغۇدەك قالتىس سەۋەبىمۇ يوق. بۇنىڭغا، ئالدى بىلەن، ئازغىنە كەم 20 يىل ئىلگىرى ماقالە دەپ يېزىلغان بىرنەچچە پارچە نەرسىگە كۆزۈم چۈشۈپ قالغانلىقى سەۋەب بولدى. بۇلار مەن يازغان نەرسىمۇ؟ دەپ ئويلاپ قالدىم. قارىسام، ھەقىقەتەن مەن يازغاندەك تۇرىدۇ. بۇلار «خېنەن»[2] گە ئەۋەتىپ بېرىلگەن ماقالىلەر ئىدى. ئۇ چاغدا مۇھەررىر ئەپەندىنىڭ ئۇزۇن يېزىلغان ماقالىنى ياخشى كۆرىدىغان، ماقالە قانچىكى ئۇزۇن بولسا، قەلەم ھەققىنى شۇنچە كۆپ بېرىدىغان مىجەزى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «مارالارنىڭ شېئىرىي قۇۋۋىتى توغرىسىدا» دېگەندەك ماقالىلىرىم تولىمۇ خام يېزىلغان. كېيىنكى يىللاردا بولسا، ئۇنداق يازمىغان بولاتتىم. شۇ ماقالىلەردە غەلىتە جۈملە ۋە كونا سۆزلەرنى قوللانغانلىقىم ئۆز ۋاقتىدىكى «خەلق گېزىتى»[3] نىڭ تەسىرىدىن بولغان؛ مەتبەئىدە تىزىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ھازىر ئۇلارنىڭ بەزىسىنى ئۆزگەرتىۋەتتىم، قالغانلىرىغا سالاۋات قىلدىم. بۇ خام نەرسىلەرنى باشقا ئادەم يازغان بولسا، ئېھتىمال، ئۇنىڭغا بۇ ماقالىلىرىنىڭ «مېھرىدىن كېچىڭ» دەپ مەسلىھەت بەرگەن بولاتتىم، لېكىن ئۆزۈمنىڭ بۇ نەرسىلەرنى ساقلاپ قالغۇم كەلدى. بۇنىڭدىكى مەقسىتىم «50 ياشقا كىرگەندىن كېيىن، ئۆتكەن 49 يىللىق خاتالىقىنى بىلىپتۇ» دېگەندەك، قېرىغانسېرى ئەقىل تېپىشىمۇ ئەمەس.

شۇ ماقالەمدە يېزىلغان بىرنەچچە شائىرنى ھازىرغىچە باشقىلارنىڭ يەنە تىلغا ئالمىغانلىقىمۇ مېنىڭ شۇ كونا ماقالىلىرىمنى تاشلىۋېتىشكە كۆڭلۈم ئۇنىمىغانلىقىنىڭ كىچىككىنە بىر سەۋەبى بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ نامى ئىلگىرى مېنى تولىمۇ ھاياجانلاندۇرغانىدى، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ھازىر يەنە ئۇلار پات - پاتلا كۆز ئالدىمغا كېلىدىغان بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭدىن قالسا، تەبىئىي، بۇ ماقالىلىرىمنى ئوقۇيدىغان ئادەملەرنىڭ بارلىقى، بولۇپمۇ بۇ ماقالىلىرىمگە نەپرەت قىلىدىغانلارنىڭ بارلىقىمۇ سەۋەب بولدى. گەپنى بەزىلەرنى بىزار قىلغۇچە سۆزلەش شۇك تۇرغانغا قارىغاندا راھەت ئىش. جاھاندا بىئارام ئادەم ئاز ئەمەس، ھالبۇكى، بەزىلەر ئۆزىگە ئارام بېرىدىغان دۇنيانى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش يولىدا جان - تېنى بىلەن ئەجىر قىلماقتا. ئۇلارغا ئۇنداق ئاسان يول بەرمەسلىك كېرەك، ئۇلارنىڭمۇ كۆز ئالدىغا جېنىغا تەگكۈدەك بىر نەرسىلەرنى كەلتۈرۈپ قويۇش كېرەككى، ئۇلارمۇ بەزىدە بىئارام بولسۇن، ئۆز دۇنياسىنىڭ راھەتلىك بولۇشى ئاسانغا چۈشمەيدىغانلىقىنى بىلىپ قويسۇن. چۈنكى ئىزىلدىغىنىدا كىشىلەرنىڭ يىرگىنىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ؛ بۇ ئەھۋال ماڭا ئايان بولسىمۇ، لېكىن ئىزىلداش ئىقتىدارىم بار ئىكەن، ئىزىلداۋېرىمەن، ئۆزۈمنىڭ ئەسكىلىكىمنى بەزىدە ئۆزۈمۇ بىلىپ تۇرىمەن، مەسىلەن، ئۇزۇنراق ئۆمۈر كۆرەي دەپ ھاراقنى تاشلاپ، بىلىق مېيى يېيىشتىن مەقسىتىم پۈتۈنلەي مەھبۇبەمنى كۆزدە تۇتۇش ئەمەس، ئاساسەن دۇشمەنلىرىم — يۇز - خاتىر قىلىپراق ئېيتسام، دۇشمەن — لىرىمنىڭ دۇنياسىدا كۆپرەك قۇسۇر قالدۇرۇش. ئالىيجاناب بىرنېمىلەر[4]: سەن نېمىشقا قانخور مىلىتارىستلارنى تىللىمايسەن، قىرمايسەن؟[5] دەيدۇ. لېكىن، مەن ئۇنداق ئالدامچىلارنىڭ دامىغا چۈشمەيمەن.

داپچى مەددادە[6] «گال پىچاق بىلەن بىرنەچچە يىل غىرداۋەرسەك، كاللىنىڭ كېسىلگەنلىكىنى تۇيماي قالىدۇ» دەپتىكەن. مەن ئەنە شۇنداق ئۆزىنى «مىلىتسىزلار» دەپ ئاتىۋالغان، ئەمەلىيەتتە بولسا قولىدىن گال پىچاقنى چۈشۈرمەيدىغان جادۇگەرلەرگە نەپرەت قىلىمەن. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئالىيجاناب بىرنېمىلەرنىڭ گەپلىرى ئەنە شۇنداق گال پىچاق جۈملىسىگە كىرىدۇ. ئەگەر سەن قەلەم بالاسىغا يولۇقۇپ قالساڭ، ئۇلار سېنى شېھىت دەپ تەرىپلەرمۇ؟ ياق، ئۇ چاغدا باشقا گەپ بىلەن تەنە قىلىدۇ. ئىشەنمىسەڭ، ئۇلارنىڭ «18 - مارت پاجىئەسى» دە ئۆلگەن ياشلار[7] ھەققىدە نېمىلەرنى دېگەنلىكىگە قاراپ باق.

ئۇنىڭدىن باشقا، مېنىڭ نەزىرىمدە مۇنداق بىر مەنمۇ بار: بۇ ماقالىلەر ھەرھالدا تۇرمۇشنىڭ بىر قىسىم ئىزناسى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆتمۈشنىڭ ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنى ئىزدەپ يۇرۇشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلىپ تۇرسامۇ، لېكىن ئۆتمۈشنىڭ رىشتىسىنى ئۇزۇپ تاشلاش مۇمكىن بولمىدى ھەم كۆمۈپ تاشلاش، ھەم ئېجىللىقىمنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، شۇ رەزگىلەرنى يېغىپ، كىچىككىنە بىر قەبرە ياساپ قويغۇمۇ كەلدى، يېقىن كەلگۈسىدە دەسسىلىپ - تۇزلىنىپ كەتسىمۇ مەيلى.

بىرنەچچە بۇرادىرىم قايتىپ كەلمەيدىغان بىرمۇنچە ۋاقىتنى سەرپ قىلىپ بۇ ماقالىلىرىمنى توپلىدى، كۆچۈردى، تەھرىرلەپ مەتبەئەگە بەردى، ئۇلاردىن كۆپ مىننەتدارمەن. ئۇلارغا بىلدۇرمىدىغان تەشەككۈرۈم شۇكى، بۇ كىتاب بېسىلىپ - تۇپلىنىپ چىقىقاندىن كېيىن، شۇ بۇرادەرلىرىم چىن قەلبىدىن مەمنۇنىيەت ھاسىل قىلسۇن. ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئارزۇيۇمۇ يوق؛ كەڭ زېمىنىڭ كىچىككىنە كېسەكنى سىغدۇرالمايدىغان قالمىغىنىدەك، بۇ كىتابنىڭ كىتاب دۇكانلىرىدىكى كىتابلار قاتارىدا ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئورۇن ئېلىشنى ئارزۇ قىلىمەن. يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ ئېيتسام،

جۇڭگولۇقلارنىڭ پىكىر ـ خىيالى، ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرى ئاتالمىش ئالىيجانابلار تەرىپىدىن تېخى بىرلىككە كەلتۈرۈلگىنى يوق، بۇنىڭ-دىن بىرئاز ئەنسىرەيمەن، مەسىلەن، بەزىلەر پادىشاھلارنىڭ قەبرە-لىرىنى زىيارەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بەزىلەر خارابلاشقان گۆرىستانلىققا بېرىپ دۇئا ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. دېمەك، قانداقلا بولسۇن، بۇ كىتابنى ئوقۇپ باقىدىغان ئادەم چىقار. شۇن-داق بولسا مۇرادىمغا يەتكەن بولىمەن؛ بۇ مۇراد مىليونېر بايلارنىڭ مىليون دوللار پۇلىنى ئالغاندىن قېلىشمايدۇ.

1926 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ بورانلىق
كېچىسى شىيامېندا يېزىلدى، لۇشۈن.

ئىنسانلار تارىخى[8]

— گېرمانىيىلىك گېككېلنىڭ پېللوگېنىيىلىك بىرلەمچى تەتقىقاتىنىڭ شەرھى

تەدرىجىي تەرەققىيات تەلىماتى گرېتسىيە ئالىمى تالېس (Thales)[9] دىن باشلىنىپ، دارۋىن (ch. Darwin)[10] تەرە-پىدىن رەسمىي قارارلاشتۇرۇلغان. گېرمانىيىلىك گېكېكىل (E. Haeckel)[11] مۇ گېكسلېي (T. H. Huxley)[12] غا ئوخشاش يېقىنقى زامان دارۋىن تەلىماتىنىڭ مەددىھى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تەلىماتنى ئۆلۈك ھالدا ئەمەس، بەلكى جانلىق ھالدا نۇرغۇن تەرەپلەردىن راۋاجلاندۇرۇپ، جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققە-ياتنىڭ سىستېمىلىق ئىسپاتىنى توزۇپ، ھايۋانات ۋە ئۆسۈم-لۈكلەرنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىنى تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش، تەرەققىي قىلىش سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرگەن؛ پاكىت-لىرى تولۇق بولمىغان يەرلىرىنى قەدىمكى جانلىقلارنىڭ تاشقا ئايلانغان نەمۇنىلىرى بىلەن تولۇقلاپ يەشكەن. ئۇنىڭ تۈركۈملەر-گە ئايرىپ قىلغان بايانلىرى تولىمۇ كەڭ بولۇپ، يىراقتىن ئېيتقاندا، يالاڭ ھۈجەيرىلىك جانلىقلارنى، يېقىندىن ئېيتقاندا، ئىنسانلارنى ئۆمۈمەن سىستېمىغا كىرگۈزۈپ، ناھايىتى ئېنىق دەلىللىگەن. كېيىنكى ئالىملار بۇ جەھەتتە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ چەكسىز ئالغا كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسىنى بايان قىلغۇچىلار ئىچىدە گېك-

كىلىنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى بولمىسا كېرەك. جۇڭگودا يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بېرى تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى گويا كىشىلەر-نىڭ ئاغزىدىن چۈشمەيدىغان بولۇپ قالدى، يېڭىلىق تەرەپدارلىرى ئۆز ئىبارىلىرىنى شۇ نەزەريە بىلەن پەردازلىسا، كونىلىق تەرەپ-دارلىرى ئادەم بىلەن مايمۇننى بىر تۈركە مەنسۇپ قىلىشنى يامان كۆرۈپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشى تۇرماقتا. گېرمانىيىلىك پەيلا-سوپ پائۇلسېن (Er. Paulsen)[13] مۇ، گېككىلنىڭ كىتابىنى ئوقۇيدىغانلارنىڭ شۇنچە كۆپىيىۋاتقانلىقى بىزنىڭ ۋەتىنىمىز گېر-مانىيە ئۈچۈن شەرمەندىچىلىك ئەمەسمۇ؟ دېگەنىدى. گېرمانىيە — ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ بۇلىقى، پائۇلسېن ئۆزى دانىشمەن[14] بولۇپ تۇرۇقلۇق شۇنداق سۆزنى قىلغان يەردە، جۇڭگودىكى كونىلىقنى ساقلىغۇچى كىشىلەرنىڭ يېڭى مۇھاكىمىلەرنى ئاڭلاش بىلەنلا ئۆز-لىرىنى چەتكە ئېلىپ قېچىشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. شۇن-داق بولسىمۇ، ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تەلىمات ئىنسانلارنىڭ قەدىر ـ قىممىتىگە داغ چۈشۈرگىنى يوق، ئىنسانلارنىڭ تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە قاراپ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقى ئىنسانلارنىڭ ماھارەتتە بارلىق ھايۋا-ناتتىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. تەدرىجىي تەرەققىيات سىستېمىسىنىڭ قەيەردىن باشلانغانلىقى مەسىلىسىدە نېمە شەرمەن-دىچىلىك بولسۇن؟ گېككىل ناھايىتى نۇرغۇن كىتاب يېزىپ ئىن-سانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات قانۇنلىرىنى ئېنىق بايان قىلىغان ۋە پېيلولوگېنىيە (Phyllogenie)[15] نى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، ئۇنى ئونتوگېنىيە (Ontogenie)[16] بىلەن بىر قاتارغا قويۇپ، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىنى تەتقىق قىلىپ نۇرغۇن يېشىلمىگەن مەسىلىلەرنى يېشىپ، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ سىرلىرىنى ئېچىپ، يېقىنقى زامان بىئولوگىيە تەتقى-

قاتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى شەكىللەندۈرگەن. مەن ئەمدى پىللو-گېنىيىنىڭ ئەھمىيىتىنى شەرھلەش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ تەلە-ماتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ يېقىنقى زامانغىچە بولغان تەرەق-قىياتىنى بايان قىلىمەن، بۇ بايانمنى گېككىلنىڭ بۇ تەلىماتقا قوشقان تۆھپىلىرى بىلەن ئاخىرلاشتۇرىمەن. پىللوگېنىيە — ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ سىستېمىلىق تەرەققىيات-ىنى بايان قىلىدىغان پەن؛ ئۇ ھايۋانلار ئۇرۇقىنىڭ پەيدا بولۇش، ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىدۇ، بۇ تەتقىقات بىئولوگىيىنىڭ يېقىنقى 40 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ يېڭى تارمىقى. قەدىمكى پەيلاسوپ-لار ۋە دىندارلارنىڭ ئادەمنى بارلىق مۆجىزاتنىڭ ئەقىللىقى، بار-لىق جانلىقلاردىن ئېشىپ چۈشىدۇ دەپ قارىمىغىنى يوق. بەزىلەر جانلىقلارنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا گۇمان پەيدا قىلغان بولسىمۇ، ئەپسانىلەردىكى ئاچا يولدا ئارىسالدى بولۇپ، ئەقىلگە سىغمايدىغان سىرلىق ئىزاھلارنىلا بېرەلىگەن. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئاسمان بىلەن يەرنى پەنگۇ دېگەن ئادەم بارلىققا كەلتۈرگەن دېگەن گەپ بار؛ نۈيۋا دېگەن ئايال ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇستىخانلىرى ئاسمان بىلەن يەرگە ئايلانغان دېگەن گەپلەرمۇ بار. بۇ گەپچە، ئىنسان ئاسمان بىلەن يەر پەيدا بولۇش-تىن بۇرۇنلا بار بولغان بولىدۇ. ئۇ چاغدا كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ پەرقى بولمىسا، ئالەم غۇۋا بىر ھالەتتە تۇرسا، ئىنسان نەدە ياشىسۇن؟ چۈي يۈەن ئۆز شېئىرىدا: لەھەڭ تاغنى دۈمبىسىدە كۆتۈرۈپ تۇرۇپ قىمىرلىسا، تاغ قانداقمۇ تۇرالىسۇن مەزمۇت تازا، دەپ ئۆز كۆڭلىدىكى گۇمانىنى ئېيتقانىكەن. غەرب ئەللىرىدە خۇدانىڭ دۇنيانى يارىتىشىغا توغرىسىدىكى گەپلەرنى ھەممىدىن ئاۋۋال مۇسا ئەلەيھىسسالام[17] ئوتتۇرىغا قويغانىكەن. «تەۋرات»-نىڭ بېشىدىلا: خۇدا يەتتە كۈن ئىچىدە ئاسمان ـ زېمىننى، بارلىق

كائىناتنى ياراتقان، سېغىز توپىدىن ئەركەك ئىنسانىنى، ئۇنىڭ قوۋۇرغىسىدىن ئايالىنى ياراتقان، دېگەن گەپلەر بار. X ئەسىردە ياۋروپادا دىنىي تەسىر كۈچىيىپ، ئىلىم - پەننىڭ نۇرى ئۆچۈشكە باشلىغان، خۇراپاتلىق ئەۋج ئالغان، رىم پاپاسىمۇ ئالىملارنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ، جاھاننى زۇلمەتكە تولدۇرغان. گېككېلنىڭ ئۇ-نى دۇنيا تارىخى بويىچە چوڭ ئالدامچى دېگەنلىكىمۇ بىھۇدە گەپ ئەمەس. كېيىن دىنىي ئىسلاھات نەتىجىسىدە نىستو-ري[18] خۇراپاتلىقلىرىغىمۇ بارا - بارا پەشۋا بېرىلگەن؛ كوپېرنىك (Copernicus)[19] بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، يەر شار-نىڭ قۇياش ئەتراپىدا توختىماي ئايلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى بايان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن «يەر ئەركەز تەلىماتى» تارمار بولغان، بۇ ئىلىمنى تەتقىق قىلىدىغانلارمۇ، مەسىلەن، ۋېسالى (A. Vesalius)[20]، ئېئۇستاچى (Eustschi)[21] ۋە باشقىلار ئوت-تۇرىغا چىقىپ، ئىنسانىيەت توغرىسىدىكى ئىلىم - بىلىمنى ئانا-لىز قىلىش ئۇسۇلى بىلەن نۇرلاندۇرغان. ھايۋانات سىستېمىسى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر بولسا لىننې[22] نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن جانلانغان.

لىننې (K. von Linne) شۋېتسىيىلىك پېشقەدەم ئالىم. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ھەرقايسى ئەللەردىكى جانلىقلارنى تەتقىق قىلغۇچىلار-نىڭ جانلىقلارغا يەرلىك شېۋىلەر بىلەن ئات قويغانلىقىدىن، شۇ ئاتلارنىڭ مالىمانلىقىدىن نارازى بولۇپ، «تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تۇرلىنىشى» ناملىق بىر ئەسەر يېزىپ، ھايۋانلارغا، ئۆسۈملۈك-لەرگە لاتىنچە ئات قويغان، قوش ئات قويۇش ئۇسۇلىنى بەربات قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق ئىسمىنى، ئۇرۇق ئىسمىنى قا-رارلاشتۇرغان. مەسىلەن، مۇشۇك، يولۋاس، شىر ئاساسەن ئوخ-شىشىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى مۇشۇك بىلەن ئۇرۇق-

داش دەپ ئاتىغان؛ بۇ ئۇچ خىل ھايۋان بىر - بىرىدىن پەرق قىلغاچقا، مۇشۇكنى مۇشۇك ئۇرۇقىغا كىرىدىغان ئۆي ھايۋىنى دەپ، يولۋاسنى مۇشۇك ئۇرۇقىغا كىرىدىغان يولۋاس دەپ، شىرنى مۇشۇك ئۇرۇقىغا كىرىدىغان شىر دەپ ئاتىغان. مۇشۇك ئۇرۇقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ھايۋانلارنىمۇ مۇشۇك ئائىلىسىگە كىرگۈز-گەن؛ ئائىلىنى تۇرگە، تۇرنى تىپقا، تىپنى دۇنياغا كېڭەيتكەن؛ دۇنيانى ھايۋانات دۇنياسى، ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسى دەپ ئايرىغان. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە تۇرلۇك جانلىقلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ چۈشە-نىشلىك خاتىرىلىگەن. جانلىقلار تۇرى كۆپ بولۇپ، بىراقلا رەتكە سىلىپ تۇگەتكىلى بولمىغاچقا، ھەرقاچان يېڭى بىر تۇرى تېپىلغان-دا يېڭى ئات قويۇش توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جەمئىيەتتە جانلىقلارنىڭ يېڭى تۇرلىرىنى تېپىش بىلەن شۆھرەت قازىنىش كويىدا بولغان كىشىلەر بەس - بەس بىلەن ئىزدىگەن، تېپىلغان يېڭى تۇرلەرمۇ كۆپەيگەن، نەتىجىدە لىننېنىڭ نامى تېخىمۇ شۆھ-رەت تاپقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە جانلىقلارنىڭ ئۇرۇقى زادى نېمە، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالى قانداق ۋە ئۇلارنى قانداق تۇرگە ئايرىش كېرەك، دېگەن سوئاللارمۇ ئالىملارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىشقا باشلىغان. شۇنداق بولسىمۇ لىننې بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىشتە يەنىلا مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ كائىناتنى خۇدا ياراتقان دېگەن گەپ-لىرىنى قوللانغان. «تەۋرات»تا: ھازىرقى جانلىقلار ئەلمىساقتا يارىتىلغاندى، دېگەن رىۋايەت بار. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تۇرلىنىشى» دېگەن كىتابتىمۇ: نوھ ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى توپان بالاسى[23] دىن ئامان قېلىپ ھازىرغىچە نەسىل سۇرۇپ كېلىۋاتقان جانلىقلار مۇجىزاتلارنىڭ ئۇرۇقىدۇر، بارلىق ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۇرى كۆپەيگىنى، ئازايغىنى ۋە ئۆز-گەرگىنى يوق، خۇدانىڭ ياراتقىنىدىن پەرقى يوق، دېيىلگەن؛

بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا يەر شارىدا ياشىغان، ئەمدىلىكتە نەسلى قۇرۇپ كەتكەن جانلىقلار تەتقىق قىلىنمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، جانلىقلارنىڭ ئۇرۇقىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنىڭ ئەتراپلىق بولمىغانلىقى تەبىئىي. لىننې بىلەن زامانداش ئالىملارمۇ ئەنە شۇنداق كونا كۆزقاراشلارغا يېپىشىۋېلىپ، يېڭى كۆزقاراش يارىتالمىغان، بەزىلەر، ئۇزۇن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن جانلىقلارنىڭ تۇرىدە ئاز - پاز ئۆزگىرىش تۇغۇلغان، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئادەتتىكى كىشىلەر بۇنداق قاراشنى رەت قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ قاراش ئومۇملىشالمىغان.

XIX ئەسىرنىڭ بېشىدىلا بىراۋ جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش پاكىتلىرىنى ئېنىق تەتقىق قىلىشقا ۋە ئۇنى نەزەرىيە جەھەتتىن شەرھلەشكە باشلىغان. ئۇ كىشى — لامارك[24]. ئەمەلىيەتتە بۇ مەسىلە ئۇستىدە ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇن مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن كىشى كۇۋېر.

كۇۋېر (G. Guvier)[25] — فرانسۇز، ئۆگىنىشكە تىرىشىدىغان كىشى بىلىملىك ئادەم، ئىلمغا ناھايىتى چوڭ ھەسسە قوشقان. ئۇ بولۇپمۇ ھايۋانلار توغرىسىدىكى سىستېمىتۇرما ئانالىتىكىنى، ھايۋانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان نەمۇنىلىرىنى ئىجتىھات بىلەن تەتقىق قىلىپ، «تاشقا ئايلانغان ئۇستىخانلار توغرىسىدا» نامىلىق ئەسەر يېزىپ، بۇگۈنكى كۈندىكى قەدىمكى جانلىقلار ئىلمى (قەدىم بىئولوگىيىسى) گە يول ئېچىپ بەرگەن. تاشقا ئايلانغان نەمۇنە — بۇرۇنقى زامانداكى جانلىقلار جەسىتىنىڭ تاش قاتلاملىرىدا ساقلىنىپ قالغان نەمۇنىسى بولۇپ، زامانىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان، ئۇلارنىڭ شەكىللىرىنى ئېنىق تونۇش مۇمكىن. ئىلگىرى دۇنيادا ياشىغان ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ھالىتىنى ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامانداكى جانلىقلار بىلەن

بولغان پەرقىنى بىلىش مۇمكىن، بۇ ھەقىقەتەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەرەققىيات تارىخى بولۇپ، تەبىئەت ئۆز نەتىجىلىرىنى ئىنسانلارغا ئەنە شۇنداق نەمۇنە بىلەن قالدۇرغان. پەرەز قىلىشمىز، قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىدىن بەزىلەر بۇ ئەھۋالنى بىرئاز بىلگەن بولسا كېرەك، بىراق كېيىنكى چاغلاردا ياسىما گەپلەر ئەۋج ئېلىپ كەتكەن، بەزىلەر، نەمۇنە تاشلارنىڭ شەكىللەنگەنلىكى تەبىئەت دۇنياسىدىكى چاقچاقتىن باشقا نەرسە ئەمەس دېسە، بەزىلەر، ئاسمان بىلەن زېمىن ئارىلىقىدىكى روھ ئىنسان تېنىگە كىرىپ نەسىللەنگەندىن كېيىن تاش ئارىسىغا تۇغۇلۇپ، تاش قۇرتقا، تاش قوڭغۇزغا ئوخشاش بىر نەرسىلەرگە ئايلىنىپ قالغان، دېگەن. لامارك قۇلۇلىگە ئوخشاش جانلىقلارنىڭ نەمۇنە تاشلىرىنى، كۆۋېر بېلىنق، ھايۋان جىنسلىرىنىڭ نەمۇنە تاشلىرىنى تەكشۈرۈپ، نەمۇنە تاشلارنىڭ ھەقىقەتەن قەدىمكى جانلىقلارنىڭ ساقلىنىپ قالغان پوستى ئىكەنلىكىنى، شۇ جانلىقلارنىڭ ھازىر مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى بىلگەن، شۇنىڭ بىلەن لىننېنىڭ جانلىقلار يارىتىلغىنىدىن بۇيان كۆپەيمىگەن، ئازايمىغان، ئۆزگەرمىگەن دېگەن قاراشلىرى ناتوغرا بولۇپ چىققان، شۇنداق بولسىمۇ كۇۋېر ئىلگىرىكى كۆزقاراشلىرى كارغا كەلمەيدىغان ھالەتكە بېرىپ قالماندا، يەنىلا جانلىقلارنىڭ ئۇرۇقى مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدۇ دېگەن قاراشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇنى يەنە ئۆزى يارىتقان «جىددىي ئۆزگىرىش نەزەرىيىسى» بىلەن شەرھلىگەن. ئۇ: ھازىر ياشاپ تۇرغان ھايۋانلارنىڭ تۇرى ئەلمىساقتا خۇدا تەرىپىدىن يارىتىلغان، لېكىن ئاسمان بىلەن يەرنى پەيدا قىلغاندەك ئەلمىساق بىرلا قېتىم يۇز بەرگەن ئەمەس، ھەر قېتىم يۇز بېرىشتىن ئىلگىرى زور بالايىئاپەتلەر پەيدا بولغان، دەريالار قۇرۇقلۇققا، دېڭىز - كۆللەر ئېگىز تاغقا ئايلانغان، شۇنىڭ بىلەن كونا ئۇرۇقلار يوقىلىپ

لىپ، يېڭى ئۇرۇقلار پەيدا بولغان، دېمەك، ھازىرقى نەمۇنە تاشلار خۇدا تەرىپىدىن يارىتىلغان، پەقەت ئۇلارنىڭ يارىتىلىش ۋاقتىلا ئوخشاش ئەمەس، شۇڭا شەكىللىرىمۇ پەرقلىق، ئۇلارنىڭ نەسىلداشلىق مۇناسىۋىتى يوق، دېگەن. تاغ چوققىلىرىدا ھەقىقەتەن بېلىق ۋە قۇلۇلىلەرنىڭ نەمۇنە تاشلىرى ئۇچرايدۇ، بۇ ئەھۋال شۇ يەرنىڭ ئەسلىدە دېڭىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ؛ نەمۇنە تاشلارنىڭ تولىسى ئۆلۈم ئازابىنى چەككەنلىكىنىڭ بەلگىسىنى بېرىدۇغان قىياپەتتە كۆرۈنىدۇ، بۇنىڭدىن ئۆز ۋاقتىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ كەسكىنلىكىنى بىلىش مۇمكىن. ئاسمان بىلەن يەر بىنا بولغان ئەلمىساقتىن تارتىپ ھازىرغىچە يەر شارى يۈزىدە ئازدېگەندە 15 ـ 16 قېتىم چوڭ ئۆزگىرىش بولغاندۇر، ھەر قېتىمقى ئۆزگىرىشتە كونا ئۇرۇقلار پۈتۈنلەي يوقىلىپ، نەمۇنە تاشقا ئايلىنىپ قالغاندۇر... كۆۋېرنىڭ بۇ گەپلىرى پۈتۈنلەي ئەمەلىي ئاساسسىز پەرەز. لېكىن، بۇ پەرەز ئۆز ۋاقتىدا ناھايىتى زور تەسىر قوزغىغان، ئۇنىڭغا ئىشىنىدىغان ئادەملەر ئىلىم ساھەسىنى قاپلىغان. پەقەت ئەۋلىيا گىلايرى (E. Geoffroy St. Hialaire)[26] ئوتتۇرىغا چىقىپ، پارىژدىكى ئاكادېمىيىدە ئۇنىڭ بىلەن مۇنازىرىلەشكەن. لېكىن، كۆۋېر چوڭ قۇر ئىلىملىك بولۇپ، ئۆز مەيدانىدا چىڭ تۇرغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەۋلىيا گىلايرنىڭ ھايۋانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى تەلىماتى مۇكەممەل بولمىغانلىقى ئۈچۈن، 1830 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىكى مۇنازىرىدە گىلايرى مەغلۇپ بولۇپ، كۆۋېرنىڭ تەلىماتى ئۇستۇنلۇك قازانغان.

شۇنداق بولسىمۇ، تەبىئەت ئۆزگەرمەيدۇ دېگەن تەلىمات ئاخىر ئالىملارنى قانائەتلەندۈرەلمىگەن، XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا نۇرغۇن ئادەم بۇ گۇماننى تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن يېشىپ

بېرىشكە ئۇرۇنغان. شۇنىڭ بىلەن گىيوتې (W. von Goethe)[27] «شەكلەن ئۆزگىرىش نەزەرىيىسى»نى ئوتتۇرىغا قويغان. گىيوتې گېرمانىيىلىك كاتتا شائىر، پەلسەپىگەمۇ كامىل. ئۇنىڭ نەزەرىيىسى تولۇق پاكىت ئاساسى يوق قىياس بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان بولسىمۇ، ئۇ بىلىمى چوڭقۇر، تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىمۇ مول بولغاچقا، جانلىقلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى بارلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ مەنبەسى بىر ئىكەنلىكىنى ئېنىق يېشىپ بېرەلىگەن. ئۇ 1790 ـ يىلى يازغان «ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شەكلەن ئۆزگىرىشى» توغرىسىدا ناملىق ئىلمىي ئەسىرىدە، تۇرلۇك ئۆسۈملۈكلەر بىرلا ئىپتىدائىي ئۆسۈملۈكتىن كېلىپ چىققان، ئۇلارنىڭ ئەزالىرىمۇ ئىپتىدائىي ئەزادىن، يەنى يوپۇرماقتىن راۋاجلانغان، دەپ قارىغان. ئۇنىڭدىن قالسا، ئۇ ھايۋانلارنىڭ ئۇستىخانلىرىنى چوڭقۇر سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇستىخان تۈزۈلۈشلىرىنىڭمۇ بىر تىپقا كىرىدىغانلىقىنى، يەنى ئىنسانلار تىپىنىڭمۇ باشقا ھايۋانلار تىپىدىن پەرق قىلمايدىغانلىقىنى، شەكلەن پەرقلىرى تارىخىي ئۆزگىرىشتىنلا كېلىپ چىققانلىقىنى بىلگەن. شەكلەن ئۆزگىرىشكە تۈزۈش رولىنى ئويلايدىغان ئىككى زور كۈچ سەۋەب بولغان: ئۇنىڭ ئورگانىزم ئىچىدىكىسى مەركەزگە تارتىش كۈچى دېيىلىدۇ، ئورگانىزم سىرتىدىكىسى مەركەزدىن چەتنەش كۈچى دەپ ئاتىلىدۇ؛ مەركەزگە تارتىش كۈچى ئوخشاشلىقنى، مەركەزدىن چەتنەش كۈچى ئوخشاشماسلىقنى پەيدا قىلىدۇ. ئوخشاشماسلىق ھازىرقى ئىرسىيەت دېگىنىمىز، ئوخشاشماسلىق ھازىرقى ماسلىشىش دېگىنىمىز ئوخشايدۇ. گىيوتېنىڭ تەتقىقاتى تەبىئەت پەلسەپىسىدىن جانلىقلارنىڭ شەكلەن تۈزۈلۈشى ۋە ئۆزگىرىش سەۋەبلىرىگىچە چوڭقۇرلاشقانلىقتىن، ئۇنى لامارکنىڭ، دارۋىننىڭ باشلامچىسى دەپ تەرىپلەشمۇ مۇمكىن. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ تەدرىجىي تەرەققى-

يات توغرىسىدىكى كۆزقارىشى كانت (Kant.) [28] ۋە ئوكېن (L. Oken) [29] قاتارلىق پەيلاسوپلارنىڭ كۆزقارىشى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولغاچقا، تەبىئەت ئۆزگەرمەيدۇ دېگەن تەلىماتنىڭ ئۇلىنى تەۋرىتىشتە ئۆزىنىڭ ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمىغان. ئۇ ئۇلىنى تەۋرىتىشنى لامارك باشلاپ بەرگەن.

لامارك (Seande Lamarck) ئۇلۇغ فرانسۇز ئالىم. ئۇ 1802 - يىلى يازغان «جانلىق تەبىئەت توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە جانلىقلار ئورۇقلىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ شەكلەن ئۆزگىرىشى توغرىسىدا توختالغان. ئۇ ئۆز قۇقۇتىنى بولۇپمۇ «ھايۋانات ئىلمى پەلسەپىسى» دېگەن ئەسىرگە سەرپ قىلىپ، ئەسىرىدە جانلىقلارنىڭ تۇرى سۈنئىي يوسۇندا ئايرىلغانلىقىنى شەرھىلىگەن. ئۇ: يەر شارىدىكى نەرسىلەر، مەيلى جانلىق ياكى جانسىز بولسۇن، بىر - بىرىدىن پەرقلەنمەيدۇ، ئاسمان - زېمىن ئوتتۇرىسىدىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر پۈتۈنلۈككە مەنسۇپ قىلىش مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئورگانىز نەرسىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان سەۋەبمۇ ئورگانلىق نەرسىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان سەۋەبدۇر، بىزنىڭ ئورگانىز نەرسىلەرنى تەتقىق قىلىشتا قوللىنىدىغان ئۇسۇلىمىزمۇ ئورگانلىق نەرسىلەرنى تەتقىق قىلىشتا قوللىنىدىغان يولىمىزدۇر، دەپ يازغان. ئۇسۇملۇكنىمۇ، ھايۋاناتنىمۇ، ئىنسانىنى يەشكەنگە ئوخشاشلا تەبىئەت قانۇنى بىلەن يېشىش مۇمكىن؛ ئورۇقمۇ شۇنداق، ئۇ «ئىنجىل» دا ئېيتىلغىنىدەك خۇدا تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەمەس. كۆۋېرنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئورۇق نەچچە ئون قېتىم قايتا - قايتا يارىتىلغانمۇ ئەمەس. جېنى بارلىكى نەرسىلەر قەدىمدىن داۋاملىق راۋاجلانغان، ئۇلار تۈزۈلۈشى تولىمۇ ئاددىي ئورگانىز جىسىملاردىن باشلىنىپ، يەر شارىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بارا - بارا تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقىدەك

يۇقىرى دەرىجىگە يېتىپ كەلگەن. تۆۋەن دەرىجىلىك جانلىقلارنىڭ بارا - بارا يۇقىرى دەرىجىگە راۋاجلىنىشىنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا لامارك ئىككى قانۇنىيەتنى يەكۈنلىگەن: بىرى — مەلۇم بىر ھايۋان تېخى ياش چېغىدا مەلۇم بىر ئەزاسىنى ناھايىتى كۆپ ئىشلەتكەن بولسا، ئۇنىڭ شۇ ئەزاسى بارغانسېرى تەرەققىي تاپىدۇ، ئويناپدىغان رولىمۇ زورىيىدۇ. ئۇنىڭ يېڭىدىن ھاسىل قىلغان ئىقتىدارىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، كۆچلۈك ياكى ئاجىزلىقى شۇ ئەزاسىنى ئىشلىتىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا باغلىق بولىدۇ. ئاددىي مىسال كەلتۇرسەك، تۆمۇرچىنىڭ بىلىكى، ھامالنىڭ پاچىقى دەسلەپتە ئادەتتىكى ئادەمنىڭكىدىن پەرق قىلمايدۇ، شۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان ۋاقتى ئۇزارغانسېرى كۆچمۇ كۆپىيىدۇ؛ ئۇنداق بولمىسا، ئىشلەتمىسە، شۇ ئەزاسى بارا - بارا ئاجىزلىشىدۇ، كۆچمۇ يوقلىدۇ. قارىغۇ ئۆچەينى ئالساق، ئۇچار قاناتلار ئوزۇقنى قارىغۇ ئۆچەي بىلەن ھەزىم قىلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىنسانلارغا كېرىكى بولمىغاچقا كۆندىن - كۈنگە قورۇلۇپ كېتىدۇ؛ قۇلاق يۇلۇنىنى ئالساق، ھايۋانلار قۇلاقلىرىنى شۇنىڭ بىلەن مىدىرلىتىدۇ، لېكىن ئىنسانلار ئۆچۈن رولى بولمىغاچقا كىچىككىنە ئىزىلا قالغان، ماسلىشىش دېگىنىمىز ئەنە شۇ. يەنە بىرى — ھايۋانات ئۆز ھاياتىدا ئەتراپىدىكى مۇھىتنىڭ تەسىرى بىلەن ھاسىل قىلغان ياكى يوقاتقان خۇسۇسىيەتلىرىنى نەسىل سۈرۈش ئارقىلىق مۇقەررەر يوسۇندا كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرىدۇ. ئەزالىرىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنىمۇ، كۆچلۈك - ئاجىزلىقىنىمۇ ئەۋلادلىرىغا قالدۇرىدۇ، لېكىن شۇ چاغدا ئاتا - ئانىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئوخشاش بولۇشى شەرت، ئىرسىيەت دېگىنىمىز ئەنە شۇ. ماسلىشىش تەلىماتى ھازىرمۇ ئالىملار نەزىرىدە مىزان بولۇپ تۇرماقتا؛ ئىرسىيەت تەلىماتى توغرىسىدا بولسا مۇنا-

زىرە كەسكىن داۋام قىلماقتا، تېخىمۇ بىر دەرىجە خۇلاسە ھاسىل بولغىنى يوق. لېكىن، لاماركنىڭ بايانلىرى تەدرىجىي تەرەققىياتنىڭ ھايۋانات ئورگانىزمىنىڭ رولى بىلەن يۇقىرى دەرىجىگە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ، دېگەن تۈپ قانۇنىيىتى بولۇپ تۇرماقتا. «ھايۋانات ئىلمى پەلسەپىسى» دېگەن ئەسەرنى ئوقۇپ كۆرىدىغان بولساق، جانلىقلار سىستېمىسى پۈتۈنلەي مونىزم (بىر مەنبەچىلىك) نەزىرى بىلەن دېگۈدەك تەكشۈرۈلگەن؛ لېكىن ئۇنىڭدا تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى ئاساس قىلىنغان. دېمەك، تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى خۇدا ياراتقان دېگەن تەلىماتنى تارمار كەلتۈرۈش بىلەن باشلانغان. لاماركمۇ خۇددى گىلايرىغا ئوخشاشلا كۈۋىرغا قاتتىق رەددىيە بەرگەن، لېكىن بۇ رەددىيە كىشىلەرگە نامەلۇم ئىدى. چۈنكى، ئۇ چاغدا بىئولوگىيە (جانلىقلار ئىلمى) تەتقىقاتى ئەمدىلا ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان، سېلىشتۇرما ئانالىتىك بىلەن فىزىئولوگىيىمۇ خېلى تەرەققىي تاپقان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھۈجەيرە تەلىماتى ئەمدىلا شەكىللىنىپ، ئونتوگېنىيىگە بىر قەدەم يېقىنلاشقانىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ دىققىتى شۇ تەرەپكە مەركەزلىشىپ، ئۇرۇقنىڭ مەنبەسىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىدىغان ئادەم چىقمىغان. ئادەتتىكى ئادەملەر بولسا كونا بايانلارغا چاپلىشىۋالغان، يېڭى كۆزقاراشلارنى ئاڭلىغان بولسىمۇ پەرۋا قىلمىغان، شۇڭا لاماركنىڭ نەزەرىيىسى ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن، ھە ـ ھۇ دەيدىغانلار ناھايىتى ئاز بولغان، ھەتتا كۆۋېر تەھرىرلىكىدە چىققان «ھايۋانات ئىلمى يىلنامىسى» دىمۇ تىلغا ئېلىنمىغان، بۇنىڭدىن بۇ تەلىماتنىڭ يېتىمسىراپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. 1858 ـ يىلى دارۋىن بىلەن ۋاللېس (AR. Wallace)[30] نىڭ «تەبىئىي تاللاش نەزەرىيىسى» ئوتتۇرىغا چىقتى، يەنە بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن دارۋىننىڭ

«ئۇرۇقلارنىڭ مەنبەسى» دېگەن ئەسىرى پۈتۈپ چىقىپ دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈردى، بىئولوگىيە ساھەسىنىڭ نۇرى بولغان بۇ ئەسەر كىشىلەرنىڭ بىرمۇنچە گۇمانىنى تۇگەتتى.

دارۋىن بىئولوگىيىلىك تەتقىقاتىدا، لاماركتىن پەرق قىلغان ھالدا، ئاساسەن جەملەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ بىئولوگىيىلىك مەلۇماتلارنىڭ نەتىجىلىرىنى تۇپلىغان؛ ئۇ 22 يېشىدىلا «بايگىل»[31] ناملىق پاراخوتتا دۇنيانى بىر ئايلىنىپ، ھەرقايسى جايلاردىكى بىئولوگىيىلىك (جانلىقلار توغرىسىدىكى) ئەھۋالارنى تەكشۈرۈپ، ئۇرۇقلارنىڭ مەنبەسىنى تەتقىق قىلغان ۋە ئەمەلىي پاكىتلارنى توپلاپ، ئۆزلەشتۈرۈپ، جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تۈپ قائىدىلەرنى قارارلاشتۇرغان ھەمدە جانلىقلارنىڭ شەكلەن ئۆزگىرىشىگە تەبىئىي تاللاپ تاشلاش سەۋەب بولىدۇ، تاللاپ تاشلاش قانۇنىيىتى ياشاش رىقابىتىدىن كېلىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، تەبىئىي تاللاش نەزەرىيىسىنى، يەنى «دارۋىن تەلىماتى»نى بەرپا قىلغان، بۇ ھەقىقەتەن مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىش. بۇ تەلىماتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى — ئالدى بىلەن سۈنئىي تاللاش. مەسىلەن، بىر ئادەم بەلگىلىك بىر ئۆلچەمنى قوللىنىپ، شۇ ئۆلچەمگە يېقىن كېلىدىغان ھايۋاننى تاللاپ يېتىشتۇرۇشى، ئۇنىڭ نەسلىنى ئالغاندىن كېيىن شۇ نەسىللىرى ئىچىدىن يەنە ھېلىقى ئۆلچەمگە يېقىنراق كېلىدىغانلىرىنى يېتىشتۇرۇشى مۇمكىن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئۆلچەمگە مۇۋاپىقلاشقانلىرى داۋاملىق نەسىل سۈرۈپ كېتىشى مۇمكىن. قەدىمكى زامانداً مالچىلار، باغۋەنلەر ئەنە شۇ ئۇسۇلنى بىلگەن. گېكسلىنىڭ يېزىشچە، ئامېرىكىدا بىر قويچى قوينىڭ قوتاندىن سەكرەپ چىقىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، پۇتى كالتە قويلارنى ساقلاپ قېلىپ، قالغانلىرىنى بارا ـ بارا تاللاپ

چىقىرىۋەتكەنىكەن، پۈتى كالتە قويلارنىڭ نەسىللىرىنىمۇ شۇ ئۇ-
سۇل بىلەن تاللىغانىكەن، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كالتە پۈتلۈق
قويلارنىڭ نەسلى ساقلىنىپ قېلىپ، ئۇزۇن پۈتلۈق قويلارنىڭ
نەسلى قۇرۇپ كەتكەنىكەن. مانا بۇ، ماسلاشقان ئۇرۇقنى سۈنئىي
يول بىلەن نەسىللەندۈرۈش چارىسى. لېكىن، بۇ پەقەت ھايۋانات
ۋە ئۆسۈملۈكنى سۈنئىي تاللاشتىن ئىبارەت. تەبىئەت دۇنياسىنىڭ
رولىمۇ جانلىقلارنى تاللاشتىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ھايۋانات ۋە ئۆ-
سۈملۈكنى سۈنئىي تاللاشتىن ھېچقانچە پەرقى يوق، پەرقى پەقەت:
سۈنئىي تاللاش ئىنسانىنىڭ ئىرادىسى بىلەن بولىدۇ، تەبىئىي تال-
لاش بولسا جانلىقلار ئارا ياشاش رىقابىتى بىلىنەر - بىلىنمەس
داۋام قىلىدۇ. چۈنكى، جانلىقلار گېنئومېتىرىيىلىك دەرىجە سان
بويىچە كۆپىيىدۇ. مەسىلەن، بىر جۈپ ھايۋان بىر نۆۋەتتە تۆتنى
تۇغسا، تۆتى يەنە تۇغسا، ھېلىقى بىر جۈپ ھايۋان سەككىز نەۋرە-
لىك بولىدۇ، شۇنداق بەش ئەۋلاد 64 كە، 10 ئەۋلاد 1028 گە
كۆپىيەلەيدۇ، شۇنداق كۆپىيۈۋەرسە تېز ئاۋۇيدۇ. لېكىن، بەزىدە
كۇچلۇك ئۇرۇقلار ئاجىز ئۇرۇقلارنى يوقىتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆسۈ-
شىنى توسىدۇ، دېمەك، كۇچلۇك ئۇرۇقلار كۇندىن - كۇنگە راۋاج
تاپىدۇ، ئاجىزلىرى بارا - بارا ئازىيىدۇ؛ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن
مۇھىتقا ماسلىشالايدىغانلىرى ساقلىنىپ قالىدۇ، تەبىئىي تاللاش
ئەنە شۇ جەريانداۋ يۈز بېرىدۇ - دە، جانلىقلار مۇھىتقا تازا ئوبدان
ماسلىشالايدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ. دارۋىننىڭ بۇ مەسىلىنى بايان
قىلىشتا تاپقان دەلىللىرى ناھايىتى تولۇق ۋە راست. دېمەك،
تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسىنىڭ تارىخىنى سۈرۈشتۇرۇپ كەل-
سەك، ئۇ تالىستىن باشلانغان. كېيىن خۇدا يارانقان دەيدىغان
قاراشنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان؛ لامارك ئۇ نەزەرىيىنى ئالغا
سۈرگەن، دارۋىن شۇ ھەقتىكى نەتىجىلەرنى توپلاپ كامالىتىگە

يەتكۈزگەن؛ كېيىن گېككىل ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىلگىرىكىلەرنىڭ
تەنقىدات نەتىجىلىرىنى يەكۈنلەپ، پىللوگېنىيىنى ۋۇجۇدقا چىقار-
غان، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى پاكىتلىرى
قىلچە گۇمانسىز ئايدىڭلاشتۇرۇلغان.

جانلىقلار پىللوگېنىيىسى توغرىسىدا گېككىلدىن بۇرۇن مۇ-
ھاكىمە قىلغانلارنىڭ ھەممىسى ئونتوگېنىيە ئۇستىدىلا توختالغان.
گېككىل ئۆز تەلىماتىنى بەرپا قىلىپ، ئونتوگېنىيە بىلەن بىر
قاتاردا قويغان ھالدا «پىللوگېنىيىدىكى تۈپ قانۇنىيەت» نامىلىق
ئەسەرنى يېزىپ، بۇ ئىككى تەلىماتنىڭ ناھايىتى زىچ مۇناسىۋىتى
بار، ئۇرۇقلارمۇ ئۆزىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىدا ئىرسىيەت قانۇ-
نى بىلەن ماسلىشىش قانۇنىغا ئاساسلىنىدۇ، دېگەن ئەسەردە شەك-
لەن ئۆزگىرىش نەزەرىيىسى مەركەزلىك شەرھلەنگەن. پىللوگېنە-
يە (جانلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشى) دىكى تۈپ قانۇنىيەت بويىچە ئال-
غاندا، ئونتوگېنىيە (جىنسىلارنىڭ يەككە پەيدا بولۇشى) ئەمەل-
يەتتە ئۇرۇق مەنبەسىنىڭ قايتا يارىلىشىدۇر، بۇ يەردە گەپ پەقەت
ۋاقىتنىڭ قىسقىلىقىدىن، تەرەققىياتنىڭ تېزلىكىدىنلا ئىبارەت.
ئونتوگېنىيىنى بەلگىلەيدىغان سەۋەبكە كەلسەك، ئۇ يەنىلا ئىرسى-
يەتنىڭ ۋە ماسلىشىشنىڭ فىزىئولوگىيىلىك رولىدىن ئىبارەت.
گېككىل ئونتوگېنىيىلىك ئەھۋاللارنى ئەنە شۇ قانۇنىيەت بويىچە
تەتقىق قىلىپ، ئۇچارقاناتلارنىڭ، ھايۋانلارنىڭ، بېلىق ۋە قۇرتلا-
رىنىڭ تۇرى سانسىز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش
مەنبەسى بىر ئىكەنلىكىنى بىلگەن؛ ئۇ پىللوگېنىيىلىك ئەھۋاللار-
نىمۇ شۇ قانۇنىيەت بويىچە تەتقىق قىلىپ، بارلىق جانلىقلارنىڭ
ئەمەلىيەتتە ئەڭ ئاددىي بولغان ئىپتىدائىي ئەزادىن كېلىپ چى-
قىپ، تەدرىجىي تەرەققىيات سەۋەبى بىلەن ئۆزگىرىپ مۇرەككەپ-
لەشكەنلىكىنى، ئاخىر ئىنسانغا ئايلانغانلىقىنى بىلگەن. ئەسلىدە

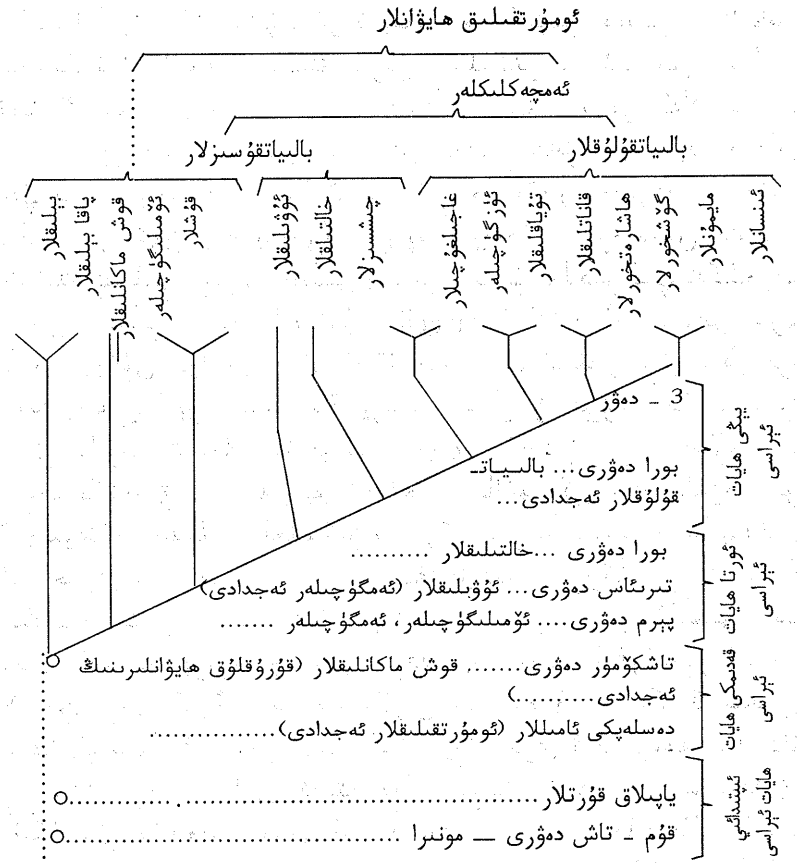
ئاياللارنىڭ ئۇرۇقلۇقىمۇ باشقا ئومۇرتقىلىق ھايۋانلارنىڭ ئۇرۇقلۇ-
قىغا ئوخشاش ناھايىتى ئاددىي ھۈجەيرە. ئەركەكلەرنىڭ ئۇرۇقلۇ-
قىمۇ شۇنداق. ئىككى جىنسنىڭ جىماھ قىلىشى بىلەن ئۇرۇقلۇق
ئۆتۈشۈپ، ئەنە شۇ ھۈجەيرە شەكىللىنىدۇ، يەنى ئادەمنىڭ ۋۇجۇد-
قا كېلىش جەريانى باشلىنىدۇ، بۇنداق نەرسىنى ھايۋاناتتىن تېپىش
تۇغرا كەلسە، ئۇ ئامېبا[32] بولۇپ، ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى ناھايىتى
ئاددىي، ئۇ پەقەت ھەرىكەتلىنىش ۋە ئوزۇقلىنىش ئىقتىدارىغىلا
ئىگە. كېيىن ئۇ پارچىلىنىشقا باشلاپ، گېئومېترىيىلىك دەرىجە
سان بويىچە كۆپىيىپ، پاندورىنا (panddorina)[33] غا ئوخشاش
ھۈجەيرىلەر توپىغا ئايلىنىپ، ئۇجمىگە ئوخشاش ھالەتكە كېلىدۇ،
ئىچى كاۋاك بولۇپ، بارا - بارا ئولتۇرۇشۇپ كېتىدۇ - دە، ھەزىم
قىلغۇچى بوشلۇققا ئايلىنىدۇ؛ ھازىرقى كۈندىكى تاتلىق سۇ كۆل-
چەكلىرىدە ياشايدىغان ھىدرا (Hydra) ئەنە شۇنداق جانلىقلار-
دۇر. ئۇلار يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ، يۇرىكىدىن تۆت جۈپ قان
تومۇرى پەيدا قىلىدۇ، بۇ تومۇرلار خۇددى بېلىقنىڭ مەڭزىدەك
ئوك - سولغا تارتىشىدۇ؛ ئۇنداق ئۆسۈپ ئەنە شۇ ھالغا كەلگەن-
دە، ھايۋانات دۇنياسىدىكى بېلىق تۈرىگە باراۋەر بولىدۇ. ئۇنىڭ-
دىنمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلانغاندا ئىنساندىن باشقا يۇقىرى دەرىجە-
لىك ھايۋاندىن قىلچە پەرقلەنمەيدۇ، مېڭىسى، قۇلىقى، كۆزى ۋە
پۇت - قوللىرى پەيدا بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇ ئومۇرتقىلىق باشقا
ھايۋانلارنىڭ ئۇندۇرمىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلسا ئۇلارنى پەرقلەن-
دۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. بۇ تەتقىقاتلارنى كۆز بىلەن كۆرۈش
مۇمكىن، قورساقتىكى ئۇندۇرمىنىڭ ئۆسۈشىنى ھەر كۈنى كۆزە-
تىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەرنى بىلگىلى بولىدۇ. لې-
كىن، جانلىقلار ئۇرۇقىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى تەتقىقات
ئۇنداق ئەمەس، ئۇنىڭدا تەكشۈرۈلىدىغىنى بۇنىڭدىن نەچچە ئون

مىليون يىل ئىلگىرى پەيدا بولغان شەيئىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ
تەدرىجىي تەرەققىياتىنى كۆز بىلەن كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس، بىۋا-
سىتە كۆزىتىش مۇمكىن بولغان تەقدىردىمۇ ناھايىتى تار بىر قىس-
مى بىلەنلا چەكلىنىپ قالىدۇ؛ ئاساسلىنىشقا بولىدىغىنى پەقەت
ۋاستىلىك قىياس ۋە ھۆكۈمدىن، تۈرلۈك پەنلەر بويىچە توپلانغان
تەجرىبە ماتېرىياللىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتىنلا ئىبا-
رەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، گېككىل: بۇ پەننى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش
ناھايىتى قىيىن، بۇنى ئونتوگېنىيىگە ئوخشاتقىلى بولمايدۇ،
دېگەن.

ئۆتمۈشتە ئۇرۇقنىڭ پەيدا بولۇشى دارۋىننىڭ «ئىنسانىنىڭ
كېلىپ چىقىشى ۋە جىنس تاللاش» دېگەن ئەسىرىدە، گېكسلىنىڭ
«ئىنسانىنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىدە بايان
قىلىنغانىدى. گېككىل ئۆزىنىڭ «ئىنسانىنىڭ كېلىپ چىقىش مە-
ىەسى» ناملىق ئەسىرىدە ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات سىس-
تېمىسىنى قەدىمكى بىئولوگىيە، ئونتوگېنىيە ۋە مورفولوگىيە
بىلەن دەللىلەپ، ھايۋانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى ئىنسان تۆ-
رەلمىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى، ئومۇرتقىلىق
ھايۋانلارنىڭ ھەممىسى بېلىق تۈرىدىن باشلانغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ
گېئولوگىيىدىكى قەدىمكى ھايات ئېراسىنىڭ يۇرا دەۋرىدە[34] مە-
يدانغا كەلگەنلىكىنى، كېيىن دۆۋونسىر دەۋرىدىكى پاقا بېلىققا،
تاشكۆمۈر دەۋرىدىكى قوش ماكانلىقلارغا، پېرم دەۋرىدىكى ئۆمىلە-
گۈچىلەرگە ۋە ئوتتۇرا ھايات ئېراسىدىكى ئەمگۈچىلەرگە تەرەققىي
قىلغانلىقىنى، يېڭى ھايات ئېراسىنىڭ ئۈچىنچى دەۋرىگە كەلگەندە
تېخى تاكامۇللاشمىغان مايمۇن پەيدا بولغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كې-
يىن مايمۇن پەيدا بولغانلىقىنى، مايمۇنلارنىڭ تۈرى ئىچىدە تار
بۇرۇنلۇق مايمۇنلار بارلىقىنى، بۇ مايمۇنلاردىن ئىت بۇرۇن ماي-

مۇن بارلىققا كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئادەمسىمان مايمۇن، ئۇنىڭدىن مايمۇن ئادەم پەيدا بولغانلىقىنى بۇلارنىڭ دەسلەپتە گەپ قىلالمىغانلىقىنى، كېيىن گەپ قىلالايدىغان ئادەمگە ئايلانغانلىقىنى بىلگەن؛ بۇلار يەككە جىسىملارنىڭ پەيدا بولۇشىنى ۋە ئومۇرتقىلىق هايۋانلارنى سېلىشتۇرۇپ ئانالىز قىلغاندىن كېيىن ئىسپاتلانغان. يەككە جىسىملارنىڭ يېتىلىش تەرتىپى شۇنداق، شۇنىڭ ئۈچۈن نەسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشى يەككە جىسىملارنىڭ قايتا ۋۇجۇدقا كېلىشىدۇر، دەيمىز. لېكىن، پەقەت ئومۇرتقىلىق هايۋانلارلا شۇنداق بولىدۇ، ئەگەر تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئومۇرتقاسىز هايۋانلارنىڭ تەرەققىيات سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىدىغان بولساق، بۇ ئىش يۇقىرىقى ئىشتىنمۇ مۇشكۇل. چۈنكى، ئومۇرتقاسىز هايۋانلارنىڭ ئۈستىخان ئىسكىلىتلىرى ساقلىنىپ قالمىغان، ئۇلارنى تاش نەمۇنىلىرىدىن كۆرگىلى بولمايدۇ، ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي هايۋانلاردىن كېلىپ چىققانلىقىنى، ئۇ هايۋانلارنىڭ قورساقتىكى ئۇندۇرمە (تۆرەلمە) بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى، كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش هالەتتىكى هايۋانلارنىڭ بولغانلىقىنى پەقەت بىئولوگىيە پىرىنسىپلىرىغا ئاساسەن بىلىش مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، گېككېل ئۇلارنى جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات نەمۇنىلىرى بويىچە پەرقلەندۇرۇپ، يېتىشمىگەن يەرلىرىنى تاش نەمۇنىلەر ۋە تەسەۋۋۇردىكى جانلىقلار بىلەن تولۇقلىغان، شۇنىڭ بىلەن يالاڭ هۇجەيرىلىك جانلىقلاردىن ئىنسانلارغا تەرەققىي قىلىش ئىسپىتسىنى پۈتتۈرگەن، ئىسپىمىغا مونېر (monera)[35] دەك ئىپتىدائىي هۇجەيرىلىك جانلىقلارنىڭ بارا ـ بارا تەرەققىي قىلىپ ئىنسان دەرىجىسىگە ئۆتۈش تارىخى كىرگۈزۈلگەن. بىئولوگىيىدىكى ئۇرۇق تەرەققىياتىنىڭ تارىخى دېگىنىمىز ئەنە شۇ. گېككېلنىڭ ئىسپىمىسى

مۇنداق:

يېقىنقى 30 يىلدىن بۇيان، قەدىمكى بىئولوگىيە جەھەتتىن تېپىلغان نەمۇنىلەرمۇ بىرمۇنچە كۆچلۈك دەلىللەر بىلەن تەمىنلەيدى. بۇلارنىڭ ئەڭ مەشھۇرى — ياۋا ئارىلىدىكى مايمۇنسىمان ئادەمنىڭ تاش نەمۇنىلىرى[36]، بۇ نەمۇنىلەرنىڭ تېپىلىشى بىلەن ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات سىستېمىسى ناھايىتى ئايدىڭلاشتى. ئۆتمۈشتە دەلىللەر تولۇق بولمىغاچقا، تار بۇرۇن مايمۇ

مۇندىن ئادەمگىچە بولغان مۇناسىۋەتنى ئايدىڭلاشتۇرۇش مۇمكىن بولمىغانىدى، تاش نەمۇنىلەر تېپىلغاندىن كېيىن دەلىل - ئاساس تېخىمۇ تولۇقلاندى، بۇنىڭ رولى سېلىشتۇرما ئانتومىيە بىلەن ئونتوگېنىيىدىن قېلىشمايدۇ. دېمەك، ئىنسانلارنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى نەرسىلەردىن، يەنى ئىپتىدائىي ھايۋاندىن پەيدا بولغان دەپ ئېيتىش مۇمكىن. شۇ ئىپتىدائىي جانلىقلار مونېردىن، مونېر بولسا پروبىئون (probion) دىن پەيدا بولغان؛ پروبىئون جانلىقلارنىڭ ئەسلىي زاتى. ئەسلىي زاتنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرىدىغان بولساق، بۇنىڭغا ناگېلى (Naegeli)[37] نىڭ تەلىماتى بىرقەدەر ئۈيغۇن كېلىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، جانلىقلار جانسىزلاردىن پەيدا بولغان. بۇ، ماددىنىڭ يوقالماسلىقى ۋە قۇۋۋەتنىڭ ساقلىنىش قانۇنىيىتىنىڭ نەتىجىسى؛ پۈتۈن ماددىي دۇنيا سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى بىلەن پەيدا بولغان، ئالىمدىكى ھادىسىلەرمۇ شۇ قانۇنىيەتكە مەھكۇم بولغانىكەن، ئورگانىسز ماددىدىن پەيدا بولغان ۋە ئاخىر بېرىپ ئورگانىسز جىسىمغا ئايلانغان ئورگانلىق ماددىلارنىڭ مەنبەسىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئورگانىسز ماددىدىن ئىبارەت بولۇپ چىقىشى مۇقەررەر. يېقىندا فرانسۇز ئالىملىرىدىن بىرى ئورگانىسز ماددىلارنى خىمىيە ۋە فىزىكا قائىدىسى بىلەن ئۆسۈملۈككە ئۆزگەرتەلىگەن؛ يەنە بىرى ئۇنى زەھەر ھاراقتا چىلانغان مېتال بىلەن ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ توك ۋە ئىسسىقلىق ئۆتكۈزۈش خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتكەن. دېمەك، جانلىقلار دۇنياسى بىلەن جانسىزلار دۇنياسى كۇندىن - كۇنگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان دەرىجىدە بىر - بىرىگە يېقىنلىشىپ بارماقتا، جانسىزلارنىڭ جانلىقلارغا ئايلىنىشى ئۆزگەرمەس ھەقىقەتكە ئايلىنىپ قالدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ كېشىنى ھەيران قالدۇرۇشى ئەنە شۇنىڭدىن بولغان، جانسىزلارنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئەمدى كوسموگېنىيە (kosmogenie) بايان قىلار.

1907 - يىلى يېزىلدى.

پەن تارىخى توغرىسىدىكى مۇھاكىمە[38]

ھازىرقى دۇنياغا نەزەر سالغىنىدا، ھەيران بولمايدىغان ئادەمدىن نەچچىنى چېلىقتۇرۇش مۇمكىن؟ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ كۆچ - قۇۋۋىتى ئىنسانىيەتنىڭ ئىرادىسىگە، قوماندانلىقىغا بويسۇنماقتا. ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ كۆچىنى، گويا ئۆزلىرىنىڭ ئاتلىرىنى تىزگىنلىگەندەك، ماشىنىلار بىلەن باشقۇرماقتا ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلانماقتا؛ قاتناش - تىرانسپورت، سودا مۇئامىلە بۇرۇنقىدىن ئاسانلىشىپ كەتتى، ئېغىز تاغلارمۇ، توسۇن دەريالارمۇ ئۇنىڭغا يول بېرىدىغان بولدى، ئاچارچىلىق، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرمۇ چوڭ زىيان يەتكۈزەلمەس بولۇپ قالدى؛ مائارىپ ئىشلىرىمۇ ئۆز ۋەزىپىسىنىڭ ئەھدىسىدىن خېلى تولۇق چىقالايدىغان بولدى؛ بۇ نىڭدىن 100 يىل بۇرۇنقى جەمئىيەت ئەھۋالى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇ چاغلاردا بۇ ئۆزگىرىشلەرگە تەڭ تۇرالمىغۇدەك بىرەر ئۆزگىرىشنى ئۇچرىتالمايمىز. بۇ ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان باشلامچى زادى قايسى؟ بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئۆزئارا يار - يۆلەك بولغان ئاساللار زادى قايسىلار؟ بۇنى يۇزەكى ھادىسىلەرگە قاراپلا روشەن بىلىۋالماق ئاسان بولمىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئاساسىي سەۋەب دېيىشكە بولىدۇ. ئىلىم - پەن دېگىنىمىز، ئىلىم - بىلىمدىن پايدىلىنىپ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ سىرىنى

بىر - بىرلەپ ئېچىپ، كۇنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنۇم ھاسىل قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىسلاھات قوزغاش دېمەكتۇر. بۇ ئىسلاھات ئېقىمى ئۆز نۆۋىتىدە كېڭىيىپ يىراق شەرققە يېتىپ كەلدى، جۇملىدىن چىنىستانغىمۇ [39] تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ئېقىم توختاپ قالماستىن داۋاملىق ئۆركەش ياساپ ئاقماقتا. بۇ ئېقىم- نىڭ قۇدرىتىدىن بۇنىڭدا ئىنتايىن زور بىر كۈچنىڭ بارلىقىنى، ئىلىم - پەننىڭ بىرەر - يېرىم كۈن ئىچىدىلا راۋاج تېپىپ كەتمىگەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ھەقىقىي مەنبەسىنى تەتقىق قىلىپ كۆرسەك، ئۇ ئېھتىمال قەدىمكى گرېتسىيە دەۋر- ىدىن باشلىنىپ، كېيىن 1000 يىلدەك ۋاقىت ئۇزۇلۇپ قالغان، XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە يەنە يا ئېلىپ كەتكەن سۇدەك يېڭىۋاشتىن تېخىمۇ زور، تېخىمۇ كەڭ ئېقىن ھاسىل قىلىپ تاھازىرغىچە توختاپ قالماي راۋاجلانماقتا. ئۇ ئىنسانىيەتكە نۇرغۇن ئەمەلىي مەنپەئەت يەتكۈزۈپ، ئىنسانلارنىڭ بەخت - سائا- دىتىنى ئاشۇرماقتا. ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىيات جەريانىغا قاراپ باقىدىغان بولساق، ئىنسانلارنىڭ چەككەن جاپا - مۇشەققەتلىرىنى ۋە سېغىزۇرگەن ئەمگەكلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ بىز ئۈچۈن ساۋاق.

گرېتسىيە ۋە رىم دەۋرىدە ئىلىم - پەننىڭ گۈللىنىشى ئەدەبـ- يات - سەنئەتتىن قېلىشمىغان. شۇ زامانىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر- دىن پىتاگور (Pythagaras) [40] نىڭ «ئاۋاز پەردىسى»، ئارىستو- تېل (Aristsoteles) [41] نىڭ ئاناتومىيىسى ۋە ھاۋا رايى ئىلمى، ئەپلاتون (Platon) [42] نىڭ «تىمېئوس» (Timaeus) ۋە «غايىۋى دۆلەت» دېگەن ئەسەرلىرى، دېموكرىت (Demokritos) [43] نىڭ «ئاتوم نەزەريىسى» بار. سۇ دىنامىكىسىنى ئارخىمىد (Archimedes) [44] كەشىپ قىلغان، گېئومېتىرىيىنى بولسا ئې-

ئۇكلد (Eukietdes) [45] بەرپا قىلغان، مېخانىكىنى ھېرون (Heron) [46] كەشىپ قىلغان. باشقا ئالىملارنى بىر - بىرلەپ ساناپ چىقىش قىيىن. شۇ چاغدا ئىسكەندىرىيە فارىلئولۇمى [47] ئالىملارنىڭ مەركەزلەشكەن يېرى بولۇپ، ئۇ يەردە 100 مىڭ نۇسخىدىن ئوشۇق كىتاب بار ئىدى، ئۇ يېقىنقى زامان كۇتۇپخانـ- لىرىدىنمۇ قىلچە قېلىشمايتتى؛ ئىلىم - ئىدىيىلەرنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە چوڭقۇرلۇقى جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ ھازىرقى كۇندە مەدھىيـ- لەشكە تامامەن ئەرزىيدۇ. چۈنكى، شۇ زامانىدىكى ئەقىل ئىگىلىرى يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەن پەنلەرنى يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى پىكـ- رىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدا شۇنداق نازۇك دەرىجىگە يەتكەنكى، ئالەمنى تەشكىللىگەن ئاممىلارنى يېشىشكىمۇ تىرىشقان: تالېس (Thales) سۇنى، ئاناكسىمېن (Anaximenes) [48] گازنى، ھېراكلىت (Herakeleitos) [49] ئوتنى ئالەم ئاممىلىرىغا ھېسابلىغان. بۇ ئـ- بارلەرنىڭ توغرا قويۇلمىغانلىقىدا گەپ يوق. ۋېۋىل [50] بۇنىڭ سەۋەبلىرى ئۈستىدە توختىلىپ: تەبىئەت دۇنياسىنىڭ سىرىنى ئېچىشتا پەلسەپىگە تايىنىش كېرەك، لېكىن قەدىمكى گرېتسىيە ئالىملىرىدا ئۇنداق پەلسەپە يوق ئىدى، بولسىمۇ ناھايىتى يېتەرسىز ئىدى، چۈنكى شۇنداق پەلسەپىۋى ئەھمىيەتنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشتە لوگىكىنىڭ ياردىمىگە تايانماي مۇمكىن ئەمەس، دېگەندى (داۋامى قىسقارتىلدى). شۇ زامانىدىكى ئالىملار ئالەمنىڭ سىرىنى بۇگۈنكى كۇندە بىز ئىشلىتىپ يۇرگەن يېزىق بىلەن ئىزاھلاش، بۇ تېپىش- ماقنى تېپىش ئارزۇسىدا بولغان. ئۇلارنىڭ شۇنداق غەيرىتى، بۇرۇنقى كىشىلەر تېخى بىلىپ يەتمىگەن ئىشلار توغرىسىدا ئۆز گۇمانلىرىنى كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەبىئەت دۇنياسىنى تەكـ- شۇرۇشتە يۇزەكى چۇشەنچىدىلا توختاپ قالمىغانلىقى يېقىنقى زامان ئادەملىرىگە سېلىشتۇرغاندا ھېچقانچە قېلىشمايدۇ. چۈنكى، جەمـ-

ئىيەتتە مەلۇم بىر تارىخىي دەۋرنى باھالايدىغان كىشىلەرنىڭ بەزدىسى ئۇنى مەدھىيىلىسە، بەزىسى چۆكۈرىدۇ، ئۆز زامانىسىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ھازىرقى زامان سەۋىيىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، بىرەر خاتالىقنى تاپسا ئۇنىڭدىن نارازى بولىدۇ. مۇبادا بىراۋ ئۆزىنى قەدىمكى ئادەملەر ئورنىدا قويۇپ، ئۆزىنىڭ شۇ كونا ئىدىيىسىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشتە ھازىرقى زامانىنى نەزەردە تۇتماي، خاتىرجەم تەتقىق قىلىپ باھالايدىغان بولسا، ئۇنىڭ ئېلان قىلغان مۇلاھىزىلىرى خاتا بولمىغان بولاتتى. ئازراق پاراسىتى بار ئادەملەرنىڭ شۇنداق قىلمايدىغىنى يوق. ئەگەر مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن پىكىر بايان قىلىدىغان بولساق، گىرېتسىيىدىكى ئىلمىنىڭ گۇللىنىشىنى چۆكۈرمەستىن، راسا مەدھىيىلەش توغرا كېلىدۇ، باشقا تەرەپلەردىمۇ شۇنداق، دۇنيادا بەزىلەر چۆچەكلەرنى خۇراپاتلىق دەپ ئەيىبلىشىدۇ، قەدىمكى زامان دىنلىرىنى پۇچەك دەپ سۆكىدۇ، ئۇنداق كىشىلەر ئۆزىنىڭ ياخشى - يامانلىقىنى ئايرىيالمايدىغان بېچارە نېمىلەر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ پەند - نەسىھەت قىلغۇسىنى كەلتۈرىدۇ. قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىگە باھا بېرىشتە، ئۇنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشتا شۇنىڭ بىلەن زامانداش بولغان باشقا بىرەر مىللەتنىڭ نەتىجىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلار ئېرىشكەلەيدىغان سەۋىيىنى مۆلچەرلەپ سېلىشتۇرۇپ، شۇنىڭدىن يەكۈن چىقارغاندىلا ئاندىن بۇ يەكۈن ھەقىقەتكە يېقىنلىشالايدۇ. لېكىن، ئەگەر مۇبالىغە قىلىپ، يېقىنقى زامان تەلىماتلىرىنىڭ ھەممىسىنى قەدىمكى زامان كىشىلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن، يېڭى تەلىماتلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى زامانداردا بارلىققا كەلگەن نەرسىلەرنىڭ يېڭى شەرھىدۇر دېيىلسە، بۇنداق پىكىرلەر قەدىمكى زامانىنى كەمسىتكەن جاھىللىققا ئوخشاش بولۇپ چىقىدۇ. تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ قەدىمكى

زامان كىشىلىرى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنى بىسىپ چۈشىدۇ، بۇ جەھەتتە مىسال يوق ئەمەس؛ لېكىن ئىلمىي تەتقىقاتتا پەرەز ۋە تەجرىبە كېرەك، دەۋرنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىللە ئىلگىرىلەش كېرەك، قەدىمكى كىشىلەر بىلىپ يېتەلمىگەن نەرسىلەر توغرىسىدا كېيىنكى كىشىلەرنىڭ خىجىل بولۇشى ھاجەتسىز، ئۇ ھەقتە ئېغىز ئاچماسلىقمۇ يارىمايدۇ. بۈرۈن ئىنگلىزلار ھىندىستاندا ژودپروژوت ئورناتماقچى بولغاندا، ھىندىلار بۇ ئىشنى يامان كۆرۈپ رەت قىلغانىكەن، كېيىن بەزىلەر، ژودپروژوتنى ئەسلىدە قەدىمكى ھىندى دانىشمەنلىرى كەشىپ قىلغان، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ تېخنىكا تاشلىنىپ قالغان، ئاق تەنلىكلەر ئەنە شۇ تېخنىكىنى ئوغرىلىۋېلىپ ئانچە - مۇنچە ئۆزگەرتكەن، دەپتىكەن. شۇنىڭ بىلەن ژودپروژوت تەرەققىي تاپقانىكەن. قەدىمكى كونا ئەللەردە كونىلىققا مەھكەم يېپىشىۋالىدىغان كىشىلەر ئۆزىنى ئۆزى ئالداشتا ئەنە شۇنداق دەرىجىگە يېتىپ بارىدۇ. چىنىستاندا مىللىي تەۋەرۈكلەرگە جېنىنىڭ بارىچە يېپىشىۋالىدىغان ئادەملەر ئىچىدە شۇنداق مۇقامنى تارقىتىدىغانلار ناھايىتى كۆپ، ئۇلارنىڭ نەزىرىدە گويا ھازىرقى ئىلىم، ئەدەبىيات - سەنئەت مەملىكىتىمىزدە بۇنىڭدىن بىرنەچچە مىڭ يىل بۇرۇنلا بار ئىكەنمىش. ئۇلارنىڭ مۇددىئاسى نېمىكىن؟ ئۇلار ھىندىستاندىكى يالغانچىلارغا ئوخشاش رەڭۋازلىقنى يېڭى تەلىمات قىلىۋالماقچىمۇ ياكى قەدىمكى نەرسىلەرنى كامالىتىگە يەتكەن دەپ، ئۇنىڭغا چىن قەلبىدىن چوقۇنامدۇ؟ مەيلى قانداقلا بولسۇن، يېڭى ئىلىمگە ھەمكارلاشمايدىغان، ئۇنى قوبۇل قىلمايدىغان جەمئىيەت گۇناھلىق بولىدۇ.

گىرېتسىيە خارابلاشقاندىن كېيىن رىممۇ ھالىدىن كەتتى، لېكىن كېيىن ئەرەبلەر گۇللىنىشكە باشلىدى، ئۇلار نېستورىئانلاردىن، يەھۇدىيلاردىن ئۆگىنىشكە باشلىدى، تەرجىمە قىلىش ۋە

شەرھلەش ئىشلىرىنى ناھايىتى راۋاجلاندۇردى؛ ئۇلار ئۆز ئەقىدە-لىرىنىڭ كارامەتلىكىگە مەپتۇن بولۇپ خۇراپاتلىققا بېرىلىپ كەت-تى، ئىلمىي چۈشەنچىلىرى سۇسلاشتى، تەرەققىياتىمۇ توختاپ قالدى. چۈنكى، گرېتسىيە ۋە رىمدا ئىلىم - پەن تېخى بىلىپ يەتمىگەن ساھەلەرگە يۈرۈش قىلغان بولسا، ئەرەبلەردە ئىلىم - پەن ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ نەتىجىلىرىنى دوراشقا قارىتىلدى، شۇڭا شەرھلەش ئەمەلىي تەجرىبىنىڭ ئورنىنى ئالدى، باھالاش بولسا ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئورنىنى ئالدى، قارىيىلارچە قىرائەت ئەۋج ئېلىپ كەتتى، يېڭى كەشپىياتلار ئازىيىپ كەتتى، ئالەم ھادىسىلە-رى شۇ دەۋرگە كەلگەندە بىلىپ بولمايدىغان تىلسىماتقا ئايلىنىپ قالدى. مېڭىسىنى ئورىۋالغان ئىدىيىلەر شۇنداق بولغاچقا، تەقلىد قىلىپ دورىغان نەرسىلىرىنىڭ توغرا بولماسلىقى تەبىئىي. شۇ سەۋەبلىك ئىلىم - پەن كۆمۈلۈپ قالدى، سېھىرگەرلىك ئەۋج ئالدى، ئاسترونومىيە ئارقىغا چېكىندى، ئاسترونومىيىنىڭ ئور-نىنى مۇنەججىملىك ئىگىلىدى، مۇنەججىملىك ۋە جادۇگەرلىكمۇ باش كۆتۈردى. ئەمما، سۆككىلى بولمايدىغان يەرلىرىمۇ يوق ئە-مەس، شۇ زامانىدىكى ئالىملار ھۆرۈن ۋە قولىدىن ئىش كەلمەس، مەنىۋى جەھەتتە بوشىشىپ كېتىپ چېكىنىپ كەتكەن ئەمەس، پەقەت ئۇسۇل جەھەتتە خاتالاشقانلىقى ئۈچۈن ئەجىرلىرى بىكار كەتكەن؛ ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقلىرىغا كەلسەك، ھەيرانلىق ئىچىدە ئاپىرىن ئوقۇيدىغان يەرلىرىمىز يوق ئەمەس. مەسىلەن، ئىسلام دىنى ئەمدىلا دۇنياغا كېلىۋاتقاندا، سىياسەت بىلەن ئىلىم بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بىرلىكتە تەرەققىي قىلدى، كوردوبا[51] پادىشاھى بىلەن باغداد[52] پادىشاھى بىرى شەرقتە، يەنە بىرى غەربتە تۇرۇپ گرېتسىيە ۋە رىم ئىلىملىرىنى بەس - بەس بىلەن ئۆز دۆلەتلىرىدە تارقاتتى ھەم ئارىستوتېل ۋە ئەپلاتوننىڭ كىتابلە-

رىنى ئوقۇشقا زوقلاندى. مەكتەپلەرمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى، بۇ مەكتەپلەردە ئىستىلىستىكا، ماتېماتىكا، پەلسەپە، خىمىيە ۋە دو-رىگەرلىك دەرسلىرى ئوقۇلاتتى، خىمىيە ساھەسىدە ئىسپىرت ۋە ئازوت كىسلاتاسى، نىترات كىسلاتاسى، گۈڭگۇرت كىسلاتاسى بار-لىقا كەلدى. ماتېماتىكا ساھەسىدە ئالگېبرا، تىرىگونومېترىيە تەرەققىي تاپتى، مېرىدىئان ۋە پاراللېل بىلەن يەر شارىنى ئۆل-چەش، ئىستىرېلكا بىلەن ۋاقىتنى ھېسابلاش، يۇلتۇزلارنىڭ ھەر-كەت جەدۋىلىنى[53] سىزىش قاتارلىق ئىلمىي پائالىيەتلەر ئەنە شۇ دەۋردىن باشلانغان. ئۇلار ئىلىم جەھەتتە گۈللىنىپ دۇنيانىڭ مەركىزى بولۇپ قالاي دېگەندى. خرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭ تولىسى ئىسپانىيە مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ، ئەرەبلەرنىڭ ئىلىم - پەنلىرىنى ئۆگىنىپ ئۆز دۆلىتىگە قايتاتتى. شۇنىڭ بىلەن خرىس-تىئان دۆلەتلىرىنىڭ ئىلىم ئىشلىرىمۇ خېلى زور دەرىجىدە ئىلگە-رى سۈرۈلگەنىدى. ئۇلار XI ئەسىرگە كەلگەندىلا چوشكۇنلىشىشكە باشلىدى، گېيكسلىي ئۆزىنىڭ « XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئى-لىم - پەن تەرەققىياتى» دېگەن كىتابىدا بۇ خىل ئەھۋالغا باھا بېرىپ: ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەكتەپلەر ئاسترونومىيە، گېئومېتە-رىيە، ھېساب، مۇزىكا پەنلىرىنى ئالىي مائارىپنىڭ ئاساسلىق دەرسلىرى قىلاتتى، ئوقۇغۇچىلار بۇ پەنلەرنىڭ قايسىبىرىدىن خە-ۋەرسىز بولىدىكەن، ئۇ ھالدا تەلەپكە لايىق تەربىيە كۆرگەن كىشى ھېسابلانمايتتى، ھازىر مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىدىكى كىشىلەرنى ئۇچرىتقىلى بولمايدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن نومۇس قىلىشمىز كېرەك، دېگەنىدى. بۇ گەپ قارىماققا گويا جۇڭگودىكى يېڭىلىقنى تەلەپ قىلىپ، مائارىپنى يولغا سېلىش كېرەك، دەپ داۋراڭ سېلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ گېپىي بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما جۇڭگودا ئېيە-تىلىۋاتقان تۆت پەننىڭ ئۇچى نەزەرىيە پەنلىرى بولۇپ، بۇلار بۇ

يەردە سانلىپ ئۆتكەن ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئېتىبار بېرىدىغان ئەمەلدىن ئىبارەت.

ئەرەبلەرنىڭ شۇ زاماندىكى ئەھۋالى ئەنە شۇنداق ئىدى، ئەمما خرىستىئان دۆلەتلەردە بولسا ئىلىم - پەن تەرغىب قىلىنمىدى، تەرغىب قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى ھەدەپ چەتكە قېقىلدى، ھەتتا بوغۇپ تاشلاندى. ئۇلار: ئىنسان ئۇچۇن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە پەزىلەت جەھەتتىكى مەجبۇرىيەت ۋە دىنىي جەھەتتىكى ئۇمىدكە ئېتىبار قىلىش؛ ئىلىم - پەنگە بېرىلگەندە، ئىنساننىڭ زېھنىي كۇچى زايە كېتىدۇ، دەپ قارىغان. خرىستىئانلارنىڭ زەكىيلىرىدىن بولغان لاكتانتىئۇس (Lacantius)[54] دېگەن ئادەم: بارلىق ئىشلارنىڭ مەنبەسىنى، يەر - زېمىننىڭ ھەرىكىتىنى بىلىشكە ئۇرۇنغۇچى، ئاينىڭ يۇزىدىكى دۆڭلۇك ۋە ئويمان - چوڭقۇرلۇقلار ئۇستىدە گەپ سالقۇچى، يۇلتۇزلارنىڭ ئاسماندىكى سىستېمىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى، تەبئەت دۇنياسىنىڭ ماددىي تەركىبىنى كۆزەتكۇچى، مۇشۇ مەسىلىلەرنى باش قاتۇرۇپ ئويلىغۇچى كىشىلەر خۇددى ئۆزى كۆرۈپ باقمىغان بىرەر پايتەختنى تاغدىن - باغدىن ھېكايە قىلىپ بەرگۈچىگە ئوخشاش ئەخمەق كىشىلەر ھېسابلىنىدۇ، دېگەنىكەن. قابىلىيەتلىك كىشىلەر شۇنداق تونۇشتا بولغان يەردە، ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ قانداق بولۇشى ئۆزلۇكىدىن مەلۇم. ئىلىم - پەن شۇنىڭدىن تارتىپ نۇرسىزلاندى، ئومۇمىي يۇزلىنىشنىڭ مۇنداق بولۇشى ھەرگىز سەۋەبسىز ئەمەس. ج. تىيىندالنىڭ (J. Tyndall)[55] گەپلىرىگە قارىغاندا، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، شۇ زاماندىكى رىم ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ پايتەختىدە ئەخلاق بۇزۇلغان،

خرىستىئان دىنى دەل ئەنە شۇ مەزگىلدە باش كۆتۇرۇپ چىقىپ، پۇقراغا ئىنجىلنى تەشۋىق قىلغان. دىنىي تۇزۇم ئادەتتىن تاشقىرى قاتتىق بولمىغاندا، ناچار ئادەتلەرنى تۇزەپ كەتكىلى بولمايتتى، شۇڭا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى مۇمىن بەندىلەر ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، خرىستىئان دىنى بەربىر غەلبە قىلغان. شۇنداقتىمۇ كىشىلەر مەنىۋى ئاسارەت ئاستىدا ئۇزۇن ۋاقىت ياشىغاچقا، ئۇنىڭ ئىزلىرىنى تۇگەتمەك قىيىنغا توختىغان، نەتىجىدە روھىي ئوزۇق دەپ كۆككە كۆتۇرۇلگەن ئىنجىلمۇ ئىلىم - پەن ئالدىدا مەھكۇم بولۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ئەھۋال مۇشۇنداق بولغان يەردە، تەرەققىياتتىن ئۇمىد كۇتۇش مۇمكىنمۇ؟ شۇنىڭدىن تارتىپ دىنىي جەمئىيەتلەر (چېركاۋلار) بىلەن ھەرقايسى ئەل ھۆكۇمەتلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا بولغان، بۇمۇ ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا ناھايىتى زور توسالغۇ بولغان. بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كىشىلىك جەمئىيەتتىكى ھەر خىل پەنلەر ھەمىشە دېگۈدەك تۇز يولدا مېڭىۋەرمەيدۇ، A سى چىڭ تۇتۇلسا، B سى بوشىشىپ كېتىدۇ؛ B سى گۈللەنسە، A سى چۇشكۇنلىشىدۇ، شۇنداق دەۋر قىلىپ ماڭىدۇ. مەسىلەن، گرېتسىيە بىلەن رىم ئىلىم - پەندە ئىنتايىن گۈللەنگەنلىكى بىلەن شۆھرەت قازانغان بولسا، ئەرەب ئۆلىمالىرى باش كۆتۇرۇپ چىققاندا، پۇتۇنلەي قەدىمكىنى ئۆگىنىش بىلەن بولۇپ كەتتى؛ خرىستىئان دۆلەتلەردە بولسا ئىنتايىن چىڭ دىنىي قائىدىلەر ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى، پەننىي بىلىمنىڭ تارقىلىشى ئۇزۇلۇپ قالدى. لېكىن، جاھاندىكى ئىشلار مۇرەككەپ بولغاچقا، زامانىنىڭ ئۆتۇشى بىلەن ئىلىم - پەن ئاخىر يەنە باش كۆتۇرۇپ چىقىپ، ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ بۇگۈنكى كۇنگە يېتىپ كېلىدى. دۇنيا تۇز سىزىق بويىچە ئىلگىرىلىمەيدۇ، ھەمىشە دولقۇننىڭ بىر چۆكۈپ،

بىر ئۆرلەپ، گاھ ئىلگىرىلەپ، گاھ چېكىنىپ، ئاخىر يار لېۋىگە بارغىنىغا ئوخشاش ئىلگىرىلەيدۇ، دېگەن گەپ ھەقىقەتەن توغرا. ئەخلاق بىلەن بىلىملا شۇنداق بولۇپ قالماستىن، ئىلىم - پەن بىلەن سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ شۇنداق. ياۋروپادا ئوتتۇرا ئەسىرلەردە رەسىم سىزىشنىڭ ھەر خىل پرىنسىپلىرى بار ئىدى، ئىلىم - پەن تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن بولسا، باشقا سەۋەبلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن گۈزەل سەنئەت يېڭىم يولدا چۈشۈپ قالدى. ھېلىقى پرىنسىپلارغا پەقەت يېقىنقى زامانلارغا كەلگەندىلا ئاندىن قايتىدىن ئەمەل قىلىنىشقا باشلىدى. مانا مۇشۇ تەرەققىيات ۋە چېكىنىش جەريانلىرىنى ئويلاپ كۆرگەندە مۇلاھىزە يۈرگۈزگۈچىلەرمۇ بۇنداق بولۇشنى يا پايدىلىق، يا زىيانلىق دەپ ئېيتالماي قالار. چۈنكى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە دىن تۈيۈقسىز ئەۋج ئېلىپ كېتىپ، ئىلىم - پەننىڭ بېسىلىپ قالغانلىقى كىشىنى ھەقىقەتەن چۆچۈتىدۇ. بىراق، ئىنسانلارنىڭ روھىي قىياپىتى شۇنىڭدىن تارتىپ تازىلىنىپ، تاۋلىنىپ، يەنە چىرايلىق گۈللەرنى يېتىشتۇردى. 2000 يىلدىن بۇيان بۇ گۈلنىڭ رەڭگى تېخىمۇ ئېچىلىپ، كىشىنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايدىغان دەرىجىگە يەتتى. م. لۇتېر[56]، ئو. كرومۋېل[57]، ج. مىلتون[58]، گ. ۋاشىنگتون[59]، ت. كارلىلى[60] ئەنە شۇ گۈللەرنىڭ ئۈزىدۇر. كېيىنكى كىشىلەردىن ئۇلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئەسلەپ، ئۇلارنى ئۇلۇغ دېمەيدىغان كىم بار؟ بۇ ھوسۇل ئىلىم - پەن تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىشتىن كېلىپ چىققان زىيانلارنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ يەنە ئېشىپ قالىدۇ. مەيلى دىن، ئىلىم - پەن ياكى سەنئەت، ئەدەبىيات بولسۇن، بۇلار كىشىلىك جەمئىيىتىنى راۋاجلاندۇرىدىغان مۇھىم بىلىملەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردىن قايسىبىرىنى مۇھىم دەپ كېسىپ ئېيتىش ھازىر مۇمكىن ئەمەس. ناۋادا كۆزنى يەيدىغان نەپكە بېرىلىپ

كېتىپ، ئەرزىمەس ساختا پەننى دورايدىغان بولسا، ئۇ ھالدا تارىخىي پاكىتلار تەمىنلىگەن ساۋاقلارغا ئاساسەن شۇنى پەرەز قىلىش مۇمكىنكى، ئەسلىي مەقسەتكە خىلاپ يامان ئاقىۋەتكە قالىدۇ، بۇنىڭغا قىل سىغمايدۇ. نېمىشقا؟ چۈنكى ئۇنداق مىللەتنىڭ ئۇزۇنغىچە ياشاپ تۇرالىشى مەدەنىيەت تارىخىدا ۋە سىياسىي تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان.

يۇقىرىدا ساپلا قاراڭغۇ تەرەپلەرنى بايان قىلدىم، ئەگەر شۇ زامانىنىڭ چولپانلىرىنى ئىزدەپ كۆرىدىغان بولساق، مۇنداق چولپانلاردىن بىرنەچچىنى تاپقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، XII ئەسىردە ئۆتكەن ماگنۇس (A. Magnus)[61]، XIII ئەسىردە ئۆتكەن روگېر بېكون (Roger Bacon، بۇ 1214 - يىلى تۇغۇلغان، جۇڭگولۇقلارغا تونۇش بولغان، XVI ئەسىردە تۇغۇلغان بېكوندىن باشقا ئادەم)[62] لار ئەسەر يېزىپ، ئىلىمدىكى زەئىپلىكنىڭ سەۋەبلىرىنى بايان قىلغان، ئىلىمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ تەدبىرلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلغان، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى نۇرغۇن ھېكمەتلىك سۆزلەر ماختاشقا ۋە تونۇشتۇرۇشقا ئالاھىدە ئەرزىيدۇ؛ لېكىن ئۇلارنىڭ نامىنى كىشىلەر بۇنىڭدىن 100 يىل بۇرۇنلا بىلىدىكەن ئۆز ئەسىرىنىڭ بېشىدا بىلىمسىزلىكنىڭ مۇنداق تۆت خىل سەۋەبىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن[63]؛ قەدىمكى زامان نوپۇزلۇقلىرىغا چوقۇنۇپ ۋە ئۇلارنى دوراپ، تەلۈلەرچە ئاقىللىق قىلىش، كونا ئادەتلەر بىلەن چەكلىنىپ قېلىش، كونا قائىدە بىلەن قايمۇقۇپ قېلىش. يېقىنقى زاماندا ئۆتكەن ۋېنىلمۇ مۇشۇ سەۋەبنى بايان قىلىپ ئۆتكەنىدى. ئۇ شۇ زامانداشلىرىنى ھادىسىلەرنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، بېكوندىن پەرقلىق ھالدا مۇنداق تۆت خىل سەۋەبكە يىغىنچاقلىغانىدى[64]: بىرىنچى، ئۇقۇملار ئېنىق ئەمەس؛ ئىككىنچى، ئۇسۇل چاكىنا؛ ئۈچىنچى، پاكىتلارغا ئاساسەن تەسەۋ-

ۋۇر قىلالماسلىق؛ تۆتىنچى، نوقۇل قىزغىنلىققا يۆلىنىپ ھۆكۈم چىقىرىش. ئۇ بۇ نۇقتىلارنى نۇرغۇن مىساللار بىلەن ئىسپاتلاپ چىققان. كېيىن چىققان ئىندال تۆتىنچى سەۋەبكە ئوخشاشمايدىغان كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ: نوقۇل قىزغىنلىق ئىلمىي تەتقىقاتقا توسقۇنلۇق قىلىدۇ دېيىلسە، ئۇ پەقەتلا ئەقلىي كۈچى ئاجىزلاشقان كىشىلەرگە قارىتىلىدۇ. ئەگەر ئۇ ھەقىقەتەن ئەقلىي كۈچ جەھەتتە قەيسەر بولىدىغان بولسا، مۇنداق خۇسۇسىيەت ئىلمىي تەتقىقاتتا يار - يۆلەك بولىدۇ، ئالىملار قېرىغاندىن كېيىن كەشپىياتلىرىمۇ مۇقەررەر ئازلايدۇ، بۇ ئەقلىي كۈچنىڭ ئاجىزلاپ كەتكىنىدىن ئەمەس، بەلكى قىزغىنلىقىنىڭ پەيدىنپەي سۇۋۇپ كەتكىنىدىن بولىدۇ. شۇڭا، بىزنىڭ ئىلمىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئەخلاقنىڭ كۈچىدىن ئاجرىتىۋېتىش كېرەك، دەيدۇ، بۇنداق دېيىش توغرا ئەمەس. ناۋادا ئەخلاقىي كۈچنىڭ تۇرتكىسىدىن ئايرىلىپ، ئەخلاققا تايىنىشلىق بولغان بىلىمنى ئىگىلىمەكچى بولسا، ئۇنىڭ قىلمىشى - ئەتمىشى ناھايىتىمۇ بىچارە ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ، چۈنكى ئىلمىي كەشپىياتلارنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى ئەنە شۇ ئەخلاقىي كۈچ. ئىلمىي كەشپىياتلارنىڭ ئىچكى سەۋەبلىرىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىدىغان بولساق، بۇنىڭدىن مۇھىم سەۋەبلەرنى تېپىپ چىقالايمىز. چۈنكى، ئىلمىي كەشپىيات ھامان ئىلىم - پەندىن تاشقىرى بىر خىل كۈچنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. يەنى غەيرىي ئىلمىي غايىلەرنىڭ ئىلھامىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىملارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇنداق مەيدانغا چىققان.

ل. ۋۇن. رانك[65]: كىشىلەرنى ھەقىقىي بىلىمگە ئېرىشتۇرۇشكە يار - يۆلەك بولىدىغان كۈچ زادى نېمە؟ ئۇ ھەقىقىي بولمىغان نەرسە، ھېس قىلىپ بولمايدىغان نەرسە، ئۇ نەرسە — غايە،

دېگەنىدى. بۇ سۆزنى پولاتتەك پاكىت دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەنگلىيىلىك گېكسلېي: ئىلمىي كەشپىيات ئىلھامدىن كېلىدۇ، كىشىلەرنىڭ قابىلىيىتى بىلەن ئالاقىسى يوق، مۇشۇنداق ئىلھام ھەقىقەتنى تاپقۇچى دەپ ئاتىلىدۇ، مۇشۇنداق ئىلھام بولغاندا، ئادەتتىكى قابىلىيەت بىلەنمۇ چوڭ تۆھپىلەرنى يارىتقىلى بولىدۇ، بۇ خىل ئىلھام بولمىغىنىدا، تالانت ئىگىسى بولغىنى بىلەنمۇ بىر ئىشتا ھېچ نەتىجە يارىتالمايدۇ، دەپ ئېيتقان، بۇ سۆزلەرمۇ ناھايىتى چوڭقۇر، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇپ، قوبۇل قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئا. ج. فرېسنېل[66] دىنامىكا ۋە ماتېماتىكا تەتقىقاتى جەھەتتە مەشھۇر. ئۇ ئۆز دوستلىرىغا يازغان خېتىدە: نام - ئاتاقتا بېرىدىغان خىياللىرىم تۇغۇپ كەتتى، ھازىر شان - شەرەپ ئۈچۈن چىلىشمايۋاتىمەن، بەلكى مېنىڭ قىزىقىشلىرىم ماڭا ھەيدەكچىلىك قىلىۋاتىدۇ، دەپ ئېيتقان. ئۇ نام - مەنپەئەتكە ئەنە شۇنداق سەل قارىغان. ئىلمىي كەشپىياتچىلارغا كېلىدىغان شان - شەرەپنىڭ شۇنچە زور بولۇشىغا قارىماي، ۋاللاس ئۆز مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى دارۋىننىڭكىگە يەتمەيدۇ، دەپ قارىغان. ر. ۋ. بۇنسېن[67] ئۆزىنىڭ مۇشەققەتلىك مېھنەتلىرى بەدىلىگە ئېرىشكەن مېۋىلىرىنى گ. ر. كىرخوفقا ئۆتۈنۈپ بەرگەن. ئۇلار ئەنە شۇنداق كەمتەر كىشىلەر ئىدى. شۇڭا، ئالىملار نام - مەنپەئەت قوغلاشمايدىغان روھىي كەيپىياتنى ھەمىشە ئۆزىدە ھازىرلىشى، كەمتەر بولۇشى، غايىلىك بولۇشى ۋە ئىلھامغا باي بولۇشى كېرەك. مۇشۇ شەرتلەرنى ھازىرلىماي تۇرۇپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا بىرەر نەتىجە قالدۇرغان كىشىلەر ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان. باشقا ئىشلارىدىمۇ خۇددى شۇنداق. ناۋادا قايسىبىر كىشى بۇنى تارىختىن كېلىۋاتقان ھېچقانداق ئەمەلىي ئەھمىيىتى يوق قۇرۇق گەپ دەيدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇنى يېقىنقى زامانلاردا ئەمەلىي مەنپەئەتنى يېتىشتۇرگۈچى ئانا

دەپىشكە بولىدۇ. ھازىر بۇ ئانىنى تونۇشتۇرۇش ئۇنىڭ بالىلىرىنى كۆزدە تۇتقانلىق بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۇچۇن بىر خىل تەسەللى ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قاراڭغۇ دەۋردە قەدىمكى مەدەنىيەتنى تىرىلدۇرۇش[68] كويىدا بولغان بىر - ئىككى نەپەر ئۇلۇغ ئەرباب مەيدانغا چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەملگە ئاشۇرالمىغانىدى. مەدەنىيەت يالقۇنى ئەمەلىيەتتە XVI — XV ئەسىرلەر ئارلىقىدىلا بارلىققا كەلگەن. ئىلىم - پەننىڭ چۈشكۈنلۈك دەۋرى ئۇزۇن بولۇپ كەتكەچكە، كىشىلەرنىڭ ئىدىيە دالاسى قاقاسلىشىپ كەتكەن، شۇ سەۋەبلىك ئۇلار بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىش ئارزۇسىدا بولسىمۇ، لېكىن شۇ ئىزغا دەرھال چۈشەلمەي قالغان. شۇڭا، كىشىلەر XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندىلا، يورۇقلۇقنىڭ يېتىپ كەلگەنلىك ساداسىنى ئاڭلىغان. ئۆتمۈشنى ئەسلەپ كۆرىدىغان بولساق، كوپېرنىك (N. Copernicus)[69] قۇياش سىستېمىسىنى يەشتى. كېپلېر (J. Kepler) سەييارىلەرنىڭ ھەرىكەت قانۇنىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇنىڭدىن باشقا گالىلېي (Galileo Galilei)[70] ئاستىرونومىيە ۋە دىنامىكا ساھەسىدە نۇرغۇن كەشپىياتلارنى يارىتتى، ئۇ كىشىلەرنى مۈشۈ پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ماھىرلىق بىلەن يېتەكلىدى؛ ئاندىن ستۇۋېننىڭ (S. Setvin)[71] مېخانىكا ئىلمى ۋە گالبېرتنىڭ (W. Gilbrt)[72] ماگنىت ئىلمى، ھارۋېينىڭ (W. Harvey)[73] فىزىئولوگىيە ئىلمى مەيدانغا چىقتى. فرانسىيە ۋە ئىتالىيىدىكى مەكتەپلەردە ئاناتومىيە ئىلمى كەڭ كۆلەمدە ئەۋج ئالدى، ئىلىم - پەن جەمئىيەتلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى، ئىتالىيىدە پەنلەر ئاكادېمىيىسى[74] پەن تەتقىقاتىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ئىلىم - پەن ئىشلىرىنىڭ شۇنچىلىك گۈللىنىشى

ھەققەتەن كىشىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇردى. ۋەزىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇنداق تۇرتكىسى ئارقىسىدا ئىختىساسلىق مەشھۇر كىشىلەر يېتىشىپ چىققىلى تۇردى. ئەنگلىيىلىك فرانشىس بېكون[75]، فرانسىيىلىك دېكارت[76] ئەنە شۇلار جۈملىسىدىن ئىدى.

ف. بېكون (F. Bacon 1561—1626) قەدىمدىن بۇيانقى ئىلىم - پەن تەرەققىياتى ۋە ئاساسىي نىشانغا قانداق يېتىشىنىڭ ئۇسۇلى ئۇستىدە «يېڭى قورال» ئەسىرىنى يېزىپ چىققان. كېيىنكى نەتىجە گەرچە ئاپتورنىڭ كۈتكىنىدەك بولۇپ چىقمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تۆھپىسىنى قەدىرلىمەي بولمايدۇ. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە پەقەت تەرتىپ بويىچە يېغىنچاقلاش ئۇسۇلىنىلا تەشەببۇس قىلغان، ئەمەلىي تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈش ئۇستىدە توختالمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، كېيىنكى كىشىلەر مۇشۇ نۇقتىنى تەنقىد قىلىپ - تاڭ بولۇشقان. بېكون ياشىغان دەۋردە ئىلمىي كەيپىيات ناھايىتى غەلىتە بولۇپ، يېڭىنىڭ ئۈچىلىك پاكىت ئۈچرىسىمۇ، ئۇنى چوڭ قانۇنىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىشنىڭ يىپ ئۇچى دەپ ھېسابلىشاتتى، بېكون بۇ خىل كەيپىياتنى ئوڭشاش ئۈچۈن قەدىمكىلەرنىڭ پەرەز قىلىش ئۇسۇلىغا، كۆپتۈرمىچىلىك كەيپىياتىغا رەددىيە بەرمەي تۇرالمىغان، شۇنىڭ بىلەن يەشمە خۇلاسە چىقىرىش ئۇسۇلىغا سەل قاراپ، يېغىنچاقلاش ئۇسۇلىغا ئېغىپ كەتكەنلىكى ئەسلىدە ساقلانغىلى بولمايدىغان بىر ئىش ئىدى. يەنە كېلىپ، ئۇ يەشمە خۇلاسە چىقىرىش ئۇسۇلى ئۇستىدە مەخسۇس توختالمىغان. بىز ئۇنىڭ پىكىر قىلىش ئۇسۇلىنى بىر قۇر كۆزىتىپ چىقىدىغانلا بولساق، ھېچقانداق ئېغىشنىڭ يوقلۇقىنى بىلىۋالالايمىز. بېكون تەبىئەت ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇنداق ئىككى ئۇسۇلىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن: ئالدى بىلەن تەجرىبە قىلىش، ئاندىن كېيىن

تېئورېما كەلتۇرۇپ چىقىرىش، شۇنىڭغا ئۇلاپلا تېئورېمىدىن يەنە تەجرىبىگە ئۆتۈش. شۇڭا، ئۇ: كىشىلەر بىرەر ئىشنى تاماملاشتا قولغا تايىنامدۇ ياكى پىكىرگىمۇ؟ مېنىڭچە، بۇنى بىرلا جەھەتكە تايىنىپ ئورۇنداشقا بولمايدۇ، قورالنىڭ ياردىمى ۋە باشقا ياردەمگە تايانغاندىلا ئاندىن تولۇق ئورۇندىغىلى بولىدۇ. ئىشلەشكە تېگىشلىك ئىشلار بولىدىكەن، ھەم مېڭىدىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ ئورۇنداش مۇمكىن ئەمەس، دەپ ئېيتقان(77). بۇ گەپلەر- دىن قارىغاندا، «يېڭى قورال» نامىلىق ئەسىرنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا يەشمە خۇلاسە چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەزمۇنى ئوستىدە توختالغانلىقى مۇقەررەر. بىراق، ئىككىنچى قىسمى ئوچۇق ئېلان قىلىنماپتىكەن. دېمەك، بىكوننىڭ تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى مۇكەم- مەل بولمىغان، ئۇ پەقەت مۇكەممەل يىغىنچاقلاش ئۇسۇلىنى تەت- قىق قىلىش بىلەنلا توختاپ قالغان. مۇنداق مۇكەممەل يىغىن- چاقلاش ئۇسۇلىنى ھەممە كىشى ئىشلەپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنىڭ مۇ- ۋاپپەقىيەتلىرى كىشىلەرنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىدىن ھالقىپ كېتەلمەسلىكى تەبىئىي، ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق يېڭى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى ئىزدەش، تېخنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئالەمنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى تېپىش ئالىملارنىڭ قارىشىچىمۇ قىيىن ئىش ھېسابلىنىتتى. يەنە كېلىپ، بىكون پەرەز ئۇسۇلىنى ياقتۇر- مىغان، لېكىن بۇگۈنكى كۈندە ئىلىم ـ پەن ئۇچۇن چوڭ تۆھپە قوشۇپ، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، يۇكسەك دەرىجىگە يەتكۈزۈشتە دەل ئەنە شۇ پەرەز قىلىش ئۇسۇلى ياردەم بەرمەكتە. بىكون تەلىماتى گەرچە بىر تەرەپكە ئېغىش بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئۆز ۋاقتى- دىكى ئۆرپ ـ ئادەتنى ئوڭشاشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى دەپ قاراش كۇپايە قىلىدۇ، ئۇنى ئارتۇقچە گۇناھ قويۇپ، ئەيىبلەپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز.

بىكون 30 يىل كېيىن ئۆتكەن دېكارت (1650—1596 R. Descarte) فرانسىيىدە تۇغۇلغان. ئۇ ماتېماتىكىدا داڭق چىقارغان. يېقىنقى زامان پەلسەپە ئاساسلىرىمۇ شۇنىڭغا تايىنىپ قۇرۇلغان. ئۇ قورقماستىن گۇمان بىلەن قاراش دولقۇنى- نى قوزغىغان، ھەقىقەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ئىشەنگەن، شۇڭا ئۇ بىردىل ـ بىر نىيەتتە ئىدىئولوگىيە جەھەتتىن پەلسەپە ئاساسىنى ئىزدىگەن. ماتېماتىكا، فىزىكا جەھەتتىن تەتقىق قىلىش ئۇسۇلىنى ئىزدىگەن. ئۇ: گېئومېترىيىنى تەتقىق قىلغان كىشى ئەڭ ئاددىي ئۇقۇم ۋە تېئورېمىلاردىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن مۇرەككەپ تېئورې- مىلارنى ئۆزلەشتۇرۇۋالىدۇ. مەن شۇنىڭدىن بىلدىمكى، ئىنسان ئەقىل ـ پاراسىتى دائىرىسىدىمۇ ھەرقانداق ئىشنى مانا مۇشۇ ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ چۈشىنۋالغىلى بولىدىكەن. ئەگەر ساختا نەرسىنى ھەقىقەت دەپ ھېسابلىماي، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك يول بىلەن ئىشلەيدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئورۇنداپ تۇگەتكىلى بولمايدىغان ئىش، چۈشىنىپ بولمايدىغان ئەھۋال يۇز بەرمەيدۇ، دېگەن. دېمەك، ئۇنىڭ پەلسەپە نەزەرىيىسى يەشمە خۇلاسە چىقە- رىش ئۇسۇلىدىن تەركىب تاپقان، ئۇ يەشمە خۇلاسە چىقىرىش ئۇسۇلىنى كېڭەيتىپ تەتبىق قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئىلىم ـ پەننى تىزگىنلىگەن. نەتىجىدىن سەۋەبنى كەلتۇرۇپ چىقارماي، سەۋەب- تىن نەتىجىنى كەلتۇرۇپ چىقىرىش — بۇ، دېكارتنىڭ «پەلسەپە قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى» نامىلىق ئەسىرىدە بايان قىلغان كۆزقارا- شى، شۇنداقلا ئۇنىڭ تەتقىق قىلىش ئۇسۇلىنىڭ تۈپ نۇقتىسى، پىكىر قىلىش ئۇسۇلىنىڭ مەركىزى. باھاچىلار ئۇنىڭ ئۇسۇلىنى مۇكەممەل ئەمەس، دېيىشىدۇ ۋە: ئەگەر ئۇنىڭغا شەكلەنمەي ئە- شەنگەندە، ئۇنىڭ زىيىنى بىكوننىڭ يىغىنچاقلاش ئۇسۇلىغا بىر تەرەپلىمە ئىشەنگەنگە ئوخشاش بولىدۇ، بۇ پەقەت تەجرىبىگە ئار-

تۇقچە ئېتىبار بېرىپ كېتىدىغان كىشىلەرنى ئوڭشىۋېلىشقا پايدىلىق، دەيدۇ. ئەگەر توغرا يول تۇتىدىغان بولساق، بېكوننىڭ يىغىنچاقلاش ئۇسۇلىغا ئېغىپ كېتىشىمۇ توغرا ئەمەس، دېكارت (R. Descarttes) نىڭ يەشمە خۇلاسە چىقىرىش ئۇسۇلىغا ئىشىنىپ كېتىشىمۇ توغرا ئەمەس. ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ھەممىسىنى قوللانغاندىلا ھەقىقەت ئايدىڭلىشىدۇ. ئىلىم - پەننىڭ راۋاجلىنىپ بۈگۈنكى كۈنگە يېتىپ كېلەلىشىمۇ بەزى كىشىلەرنىڭ دەل مۇشۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنى بىرلەشتۈرۈپ قوللانغانلىقىدىن بولغان. مەسىلەن، گالىلېي، ۋ. ھارۋېي، ر. بويىل(78)، ئى. نيۇتونلار(79) يىغىنچاقلاش ئۇسۇلىغا بېكوندەك بېرىلمەي، يەشمە خۇلاسە چىقىرىش ئۇسۇلىغا دېكارتتەك بېرىلمەي، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش كۆرگەن، ھېچياققا ئاغماي، لىللا ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. بېكون (F. Bacon) ھايات ۋاقتىدا، ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنىڭ خەلققە بايلىق ئەكېلىدىغانلىقىغا، ئەمەلىي ئىشلىتىش جەريانىدا مول مېۋە بېرىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەنگەن. شۇنىڭدىن 100 يىل كېيىن ئىلىم - پەن تېخىمۇ راۋاج تاپتى، ئەمما ئىش ئۇنىڭ كۈتكىنىدەك بولمىدى. ئى. نيۇتوننىڭ كەشپىياتى ئىنتايىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولۇپ چىقتى. ر. دېكارتنىڭ ماتېماتىكىسىمۇ ئىنتايىن كامال تاپتى، لېكىن جەمئىيەتتىكى كىشىلەر مېڭىسىدىكى بىلىمنىڭ بىرئاز كۆپەيگەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەلگە تەرەققىيات، خەلققە بەخت ۋە مەنپەئەت كەلمىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ر. بويىل خىمىيە بىلەن فىزىكىنىڭ تەجرىبە ئۇسۇللىرىنى ئىجاد قىلدى. ب. پاسكال (B. Pacal)(80) ۋە ئى. تورسېل (E. Torricelli)(81) ئاتموسفېرا بېسىمىنى ئۆلچەپ چىقتى، مالپىگ (M. Malpighi)(82) قاتارلىقلار بىئولوگىيە ئەزالىرىنىڭ قانۇنىيىتىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى. لېكىن، سانا-

ئەت بۇرۇنقىغا ئوخشاش تۇرۇۋەردى، قاتناش - ترانسپورت ياخشىلانمىدى، كانچىلىقتىمۇ قىلچە يۈكسىلىش كۆرۈلمىدى. پەقەت مېخانىكا ئىلمىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىدىلا ئىنتايىن قوپال سائەتلەر بارلىققا كەلدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئالىملار تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئارقىمۇئارقا مەيدانغا چىقتى. خىمىيە، بىئولوگىيە، گېئولوگىيە پەنلىرى تەرەققىي قىلىپ كۆزنى چاقناتقۇدەك نۇر چاچتى. بىراق، جەمئىيەتكە زادى قانچىلىك مەنپەئەت يەتكۈزەلەيدىغانلىقى ئۈستىدە باھاچىلىرىمىزنىڭ بىرنېمە دېمىكى ناھايىتى تەس ئىدى. ئۇزۇن مۇددەت مۇلاھىزە قىلىش ئارقىسىدا، ئەمەلىي ئۈنۈم ئېنىق كۆرۈلۈشكە باشلىدى. تاكى شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئىلىم - پەننىڭ ئۈنۈمى زور دەرىجىدە كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى، مەسىلەن، سانائەتتە ئىشلىتىدىغان ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى، ھايۋانلار نەسلىنىڭ ياخشىلىنىشى ئىلىم - پەننىڭ ياردىمىگە ئىگە بولدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاتالمىش ماددىي مەدەنىيىتى مانا مۇشۇ مەزگىلدە باشلانغانىدى. ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى كەلكۈندەك ئۆركەشلىدى، كۆتۈرۈلدى، نەتىجىدە ئىنسانلار ئارىسىدىكى كەشپىياتمۇ يېڭىلاندى. بىراق، ئىلىم - پەننى تەتقىق قىلىدىغان ئاتاقلىق ئالىملار بۇ نەرسىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرمىدى، ئالدىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇلار ھەقىقەتنى ئىزدەشنى ئۆزلىرىنىڭ بىردىنبىر مەقسىتى قىلىۋەردى. ئۆز مېڭىلىرىنى بىلىم بىلەن تولدۇرۇپ، ئىلمىي ساھەدىكى بوشلۇقلارنى تولدۇرۇۋەردى، ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن جىسمانىي، ئەقلىي كۈچلىرىنى ۋە ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تۈپ قانۇنلىرىنى ئىزدەۋەردى. شۇ زاماندىكى مەشھۇر ئالىملار ئەنە شۇنداق قىلغانىدى. مەسىلەن، ھېر-

شىل (J. Herschel)[83] ۋە لاپلاس (S. de. laplsce)[84] ئاسترو-نومىيە ئىلمىگە، يونگ (Th. Young)[85] ۋە پرېسنېل (A. Fresnel) ئوپتىكا ئىلمىگە، ئورستېد (H. C. Oersted)[86] فىزىكا ئىلمىگە، لامارك (J. de. Lamarc) بىئولوگىيە ئىلمىگە، دېكاندول (A. de. Candolle)[87] بوتانىكا ئىلمىگە، ۋېرنېر (A. G. Werner)[88] مەدەنچىلىك ئىلمىگە، ھۇتتۇن (J. Huttun)[89] گېئولوگىيە ئىلمىگە، ۋات (J. Watt)[90] مېخانىكا ئىلمىگە تۆھپە قوشتى، بۇلار دۇنياغا ئالاھىدە مەشھۇر. ئەمدى ئۇلارنىڭ مەقسىتىگە كەلسەك، ئۇلار بىرەر ئەملىي نەپ ئېلىشنى كۆزدە تۇتقانمۇ؟ زادى ئۇنداق ئەمەس. ئوتقا چىداملىق لامپۇچكا ياسىدى، پاراۋوز دۇنياغا كەلدى، كان ئېچىش تېخنىكىسىمۇ رونىق تاپتى، جامائەتچىلىك بولسا پەقەت مۇشۇ كەشپىياتلارغا ھەيران قالغىنىدىن، ئەتىدىن كەچكىچە مۇشۇ نەتىجىلەرنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي ماختاش بىلەن بولۇپ كەتتى. ئالىملار بولسا بىر تەرەپكە قايرىلىپ قالدى، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى شۇنداق ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن ئەھۋال شۇ چاغقىچە كۆرۈلۈپ باقمىغان بولغىيدى! ئالغا ئىلگىرىلەيمەن دەپ تۇرۇپ، ئاتقا قامچا ئۇرۇشنىڭ ئورنىغا تىزگىننى تارتىدىغان مۇنداق ئۇسۇل بىلەن مەقسەتكە يەتمەك قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟ مۇبادا، ئىلىم - پەن سانائەتنى بەرپا قىلىدۇ، ئەمما سانائەت ئىلىم - پەنگە ھېچقانداق نەپ بەرمەيدۇ، شۇڭا كىشىلەر ئىلىم - پەندىن شان - شۆھرەت قازىنىشقا بېرىلىدۇ، دېيىلسە، بۇمۇ توغرا بولمايدۇ. جەمئىيەتتىكى ئىشلارنىڭ تۈرى كۆپەيگەندىن كېيىن، ئىش تەقسىماتى زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بىردىن كەسپىنىڭ بېشىنى تۇتۇپ، ئۆزئارا يارەملىشىدۇ، شۇڭلاشقا بىرلىكتە ئالغا باسالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سانائەت-

نىڭ ئىلىم - پەندىن ئالدىغان پايدىسى ھەقىقەتەن كۆپ بولىدۇ. شۇنداقلا، ئىلىم - پەنمۇ ئۆز نۆۋىتىدە سانائەتنىڭ ياردىمىگە كۆپ-لەپ ئېرىشىدۇ. ھازىر ئەگەر ئالىملارنى ياۋايى ئادەملەرنىڭ ئارد-سىغا ئاپىرىپ قويۇپ سىناپ كۆرىدىغان بولساق، مىكروسكوپ بىلەن تارازا تۇرماق، ھەتتا ئىسپىرت بىلەن ئەينەكنىمۇ تاپقىلى بولماس ئىدى. شۇ ئەھۋالدا ئالىملار نېمە قىلالايتتى؟ ئويلاپ ئولتۇرماقتىن باشقا ئامالى بولمايتتى. ئويلاپ كاللىسىنلا قاتۇ-رۇش — دەل ئاقىنا ۋە ئىسكەندىرىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئىلىم - پەننىڭ چۈشكۈنلىشىپ كېتىش سەۋەبى ئىدى. دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە چۈشكۈنلىشىشى ئۆزئارا مۇنا-سىۋەتلىك بولىدۇ، بۇ ھەقىقەتەن راست گەپ.

دېمەك، باشقا دۆلەتلەرنىڭ قۇدرەت تېپىشىدىن ھەيرەتتە قې-لىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن تەقەززا بولۇپ كۈن بويى سانائەتنى گۈللەندۈرۈشنى، ھەربىي قوشۇنلارنى كۈچەيتىشنى جار سېلىپ يۈرىدىغان ئادەملەر كۆرۈنۈشىدىن ناھايىتى تېزلىكتە ئۈي-غىنىپ كەتكەندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە كۆز ئالدىدا بولۇۋاتقان ئىشلار بىلەن قايمۇقۇپ قالغان كىشىلەردىنلا ئىبارەت، ئۇلار شەي-ئىلەرنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى زادى بىلمەيدۇ. جۇڭگوغا كەلگەن ياۋروپالىقلارنىڭ ئادەمنى ئۆزىگە بەكمۇ مەپتۇن قىلىدىغان يېرى، ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىلىم - پەن ۋە سانائەتتىن ئىبارەت. ۋەھالەنكى، ئۇ گۈلنىڭ يىلتىزى ئەمەس، پەقەتلا يوپۇر-مىقى. ئۇنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەشكە توغرا كەلسە، ئۇنىڭ يىلتىزى بەكمۇ چوڭقۇر. ئۇلارنىڭ بىرەر تەرىپىنى ئۆگىنىش بىلەن نېمە ئىش ھاسىل بولاتتى؟ لېكىن پېقىر ئاپتور بۇنداق دېيىش بىلەن ھەرگىزمۇ، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئىلىم - پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانسۇن، تەتقىقاتتا ئۇنۇمگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئاندىن ھەر-

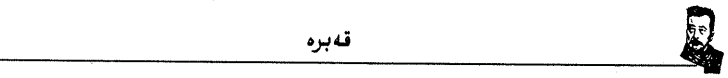
تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن 900 مىڭ كىشى قوبۇل قىلىشقا توغرا كېلەتتى، مۇنچىلىك كۆپ ئادەم بولمىغىندا ئادەم يېتىشسىزلىكى كېلىپ چىقاتتى. ئەمما، ئادەم سانى 900 مىڭغا يەتمىگەندىن كېيىن، كىشىلەر ئىنتايىن ئەنسىزلىك ئىچىدە قالدى، ئۇنى ئاز دېگەندەك، قورال - ياراغ ئىسكىلاتىمۇ ئاللىبۇرۇن قۇرۇپ قالغا- نىدى. ئۇرۇش هازىرلىقىمۇ يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. شۇڭا، نۆ- ۋەتتىكى جىددىي خەتەردىن ئادەم كۈچى بىلەن قۇتۇلۇپ كەتكىلى بولمايتتى، ئەينى ۋاقىتتا ئەڭ ئالدى بىلەن ئوق - دورا مەسىلىسـ- نى هەل قىلىش زۆرۈر ئىدى، ئەمما ئوق - دورىنىڭ خام ئەشياسى كالىي سىلىترا هىندىستاندىن كىرگۈزۈلگەچكە، شۇ پەيتته تۈگەپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن قالسا مىلتىق بىلەن زەمبىرەك كېرەك ئىدى، فرانسىيىده ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان مىس يېتىشمەيتتى، شۇڭا روسىيىگە، ئەنگلىيىگە، هىندىستانغا تاپىنىشقا توغرا كېلەتـ- تى، ئەمما شۇ مەزگىلده بۇ دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئالاقه ئۈزۈلگه- نىدى. ئۇچىنچى مەسىله، پولات - تۆمۈر ئىدى. ئادەتتىكى ۋاقىت- لاردىمۇ چەت ئەلدىن كىرگۈزۈلەتتى، بۇ تۆمۈر - پولاتنى تاۋلاش تېخنىكىسىنى بىلىدىغان ئادەم يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئەڭ ئاخىر پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئالىملارنى يىغىپ كېلىپ مۇزاكىره قىلىشقا توغرا كەلدى. مۇزاكىرىده ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەڭ قىيىن مەسىله دورا ياساش بولدى. هۆكۈمەت ۋەكىلى دوراىنى ئىشلەپ چىقىرالمايدىغانلىقتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇ تارتىپ تۇ- رۇپ: كالىي سىلىترا نەده بار؟ دېدى. گەپنىڭ ئايىغى چۈشەر - چۈشمەيلا، ئالىم مونگې (G. Monge)[93] ئورنىدىن دەس تۇرۇپ: بار، جايىنى تاپساق بار. مەسىلەن، قوتان، مەهەللى ئامبارلاردا سانسىزلىغان كالىي سىلىتراسىنىڭ كۆمۈلۈپ ياتقانلى- قىنى ئۇخلاپ چۈشۈگىمۇ كەلتۇرمىگەن بولغىيدىڭ، دېدى. بۇ

يەرده ئۇ، ئۆزىنىڭ تالانتى هەمده بىلىمى، ۋەتەنپەرۋەر قەلبى بىلەن يىغىندا ئولتۇرغان كىشىلەرگه قاراپ تۇرۇپ: مەن پەقەت ئۇچ كۈن ۋاقىت سەرپ قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى سېغىز توپىلارنى يىغىپ كالىي سىلىترا ياساپ، دورىنى ئىشلەپ چىقە- مەن. بۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن مەملىكەتكه ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چە- قارساق، ئەر - ئايال، ياش - قېرىلارنىڭ هەممىسى ئەڭ ئاددىي ئۇسۇل بىلەن ياسىيالايدىغان بولىدۇ، دېگەن. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن فرانسىيه ناهايىتى تېزلىكته چوڭ بىر زاۋۇتقا ئايلانغان. بۇنىڭدىن باشقا، خىمىيه ئالىملىرى مىس قوڭغۇراقلارنى ئېرىتىپ قورال - ياراغ ياسىغان، تۆمۈر تاۋلاشنىڭ يېڭى ئۇسۇلىمۇ شۇ مەزگىلده بارلىققا كەلگەن. ياسالغان قىلىچ، خەنجەر، مىلتىقلارنىڭ هەممە- سىگه ئۆز مەملىكىتىده ئىشلەنگەن خام ئەشيا ئىشلىتىلگەن. كۆن - خۇرۇم پىشۇرۇش ئۇسۇلىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. شۇنىڭدىن تارتىپ ئاياغ تىكىدىغان خۇرۇمىمۇ يېتىشسىز- لىك قىلمايدىغان بولغان. ئۆز ۋاقتىدا تىلسىمات دەپ ئاتالغان هاۋا شارى ۋە تېلېگرافىنىڭمۇ[94] سۇپىتى ياخشىلىنىپ ۋە تەرەققي قىلدۇرۇلۇپ، ئۇرۇشتا ئىشلىتىلگەن. گېنېرال موريئا[95] شارغا ئولتۇرۇپ دۈشمەن ئىستىھكاملىرىنى رازۋېدكا قىلىپ، هەققي مەلۇمات تاپقان، شۇنىڭ بىلەن زور غەلىبىگه ئېرىشكەن. تىيندال بۇ هەقته مۇنداق دېگەن: شۇ دەۋرده فرانسىيه ئەمەلىيەتته ئىككى نەرسه بىلەن مەۋجۇت بولۇپ قالالىدى. بۇنىڭ بىرى، ئىلىم - پەن؛ يەنه بىرى، ۋەتەنپەرۋەرلىك. بۇ ئىشتا ئەڭ زور تۆھپه قوشقان كىشىلەر مونگى بىلەن كارنوت[96]. كۇچ چىقارغان كىشىلەردىن فوركرو (F. de Foarcroy)[97]، مورۋېي (G. de. Morveau)[98] ۋە بېرخوللىت[99] قاتارلىقلار بار. بۇ ئۇلۇغ ئىشلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىنىڭ ئاچقۇچى ئەنه شۇ

يەردە ئىدى. دېمەك، ئىلىم - پەننىڭ مۇقەددەس نۇرى دۇنيانى يورۇتۇشقا باشلىدى. ئۇ چۇشكۈنلۈكنى تۇگىتىپ، كىشىگە ئىلھام بېرەلەيدۇ؛ ئادەتتىكى چاغلاردا ھايات نۇرى بولۇپ چاقنايدۇ، ئۇ- رۇش ۋاقىتلىرىدا ئۇنىڭ ئىلھامى كارنوتقا ئوخشاش دۆل- ەتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنى ناپولېئون (N. Bonaparte)[100] دىنمۇ كۈچلۈك قوماندانلارنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. ئەمدى بىز يۇ- قىرىدا كەلتۈرۈپ ئۆتكەن مىساللارنى يىغىنچاقلاپ قارايدىغان بول- ساق، ئىلىم - پەننىڭ مۇھىملىقىنى ناھايىتى ئېنىق بىلىۋالالاي- مىز. ئىككىنچى ئورۇندىكى نېگىزلىك بولمىغان ئىشلاردىن بىر مەزگىل نۇر چاقنىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇلى چىڭ بولمىغاچقا، تېزلىكتە نۇرسىزلىنىپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئىلىم - پەن ئىقتىدارد- ىنى بالدۇرراق ھازىرلىغاندىلا، ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىياتقا كاپا- لەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. سەل قاراشقا تېخىمۇ بولمايدىغان مۇنداق بىر نۇقتا بارکى، ئۇ بولسىمۇ، جەمئىيەتنىڭ قىيىسىق يولغا كە- رىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت. ئۇنداق بولمىغاندا، جەمئىيەت كۈندىن - كۈنگە بىر قۇتۇپتىن يەنە بىر قۇتۇپقا ئۆتۈپ، تۈپ روھىي كۈچ تەدرىجىي ئاجىزلىشىپ بارىدۇ، ئاخىر جەمئىيەت بەربىر ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ كېتەلمەيدۇ. ئەگەر پۈتۈن دۇنيا ئىلىم - پەن بىلەنلا بولۇپ كەتسە، ئۇ ھالدا ئىنسانلار ھاياتىنىڭمۇ ئانچە مەززىسى قالمايدۇ. شۇنداق كېتىۋەرسە گۈزەل ھېسسىياتلار تۇگەيدۇ، ئەقىل - پاراسەتلىك ئىدىيىلەرمۇ تۇگەيدۇ، نەتىجىدە ئاتالمىش ئىلىم - پەننىڭمۇ قىممىتى قالمايدۇ. شۇڭا، كىشىلەر نېۋتونغا ئوخشاشلارغا تەشنا بولۇپلا قالماي، شېكسپېر[101] غا ئوخ- شاش شائىرلارغىمۇ، بىۋىيىلغا ئوخشاشلارغىلا ئەمەس، راپائېل (Raphaelo)[102] غا ئوخشاش رەسساملارغىمۇ، كانتقىلا ئەمەس، بېتخوۋېن (Beethoven)[103] غا ئوخشاش مۇزىكانتلارغىمۇ،

دارۋىنغىلا ئەمەس، كارلىلى (Garlyle) غا ئوخشاش ئەدىبلەرگە- مۇ تەشنا. مۇشۇ كىشىلەر كىشىلىك جەمئىيىتىنى قىيىسىق يولغا كىرگۈزۈپ قويماي، ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلگەنلىك- تىن، بۈگۈنكى مەدەنىي دۇنيا مەيدانغا كەلگەن. قاراڭلار، ئىنسا- نىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى بىزگە نېمىلەرنى ئېيتىپ بەر- مەيۋاتىدۇ - ھە!

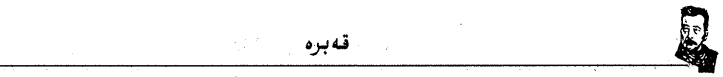
1907 - يىلى يېزىلدى.

مەدەنىيەتتىكى بىر تەرەپلىملىك توغرىسىدا[104]

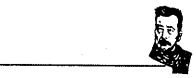
جۇڭگو ئۆزىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى بىلەن جاھانغا مەشھۇر، بەزى ھاقارەتخورلار بۇنى جاھىللىق دەپ ئاتىشىدۇ ھەم مۇشۇ ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن ئەسكى تەنزىنى يېغىشتۇرمىغاندا چوقۇم ھالاك بولىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. يېقىنقى زامانلارغا كەلگەندە، بەزى ئەربابلار ئاستا ـ ئاستا ئانچە ـ مۇنچە يېڭى تەلىماتلاردىن خەۋەردار بولۇپ، ئۆزلىرىدە بىر خىل خجالەتچىلىكنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. نەتىجىدە ئىسلاھات ئېلىپ بارماقچى بولۇشتى، غەرب نەزەرىيىلىرىگە ئۈيغۇن كەلمەيدىغان سۆزلەرنى سۆزلىمەسلىك، غەرب يوسۇنلىرىغا توغرا كەلمەيدىغان ئىشلارنى قىلماسلىق كويىغا چۈشىتى. كونا نەرسىلەرگە پەشۋا بېرىشتە ئاجىز كېلىپ قالماسلىق ئۈچۈن، ئۇلار مۇشۇ خىل پوزىتسىيە بىلەن ئۆتمۈشتىكى خاتالىقلىرىنى يۇيۇپ، كۆچلۈك دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىغا يەتمەكچى بوپتۇ. بۇ ھەقتە مەن مۇنۇ بىر نۇقتىنى قىستۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن: قەدىمىي زامانلاردىكى شۇەن يۈەن ئاتا چى يۈنى تىنچىتقاندىن[105] كېيىن جۇڭخۇا زېمىنىغا ماكانلاشقانىكەن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەۋلادلار راۋاجلىنىپ، تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەنىكەن. ئۇ چاغلاردا ئەتراپتىكى قوشنا قەبىلىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغىنى بىلەنمۇ جۇڭگونىڭ ئۇلاردىن ئۆگەنگۈچىلىك ھېچنېمىسى يوق ئىكەن، شۇڭا مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇشى جۇڭگونىڭ ئۆزى بىلەنلا چەكلىنىپ، باشقىلارغا زادى تايانمىغانىكەن. جۇ، چىن دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، غەربتە گرېتسىيە بىلەن رىم باش كۆتۈرۈپ چىقىپتۇ. ئۇلار ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت ساھەسىدە خېلى شانلىق نەمۇنىلەرگە ئىگە ئىكەن. ئەمما، يول يېراق، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىنتايىن خەتەرلىك بولغاچقا، يەنى توسۇن دەريالار، خەتەرلىك چوققىلار قاتناش يولىنى توسۇپ تۇرغاچقا، جۇڭگو ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۇلگە سۈپىتىدە ئۆگىنىشكە ئامالسىز قالغانىكەن. يۇەن ۋە مىڭ دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، كاتولىك دىنىنىڭ بىر ـ ئىككى مىسسىئونېرى[106] دىنىي تەلىمات ھەم تارىخ، قانۇن، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە قاتارلىق بىلىملەرنى جۇڭگوغا ئەكەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يېيىپ كېتەلمىگەنىكەن. شۇ سەۋەبلىك جۇڭگونىڭ چېگرا دەرۋازىسى ئېچىلغاندىن كېيىنلا، ئاق تەنلىكلەر جۇڭگوغا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كېلىشكە باشلىغان ۋاقىتتا، دۇنيانىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئوتتۇرا دۆلەت (يەنى جۇڭگو) تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن چەت ئەللەرنىڭ بەزىسىنىڭ دوستانىلىك قىلىپ جۇڭگودىن ئۆگىنىدىغانلىقىنى، بەزىسىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قارا نىيىتى بارلىقىنى كۆرگەن؛ لېكىن ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات سەۋىيىسى جۇڭگونىڭكىگە يەتمەيدىكەن دەپ قارىغان. جۇڭگو ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۇستىگە تەڭ تۇرالايدىغان رەقىبى بولمىغاچقا بارغانسېرى ھاكاۋۇرلىشىپ، ئۆزىنىڭ ھەممە نەرسىسىنى گۆھەر دەپ بىلىپ، باشقىلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالغان. بۇنداق ئەھۋال ئەمەلىيەتتە ئادەتتە بولۇپ تۇرىدۇ، ئەقىلغىمۇ ئانچە ـ مۇنچە سىغىدۇ. تەڭ كېلەلەيدىغان رەقىبى بولمىغاچقا، بەخىرامان كېتىۋەرگەچكە، شۇنىڭ بىلەن زەئىپلىشىشكە باشلىغان. سىرتىنىڭ تەھدىتى ۋە زۇلمى بولمىغاچقا ئالغا بېسىشتىن توختاپ قالغان، كىشىلەر روھسىزلانغان، بىخۇدلاشقان

قان، ھەتتا گۈزەل، ياخشى نەرسىلەرنى كۆرسىمۇ ئۆگەنگۈسى كەلمەيدىغان بولۇپ قالغان. غەربتە نۇرغۇن يېڭى دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە تېخنىكىلىرىنى جۈڭگوغا ئەكېلىپ ئازغىنە بىرەر ھۈنىرىنى كۆرسىتىپ قويغاندا، چوڭ مەخلۇق بولغان جۈڭگو ئۇلارغا تىز پۈككەن، ئەنە شۇ ۋاقىتتىلا كىشىلەر ئۆز ئېلىنىڭ خەتەرلىك ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان؛ ئەقلى - ھوشى ئانچە - مۇنچە جايىدا بولغان بەزى كىشىلەر ھەربىي تەييارلىق ئىشلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىغان. كېيىن، چەت ئەلدە ئوقۇغانلار ياكى جۈڭگو-نىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئۇقماي ياكى ياۋروپا ۋە ئامېرىكىلىقلارنى ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆرۈپ باقماي، ئۆيەردىن - بۇيەردىن تېرە-ۋالغان پارچە - پۇرات نەرسىلىرىنى كىشىلەرنىڭ ئالدىغا تاشلاپ، قورال ياساش دۆلەتنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئىشى دەپېشكەن. يەنە بەزى مەدەنىي ئىبارىلەر بىلەن ئۆزىنى بېزەپ، ھىندىستان، پول-شىلارنىڭ بويسۇندۇرۇلۇپ كەتكەنلىكىدىن[107] ئىبرەت ئېلىشنى تەشەببۇس قىلغان. قورال ئىشلىتىش غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇشنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل ئىكەن، ئۇنداق بولسا ئۇنىڭ مەدەنىيەتلىك ۋە بەدەۋىلىك بىلەن نېمە ئالاقىسى بار؟ ئۇزاقراقتىن سۆزلىسەك، رىم ئىمپېرىيىسى گائۇللار[108] بىلەن بولغان ئۇرۇش-تا يېڭىلگەن؛ يېقىنراقتىن سۆزلىسەك، جۈڭگودا سۇڭ سۇلالىسى موڭغوللار ۋە نيۈجىنلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلگەن؛ مۇشۇ ئىككى تەرەپنىڭ مەدەنىيەت دەرىجىسى ئوتتۇرىسىدا قانچىلىك پەرق بارلىقىغا ناھايىتى ئۆتكۈر دانالاردىن بولمىغان ئادەممۇ ھۆكۈم چىقىرالايدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ غالىبىيىتىنىڭ ياكى مەغلۇبىيىتى-نىڭ نەتىجىسى قانداق بولدى؟ ناۋادا بۇنداق ئەھۋال قەدىمكى زامانلا بولغان، ھازىر بولسا ماشىنىلاشتۇرۇشنى بىرىنچى ئورۇن-غا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ، قورال كۈچىگە تايىنىپ غەلىبە قىلغىلى

بولمايدۇ، شۇڭا غەلىبە بىلەن مەغلۇبىيەتنىڭ پەرقى مەدەنىيەتنىڭ بىلەن بەدەۋىلىكنىڭ پەرقىدىن ئىبارەت دېيىلسە، ئۇ ھالدا، نېمە ئۈچۈن كىشىلەرنى ئەقىل - پاراسەت جەھەتتە ئويغىتىپ، ئۇلارغا قورالنى يىرتقۇچ بۆرىلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈنلا ئىشلىتىدىغان-لىقىمىزنى ئۇقتۇرۇشنىڭ ئورنىغا ئاق تەنلىكلەرنىڭ تاجاۋۇزچى-لىق قارا نىيىتىنى ھەدەپ ماختاپ، ئۇلارنى دۇنيا بويىچە مەدەنى-يەتنىڭ چوققىسى قىلىۋالمىز؟ بوپتۇ، ھەربىي ھازىرلىقنى كۈ-چەيتىش دېگەن گەپنى توغرىمۇ دەيلى، ئەمما خەلقىمىز تېخى ناھا-يىتى ئاجىز تۇرغاندا، ئۇلارغا زور كۆلەمدە قورال تارقىتىپ بەر-گەندە، ئۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالامدۇ؟ يەنىلا تىرىكتاپتەك تۇرماق-تىن باشقا نەتىجە يوق، ئېھتىمال، بۇ ئەپەندىلەر ھەربىي كۈچكە تايانغاندىلا جان باققىلى بولىدۇ دەپ، تۈپ مەسىلىنى نەزەردە تۇتۇ-مايلا، پەقەت ئۆزىنىڭ ئۆگەنگەن ئازغىنە بىلىملىرى بىلەنلا مەنمەن-چىلىك قىلىسا كېرەك؛ ئۇلارنىڭ سۇلايمان قالپاق ئاستىغا يوشۇ-رۇنغان تەلماتلىرى تىل تەگكۈزگىلى بولمايدىغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئۇلارنىڭ مەنسەپ ۋە مال - دۇنياغا بېرىلىدىغان روھىي كەيپىياتى خەلقىئالەم ئالدىدا ئاللىقاچان ئاشكارا بولۇپ قالغان! ئۇنىڭدىن باشقا، سودا - سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمى بىلەن پارلامېنت تەشكىل قىلىش[109] تەشەب-بۇسلىرىمۇ بار. ئالدىنقى ئىككى خىل تەشەببۇس جۈڭگو ياشلىرى ئىچىدە ئەزەلدىن ئېتىبارغا ئېلىنماقتا، ئۇ تەشەببۇس قىلىنمىغان بولسىمۇ، سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنىڭ سانىنى ساناپ بېرىشمۇ قىيىن. دۆلەت بىر كۈن مەۋجۇت بولىدىكەن، بۇ كىشىلەر دۆلەتنى كۈچەيتىش يولىدا تىرىشىۋاتىمىز دېگەن نامنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، قاچانلا بولسۇن ئىرادىلىك ئەرباب دېگەن نامنى ئالماي قالمايدۇ؛ بىرەر بەختسىزلىككە ئۇچراپ دۆلەت مۇن-قەرز بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇلار بەربىر نۇرغۇن مال - مۈلۈككە

ئىگە بولۇپ، بەخىرامان تۇرمۇش كەچۈرۈۋېرىدۇ. ئىشەنگەن تاغلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان بىلەنمۇ ياكى يەھۇدىيلار[110]غا ئوخشاش قەتلى قىلىنغان تەقدىردىمۇ چېكىنىپ يۇرۇپ ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشقا ماھىر ئادەملەر ئۆزىنى ئۇنداق بالا - قازالاردىن قوتۇلدۇرۇپ قالالايدۇ؛ زور بالايىئاپەت يۈز بەرگەن تەقدىردىمۇ، ھامان ئۇنىڭدىن قوتۇلۇپ قالىدىغانلارمۇ بولىدۇ، ئۇلار بەھۇزۇر ياشاۋېرىدۇ. كېيىنكى ئىككى خىل ئەھۋالنى سۆزلىمەيلا قويايلى. بۇنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر ياخشىراقلىرى، ئېھتىمال، چەت ئەل تاجاۋۇزىنىڭ ئۇزلۇكسىز بولۇۋېرىشىدىن ياشاشقا ئامالسىز قالغانلىقتىن ھەقىقەتەن ئېچىنىدۇ، ئۆزىنىڭ قورسىقىدا ئۇمىچى بولمىغاچقا، باشقىلارنىڭ قالدىق - قاتتىلىرىنى تېرىۋېلىپ، نۇرغۇن ئادەمنى توپلاپ تاقابىل تۇرماقچى بولسىمۇ، ئەمما ئۆز مىجەزىنىڭ ئەسكى، جېدەلخور، ھەسەتخور بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىگە ئوخشىمايدىغان پىكىردىكى كىشىلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقىنى كۆرگەن ھامان كۆپچىلىككە تايىنىپ ئازچىللىقىنى باسىدۇ، ئېغىزىدا دۆلەتنى ئاما باشقۇرىدۇ دېسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، باستۇرۇشقا كەلگەندە زالىم پادىشاھتىنمۇ قەبىھ بولىدۇ. بۇ يالغۇز ھەقىقەتكە خىلاپ مەسىلە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلار ۋەتەننى قوتقۇزۇش يولىدا ئۆزىنى قۇربان قىلىشتىن يانمىغان بولسىمۇ، ئەمما كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلمىغاچقا، ئىنچىكىلەپ باش قاتۇرمىغاچقا، ئىشىنىڭ سەۋەبىنى تونۇپ يەتمىگەچكە كۆپچىلىكىنىڭ پىكرىگە قارىغۇلارچە بويسۇنۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ خۇددى ئېغىر كېسىلى بار بىر ئادەمنىڭ تېببىي داۋالاشنى چەتكە قېقىپ، روھىي كۆچتىن مەدەت تىلەپ، ئەپسۇن بىلەن كېسەل داۋالايدىغان داخىلارغا يالىنىپ ئۇرغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش. تېخىمۇ پەسكەش بەلكى ساندا تېخىمۇ كۆپ يەنە بىر خىل كىشىلەر بارکى، ئۇلار ۋەتەننى قوتقۇزۇشنى سۈيىئىستېمال قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ شەخسىي غەرەز

رەزىگە يېتىش كويىدىلا بولىدۇ، خالاس. ئۇلار ئەمەلىي ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىغا قارىماي، ئىش بېجىرىش ھوقۇقىنى ۋە جامائەت پىكرى ھوقۇقىنى خۇشامەتچىلىك بىلەن مەنسەپ تاپىدىغان كىشىلەرگە ياكى ئەڭ دۆت بايلارغا بېرىدۇ ۋە ياكى مونوپول قىلىشقا ماھىر بىدىكىلەرگە بېرىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىغا تايىنىپ مەسلىھەت كۆرسىتىپ قاتارغا ئۆتۈۋالالايدۇ. ئاممىغا مەنپەئەت يەتكۈزگۈچى دېگەن شەرەپلىك نام ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ نەپسانىيەتچىلىك ئەسكى نامىنى يوشۇرۇپ قالىدۇ، شۇنداق بىر ئەپچىل يول كۆز ئالدىدا تۇرغاندا، يىقىلىپ چۈشۈشتىن قورقماي، ئۇنى قولغا كەلتۈرۈشكە جان پىدا قىلىدۇ. قەدىمىي زامانىدا خەلقنىڭ ئۇستىدىن پەقەت بىرلا زالىم پادىشاھ ھۆكۈمرانلىق قىلغانىكەن؛ ھازىرقى ئۇسۇل بىلەن ئېيتقاندا، مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان مۇتتەھەملەر ھۆكۈمرانغا ئايلىنىپ، خەلق ئاممىسى ئۇستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، خەلقە كۇن بەرمەيدۇ. بۇنىڭ دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بولسۇن؟! لېكىن شۇنداق ئادەملەر داۋاڭ بىلەن چاقىرىق چىقىرىشتا يېقىنقى زامان مەدەنىيىتىنى ئارقا تەرەك قىلمايدىغىنى يوق. ناۋادا قارشى پىكىردىكى ئادەملەر ئوتتۇرىغا چىقسا، ئۇلارغا «ياۋايى» دېگەن نامنى چاپلاپ، دۆلەتكە ۋە ئاممىغا زىيان يەتكۈزدى، دېگەن بەتنام بىلەن ئۇلارنى سۈرگۈن قىلىشتىنمۇ ئېغىر جازاغا تارتىدۇ. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت دېگىنى ئاللىقاچان بارلىققا كەلگەن قائىدە - تۈزۈملەردىن تاللىۋېلىنغان، جۈملىدىن رەسمىي يولغا قويۇشقا بولىدىغان مۇكەممەل مەدەنىيەتمۇ ياكى ئەسلىدە بار بولغان ھەممە نەرسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويغان ھالدا كۆزدە تۇتۇلغان غەرب مەدەنىيىتىمۇ؟ بۇنى ھېچ بىلىپ بولمايدۇ. مادداً، كۆپ سانلىق دېگەنلىرى، ئېھتىمال، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى مەدەنىي ھاياتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولسا كېرەك، لېكىن مەن ئۇنداق كۆزقاراشقا ئانچە قوشۇلۇپ كېتەلمەيمەن.

مەن. چۈنكى، بۇگۈنكى مۇۋەپپەقىيەتلەر ئالدىنقى ئەۋلادلارنىڭ ئىزىدىن كەلگەن، مەدەنىيەتمۇ كۈندىن - كۈنگە ئۆزگىرىپ، تەرەققىي قىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە تېخى كونا زاماندىكىسىگە قارىشى كېلىدىغان ئېقىملارمۇ يوق ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن مەدەنىيەتتە ئېغىش يۈز بەرمەي قالمايدۇ. ئەگەر ھەقىقەتەن بۇگۈننى كۆزلەيدىكەنمىز، ئۆتمۈشنى تەكشۈرۈپ كۆرمەي، كەلگۈسىنى مۆلچەرلىمەي بولمايدۇ، ماددىي مەنپەئەتكە پەشۋا بېرىش، مەنىۋى مەنپەئەتنى راۋاجلاندۇرۇش، شەخسىنى قەدىرلەش، كۆپ سانلىقلارنى چەتكە قېقىش كېرەك. شەخس غەيرەت - شىجائەتكە كەلگەندىلا دۆلەتمۇ گۈللىنىشكە يۈزلىنىدۇ. شاخ - پاخالغا ئېسىلىۋېلىپ، پۈل ۋە توپ - زەمبىرەك[111]، سانائەت، پارلامېنت، ئاساسىي قانۇن دېگەن بىرنېمىلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ بۇرىدىكەش ئادەملەرنىڭ ھەق - ناھەقنى ئايرىۋالماسلىقى، تەشەببۇس قىلغان تەدبىرلىرىنىڭ خاتا بولۇپ چىقىشى تەبىئىي. ئەھۋال شۇنداق بولغان يەردە ھېلىقىدەك ئەخلاق - پەزىلىتى پەسكەشلەشكەن، مەدەنىيەتنى يېڭىلاشنى سۈيىئىستېمال قىلىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ شەخسىي غەرىزىگە يەتمەكچى بولغان كىشىلەر ئۈستىدە سۆز ئېچىشنىڭ نېمە ھاجىتى بولسۇن؟! دېمەك، بۇگۈنكى كۈندىكى ۋەزىيەتتىن خەۋىرى بار ئاتالمىش ئىختىساسلىق كىشىلەرنىڭ ئەملىيىتىنى تەتقىق قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ كۆزى ئوچۇق قارىغۇ ئىكەنلىكىنى، قىزىل پۇرچاقنى قاراپ تۇرۇپ رەڭدار مەرۋايىت، گۆھەر دەيدىغانلىقىنى، ھەتتا ئاز ساندىكى مۇغەمبەر قېرى تۆلكىلەرنىڭ قارماقنىڭ ئۇچىغا ئازراق بىرنېمىنى ئېلىپ قويۇپ، چوڭ بېلىق تۇتۇش كويىدا يۈرىدىغانلىقىنى بىلمۇاليمىز. ھازىرچە ئۇنداق ئەمەس دەپمۇ تۇرايلى، شۇنداقتىمۇ ئۇلار ئادىل ۋە پاك نىيەت بىلەن جاپا چېكىپ، تەر ئاققۇزۇپ قابىلىيىتىنى جارى قىلىپ، ئۆز ئىرادىلىرىنى ئەملگە ئاشۇرۇپ، ئاجىز

ئاتالمىش يېڭى مەدەنىيەتلىرىنى جۈشكۈنۈپ كېلىپ يولغا قويسا، بۇ خىل ۋاقتى ئۆتكەن، بىر قۇتۇپقا ئېغىپ كەتكەن، چەت ئەلدە ئاللىبۇرۇن كونىراپ كەتكەن نەرسىلەرگە شام كۆيدۈرۈپ، باش ئۇرۇپ چوقۇنۇپ ئولتۇرساق، بىز نېمىدېگەن ئەخمەق ئادەملەر - ھە! يېڭى مەدەنىيەت دېگەن نېمە؟ بۇ — ماددىدىن، كۆپ سانلىق دېگەن بىرنېمىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئاغمىچىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا، غەربتە مۇنداق مەدەنىيەتنىڭ دۇنياغا كېلىشى مۇقەررەر، لېكىن بۇ تەجرىبىنى ئادىدىيلىق بىلەن جۈشكۈنۈپ كېلىپ ئىشلىتىش خاتا. ناۋادا كىمكى بۇ سۆزۈمنى توغرا ئەمەس دېسە، شۇ يېڭى مەدەنىيەتنىڭ مەنبەسىنى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرەيلى:

ھازىرقى ئەسىر ئەيسا[112] پەيغەمبەر تۇغۇلغان يىلدىن باشلانغان، بۇ ھېسابى بويىچە ھەر 100 يىل بىر ئەسىر ھېسابلىنىدۇ. زامانىنى ئەزەلدىن ئەسىرى بويىچە ئايرىش ئادەت بولۇپ قالغان، بۇنىڭدا باشقا بىرەر سىر يوق. چۈنكى، دۇنيادىكى ئىشلار ھامان ئۆزلۇكسىز تۇغۇلۇپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ چوڭقۇر يىلتىزى بولىدۇ. بۇ خۇددى سۇ بۇلاقتىن چىققاندەك، گىياھ يىلتىزىدىن بىخ ئۇرۇپ ئۇنۇپ چىققاندەك بىر ئەھۋال؛ تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالمىدىغان ياكى تۇيۇقسىز يوقلىپ كېتىدىغان نەرسىلەر داۋالى بويىچە ئېيتقاندا ھەرگىز مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا، ئىشنىڭ باش - ئاياغىنى قايتا - قايتا ئىزدىنىپ، تەھلىل قىلىپ يېغىندىلايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ ئايرىلماس ھالدا بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ناۋادا مەلۇم بىر ئەسىر مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدە بەلگىلىرىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى سۆزلىمەكچى بولساق، پەقەت كۆزگە روشەن چېلىقىپ تۇرغان بىرقانچە تەرەپلىرىنلا كۆرسىتىش كۇپايە قىلىدۇ. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، رىم ئىمپېرىيىسى ياۋروپانى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن

يىنلا، بۇ قىتئە ئورتاق تارىخقا ئىگە بولغان، كېيىنكى كۈنلەردە پاپا[113] ئۆز هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن ياۋروپانى كونترول قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ياۋروپادىكى هەرقايسى دۆلەتلەر ئۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتكەن، بۇ جايلار بولسا خۇددى جەمئىيەت بويىچە ئالغاندا، دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىلىك بۆلۈنۈشى دىنىي رايونلارغا ئايرىلغىنىغا ئوخشاش بىر ئەھۋال. شۇ سەۋەبتىن كىشىلەرنىڭ پىكىر - خىيالى، ئىدىيىۋى ئەركىنلىكى بوغۇلۇشقا يۈزلەنگەن؛ ئەقىل - پاراسەتلىك، قابىلىيەتلىك ئەربابلار يېڭى نەزەرىيىلەرنى يارىتالىغان، قەلبىدە مۇستەقىل يېڭى كۆزقاراشلارغا كەلگەن بول- سىمۇ، بىراق دىنىي ئەمرىمەرۇپلارنىڭ ئىسكەنجىسى ئاستىدا ئۆز پىكىرلىرىنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، خەلق خۇددى كەلكۈن سۇغا ئوخشاش توسالغۇغا دۇچ كەلگەندە تېخىمۇ هەيۋەتلىك كۈچ - قۇدرەت بىلەن ئۆركەشلىگەن، شۇنىڭ بىلەن دىنىي ئىسكەنجىلەردىن قۇتۇلۇش كويىغا چۈشكەن؛ ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيىدە تەڭسىزلىككە نەپرەت ئوقۇيدىغان كە- شىلەر كۆپەيگەن، ئۇلارنىڭ غەزەپ نەزىرى پاپانىڭ ئوردىسىغا مەركەزلەشكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە پاپا ئىتالىيىدە تۇرغاچقا، ئىتالە- يىلىكلەرمۇ لەنەت - نەپرەتكە قالغان؛ كەڭ ئاممىا تەڭسىزلىككە غەزەپلەنگەن كىشىلەرگە هېسداشلىق قىلغان، ئىشقىلىپ، پاپانىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى ئورۇنداشقا، پاپاغا قارشىلىق كۆرسىتىدىغان كىشىلەرنىڭ هەممىسىنى ئۇلارنىڭ تۇغرا بولۇش - بولماس- لىقىغا باقماي بىردەك قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن. شۇ مەزگىلدە گېرمانىيىدە لۇتېر (M.Luther) ئىسىملىك بىر كىشى چىققان. ئۇ دىنىنىڭ يىلتىزى ئېتىقادتىن ئىبارەت، تۇزۇم ۋە دىنىي ئەمرىمە- رۇپلار بولسا ئۇنىڭ شېخىدىن ئىبارەت دەپ، كونا دىنغا كۇچەپ هۇجۇم قىلىپ، ئاخىر ئۇنى ئاغدۇرۇۋەتكەن. ئۇ ئۆزى تىكىلگەن يېڭى دىن بولسا، مەرتىۋە پەرقلىرىنى بىكار قىلغان، پاپا، باش

روهانىي دېگەن ئاملارنى ئەمەلدىن قالدۇرغان، ئۇنىڭ ئورنىغا پوپ تۇزۇمىنى دەسسەتكەن. پوپلارنىڭ ۋەزىپىسى تەڭرىنىڭ ۋەھىيلىرە- نى تەرغىب قىلىش بولۇپ، ئۇلار جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسى سۈپە- تىدە ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشاش ياشىغان؛ ئىبادەت قىلىش رەسمىيەتلىرىمۇ ئاددىيلاشتۇرۇلغان. يېڭى دىندا پوپلارنىڭ تۇنجان ئورنى ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئېشىپ كەتمەسلىككە دەۋەت قىلىنـ- غان. دىنىي ئىسلاهات باشلىنىشى بىلەنلا بۇنىڭ كۈچلۈك تەسىرى پۈتۈن ياۋروپاغا تارقالغان، ئىسلاهات دائىرىسى دىن بىلەنلا چەكلە- نىپ قالماي، جەمئىيەتتىكى باشقا ئىشلارغىمۇ بېرىپ تاقاشقان. مەسىلەن، دۆلەتلەرنىڭ پارچىلىنىشى ۋە بىرلىشىشى، ئۇرۇشنىڭ سەۋەبلىرى، كېيىنكى چوڭ ۋەقەلەرنىڭ كۆپى مانا مۇشۇنىڭدىن باشلانغان. بۇنىڭ ئۇستىگە، كونا دىنىي ئەمرىمەرۇپنىڭ كونترول- لۇقى بوشىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىدىيە ئەركىنلىككە ئېرىش- كەن، جەمئىيەتنىڭ قىياپىتىمۇ يېڭىلانغان، نەتىجىدە كېيىنكى مەزگىلدە مېتافىزىكا[114] ۋە تەبىئىي پەن جەھەتتە يېڭى كەشپىياتـ- لار بارلىققا كەلگەن؛ يېڭى قىتئە[115] تېپىلغان، ماشىنىلار ياخشىلانغان، پەن - تېخنىكا راۋاجلانغان، سودا - قاتناش كېڭەيتىلگەن، ئەگەر ئىسكەنجىلەر بىكار قىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسى ئازاد بولمىغان بولسا، مۇنداق نەتىجىلەرنىڭ قولغا كې- لىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، لېكىن دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر- نىڭ تەرەققىيات قانۇنى بويىچە تۇرغۇن هالەتتە ئەمەس، ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقىغا ئوخشاش دىنىي ئىسلاهاتنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ سىياسىي جەهەتتە ئىسلاهات ئېلىپ بېرىش تەلىپىنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇقەررەر ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ- كى، بۇرۇن پاپانى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلار پادىشاهنىڭ هوقۇقىدىن پايدىلانغانىدى، دىنىي ئىسلاهات تامامىلانغاندىن كېيىن، پادىشاه هوقۇقى تېخىمۇ زورايدى، بىر كىشىنىڭ ئىرادىسى مۇتلىغان -

ئونىڭلىغان كىشىلەر ئۇستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بولدى، تۆۋەندىكى پۇقرالار ئۇنى چەكلىيەلمەس بولۇپ قالدى، پادىشاھلار كېچە - كۈندۈز دېگۈدەك زېمىن كېڭەيتىش كويىدا يۈرىدىغان بولدى، خەلقنى ئوت دېڭىزغا ئىتتەردى، خەلقنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرى ئۇستىدە قىلچە باش قاتۇرمايدىغان بولدى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئېغىرلاشتى، كۈچىمۇ تۈگىدى. لېكىن، شەيئىلەر تەرەققىي قىلىپ چېكىگە يەتكەندە ھامان ئۆزىنىڭ ئەكسىگە يانىدۇ. خەلق كۆڭلىدە نارازى بولۇشتىن ئەمەلدە ھەرىكەتكە ئۆتتى، ئىنقىلاب ئالدى بىلەن ئەنگلىيىدە يۈز بەردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ئامېرىكىدا يۈز بەردى. شۇنىڭدىن سەل كېيىن فرانسىيىدە ئىنقىلاپ كەڭ كۆلەمدە ئەۋج ئالدى[116]، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەرتىۋە تۇزۇمىنى سۇپۇرۇپ تاشلاپ، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا باراۋەرلىكنى يولغا قويدى. سىياسىي ھوقۇق يۇرگۈزۈشتە پۇقرالار خوجايىن بولدى، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك نۇقتىئىنەزىرى، سوتسىيالىستىك دېموكراتىك ئىدىيە ئاممىنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئالدى، بۇ كەيپىيات تا ھازىرغىچە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىۋاتقان ئىدى. جەمئىيەتنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھوقۇقلىرىنى پۈتۈنلەي كەڭ خەلق ئاممىسى بىرلىكتە باشقۇرۇشى كېرەك، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇن، ئەخلاق - پەزىلەت، دىنىي ئېتىقاد، قىزىقىش - ھەۋەس، گەپ - سۆز ۋە باشقا ئىشلارداكى يۇقىرى - تۆۋەنلىك پەرقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش كېرەك. شۇ ئارقىلىق پەرقسىز، باراۋەر ئورۇنغا ئاساسەن يېتىشكىلى بولىدۇ، دەيدىغان قاراشلار تا ھازىرغىچە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىۋاتقان. كۆپچىلىك توغرا تاپقانلىرى توغرا بولۇش، يالغۇز بىرەر شەخسنىڭ توغرا تاپقىنى توغرا دەپ ھېسابلانماسلىق، كۆپ سانلىقلار دۆلەتنى باشقۇرۇپ، ئايرىم ساندىكى مۇستەقىل پىكىر ئىگىلىرىنى بېسىش — بۇ نەرسىلەر ھەقىقەتەن XIX ئەسىردىكى ئاساسىي ئېقىم-

نىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تا بۈگۈنكى كۈنگىچە توختاپ قالماي داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ماددىي مەدەنىيەتنىڭ يۇكسىلىشى ئۇستىدىكى مىساللارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. كونا دىن ئەۋج ئالغان مەزگىلدە، ئۇنىڭ نوپۇزى ئىنتايىن زور ئىدى. شۇڭا، ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ كۆزقاراشلىرىنى سۆزلەيەلمەيتتى. ئايرىم ساندىكىلىرى قەتئىي تۇرۇپ، ئۆز كۆزقاراشلىرىنى ئاممىغا ئېلان قىلغان تەقدىردىمۇ، ھامان زىندانغا تاشلىناتتى ياكى جېنىدىن جۇدا قىلىناتتى. دىنىي ئىمتىياز ئاجىزلاشقاندىن كېيىن بولسا ئىدىيە ئازادلىققا ئېرىشتى، ھەر خىل ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، ئىلىم - پەن قائىدىلىرى بىلەن قانۇنىيەتلىرى تەتبىق قىلىنىپ ئەمەلىي ئۇنۇم ھاسىل بولدى. شۇڭا، XIX ئەسىرگە كەلگەندە، ماددىي مەدەنىيەت ئۆزىدىن بۇرۇنقى 2000 يىل بىلەن ئېتىتىخارلىنىپ تۇرۇپ سېلىشتۇرغۇدەك دەرىجىدە گۈللەندى. بۇنىڭ ئىچىدىن كۆزگە كۆرۈنگەن روشەن مىساللاردىن كۆرسەتسەك، پاختا، پولات - تۆمۈر، كۆمۈر قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ئىشلەپ چىقىرىلىشى ئۆتكەنكىگە قارىغاندا ھەسسىلەپ ئېشىپ، نۇرغۇن ساھەلەرگە تەتبىق قىلىندى، سانائەت ۋە قاتناش ساھەلىرىدە ئىشلىتىلىپ، ئۇنۇمى زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. پار، توك قاتارلىق نەرسىلەر كىشىلەرنىڭ قوماندىسىغا بويسۇنىدىغان بولدى. دۇنيانىڭ قىياپىتى زور دەرىجىدە ئۆزگەردى، خەلقنىڭ ئىشلىرى ئۇچۇن تېخىمۇ پايدىلىق بولۇپ قالدى. كىشىلەر ماددىي مەدەنىيەتتىن ئۇزاق مۇددەت بەھرىمەن بولۇش ئارقىسىدا، ئۇنىڭغا بولغان ئەقىدە تېخىمۇ كۈچىيىپ، تەدرىجىي ھالدا ئۇنىڭغا خۇددى مىزانغا ھۆرمەت قىلغاندەك ھۆرمەت قىلىدىغان ھەم بارلىق مەۋجۇداتنىڭ نېگىزى دەپ قارايدىغان بولدى ھەمدە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى ماددىي مەدەنىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، ئۇ رېئال تۇرمۇش بىلەن مۇس-

تەھكەم باغلانغان، تەۋرىتىشكە بولمايدۇ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىش-
قا، ئەقىدە باغلاشقا بولىدۇ، دەپ قارايدىغان بولدى. بۇ، XIX
ئەسىردىكى چوڭ ئېقىمنىڭ يەنە بىر تارمىقى بولۇپ، تا بۈگۈنگە
قەدەر ئۆزۈلۈپ قالماي داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شۇنداق بولۇشىغا
قارىماي، دىنىي ھوقۇق چوڭ بولغان بولسىمۇ، ئۇنى پادىشاھقا
تايىنىپ تۇرۇپ ئاغدۇرۇشقا توغرا كەلدى. ھوقۇق پادىشاھدىن
ئىبارەت بىر كىشىنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەندە بولسا، ئاممىغا
تايىنىپ تۇرۇپ ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى.
بۇنىڭدىن قارىغاندا، قائىدە بويىچە ئامما ھەممىنى بەلگىلەيدىغاندەك
كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئاممىا ھەق بىلەن ناھەقنى تولۇق ئايرىپ كېتە-
لەمدۇ؟ ئەركىنلىك، خاتىرجەملىك چېكىدىن ئاشقاندا، يەنە دىن
بىلەن تۇزىتىشتى، دىن ئۆز نوپۇزىنى قالايمىقان ئىشلىتىشكە باش-
لىغاندا بولسا، ماددىي كۈچ ئارقىلىق ئۇنىڭغا زەربە بېرىشتى.
بۇنىڭدىن قارىغاندا، شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىنى گويا ماددىي كۈچ
بەلگىلەيدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما، ماددىي كۈچ ھەقىقەتەن كە-
شىلىك تۇرمۇشنىڭ ئېگىزلىك مەسىلىلىرىنى ھەل قىلالامدۇ؟
سوغۇق قانلىق ۋە خالىسلىق بىلەن ئويلاپ كۆرىدىغان بولساق،
مەسىلە ھەرگىز ئۇنداق بولمايدىغانلىقىنى چوقۇم بىلىۋالالايمىز.
شۇنداقتىمۇ، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھازىرقى مەدەنە-
يەت ئەجدادلار قالدۇرۇپ كەتكەن نەرسىلەردىن مەيدانغا كەلمەي
مۇمكىن ئەمەس، ئەنە شۇ سەۋەبلىك كونا نەرسىلەرنى تۇزىتىشكە
توغرا كەلگەندە، ئېغىش يۈز بېرىدۇ. توغرا ئۆلچەم بىلەن ئۆلچەپ
سىلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، بۇ خىل ئېغىش خۇددى بىر قولى چولاق
ياكى بىر پۇتى ئاقساق ئادەمدەك، ئادەمنىڭ كۆزىگە ناھايىتى رو-
شەن چېلىقىدۇ. ئۇ مەدەنىيەت ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەنلىكى ئۈ-
چۈنلا مۇقەررەر ئەھۋال ھېسابلانغان ھەم بىكار قىلىشقىمۇ مۇمكىن
بولمىغان. بىر پۇتى ياكى بىر قولى بولمىغانلارنى كاردىن چىقار-

غاندا، چولاق ۋە ئاقساقلارنىڭ پايدىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئاخىر
ھەممىدىن مەھرۇم بولۇپ قالاتتى. ئۇلارنى گۆھەر قاتاردا خاتىر-
جەم قوبۇل قىلماي نېمە ئىلاجى بار دەيسىز؟ ئەگەر ئۇ نەرسىنى
قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان جۇڭگولۇقلارغا زورمۇزور تېڭىپ قە-
دىرلىسەك مۇۋاپىق بولامدۇ؟ كۆز نۇرى بىرقەدەر روشەن ئادەملەر
بىرلا قاراش بىلەن ئادەتتىكى ئادەملەردىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرەلەي-
دۇكى، قابىلىيەتلىك ئالىملار ۋە مۇتەپەككۇرلار ئۇنىڭ نۇقسانلە-
رىنى ئاللىقاچان تونۇپ يېتىپ، نارازى بولغان ھالدا ئۇھ تارتىشقا-
نىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئىدىيىۋى ئېقىمدا ئۆزگە-
رىش بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ. نېمىس ئالىمى
نىتسى (Fr. Nietzsche)[117] زاراتۇستىرا (Zarathustra)[118]
نىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دېگەنىكەن: «مەن بەكمۇ
يىراقلىشىپ كەتتىم. يەككە - يېگانە بولۇپ ھەمراھلىرىمدىن
ئايرىلىپ قالدىم، ھازىرقى دۇنياغا بۇرۇلۇپ قارىغىنىمدا، دۆلەت-
لەر مەدەنىيلىشىپ كېتىپتۇ، جەمئىيەت نۇرلىنىپ كېتىپتۇ. ئەم-
ما، ئۇ جەمئىيەتتە مۇقىم بىر ئېتىقاد يوق ئىكەن؛ كىشىلەردە
بىلىمگە نىسبەتەن ئىجادىي روھ يوق ئىكەن، ئۇنداق دۆلەتتە قانداق-
مۇ ئۇزۇن تۇرۇپ بولىدۇ؟ مەن ئۆز ۋەتىنىمدىن سۈرگۈن قىلىن-
غان! ئۇمىد بېغىشلاشقا بولىدىغىنى پەقەتلا كېيىنكى ئەۋلادلىرى-
مىز!» قاراڭلار، ئۇ نېمىدېگەن چوڭقۇر ئويلىغان، نېمىدېگەن
يىراقنى كۆرگەن، ئۇ يېقىنقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ساختىلىقىنى
ۋە ئاغمىچىلىقىنى ئېچىۋەتكەن، شۇنداقلا ئۆز زامانىدىكى كىشى-
لەردىن ئۈمىدى ئۈزۈلۈپ، ئىختىيارسىز ھالدا كەلگۈسىگە
نەزەر سالغان.

ئۇنداقتا، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئىدىيە ئۆزگىرىشلە-
رىنىڭ سەۋەبلىرى زادى نەدە؟ ئۇنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى قانداق؟
ئۇنىڭ كەلگۈسىگە بولىدىغان تەسىرى زادى قانچىلىك؟ ئۇنىڭ

ماھىيىتى ئۇستىدە توختالغاندا، ئۇ XIX ئەسىردىكى مەدەنىيەتتىكى ئاغمىچىلىقنى ئوڭشاش يۈزىسىدىن مەيدانغا چىققان دېيىلسە بولىدۇ. 50 يىلدىن بۇيان كىشىلەرنىڭ ئەقىل - پاراسىتى زور دەرىجىدە راۋاجلىنىپ، ئۆتكەنكى ئىشلارنى بارا - بارا ئەسلەش نەتىجىسىدە ئۆتمۈشتىكى ئومۇمىي كېسەلنى تېپىپ چىقتى، ئۆتمۈشتىكى قاراڭغۇ تەرەپلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن يېڭى ئىدىيە جۇش ئۇرۇپ راۋاج تېپىپ، چوڭ ئېقىم ھاسىل قىلدى، قارشىلىق بىلدۈرۈش، بۇزۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىنى تولۇقلىدى، يېڭى ھاياتقا ئېرىشىشنى ئۆزلىرىگە ئۈمىد قىلدى، كونا مەدەنىيەتكە ھۇجۇم قوزغىدى ۋە تازىلاش ئېلىپ باردى. پۈتۈن ياۋروپا ئەھلىدىن بەزىلىرى بۇنىڭدىن ھاڭ - تاڭ قېلىشتى، قورقۇپ تىترىشىپ كەتتى، ئەھۋالدىن خەۋەرسىزلىرى بولسا قانداق قىلىشنى بىلمەيلا قېلىشتى، يېڭى ئىدىيىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى كىشىلەر قەلبىدىن ئورۇن ئالدى. بىراق، بۇ ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ يىلتىزى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىدىئالىزم ئېقىمى[119] بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شۇ دەۋردىكى رېئاللىق تەسىرىگە ئۇچراپ، يېڭى شەكىل يارىتىلىپ، ئەسلىدىكى رېئاللىققا قارشى چىقتى، ئۇ يېڭى ئىدىئالىزم[120] دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ تەسىرىگە كەلسەك، ئۇزاق كەلگۈسىگە قارىتا ئالىدىنئالا بىرنېمىنى پەرەز قىلماق تەس. شۇنداقتىمۇ، بۇ ئېقىم ھەرگىزمۇ توساتتىن مەيدانغا كېلىپ كىشىلەر قەلبىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالغان ئەمەس، شۇڭا ئۇ يەنە توساتتىن يوقىلىپ كەتمەيدۇ، ئۇنىڭ ئەھۋالى بەكمۇ مۇستەھكەم، مەزمۇنىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر، ئۇنى XX ئەسىردىكى مەدەنىيەتنىڭ ئاساسى قىلىش تېخى بالدۇرلۇق قىلسىمۇ، بىراق ئۇ كەلگۈسىدىكى يېڭى ئىدىيىلەرنىڭ بېشارىتى بولالايدۇ، شۇنداقلا يېڭى تۈرمۇشنىڭ پېشۋاسى بولالايدۇ، تارىخ نامايان قىلغان ئەمەلىي قانۇنىيەتلەرگە ئاساسلانغاندا،

بۇ نۇقتىنى سۆزلەپ ئولتۇرمىساقمۇ ئۆزلۈكىدىن چۈشىنىشلىك. يېڭى ئىدىيە كۆتۈرۈلۈپ چىققان بولسىمۇ، كونا ئىدىيىلەر تېخى ئۆز پېتىچە تۇرۇۋاتقان، يەنە كېلىپ پۈتۈن ياۋروپادا تارقىلىپ يۈرگەن، ئۇ يەردىكى كىشىلەر بىلەن ئاستىرتىن زىچ ئالاقىدار بولۇۋاتقان ئەھۋالدا، ئاشقان - تاشقان سادالار يەنە يىراق شەرققە يېتىپ كېلىپ، جۇڭگولۇقلارنى كونا چۈشىدىن يېڭى چۈشكە بۇرىدى. خۇددى مەستلەردەك ئۇيان - بۇيان قاتراپ ۋارقىرىغىلى تۇردى. كىشىلەر قەدىمكىگە سەل قاراپ، ھازىرقىغا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان بىر پەيتتە، ئېرىشكەن نەرسىلىرى يېڭى نەرسە بولماي، بەكمۇ بىر تەرەپلىمە، بەكمۇ ساختا نەرسىلەر بولۇپ چىقتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە كۆرگەنلا يەرگە تارقىلىپ يىغىشتۇرغىلى بولماي قالدى، بۇ ئەھۋال پۈتۈن مەملىكەت ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ ھەسرەت بولۇپ قالىدۇ. ھازىر مەن بۇ ماقالەمدە غەربنىڭ ھازىرقى زامان يېڭى ئىدىيىلىرىنى ئەتراپلىق بايان قىلدىم دېيەلمەيمەن، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن بىرەر مىزان بەلگىلەپ چىقىشنى مەقسەت قىلدىم دېيەلمەيمەن، مەقسىتىم پەقەت ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن بەزىلەرگە نەپرەت بىلدۈرۈشتىنلا ئىبارەت. شۇڭا، ئۈچۈقداشقا تېگىشلىك جايلىرىنى ئۈچۈقداپ ئۆتتۇم، بۇمۇ خۇددى يېڭى ئىدىيىلىزمنىڭ كونا ئىدىيالىزمغا تۇتقان مۇئامىلىسىگە ئوخشاش بىر ئىش. شۇڭا، بۇ يەردە مۇنداق ئىككى مەسىلىنى سۆزلەش بىلەنلا چەكلىنىمەن. بىرىنچىسى — مادداننى رەت قىلىش، يەنە بىرى — شەخسكە ئېتىبار بېرىش.

«شەخس» (ئىنگلىز، رۇس تىللىرىدا individual، ئەرەب - پارس تىللىرىدا خۇدبىن — تەرجىمان ئىزاھى) دېگەن سۆزنىڭ جۇڭگوغا كىرگىنىگە ئەمدىلا ئۇچ - تۆت يىل بولدى. زامانغا قاراپ ئىش كۆرىدىغان بەزى كىشىلەر بۇ سۆزنى چوڭ ھاقارەت سۆز قاتارىدا كۆرمەكتە، ناۋادا ئۇلارنىڭ بىرەرىگە «شەخسىيەتچى» دې-

گەن نام چاپلىشىپ قالسا، ئۆزىنى ئوغرى دەپ ئاتىغانغا ئوخشاش يامان كۆرمەكتە. پەرىزىمچە، بەزى كىشىلەر بۇ سۆزنى تېخى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا ئۇلگۇرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن شەخس دېگەن سۆزنى باشقىلارنىڭ زىيىنى ھېسابىغا ئۆز چۆنتىكىنى تولدۇرۇش دەپ خاتا چۈشىنىۋالغان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر ئەمەلىي ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ مەنىسى ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا شەخسكە ئېتىبار بېرىش كارامەت چوڭ ئىش ھېسابلىناتتى، مۇنداق ئېتىبار بېرىشنى ئۆتمۈشتىكى ھەرقانداق دەۋر بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولمايدۇ. شۇ زامانداۋ ئۆتكەن كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ باقىدىغان بولساق، بىرەرىنىڭمۇ ئۆتمۈشتىكى كىشىلەر بىلەن ئوخشىشىدىغانلىقىنى ئۇچرىتالمايمىز. ئۇلار ئۆزىنى بىلىش باسقۇچىغا كىرىش بىلەن ئۆزىنى ئاساس قىلىدىكەن، ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرىدىكەن، ئادەتتىكى چاغىنا بىرنېمىلەرگە پىسەنت قىلمايدىكەن، مەسىلەن، شېئىر ۋە رومانلاردا ھاكاۋۇر ئادەملەر پۈتۈن ئەسەرگە باش قەھرىمان قىلىنىدىكەن، ئاپتور بۇنى ئۆزىنىڭ سۇبېيېكتىپ ئارزۇسى بويىچە ئويدۇرۇپ چىقارغان ئەمەس. بەلكى، جەمئىيەتتىكى ئىدىيىۋى ئېقىمدا دەسلەپتە مۇشۇنداق بىخ بولغىنى ئۈچۈن كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىتابقا يازغان. فرانسىيە زور ئىنقىلابىدىن بۇيان، باراۋەرلىك ۋەركىنلىك ھەممە ئىشتىن مۇھىم بولۇپ قالدى، كېيىنكى چاغلاردا ئومۇمىي ماۋارىپ بىلەن خەلق ماۋارىپى مۇشۇ روھقا ئاساسەن ئومۇملاشتى؛ كىشىلەر مەدەنىيەت تەلىم - تەربىيىسىنى ئۇزۇن مۇددەت قوبۇل قىلىش ئارقىسىدا، بارا - بارا ئىنسانىنىڭ قەدرىگە يېتىشكە باشلىدى؛ ئۆزىنى بىلىپ يېتىش بىلەن شەخسلىكنىڭ قىممىتىنى تېخىمۇ تېز چۈشىنىپ يەتتى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆتمۈشتىكى ئادەت كۈچلىرى ئۆز كۈچىنى يوقاتقانلىقتىن، ئېتىقادتا تۈپتەۋرىنىش پەيدا بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە جەمئىيەتتە خەلقچىل-

لىققا مايىل كۈچلەرمۇ زورىيىپ كەتتى، ھەربىر شەخس جەمئىيەتنىڭ بىر ئۇنسۇرى بولۇپ، ئېگىز - پەسلىكنى تەڭشەش كۆپچىلىكنىڭ تىلەك - ئارزۇسى بولۇپ قالدى. يۇقىرى - تۆۋەن دەپ ئايرىماي، جەمئىيەتتىكى بۇ پەرقلەرنى تۈگىتىپ، جاھاندىكى كىشىلەرنى ئوخشاش قىلىش — بۇ، بەكمۇ گۈزەل غايە ئىدى. لېكىن، بۇ غايىدە كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى نەزەرگە ئېلىنمىغان، پەرقلەندۇرۇلمىگەن، ھەتتا ئۇنى يوقاتماقچى بولغان. ئۇنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى مىسالغا ئالساق، ئۇنىڭ بۇنداق نۇقسانى راۋاجلىنىپ كېتىۋېرىدىغان بولسا، نەتىجىدە مەدەنىيەتنىڭ جەۋھەرلىرى كۈنسايىن ئازىيىپ، خۇددى كۆپۈكتەك يوقىلىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي باراۋەرلىك دېگەن سۆز كۆپىنچە يۇقىرىنى يونۇپ تۆۋەنگە چېقىلماسلىقتىن ئىبارەت ئىدى، ئەگەر كۆپچىلىك ھەقىقەتەن مۇشۇنداق تەڭپۇڭلۇق ئىچىدە ئىلگىرىلىسە، مۇنداق ئىلگىرىلەش ھامان بۇرۇنقى تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن زادى ئېشىپ كەتمەيدۇ. ھالبۇكى، جامائەت ئىچىدە ئەقىل - پاراسەتلىكلىرى ئەسلىدە كۆپ بولمايدۇ. ئاددىي چاكىنا ئادەملەر باش كۆتۈرۈپ، كۆرگەنلا يەردە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلسا، كۆپ بولغىنى ئۈچۈن تىزگىنلەپ كەتكىلى بولمايدۇ، بۇ خىل دولقۇننىڭ تەسىرى ئارقىسىدا پۈتۈن خەلق ئاددىي چاكىنا ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. ئەگەر بۇ ئالەمدىن تويغان، جەمئىيەتتىن ئايرىلغان ياكى دۆت ۋە كالۇۋا ئادەم بولماي، كۆپچىلىكنىڭ پىكرىدىن گىلا قۇلاق سېلىشنى بىلمىدىغان ئادەم بولسا، بۇ ھەقتە ئۆز پىكرىنى بايان قىلماي تۇرالىشى مۇمكىنمۇ؟ شەيئىلەر راۋاجلىنىپ چېكىگە يەتكەندە ئۆزىنىڭ ئەكسىگە ماڭىدۇ. بالدۇر ئويغانغان ھەمدە كۆرەش قىلىشقا ماھىر كىشىلەر مەيدانغا چىقماي قالمايدۇ: گېرمانىيىلىك ستىنار (M. stiner) [121] ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچىلىك بىلەن دۇنياغا تونۇلغان. ئۇنىڭچە: ھەقىقىي تەرەققىيات ھەر-

كىمنىڭ ئۆز ئايىغىدا بولىدۇ؛ ئادەملەر شەخسلىكىنى راۋاجلاندۇ-
رۇپ ئىدىئولوگىيىنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلۇشى كېرەك؛ شۇن-
داق شەخسلىكنىڭ ئۆزى ياراتقۇچىدۇر؛ شەخسنىڭ ئۆزى ئەسلىدە
ئەركىنلىكتىن ئىبارەت، ئۇ ئەسلىدە مەۋجۇت ئىكەن، يەنە ئۇنى
تاپىمەن، دەپ ئىزدىنىشنىڭ ئۆزى زىددىيەت؛ ئەركىنلىكنى قولغا
كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈچكە تايىنىش كېرەك، كۈچ بولسا شەخسنىڭ
ئۆزىدە، ئۇ شەخسنىڭ بايلىقى، يەنى ھوقۇقى، شۇڭا سىرتتىن
بىرەر كۈچ كېلىپ ئەركىنلىككە ئارىلىشىدىغان بولسا، مەيلى ئۇ
ئاز سانلىقلاردىن كەلگەن بولسۇن ياكى كۆپ سانلىقلار تامامىدىن
كەلگەن بولسۇن، مۇستەبىتلىك ھېسابلىنىدۇ؛ دۆلەت مېنى خەلق-
نىڭ ئىرادىسىگە ئۇيغۇن بولۇشۇڭ كېرەك دەپ قارايدىغان بولسا،
ئومۇ بىر خىل مۇستەبىتلىك بولىدۇ. كۆپچىلىكنىڭ پىكرى قانۇن
بولۇپ ئىپادىلەنسە، مەن ئۇنىڭ ئىسكەنجىسىگە ئۈچرايمەن، قانۇن
مېنىڭ چاكىرىم (مەن ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان) بولسمۇ،
لېكىن مەنمۇ ئوخشاشلا چاكار بولۇپ قالىمەن. بۇنداق ئەھۋالنى
قانداق بىكار قىلغىلى بولىدۇ؟ بۇنىڭ چارىسى ھەرقانداق مەجبۇرى-
يەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىن ئىبارەت؛ مەجبۇرىيەت ئەمەلدىن
قالدۇرۇلسا، قانۇنمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆزلۈكىدىن يوقىلىدۇ.
ستىنار بۇ يەردە شەخس ئۆزىنىڭ ئىدىيە ۋە ھەرىكىتىدە ئۆزىنى
مەركەز قىلىشى، ئۆزىنى ئەڭ ئاخىرقى نىشان قىلىشى، يەنى
مۇتلەق ئەركىن شەخسلىكنى ئورنىتىشى لازىم، دېمەكچى.
شوپېنخائۇئېر (A. Schopenhuer)[122] بولسا، تەكەببۇر ۋە
جاھىللىقى بىلەن نام چىقارغان، سۆز - ھەرىكەتتە شۇنداق غەلىتە
بولۇشى شۇ زاماندا كۆرۈلۈپ باقمىغان. ئۇ دۆت ۋە نادان ئادەملەر-
نىڭ جاھانىنى قاپلاپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى ئەڭ ناچار
مەخلۇقاتلار قاتارىدا ھېسابلاپ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى ھۆرمەتلەشنى
بىلمىدىغان قابىلىيەتنى يېتىشتۈرۈشنى تېخىمۇ كۈچەپ تەشەببۇس

قىلغان. دانىيە پەيلاسوپى كېركېگارد (S. Kierkehard)[123] خە-
تاب قىلىپ، شەخسلىكنى جارى قىلدۇرۇشلا ئەڭ يۈكسەك پەزى-
لەت، باشقىلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇش ھېچقانداق پايدا بەرمەي-
دۇ، دەپ جار سالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ھېنرىك ئىبسىن[124]
ئەدەبىيات سەپىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆزىنىڭ گۈزەل قەلبىمى،
كۆزگە كۆرۈنگەن تالانتى بىلەن كېركېگاردنىڭ پىكىرلىرىنى
شەرھلەپ داڭق چىقارغان. ئۇ يازغان كىتابلىرىدا كۆپىنچە ئىجتە-
مائىي خەلقچىللىق خاھىشىغا قارشى تۇرغان، دىققەت - ئېتىبا-
رىنى كىشىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەت، دىنىي ئېتىقاد، ئەدەپ -
ئەخلاق قاتارلىق تەرەپلىرىگە قاراتقان، ناۋادا شۇ تەرەپلەردە قۇسۇر
تاپسا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان ۋە ئۇلارنى ئۇچۇقدىغان. ئۇ يېقىنقى
زامان جەمئىيىتىدە كىشىلەرنىڭ ھەمىشە ساختا باراۋەرلىكىنى سۇ-
يىئىستېمال قىلىپ، ئەملىيەتتە بارغانسېرى ئىپلاس ۋە پاسكىنا
گوداڭغا پېتىپ كېتىۋاتقانلىقىنى، نادانلىق ۋە ئىنساپسىزلىقنىڭ
بارغانسېرى ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقىنى، تەلۈلىكنىڭ يامراپ كەتكەنلە-
كىنى، ساختىپەزلىك ۋە ئالدامچىلىقنىڭ بازىرى چىقىۋاتقانلىقى-
نى، ئەمما غەيرەت - شىجائىتى، ئەدەپ - ئەخلاقى كۆپچىلىك
كىشىلەردىن ئۇستۇن تۇرىدىغان ئادەملەرنىڭ ئەل ئىچىدە كۆمۈلۈپ
قېلىپ خارلىنىۋاتقانلىقىنى، شەخسىي ئىززەت - ئابرۇي، ئىنسان
قىممىتىنىڭ يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن
ئۆزىنى باسالماي داد - پەريات ئوقۇغان. مەسىلەن، ئۇ ئۆزىنىڭ
«خەلق دۈشمىنى» دېگەن ئەسىرىدە، بەزىلەر ھەقىقەتتە چىڭ تۇرە-
دۇ، چاكىنا ئادەتلەرگە بېرىلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاممىنىڭ
چەتكە قېقىشىغا ئۇچراپ كېتىدۇ؛ قۇۋ - ھىيلىگەر ئەبلەخلەر
بولسا نادان خەلقنىڭ رەھبىرى بولۇۋالىدۇ، كۆپ سانلىققا تايىنىپ
تۇرۇپ ئاز سانلىقنى ئېزىدۇ، گۈرۈھ توپلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن
كۈرەش كېلىپ چىقىدۇ، دەپ يازغان. ئۇنىڭ ئەسىرىمۇ جەمئىيەت

قىياپىتىنى ئەينەن ئىپادىلەپ بېرىش بىلەن ئاخىرلاشقان، نىتسى شەخسىيەتچىلەرنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن بىرى، ئۇ ئۇلۇغ كىشىلەرگە ۋە تالانتلىقلارغا ئۈمىد باغلىغان؛ نادان ئاممىنى مەركەز قىلىدىغان تەشەببۇسلارنى بولسا چاياندەك يامان كۆرگەن. ئۇ: ئەگەر كۆپ سانلىقلارغا تايىنىپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا جەمئىيەت نابۇت بولىدۇ، ئۇنىڭدىن كۆرە، ئاددىي ئاممىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە بىر - ئىككى تالانت ئىگىلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش كېرەك، تالانت ئىگىلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەندە، جەمئىيەتمۇ ھاياتىي كۈچكە ئېرىشىدۇ، دەپ قارىغان. ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئېشىپ چۈشكەن بۇ تەلىمات ياۋروپادا ئىدىيە ساھەسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەنىدى. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، كۆپ سانلىقنى مەدھىيىلەيدىغان، كۆپ سانلىقلارغا چوقۇنىدىغان كىشىلەر ئېھتىمال يورۇقلۇقتىن ئىبارەت بىرلا تەرەپنى كۆرگەن، باشقا تەرەپلەرنى بولسا ئەتراپلىق چۈشىنىپ يېتەلمىگەن. ناۋادا ئۇلارنى ئارقاڭلارغا ئۆرۈلۈپ قاراڭغۇ تەرەپلەرگە قاراپ بېقىلار، دەيدىغان بولساق، ئۆزلىرىنىڭ توغرا قىلمايۋاتقانلىقلىرىنى دەرھال سېزىپ يېتەلەيدۇ. سوقرات[125] بىر توپ گرېكلار تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن، ئەيسا پەيغەمبەر بولسا بىر توپ يەھۇدىيلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، كېيىنكى كىشىلەر بۇ ۋەقەلەرگە باھا بەرگەندە، مۇنداق قىلىش خاتا بولغان دېمىگىنى بارمۇ؟ بىراق ئۆز ۋاقتىدا بۇ ئىشلار ئاممىنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولغان. بۈگۈنكى كۈندە ناۋادا كۆپچىلىكنىڭ ئىرادىسىنى ساقلاپ قېلىپ، كەلگۈسىدە پەيلاسوپلارنىڭ باھالىشىغا يېزىپ قالدۇرۇپ قويساق، ئۇ ھالدا، خۇددى ھازىرقى كىشىلەر قەدىمكى زامان كىشىلىرىنى باھالىغىنىدەك، پەيلاسوپلار ھەق - ناھەقنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىشى مۇمكىن. دېمەك، كۆپ سانلىق كىشىلەر توپلىشۋالغاندا، ئەخلاق - پەزىلەت، توغرا - خاتالىق ئۆلچىمى

توغرىسىدىكى پىكىرلەر ھەر خىل بولۇپ ئادەتتىكى داۋۇلى بىلەنلا چۈشەندۈرۈلسە، چوڭقۇر ئەھمىيىتىنى چۈشەنگىلى بولماي قېلىشى ۋە مۇجمەل بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئادەتتىكى داۋۇلى بىلەن چوڭ-قۇر ئەھمىيىتىنىڭ قايسىسى ھەقىقەتكە يېقىن؟ دېمەك، برودو قەيسەرنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن[126] ئۇنىڭ پۈتۈن شەھەر خەلقىگە چىقارغان جاكارنامىسىدىكى سۆزلەر خۇددى كۆز ئالدىدا يېنىپ تۇرغان گۈلخانغا ئوخشاش ئېنىق ۋە روشەن بولغان؛ لېكىن ئاممە-نىڭ بۇ سۆزلەردىن تەسىرلىنىشى ئانتونىنىڭ قانغا بويالغان كە-يىملەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ قىلغان سۆزلىرىدىن ئالغان تەسىرىگە دال بولالمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئاممانىڭ ئانتونىنى ۋەتەنپەرۋەر ئۇلۇغ ئادەم دەپ قەدىرلىگەن، بىراق ئۇ يەنە ئۇشتۇمتۇتلا سۇرگۈن قە-لىنغان. ئۇلارنى ماختىغانلارمۇ ئاممانى، ھەيدىۋەتكەنلەرمۇ ئاممانى. ئاممانى بىردەمدىلا شۇنداق تۇتۇرۇقسىزلىق قىلغان، ئۇلاردا مۇقىم قاراشنىڭ بولمىغانلىقى ئۈياقتا تۇرسۇن، ھادىسىنىڭ ئۆزىدىن قا-رىغاندىمۇ، ئاقىۋەتىنىڭ ياماندىن بولىدىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. دېمەك، ھەق - ناھەقلىقنى ئايرىشتا كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلە-شىشقا بولمايدۇ. كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلاشقاندا، توغرا نەتىجە چىقارغىلى بولمايدۇ. سىياسىي ئىشلاردا ئاممانى بىلەن ئورتاقلاشقىلى بولمايدۇ، ئاممانى بىلەن ئورتاقلاشقاندا كۆزلىگەن نىشانغا يەتكىلى بولماي قالىدۇ. ئەۋلىيا بولمىسا دانىشمەنگە تايىنىش كېرەك. قاراڭغۇلار، ھۆكۈمەتسىزلىكنى تەرغىب قىلىدىغان كىشىلەر ھۆكۈ-مەتنى ئاغدۇرۇش، سىنىپلارنى يوق قىلىش كېرەك، دەيدۇ. بۇمۇ ئۇزۇل - كېسىل گەپ؛ تەلىمات يارىتىپ، شۇ يولدا ئىش باشلە-غان قەھرىمانلارنىڭ تولىسى ئۆزلىرىنى ئۇستاز سانايدۇ. دېمەك، بىر ئادەم يول باشلايدۇ، كۆپچىلىك ئۇنىڭغا ئەگىشىدۇ، ئاقىللار بىلەن كالۋالارنىڭ پەرقى مانا مۇشۇ يەردە. دانىشمەنلەرنى بېسىپ، نادانلارغا يول قويغاندىن كۆرە، كۆپچىلىكتىن ۋاز كېچىپ، ئۈمىد-

نى دانىشمەنلەرگە باغلىغان ياخشى ئەمەسمۇ؟ كۆپ سانلىقلارغا بويسۇنۇش دېگەن تەلىمات دۇرۇس ئەمەس، شەخسنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. بۇنىڭ توغرا ياكى ناتوغرىلىقىنى، پايدا - زىيىنىنى كۆپ سۆزلەپ ئولتۇرمىساقمۇ چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. شۇنداقتىمۇ، يەنىلا قورقماس باتۇرلارغا تايىنىش كېرەك، شۇلارغا تايانغاندىلا مۇستەقىل ھالدا قۇدرەت تاپقىلى، توسالغۇلارنى تۈگەتكىلى، چاكىنا كۆزقاراشلارنىڭ چەكلىمىسىدىن، تۇزاقلىرىدىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ.

غەيرىي مىللەتچىلىقمۇ شەخسىيەتچىلىككە ئوخشاشلا، بىر-ئەتكە — چاكىنىلىققا تاقابىل تۇرۇش جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن. چۈنكى، مىللەتچىلىق، يەنى ماتېرىيالىستىك خاھىش ئەسلىدە رېئاللىقتىن باشلىنىپ، پەيدىنپەي كىشىلەر قەلبىدىن ئورۇن ئېلىپ، داۋاملىق راۋاجلانغان. شۇڭا ئۇ XIX ئەسىردە غايەت چوڭ بىر ئېقىم بولۇپ شەكىللىنىپ، مەزمۇت ئورۇن تۇتقان ۋە خۇددى تۇرمۇشتا مىللەتدىن ئايرىلسا ھېچ نەرسە مەۋجۇت بولمىغىنىدەك، كەلگۈسى ئەسىرلەرگىمۇ ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزگەن. مىللەتچىلىك رېئال تۇرمۇشنىڭ نېگىزى بولغان بولسىمۇ، ئەگەر ئۇ ھەددىدىن تاشقىرى كۆپتۈرۈلسە، ئۇنداق خاھىشمۇ ئاغمىچىلىق بولىدۇ، باشقا تەرەپلىرى نەزەردە تۇتۇلماي كېتىۋەرسە، شۇ خاھىشنىڭ كاساپىتى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مەنىۋى جەۋھىرى بارا - بارا خوراپ، ئاخىر يوقىلىدۇ، تارىختىكى مەنىۋى مەدەنىيەتلەر 100 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈنلەي شاكالغا ئايلاندى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئۇنىڭ كاساپىتى تېخىمۇ روشەن كۆرۈلدى. ھەممە ئىشتا ماددا نەزەردە تۇتۇلدى، روھ كۆندىن - كۆنگە زەئىپلەشتى. كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ھەۋەسلىرى چاكىنىلاشتى، كىشىلەر ھە دەپ تاشقى ماددىي دۇنياغا تەلپۈندى، سۇبېيېكتىپ ئىچكى دۇنياسىنى بولسا بىر تەرەپكە قايرىپ قويدى. سىرتقى دۇنياغىلا

ئەھمىيەت بېرىپ، ئىچكى دۇنيا بىلەن كارى بولماسلىق، ماددىغا بېرىلىپ، روھنى تاشلىۋېتىش نەتىجىسىدە مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىشىلەر ماددىي تەمە بىلەن قايمۇقۇپ كەتتى، جەمئىيەت كۇندىن - كۈنگە چۈشكۈنلىشىشكە، تەرەققىيات تۇرغۇنلۇققا يۈزلەندى، شۇنىڭ بىلەن ساختىپەزلىك، ئالدامچىلىق جىنايەتلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ باش كۆتۈرۈشكە باشلاپ، ئەقىل - پاراسەتنىڭ نۇرى تېخىمۇ غۇۋالىشىپ كەتتى. XIX ئەسىردىكى مەدەنىيەتنىڭ ئورتاق كېسىلى ئەنە شۇ بولسا كېرەك، شۇنىڭ ئۈچۈن شۇ دەۋردە يېڭى ئىدېئالىستلار مەيدانغا چىققان، ئۇلاردىن بەزىلىرى سۇبېيېكتىپ روھنى، بەزىلىرى ئىرادە كۈچىنى تەرغىب قىلىپ، ئېقىپ يۈرگەن نادانلىقنى ئوڭشاشقا كىرىشتى، بۇ سادىدا جەمئىيەتنىڭ ئاممىنى خۇددى گۇلدۇرماممەك كۈچلۈك ئاۋاز بىلەن چۈچۈتتى. ھەتتا باشقا تەقرىزچىلەرمۇ تىنچلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان، نادانلىققا قارشى چىقمايدىغان ئالىملار ۋە ئەدىبلەرمۇ ماتېرىيالىزمنىڭ يەنە بىر قۇتۇپقا ئۆتۈپ روھىي ھاياتىنى بوغۇۋالغانلىقىنى كۆرۈپ، داد - پەريات ئۇرۇپ، سۇبېيېكتىۋىزم بىلەن ئىرادىچىلىك نەزەرىيىسىنىڭ تۆھپىسى توپان بالاسى پەيدا بولغان چاغدىكى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىنىڭ تۆھپىسىدىنمۇ ئۇلۇغ ئىكەن، دېگەن قاراشتا بولغان. ئۇلار مۇنداق دېيىشكەن: سۇبېيېكتىۋىزمنىڭ مۇنداق ئىككى مەنىسى بار: بىرى — پەقەت سۇبېيېكتىپنىلا مىزان قىلىپ، ھەممە نەرسىنى شۇنىڭ بىلەن ئۆلچەش كېرەك؛ يەنە بىرى — سۇبېيېكتىپ روھىي دۇنياغا ئوبېيېكتىپ ماددىي دۇنيادىنمۇ بەكرەك ئەھمىيەت بىلەن قاراش كېرەك. ئالدىنقىسى چېكىدىن ئاشقان سۇبېيېكتىپ خاھىش بولۇپ، ئۇنىڭ تەسىرى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئالاھىدە كۆزگە چېلىقتى، ئەمما ئۇنىڭ يۈزلىنىشى بولسا ئۆزىنى مەركەز قىلىش ۋە ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش بىلەن زادىلا ئوخشاش چىقمىدى. ئۇ سۇبېيېكتىپ ئادەتلەرگە

قارىغۇلارچە ئەگەشمەسلىك ياكى ئېتىبار قىلماسلىق بىلەنلا چەكلەنىپ، ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىپ دۇنياسىنى ئەڭ يۇقىرى ئۆلچەم دەپ قارىدى، خالاس. مۇشۇ سەۋەبتىن سۈبيېكتىۋىزمچىلار ئىدىيە ۋە ھەرىكەتلىرىدە تاشقى ماددىي دۇنيادىن ئايرىلىپ قالدى، ئۆزىنىڭ تار ئىچكى دۇنياسى دائىرىسىدىلا تەنھا ئۇرۇپ يۇرۇپ، شۇنىڭ بىلەن مۇستەھكەم ئېتىقاد ۋە قانائەت ھاسىل قىلدى، بۇنىمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ نۇرىنى چۈشەنگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، دەپ ئېيتىش مۇمكىن. سۈبيېكتىۋىزمنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرىگە كەلسەك، ئۇ سىرتقى دۇنيادىن كەلگەن، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىدىن كەلگەن، يەنى تاشقى دۇنيادىكى بىدئەتلەر، شەخسىي ھەرىكەتتىكى ئەركىنسىزلىك، ئىختىيارسىزلىق ئەقىل - ھوشى جايىدىكى ئادەملەرنى تاقەتسىزلەندۈرگەن، قارشى چىقارغان؛ ئىچكى سەۋەبلىرىگە كەلسەك، يېقىنقى زامان ئادەملىرىنىڭ كاللىسى تەرەققىي قىلىپ، ئويغىنىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن، ئۇلار ماددا ھەممىگە قادىر دېگەن نەزەريىنىڭ شەخسلەرنىڭ ھېسسىيات ۋە ئىرادىلىرىنى ۋەيران قىلىدىغانلىقىنى، ئىجابىي قابىلىيىتىنى ئاخىر تۈگىتىۋېتىدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەن. شۇڭا، ئۆزلىرى تونۇپ يەتكەن داۋالىلار بىلەن باشقىلارنىمۇ ئويغىتىپ، ھالاكەتلىك ۋەزىيەتنى ئوڭشاشنى ئۈمىد قىلغان. مەسىلەن، نىتسى، ئىبسىن قاتارلىقلار ئۆزلىرى ئەقىدە باغلىغان ئىدىيىلەرگە تايىنىپ تۇرۇپ، شۇ زاماندىكى چاكىنا كۆزقاراشلار بىلەن كەسكىن ئېلىشىپ، ئۇچىغا چىققان سۈبيېكتىپ خاھىشنى نامايان قىلغان؛ كېركېگارد بولسا، ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى پۈتۈنلەي سۈبيېكتىپ، سۈبيېكتىپچانلىقنىڭ ئۆزى ھەقىقەت، ئەخلاق - پەزىلەتكە ياتىدىغانلىكى ھەرىكەتلەرنى، ئوبيېكتىپ ئۇنۇمنىڭ قانداقلىقىدىن قەتئىينەزەر، پۈتۈنلەي سۈبيېكتىپ جەھەتتىكى ياخشىلىق - يامانلىق ئۆلچەملىرى بىلەن ئۆلچەش مۇمكىن، دەپ

قارىغان. ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەنلا مەدەتكارلىرى كۈنسايىن كۆپىيىشكە باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىمىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، سىرتقى ماددىي دۇنياغا مايىل بولۇپ كەتكەن ئادەملەر ئەمدىلىكتە بولسا ئىچكى دۇنياغا بەند بولۇشقا باشلىغان، چوڭقۇر باش قاتۇرىدىغان كەيپىيات بارلىققا كەلگەن، ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسى ۋە ئۆز ھېسسىياتى بىلەن ئىش كۆرۈش ئىرادىسىنى تىكلىگەن، شۇنىڭ بىلەن رېئال ماددا ۋە تەبىئەت بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ، ئەسلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان روھىي ساھەگە قەدەم قويغان، روھىي ھادىسە ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك پەللىسى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ شانلىق رولىنى جارى قىلدۇرمىغاندا، كىشىلىك ھاياتىغا توغرا مۇئامىلە قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەن؛ ۋەھالەنكى، شەخسلەرنىڭ كىشىلىك خىسلىتىنى ئۆستۇرۇش بولسا كىشىلىك تۇرمۇشىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلە. ئەمما، بۇ دەۋردە تەلەپ قىلىنۇاتقان كىشىلىك خىسلىتى مەسىلىسى ئالدىنقىلارنىڭكىدىن كۆپ پەرقلىنىدۇ. ئالدىنقىلارنىڭ غايىسى ئەقىل - پاراسەت بىلەن مىجەزنى ئۆزئارا تەڭشەشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار سۈبيېكتىپ ئەقىل - پاراسەتنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارغا ئوخشاش ئەقىل - پاراسەتكە تايىنىپ تۇرۇپ، پۈتكۈل ئوبيېكتىپ دۇنيانى سۈبيېكتىپ دۇنياغا كۆچۈرۈپ كېلىشلا غايىۋى كىشىلىك خىسلىتى ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىغان. بۇ خىل ئىدىيە گېگېل (F. Hegell)[127] ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە يەتتى. رومانتىزم بىلەن كلاسسىكىزمغا كەلسەك، شافېسبۇر (Shaftsbury)[128] روسسۇ (J. Roussedu)[129] نىڭ ئىزىدىن بېسىپ، ھېسسىي تەرەپلەرگە يول قويۇش كېرەك، شۇنداقتىمۇ ئۇ پەقەت مىجەز بىلەن يۇغۇرۇلغان ۋە بىرلىككە كەلتۇرگەندىلا، ئاندىن غايىدىكى كىشىلىك

خسلىتىگە ئۇيغۇن كەلگەن بولىدۇ، دەپ قارىدى. شىللېر (Fr. Schiller)[130] بولسا، ئەقىل - پاراسىتى بىلەن ھېسسىياتى كامالەتكە يەتكەندىلا، مۇكەممەل ئادەم دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ، دەپ قارىدى. XIX ئەسىر ئاخىرلىشاي دەپ قالغاندا، كىشىلىك خسلىتى توغرىسىدىكى غايىدە يەنە بىر قېتىم ئۆزگىرىش بولدى. ئەقىل - پاراسەتلىك كىشىلەر تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئەقىل تاپتى. شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى كىشىلەر نەزىرىدىكى مۇكەممەل ئادەملەرنى ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىن زادى تاپقىلى بولمايدىغانلىقىنى، ئىراده ۋە قابىلىيەت جەھەتتە كۆپچىلىك ئاممىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان كىشىلەرلا ئىنسانلار تىلەك - ئارزۇسىنى بېغىشلايدىغان كىشى ئىكەنلىكىنى، كۆزلىگەن نىشانغا بولسا، ھېسسىيات ۋە ئىراده جەھەتتە ھازىرقى زامان دۇنياسىدا ياشاۋاتقان كىشىلەر بىلەن ئەپ كېلەلىگەندە، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەردانىلەرچە كۈرەش قىلىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولغاندىلا، گەرچە ھەدەپ موللاق ئېتىپ يىقىلىپ تۇرسىمۇ، ئاخىر بەربىر ئېرىشىلەيدىغانلىقىنى بىلىپ يەتتى. كىشىلىك خسلىتى ئەنە شۇنداق بولۇشى كېرەك. دېمەك، شوپېنخاۋېر تەشەببۇس قىلغاندەك ھەر ئادەم ئۆز قەلبىنى ئويغاتسا ئىشىنىڭ تېگىنى بىلىپ يېتەلەيدۇ، شۇڭا ئىرادىنىڭ كۈچى دۇنيانىڭ نېگىزىدۇر. نىتسىنىڭ ئارزۇ - ئارمىنى بولسا بۇ ئالەمدە تەڭدىشى يوق ئىراده كۈچىگە ئىگە بولغان ئەۋلىيا كەبى ئادەملەردىن ئىبارەت. ئىبسىنىڭ تەسۋىرلىگىنى ئۆزىنى ئىسلاھاتچىلىققا ئاتىغان، جۇشقۇن، كۈرەشچان مىليونلىغان ئادەمنى رەنجىتىپ قويۇشتىنمۇ قورقمايدىغان يۈرەكلىك ئادەملەردىن ئىبارەت. ھەر خىل غايىلەر، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت، كىشىلىك جەمئىيىتى داۋالغۇپ تۇرغان دەۋرده، شۇ دۇنيانىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىده ياشاۋاتقان كىشىلەر ناۋادا بۇ خىل غايىلەرگە ئىگە بولمىسا، ھامان ئۆز غايىسىدىن ۋاز كېچىپ، باشقىلارغا بويۇن ئېگىپ

ياشىشى، نېمىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى بىلمەي، كونا ئىدىيە ئېقىمىدا غەرق بولۇپ كېتىشى مۇمكىن، شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەتنىڭ ماھىيىتىمۇ دەرھال يوقىلىشى مۇمكىن. تىز پۈكمەس قەيسەر ئادەملەر سىرتقى مۇداخىلىگە دۇچ كەلگەندىمۇ تەۋرەنمەي تۇرالىغان، دىلا جەمئىيەتنىڭ تۈۋرۈكى بولالايدۇ. ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، مەردانىلەرچە ئالغا ئىلگىرىلەش روھى ئىنسانىيەتنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ساقلايدىغان روھ، بۇ خىل روھقا ئىگە جاسارەتلىك كىشىلەرلا قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. ئەمما، بۇلار ئىشىنىڭ پەقەت بىرلا تەرىپى. باشقا تەرەپلىرىگە قارايدىغان بولساق، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى خەلقنىڭ ئاجىزلىقلىرىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ، ئۆتمۈشتىكى مەدەنىيەتنىڭ نۇقسانلىرى كىشىلەرنىڭ قەلبىگە سىڭىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، كۆپچىلىك ئامما بارغانسېرى ئاجىز ۋە مەزلۇم ھالەتكە چۈشۈپ قالغان، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرغان مەۋقەسىنى بارا - بارا تونۇپ يېتىپ، ئۇنىڭدىن نارازى بولۇشقا باشلىغان، شۇنىڭ بىلەن ئىرادىلىك كىشىلەرگە ھەۋەسمەن بولۇپ، شۇنداق كىشىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن سايىۋەن قىلماقچى بولغان. بۇ خۇددى كەلكۈن بۆسۈپ كەلگەندە، كەلكۈنگە يەم بولۇش ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ قىرغاققا چىقىۋېلىش نىيىتىدە سۇ ئۈزۈش ماھىرىغا پۇتۇن ئېتىقادى بىلەن يالۋۇرۇۋاتقىنىدەك ئېچىنىشلىق بىر ئەھۋال.

دېمەك، XIX ئەسىردىكى ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى، شەرق مەدەنىيىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان مەدەنىيەت ئىكەنلىكىنى تەپسىلىي كۆزەتمەيمۇ بىلۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما، ئۇ ئىسلاھات ئارزۇسىدىن كېلىپ چىققان، قارشىلىقىنى نېگىز قىلغانكەن، ئۇنىڭدا ئانچە - مۇنچە ئېغىشلارنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، بۇمۇ ۋەزىيەتنىڭ مەھ-

سۈلى بولۇپ، ئەقىلگە ئۇيغۇن. ئۇ تەرەققىي قىلىپ ئاخىرىغا كەلگەندە، نۇقسان تېخىمۇ روشەن كۆرۈلۈشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن كونا مەدەنىيەت يېڭى پەيدا بولغان ۋاقىتدىكىگە ئوخشاشمايدىغان يېڭى ئېقىملار مەيدانغا چىقىپ، قىزغىن كەيپىيات، باتۇرانە ھەرىكەت بىلەن چوڭ دولقۇن قوزغاپ كونا مەدەنىيەتنىڭ ئىللەتلىرىنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى، بۇ دولقۇننىڭ ھەيۋىسى تا بۈگۈنگە قەدەر ئۇلغايىپ كەلمەكتە، كەلگۈسىدە قانداق بولىدۇ، ھازىرچە كېسىپ بىرنېمە دېيىش قىيىن. ئەمما، شۇنىسى ئېنىقكى، كونا كېسەللىنى داۋالاشنىڭ شىپالىق دورىسى، يېڭى ھايات يارىتىشنىڭ كۆزۈكى سۈپىتىدە ئۇزلۇكسىز ئالغا قاراپ راۋاجلانماقتا. ئۇ تېخى پات كۈن ئىچىدىلا توختاپ قالمايدۇ، ئۇنىڭ ماھىيىتىگە قاراپ باقساق، روھىنى كۆزىتىپ كۆرسەك، كىشىنى قايىل قىلىدىغان ئاساسقا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. پەرەز قىلىپ كۆرگەندىمۇ، مەدەنىيەت ھامان چوڭقۇرلاشماي، راۋاج تاپماي قالمايدۇ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلى تۇرغۇن ھالەتتە تۇرۇۋەرمەيدۇ. XX ئەسىرنىڭ مەدەنىيىتى XIX ئەسىر مەدەنىيىتىدىن ئۆزگىچە ھالدا چوڭقۇر ھەم نازاكەتلىك بولماي قالمايدۇ. يېڭى شەيئىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن ساختا نۇقتىنەزەرلەر يوقالماي قالمايدۇ، ئۇنداقتا، ئىنسانلارنىڭ ئىچكى دۇنيا ھاياتى كەلگۈسىدە تېخىمۇ چوڭقۇرلاشامدۇ ۋە كۆچەيمەسمۇ؟ روھىي ھايات ئۆز شان - شەۋكىتىنى تېخىمۇ نامايان قىلماسمۇ؟ ئۇشتۇمتوت ئويغىنىپ، ئوبيېكتىپ خىيال دۇنياسىدىن ئۆزۈپ چىققاندىن كېيىن، سۇبيېكتىپ، ئاڭلىق ھايات تېخىمۇ كېڭەيمەسمۇ؟ ئىنسانلار ئىچكى دۇنياسى ھاياتىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ھاياتلىقنىڭ ئەھمىيىتىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ. شەخسىي قەدىر - قىممەت ئۇچۇن تىرىشىشتىكى مەقسەتمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. XX ئەسىردىكى يېڭى روھ دەھشەتلىك دولقۇنلار ئىچىدە ئىرادىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە تايىنىپ، ھاياتلىق يولىنى ئېچىشى مۇمكىن. بۇ يېڭى دەۋردە

جۇڭگونىڭ ئىچكى سىرلىرى ئېچىلىپ بولدى، ئەتراپتىكى قوشنا دۆلەتلەر نىشانىنى جۇڭگوغا مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۇنى قىستاشقا كىرىشتى، بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا جۇڭگودا ئۆزگىرىش يۈز بەرمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس، ئاجىزلىققا تەن بېرىپ دۇگدىيىۋالغاندا، كونا ئۆرپ - ئادەتلەرگە چىڭ ئېسىلىۋالغاندا، دۇنيادا ياشاش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، مۇشۇ خىل ۋەزىيەتنى ئوڭشىماقچى بولغان كىشىلەر توغرا يولنى ماڭماي تۇرۇپ، كۈن بويى ئىسلاھات ئېلىپ بارىمىز، دەپ كانىيى يىرتىلغۇچە توۋلىغىنى بىلەنمۇ دۆلەتنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاپەتنى يېڭىپ چىقىشقا قانچىلىك ياردىمى تېگەتتى؟ شۇڭا ۋەتەننى قۇتقۇزۇشقا نىيەت باغلىغان ئەقىل - پاراسەتلىك ئەربابلار دۇنيادىكى ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى تېگى - تەكتىدىن چۈشىنىشى، سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، ئۇنىڭدىكى ئېغىش ۋە بىر تەرەپلىمىلىكلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىشى ھەم ئۇنى جۇڭگودا يولغا قويۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا تولۇق ماسلاشتۇرغانلىق بولىدۇ. (تاشقى جەھەتتە دۇنيا ئېقىمىدىن كېيىن قالماسلىق، ئىچكى جەھەتتە ئەسلىدىكى ئەنئەنىنى چىڭ ساقلاپ، ئۆتكەنكى ۋە ھازىرقى ئارتۇقچىلىقنى قوبۇل قىلىپ، يېڭىدىن بىر ئېقىم يارىتىپ كىشىلىك ھاياتىغا يېڭى مەنە قوشقاندىلا، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئويغىنىدۇ، شەخسلىكىمۇ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. قۇمغا ئوخشاش چېچىلىپ تارقاق ھالەتتە تۇرغان ئەل ئىنسان دۆلىتىگە ئايلىنالايدۇ. ئىنسان دۆلىتى ۋۇجۇدقا كەلگەندىكەن، ئۇنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئېشىپ، دۇنيادا مۇستەقىل قەدەم كۆتۈرۈپ تۇرالايدۇ) ئۇ چاغدا چاكىنا نەرسىلەرنىڭ نېمە ئەھمىيىتى قالىدۇ؟ لېكىن جۇڭگونىڭ قىياپىتىنى تېزدىن ئۆزگەرتىش كويىدا بولۇۋاتقانلار خېلى كۆپ يىللار شۇ يولدا كۆرەش قىلدى؛ ياشلار ئەيىبنى كۆپىنچە قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىدە قويماقتا؛ ھەتتا قەدىمكى زامانىنىڭ تىل - يېزىقىنى ياۋايىلىق دەپ ھاقارەتلەيدۇ.

دۇ، قەدىمكى زامان ئىدىيىلىرىنى ئاددىي ئىدىيە دەپ كەمستىدۇ، مۇشۇنداق كەيپىياتنىڭ باش كۆتۈرۈشى بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەتىنى ئوپۇل - توپۇل ئىمپورت قىلىپ، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئورنىغا دەسسەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ، ئەمما يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى پىكىر ئېقىملىرىغا پەرۋاسىز قاراپ، كۆزىنىڭ قىرىغىمۇ ئىلىپ قويمىدى. ئۇلارنىڭ تەشەببۇس قىلغىنى كۆپىنچە ماددىي مەدەنىيەتتىنلا ئىبارەت. غەربنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ، بىراق ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ قوبۇل قىلىۋاتقىنى ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ساختا، يەنە كېلىپ ئەڭ بىر تەرەپلىمە، ئەڭ كىچىكسىز نەرسىلىرىدىن ئىبارەت. كەلگۈسىنى نەزەرگە ئالماي، پەقەت بۈگۈنكى خەتەرلىك ۋەزىيەتنى ئوڭشاشنى نەزەردە تۇتقان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ قوللانغان ئۇسۇل - چارىلىرى ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىدىن بەكمۇ يىراقلىشىپ كەتتى. ھالبۇكى، تەشۋىق - تەرغىب قىلىپ، ئىش بېجىرىپ يۈرگەن ئادەملەرنى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى سۈيىئىستېمال قىلىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ شەخسىي ئارزۇ - ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇش كويىدا يۈرگەنلەر دەپ ئېيتقىلى بولارمۇ؟ ئۆزلىرىنى ئىرادىلىك ئەرباب ساناپ يۈرگەن كىشىلەردىن سوراپ باقايلى، سىلەر بايلىقنى مەدەنىيلىك دېمەكچىمۇسىلەر؟ ئۇنداقتا يەھۇدىيلارنىڭ ئەۋلادلىرى پۇل تېپىشقا بەكمۇ ئۇستا، ياۋروپالىقلار ئارىسىدىكى سودىگەرچىلىكنى بەك قاملاشتۇرىدىغان سودىگەرلەرمۇ ئۇلارغا يېتىشەلمەيدۇ. ئەمما، يەھۇدىي مىللىتىنىڭ ئاقىۋىتى نېمە بولدى؟ سىلەر يول ياساش، كان ئېچىشنى مەدەنىيلىك دېمەكچىمۇسىلەر؟ ئۇنداقتا 50 يىلدىن بۇيان ئافرىقا، ئاۋسترالىيە قاتارلىق جايلاردا تۆمۈرىيول ۋە كان ئىشلىرى شۇنچە راۋاجلانماقتا، ئەمما ئۇ يەردىكى يەرلىك خەلقنىڭ مەدەنىيىتى قانداق؟ سىلەر جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى مەدەنىيلىك دېمەكچىمۇسىلەر؟ ئۇنداقتا ئىسپانىيە، پورتۇگالىيىلەردە

ئاساسىي قانۇن يولغا قويۇلغىلى شۇنچە ئۇزۇن بولدىيۇ، بۇ دۆلەتلەردىكى ئەمەلىي ئەھۋال يەنە نېمە بولدى؟ ناۋادا ماددىي بايلىقلا مەدەنىيەتنىڭ بىردىنبىر ئاساسى دېيىلسە، ئۇ ھالدا قورال - ياراغلارنى تىزىۋېتىپ، ئاشلىقنى دۆۋىلەپ قويغاندىلا، جاھاننىڭ خوجىسى بولغىلى بولامدۇ؟ ناۋادا كۆپ سانلىقلارلا ھەق - ناھەقنى ئاجرىتالايدۇ دېيىلسە، ئۇنداقتا تەنھا بىر ئادەمنى بىر توپ مايمۇنلارنىڭ ئارىسىغا ئاپىرىپ قويسا، ئۇمۇ خۇددى مايمۇنلارغا ئوخشاش دەرەخ ئۈستىدە مېۋە تېرىپ يەمدۇ؟ بۇنىڭغا، ئەقەللىيسى، خوتۇن خەقلەرمۇ، بالىلارمۇ قوشۇلماس! ئەمما ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنىڭ كۆچمەنلىرى بولۇشىغا ماددىي بايلىقنى ۋە كۆپ سانلىقلارنى جاھانغا كۆز - كۆز قىلىشتىن بولغان. ئەمەلىيەتتە كۆچ - قۇۋۋەت تېپىشنىڭ يىلتىزى ئادەم؛ مادداۋە كۆپ سانلىق دېگەن نەرسىلەر پەقەتلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ھادىسىلەردىن ئىبارەت. يىلتىز توپىنىڭ ئاستىدىن ئۆسكەچكە ئاسان كۆزگە چېلىقمايدۇ، گۈل ئېچىلىپ تۇرغاچقا، بىر قاراش بىلەنلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، جاھاندا ياشاش، ھەرقايسى دۆلەتلەر بىلەن رىقابەتلىشىش ئۈچۈن ئاۋۋال ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يېتىشتۇرۇپ چىقىش كېرەك. ئىختىساسلىق كىشىلەر يېتىشىپ چىققاندىلا، ھەرقانداق ئىش ئاسانلىشىدۇ. ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن شەخسلىكنى قەدىرلەش ۋە روھ (غەيرەت)نى ئۆستۇرۇش لازىم. ئۇنداق قىلمىغاندا، بىر ئەۋلاد ۋاقىتقا يېتەر - يەتمەيلا دۆلەت پۈتۈنلەي ئاجىزلىشىپ ھالاك بولۇپ كېتىدۇ. ئۆتمۈشتە جۇڭگو ئەسلىدىمۇ ماددىنى قەدىرلەپ، تالانتنى يامان كۆرگەنىدى، ئاتا مىراس كونا ئۇسۇللار كۈندىن - كۈنگە يارىماس بولۇپ قېلىپ، سىرتقى كۈچلەرنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغاندا جېنىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدى؛ ئېلىپنىڭ سۈنۇقىنىمۇ بىلمەيدىغان بەزىبىر مەمەدانلار روھنى ماددا بىلەن نابۇت قىلىپ، ئاز سانلىقلارنى كۆپ

سانلىقلار بىلەن بوغقۇچلاپ، كىشىلەرنى ئۆز شەخسىلىكىدىن پۈتۈن-
لەي مەھرۇم قىلماقتا. بۇرۇن جۇڭگو ئۆزىنىڭ بىر تەرەپلىمىلىكى
بىلەن پالەچ ئىدى، ھازىر قاتناشنىڭ تەرەققىياتى بىلەن يېڭى ژاپا
كىسىلىمۇ چاپلاشتى، بۇ ئىككى خىل كېسەللىكنىڭ دەستىدە جۇڭ-
گونىڭ چۈشكۈنلىشىشى تېخىمۇ تېزلەشكۈسى. ئۇھ، كەلگۈسىگە
نەزەر سالغاندا قانداق قىلارمىز؟!

1907 - يىلى يېزىلدى.

شايانتۇنلارنىڭ شېئىرىي قۇۋۋىتى
توغرىسىدا(131)

قەدىمىي دەۋرلەرنىڭ بۇلاق كۆزلىرىنى يەتكۈچە ئىزدىگەنلەر ئەمدى نەزىرىنى كەلگۈسىگە ئاغدۇرۇپ، يېڭى بۇلاق كۆزلىرىنى ئىزدەش ئالدىدا تۇرۇپتۇ. ئاھ، قېرىنداشلار، يېڭى ھاياتقا كۆز ئاچىدىغان، يېڭى بۇلاق تېرەن جايدىن بۇلدۇقلاپ چىقىدىغان كۈن-لەر ئۈزۈن قالمىدى.

— نىتسى

1

قەدىمىي دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى ئوقۇپ چىققان كە-شىلەر شۇ تارىخنى دەۋر تەرتىپى بىلەن ئوقۇۋېتىپ كىتابنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، خۇددى ئىللىق باھاردىن ئايرىلىپ، سالقىن كەچ كۈز كۈنلىرىگە كىرىپ قالغاندەك، تېنى شۇركۈنمەي تۇرال-مايدۇ، كۆز ئالدىدا بىخ چىقىرىۋاتقان گىياھلارنىڭ ئورنىغا قۇرۇپ - قاقشال بولغان غازاڭلار پەيدا بولىدۇ، مەن بۇ خىل ئەھۋالنى ئىپادىلەشكە مۇۋاپىق گەپ تاپالمىدىم، شۇڭا ئۇنى سول-غۇنلۇق، دەپ ئاتاپ تۇراي. ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆز ئەۋلادلىرىغا قالدۇرغان ئەڭ قۇۋۋەتلىك مىراسى تىل - يېزىق بولسا كېرەك. قەدىمىي زامان كىشىلىرى ئۆز تەسەۋۋۇرلىرى

ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسىنىڭ سىرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە بىلەر - بىلمەس ھالدا ماسلاشقان، كۆڭلىدە ئازدۇر - كۆپتۇر تەسىراتلار ھاسىل قىلغان ھەم شۇ ئاساستا ئىپادىلەپ بېرەلىگۈچىلىك تەسىراتلىرىنى بايان قىلغان، شۇنىڭ بىلەن شېئىر، غەزەل[132] مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئاۋاز دەۋرىدىن ھالقىپ، كىشىلەر قەلبىدىن ئورۇن ئالغان، ئېغىز يۇمۇلغاندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭ ساداسى يوقىلىپ كەتمىگەن؛ بەلكى شۇ مىللەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ كۈنساناپ كەڭ كۆلەمدە تارقىلىپ بارغان. مەدەنىيەت چۈشكۈنلەشكەندە، بۇ مىللەتمۇ ئۆز تەقدىرىنى ئاخىرلاشتۇرغان، خەلقنىڭ ناخشا سادالىرى ئۆچكەن، ئۆتمۈشتىكى گۈللەپ - ياشناش مەنزىرىسى تۈگىگەن، تارىخ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كاللىسىدا بىردىنلا سولغۇنلۇق پەيدا بولغان، شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەت تارىخى كىتابىنىڭ بەتلىرىمۇ ئاخىرلىشىپ قالغان. ئومۇمەن دەسلەپكى دەۋرلەردە تارىختا ياخشى نام قالدۇرغان، مەدەنىيەتتە سۇبھى تاڭنى ئېچىپ بەرگەن، ئەمما ھازىرقى كۈندە بولسا نامىلا قېلىپ، ئۆزى يوقالغان قەدىمىي مەدەنىيەت دۆلەتلەرنىڭ ھەرقاندىقى مۇشۇ ئەھۋالدىن خالىي ئەمەس. كۆپچىلىككە پىششىق تونۇشلۇق بولغان مىسالالاردىن كەلتۈرسەك، ھىندىستان بۇنىڭغا ئوبدان مىسال بولالايدۇ. ھىندىستانىنىڭ قەدىمىي زامان تارىخىدا تۆت خىل «ۋېدا كالامى»[133] بار ئىدى، بۇ كىتابلار ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن ئالەمشۇمۇل بۇيۇك ئەسەر دەپ نام ئالغانىدى؛ «ماھابارادا» ۋە «رامايانا»[134] ناملىق پوئېمىلىرىمۇ ئىنتايىن ئېسىل ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنرەك كالىداسا (Kalidasa)[135] ئۆزىنىڭ دراملىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلغانىدى. ئۇ بەزىدە لىرىك شېئىرلارنىمۇ يازغان؛ نېمىس شائىرى گېتې (W. Vongoethe) ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ھەتتا يەر يۈزىدىكى ئەڭ نەپىس شېئىر، دەپ ئەقىدە باغلىغان.

دى. ھىندى مىللىتى ئۆز كۈچ - قۇۋۋىتىدىن قېلىشقا باشلاش بىلەنلا مەدەنىيىتىمۇ چېكىنىشكە يۈزلەندى، ياكىراق ئاۋازمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ بۇ دۆلەت خەلقىنىڭ قەلبىدىن كۆتۈرۈلۈپ، خۇددى سەرگەردانغا ئوخشاش بارا - بارا باشقا ئەللەرگە كۆچۈپ كەتتى. ئاندىن قالسا يېۋرىلار[136]. ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتى كۆپىنچە دىنىي ئېتىقاد بىلەن چېتىشقان بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ھەيۋەتلىكلىكى بىلەن باشقىلارنى بەسىپ چۈشۈپ، دىنىي مەدەنىيەتنىڭ بۇلىقى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئوسۇزلۇقىنى قاندۇرغان، ئۇ تا ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى يوقاتقىنى يوق. ئەمما، ئىسرائىلىيىلىكلەر پەقەت جېرىمىياھ (Jeremiah)[137] غەزەللىرىگىچىلا تەرەققىي قىلغان، شۇ دەۋردە ئۆتكەن ئىسرائىلىيە سۇلتانلىرى ئاللانىڭ غەزىپىگە ئۇچرىغانلىقتىن يوقالغان، ئېروسالىم ۋەيران بولغان[138]، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مىللەتنىڭمۇ ئۇنى ئۆچكەن. ئۇلار يات ئەللەردە سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىرىدە ئۆز ۋەتىنىنى دەرھال ئەسلىرىدىن چىقىرىۋېتەلمەي، ئۆز تىلى ۋە ئېتىقادلىرىنى يات ئېتنىپ ئۇلگۈرگەن بولسىمۇ، «مەرسىيە» يېزىلىغاندىن كېيىن، ئۇنى داۋاملاشتۇرىدىغان بىرەر شېئىر مەيدانغا چىقمىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىران، مىسىر خۇددى ئۇزۇلگەن ئارغامچىغا ئوخشاش يېرىم يولدا ئۇزۇلۈپ قالغان، قەدىمكى دەۋرلەردە پارلاق مەدەنىيىتى بولغانلىقىغا قارىماي، ھازىرقى كۈندە سولغۇن ھالغا چۈشۈپ قالدى. ناۋادا جۇڭگو مۇشۇ قاتاردىن ئايرىلىپ كېتەلىگەن بولسا، ئۇنىڭغا بۇنىڭدىن ئارتۇق ئامەت كەلمىگەن بولاتتى. نېمىشقا؟ ئەنگلىيىلىك كارلىلې (Th. Carlyle)[139] مۇنداق دېگەنىدى: ھاياتلىق ئۇچۇن جاسارەت بىلەن ئۆز كۆڭلىدىكى ئويلىرىنى ئېنىق ۋە بىمالال كۆيلەپ بېرىش بىرەر ئەل خەلقىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى. ئىتالىيە پارچىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يەنىلا بىر پۈتۈن ھالەتتە

قالدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن دانتې[140] چىقتى ھەم ئىتالىيە ساداسى مەۋجۇت تۇردى. چارروسىيە قولىدا مىلتىق، زەمبىرەك قاتارلىق قورال - ياراغلىرى بار ئىدى، سىياسىي جەھەتتە شۇنچە كەڭ زېمىننى سورىغان، زور ئىشلارنى قىلغان، لېكىن نېمىشقا چىن كۆڭلىدىن چىققان ئاۋازى يوق؟ ئۇنىڭ قانداقتۇ ئۇلۇغ نەرسىلىرى باردۇر، ئەمما شۇنچە چوڭ بىرنەرسە بولسىمۇ، لېكىن ساداسىز گاچا بولۇپ قالدى (ئەسلىدە ئازراق قىسقارتىلغان). مىلتىق، زەمبىرەك قاتارلىق قورال - ياراغلىرىنى دات بېسىپ كەتكەندىمۇ، دانتېنىڭ ئاۋازى ياڭراپ تۇرۇۋەردى. دانتېنىڭ مىلتىق بىرلىككە كەلگەن ھالىتىدە تۇرۇۋەردى، ئاۋازى يوق روسىيە ئاخىر پارچىلىنىپ كەتتى.

پروفېسسور نىتسى (Fr. Nietzsche) ياۋايىلارنى يات كۆر-مەيتتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىمۇ يېڭى ھاياتىي كۈچلەر بار دەپ قارايتى. بۇ سۆزنىڭمۇ ھەقىقەتەن داۋلىسى بار. مەدەنىيەت، ئەسلىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋايىلىقتىن كېلىپ چىققان. ياۋايىلارنىڭ تۇرقى - كۆرۈنۈشى ئىپتىدائىي ھالەتتە بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە يورۇقلۇق يوشۇرۇنغان. مەدەنىيەتنى گۈل دېسەك، ياۋايىلىق ئۇنىڭ غۇنچىسى، مەدەنىيەتنى مېۋە دېسەك، ياۋايىلىق مېۋە بېرىدىغان چېچەك. ئىنسانلار مۇشۇنداق ئۇزلۇكسىز ئالغا باسىدۇ، ئۇ-مىدمۇ دەل شۇ يەردە. مەدەنىيەت تەرەققىياتى توختاپ كەتكەن قەدىمىي مىللەتلەرلا ئۇنداق بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى توخ-تاپ قالغان چاغدا، چىرىكلىشىش ئۇنىڭغا ئۇلىنىپلا مەيدانغا كېلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ شان - شەرىپى ئۈستىگە دۈم چۈشكەنلەر ئۆزىنى ئۆز ئەتراپىدىكى قوشۇنلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، خۇددىنى يوقىتىپ، ئۆزىنىڭ دۆت ۋە جاھىللىقىنى بىلمەي، ئاخىر سېسىق كۆلگە ئايلىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ، تارىخنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە پارلاق نۇر چېچىپ، ئاخىر-

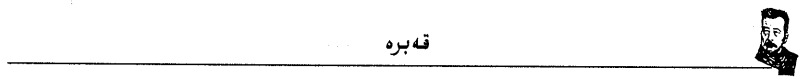
رىغا كەلگەندە يوقىلىپ كەتكەن مىللەتلەر ئېھتىمال مۇشۇنداق سەۋەبلەردىن بولغاندۇر. رۇسلار ساداسىزدەك كۆرۈنسىمۇ، جۇش-قۇن ئىدى، ئۇلار بوۋاقتا ئوخشايتتى، ئەمما گاچا ئەمەس ئىدى؛ ئۇلار يەر ئاستى دەريا ئېقىنىغا ئوخشايتتى، ئەمما قۇرۇق قۇدۇق ئەمەس ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە، گو-گول (N. Gogol)[141] دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۆرۈنمەس كۆز يېشى ۋە ھەسرەتلىرى بىلەن ئۆز ئېلى خەلقىگە ئىلھام بەردى. بەزىلەر ئۇنى ئەنگلىيىلىك شېكسپېر (W. Shakspeave) گە، يەنى كارلىلې ماختىغان ۋە قەدىرلىگەن ئادەمگە ئوخشاتقان. كىشىلىك جەمئىيىتىگە قارايدىغان بولساق، يېڭى - يېڭى ئاۋازلار مەيدانغا چىقىۋاتقانلىقىنى، ھەممىسلا ئالاھىدە لاتاپەتلىك سۆزلەر بىلەن كىشىلەر روھىنى ئۇرغۇتۇۋاتقانلىقىنى، ئۆز ئېلىنىڭ ئۇلۇغ ۋە گۈزەل تەرەپلىرىنى جاھانغا تونۇشتۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرەلەيمىز؛ شۇ ئەھۋالدا يەنە مىت قىلماي جىم تۇرغانلار يەنىلا بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ھىندىستان قاتارلىق قەدىمىي دۆلەتلەر. قەدىمىي كىشىلەرنىڭ يۈرەك سادالىرى — شېئىرىي ئىجادىيەتلىرى تا بۈ-گۈنگە قەدەر ئۆز سەلتەنىتىنى يوقاتماي تۇرۇپتۇ، ھېلىمۇ ئۇلۇغلۇ-قى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ، بىراق ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى بۈگۈنگە يېتىپ كېلەلمىگەن تۇرسا، ئۇنى پەقەتلا قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنى تەنقىد قىلغۇچىلارنىڭ كۆڭۈل خۇشى ۋە ماختاپ تەرىپلىشى ئۈچۈن تاپشۇرۇپ بېرىشكىلا ھەقلىقمىز؛ ئۇنىڭدىن باشقا، كېيىنكى ئەۋ-لادلارغا قالدۇرغان نېمىسى بار دەيسىز؟ ئەكسىچە، قەدىمكى زامان شان - شەرىپىنى ئۆزىلا ئاغزىدىن چۈشۈرمەي سۆزلەپ يۈرۈپ، يېقىنقى زامان تىمتاسلىقىنى سۈپەتلەپ يۈرگىنىدىن كۆرە، يېڭى بارلىققا كەلگەن دۆلەتلەردەك، مەدەنىيەتتە راۋاج تاپالمىغىنى بە-لەنمۇ كەلگۈسى ئۈچۈن بەربىر ئۈمىد تۇغدۇرغىنى، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغىنى ياخشى. دېمەك، قەدىمىي مەدەنىي

دۆلەت دېگەن گەپ قايغۇ - ئەلەم بىلەن تولغان، كىشىنى سەسكەندۈرىدىغان مەسخىرە. خانۇەيران بولغان كونا ئائىلىلەردىن چىققان پەرزەنتلەر ئاتا - بوۋىسى ئاللىقاچان ھالىدىن كەتكەن بولسىمۇ، باشقىلار ئالدىدا ھېيىقماستىن: ئاتا - بوۋىلىرىم ھايات ۋاقتىدا بەك ئەقىللىق، بەك دۆلەتمەن ئىدى، قورۇ - جايلىرىمىز، ئۇنچە - مەرۋايىت، گۆھەرلىرىمىز بار ئىدى. ئىتتىن تارتىپ ئانقىچە ھەممە نەرسىمىز تەل ئىدى. ئېسىلزادىلىكتە ھەممىنى بېسىپ چۈشەتتۇق دەپ يۈرسە، بۇنداق گەپنى ئاڭلىغان ئادەم كۈلمەي تۇرالمايدۇ. ئەل تەرەققىي قىلىشقا يۈزلەنگەندە، قەدىمكى دەۋرلەرنى يادلاشنىڭ پايدىسى بولسىمۇ، بىراق بۇنى ئەسكە ئالغاندا، ئىدىيە ئېنىق بولۇشى، ئۇلاردىن ئەينەك ئورنىدا پايدىلىنىش، ھەر ۋاقىت ئۆزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلەش، ھەر ۋاقىت ئۆتمۈشنى ئەسلەپ تۇرۇش، يورۇق، داغدام يولغا قاراپ ئۆزلۈكسىز مېڭىش، قەدىمكى زامانداغى ئېرىشكەن شانلىق نەتىجىلەرنى ھەرقاچان ئەستە چىڭ تۇتۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، يېڭى نەرسىلەر تېخىمۇ يېڭىلىنىدۇ، قەدىمكى زامان ئەنئەنىلىرى يوقلىپ كەتمەيدۇ. بۇ داۋلىنى ئۇقماي تۇرۇپ، قەدىمكى زامانىنى خالىغانچە كۆپتۈرۈپ ئۆزىنى ئۆزى بەزلەيدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، زۇلمەت تۈنلەر دەل شۇ يەردىن باشلىنىپ كېتىدۇ. ھازىر جۇڭگونىڭ چوڭ كوچىلىرىدا ھەربىي مارشنى ياڭرىتىپ، ھىندىستان بىلەن پولشىنىڭ قۇلچىلىقىنى قاتتىق ئەيىبلەپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئەسكەرلەرنى ھامان ئۇچرىتالايسىز. دۆلەت گېمىنىنى خىيالىغا كەلگەنچە يېزىپ يۈرگەنلەرمۇ ئەنە شۇنداق. ئېھتىمال ھازىرقى كۈندە جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان شان - شەرەپلىرىنى بىر - بىرلەپ سۆزلىگۈسى كەلسىمۇ، ئەمما ئاغزىدىن چىقىرالماي، ئىلاجسىز سول تەرەپتىكى قوشۇنسىنىڭ قۇل بولۇپ كەتكەنلىكىنى، ئوڭ تەرەپتىكى قوشۇنسىنىڭ مۇنقەرز بولۇش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى سۆزلەش بىلەنلا، مۇنقەرز

بولغان دۆلەت بىلەن ئۆزىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تېخى ئۇلارىدىن كۆچلۈك ئىكەنلىكىنى نامايان قىلماقچى بولۇۋاتقانلار يوق ئەمەس. ھىندىستان ۋە پولشىنى جۇڭگو بىلەن سېلىشتۇرغاندا زادى قايسىسىنىڭ ئاجىزلىقىنى ھازىرچە سۆزلىمەيلا تۇرايلى؛ ئەگەر بۇنى ئۆزىگە مەدھىيە ئوقۇيدىغان شېئىر، خەلقنىڭ ئاۋازى دەيدىغان بولساق، جاھاندا شېئىر يېزىپ ئوقۇپ يۈرگەن كىشىلەر ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنداق قەلەم تەۋرەتكۈچىلەرنى زادى ئۇچرىتىپ باقمىغانىكەنمەن. شائىرلارنىڭ تۇغۇپ كېتىشى قارىماققا ناھايىتى كىچىك ئىشتەك كۆرۈنىدۇ، ئەمما بۇنىڭ بىلەن پەيدا بولغان سولغۇنلۇق كىشىنى ئېچىندۇرىدۇ. مېنىڭ ئويۇمچە بولغاندا، ۋەتەننىڭ ھەقىقىي ئۇلۇغلۇقىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزىنى بىلىش، شۇنىڭدەك باشقىلارنىمۇ بىرقەدەر پۇختا چۈشىنىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا ئۆزلۈكىدىن ئويغىنىش بارلىققا كېلىدۇ. ئويغىنىش ئاۋازى چىققان ھامان كىشىلەرنىڭ قەلب تارلىرىنى چەكمەي ئۆتمەيدۇ. بۇنداق ئاۋاز ئادەتتىكى ئاۋازغا ئوخشاشمايدۇ. ئويغىنىش ئاۋازى بولمىسا، ئېغىزنى يۇمۇۋېلىپ لام - جىم دېمەي تۇرۇۋەرگەنده، جىمجىتلىق ئىلگىرىكىدىن ھەسسىلەپ ئېشىۋېرىدۇ. چۈنكى، روھىي دۇنيا غەرق ئۇيقۇدا ياتسا، گەپ نەدىنمۇ چىقسۇن؟ سىرتقى بىرەر كۈچنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۆزى زورۇقۇپ ئېغىز ئېچىشقا ئىنتىلدى دېگەندىمۇ، ھەقىقىي كۆچلۈك ئاۋازدىنى چىقىرالمايلا قالماي، كۆپ بولغاندا ئاھ - ئۇھلىرىنى كۆپەيتىپلا قويىدۇ، خالاس. شۇڭا، ئەل روھىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشى دۇنيا ھەققىدىكى بىلىمنىڭ كۆپلۈكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەيمىز.

ئەمدى قەدىمكى زامان ئۇستىدىكى گەپنى قويۇپ تۇرۇپ، چەت ئەللەردىن يېڭى ئاۋاز ئىزدەپ كۆرەيلى. بۇنداق ئاۋازمۇ قەدىمكىنى ياد ئېتىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان. يېڭى ئاۋازلارنىڭ پەرقى

توغرىسىدا ئېنىق بىرنەرسە دەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، بۇنداق ئاۋازنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىگە كەلسەك، كۆپچىلىكنى روھلاندۇرۇشتا، سۆزلەرنىڭ مەنىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدا مەرالارنىڭ سۆزلىرىگە يەتمەيدۇ. «مەرا» سۆزى ھىندى تىلىدىن ئېلىنغان، ئەسلىدە غايىب ئېزىتقۇغا قارىتىلغان، ئومۇمەن «شەيتان» ياكى «شايتان» دېگەن سۆز. ياۋروپالىقلار ئۆز ۋاقتىدا بايرون (G. Byron)[142] نى شۇنداق دەپ ئاتىغان. ھازىرقى ۋاقىتتا بولسا شائىرلار ئارىسىدىكى قارشىلىق ئىدىيىسىگە ئىگە بولغان، ھەركىم بولغان، جەمئىيەتتە كىشىلەر ياقتۇرمايدىغان شائىرلارنىڭ ھەرقانداقى شۇ قاتارغا كىرگۈزۈلىدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ سۆز - ھەركەت ۋە ئىدىيىلىرىنى، گۈرۈھ ۋە تەسىرىنى بايان قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ باشلامچىسى بايروندىن تارتىپ تاكى ۋېنگرىيە يازغۇچىسىغا قەدەر تىلغا ئېلىش توغرا كېلىدۇ. بۇ شائىرلارنىڭ تەقى - تۇرقى ئوخشاش ئەمەس، ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس نۇر چېچىپ تۇرىدىغان مىللىي خۇسۇسىيىتى بار. شۇنداقتىمۇ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي يۇزلىنىشى ئوخشاش: كۆپچىلىكى شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان خۇشامەت شېئىرلىرىنى ياڭراتماستىن، ئەكسىچە تەقدىرگە، بىدئەتكە قارشى چۇقان سالغان، ئۇلارنىڭ بۇ ساداسى ۋە روھى داۋاملىق ھالدا كېيىنكى ئەۋلادلارنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرگەن، ئويغاتقان. تېخى تۇغۇلمىغانلار ياكى ئۆلۈپ كەتكەنلەر ئۇلارنىڭ ئاۋازىنى يېقىملىق ئەمەس ئىكەن دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمما جاھاندا تەبىئەت كۇچلىرىنىڭ ئىسكەنجىسى بىلەن ئەمەلىيەتتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدىغان ئادەملەر بولسا بۇ خىل ئاۋازنى بەكمۇ ياڭراق ۋە نەپىس ئاۋاز دەپ ھېسابلايدۇ. لېكىن، تىنچ تۇرغان خەلققە بۇ ئاۋاز ئۇقتۇرۇلسا ۋەھىمە پەيدا بولۇشى مۇمكىن.

2

تىنچلىق دېگەن نەرسە بۇ جاھاندا يوق. تىنچلىق دەپ ئارانلا ئاتاشقا بولىدىغان نەرسە ئۇرۇش ئەمدىلا ئاخىرلاشقان ياكى ئۇرۇش تېخى باشلانمىغان پەيت. بۇ قارىماققا جىمجىت كۆرۈنسىمۇ، ئەمما بىر خىل يوشۇرۇن ئېقىم بولۇپ، پۇرسەت كەلگەن ھامان توقۇنۇش باشلىنىدۇ. تەبىئەت دۇنياسىدىكى غۇر - غۇر شامال دەرەخنى مىدىرلاتقاندەك، سىم - سىم يامغۇر ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆستۈرۈۋاتقاندەك، گويا ھەممە نەرسىلەر ئىنسانىيەتكە بەخت كەلتۈرۈۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما يەر ئاستىغا يوشۇرۇنغان ۋولقان پارتلاش بىلەن يانار تاغ شەكىللىنىپ ھەممىنى ۋەيران قىلىۋېتىدۇ. ھېلىقى غۇر - غۇر شامال ۋە سىم - سىم يامغۇرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى پەقەتلا ۋاقتىلىق ھادىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئادەم ئاتىنىڭ ماكانى بولغان بېھىشقا ئوخشاش مەڭگۈ تىنچ بولمايدۇ. كىشىلىك جەمئىيىتىدىكى ئىشلارمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش بولىدۇ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئۆي - ماكان، ئەل - ۋەتەن ئۈچۈن كۆرەش قىلىش روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان ھادىسىلەر بولۇپ، بۇنىڭدىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ؛ بىر ئۆيدە ئىككى ئادەم يانقان بولسا، ھەر ئىككىسىلا نەپەس ئالىدۇ، ھاۋا تالىشىش كۆرىشى بولىدۇ، نەتىجىدە ئۆپكىسى ياخشىراقى بۇ كۆرەشتە غەلىبە قىلىدۇ. دېمەك، ھاياتلىق پەيدا بولغاندىن تارتىپ ئۆزئارا ئۆلتۈرۈشۈش باشلانغان بولۇپ، تىنچلىق دېگەن نەرسە بولۇپ باققان ئەمەس. ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى، قەيسەرلىكى، تاقابىل تۇرۇشى، كۆرەش قىلىشى ئارقىسىدىلا پەيدىنپەي مەدەنىي ھالەتكە يەتكەن؛ تەربىيە ئالغاندىن كېيىن ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۆزگىرىپ يېڭى ئاجىزلىقلار كېلىپ

چىققان. ئالدىدا زور خەتەرلىك بارلىقىنى ئۇققاندا، ئىشەنچىنى يوقىتىپ چېكىنىش، تىز پۇكۈش كويىغا چۈشكەن. ئەمما، ئۇ- روش ئىشكىگە كېلىپ قالغاندا كۆرەشتىن قېچىپ قۇتۇلالمايدىغا- لىقىنى بىلىپ، ئۆز تەسەۋۋۇرىنى جارى قىلدۇرۇپ، غايىۋى دۆ- لەتنى توقۇپ چىققان، بۇنىڭ بەزىلىرى كىشىلەر بارالمايدىغان جايلار، بەزىلىرى بولسا سانسىز يىللاردىن كېيىنلا ئەمەلگە ئاشىدە- غان ئىشلار ئىدى. ئەپلاتوننىڭ «غايىۋى دۆلەت» دېگەن ئەسىرى چىققاندىن كېيىن، غەرب دانىشمەنلىرى ئېچىدە بۇ مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرغانلىرى ئاز ئەمەس. گەرچە قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە تىنچلىق دېگەن نەرسىدىن ئەسەر بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما بوينىنى سوزۇپ كەلگۈسىگە تەقەززا بولۇش، تىنچلىق نىشانىغا تەلمۈرۈش كىشىلەر ئارىسىدا بىرەر كۈنمۇ توختاپ قالغىنى يوق، بۇ بەلكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشىنىڭ بىر ئامىلى بولسا كېرەك. مەملىكىتىمىز جۇڭگودىكى پەيلاسوپلار غەرب پەيلاسوپلىرىغا ئوخشاشمايدۇ، بىزنىڭكىلەرنىڭ كۆڭلىدىن قەدىمكى تاڭ - ياۋ - يۇ - شۇن دەۋرى ياكى ئادەملەر بىلەن ھايۋانلار بىرگە ياشايدىغان قەدىمكى دەۋر ئورۇن ئالغان؛ ئۇلار ئۇ زامانلاردا ھېچقانداق بالايىئاپەت يۈز بەرمىگەنىكەن، كىشىلەر خا- تىرجەم ياشاپتىكەن، ھازىرقى دۇنياغا ئوخشاش ئىپلاسلىق ۋە خە- تەرلىكمۇ ئەمەس ئىكەن، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل كۆزقاراشنى ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي پاكىتلىرى بىلەن سېلىشتۇ- رۇپ كۆرىدىغان بولساق، پاكىتقا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى بىلەلەيمىز. چۈنكى، قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ كۆپىيىش ۋە كۆچۈپ يۈرۈش جەريانىدا تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭكىدىن ئارتۇق ئىدى دېمىگەندىمۇ، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭكىدىن قېلىشماس بولغىيدى، بىراق ئۇزاق زامانلار ئۆتۈپ كەتكەنلىكى، تارىخىي يازما يادىكارلىقلارنىڭ ساقلا-

نىپ قالمىغانلىقى تۈپەيلى، قان - تەر پۇراقلىرى ئۇچۇپ كەتكەن، شۇڭا ئۇ دەۋرلەرنى ئەسلەپ ئۆتكەندە، ئۇ دەۋرلەر ناھايىتى كۆڭۈل- لۈك ئۆتكەندەك تۇيۇلىدۇ. ناۋادا شۇ دەۋردە قەدىمكى زامان كىشى- لىرى بىلەن بىرگە تۇرمۇش كەچۈرۈپ، تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكىنى بىرگە تېتىغان بولساق، ئۇ ھالدا روھىمىز ھېچ نەرسە- گە قۇربى يەتمەي راسا چارچىغان ۋاقتىدا، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئەلمىساق تېخى باشلانمىغان، دۇنيا تېخى بەرپا بولمىغان دەۋرلەرنى ئەسلەپ ئولتۇرۇشىمىزمۇ تەبىئىي ئىدى. شۇڭا، بۇ خىل خىيال كاللىسىغا كىرىۋالغان كىشىلەردە ئومىد بولمايدۇ؛ ئالغا ئىلگىرە- لەشنى خالىماي، تىرىشماي، بۇ ئالامەتلەرنى غەرب نەزەرىيىسى بىلەن سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ئوت بىلەن سۇ سىغىشالمىغانغا ئوخشاش بولىدۇ؛ ئۇلار ياكى ئۆزىنى ئۆلتۇرۈۋېلىپ ئۇ ئالەمدە قەدىمكى كىشىلەر بىلەن بىرگە ياشايدۇ ياكى ئۆمۈر بويى ھېچ ئىش قىلماي، قىلچە ئومىدسىز، قىلچە چارىسىز قېلىپ، ئەتىدىن كەچ- كىچە ئاھ ئۇرۇپ يۇرۇپ، ئاخىر روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە ۋەيران بولۇپ تۈگىشىدۇ. تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئۇلارنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىنى قاراپ چىقىدىغان بولساق، قەدىمكى زامان مۇتەپەكـ- كۇرلىرىنىڭ جۈڭخۇا ئېلىنى ھازىرقى زامان كىشىلىرى تەشۇنق قىلىپ يۈرگەنچىلىك ياقتۇرۇپ كەتمەيدىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. ئۇلار ئاجىزلىق ۋە قابىلىيەتسىزلىكنى بىلگەچكە، رېئال ھاياتتىن قۇتۇلۇشنىڭ كويىدا قەدىمكى زامان دۆلەتلىرىنى ياد ئەتكەن، خەلق- نىڭ ياۋايى ھايۋان ئورنىغا چۈشۈپ قالغانلىقىغا چىداپ تۇرغان، ئۆزلىرى بولسا ئۆمرىنى دەرۋىش تەرىقىسىدە ئۆتكۈزگەن. مۇتەپەكـ- كۇرلار شۇنداق قىلسا، جەمئىيەتتىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنى ياۋايى ھايۋان قاتارىدىكى ئادەملەر ئىكەنلىكىدىن تېنىپ كېتەلمەي تۇرۇۋ- لۇقمۇ ئۇلارنى يەنىلا ئېسىل ئادەملەر دەپ ماختاشقان. بۇنداق ئەمەسلىرى ئۆز ئالدىغا تەلىمات يارىتىپ، ئىنسانلارنى پاك نىيەت-

لىك قەدىمكى زامانغا قايتۇرۇش ئويىدا بولغان. لاۋزى قاتارلىقلار ئەنە شۇلارنىڭ لاياقەتلىك ۋەكىللىرى ھېسابلىنىدۇ، لاۋزى يازغان 5000 سۆزلۈك كىتابنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى كىشىلەرنىڭ كۆڭلى- نى پاراكەندە قىلماسلىق ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزى قۇرۇق كۆتەك- تەك بولۇشى كېرەك، ھېچ ئىش بىلەن كارى بولماسلىقنى جاھاننى تۇزەشنىڭ پرىنسىپى قىلىش كېرەك، ئېشەك بېشى تۇتۇپ باقمە- غان قوللار بىلەن جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، جاھان ئاندىن تىنچىيدۇ، دەيدۇ. بۇ چارە ئۆزىغۇ ياخشى چارە، بىراق يۇلتۇزلار قېتىپ، ئىنسانىيەت دۇنياغا كەل- گەندىن تارتىپ كۇرەش بىلەن تولمىغان بىرەرمۇ نەرسە كۆرۈلمە- گەن؛ بىرەر دەۋر ئۆتۈپ باققان ئەمەس. تەرەققىيات ۋاقتىنچە توختىشى مۇمكىن، لېكىن جانلىقلار بۇرۇنقى ھالىتىگە قايتالماي- دۇ. مۇبادا تەرەققىيات يولى بۇرۇۋېتىلىدىكەن، شەيئىلەر مۇقەر- رەر ھالدا چېكىنىشكە قاراپ يۈزلىنىدۇ، دۇنيادا بۇنىڭغا دائىر ئەمەلىي مىساللار ناھايىتى كۆپ، قەدىمكى مەدەنىي دۆلەتلەرگە قاراپ باقساقلا كۇپايە قىلىدۇ. ئەگەر ئىنسانىيەتنى تەدرىجىي ھالدا ئۇچار قۇش، قۇرت - قوڭغۇز، ئۆسۈملۈك - گىياھ، باشلانغۇچ ھايۋانلار دەۋرىگە قايتۇرۇشقا، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلەپ تەدرىجىي ھالدا جانسىزلار دەۋرىگە قايتۇرۇشقا بولسىدى، ئالەم شۇنچە كەڭ بولسىمۇ، جانلىقلار يوقالغان، ھەممە نەرسە تۇگەشكەن ئەھۋالدا تېخىمۇ پاك - پاكىز بولماسمىدى؟! ئەمما قېرىشقاندەك تەرەققە- يات خۇددى ئۇچار ئوق يەرگە چۈشمىگۈچە توختىمىغىنىغا ئوخ- شاش، بىر نەرسىگە تاقاشمىغۇچە توختاپ قالمايدۇ، ئوقنى ئۇچۇپ كېتىۋاتقان يېرىدىن قايتۇرۇپ ياغا قوندۇرۇپ قويۇش ئەقىلگە سىغمايدۇ. مانا بۇ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئۈمىدسىزلىكە- نىڭ، شايانتۇن شائىرلارنىڭ ئۇلۇغلۇقىنىڭ بىر سەۋەبى. ئىنسان- يەت مۇشۇنداق كۇچ - قۇدرەتكە ئېرىشكەندىلا، ئاندىن مەۋجۇت

بولالايدۇ، راۋاجلىنالايدۇ، ئالغا باسىدۇ ۋە ئاخىر ئادەم بالىسى يېتەلەيدىغان ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يېتەلەيدۇ.

جۇڭگونىڭ سىياسىي ئىدىئولوگىيىسى باشقىلارغا چېقىلماس- لىقتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ جەھەتتىكى كۆزقاراش يۇقىرىدا ئېيە- تىلغان بىلەن ئانچە ئوخشاشمايدۇ. بىراۋغا يەنە بىراۋنىڭ چېقىلە- شىنى ياكى بىراۋنىڭ باشقا بىراۋنىڭ چېقىلىشىغا ئۇچرىشىنى پادە- شاھ قاتتىق چەكلىگەن، بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت پادىشاھلىق تەختىنى ساقلاپ قېلىپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە داۋاملاشتۇرۇش- تىن ئىبارەت، شۇڭا ئاردىدىن بىرەر ئەقىلدار چىقىپ قالمىدىغان بولسا، جەزمەن پۇتۇن كۈچى بىلەن ئۇنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ، مۇبادا كىشىلەر ماڭا چېقىلمىدىكەن ياكى باشقىلارغا چېقىلمىدىغان ئادەم چىقمىدىكەن، بۇنى خەلقمۇ قاتتىق چەكلەيدۇ. بۇنىڭدىكى مەقسەت، چۈشكۈن ۋە زېرىكەرلىك روھ بىلەن ياشىساقمۇ مەيلى، تۇرمۇشىمىز خاتىرجەم بولسىلا بولدى، دېگەندىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىرەر ئەقىلدار ئۇتتۇرىغا چىققان ھامان پۇتۇن كۈچى بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. ئەپلاتون غايىۋى دۆلەتنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ: شائىرلار تىنچلىق - ئامانلىقنى بۇزىدۇ، شۇڭا چەت ئەلگە سۈرگۈن قىلىنىشى كېرەك، دېگەنىكەن. مەيلى ئۇ دۆلەتلەر ياخشى بولسۇن، يامان بولسۇن، كۆزقارىشى يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولسۇن، چارىسى ئەمەلىيەتتە بىر ئىدى. چۈنكى، شائىر دېمەك، كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارىنى چەككۈچى دېمەكتۇر. ھەرقانداق كىشى- نىڭ كۆڭلىدە شېئىر بولماي قالمايدۇ، شائىر شېئىرنى يېزىپ چىققاندىن كېيىن، شېئىر شائىرنىڭ شەخسىي مۈلكى ھېسابلانماي- دۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ شېئىرىنى ئوقۇغان ھامان چۈشىنەلەيدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى، ھەرقانداق كىشىنىڭ كۆڭلىدە خېلى بۇرۇندىن تارتىپ شائىر يازغان شېئىرنىڭ ساقلىنىپ كەلگەنلىكىدىن بول- دۇ، ناۋادا كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدە شېئىر بولمىغىنىدا، شائىرنىڭ

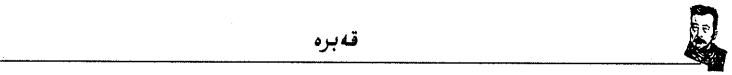
شېئىرنىى قانداق چۈشىنەلەيدۇ؟ كىشىلەر كۆڭلىدە شېئىر بولۇپ تۇرۇقلۇق، شېئىرنى ئاغزىدىن چىقىرالمىغان، شائىر ئاقىۋەت ئۇنىڭ ئورنىدا ئېيتقان. زەخمەك تارغا تەگكەن هامان كۆڭۈل جور بولىدۇ، ئاۋاز يۈرەكنى تىترىتىدۇ، جېنى بارلىكى ئادەم بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىماي قالمايدۇ. خۇددى ئەتىگەندە قۇياشنى كۆرگەندەك بولۇپ، كىشىلەردىكى گۈزەل، كۈچلۈك، ئېسىل روھ تېخىمۇ ئۇرغۇپ، پاسكىنا ۋە تىنچ كەيپىيات بۇزۇلىدۇ، تىنچ كەيپىيات بۇزۇلغاندا، ئىنسانىيەت چوقۇم ئالغا باسىدۇ. گەرچە يۇقىرىسى پادىشاھدىن، تۆۋىنى تا قۇلغىچە، مۇشۇ تۈپەيلى ئۆزلىرىنىڭ بۇ-رۇنقى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتمەي قالمىسمۇ، ئەمما پارا-كەندە قىلغۇچىلارنى مۇڭاپىق بېسىقتۇرۇش ئارقىلىق قەدىمكى ھا-لەتنى مەڭگۈ ساقلاپ قېلىش، ئېھتىمال كىشىلەرنىڭ بىر خىل كونا ئادىتى بولسا كېرەك. قەدىمىي ھالەت مەڭگۈ ساقلاپ قېلىنـ-غاندىلا قەدىمكى دۆلەت ھېسابلىنىدىكەن. شېئىرنى پۈتۈنلەي يوقـ-تىۋېتىشكە بولمىغاچقا، ئۇنىڭغا ھەر خىل رامكىلار بېكىتىلىدۇ. مىسال ئۈچۈن جۇڭگودىكى شېئىر توغرىسىدىكى گەپلەرنى ئالسام، شۇن: شېئىر ئېقبالنىڭ بايانىدۇر، دەپتىكەن. كېيىنكى دەۋرلەر-دىكى دانىشمەنلەر بولسا، شېئىر ئادەمزاتنىڭ ھېس - تۇيغۇسىنى تىزگىنلەيدۇ، 300 پارچە شېئىر، ھاسىلكالام، دىلغۇبارسىزلىقى بىلەن تولغان، دېگەن تەلىماتنى ئاپىرىدە قىلغانىكەن. شېئىر ئېقـ-بالنىڭ بايانى ئىكەن، تىزگىنلەيدۇ دېگىنى نېمىسى؟ دىلغۇبار-سىزلىققا مەجبۇر بولغانىكەن، ئۇنداق شېئىر ئېقبالنىڭ نامايەندە-سى بولالمايدۇ. ئەركىنلىككە قامچا ئاستىدا يول قويۇلغانلىقى ئەنە شۇنداق بىر ئىش ئەمەسمۇ؟ كېيىنكى چاغلاردىكى نەسىر - نەزمىلەر ئۇياقتا ئۆرگۈلۈپ، بۇياقتا چۆرگۈلۈپ ئەنە شۇ چەك - چېگرىدىن ئۆتۈپ كېتەلمەيۋاتىدۇ. ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ شەنىگە مەدھىيە ئو-قۇيدىغان، دۆلەتمەنلەرگە خۇشامەت قىلىدىغان ئەسەرلەر توغرىسىدا

ئىغىز ئېچىشنىڭ ھاجىتىمۇ يوق. ھەتتا قۇرت - قوڭغۇز، ئۇچار-قاناتلار، باغۇبوستان ۋە تاغۇدەريالارنى تەسۋىرلەيدىغان شېئىر - نەزمىلەرمۇ كۆپىنچە كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان تور بىلەن بەند بولۇپ، ئادەمزاتنىڭ چىن گۈزەللىكىنى ئەينەن كۆيلەپ بېرەلمەيۋاتىدۇ. پەقەت پەلەكتىن ئاز - تولا پىغان قىلىدىغان، پىر - مۇقەددەملەر-نى سېغىنىدىغان، بولسىمۇ بولىدىغان، بولمىسىمۇ بولىدىغان ئە-سەرلەر يوقتىن بار بولغىنى تۇزۇك، دېگەندەك، جەمئىيەتتە دەۋ-ران سۈرۈپ تۇرماقتا. ئەگەر شۇنداق دۇدۇقلاپ يېزىلغان ئەسەرلەرمۇ ئوغۇل - قىزلارنىڭ چىن ئارزۇ - ئارمانلىرىنى تاسا-دىپىي بايان قىلىپ قويىدىغان بولسا، تەقۋادار رايىش موللىلار بىردەك ئەيىبلىمەي قالمايدۇ. بىدئەتكە قارشى ئەسەرلەرغۇ تېخىمۇ قۇتۇلۇپ قالالمايتتى. چۈي يۈەن جان ئۇزۇش ئالدىدا، قەلبى خۇددى دەريا-غا ئوخشاش ئۆركەشلەپ، ئۆزىنى مىلۇجياڭ دەرياسىغا تاشلىماقچى بولغان، ئەل ئىچىگە نەزەر سېلىپ، ئۆزى بىلەن بىر نىيەتتىكى ئادەم تېپىلمىغانلىقىغا ئېچىنىپ، شۇنىڭ بىلەن ئۆز ھەسرىتىدىن ئاجايىپ پىغانلىق ئەسەر يازغان، ئۇ دەريا-غا قاراپ، بارلىق ئەندىشىلەرنى قايرىپ قويۇپ، جاھاندىكى قارا-ئاغۇلۇق، پارا-كەندىچىلىككە نەپرەتلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئېسىل ئىرادىسىنى كۆيدۈ-گەن؛ قەدىمدىن كېلىۋاتقان ھەممە نەرسىلەرگە گۇمان بىلەن قا-راپ، ئىلگىرىكىلەر يېزىشقا جۈرئەت قىلالمىغان سۆزلەرنى ياز-غان. لېكىن، ئۇنىڭ تەلەپپۇزى مەيۈسلۇك بىلەن تولغان، پۈتۈن ئەسەردە قارشىلىق ۋە خىرىس سادا يوق، شۇڭا كېيىنكى ئەۋلادلار-نى تەسىرلەندۈرگۈدەك كۈچمۇ يوق. لېيۇ شى[143]: ئۆزىنى قابـ-لىيەتلىك ساناپ يۈرگەن ئادەملەر چۈي يۈەننىڭ ئۇلۇغ پىكرىنى مەدھىيىلىگەن، ئۆتكۈر ئادەملەر ئۇنىڭ چىرايلىق سۆزلىرىنى تال-لىۋالغان، ھەۋەسخورلار ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن تاغ - دەريالارنى مەدھىيىلىگەن، مەكتەپكە ئەمدى كىرگەن بالىلار ئۇنىڭ پۇراقلىق

گوللەر، نازىنىن پەرىلەر توغرىسىدىكى ئوخشىتىشلىرىنى تاللىۋالـ
غان، بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى شېئىرنىڭ شەكلىگىلا ئەھمىيەت
بېرىپ، ئىچكى ماھىيىتىگە يېتىپ بارالمىغان، بۇ ئۇلۇغ ئادەم
ئۆلگەن بولسىمۇ، جەمئىيەت يەنىلا ئۆز ھالىتىدە قېلىۋەرگەن،
دەيدۇ. لېيو شىنىڭ بۇ تۆت جۈملە سۆزى چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن
تولغان. دېمەك، دەبدەبىلىك ئاۋازنىڭ كىشىلەرنىڭ قۇلىقىغا كىر-
مەيدىغان بولۇپ قېلىشى ھازىرقى كۈندىلا بولۇۋاتقان ئىش ئەمەس؛
بۇنى تولاراق شائىرلار كۈيلىگەن، ئەمما خەلقنىڭ قۇلىقىغا ياقمـ
غان. يېزىق پەيدا بولغاندىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە يېزىلغان
شېئىرلارنىڭ ئاپتورلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇلار-
نىڭ ئىچىدە نەپىس كۈيلەرنى ياڭرىتىش، ئۆز ئىلھامىنى تاماياں
قىلىش ئارقىلىق كىشىلەرنى ئاق كۆڭۈل يۇكسەك غايىگە ئىگە
قىلىشقا كۈچىگەنلەردىن نەچچىسى چىقار؟ باشتىن - ئاخىر ئىزدەپ
چىقساق بىرەرىنىڭ چىقىشى ناتايىن. لېكىن، بۇ سەۋەنلىكىنى
ئۇلاردىن كۆرگىلى بولمايدۇ، چۈنكى ھەممە كىشىنىڭ يۈرەك
قېتىغا «ئەمەلىي مەنپەئەت» دېگەن نەرسە يوشۇرۇنغان، ئەمەلىي
مەنپەئەتكە ئېرىشەلمىگەندە، پاپپاسلاپ ئايىغى چىقىپ كېتىدۇ،
ئېرىشكەندە بولسا بەخۇدۇك يېتىپ ئۇخلايدۇ، يۈرىكىنى تىترىتىدۇ-
غان ھەرقانچە يۇقىرى ئاۋاز بولغاندىمۇ، ئۇنى قانداق تەۋرەتكىلى
بولسۇن؟! كىشىنىڭ يۈرىكى تەۋرىمىسە يا قورۇپ قالىدۇ، ياكى
يىگىلەپ كېتىدۇ، ئەمەلىي مەنپەئەت گويا يۈرەكنى كۆيدۈرۈپ
تۇرىدىغان ئوت، ئەمەلىي مەنپەئەت ئاشۇنداق رەزىل بولغىنى ئۈ-
چۈن، كىشىلەرنى پەيدىنپەي پەسكەش، بېخىل، توخۇ يۈرەك قـ
لىپ قويىدۇ، ئۇلاردا قەدىمكى كىشىلەردەك سەمىمىيلىك بولماي-
دۇ، ئۇلار ھازىرقى زامان كىشىلىرىدەك بۇرىدىكەش بولۇپ قالـ
دۇ، بۇنى قەدىمكى زامان پەيلاسوپلىرى ئويلاپ باقمىغان بولسا
كېرەك. ئەگەر بىراۋ شېئىر ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ روھىي قىيا-

پىتىنى ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ ھەم شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنى ھەقـ
قىي، گۈزەل، ئاق كۆڭۈل ۋە قۇدرەتلىك، جۈرئەتلىك قىلغىلى
بولىدۇ دېسە، بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان ئادەم ئۇنى ئەخمەق، دەپ
مەسخىرە قىلىشى مۇمكىن. ۋەھالەنكى، شېئىر تەسىرىنىڭ شەكلى
بولمايدۇ، ئۇنۇمىنىمۇ دەرھال كۆرگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭغا ھەقـ
قىتى تەتۇر ئىسپاتتىن بىرنى مىسال قىلساق، قەدىمكى دۆلەتلەر-
نىڭ سىرتقى مۇداخىلىچىلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقى كۈپايە قـ
لار. شۇنداق دۆلەتلەرنىڭ خەلقى قامچا بىلەن سىرتماق ئاستىدا
خۇددى ياۋايى ھايۋانلارغا ئوخشاپ قالغان، ئۇ دۆلەتلەردە كېيىنكى
ئەۋلادلىرىنى قوزغىلىشقا قايغۇلۇق، چوڭقۇر ئەلەملىك كۈيلىرى
بىلەن ئۇندەيدىغان بىرەرمۇ شەخس چىقمىغان؛ تاسادىپەن بىرەرى
چىقتى دېگەندىمۇ، ئاڭلىغۇچىلار قىمىرلاپمۇ قويمىغان؛ ئازار يې-
گەن كۆڭۈللىرى ئانچە - مۇنچە ئارام تاپقان ھامان ئىشتىن باش
كۆتۈرمەي، تۇرمۇشنىڭ غېمىنى يەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن سىرتقى
دۈشمەنلەر بېسىپ كىرگەن ھامان دۆلەت مەغلۇپ بولىدۇ، مۇنقەرز
بولىدۇ. شۇڭا، كۈرەش قىلمايدىغان خەلق يولۇققان ئۇرۇشلار
ھامان كۈرەش قىلىشقا جۈرئەت قىلغان خەلقنىڭكىدىن كۆپ بولـ
دۇ؛ ئۆلۈمدىن قورقىدىغان خەلقنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ۋەيران
بولۇشى ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان قەيسەر خەلقنىڭ ۋەيرانچىلىقىدىن
كۆپ بولىدۇ.

1806 - يىل 8 - ئايدا ناپولېئون پرۇسسىيە قوشۇنلىرىنى
مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئىككىنچى يىلى 7 - ئايدا پرۇسسىيـ
لىكلەر يارىشىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بېقىندى دۆلەت بو-
لۇپ قالغان. ئەمما، شۇ ۋاقىتتىكى نېمىس مىللىتى ئۇرۇشتا
مەغلۇپ بولۇشتەك نومۇسقا قالغان بولسىمۇ، بىراق تارىختىن
بۇيان كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى روھنىڭ شانلىق نۇرىنى يوقاتمىغان.
نەتىجىدە ئارنىت (M. Arndt)[144] ئوتتۇرىغا چىقىپ، «دەۋر رو-

هى» ناملىق ئەسىرنىى يېزىپ، ئۇلۇغ ۋە سەلتەنەتلىك قەلىمى بىلەن مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىك ئاۋازىنى تەرغىب قىلغان، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دۈشمەنگە غەزەپ - نەپرەت ياغدۇرۇش ئىدىيىسى كۈچىيىپ ئەۋجىگە چىققان؛ ئۇزۇن ئۆتمەي، دۈشمەن سېزىپ قېلىپ قاتتىق ئاختۇرۇشنى كۈچەيتكەنده، ئاقىۋەت ئۇ شۆھبتسارىيىگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. 1812 - يىلى ناپولېئون موسكۋانىڭ قاتتىق سوغۇقى ۋە ئوت يالقۇنى ئىچىدە مەغلۇپ بولۇپ پارىژغا قېچىپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ياۋروپا ئارقىمۇئارقا ئەسكەر چىقىرىپ قارشى قوزغالغان. ئىككىنچى يىلى پرۇسسىيە پادىشاهى ۋىلهېلىم Ⅲ [145] بۇيرۇق چۈشۈرۈپ خەلقتىن قوشۇن توپلاپ، ئەركىنلىك، ھەققانىيەت ئۈچۈن ۋە ۋەتەن ئۈچۈن جەڭ قىلىشنى تەشۋىق قىلغان؛ ياش ئوقۇغۇچىلار، شائىرلار، رەسسامىلارمۇ بەس - بەس بىلەن قوشۇنغا قاتناشقان. ئارنىتمۇ ۋەتىنگە قايتىپ كېلىپ، «مىللىي قوشۇن دېگەن نېمە؟»، «رەيىن دەرياسى دۆلەت چېگرىسى ئەمەس، بەلكى ئىچكى دەريا» دېگەن ئىككى شېئىرنى يېزىپ، ياشلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسىگە ئىلهام بەرگەن. شۇ ۋاقىتتىدىكى پىدائىيلار قوشۇنى ئىچىدە تېئودور كورنېر (Theodor Korner) [146] دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇ ۋېنا دۆلەت تىياتىرىدىكى شائىرلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ، قەلبىنى مەردلەرچە تاشلاپ قويۇپ، ئاتا - ئانىسى ۋە ئايالى بىلەن خوشلىشىپ، قولىغا قورال ئېلىپ قوشۇنغا قاتناشقان. ئۇ ئۆز ئاتا - ئانىسىغا يازغان خېتىدە: پرۇسسىيە بۇركۇتلىرى ئۆز جاسارىتى ۋە سەممىيىتى بىلەن نېمىس مىللىتىنىڭ ئۇلۇغ ئۇمىدلىرىنى ئويغاتماقتا. مەن ئۆز ناخشىلىرىم بىلەن ۋەتەننى كۆيلىگەنىدىم، مەن ئەمدى ھەممە بەخت - سائادەتنى تاشلاپ، ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا قىلىشقا ئاتلاندىم. مەن ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن تولۇق ئەقلىمنى تاپتىم، ۋەتەن ۋە خەلقنىڭ ئەر-

كىنلىكى، قۇتلۇق ھاياتى ئۈچۈن بۇ جېنىمنى ئاتا قىلسام نېمىتى؟ چوغدەك چەكسىز قىزىل قان يۇرىكىمدە دولقۇنلىماقتا، خەير-خوش، مانا مەن دەس تۇردۇم! دەپ يازغان. ئۇ كېيىنكى «ساز ۋە قىلىچ» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغىمۇ شۇ خىل روھنى سىڭدۈرگەن بولۇپ، كىتابنى ئوقۇغان كىشىنىڭ ئىسسىق قانلىرى تومۇرلىرىدا دولقۇنلايتتى. شۇ ۋاقىتتا شۇنداق يۇقىرى قىزغىنلىق ۋە ئالىڭ سەۋىيىگە ئىگە ئادەملەر يالغۇز كورنېرلا ئەمەس ئىدى، گېرمانىيىدىكى ياشلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق كەيپىياتتا ئىدى. كورنېرنىڭ ئاۋازى پۈتۈن نېمىسلارنىڭ ئاۋازى، كورنېرنىڭ ئىسسىق قېنىمۇ پۈتۈن نېمىس خەلقىنىڭ قېنى ئىدى. شۇڭا، پەرەز بىلەن ئېيتقاندا، ناپولېئوننى يەڭگەن كۈچ دۆلەتمۇ ئەمەس، پادىشاهمۇ ئەمەس، قورالمۇ ئەمەس، بەلكى خەلق ئىدى. خەلق كۆڭلىدە شېئىر بولغاچقا، ھەممىسدە شائىرلىق قابىلىيەت بولغاچقا، گېرمانىيە ئاخىر مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلغان. بۇ داۋلىنى ئۆز تۆھپىسى ئۈستىدە يانپاشلاپ يېتىۋالغان، شېئىرىيەتنى چەتكە قاقىدىغان ياكى چەت ئەلنىڭ ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن قوراللىرىنى پوكىنغا بېسىپ يېتىپ، ئۆز جېنىنىڭ كويىدا قالغان كىشىلەر چۈشىنەلەمدۇ؟ بۇ نەرسىلەرنى دېيىشتىكى مەقسىتىم شۇكى، شېئىرىيەتنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى روھىي ئۇزۇقلا ئوخشىتىش مۇمكىن، ئەمەلىي مەنپەئەتكە بېرىلىپ كەتكەن كىشىلەر شۇنى بىلىۋالسۇنكى، ئالتۇن ۋە تۆمۈر بىلەن دۆلەتنى كۈچەيتكىلى بولمايدۇ. گېرمانىيە ۋە فرانسىيىلەردە بولۇپ ئۆتكەن ھادىسىلەرنى ئەينەن كۆچۈرۈپ كېلىشكە بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى ئېچىپ كۆرۈپ، شۇنىڭدىن چۈشەنچە ھاسىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ماقالىنى يېزىشتىكى غەرىزىم بۇ يەردە ئەمەس.

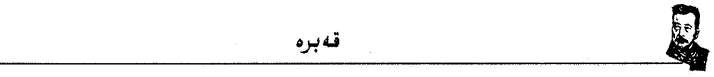

3

نوقۇل ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بارلىق سەنئەتنىڭ ماھىيىتى كۆرگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارنىڭ كۆڭلىنى ئېچىشتىن ئىبارەت. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بىر تۈرى، ماھىيەتتىمۇ شۇنداق بولۇشى كېرەك، ئۇنىڭ شەخسلەرنىڭ، دۆلەتنىڭ هايات - ماماتى بىلەن بىۋاستە ئالاقىسىمۇ يوق، ئەمەلىي مەنپەئەتتىن پۈتۈنلەي خالىي، ئۇنىڭدا پەلسەپە قائىدىلىرىنى ئىزدىنىش مەسىلىسىمۇ مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا، ئەمەلىي ئۇنۇم جەھەتتە، كىشىلەرنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇشتا تارىخىي كىتابلارغا يەتمەيدۇ، كىشىلەرگە پەند - نەسىھەت قىلىشتا ئەقلىيە سۆزلەرگە يەتمەيدۇ، كىشىلەرنى باي قىلىشتا سودا - سانائەتكە يەتمەيدۇ، نام - نىشانغا ئېرىشىشتە مەكتەپ پۈتتۈرۈش گۇۋاهنامىسىگە يەتمەيدۇ، لېكىن دۇنيادا ئەدەبىيات پەيدا بولغاندىن كېيىن ئىنسانلار تاكامۇلىلىشىشقا يۈزلەنگەن. ئەنگلىيىلىك دوۋدېن (E. Dowden)[147] بۇ هەقتە مۇنداق دېگەن: كىشىلەر ئەدەبىيات - سەنئەت ساهەسىدىكى دۇنياغا داڭق كەتكەن بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەمئىيەت ئۈچۈن گويا هېچقانداق پايدىسى تەگمەيدۇ، مۇنداق ئەهۋال دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. بىراق، كىشىلەر يەنىلا ئۇنى ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇ خۇددى دېڭىزدا ئۈزۈپ كېتىۋاتقاندا، هېچقانداق نىشانسىز هالدا دولقۇنلار ئىچىدە ئۈزۈپ كېتىۋېرىپ، ئۈزۈپ چىققاندىن كېيىن روهىي قىياپىتى ۋە جىسمانىي جەهەتتە ئۆزگىرىپ قالغانغا ئوخشاش بىر ئىش. دېڭىزدا ئەمەلىيەتتە دولقۇن بولىدۇ، ئەمما هېچقانداق ئىدىيىۋى هېسسىيات بولمايدۇ، ئۇنىڭدىن كىشىلەرگە بىرەر ساۋاق، بىرەر ئەقلىيە سۆز قالمايدۇ. لېكىن، سۇ ئۈزگۈچى بولسا شۇ سەۋەبلىك روهىي ۋە جىسمانىي

كۈچىنى ئاشۇرالايدۇ. دېمەك، ئەدەبىياتنىڭ كىشىلىك هاياتتىكى رولى كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئۆي - ئىمارەت، دىن - ئېتىقاد، ئەخلاق - پەزىلەتتىن هەرگىز كەم ئەمەس. چۈنكى، كىشىلەر جاهاندا ياشىغاندا، بەزىدە ئۆزلۈكىدىن تىرىشچان بولۇپ كېتىدۇ، بەزىدە غەپلەتتە قالىدۇ، بەزىدە تۈرمۇش ئۈچۈن تىرىشىدۇ، بەزىدە تىرىكچىلىكنى ئۈنتۇپ راهەت - پاراغەتكە بېرىلىپ كېتىدۇ، بەزىدە رېئال جەمئىيەت ئىچىدە هەرىكەت قىلسا، بەزىدە غايىۋى ئالەمنى چۈشەكەيدۇ، ناۋادا مەلۇم بىرلا تەرەپكىلا ئېسىلىۋېلىپ، باشقا تەرەپلەرنى تاشلىۋەتسە مۇكەممەللىكتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. قەهرىتان سوغۇق كەتمەي تۇرۇپ، باهار پەيزىگە يەتكىلى بولمايدۇ؛ جېنى بار، روهى ئۆلۈكنىڭ بۇ دۇنيادا ياشىغىنى بىلەنمۇ نېمە ئەهمىيىتى بولسۇن؟! ئەدەبىياتنىڭ كېرىكى يوق بولسىمۇ، لېكىن ئاز - تولا رول ئوينىيالىشىنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ يەردە بولسا كېرەك. جون مىل[148] ئېيتقاندەك، يېقىنقى زامان مەدەنىيىتى ئىلىم - پەننى چارە - تەدبىر، ئىدراكنى روهى، مەنپەئەتنى مەقسەت قىلغان. ئومۇمىي يۈزلىنىش شۇنداق بولغان يەردە ئەدەبىياتنىڭ رولى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇشى تەبىئىي. نېمە ئۈچۈن؟ چۈنكى، ئۇ بىزنى روهىي جەهەتتىن تەربىيىلەيدۇ، روهىي جەهەتتىن تەربىيىلەش ئەدەبىياتنىڭ ۋەزىپىسى ۋە رولى هېسابلىنىدۇ.

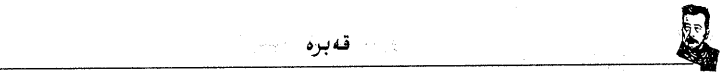
ئەدەبىياتنىڭ مۇشۇ ئىقتىدارىدىن باشقا يەنە ئالاهىدە بىر خىل رولىمۇ بار. چۈنكى، دۇنيادىكى مەشهۇر ئەسەرلەر ئىلىم - پەن ئىپادىلەپ بېرەلمەيدىغان قانۇنىيەتلەرنى بۇۋاستە ئىپادىلەپ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ ئىچكى سىرلىرىنى ئېچىپ تاشلايدۇ، سىر دېگىنىمىز، كىشىلىك تۇرمۇشتىكى هەقىقەت دېمەكتۇر. بۇ هەقىقەت چوڭقۇر هەم سىرلىق بولىدۇ، ئادەتتىكى بىلىم ئىگىلىرىمۇ ئۆز ئاغزى بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. مەسىلەن، مۇزنى

كۆرۈپ باقمىغان ئىسسىق بەلۋاغ ئادەملىرىگە مۇزنى چۈشەندۈرۈش- كە توغرا كەلگەندە، فىزىكا ۋە بىئولوگىيە قائىدىسى بويىچە ئۇنىڭغا ھەرقانچە چۈشەندۈرسىمۇ، ئۇ بەربىر سۇنماق توڭلايدىغانلىقىنى، مۇزنىڭ سوغۇقلۇقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيدۇ؛ مۇزنى ئەكە- لىپ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەندىلا ھەم قولىغا تۇتقۇزغاندىلا ئۇنىڭغا فىزە- كا ۋە بىئولوگىيە نۇقتىسىدىن سۆزلەپ ئولتۇرمىسمۇ، مۇز دېگەن نەرسە كۆز ئالدىدا تۇرغاچقا، ھېچ گۇمان قىلماستىن چۈشىنەلەي- دۇ. ئەدەبىياتمۇ خۇددى شۇنداق. گەرچە شەيئىلەر قانۇنىيىتىنى تەھلىل قىلىش ئىلىم - پەنگە ئوخشاش مۇكەممەل بولمىسمۇ، ئەمما كىشىلىك تۇرمۇشىنىڭ ھەقىقىتى بىۋاستە ئۇنىڭ قۇرلىرىغا يوشۇرۇنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان ئادەمنىڭ كۆڭلى يورۇپ كېتىدۇ ھەمدە دەرھال رېئال تۇرمۇش بىلەن مۇناسىۋەت باغلىنىدۇ. بۇرۇن تەتقىق قىلىپ، باش قاتۇرۇپ چۈشىنەلمىگەن نەرسىلىرىنى خۇددى ئىسسىق بەلۋاغ ئادەملىرى مۇزنى كۆرۈپ چۈشەنگىگە ئوخشاش ئېنىق چۈشىنەلەيدۇ. ئارنولد (M. Arnold)[149] نىڭ، شېئىر كىشىلىك تۇرمۇشىغا باھا، دېگىنىنىڭ مەنىسىمۇ خۇددى شۇ ئىدى. شۇڭا، كىشىلەر گومېر (Homeros)[150] دىن بۇيانقى مەشھۇر ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندا، شې- ئىرىيەتكە يېقىنلىشىپلا قالماستىن، بەلكى كىشىلىك تۇرمۇش ھەققىدىمۇ تەسىراتقا ئىگە بولىدۇ، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى- دىكى ئارتۇقچىلىقلار بىلەن يېتەرسىزلىكلىرىنى ئېنىق كۆرەلەي- دۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشكە تىرىشىدۇ. شېئىر- نىڭ بۇ خىل ئۇنۇمى تەلىم - تەربىيە رولىغا ئىگە؛ تەلىم - تەربىيە رولى بولغانلىقى، كىشىلەرگە پايدىلىق بولۇشى تەبىئىي؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ تەلىم - تەربىيە ئەھمىيىتى ئادەتتىكىچە بولماس- تىن، بەلكى ئۇ كىشىلەرنى ئاڭلىق ۋە مەردانىلەرچە ئالغا ئىلگىرى- لەشكە، جاسارەت بىلەن ئىشلەشكە ئۇندەيدۇ. چۈشكۈنلەشكەن ۋە

ئاجىزلاشقان دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ تەلىم - تەربىيىنى قوبۇل قىلماي، چۈشكۈنلىشىشكە باشلىغان.

ئەدەبىياتقا ئىجتىمائىي پەن نۇقتىسىدىن قارايدىغان كىشىلەر- نىڭ كۆزقاراشلىرى يەنە ئوخشاشمايدۇ. ئۇلار ئاساسەن ئەدەبىيات- نىڭ ئەخلاق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قارايدۇ. ئۇلار شېئىرنىڭ ئاساسىي ئامىلى ئەقىدىلەرنىڭ چىنلىقىدىن ئىبارەت، دەپ قارايدۇ. چىنلىق دېگەن نېمە؟ ئۇلار، شائىرلارنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىيا- تى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي ئەقىدىلىرىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. قانداق بولغاندا چىن بولغان بولىدۇ؟ ئۇلار، ئەگەر كۆپ تەجرىبىلەرگە ئاساسلانغاندا چىن بولغىلى بولىدۇ، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئىنسانلار تەجرىبىسى قانچە مول بولسا، شېئىرنىڭ تەسىرىمۇ شۇنچە كەڭ بولىدۇ، دېگەننى ئاساس قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەخلاق دېگىنىمىز، ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئەقىدىلەردىن شەكىللەنگەن، شۇڭا شېئىر بىلەن ئەخلاقنىڭ مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي تەبىئىي ھالدا شەكىللە- گەن، شېئىر بىلەن ئەخلاقنىڭ ماسلىشىشى ئىجتىمائىي ئەقىدىلەر- گە بولغان ئىشەنچ دېمەكتۇر، شېئىرنىڭ جېنىمۇ ئەنە شۇ يەردە، ئۆچمەس قىممىتىمۇ ئەنە شۇ يەردە. ئۇنداق بولمىغاندا، ئىجتىما- ئىي قانۇنىيەتلەرگە مۇقابىل كېلىپ قالىدۇ، ئىجتىمائىي قانۇن- يەتلەرگە خىلاپلىق قىلغانكەن، ئومۇمىي ئىجتىمائىي قائىدىلەرگە قارشى تۇرغانلىق بولىدۇ. ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئەقىدىلەرگە قار- شى تۇرغانلىقى سەۋەبلىك، مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي ئەقىدىلەر- نىڭ چىنلىقىغا ئېرىشەلمەي قالىدۇ، ئىجتىمائىي ئەقىدىلەرنىڭ چىنلىقىنى يوقاتقانكەن، ئۇ شېئىرمۇ يوقالماي قالمايدۇ. شۇڭا، شېئىرنىڭ يوقلىشى ھەمىشە ئەخلاققا قارشى تۇرغانلىقى سەۋەبلىك يۈز بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ ئۇلار. ئۇنداق بولسا بەزى شېئىرلار ئەخلاققا قارشى چىققان تۇرۇقلۇق يەنە نېمە ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ

تۇرالايدۇ؟ بۇمۇ ۋاقىتلىق ھادىسە، دەپ جاۋاب بېرىدۇ ئۇلار. بۇ جۇڭگودىكى «كىشىلەر بىدئەتكە بېرىلىپ كەتمەسلىكى كېرەك» دېگەن كۆزقاراشقا تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ناۋادا جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى قايسىبىر كۈنى قايتا كۆتۈرۈلۈپ چىقىدىغان بولسا، مانا مۇشۇ خىل كۆزقاراش بىلەن ئۇنىڭ بىخلىرىنى ئايىماي يۇلۇپ تاشلايدىغان كىشىنى چىقمايدۇ، دەپ ھېچكىم ئېيتالمايدۇ. ياۋروپا ئوبزورچىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئەدەبىياتنى مۇشۇ خىل كۆزقاراش بىلەن ئۆلچەپ كەلگەنىدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيا فرانسىيە ئىنقىلابى دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، گېرمانىيە، ئىسپانىيە، ئىتالىيە، گرېتسىيە كۆتۈرۈلۈپ چىقتى، شېللىرىن ئۇيقۇدىن بىراقلا ئويغانىدى، ئەنگلىيىلا قىمىر قىلماي ياتاتتى، جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمى بىلەن تۆۋەن قاتلىمى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بار ئىدى، دائىم خاتىرجەمسىزلىك يۈز بېرىپ تۇراتتى، شائىر بايرون دەل مۇشۇ دەۋردە ياشىغان، ئۇنىڭدىن بۇرۇن سكوت[151] قاتارلىق كىشىلەر ئۆتكەنىدى. ئۇلارنىڭ يازغان ئەسەرلىرى كۆپىنچە ئەستايىدىل ھەم سالماق بولۇپ، كونا دىنىي ئەخلاقنى بەكمۇ ماس كېلەتتى. بايرون دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن بولسا، كونا ئەنئەنىلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ بىۋاستە ئۆز ئېتىقادىنى يازدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى قەيسەرلىك، قارشىلىق، بۇزغۇنچىلىق، خىرىس سادالىرى بىلەن تولۇپ تاشقانىدى. جەمجىتىلىقنى خالايدىغان ئادەملەر بۇنداق ئەھۋالدىن قورقماي تۇرالامدۇ؟ شۇڭا ئۇلار ئۇنى شايانۇن دەپ ئاتىغان. بۇ گەپ دەسلەپ سوۋېي (R. Southy)[152] نىڭ ئاغزىدىن چىققان، باشقىلار ئۇنىڭغا ئەگەشكەن، كېيىن دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، شېللىي (P. B. Shelley)[153] ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن چىققان بىرقانچە كىشىلەرنىمۇ شۇ نام بىلەن ئاتايدىغان بولغان. سوۋېيمۇ شائىر ئىدى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شۇ زامانداكى كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي ھېسداشلىقىغا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، شا-

ئىرلار تاجى دېگەن نامغا ئېرىشۈپلىپ، بايرونغا زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلغان، بايرونمۇ بوش كەلمەي، ئۇنى «شېئىر سودىگىرى» دەپ تىللاپ، ئۆچىنى ئالغان، ئۇنىڭ «نېلسوننىڭ تەرجىمھالى» دېگەن ئەسىرى ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلمەكتە.

«تەۋرات»تا خاتىرلىنىشىچە، خۇدا يەتتە كۈن ئىچىدە ئاسمان - زېمىننى بىنا قىلغان، ئەڭ ئاخىر لايدىن بىر ئەركەك جىنسىنى ياساپ، ئۇنىڭغا «ئادەم» دەپ نام بەرگەن، كېيىن ئۇنى زېرىكىپ قالمىسۇن دەپ ئۇنىڭ قوۋۇرغىسىدىن بىر ئايال جىنسىنى ياساپ، ئۇنىڭغا «ھاۋا» دەپ نام بەرگەن، بۇلارنى بېھىشكە ئورۇنلاشتۇرغان؛ ئۇنىڭدىن باشقا قۇش - جانىۋارلار، دەل - دەرەخلەرنى ۋە تۆت دەريانى بەرپا قىلغان. بېھىشتە ئىككى تۈپ دەرەخ ئۆسىدىكەن، ئۇنىڭ بىرى ھايات، يەنە بىرى بولسا مەرىپەت دەپ ئاتىلىدىكەن، خۇدا بەندىلەرگە دەرەخنىڭ مېۋىسىنى يېمەسلىكنى ئېيتىپتۇ؛ شەيتان يىلاننى كۈشكۈرتۈپ ھاۋا ئانىنى ئازدۇرۇپتۇ، ھاۋا ئانا مېۋىنى يەپ، ھايات ۋە مەرىپەتكە ئېرىشىپتۇ، بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان خۇدا دەرغەزەپكە كېلىپ، ئادەمنى بېھىشتىن ھەيدەپ چىقىرىپتۇ، يىلاننى جازاغا تارتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن يىلان ئۆمىلەپ ماڭىدىغان، توپا يەيدىغان بولۇپ قاپتۇ، ئادەملەر بولسا جان بېقىش ئۈچۈن جاپا چېكىدىغان، ئۆلىدىغان، ئەۋلادلىرىمۇ شۇنداق جازانى تارتىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئەنگلىيە شائىرى مىلتون (J. Milton) مۇشۇ ۋەقەنى ئاساس قىلىپ «قولدىن كەتكەن جەننەت» ناملىق ئەسىرىنى يازغان. ئەسەردە ئاللا بىلەن شەيتان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر يورۇقلۇق بىلەن جاھالەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە تەمسىل قىلىنغان. شەيتاننىڭ ئوبرازى ئىنتايىن ۋەھشىي تەسۋىرلەنگەن. مۇشۇ شېئىر تارقالغاندىن كېيىن، كىشىلەر شەيتاننى تېخىمۇ ياماق كۆرۈشكە باشلىغان. ئېتىقادى ئوخشاشمايدىغان جۇڭگو ئادەملەرنىڭ نەزىرىدە ئادەم ئاتىنىڭ بېھىشتە تۇرغانلىقى قەپەستە

تۇرغان جانۋار بىلەن ئوخشاش ئىش، خۇداغا ياخشى بولۇشنىلا بىلىپ، قالغان ھېچ ئىشنى بىلمەيدۇ، ئەگەر ئازدۇرىدىغان شەيتان بولمىسا، ئىنسانىيەتمۇ دۇنياغا كەلمىگەن بولاتتى، شۇڭا ئالەمدىكى كىشىلەر شەيتان بىلەن قانداش؛ شەيتان ئىنسانىيەتكە تۇنجى قېتىم مەنپەئەت يەتكۈزگۈچى. ناۋادا خرىستىئان دىنىنىڭ مۇرىتلىرىغا شەيتان دېگەن نام چاپلىشىپ قالسا، خۇددى جۇڭگودا «ئاسىي» دېگەن نام چاپلاشقانغا ئوخشاش، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كېتىپ جان بېقىش قىيىنغا توختايدۇ. شۇڭا، مۇنداق ئاتاقنى قەيسەر، كۈرەشكە ماھىر، ئىدىيىسى ئازاد، پىكىر قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك ماھىر كىشى بولمىسا زادى كۆتۈرەلمەيدۇ. ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانا بېھىشتىن ھەيدەلگەندىن كېيىن، ئىككى پەرزەنت كۆرۈپتۇ. چوڭىنىڭ ئېتى ھابىل، كىچىكىنىڭ ئېتى قابىل ئىكەن. ھابىل پادا باقىدىكەن، قابىل دېھقانچىلىق قىلىدىكەن، ئۇلار ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلىرىنى خۇدا يولىدا نەزىر قىلىدىكەن، خۇدا بولسا ياغلىق نەرسىلەرگە ئامراق، دانلىق نەرسىلەرگە ئۆچ ئىكەن. شۇڭا، قابىلنىڭ نەزىرىنى رەت قىلىدىكەن؛ شۇ سەۋەبتىن قابىل بىلەن ھابىل جېدەللىشىپ، ئاقىۋەت قابىل ھابىلنى ئۆلتۈرۈپتۇ، خۇدا قابىلنى جازالاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قابىلنىڭ زېمىنىدىن گىياھ ئۇنمەس بولۇپ قېلىپ، قابىل سەرسان بولۇپ يۈرۈپتۇ. بايرون مۇشۇ ۋەقەدىن بىر ئېپىك شېئىر يېزىپ، خۇدانى قاتتىق ئەيىبلىگەن. خرىستىئان دىنىدىكىلەر بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ، ئۇنى خۇداغا ھاقارەت كەلتۈرگەن، ئۆرپ - ئادەتنى بۇزغان، روھنى يوقىتىشنى تەرغىب قىلغان دەپ، جېنىنىڭ بارىچە ھۇجۇم قوزغىغان. تا ھازىرغىچە بەزى ئوبزورچىلار بايرونىنى مانا مۇشۇ خىل نۇقتىئىنەزەر بىلەن ئەيىبلەشمەكتە. شۇ دەۋردە يەقەت موئور (Th. Moore)[154] بىلەن شېللېر ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى نەپىس ھەم ئۇلۇغ دەپ ماختاشقان. نېمىس شائىرلىرىنىڭ

داھىيسى گېتېمۇ بايرون ئەسەرلىرى دۇنيادا كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغان، ئەنگلىيە ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ ياخشى ئەسەرلەر، دەپ تىلغا ئالغان؛ كېيىن ئۇنىڭ ئېكېرمان (J. P. Eckermann)[155] غا ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىشنى تەۋسىيە قىلىشتىكى مەقسىتىمۇ بايروننىڭ ئەسەرلىرىنى بىۋاستە ئوقۇيالايدىغان بولۇشنى ئۈمىد قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. «تەۋرات»تا خاتىرىلىنىشىچە، قابىل سەرسان بولۇپ چېقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئادەم ئاتا يەنە بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن، ئۇزۇن يىللار داۋامىدا، ئادەم پەرزەنتى تېخىمۇ كۆپەيگەن، كۆپەيگەنسېرى يامان نىيىتىمۇ ئېشىپ بارغان؛ خۇدا پۇشايمان يەپ، ئادەم بالىسىنى قۇرۇتۇۋەتمەكچى بولغان، پەقەت نوھ دېگەن ئادەم خۇداغا بەك ئەقىدىلىك بولغاچقا، خۇدا ئۇنىڭغا ئەفى ياغىچىدىن قېيىق ياساشقا ئەمر بەرگەن؛ ئۇ بالا - چاقىلىرىنى، مال - ۋاراڭ، جان - جانۋارلىرىنى ۋە دەل - دەرەخلىرىنى قېيىققا كۆچۈرۈپ ئولتۇراقلاشقان؛ ئاندىن كېيىن خۇدا 40 كېچە - كۈندۈز يامغۇر ياغدۇرۇپ توپان بالاسىنى پەيدا قىلغان، جان - جانۋارلىرىنىڭ ھەممىسى غەرق بولۇپ تۇگەپ، پەقەت نوھ ئائىلىسىلا ئامان قالغان؛ توپان بالاسى توختىغاندىن كېيىن، نوھ قۇرۇقلۇققا چېقىپ ھاياتىنى يەنە باشلىغان، پەرزەنت كۆرگەن، نەۋرە - چەۋرىلىك بولغان. شۇنىڭدىن تارتىپ ھاياتلىق بۇگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. بىز ئادەمزاتنىڭ مۇشۇ خىلدىكى مەزمۇنلارنى خاتىرىلەپ قالدۇرغانلىقىنى كۆرگىنىمىزدە، خۇدانىڭ پۇشايمان يەپ قالغانلىقىغا ھەيران قالماي تۇرالمايمىز. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئىنسانلارنىڭ شەيتاندىن يىرگىنىشى ھەرگىز ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. چۈنكى، ھازىرقى ئادەملەر نوھ ئەۋلادلىرى بولغانىكەن، ئۇنداقتا ئاسىيلارنى ئەيىبلەپ، خۇداغا سېغىنىشى، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ تۇتقان يولىغا ئەمەل قىلىشى، يەنە بىر قېتىم توپان بالاسى بولۇپ قالسا، خۇدانىڭ ئەمرىگە ئېرىشىپ قېيىققا

ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى قوتقۇزۇپ قېلىشنى كۆزلىشى تەبىئىي. ئەمما، بىئولوگىيە ئالىملىرىدىن ئاڭلىشىمچە، ئاتاۋىزم ھادىسىسى بار ئىكەن، يەنى جانلىقلار ئارىسىدا ئۇرۇق ئۆزگىرىش ھادىسىسى بولىدىكەن، بەزى جانلىقلار قەدىمكى ئاتا - بوۋىسىغا ئوخشاپ قالىدىكەن؛ مەسىلەن، كىشىلەر بېقىپ يۈرگەن ئات گاھىدا خوددى ئافرىقىدىكى تاغىل ياۋا ئاتقا ئوخشاش ياۋا تاي تۇغىدىكەن، توسۇن تاي ئەنە شۇنىڭغا ئوخشايدۇ. شاياتۇن شائىرلارنىڭ مەيدانغا چىقىشىمۇ خوددى شۇنداق ئىش بولسا كېرەك. بۇ ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. نۇرغۇن ئاتلار يېنىغا قوشۇلغان كۆندۇرۇلمىگەن ئاتتىن ئۇركۇپ ئۇنى تېپىدۇ، بۇ ھەقىقەتەن بەكمۇ ئېچىنىشلىق بىر ئەھۋال.

4

بايروننىڭ ئىسمى گېئورگى گوردون (George Gordon). ئۇ، ئىسكاندىنىۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى بۇرۇن (Burun) دېگەن دېڭىز قاراقچىسى ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئائىلىسى كېيىن نورماندىغا[156] كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، ۋىلىيام بىلەن بىرگە ئەنگلىيەگە كىرگەن، ھېنرى Ⅱ دەۋرىگە كەلگەندە ھازىرقى فامىلىنى قوللانغان. بايرون 1788 - يىل 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى لوندوندا تۇغۇلغان، 12 يېشىدىن باشلاپ شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن، ياش قۇرامىغا يەتكەندە كامبىرىگ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرىپ، ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالمىغان، ئاندىن ئەنگلىيىدىن ئايرىلىپ سایاھەت قىلىش قارارىغا كەلگەن، دەسلەپ پورتۇگالىيەگە بېرىپ، ئۇ يەردىن چىقىپ، شەرقتە يۇنان، تۇركىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، گۈزەل مەنزىرىلەرنى، خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى كۆزىتىپ چىقىپ، ئىككى تومлуق «چىلدى خارولدنىڭ

ساياھىتى»نى يېزىپ چىققان. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن ئاجايىپ - غارايىب ۋەقەلەر كىشىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرىدۇ، ئاندىن كېيىن تۇركىلەر ھاياتى تەسۋىرلەنگەن «كاپىر» ۋە «ئابىتىنىڭ يېڭى خوتۇنى» دېگەن ئەسەرلەرنى يازغان. ئالدىنقى ئەسەردە بىر كاپىر (ئىسلام دىنىغا ئىشەنمەيدىغان ئادەم) نىڭ ھەسەنىڭ خوتۇنى بىلەن ئويىنىغانلىقى، ھەسەن خوتۇنىنى سۈغا تاشلىۋەتكەنلىكى، كاپىر قېچىپ كەتكەنلىكى، كېيىن قايتىپ كېلىپ ھەسەننى ئۆلتۈرگەنلىكى، ئاندىن مەسچىتكە كىرىپ توۋا قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن؛ ئەسەردە بايان قىلىنغان ئۇمىدسىزلىك ۋە پىغان كىشىنىڭ يۈرىكىنى ئېزىدۇ. كېيىنكى ئەسەردە زىلەيخا ئىسىملىك بىر قىزنىڭ سەلىم ئىسىملىك بىر يىگىتكە ئاشىق بولغانلىقى، ئەمما قىزنىڭ دادىسى ئۇنى باشقا بىراۋغا بەرمەك بولغانلىقى، ئاخىر زىلەيخانىڭ سەلىم بىلەن قاچقانلىقى، ئۇزۇن ئۆتمەي قولغا چۈشۈپ قالغاندا، سەلىمنىڭ قوغلىغۇچىلار بىلەن ئېلىشىپ ئۆلگەنلىكى، قىزنىڭمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقى تەسۋىرلەنگەن؛ ئەسەردە قارشىلىق كۈرىستىش ئاۋازى ياڭرىتىلغان. 1814 - يىل 1 - ئايدا «دېڭىز قاراقچىسى» نامىلىق شېئىرنى يازغان، شېئىرنىڭ قەھرىمانى كاندىراد دۇنيادىكى ھەممە ئىشتىن زېرىككەن، پۈتۈن ئەخلاق - پەزىلەتلەردىن قول ئۈزگەن، كۈچلۈك ئىرادىسىگە تايىنىپ دېڭىز قاراقچىلىرىنىڭ باشلىقى بولۇۋالغان، قول ئاستىدىكى ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىنى باشلاپ يۈرۈپ دېڭىز پادىشاھى بولۇۋالغان بىر شەخس. ئۇ قولىدىكى بىر كېمە ۋە قىلىچىغا تايىنىپ خىيالىغا كەلگىنىنى قىلىدىغان، ئۆيىدە پەقەت ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بىرلا خوتۇنىدىن باشقا ھېچنېمىسى يوق بىر ئادەم. ئۆتكەندە خۇداغا ئىشەنگەن بولسىمۇ، بىراق كانراد خۇدانى ئۇنتۇغان، خۇدامۇ كاندىرادنى ھېسابىنىڭ تېشىغا چىقىرىۋەتكەن، بىرلا قىلىچ ئۇنىڭ پۈتۈن ھوقۇقى بولۇپ قالغان. ئۇ شۇ قىلىچى بىلەن نە دۆلەت قانۇنى،

نە بىر جەمئىيەت ئەخلاقى دېگەن نەرسىلەرنى كۆزىنىڭ قىرىغىمۇ ئىلمىغان، ھوقۇق قولىدىلا بولسا، ئۆز ئىرادىسىنى بىمالال ئىشقا ئاشۇرىدۇ، باشقىلارنىڭ نېمە بولۇشى، خۇدانىڭ قانداق ۋەھىيلىرى بولۇشى بىلەن قىلچە كارى بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنىڭدىن تەقدىرنىڭ قانداق بولار؟ دەپ سورىسا، ئۇ ھېچ ئىككىلەنمەستىن، قاپتىكى قىلىچىمغا سۆيۈنمەن، قىلىچىم قېپىدىن چىقىپ ژالىلدىغاندا قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزمۇ ئۇنىڭغا دال بولالمايدۇ، دەپ جاۋاب بېرىدۇ، ئەمما كانراد دەسلەپتە كىشىلەرگە ئانچە قاتتىق مۇئامىلىدە بولمىغان، ئۇنىڭ قەلبى ئېسىل ۋە ساپ غايە بىلەن تولغان، ئۇ ئىنسانىيەتكە بەخت كەلتۈرۈش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچىنى ئاتا قىلىپ قويغان، ئەمما يېگانىلەرنىڭ كۆز بوياۋاتقانلىقىنى، غەيۋەت - شىكايەت بىلەن ئەلنىڭ بېشىنى گاڭگىرىتىپ قويغانلىقىنى، ئادەتتىكى ئادەمنىڭ گۇمانخور، زىيانكەش ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، بارا - بارا باغرى قېتىپ، شۇ كىشىلەردىن يىرگىنىشكە باشلىغان، ئاخىر باشقىلارنىڭ زەھەرلىشى سەۋەبىدىن پۈتۈن جەمئىيەتتىن ئۈچ ئېلىشقا ئاتلانغان. قىلىچىنى ئېلىپ، كېمىسىگە ئولتۇرۇپ، ئادەمگىمۇ، خۇداغىمۇ قارشى چىققان، ئۆچ ئېلىش ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى چۈلغىۋالغان. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سەئىدىيگە ھۇجۇم قىلغاندا مەغلۇپ بولۇپ زىندانغا تاشلىنىدۇ، سەئىدىيە شاھنىڭ كىچىك خوتۇنى ئۇنىڭ باتۇرلۇقىغا ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ۋە ئۇنى زىندانىدىن قۇتۇلدۇرۇپ بىرلىكتە قاچىدۇ، كانراد دېڭىزدا ئۆز شېرىكلىرىگە يولۇقۇپ بار ئاۋازى بىلەن: «قاراڭلار، مانا مېنىڭ كېمەم، مانا مېنىڭ بايرىقىم، دېڭىز يەنە مېنىڭ قولۇمدا!» دەپ توۋلايدۇ. بىراق، ئۆيگە قايتىپ بارغاندا چىراغنىڭ غۇۋا يېنىپ تۇرغانلىقىنى، جانجان نىگارنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كانرادمۇ غايىب بولىدۇ، ئۇنىڭ شېرىكلىرى دېڭىزنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىنى قىدىرىپ، ھېچ يەردىن ئىز - دېرەكسىز

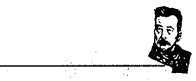
نى ئالالمايدۇ. پەقەت ئۇنىڭ سانسىزلىغان جىنايەتلىرى، مەرد - مەردانە دېگەن نامى دۇنيادا مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ. بايرونىنىڭ بوۋىسى يۇھەننا ئۆز ئەجدادىنىڭ بىر زامانلاردا دېڭىز پادىشاھى بولغانلىقىنى ئەسلەپ، دېڭىز ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ مارشالى بولغانكەن؛ بايرونىنىڭ «دېڭىز قاراقچىسى» ئەسىرىنى يېزىشتىكى غەرىزىمۇ ئېھتىمال شۇ بولسا كېرەك. بەزىلەر بايرونىنى دېڭىز قاراقچىسى دەپمۇ ئاتىغان. بايرون بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۆڭلى يايراپ كەتكەن. شېئىردىكى كانرادنىڭ كىشىلەرگە تۇتقان مۇئامىلىسى ئەمەلىيەتتە شائىرنىڭ ئۆزىنىڭ سىمۋولى ئىكەنلىكىگە ئېھتىمال قىل سىغماس. شۇنىڭدىن ئۇچ ئاي ئۆتۈپ، ئۇ يەنە «لارا» (Lara) ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ، لارانىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈشتە دېڭىز قاراقچىسىدىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقىنى، كېيىن ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا مەغلۇپ بولغانلىقىنى، كۆكرىكىگە ئوق تېگىپ ئۆلگەنلىكىنى بايان قىلغان. شېئىردا تەسۋىرلەنگەن غۇرۇرى كۈچلۈك باتۇرنىڭ مۇقەررەر تەقدىرگە قەھرى بىلەن قارشى چىققانلىقى تەسۋىرگە سىغمايدىغان دەرىجىدە پاجىئەلىك بولغان. بايرونىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا ئەسەرلىرى بولسىمۇ، بىراق ئانچە مۇھىم ئەسەرلەر قاتارىغا كىرمەيدۇ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى سكوت شېئىرلىرىنى دوراپ يېزىلغان، سكوت شۇ سەۋەبلىك ھېكايىچىلىققا كۆچۈپ كەتكەن، بايرون بىلەن رىقابەتلىشىشتىن قېچىپ شېئىر يېزىشنى تاشلىغان، بايرون كېيىنكى كۈنلەردە خوتۇنى بىلەن ئاجرىشىپ كەتكەن، كىشىلەر ئاجرىشىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلمەستىن تۇرۇپ ئۇنى ئەيىبلىگەن، بىر يېغىن بولۇپ قالسىلا، ئۇنى مەسخىرە قىلىپ ھاقارەتلەپ ئارام بەرمىگەن، ھەتتا ئۇنىڭ تىياتىرغا كىرىشىنىمۇ چەكلىگەن. دوستى مولل ئۇنىڭ تەرجىمھالىنى يازغاندا، بۇ ئىش ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ: كىشىلەر بايرونغا مۇئامىلە قىلغاندا خۇددى ئانىسىغا

ئوخشاش، تۇرۇپ ئامراقلىق قىلاتتى، تۇرۇپ يىرگىنەتتى، قارا-
رى يوق ئىدى، دەپ يازغان. تالانت ئىگىلىرىگە زىيانكەشلىك
قىلىش كىشىلەرنىڭ كۆنۈپ قالغان ئادىتى بولسا كېرەك، يالغۇز
ئەنگلىيىدىلا ئەمەس، ھەممە يەردە ئوخشاش. جۇڭگودا خەن ۋە جىن
سۇلالىلىرىدىن كېيىن داڭق چىقارغان ئەدىبلەرنىڭ تولىسى قارىلە-
نىپ كەلدى. لېيو شى ئۇلارنى ئاقلاپ: ئادەم بالىسى بەش خىل
خۇسۇسىيەت سەۋەبى بىلەن، بەزىلىرى ئېگىز، بەزىلىرى پاكار
بولىدۇ، ئىشقىلىپ، ھەممىسىدىكى ئۆزىگە تۇشلۇق ئارتۇق-
چىلىقى - كەمچىلىكى بولىدۇ، ئەۋلىيالا بولمىسا، مۇكەممەل
بولۇشنى تەلەپ قىلىش قىيىن، لېكىن سەركەردىلەر، ۋەزىرلەر،
مەرتۋىسى يۇقىرى بولغانلىقتىن شۆھرەت قازىنىدۇ، ئەدىبلەر
مەرتۋىسى تۆۋەن بولغانلىقتىن تىل - ھاقارەت ئاستىدا ياشايدۇ،
بۇ خۇددى دەريا سۇلىرى ئۆركەشلەپ ئاقسا، ئېرىق سۇلىرىنىڭ
بىردەم كۆپ، بىردەم ئاز ئاققىنىغا ئوخشاش بىر ئىش، دەپ
يازغان. ئۇ مۇشۇ گەپلىرى ئارقىلىق شەرقنىڭ يامان ئىللەتلىرىنى
يەكۈنلىگەن. ئەمما، بايرونغا كەلگەن بالايىئاپەت يۇقىرىدا ئېيتىل-
غان سەۋەبلەر تۈپەيلى ئەمەس، ئەكسىچە نامىنىڭ چىقىپ كەتكەنلە-
كى، جەمئىيەتتە جاھىل كۈچلەرنىڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ
يېنىدا ماراپ ياتقان دۈشمەنلەر پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، يوچۇق-
تىن پايدىلانغان، باشقىلار ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كۆرمەي ئۇلارغا
ئەگەشكەن. يۇقىرى ئەمەلدارلارنى مەدھىيىلەپ، كەمبەغەل يازغۇ-
چىلارنى قىينىغانغا ئوخشاش، ئۇلارنىڭ پەسكەش ۋاستىلىرى بۇ-
نىڭدىنمۇ بەك يامانلىشىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بايرون ئەنگلىيە-
دە تۇرۇشقا ئامالسىز قالغان. ئۇ: كىشىلەرنىڭ باھاسى راستتىن
توغرا بولسا، مەن ئەنگلىيە ئۈچۈن پۈتۈنلەي كېرەكسىزمەن، ناۋادا
كىشىلەرنىڭ باھالىرى خاتا بولسا، ئۇ ھالدا ئەنگلىيىنىڭ مەن
ئۈچۈن قىلچە كېرىكى يوق. مەن كەتسەم ئوڭىشىلارمۇ؟ كەتكىنىم

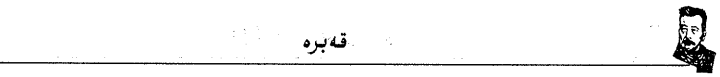
بىلەنمۇ ئىش تۈگىمەيدۇ، چەت ئەلگە كەتكىنىم بىلەنمۇ، ئۇلار
بەربىر مېنىڭ يېنىمدا بولىدۇ، دېگەن. ئاقىۋەت ئۇ ئەنگلە-
يىدىن چىقىپ، 1816 - يىل 10 - ئايدا ئىتالىيىگە بارغان،
شۇنىڭدىن باشلاپ بايرونىنىڭ ئەسەرلىرى تېخىمۇ كۆزگە كۆرۈندى.

بايرون چەت ئەلدە يازغان «چىلدى خارولدنىڭ ساياھىتى» نىڭ
داۋامى، «دون، جوئان» ۋە ئۇچ قىسىملىق شېئىرىي دراما-
سىدا شەيتان ماختىلىپ خۇداغا قارشى تۇرۇلغان، كىشىلەر سۆزلەشكە
پېتىنالمىغان سۆزلەر ئېيتىلغان. ئۇنىڭ «مانفرىد (Manfred)»
ناملىق شېئىرىي دراما-سىدا تەسۋىرلىنىشىچە، مانفرىد ئىشق جۇدا-
لىقى دەستىدە دەرد - ئەلەم ئىچىدە قالغان، جۇدالىقنى ئەستىن
چىقىرىۋېتەي دېسىمۇ چىقىرىۋېتەلمىگەن. بۇ ۋاقىتدا كۆزىگە شەي-
تان كۆرۈنىدۇ، شەيتان ئۇنىڭدىن نېمە دەردىڭ بار؟ دەپ سورىغان-
دا، ئۇ جۇدالىقنى ئۇنتۇيالمايۋاتقانلىقىنى دەيدۇ. شەيتان ئۇنىڭغا:
ئۆلسەڭ ئۇنتۇيسەن، دەيدۇ. مانفرىد: ئۆلۈم ھەقىقەتەن ئادەمنى
ئۇنتۇلدۇرالامدۇ؟ دەپ سورايدۇ ۋە شەيتاننىڭ گېپىگە ئىشەنچ
ھاسىل قىلالمايدۇ. كېيىن مانفرىدنىڭ ئۆيىگە بىر شەيتان كىرە-
دۇ، مانفرىد دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋالىپ: سەنلەر مېنى قايمۇقتۇ-
رۇپ ئۆزۈمگە ئۆزۈمنى ئۆلتۈرگۈزمەكچىمۇ، خام خىيال ئەيلىمەڭ-
لار (بۇ يەردىكى گەپلەر قىسقارتىلدى)، مەن ئۆزۈمنى ئۆزۈم
يوقىتالايمەن، يوقال كۆزۈمدىن شەيتانلار! ئۆلۈم ئۆز قولىنى ماڭا
سۇنۇپ كېلىۋاتىدۇ، بىراق بۇ قول سەنلەرنىڭ قولۇڭ ئەمەس،
دەيدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسى: ياخشىلىق ياكى يامانلىق، مۇكاپات
ياكى جازا ھەركىمنىڭ ئۆزىگە باغلىق، خۇدا بىلەن شەيتاننىڭ
ئارىلىشىش ھەققى يوق، شۇنداق ئىكەن، باشقا جىن - ئالۋاستە-
لارنىڭ تېخىمۇ ھەققى يوق، دېگەندىن ئىبارەت. مانفرىد ئەنە
شۇنداق قەيسەر، بايرونمۇ خۇددى شۇنداق قەيسەر ئىدى. بەزى
ئوبزورچىلار بايرونىنىڭ مۇشۇ ئەسىرىنى گېتىنىڭ «فائۇست»

(Faust) ناملىق ئەسىرىگە ئوخشىتىدۇ. ئىككىنچى ئەسىرى «كائىن». ئەسەر ۋەقەسىنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇستىدە يۇقىرىدا سۆزلەنگەنىدى. بۇ ئەسەردە تەسۋىرلىنىشچە، روسىيەر ئىسمىلىك بىر شەيتان كائىننى باشلاپ ئەرشكە چىقىدۇ. ئۇنىڭغا ساۋابلىق، يامانلىق، ھايات ۋە ماماتنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرىدۇ، كائىن بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ئەقىلگە كېلىپ، شەيتاننى ئۇستاز تۇتىدۇ. بۇ ئەسەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن دىن ئەھلىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. شۇڭا، بايرون يەنە «ئاسمان - زېمىن» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ ئۇلارغا جاۋاب بېرىدۇ. ئەسەرنىڭ قەھرىمانى ئىبلىس مېھرىبان ۋە لېكىن تەركىدۇنيا بىر شەخس. بۇ ئەسەردىمۇ دىننى ئەيىبلەش ئارقىلىق دىننىڭ نامۇۋاپىق جايلىرى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. مەسىلەن، شەيتان قانداق پەيدا بولغان؟ خرىستىئان دىنىنىڭ ئېيتىشچە، شەيتانمۇ پەرىشتىلەرنىڭ چوڭى ئىكەن. بىراق، يامان نىيەتكە كېلىپ، خۇدادىن يۈز ئۆرۈگەنىكەن، غەرىزى ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن، زىندانغا تاشلىنىپ شەيتان، دەپ ئاتالغانىكەن. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، شەيتاننىمۇ خۇدا يارىتقانىكەن، شەيتان يارالغاندىن كېيىن بېھىشكە، باغۇبوستانلىق، ھۇزۇر - ھالاۋەتلىك جەننەتكە ئوغرىلىقچە كىرىۋالغانىكەن، ئۇنىڭ بىر ئېغىز سۆزى بىلەن بېھىش خانۇەيران بولغانىكەن. زور قابىلىيىتى بولمىغىنىدا شۇنداق قىلالارمىدى؟! بېھىش خۇدانىڭ پاناھىدىكى جاي، شەيتان بېھىشنى خانۇەيران قىلىۋەتكەنىكەن، خۇدانى قانداق مۇ ھەممىگە قادىر دېگىلى بولسۇن؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە ۋەھشىي نەرسىنى ئۆزى يارىتقان تۇرۇپ، يەنە ئۇنى جازالىسا، ئۇنىڭ كاسا-پىتىنى ئىنسانلارغىمۇ قالدۇرسا، ئۇنداقتا خۇدانىڭ رەھمىدىللىكى نەدە قالدى؟ شۇڭا قابىل: خۇدا بەختسىزلىكنىڭ يىلتىزى، دەپ ئېيتقانىكەن، خۇدانىڭ ئۆزىمۇ بەختسىز ئىكەن، مەغلۇپ بولغان تەلەيسىزلەرنى ئۆزى يارىتقان تۇرسا بەختتىن يەنە قانداقمۇ سۆز

ئاچقىلى بولسۇن؟ ئەمما دادام ماڭا: خۇدا ھەممىگە قادىر، دېگەندىدى. مەن ئۇنىڭدىن، خۇدا ئاق كۆڭۈل بولسا، يەنە نېمىشقا يامان ئىشلارنى قىلىدۇ؟ دەپ سورىسام، ئۇ: يامان ئىشلارنى قىلغانلىقى ياخشىلىق قىلىشنىڭ ۋاستىسى؛ خۇدانىڭ ئىلتىپاتلىرى خۇددى خۇدانىڭ ئۆزى ئېيتقاندەك، كىشىلەرنى ئالدى بىلەن ئاچ - يالىڭاچ قويۇپ، ئاندىن رىزقىنى بەرمەك؛ ئالدى بىلەن ۋابا كىسىلىگە گىرىپتار قىلىپ ئاندىن شىپالىق بەرمەك؛ گۇناھكارنى ئۆزى يارىتىپ، يەنە ساڭا رەھىم قىلدىم دەيدۇ؛ شۇڭا بەندىلەر خۇداغا زىكرى ئېيتىدۇ، ئۇنى مەدھىيىلەيدۇ، ئۇلەر - تىرىلىشىگە باقماي ئىبادەتخانىلار سالىدۇ. روسىيەر بولسا ئۇنداق ئەمەس، ئۇ: مەن شۇنداق قەسەم بېرەلەيمەنكى، دۇنيادا مەندىن كۆچلۈكلەر بار بولسا بارىكى، مەندىن ئۇستۇن تۇرىدىغان ھېچكىم يوق، چۈنكى كۆچلۈكلەر مېنى يېڭىۋالسا، مېنى يامان ئادەم دەيدۇ؛ ناۋادا مەن غەلىبە قىلىپ چىقسام، خۇدانىڭ ئۆزى بەتنامغا قالىدۇ، ئۇ ۋاقىتتا ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئاستىن - ئۇستۇن بولىدۇ، دەيدۇ. بايرونىڭ ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئۇستىدىكى بايانلىرى نىتسىنىڭ بايانلىرى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. نىتسى، كۆچلۈكلەر ئاجىزلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلسا، ئاجىزلار كۆچلۈكلەرنىڭ ھەربىكىتىنى يامانلىق دەپ ئاتايدۇ، يامانلىق دېگەن سۆز ئەمەلىيەتتە كۆچلۈك دېگەن سۆزنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى، دەپ قارايدۇ. روسىيەر يامانلىقنى ئاجىزلارغا تېڭىلغان ئۇۋالچىلىق دەپ ھېسابلايدۇ. نىتسى ئۆزى كۆچلۈكلەردىن بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ، كۆچلۈكلەرنى مەدھىيىلەيدۇ. ئەمما روسىيەر كۆچلۈكلەردىن بولۇشنى ئارزۇ قىلسىمۇ كۆچلۈكلەرگە قارشى چىققان. دېمەك، ئۇلارنىڭ ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى چۈشەندۈرۈشى ئوخشاش بولمىسىمۇ، كۆچلۈكلەردىن بولۇش جەھەتتە كۆزقارىشى ئوخشاش. كىشىلەر خۇدانى ئەڭ كۆچلۈك، شۇڭا ھەم ئاق كۆڭۈل دەيدۇ، ئەمما بۇ ئاق كۆڭۈل

مەبۇد گۇل بىلەن مېۋىنى ياقتۇرمايدۇ، پەقەتلا گۆشنى يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، قابىل شۇنچە پاكىز نەرسىلەرنى نەزىر قىلسىمۇ، لېكىن قۇيۇن چىقىرىپ ئۇچۇرۇۋەتكەن. ئىنسانىنى خۇدا يارىتقان بولسىمۇ، بىراق كۆڭلىگە ياقمىغان ھامان توپان بالاسىنى كەلتۈرۈپ، بىگۇناھ ئوتياش، دەل - دەرەخ، ئۇچارقۇش، جان - جانىۋارنى پاك - پاكىز يوقىتىۋەتكەن. شۇنداق تۇرۇقلۇق كىشىلەر يەنە، خۇدا گۇناھسىزنى يۇيۇۋەتتى، شۇڭا زېكىر قىلماق ۋاجىپ، دەيدۇ. لېكىن ئىبىس بولسا: ھەي، ئامان قالغان ئادەمزات سوپەكلەر، سەنلەر توپان بالاسىدىن خۇدا ساقلاپ قالدى، ئامىتىمىز بار ئىكەن، دەپ ئويلىشىۋاتامسەن؟ سەنلەر ئۆز جېنىڭلارنى ساقلاپ قالغاندىن كېيىن، يەپ - ئىچىپ، كەيپ سۈرۈپ ۋە ئەۋلاد قالدۇرۇپ يۈرگىنىڭلاردا دۇنيانىڭ غەرق بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ، ئازراقمۇ ئىچىڭلار ئاغرىماپتۇ، توپان ئىچىدە قېرىندىشىڭلار بىلەن تەقدىرداش بولىدىغان جىگىرىڭلارمۇ يوق ئىكەن، ئاتا - بوۋاڭلارنىڭ ئارقىسىدىن كېمىگە چىقىۋېلىپ، قەبرىلەر ئۈستىدە شەھەر بىنا قىلىۋاتىسىلەر، بۇنىڭغا قىلچە خىجىل بولمامسىلەر؟ دەيدۇ. ئىنسانىيەت راستىنى خىجىل بولماي، ئەكسىچە باش ئۇرۇپ خۇداغا زېكرى قىلماقتا. شۇ سەۋەبتىن خۇدامۇ بارغانچە قۇدرەت تاپماقتا. ناۋادا ئىنسانلار خۇدا بىلەن كارى بولمىغان بولسا، خۇدانىڭ يەنە قانچىلىك كۈچ - قۇدرىتى بولاتتى؟ ھوقۇقنى خۇداغا ئىنسانلار بەرگەن ۋە خۇدادىن پايدىلىنىپ شەيتانىنى بەندە قىلماقتا، ۋەھالەنكى، ئىنسانلار خۇدا غەرق قىلىۋەتكەن ئىنسانلار بىلەن ئۇرۇقداش. شەيتانىنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىنىڭ كالۋا ۋە قەبىلىكىگە گەپ كەتمەيدىغۇ؟! ئىنسانلارنى ئويغىتىش نىيىتىگە كېلىپ، گەپنى ئېغىزدىن چىقىرىپ بولغۇچە، ئەتراپىڭدىكىلەر يىراققا قېچىشىدۇ، نېمە دېمەكچى بولغىنىڭنى ئاڭلىغىسىمۇ كەلمەيدۇ. ئۇلارنى مەيلىگە قويۇۋېتىش شەيتانىنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن

ئىشى ئەمەس، شۇڭا ئۇ دۇنيادا يەنە ئۆز ھوقۇقىنى ئىشقا سالىدۇ؛ خۇدامۇ بىر ھوقۇق، شەيتانمۇ بىر ھوقۇق. بىراق، شەيتانىنىڭ ھوقۇقىنى خۇدا بەرگەن، خۇدا كۈچ - قۇۋۋىتىدىن قالغاندا، شەيتان ھەرگىز ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىيەلمەيدۇ، ئۇ بىر تەرەپتىن، خۇداغا ئۆز كۈچى بىلەن تاقابىل تۇرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئادەمزات ئۈستىدىن زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىدۇ. دۇنيادا مۇنداق زىددىيەتلىك ھەرىكەتلەردىن يەنە باشقىسىنى تاپقىلى بولماس. لېكىن، ئۇنىڭ ئادەمزاتقا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشتىن مەقسىتى خۇداغا قارشى تۇرۇش. ناۋادا ھەممە كىشى خۇداغا قارشى تۇرىدىغان بولسا، شەيتانىنىڭ ئادەمزاتقا زورلۇق قىلىشىنىڭ نېمە ھاجىتى بولسۇن؟ بايرونمۇ خۇددى شۇنداق. ئۇ ئۆزى خەلق ئاممىسىنىڭ ئالدىدا تۇرغاچقا، ئارقىدا قالغان كىشىلەرگە غەزەپلىنىدۇ. چۈنكى، ئۆزى باشقىلاردىن بىر قەدەم ئىلگىرى تۇرمىغاندا، باشقىلارنىڭ كۆپچىلىكتىن كېيىن قالماسلىقىغا تۇرتكە بولغىلى بولمايدۇ. باشقىلارنىڭ ئارقىدا قېلىۋاتقانلىقى بىلەن كارى بولماي، ئۆزىلا سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىشىمۇ، شەيتان ئېيتقاندەك، ئەڭ چوڭ نومۇس ئىش ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇ قۇدرەتنى تەرغىب قىلغان ھەم كۈچلۈكلەرنى مەدھىيىلىگەن؛ ئامېرىكىنى ياخشى كۆرىمەن، ئۇ ھۆر - ئەركىن دۆلەت، خۇدانىڭ بوستانى، زۇلۇمدىن خالىي ماكان، دېگەن. دېمەك، بايرون ناپولېئوننىڭ دۇنيانى ۋەيران قىلغانلىقىنى ياقتۇرۇپلا قالماي، ۋاشىنگتوننىڭ ئەركىنلىك ئۈچۈن ئىشلىگەن ئىشلىرىنىمۇ ياقتۇرغان؛ دېگىز قاراقچىسىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىغىمۇ ئىنتىلگەن. يۇنانىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىگىمۇ ئۆزى بىۋاستە يارىدەم بەرگەن. دېمەك، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا باشقىلارنى بېسىشمۇ، تاقابىل تۇرۇشمۇ بار ئىدى، ئەركىنلىكمۇ، ئادەمگەرچىلىكمۇ بار ئىدى.

5

غۇرۇرى ئەڭ كۆچلۈك ئادەملەر زەردىسى قاينىاپ ئۆزىنى باسالمايدىغان بولىدۇ، بىدئەتلەرگە نەپرەتلىنىدۇ، رەقىبلىرىم بىلەن ئېلىشىمەن، دەپ چۇقان كۆتۈرىدۇ. ئادەم بالىسى غۇرۇرلۇق بولغانكەن، ھېچكىمگە يول قويغۇسى كەلمەيدۇ، مۇرەسسەلەشمەيدۇ، مەقسىتىگە يەتمىگۈچە توختىمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئاخىر پۈتۈن جەمئىيەت بىلەن توقۇنۇش ھاسىل قىلىدۇ، بارا - بارا ئىنسانلاردىن نەپرەتلىنىدۇ. بايرون ئەنە شۇنداق كىشى ئىدى. ئۇ: مۇنداق قاقاس، ئۇنۇمسىز يەردىن بىز نېمە ھوسۇل ئالالايمىز؟ (بۇ يەردىكى سۆزلەر قىسقارتىلدى) ھەممە نەرسىنى بىمەنە ئۆرپ - ئادەت بىلەن ئۆلچىشىدۇ، جامائەت پىكرى دېگەن بىر-نېمىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى ھەقىقەتەن زور، ئەمما شۇ جامائەت پىكرى جاھاننى زۇلمەت بىلەن قاپلىماقتا، دەيدۇ. بايرونىنىڭ بۇ سۆزلىرى يېقىنقى زامان نورۇېگىيە يازغۇچىسى ئىبسىنىنىڭ كۆزقاراشلىرىغا ئوخشايدۇ. ئىبسىن يېقىنقى زامانىدا ئۆتكەن، ئۇ كىشىلەرنىڭ بىخۇدلۇقىغا غەزەپلىنىدۇ. ھەقىقەتنىڭ كۆمۈلۈپ كېتىۋاتقانلىقىغا ئېچىنىدۇ. ئۇ ئۆز كۆزقاراشلىرىنى «خەلق دۈشمىنى» ناملىق ئەسىرى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. دوختۇر ستوكمان ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى بولۇپ، ھەقىقەتتە چىڭ تۇرىدىغان، چاكىنا ۋە بىمەنە ئەنئەنىۋى نۇقتىئىنەزەرلەرگە تاقابىل تۇرىدىغان شەخس بولغانلىقتىن، ئاخىر جەمئىيەت دۈشمىنى دېگەن نامغا قالغان. ئۇ ئۆزى ئۆيى خوجايىنى تەرىپىدىن ھەيدىلىدۇ، قىزى مەكتەپتىن ھەيدىلىدۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇ يەنە قىلچە ئىككىلەنمەستىن كۆرەشنى ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا ئۇ:

مەن ھەقىقەتنى تاپتىم، دۇنيادا ئەڭ كۈچلۈك ئادەم يېگانە ئادەم ئىكەن، دەيدۇ. ئۇنىڭ ھاياتلىق پەلسەپىسى ئەنە شۇنداق ئىدى. ئەمما، بايرون ئۇنداق قارىمايتتى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ پېرسوناژلىرى ئۆزىگە خاس ئىدىيە ۋە ھەرىكەتلەرگە ئىگە ئىدى. بەزىلىرى زەردىسى قاينىاپ ئۆزىنى باسالماي، تەركىدۇنيا بولۇپ، جەمئىيەتتىن چەتتە تۇراتتى. خارولىدقا ئوخشاش تەبىئەتنى دوست تۇتۇشقا رازى ئىدى؛ بەزىسى مانفىرىدقا ئوخشاش رېئاللىقتىن يىراقلاشتە چېكىگە يەتكەن بولۇپ، ھەممىدىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن؛ بەزىسى كانرات ۋە روسىفەرگە ئوخشاش جەمئىيەت ۋە تەبىئەتنىڭ زىيانكەشلىكى تۇپەيلى جەمئىيەتنى چىش - تىرنىقىغىچە ئۆچ كۆرۈپ، بۇزۇش ۋاستىسىنى قوللىنىپ ئۆچ ئېلىشنى خالىغان؛ بەزىسى دون جۇئانغا ئوخشاش قانداقتۇ ئەخلاق، ئەقىدە دېگەن نەرسىلەردىن قولىنى يۇيغان، ھېچ نەرسىگە پىسەنت قىلماي، سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ، جەمئىيەتنى مەسخىرە قىلىش بىلەن ئۆز كۆڭلىگە ئارام بەرگەن. بۇلارنىڭ ئەكسىچە، بەزىلەر مەرد - مەردانىلىكنى قەدىرلىگەن، ئاجىزلارغا يار - يۆلەكتە بولغان، ناھەقلىقلەرگە قارشى چىققان، كۆچلۈك ئەمما دۆت كۆچلۈكلەرگە پەشۋا بەرگەن، بۇ يولدا پۈتكۈل جەمئىيەتنى رەنجىتىپ قويۇشتىنمۇ قورقمىغان، ئاخىرقى مەزگىللەردىكى بايرون ئەنە شۇنداق كىشى ئىدى. دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان كىتابنىڭ باش قەھرىمانىنىڭكىگە ئوخشايتتى. لېكىن، ئۇ مانفىرىدقا ئوخشاش غەمكىن ھەم ئۈمىدسىز، كىشىلەردىن چەتتە يۈرۈشنى خالايدىغان كىشى ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇ زەردىسى قاينىاپ ئۆزىنى باسالماي يۈرەتتى، مەنمەنلىك قىلىپ، ھېچنېمىدىن قورۇنۇپ - قىسىنىپ ئولتۇرمايتتى، باشقىلارنىڭ سۆز - چۆچەك قىلىشىدىنمۇ چۆچۈپ كەتمەيتتى، بۇزۇش ۋە ئۆچ ئېلىشتا زادىلا ھېيىقىپ ئولتۇرمايتتى، ئۇنىڭ مەردانىلىكى ئوتلۇق يۈرىكىدىن

كېلىپ چىققان، ئۇ مۇستەقىللىقنى قەدىرلەيتتى، ئەركىنلىكنى قىزغىن سۆيەتتى، ناۋادا بىرەر قۇل ئۇنىڭ ئالدىدا پەيدا بولغاندا، ئۇ كۆڭلىدە قانچىلىك ئازابلانسىمۇ نەپرەتلىك كۆزىنى ئۇنىڭغا قادىغان بولاتتى. كۆڭلىدە ئازابلانغانلىقى قۇلنىڭ بەختسىزلىكىگە ھېسداشلىق قىلغانلىقى، نەپرەتلىك كۆزىنى قادىغانلىقى قۇلنىڭ قارشى چىقمىغانلىقىغا نەپرەتلەنگەنلىكى ئىدى. بايرونىڭ يۇنان مۇستەقىللىق كۈرىشىگە ياردەم بەرگەنلىكىنىڭ ۋە ئاخىر يۇنان قوشۇنىدا شېھىت بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ. بايرون ھۆرىيەت-پەرۋەر بولۇپ، ئۇ بۇرۇنلا ئەركىنلىك ۋە ھۆرلۈك ئۈچۈن ئۆز ۋەتىنىدىلا كۈرەش قىلىش ھاجەت ئەمەس، باشقا ئەللەر ئۈچۈنمۇ كۈرەش قىلالايدىغان بولۇش كېرەك، دېگەنىدى. شۇ دەۋردە ئىتا-لىيە ئاۋستىرىيىلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئەركىنلىكتىن مەھرۇم بولغان، شۇ سەۋەبلىك مەخپىي پارتىيە تەشكىللەپ مۇستە-قىللىق ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقانىدى. بايرونمۇ بۇ پارتىيە-گە مەخپىي قاتناشقان، ئەركىنلىك روھىنى قانات يايدۇرۇشنى ئۆزىگە ۋەزىپە قىلغانىدى. گەرچە قانخورلار بىلەن پايلاقچىلار ئۇ-نىڭ ئىزىدىن قالماي پايلاپ يۈرسىمۇ، ئۇ يەنىلا توختىماستىن پىيادە ۋە ئاتلىق سەيلە قىلىپ يۈرەتتى. كېيىنكى كۈنلەردە ئاۋست-رىيىلىكلەر مەخپىي پارتىيىگە بۈزغۇنچىلىق سالدى، ئۇمىد كە-سىلدى، لېكىن ئۇنىڭ ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىش روھىنى ھېچكىم ئۆچۈرەلمىدى. بايرونىڭ ئىتالىيە خەلقىگە بولغان تۇرت-كىسى ۋە ئىلھامى كېيىنكى دەۋرگىچە تەسىر قىلىپ، ماززى-نى[157] ۋە كاۋۇر[158] نى ھەرىكەتكە كەلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئىتالىيە مۇستەقىللىقى ئاخىر ئەملگە ئاشتى. شۇڭا، ماززىنى: ئىتالىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى بايرونىڭ ياردىمىدىن زادى ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئېلىمىز خەلقىنى ئويغاتتى! دەپ ئېيتىدۇ. بۇ ھەقتەتەن چىن كۆڭۈلدىن ئېيتىلغان سەمىمىي گەپ. بايرون

ئادەتتە يۇنانغىمۇ ئالاھىدە مۇھەببەت باغلىغان، ئۇنىڭ ئىدىيىسى خۇددى كومپاسنىڭ يېڭىسى ھەمىشە جەنۇبنى كۆرسىتىپ تۇرغاند-ەك ھەمىشە يۇنانغا مايىل تۇراتتى. شۇ دەۋرلەردە يۇنان ئۆز ئەركىنلىكىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان ھەمدە تۇركىيە زېمىنىغا قوشۇ-لۇپ كەتكەن، تۇركىيە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قارشىلىق كۆرسە-تىشكە جۈرئەت قىلالمايۋاتقانىدى. شائىر بۇنىڭدىن ئۆكۈنگەن، قايغۇرغان، ھېسسىياتىنى ھەمىشە ئۆز ئەسەرلىرىدە بايان قىلىپ، قەدىمىي يۇنانىڭ شەرەپلىك ئەنئەنىلىرىنى ياد ئېتىپ، كېيىنكى چۈشكۈنلۈكىدىن قايغۇرۇپ، ئۇنى بەزىدە ئەيىبلىسە، بەزىدە رىغ-بەتلەندۈرەتتى، ئۇلاردىن تۇركلەرنى ئۆز ۋەتىنىدىن ھەيدەپ چىقە-رىپ، دۆلىتىنى تىرىلدۈرۈپ، قەدىمىي شانلىق، ھەيۋەتلىك يۇنا-نىستانىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئۈمىد قىلاتتى. مەسىلەن، ئۇنىڭ «كاپىر» ھەم «دون جۇئان» سەرلەۋھىلىك شېئىرلىرىدىكى نارا-زىلىق ئىچىدىكى ئەيىبلەشلەرنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، ئۇمىدلىرىنىڭ سە-مىمىيلىكى بۇنىڭغا ناھايىتى ئوبدان دەلىل بولالايدۇ. 1823 - يىلى لوندوندىكى يۇنانلار جەمئىيىتى[159] يۇنانىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە ياردەم بېرىشنى ئۆتۈنۈپ بايرونغا خەت يازغان. بايرون ئادەتتە ئەينى زامان يۇنانلىرىدىن نارازى بولۇپ يۈرگەن ھەم ئۇلار-نى دەۋر قوللىرى، ئەركىن مىللەتنىڭ قۇل پۇشتىلىرى دەپ ئاتىغان، شۇڭا خەتكە دەرھال جاۋاب بەرمىگەن؛ ئەمما ھەققانىيەت يۈزىسىدىن ئاخىر بەربىر ماقۇل بولغان ۋە يۇنانىستانغا بارغان. يۇنان خەلقى ھەقتەتەن بايرون ئېيتقاندەك چۈشكۈن ئىدى. ئۇلار-نى قايتىدىن روھلاندۇرۇش ھەقتەتەن قىيىنغا توختايتتى. شۇڭا، ئۇ كېپالونىيە[160] يېرىم ئارىلىدا بەش ئاي تۇرۇپ، ئاندىن مىسسو-لۇنگى[161] شەھىرىگە يېتىپ بارغان. شۇ ۋاقىتتا يۇنانىڭ دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيىلىرى ناھايىتى قىيىن شارائىتتا تۇراتتى، بايرونىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ خۇشال بولغىنىدىن خۇددى خۇدا-

نىڭ ئەلچىسى كەلگەندەك سەپ تىزىپ قارشى ئالغان. ئىككىنچى يىلى 1 - ئايدا يۇنانىنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمىتى ئۇنى باش ۋازىرلىققا تەيىنلەپ، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان. ئەمما، يۇنانىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى مالىيىسى ئىنتايىن قىيىن بولۇپ، ئەسكەرلەرنىڭ يەيدىغان ئاشلىقى يوق، ۋەزىيەت ئوڭۇشسىزلى بولمايدىغان ھالغا كېلىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە سولىئوت[162] يالالانما قوشۇنلىرى بايرونىنىڭ مۇلايىملىقىنى كۆرۈپ، ناھايىتى جىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئازراق نارازى بولسا، ئەسكەرلىرى قوشۇننى تاشلاپ كېتىۋاتقان. يۇنانىدىكى مۇناپىقلار بايرونىنى رەسۋا قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى كۈشكۈرتكەن. بايرون قاتتىق غەزەپلىنىپ يۇنان خەلقىنىڭ مىجەزىنىڭ ئوساللىقىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئەيىبلىگەن. ئىلگىرى ئېيتقاندەك، دەۋر قۇلىرىنى قۇتقۇزماق ئەنە شۇنداق قىيىن ئىدى. بايرون يەنىلا ئۈمىدسىزلەنمەي، ئۆزى قول سېلىپ ئىنقىلابنىڭ ئېغىر يۈكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئەتراپىنى قورشىۋالغان قىيىنچىلىق ۋە خەتەرلىكلەرگە تاقابىل تۇرغان. ھەربىيلەر ئىچىدە زىددىيەت چىقسا ئۇلارنى كېلىشتۇرگەن، ئۇلارغا ئادەم بولۇشنىڭ يوللىرىنى ئۆزى باشلامچى بولۇپ ئۆگەتكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە پۇل قەرز ئېلىپ يوقسۇللارغا قۇتقۇزۇش بەرگەن، يەنە مەتبۇئاتچىلىق تۈزۈملىرىنى بېكىتىپ چىققان ھەمدە ئىستىھكاملارنى پۈختىلاپ، جەڭگە ئاكتىپ ھازىرلىق كۆرگەن. يۇنانىدىكى ئىچكى زىددىيەت ئۇنىڭ جىددىيلەشكەن مەزگىلدە، تۈركلەر ئۇشتۇمتوت مىسسولۇنگى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە 300 كىشىلىك سولىئوت يالالانما قوشۇنى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىۋالغان. كېسەل ياتقان بايرون بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندا قىلچە ھودۇقماستىن، پارتىيە - گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرنى تىنچىتىشقا تىرىشقان. ئۇلارنى بىر نىيەتتە سىرتقى دۈشمەنگە قارشى تۇرۇشقا

ئۇندىگەن. ئىچكى ۋە سىرتقى جەھەتتىن بىرلىشىپ كېلىۋاتقان ھۇجۇم توپەيلىدىن ھەددىدىن تاشقىرى چارچىغان، چارچاش ئۇزار-غانسېرى ئۇنىڭ كېسىلىمۇ بارا - بارا خەتەرلىك بولۇپ قالغان. ئۆلەر ۋاقتىدا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر قەغەز قەلەمنى كۆتۈرۈپ كېلىپ ئۇنىڭ ۋەسىيىتىنى يازماق بولغاندا، بايرون: ياق، كېچىكىپ قالدىڭلار، دەپ ئۇنىمىغان. كېيىن پەس ئاۋازدا بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ چىقىقان ۋە ئاخىر «گېپىم تۈگىدى» دېگەن. قول ئاستىدىكىلەر گېپىڭىزنى چۈشەنمىدۇق، دېگەندە، ئۇ: «چۈشەنمىدۇق؟ ھە، كېچىكتىڭلار!» دېگەن، تۈرقىدىن ئازابلىنىۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىرئازدىن كېيىن ئۇ يەنە: «مەن ئۆزۈمنىڭ ھەممە نەرسەمنى، ھەتتا ئۆزۈمنىڭ سالامەتلىكىمنى يۇنانغا بەردىم، ئەمدى جېنىمنىمۇ بېرىۋاتىمەن، ئەمدى بەرگۈدەك يەنە نېمەم قالدى؟» دېگەن ۋە جان ئۈزگەن. بۇ 1824 - يىل 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كەچ سائەت 6 بولغان ۋاقىت ئىدى. ھازىر ئۆز ۋاقتىدىكى ئەھۋاللارنى ئەسلىگەندە شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، دەسلەپكى مەزگىلدە بايرون ناھايىتى زور ئۈمىد بىلەن يۇنانغا بارغان ھەم ئۆزىنىڭ مەشھۇر تالانتىنى ئىشقا سېلىپ يۇنانىنىڭ قەدىمىي شان - شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولغان. ئۇنىڭچە، ئۇ قولىنى كۆتۈرۈپ بىرلا توۋلىسا، كىشىلەر ھەممىسى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭىدىغاندەك كۆرۈنگەن. چۈنكى، ئۇ ئۆزى بىر چەت ئەللىك تۇرۇپ، ھەققانىي غەزەپ بىلەن يۇنانغا جان كۆيدۈرۈۋاتقان يەردە يۇنانلىقلار ئەلۋەتتە ئۇزۇندىن بېرى چۈشكۈنلۈك ۋە چىرىكلىك ئىچىدە ياشاۋاتقان بولسىمۇ، كونا ئەنئەنىلىرى بولغاچقا، ۋىجدان تۇغىپ كەتمىگەچكە، ئۆز ۋەتىنىگە ئازراقمۇ مۇھەببەت بولماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ ئەمما ئاخىرىغا كەلگەندە، ئۆزىنىڭ ئويلىرى پەقەت بىر چۇش ئىكەنلىكىنى، ئەركىن مىللەتنىڭ قۇل پۇشتىلىرىنى قۇتقۇزۇش ھەقىقەتەن تەس

ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن. ئۇ ئۆلۈپ ئىككىنچى كۈنى يۇنان مۇستەقىل ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ شەرىپىگە مەملىكەت خاراكتېرلىك ماتەم بېلدۇرگەن، دۇكانلار تاقالغان، بايرونىڭ يېشىغا تەڭلەشتۇرۇپ 37 پاي توپ ئاتقان.

ھازىر بىز ئۇنىڭ ئىدىيىسى بىلەن ھەرىكىتىگە ئاساسەن ئىچىكى دۇنياسىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا، ئۇ تاقابىل تۇرىدىغان نەرسىنىڭ ھەممىسە ئۇنىڭغا يولۇقىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ھەرىكەتكە ئۆتىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئەمەلىي كۈچكە ئىگە قەدىرلىك باتۇر ئىكەنلىكىنى، غۇرۇرى كۈچلۈك ھەم كۈرەشكە خۇشتار ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ كۈرىشى ياۋايى ھايۋانغا ئوخشاشمايدىغانلىقىنى، بەلكى مۇستەقىللىق، ئەركىنلىك ۋە ئادەمگەرچىلىك يولىدا كۈرەش قىلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتكەندۇق، دېمەك، ئۇنىڭ ھاياتى يۇگەنسىز دولقۇنغا، قارا بورانغا ئوخشايدۇ، ئۇ ئالدىغا ئۇچرىغان بارلىق ساختا نەرسىلەرنى، يامان ئىللەتلەرنى سۈپۈرۈپ - تازىلاپ ماڭغان، ھېچنېمىدىن غەم - ئەندىشە قىلمىغان. روھى كۆتۈرەڭگۇ بولۇپ، قورۇنۇپ - قىسىنىپمۇ تۇرمىغان، ئەركىنلىك - ھۆرلۈك ئۈچۈن دۈشمەنلەرنى يوقاتمىغۇچە كۈرەشنى توختاتمىغان، تا ئۆلگۈچە كۈرەش قىلغان. ئۇ يەنە شۇنداق تۇز كۆڭۈل، سەممىي ئادەم بولۇپ، ئۆزىنى پەدازلاشنى بىلمەيتتى. جامائەت پىكرىنىڭ تەقدىر ۋە تەنقىدلىرىنى، ھەق بىلەن ناھەق، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ ئۆلچەملىرىنى سەممىي نىيەت بىلەن قىلىنغان ئەمەس، ئەكسىچە، ئەنئەنىۋى نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا قىلچە پىسەنت قىلمايتتى. شۇ دەۋرلەردە پۈتۈن ئەنگلىيە جەمئىيىتىنى ساختىپەزلىك قاپلاپ كەتكەن، كىشىلەر چاكىنا قائىدە - يوسۇنلارنى، ساختا تەكەللۇپلارنى ھەقىقىي ئەخلاق - پەزىلەت دەۋالغان، ئەركىنلىك ئىدىيىسى بىلەن جەمئىيەتنى تەتقىق قىلغان كىشىلەرنى ۋەھشىي

دەپ ئاتىۋالغانىدى. بايرون ئۆزى تاقابىل تۇرۇشقا ماھىر، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاق كۆڭۈل، سەممىي بولغاچقا، دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇرالمايتتى، شۇڭا ئۇ قابىلىنىڭ ئاغزى بىلەن: شەيتان دېيىلگەنلەر ھەقىقەتچى ئادەملەردۇر، دېگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇ جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنى ئۆزىگە دۈشمەن قىلىۋالغان، جەمئىيەتتىكى تەقۋادارلارمۇ شۇ سەۋەبلىك ئۇنىڭغا قارشى تۇرغان. ئاگمان بىر ۋاقىتلاردا گېپىدىن: بايرون ئەسەرلىرىنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتى بارمۇ؟ دەپ سورىغاندا، گېپىپ: «بايرونىڭ قەيسەر ۋە ئۆلۈغلۇقىنىڭ ئۆزى تەربىيىۋى ئەھمىيەت. ئۇنى چۈشەنگەن كىشى تەربىيىگەمۇ ئىگە بولىدۇ، شۇڭا بايرونىڭ ساپلىقى، ئەخلاق - پەزىلىتى ئۈستىدە سوئال قويۇشنىڭ نېمە ھاجىتى؟» دەپ جاۋاب بەرگەن. دېمەك، ئۆلۈغ ئادەمنى ئۆلۈغ ئادەملا چۈشىنىدىكەن. بايرونمۇ بۇرنس (R. Burns)[163] نى تەنقىد قىلىپ: بۇ ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسى زىددىيەت بىلەن تولغان، ئۇ ھەم دىلى يۇمشاق، ھەم قەيسەر؛ ھەم توك، ھەم زىل، ھەم رومانتىك، ھەم رېئال؛ ھەم ئالىيجاناب، ھەم پەسكەش؛ ئۇنىڭ مۇقەددەس تەرەپلىرىمۇ، ناپاك تەرەپلىرىمۇ بار، ئۇ ئەنە شۇنداق ئەبجەش ئادەم، دېگەنىدى. بايرونمۇ خۇددى شۇنداق، ئۇ ھەم غۇرۇر ئىدى، ھەم باشقىلارنىڭ قۇللۇقىغا ھەسرەت قىلاتتى، ھەم باشقىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان، ھەم باشقىلارنىڭ مۇستەقىللىقىغا يار - يۆلەك بولىدىغان، قارا بوراندا ئات مىنىشتىن قورقمىغىنى بىلەن ئېھتىياتچان ئىدى، ئۇرۇش قىلىشقا باتۇر، قورالنى قەدىرلەيدىغان، دۈشمەنگە قىلچە رەھىم قىلمايدىغان، ئەمما ئەسىرلەرنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىگە بەكمۇ ھېسداشلىق قىلىدىغان ئەرباب ئىدى. مېنىڭچە، شەيتانىنىڭ مىجەزى بەلكىم شۇنداق بولىدىغاندۇر؟! شەيتانلار شۇنداق بولۇپ قالماي، ئۆلۈغ ئەربابلارمۇ شۇنداق. ناۋادا دۇنيادىكى ئادەملەرنىڭ چۈمپەردىسىنى ئېلىپ تاشلاپ ئىخلاس بىلەن ئويلىغاندا، يامانلىقى

يوق، ساپ ۋە ئاق كۆڭۈل كىشىلەردىن نەچچىنى تاپقىلى بولار؟ جەمئىيەتنى بىر - بىرلەپ ئاختۇرۇپ چىققاندىمۇ تاپماق قىيىن. بايرون شەيتان دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئۇ ھەقىقەتتە ئادەتتىكى ئادەم بالىسى تۇرسا، بۇنىڭ نېمىسى غەلىتە؟ ئۇ ئەنگلىيىدە ئاياغ بېسىپ تۇرالمىغاچ، ئاخىر سەرسان بولۇپ چەت ئەلگە چىقىپ ئۆلۈپ كەتكەن. بۇنىڭغا پەقەتلا چۈمپەردىسى يوقلۇقى سەۋەب بولغان. بايرون قارشى چىققان، لېكىن تا ھازىرغىچە ھەقىقىي ئادەم- لەرگە داۋاملىق زىيان يەتكۈزۈۋاتقان نەرسىلەر ئەنە شۇ. قاراڭلار، ساختىپەزلىكنىڭ كاساپىتى نەقەدەر چوڭ! بايرون ئادەتتە شېئىرنى ناھايىتى ئىخلاس بىلەن يازاتتى. ئۇ: «ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ باھالىرى بىلەن مېنىڭ قىلچە كارىم يوق، مېنىڭ شېئىرىمدىن لەززەت تاپىمەن دېسىمۇ مەيلى. ئۇلارنىڭ ھەۋەسلىرىگە لايىق يېزىش قانداقمۇ مۇمكىن؟ مەن قەلەمنى قولغا ئالغاندا ئۇلارنىڭ ئايالىرىنى، قىزلىرىنى ۋە چاكىنا كىشىلەرنى كۆزدە تۇتۇپ ئەمەس، پۇقرانى كۆزدە تۇتۇپ يازىمەن، پۈتۈن زېھنىم، پۈتۈن ھېسسىياتىم، پۈتۈن ئىرادەم ۋە مەنىۋى كۈچۈمنى ئۇلارنىڭ كۈس - كۈس ماختاشلىرىغا ئېرىشىش ئۈچۈن سەرپ قىلمايمەن، دېگەندى. بۇ گەپلەردە ئۇنىڭ روھى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ، بۇ سۆزلەر كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارلىرىنى چېكىدۇ، سادا قوزغايدۇ، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى پۈتۈن ياۋروپاغا تارقالغان. ئەنگلىيە شائىرلىرىنىڭ ئىچىدە مۇنداق ئادەمدىن ئىككىنچىسىنى تاپقىلى بولمايدۇ. پەقەت ئىسكوتلىنىڭ ھېكايىلىرىنى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرسا بولار. ئەگەر بايرونىنىڭ تەسىرى قانچىلىك؟ دەپ سورىسىڭىز، ئىتالىيە بىلەن يۇنانىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. ئۇنىڭدىن باشقا ئىسپانىيە، گېرمانىيە- لەرمۇ ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئاندىن سلاۋىيانلارنىڭ ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ روھىنى يېڭىلىغان، تەسىرىنىڭ قانچىلىك بولغانلىقىنى تەپسىلىي سۆزلەپ ئولتۇرمىساقمۇ

بولار. ئۇنىڭ ۋەتىنىدىن يەنە بىر شېللىي چىققان، كاتىس (John Keats)[164] مۇ شاياتۇن دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، بايرونغا ئوخشاشمايدۇ، شۇڭا بۇ يەردە توختالمايمىز.

6

شېللىي ئاران 30 يىللا ئۆمۈر كۆردى. ئۇنىڭ 30 يىللىق ھاياتى بىر مۆجىزە، شۇنداقلا قاپىيىسى كېلىشمىگەن بىر پارچە شېئىر. ئۇ ياشىغان دەۋر جاپا - مۇشەققەتلىك، خەتەرلىك دەۋر، ئۇ ئۆزىمۇ قەيسەر، ئېگىلمەس ئىدى، جەمئىيەت ئۇنى ياقتۇرمايتى، ئۇمۇ جەمئىيەتنى ياقتۇرمايتتى، كىشىلەر ئۇنىڭ مەيلىگە باقمايتتى، ئۇمۇ كىشىلەرنىڭ مەيلىگە باقمايتتى. ئۇ ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىدا مۇھاجىر بولۇپ ياشىغان، قىرانغا يەتكەندە ۋاقىتسىز ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ ھاياتى بىر تراگېدىيە دېيىلسە، ئېھتىمال مۇبالىغە بولمىسا كېرەك. شېللىي 1792 - يىلى ئەنگلىيىدە بىر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. قەددى كېلىشكەن، ئۆزى چىرايلىق، كىچىكىدىن تارتىپ خىيالچان يىگىت ئىدى، ئوتتۇرا مەكتەپكە چىققاندا، ساۋاقداشلىرى ھەم ئوقۇتقۇچىلىرى ئۇنى ياقتۇرمىدى، بوزەك قىلدى، ئۇنىڭ چىداشقا تاقىتى قالمىدى، شائىرنىڭ قەلبىدە قارشىلىق بىخلىرى ئاللىقاچان ئۇندۇرمە بولغانىدى. كېيىن ھېكايە يېزىپ ئالغان قەلەم ھەققىگە سەككىز دوستىنى مېھمان قىلغانىدى، «سەۋدايى» نامىنى ئالدى. كېيىن ئوسىپ ئۇندۇرستېتىغا كىرىپ پەلسەپە ئوقۇدى، كۆپ قېتىم خەت ئارقىلىق مەشھۇر كىشىلەردىن ئۆگەنمەكچى بولدى. ئۇ دەۋرده دىنىي ھوقۇق جاھىل ھەم دۆت پوپلارنىڭ قولىدا ئىدى، شۇڭا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە توسقۇنلۇق قىلغانىدى، شېللىي ئوتتۇرىغا چىقىپ «ئاتېئىزمنىڭ زۆرۈرلۈكى» نى يېزىپ چىقتى. ئەسەرنىڭ ئومۇمىي

مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: مېھىر - شەپقەت، مۇھەببەت ۋە باراۋەر-لىك دۇنيانى جەننەتكە ئايلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم ئامىلى، دىن مۇشۇ ئىشلار ئالدىدا ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەس بىر ئىش بولۇپ، بولمىسا-مۇ بولۇۋېرىدۇ. بۇ كىتاب ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، مەكتەپ مۇدىرى كۆرۈپ قاتتىق چۆچۈپ، ئاخىر ئۇنى مەكتەپتىن ھەيدەپ چىقارغان؛ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان دادىسىمۇ قورقۇپ كەتكەن ھەم مەكتەپكە بېرىپ گۇناھىنى تىلەشنى ئېيتقان. لېكىن، شېللىي ئۇنىمىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۆيىگە بارالمىغان. جاھان شۇنچە كەڭ بولسىمۇ، ئۇ ئۆز يۇرتىغا سىغمىغان. شۇنىڭ بىلەن لوندونغا بارغان. شۇ ۋاقىتتا ئۇ ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، دۇنيادا يالغۇز قالغان، ئۇرۇق - تۇغقان، يار - بۇرادەرلىرىدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەن. نەتىجىدە جەمئىيەت بىلەن كۆرەش قىلماي بولماي-دىغان ھالغا كەلگەن. كېيىن ئۇ گودۋىن (W. Godwin) [165] بىلەن تونۇشقان ھەم ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ مېھرىبانلىق رو-ھى تېخىمۇ ئۇرغۇغان. ئىككىنچى يىلى ئېرلاندىيىگە بېرىپ، يەر-لىك كىشىلەرگە سىياسىي - دىنىي جەھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى چاقىرىق قىلغان، ئەمما ھېچقانداق نەتىجە چىقمىغان. 1815 - يىلى ئۇنىڭ «ئالاستور» (Alastor) [166] شېئىرى ئېلان قىلىنغان. شېئىردا خىيالغا بېرىلگەن بىر ئادەمنىڭ ساھىبجامال قىز ئىزدەپ نەنەلەر يۇرۇپ، ئاخىر بىر قاقاس دالىدا ئۆلگەنلىكىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنى تەسۋىرلىگەن. كېيىنكى يىلى ئۇ شۆھرەتسىزىيىدە بايرون بىلەن تونۇشىدۇ، بايرون ئۇنى، شېئىرغا ئوخشاش باتۇر ئىكەنسەن، شېئىرنىمۇ ياخشى يازىدىكەنسەن، دەپ ماختايدۇ. ئەمما، جەمئىيەتتە باشقا كىشىلەر ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بەرمىگەن. يەنە بىر يىلدىن كېيىن «ئىسلام غازاتى» ئەسىرىنى يېزىپ چىققان، شېللىينىڭ غايىلىرى مانا مۇشۇ ئەسەردە نامايان بولغان. ئەسەرنىڭ قەھرىمانى روئان ئۆزىنىڭ قىزغىن سۆزمەنلە-

كى بىلەن ئەلنى ئويغاتقان، ھۆرلۈكنى تەرغىب قىلغان، مۇستە-بىتلىك تۈزۈمىنى سۆككەن، ئەمما ھەققانىيەت ئاخىر مەغلۇپ بو-لۇپ، ئەزگۈچىلەر غەلىبە قىلغان، روئان ھەققانىيەت يولىدا شە-ھىت بولغان. شېئىر چەكسىز ئۇمىد ۋە ئېتىقاد، تۇگىمەس - پۈتمەس مۇھەببەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تا ئۆلگۈچە كۈرەش قىلىدىغانلىقى تەسۋىرلەن-گەن. روئان ئوبرازى ئەمەلىيەتتە شائىرنىڭ، يەنى شېللىينىڭ سىمۋولى.

شېللىي ئەسەرلىرىگە كەلسەك، ئۇنىڭ «پرومېتئوسنىڭ ئەر-كىنلىككە چىقىشى» ۋە «سېنسى» قاتارلىق شېئىرىي دراملىرى ئالاھىدە مەشھۇر. ئالدىنقى ئەسەرنىڭ ۋەقەسى گرېك ئەپسانىلىرى-دىن ئېلىنغان، مەزمۇن جەھەتتە بايرونىنىڭ «قابىل» ئەسىرىگە ئوخشاپ‌راق كېتىدۇ. ئۇ پرومېتئوسنى ئىنسانىيەتنىڭ سىمۋولى قىلىپ، مېھرىبانلىق، ھەققانىيەت ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن قۇربان بېرىشتىن قورقماي، ئەزگۈچىلەرنىڭ خۇداسى يۇپىتېرغا قارشى چىققانلىقى، ئەرشتىن ئوتنى ئوغرىلاپ ئىنسانىيەتكە تەقدىم قىلغان-لىقىنى، ئاقىۋەت تاقاق باغلاپ قويۇلغانلىقىنى، بۇركۈت ھەر كۈنى ئۇنىڭ گۆشىنى چوقۇپ يېيىمۇ، ئاخىرغىچە باش ئەگمىگەنلىكى-نى، يۇپىتېرنىڭ ئاخىر چېكىنىشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ.

پرومېتئوس كاسىيا ئىسىملىك بىر قىزنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. كاسىيامۇ ئۇنى ياخشى كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مۇرادىغا يېتىدۇ. كاسىيانىڭ ئوبرازى ئاپتورنىڭ غايىسى، «سېنسى» نام-لىق ئەسىرنىڭ ۋەقەسى ئىتالىيە تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان. ئەسەردە سېنسى ئىسىملىك بىر قىز بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى رەھىمسىز، يولسىز بىر ئادەم، ئۇ ئائىلىسىدىكىلەرگە ۋەھشىيانە زىيانكەشلىك قىلىدۇ، سېنسى ئاخىر دادىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. ھۆكۈمەت

ئۇنى، ئۆگەي ئانىسىنى، ئاكا - ئۇكىلىرىنى بىراقلا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. بەزى ئوبزورچىلار بۇنى ۋاپاسىزلىق، دەپ ھېسابلىغان. ئەمما، يارامسىز ئەھۋال بۇ جاھاندا تۇگەپ قالمايدۇ. مەسىلەن، جۇڭگودىكى «چۇنچيۇ» ناملىق ئەسەرنى ئالىدىغان بولساق، ئۇ پەيغەمبەرنىڭ قولىدىن چققان بولسىمۇ، بۇ خىل ئىشلار تولۇپ يېتىپتۇ، بەلكى كۆپىنچىسى ئەينەن يېزىلغان. شۇنداق ئىكەن، بىز شېللىينىڭ ئەسەرلىرىنى باشقىلارغا ئەگىشىپ ئەيىبلىسەك بولامدۇ؟ يۇقىرىقى ئىككى پارچە ئەسەرنى شائىر پۈتۈن زېھنىنى سەرپ قىلىپ يېزىپ چققان. «مەن ئۆز شېئىرلىرىمنى ئاممانا ئۇچۇن يازدىم، شېئىرنى ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىپ باردۇ» دېگەن. يەنە: «ئۇنى سەھنىدە ئويناشقا بولىدۇ» دېگەن. ئەمما، ئەسەر يېزىلىپ پۈتكەندە، ئەمەلىي ئەھۋال ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چققان، جامائەت بۇنى ئوقۇشقا بولمايدۇ دېسە، ئارتىسلار سەھنىدە ئويناشقا بولمايدۇ، دېگەن. شېللىي ئۆز شېئىرىنى ساختا، چىرىك، يامان ئۆرپ - ئادەتلەرگە قارشى تۇرۇش تۇپەيلىدىن يازغانىدى. ئۇنىڭ شېئىرى يەنە شۇ ساختا، چىرىك، يامان ئۆرپ - ئادەتلەر تەرىپىدىن بوغۇپ تاشلاندى. مانا بۇ دەل XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەنۇي ھايات دۇنياسىدىكى جەڭچىلەرنىڭ ھەققانىيەت يولىدا ئۆلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىدۇر. ئەمما، ئۆتكەن كۈنلەر ئۆتۈپ كەتتى، شېللىينىڭ ھەقىقىي قىممىتى بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە نامايان بولماقتا. يېڭىلاش دولقۇنى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ بىر گۇرۇھ بولغان گودۇننىڭ ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شائىر قوللاشقا ئېرىشىشكە ۋە ئۇنىڭ ئاۋازى كىشىلەر قەلبىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ئورۇن ئېلىشقا باشلىدى. ئادالەت، ئەركىنلىك ھەقىقەت ھەم مېھرىبانلىق، ئۇمىد دېگەن نەرسىلەر كونكرېت ئوبرازغا ئايلاندى. روئان، پرومېتئوس ياكى ئىسلام غازىلىرى كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىپ، كونا ئۆرپ - ئادەتلەرگە قارشى

بۇزغۇنچىلىقنى جېنىنىڭ بارىچە تەشەببۇس قىلىپ، ئازراقمۇ رەھىم - شەپقەت قىلمىدى. كونا ئۆرپ - ئادەتلەر بۇزۇپ تاشلانغاندىن كېيىن يەنە نېمىلەر قالدى؟ يېپىيېڭى ئىسلاھات روھىلا قېپقالدى، XIX ئەسىردىكى يېڭى بۇرۇلۇش مانا مۇشۇ روھقا تايانغاندى. بۇرنىس نەرە تارتىپ ماڭغان بولسا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بايرون، شېللىيلار ئەگىشىپ كونا ئىللەتلەرنى سۆككەن ۋە چەتكە قاققان. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بارا - بارا ھازىرقى ھالەتكە قانائەتلىنىپ ئولتۇرماستىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى جىددىي تەلەپ قىلغان. شۇڭا، جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلارغا نەپرەتلەنگەنلىكى ۋە ئۇلارغا بەتنام قويغانلىقى، ئۇلارنىڭ بىر تەرەپلىمە كۆزقاراشلىرىنىڭ نەتىجىسىدىنلا ئىبارەت، خالاس. ئەگەر ھەقىقىي ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، يورۇقلۇق بىلەن ئۇمىد بۇزۇشنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. يامان نەرسىلەر يوقىتىلسا خەلقە ياخشى ئەمەسمۇ؟ بۇزغۇنچى دېگەن گەپ جاھىل، دۆت پوپلارنىڭ ئاغزىدىن چىقىدىغان گەپ، جەمئىيەتتىكى ئەپكار ئاممانا ھەرگىز ئۇنداق دېمەيدۇ. ئەگەر كىشىلەر غەرەز ئۇقسا ئىسلاھات تېخىمۇ ئەۋج ئالغان بولاتتى! شېللىي رومانتىك ئىدىيىدىكى ئادەم بولۇپ، غايىسىدىن زادى قايتمىغان، مەردانىلەرچە ئالغا ئىلگىرىلىگەنكى، ھەرگىز ئارقىغا چېكىنمىگەن. چۇشەنچىلىرى يۇزە ئادەملەر ئۇنى چوڭقۇر چۇشىنىپ يېتەلەيدۇ. ئەگەر ئۇنى ھەقىقىي چۇشىنىمەن دەيدىغانلا بولسا، ئۇنى پەزىلىتىنىڭ ئېسىللىقىنى، پەلەكتىن ئاشقان غەيرىتىنى، تولۇپ تاشقان قىزغىنلىقىنى، يىمىرىلمەس ئىرادىسىنى، رومانتىكا ۋە فانتازىيىگە باي قابىلىيىتىنىڭ چېكىگە يەتكەنلىكىنى كۆرەلەيدۇ؛ مۇشۇ چەك ھەقىقىي گۈزەللىك ھېسابلىنىدۇ. ئاۋگۇستىن[167]: «مېنىڭ سۆيگۈ مەشۇقۇم يوق، ئەمما سۆيگۈ ئارزۇيۇم بار، شۇڭا سۆيگۈمنى ئۇمىد بىلەن قانائەتلەندۈرىمەن» دېگەنىدى. شېللىيمۇ شۇنداق ئىدى.

دى. شۇڭا، ئاخىر رېئال جەمئىيەتتىن قول ئۈزۈپ، فانتازىيىگە بېرىلدى، غايىۋى چەككە يېتىش ئۈمىدىدە بولدى. ئۇ يەنە نەپىس ئاۋازى بىلەن تېخى ئويغانمىغان كىشىلەرگە ئىنسانىيەت تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى بىلدۈرۈشكە، ھاياتنىڭ قەدىر - قىممىتى نېمە ئىكەنلەكىنى چۈشەندۈرۈشكە ئۆگەتتى، ھېسداشلىق روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش روھىغا ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنى ئۇلۇغ غايىگە ۋە دەۋرگە يېتىش يولىدا باتۇرلۇق بىلەن ئىلگىرىلەشكە رىغبەتلەندۈردى. ئەمما، جەمئىيەت ئۇنى «شەيتان» دەپ ئاتىدى. شېللىي شۇ سەۋەبلىك يېتىم قالدى؛ كىشىلەر ئۇنى چەتكە قاقتى، ئۇنى كىشىلەر ئارىسىدا ئۇزاق ياشىيالمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى، ئەزگۈچىلەر غەلىبە قىلدى، ئۇ ئالاستور چۆلىدە ئۆلدى.

شائىرنىڭ كۆڭلىگە ئارامبەخش ئەتكۈچى بىردىنبىر نەرسە تەبىئەت ئىدى. ھايات چۈشىنىپ بولمايدىغان، جەمئىيەت ئىشىنىپ بولمايدىغان بىرنەرسە بولۇپ تۇرغاندا، ساختىلىقى يوق تەبىئەت چەكسىز يېقىملىق بولۇپ تۇيۇلدۇ. ھەممە ئادەم ئېھتىمال شۇنداق بولسا كېرەك، ئالغان تەربىيىلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى تۈپەيلى ھېسسىياتلىرىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. شۇڭا، ئەمەلىي مەنپەئەت كۆزىنى باغلىۋالغان ئادەملەر تەبىئەت دۇنياسىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭدىن ئالتۇن - كۈمۈش، بايلىق يۇلۇۋالماقچى بولىدۇ؛ ئەقىل - پاراسىتىنى ئىلىم - پەنگە سەرپ قىلمىغان كىشىلەر تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تېپىش كويىدا بولىدۇ؛ پەس ئارزۇ - ھەۋەسىتىكى كىشىلەر ئەتىيازىدىن قىشقىچە تەبىئەتنىڭ ئېسىللىقى، ئۇلۇغلۇقى ۋە گۈزەللىكىگە قىلچە پەرۋا قىلماي، ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى تەۋەككۈل كېمىسىگە تاشلىۋېتىپ، 100 يىل ياشىسىمۇ يورۇقلۇقنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەي ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يەردە، خۇددى كىچىك بالىغا

ئوخشاش تەبىئەت قوينىدا ژىلىقلاپ كۈلۈپ يېتىشىنىڭ ئەھمىيىتىنى قانداقمۇ چۈشەنسۇن؟! شېللىي بالىلىق دەۋرىدە تەبىئەت دۇنياسىنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ: «مەن كىچىكىمدىن تارتىپ تاغ - دەريالارنى، ئورمانلارنى، تاغ - جىلغىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ گۈزەل ھەم جەمجىتلىقىنى ياخشى كۆرەتتىم. يار بويىلىرى ۋە چوققىلاردا ئويۇن - تاماشا قىلاتتىم، خېيىمخەتەر مېنىڭ ھەمراھىم ئىدى» دەيدۇ. ئۇنىڭ ھاياتىنى كۆزىتىپ چىققاندا، خۇددى ئۆزى ئېيتقاندەك ئىكەن، ئۇ كىچىكىدە قويۇق ئورمانلىق، چوڭقۇر جىلغىلار-نىڭ ئېچىگە كىرىپ ئويناغان، سەھەردە كۇننىڭ چىقىشىنى، كېچىدە يۇلتۇزلارنى تاماشا قىلغان. چوڭ شەھەرلەردىكى كىشىلەر-نىڭ گۈللىنىشى ۋە چۈشكۈنلىشىشلىرىنى كۆزەتكەن، بەزىدە تارىخ-تا بولۇپ ئۆتكەن زۇلۇملار ۋە قارشىلىقلارنى ئويلىغان؛ ۋەيران بولغان قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ قالدۇق ئىزلىرى، ئۆرۈلۈپ كەتكەن ئۆيلەردىكى كىشىلەرنىڭ ئاچ - يالىڭاچلىق دەرد - ئەلەملىرىمۇ ھەمىشە ئۇنىڭ ئەزىرىدىن چەتتە قالالمىغان. ئۇ غايىسىنىڭ يۈكسەكلىكى بىلەن باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇراتتى. تەبىئەت دۇنياسىنى كۆزەتكەندىمۇ ئۇنىڭ سىرلىرىدىن تۈيغۇ پەيدا قىلالايتتى. جاھاندىكى بارلىق نەرسىلەر ئۇنىڭ نەزىرىدە ئۆزىگە ھېسداشلىق قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى، ئۇلاردىن مېھرىنى ئۈزەلمەيتتى، شۇڭا ئۇنىڭ يۇرەك تارى تىترىگەن ھامان، تەبىئەت دۇنياسىغا ماس ھالدا لىرىك ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقاتتى. بۇ ئەسەرلەر كۈچلۈك تەسىر-چانلىقى، ئۆزگىچىلىكى بىلەن شېكسپىر[168] ئەسەرلىرىدىن قالسىلا ئەك ئالاھىدە ئىدى. شېللىي 1819 - يىل باھاردا رىمغا كېلىپ ماكانلاشقان، ئىككىنچى يىلى پىسا[169]غا كۆچۈپ بارغان، بايرون ۋە باشقا كۆپلىگەن دوستلىرى شۇ يەرگە يىغىلغان. بۇ ئۇنىڭ ئۆمرىدە ئەڭ خۇشال ئۆتكەن ۋاقىتلار ئىدى. 1822 - يىل 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئۇ دوستلىرى بىلەن بىرلىكتە

قېيىققا چۈشۈپ دېڭىز سەيلىسىگە چىققان، تۈيۇقسىز قارا بوران كۆتۈرۈلۈپ، چاقماق چاققان، دولقۇن بېسىلغاندا قېيىق غايىب بولغان، بايرون بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئەنسىرەپ ئادەم چىقىرىپ ھەممە ياقنى ئاختۇرغان، ئاخىر دېڭىز بويىدىن شائىرنىڭ جەسىتىنى تاپقان. شۇنداق قىلىپ ئۇنى رىمغا دەپنە قىلغان، شېللىي ھايات ۋاقتىدا ھايات بىلەن ئۆلۈمنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشقان. ئۇ: «كەلگۈسى ئۈستىدە ئەپلاتون بىلەن بېكوننىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىگە ناھايىتى قايىل بولدۇم، مېنىڭ كۆڭلۈم تىنچ، ھېچنېمىدىن قورقمايمەن، ئۈمىدلىك ياشايمەن، ئادەمنىڭ روھى ھايات ۋاقتىدا ھەمىشە ئۆز جىسمىنىڭ چەكلىمىلىرىگە ئۇچرايدۇ، قابىلىيەتىمۇ خۇددى قارا بۇلۇت قاپلىۋالغاندەك ئىسكەنجىدە تۇرىدۇ، ئۆلۈملا ئۆز جىسمىنىڭ چەكلىمىلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، روھنىڭ سىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ» دېگەنىدى. ئۇ يەنە: «مەن بۇ سىرنى ئۇقمايمەن، ئىسپاتلاپمۇ بېرەلمەيمەن، ئىچكى دۇنيادىكى ئەڭ سىرلىق پىكىرلەرنى تىل بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن، بۇنىڭ تېگىگە ئۆزۈممۇ يېتەلمىدىم، ئېھ، ھايات بىلەن ئۆلۈم مەسىلىسى چوڭ مەسىلە ئىكەن، داۋالىسىمۇ بەك سىرلىق ئىكەن، ئوتتۇرىغا قويۇپ قويۇپلا ھەل قىلماسلىققا شائىر ئۇنمايدۇ، ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر چارىسى يەنە شۇ بىرلا ئۆلۈم» دەپ ئېيتقان. شۇڭا، شېللىي بىر كۈنى كېمىدە كېتىۋاتقاندا، خۇشال ھالدا: «مەن ئەمدى ھايات بىلەن ئۆلۈمنىڭ سىرىنى ئېچىپ بېرەلەيدىغان بولدۇم» دەپ توۋلاپ، ئۆزىنى دېڭىزغا ئاتقان، بىراق ئۇ قېتىم ئۆلمەي قالغان. يەنە بىر كۈنى دېڭىز ياقىسىدا سۇ ئۈزۈۋاتقاندا، ئۇ سۇدا يېتىۋېلىپ قويۇپ كېتىشكە ئۇنىمىغان، دوستلىرى تارتىپ چىقىپ قۇتقۇزغاندىلا ھوشىغا كەلگەن. ئۇ: «كىشىلەر قۇدۇقىنىڭ ئىچىدە ھەقىقەت بار دەيدۇ، مەن ھەمىشە قۇدۇققا چۈشۈپ تەكشۈرۈپ باقسام دەيمەن، مەن قۇدۇققا

چۈشۈپ ھەقىقەتنى تاپقاندا، سىلەر مېنىڭ جەسىتىمنى تاپسىلەر» دېگەن. ھازىر شېللىي ئۆلۈپ كەتتى، ھاياتنىڭ سىرىنىمۇ ھەقىقىي چۈشەنگىلى بولاتتى، ئەمما بۇ داۋالىنى بىلىدىغان ئادەم يالغۇز شېللىي ئىدى.

7

سلاۋىيانلار ئىدىيە جەھەتتە غەربىي ياۋروپالىقلاردىن پەرقلىنىدۇ، شۇنداقتىمۇ بايرونىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى تېزلىكتە سلاۋىيانلار ئارىسىغا يېتىپ بارغان، ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمىغان، رۇسلار XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەدەبىيات ساھەسىدە يېڭى ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ تەدرىجىي ھالدا مۇستەقىل راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن، مۇۋەپپەقىيەتلىرى كۈنسايىن كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان، ھازىرقى كۈنگە كەلگەندە باشقا ئىلغار دۆلەتلەر بىلەن بىر قاتاردا تۇرالايدىغان سەۋىيىگە يېتىپ، غەربىي ياۋروپا لىقلارنى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى. ئەگەر رۇس ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشىنى خالىس كۆزىتىپ چىقىدىغان بولساق، پۇشكىن، لېرمونتوف، گوگوللارنىڭ ئۇل سېلىپ بەرگەنلىكىنى كۆرەلەيمىز، پۇشكىن بىلەن لېرمونتوف شېئىر بىلەن داڭق چىقارغان، بايرونىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان؛ گوگول بولسا جەمئىيەت ھاياتىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى تەسۋىرلەش بىلەن نام چىقارغان، ئۇ ئالدىنقى ئىككىسىگە ئوخشاشمايدۇ.

پۇشكىن 1799 ـ يىلى موسكۋادا تۇغۇلغان، كىچىكىدىلا شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن، ئەدەبىيات ساھەسىدىكىلەر ئىچىدە دەسلەپ رومانتىزمنى يارىتىپ، چوڭ داڭق چىقارغان. شۇ دەۋردە روسىيىنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرى ناھايىتى كۆپ، ۋەزىيىتى خەتەر-

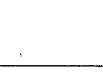
لىك ئىدى. پۇشكىننىڭ كۆپلىگەن شېئىرلىرى كىنايە بولغىنى ئۈچۈن كىشىلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنى چەتكە قېقىپ، سەبرىيىگە سۈرگۈن قىلماقچى بولۇشقان. شۇ چاغدا جەمئىيەتتىكى بىرنەچچە ئاتاقلىق يازغۇچىلارنىڭ ھامىيلىقى بىلەن سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنىشتىن كەچۈرۈم قىلىنىپ، جەنۇبقا سۈرگۈن قىلىنغان، ئۇ شۇنىڭدىن تارتىپ بايرونىنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇشقا كىرىشكەن ھەم بايرونىنىڭ ئۇلۇغلۇقىدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەن، شېئىرنىڭ ئىدىيىسى ۋە شەكلى جەھەتتە ئۇنىڭ تەسىرىگە يولۇقۇپ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان، پارچە شېئىرلىرىدىمۇ بايرونغا تەقلىد قىلغان؛ بولۇپمۇ ئۇنىڭ «كافكاز تۇتقۇنى» ناملىق ئەسىرى «خالىرولدنىڭ ساياھىتى» گە بەك ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەسەردە دۇنيادىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن بىر رۇس يىگىتنىڭ يۇرتىدىن يىراق بىر جايغا قامالغانلىقى، بىر قىزنىڭ ئۇنى قۇتقۇزۇپ قويۇۋەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ياشلىق ھېسسىياتىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكى، ئەمما ئاخىر ئۆزى تەنھا قايتىپ كەتكەنلىكى يېزىلغان. ئۇنىڭ «گىپسى» ناملىق شېئىرىمۇ خۇددى شۇنداق. گىپسى، يەنى سىگانلار ياۋروپادىكى كۆچمەن مىللەت، چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرىدۇ. جاھاندىن بەزگەن ئالگا ئىسىملىك بىر كىشى گىپسىلارنىڭ ئاجايىپ چىرايلىق بىر قىزىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە شۇ مىللەت قاتارىغا ئۆتۈپ، قىز بىلەن توي قىلىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ كۈنداشلىقى قاتتىق بولغاچقا، قىزنىڭ باشقا بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقىنى بارا - بارا سېزىپ قالىدۇ، ئەڭ ئاخىر قىزنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. قىزنىڭ دادىسى ئۆچ ئىلىشنىڭ ئورنىغا ئۆيدىن ھەيدەپ چىقىرىپلا توختايدۇ. بۇ ئىككى پارچە شېئىردا بايرونىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى چېلىقىپ تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن زور دەرىجىدە پەرقلىق جايلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭدىكى قەھرىمانلارنىڭ كۆپچىلىكى پۈتۈنلەي جەمئىيەتتىن سىقىپ چىقىرىلغان، ئەمما يەنىلا ئالىيجاناب دەۋرىدىكى

روسىيە جەمئىيىتىدىن ئايرىلمىغان شەخسلەر ئىدى. ئۇلار بىر بۇغدايدا سەمرەپ، بىر بۇغدايدا ئورۇقلايتتى. جاھاندىن زېرىكىش كەيپىياتى بولسىمۇ، ئىرادىسى قەتئىي ئەمەس ئىدى. پۇشكىن بۇ خىل كىشىلەرگە ھېسداشلىق قىلمايتتى. ئۇ ئىنتىقام ئېلىشقا ئالدىرىغىنى بىلەن ئىدىيە ۋە نۇقتىئىنەزەرلىرى باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرمايدىغان ئادەملەرنى ئەيىبلەيدۇ ۋە بۇ يېتەرسىزلىكلەرنى يېپىپىمۇ ئولتۇرمايدۇ. شۇڭا، جەمئىيەتتىكى ساختىلىق بىلەن ئاق كۆڭۈللۈك كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا روشەن گەۋدىلەنسىمۇ گىپسى خەلقىنىڭ سەمىمىي، ساپ، ساددا خاراكتېرىمۇ سېلىشتۇرۇش ئارقىسىدا تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. ئوبزورچىلارنىڭ پۇشكىن تەدرىجىي ھالدا بايرونچە قەھرىمانلارنى سۆيۈشتىن ۋەتەنىنىڭ ئاق كۆڭۈل خەلقىنى سۆيۈشكە يۈزلەندى، دېگەن گېپى مۇشۇ دەۋرنى كۆزدە تۇتقان. ئۇنىڭدىن كېيىن «ئېۋگېنىي ئونېگىن» شېئىرىنى يازغان. ئەسەرنىڭ ماتېرىيالى ناھايىتى ئاددىي، لېكىن سۆز - جۈملىلىرى ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ، شۇ دەۋردىكى روسىيە جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇ بۇ شېئىرنى سەككىز يىل ئىچىدە يېزىپ ۋە ئۇڭشاپ چىققاچقا ئۇنىڭ تەسىرلىرىمۇ ئوخشاشمايدۇ، شۇڭا پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىشى بېشى بىلەن ئاخىرىدا زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، دەسلەپكى ئىككى بابتا بايرونىنىڭ تەسىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ قەھرىمانى ئونېگىن پۈتۈن كۈچى بىلەن جەمئىيەتكە تاقابىل تۇرىدىغان، جاھاندىن ئۈمىد ئۈزگەن، بايرونچە قەھرىمانلار جاسارىتىگە ئىگە قىلىپ تەسۋىرلەنگەن، لېكىن ئۇ فانتازىيىدىن ئايرىلغان، چىنلىقا تەدرىجىي يېقىنلاشقان بولۇپ، شۇ زامانداكى روسىيە ياشلىرىنىڭ مىجەزىگە تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. كېيىنكى ئوبيېكتىپ شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، شائىرنىڭ مىجەزىدىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا بولىدۇ، نەتىجىدە بايرونىنىڭ تەسىرىدىن ئاستا -

ئاستا قوتۇلۇپ، ئىجادىيەتتە بارا ـ بارا مۇستەقىل ئۇسلۇب تىكـ
لەشكە باشلايدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن ئەسەرلىرى تېخىمۇ نەپىسلىشىدۇ،
ئىجادىيىتىمۇ مول بولىدۇ. ئۇنىڭ بايرونىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇـ
لۇپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئۇسلۇب يارىتالىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى
ھەققىدە ھەر خىل كۆزقاراشلار مەۋجۇت: بەزىلەر، بايرون ئۇمىدـ
سىزلىك ئىچىدە كۆرەش قىلغان بولۇپ، ئۆز خاھىشى بويىچە
ئىشلەيتتى؛ تەكەببۇرلۇقتا داڭق چىقارغان بولۇپ، پۇشكىنىنىڭ
خاراكتېرىگە ئوخشاشمايتتى؛ ئۇنىڭ دەسلەپكى بايرونغا بولغان ئېـ
تىقادى بىر مەزگىللىك ھاياجاندىن كېلىپ چىققان، بۇران پەسەيـ
گەندە بولسا ئۆزىنىڭ ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، ئەسلىي تەبىئىتىنى
ئاشكارىلىغان، دېسە؛ بەزىلەر، خەلق خاراكتېرىنىڭ ئوخشاشماسـ
لىقى ئاچقۇچلۇق سەۋەب بولغان، چۈنكى غەربىي ياۋروپا خەلقىنىڭ
ئىدىيىسى روسىيە خەلقىنىڭ ئىدىيىسىگە زادى ئوخشىمايدۇ، پۈشـ
كىن شەخسىيەتچىلىكى تۈپەيلىدىن بايروندىن ئايرىلغان، شۇڭا
شەخسىيەت جەھەتتىن ئەپ بولمىغاندا، بايرون تەسىرىنىڭ ئۇزۇن
مۇددەتكىچە ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس، دېيىشىدۇ. بۇ
ئىككى خىل پىكىرنىڭ ھەر ئىككىسىدە ئۆزىگە تۇشلۇق داۋلى بار.
بىراق، پۇشكىنىنىڭ ئۆزىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ بايرونىنىڭ سىرتـ
قى كۆرۈنۈشىنىلا دورىغان، سۈرگۈن تۇرمۇشى ئاخىرلىشىش بـ
ىلەنلا ئەسلىي خاراكتېرىنى تېپىۋالغان، لېرمونتوفقا ئوخشاش پاسـ
سىپ ئىدىيىدە باشتىن ـ ئاخىر چىڭ تۇرۇۋالمىغان. شۇڭا، ئۇ
موسكۋاغا قايتقاندىن كېيىن گەپ ـ سۆزدە تېخىمۇ مۇلايىم بولۇشقا
تىرىشقان، جەمئىيەت بىلەن توقۇنۇش پەيدا قىلىدىغان گەپ ـ
سۆزلەرنى ئامال بار قىلماسلىققا تىرىشقان ھەمدە روسىيە قوراللىق
كۈچلىرىنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىرلارنى كۆپ يازغان. 1831 ـ
يىلى پولشا روسىيىگە قارشى ئاتلانغاندا، غەربىي ياۋروپادىكى ئەللەر
پولشىغا مەدەت بېرىپ، روسىيىگە ئىنتايىن غەزەپ ـ نەپرەت

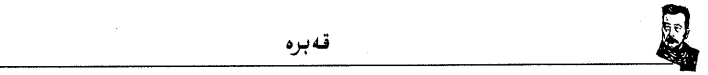
ياغدۇرغان. پۇشكىن بولسا «روسىيە بوھتانچىلىرى»، «بروكىنـ
نودا خاتىرە كۈنى»[170] ئەسەرلىرىنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەنـ
پەرۋەرلىكىنى ئىسپاتلىغان. دانىيە ئوبزورچىسى براندـ
دېس (G. Brandes) ئۇنى تەنقىد قىلىپ: «قورال كۆچىگە تايـ
نىپ باشقىلارنىڭ ئەركىنلىكىنى ئاياغ ئاستى قىلىش ۋەتەننى سۆيـ
گەنلىك دېيىلسىمۇ، ئەمما ئۇ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ سۆيگۈسى» دەپ
قارىغان. ئەمما، مۇنداقلار يالغۇز پۇشكىنلا ئەمەس، ھازىرقى
كۈندىكى ئالىيجانابلار ئىچىدە ئەتىدىن كەچكىچە ۋەتەن سۆيۈش
ھەققىدە گەپ ساتسىمۇ، دۆلەتنى ياۋايى ھايۋان قاتاردا ئەمەس،
ئادەم قاتاردا سۆيىدىغانلار ناھايىتى ئاز تېپىلىدۇ. پۇشكىن ئاخىرـ
قى يىللارغا كەلگەندە، گوللاندىيە ئەلچىسىنىڭ ئوغلى دانتىس
بىلەن جېدەللىشىپ قېلىپ دۇئېلغا چىققان، ئاخىر دۇئېلدا قورـ
سىقىغا ئوق تېگىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ئۆلۈپ كەتكەن. بۇ
1837 ـ يىلى ئىدى. روسىيىدە پۇشكىن ئوتتۇرىغا چىققاندىن
كېيىن، ئەدەبىيات ساھەسى مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن، شۇڭا ئەدەـ
بىيات تارىخشۇناسى پىپىن، ھەقىقىي رۇس ئەدەبىياتى مۇشۇ كىشى
بىلەن بىرلىكتە مەيدانغا كەلگەن، دېگەنىدى. بايرونىنىڭ شايانۇنچە
ئىدىيىسى پۇشكىن ئارقىلىق لېرمونتوفقا يۇققان.

لېرمونتوف 1814 ـ يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، پۇشكىن بىلەن
ئاساسەن زامانداش. ئۇنىڭ بوۋىسى لېرمونت (T. Learmont)
ئەنگلىيىنىڭ شوتلاندىيە رايونىدىن. شۇڭا، ئۇ ھەر قېتىم ئوڭۇشـ
سىزلىققا يولۇققاندا: مۇنداق قار ـ شۇرغانلىق، ساقچىلار قاپلاپ
كەتكەن يەردە تۇرغۇچە يۇرتۇمغا كېتىمەن، دەيدىكەن. ئەمما،
لېرمونتوفنىڭ خاراكتېرى رۇسلارنىڭ خاراكتېرىگە پۈتۈنلەي ئوخـ
شايتى. ئۇ ئويلاشقا ماھىر، ھېسسىياتقا باي، غەمكىن ئىدى.
بالىلىق دەۋرىدە نېمىس تىلىدا شېئىر يازغان، كېيىن ئۇنىۋېرسىـ
تېتقا كىرگەن بولسىمۇ، ئوقۇشتىن ھەيدەلگەن. شۇنىڭ بىلەن

قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپىدە ئىككى يىل ئوقۇغان. ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئوفىتسېر بولغان بولسىمۇ، ئاددىي جەڭچىگە ئوخشاش ئىدى، ئوخشاشمايدىغان يېرى شۇكى، ئۆزىنىڭ ئېيتقىنىدەك، شامپانسكى هارىقىغا ئازراق شېئىرىي تەملا كىرگەن، خالاس. ئۇ چار پادىشاهى ياساۋۇللىرىنىڭ مايور دەرىجىلىك ئوفىتسېرى بولغاندا، بايروننى دوراپ شېئىر يېزىپ، شەرق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە باشلىغان. شۇنداقلا، بايرونىنىڭ ئىنسانىي سۈيىتىگە ئىنتايىن زوقلانغان. ئۇ ئۆز خاتىرىسىدە: مەن هازىر «بايروننىڭ تەرجىمهالى»نى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇنىڭ هاياتىدا ئۆزۈمنىڭ هاياتىغا ئوخشىشىدىغان تەرەپلەرنىڭ بارلىقىنى بىلدىم، مۇداق تاسادىپىي ئوخشىشىشلاردىن هەيران قالدىم، دېگەن. يەنە: «بايروننىڭ يەنە بىر ئىشى مېنىڭكى بىلەن ئوخشىشىدىكەن، بايرون شوتلاندىيىدە تۇرغاندا بىر مومای بايروننىڭ ئاپىسىغا، بۇ بالىڭىز چوقۇم ئۇلۇغ ئەرباب بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىككى قېتىم ئۆيلىنىدۇ، دېگەنىكەن. مەن كافكازدىكى ۋاقتىمدىمۇ بىر مومای مومامغا شۇنىڭغا ئوخشايدىغان گەپنى قىپتىكەن، مېنىڭ كەچۈرمىشلىرىم بايروننىڭكىگە ئوخشاش ئوسال بولغىنى بىلەنمۇ، مەنمۇ هېلىقى ئالدىنئالا ئېيتىلغان هۆكۈمدىكى بايرونغا ئوخشاش ئادەم بولۇشنى خالايمەن» دېگەن. ئەمما، لېرمونتوفنىڭ سۈپىتى شېللىيغا ئوخشاپراق كېتىدۇ. شېللىي يازغان «پرومېتئوسنىڭ ئەركىنلىككە چىقىشى» دېگەن ئەسىرى ئۇنى كۆچلۈك تەسىرلەندۈرگەن. ئۇ كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ياخشىلىق - يامانلىق، رىقابەت قاتارلىق مەسىلىلەردىن ئىنتايىن خاتىرجەمسىزلەنگەن. ئەمما، شېئىر يازغاندا بولسا شېللىينى دوراپمىغان. دەسلەپ بايرون بىلەن پۇشكىننى ئانچە - مۇنچە دورىغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىن ئۆز ئالدىغا ئۇسلۇب يارىتقان. ئۇنىڭ ئىدىيىسى گېرمانىيىلىك شوپېنخائۇئېرنىڭ ئىدىيىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇ، جەمئىيەتتىكى ئۆرپ - ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ يىلتىزىنى ئىسلاھ قىلىشقا تېگىشلىك، دەپ قارايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇ نىيىتىنى «شەيتان»، «كىچىك راهىب» دېگەن شېئىرلىرىدا ئىپادىلىگەن. «شەيتان» شېئىرىدا بىر چوڭ شەيتان ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىدىيىسىنى تەسۋىرلىگەن. بۇ شەيتان جەننەتتىن هەيدەلگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە كىشىلەر ئارىسىدىمۇ ئەخلاقسىز مەخلۇق دەپ چەتكە قېقىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدا ئادەتتىن تاشقىرى هېسسىيات پەيدا بولۇپ، قەلبى چەكسىز غەزەپكە تولغان هەمدە شۇ غەزەپ ئوتى يالقۇنجاپ كۆرەشكە ئايلانغان. ناۋادا ئۇ ئادەتتىكى نورمال هېسسىيات بىلەن تەسىرلەنگەنلەرنى كۆرۈپ قالسا، شۇئان كەمستكەن. «كىچىك راهىب» شېئىرىدا بىر بالىنىڭ ئەركىنلىككە تەشنا بولغان ساداسى بايان قىلىنغان. بۇ بالا بىر تاغنىڭ ئىچىدىكى بىر چېركاۋدا ئۆز هاياتىنى ئۆتكۈزىدۇ، چېركاۋدىكى قېرى راهىبلار ئۇنى ئۇمىد ۋە ئارمانلىرىدىن قول ئۈزدى، دەپ قارايدۇ. بىراق، بالا چۈشىدىمۇ ئۆز يۇرتىنى سېغىنىدۇ. جۈدۈن - چاپقۇنلۇق بىر كېچىدە، قېرى راهىبلار ئىبادەت قىلىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چېركاۋدىن ئوغرىلىقچە قېچىپ چىقىپ، ئورمانلىقتا ئۇچ كۈن ئايلىنىپ يۈرىدۇ ۋە چەكسىز ئەركىنلىك هېس قىلىدۇ، پۈتۈن ئۆمرىنى مۇشۇ ئۇچ كۈنلۈك هاياتىغا تەڭ قىلمايدۇ. كېيىن ئۇ، مەن شۇ ۋاقىتتا ئۆزۈمنى ياۋايى هايۋانلار بىلەن ئېلىشالايدىغان قىلىشىنى هېس قىلدىم، دەيدۇ. ئەمما، بالا جاڭگالدا يولدىن ئادىشىپ قايتىپ كېتەلمەيدۇ، بىرقانچە كۈندىن كېيىن تېپىلىدۇ. ئۇ يىلپىز بىلەن ئېلىشىش جەريانىدا يارىدار بولغانلىقتىن، ئاخىر ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۇ ئۆز يارىسىنى داۋالىغان قېرى پوپقا: «مەن گۆردىن قورقمايمەن، چۈنكى كىشىلەر ئادەمنىڭ هاياتى دەرد - ئەلەم، ئازاب - ئوقۇبەت بىلەن تولۇپ

كەتكەن بولىدۇ، كۆز يۇمۇلغاندىلا كۆڭۈل ئاندىن مەڭگۈ ئەمىن تاپىدۇ، دېيىشىدۇ؛ مەن ئۆز ئۆمرۈمدە مۇنداق ئىشلارنى كۆرەلمەي قالارمەنمىكىن، دەپ ئەنسىرەيمەن... مەن تېخى كىچىك... سىز كىچىك ۋاقتىلىرىڭىزدىكى چۈشلىرىڭىزنى ئەسلىيەلىسىڭىز كېرەك ياكى بۇرۇنقى مۇھەببەت ھەم نەپرەتلىك ئىشلارنى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟ ئەگەر ئۇنتۇپ قالغان بولسىڭىز، بۇ دۇنيا سىز ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۆز گۈزەللىكىنى يوقىتىپتۇ؛ سىز ھەم ئاجىز، ھەم قېرىغان ئادەمسىز، بارلىق ئۈمىدلىرىڭىز ئۈچۈپ كەتكەن» دەيدۇ. بالا ئۇنىڭغا يەنە ئورمانلىقتا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى، ئۇ يەردىن ئالغان ئەركىنلىك ھەققىدىكى تەسىراتىنى ھەم يىلپىز بىلەن ئېلىشقانلىقىنى سۆزلەپ: «مەن ئەركىنلىككە چىقماقان ۋاقتىمدا نېمىلەر قىلغانلىقىمنى بىلمىگىنى خالامسىز؟ مەن ھاياتقا ئىگە بولدۇم. بوۋاي، مەن ھاياتقا ئىگە بولدۇم! ناۋادا ئۆمرۈمدە مۇشۇ ئۈچ كۈن بولمىغىنىدا، مېنىڭ ھاياتىم ناھايىتىمۇ ئېچىنىشلىق، ناھايىتىمۇ زۇلمەتلىك ئۆتكەن، قېرىلىقتىنمۇ ئېشىپ چۈشكەن ھايات بولاتتى» دەيدۇ. پۈشكىن دۇئېلدا ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، لېرمونتوف ئۆز قايغۇسىنى شېئىر ئارقىلىق بايان قىلغان. شېئىرنىڭ ئاخىرىدا: پۇلدارلار، مۇشتۇمزورلار، سىلەر تالانت ئىگىلىرى بىلەن ئەركىنلىكنىڭ جاللاتلىرى! سىلەر بۇگۈن قانۇنغا تايىنىپ ئۆزۈڭلارنى قوغداۋاتىسىلەر، سوتچىمۇ سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا ئامالسىز، ئەمما ئاسماندا تېخى خۇدا بار، سىلەر خۇدانى پۇلغا سېتىۋالالمايسىلەر... ئۆزۈڭلارنىڭ ئىپلاس قېنىڭلار بىلەن شائىرنىڭ قان داغلىرىنى يۇيۇۋېتەلمەيسىلەر، دەپ يېزىلغان. شېئىر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئىچىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ ئوقۇلغان. لېرمونتوف مۇ شۇ سەۋەبلىك قاماقتا ئېلىنىپ، سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىش قارار قىلىنغان؛ كېيىن باشقىلارنىڭ يارەمدە بولۇشى ئارقىسىدا

كافكازغا سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ كافكازنىڭ مەنزىرىسىنى كۆرگەندە، تېخىمۇ نەپىس ئەسەرلەرنى يارىتقان. ئۇ بالىلىق دەۋرىدىكى جەمئىيەتكە نارازىلىق ئىدىيىسى كۈچەيتىش نەتىجىسىدە «شەيتان» شېئىرىنى يېزىپ چىققان. بۇمۇ كىشىلىك تۇرمۇشتىكى بارلىق يىرگىنىشلىك ھەرىكەتلەردىن شەيتانغا ئوخشاش بەزگەن، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش قىلىدىغان بىر ئوبراز. ئۇ خۇددى قەيسەر بىر ئادەم چاكىنا ئاجىز ئادەملەرگە يولۇققاندا غەزەپلەنگەندەك غەزەپلىنىدۇ، گۈزەللىككە زوقلىنىدۇ، لېكىن باشقا كىشىلەر ئۇنى چۈشەنمەيدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدا يىرگىنىش كەيپىياتى پەيدا بولۇپ، جەمئىيەتكە ئۆچمەنلىك قىلىدۇ. ئەمما، كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە لېرمونتوف ئىجتىمائىي رېئاللىق ئالدىدا تەدرىجىي ھالدا ھەممە ئادەمدىن نارازى بولۇشتىن بىر زامان كىشىلىرىدىن نارازى بولۇش ھالىتىگە كەلگەن، كېيىن يەنە ئۆزگىرىش ياساپ، دۇئېلدا تاسادىپىي ئۆلۈپ كەتكەن. دۇئېلغا ئۇنىڭ «زامانىمىزنىڭ قەھرىمانى» ناملىق ئەسىرى زامىن بولغان، كىشىلەر دەسلەپ ئەسەرنىڭ قەھرىمانى لېرمونتوفنىڭ ئۆزى دەپ گۇمان قىلىشقان. قايتا نەشر قىلىنغاندا، ئۇ بۇ گەپلەرگە چۈشەنچە بېرىپ، ئەسەرنىڭ قەھرىمانى بىرەر كونكرېت شەخس ئەمەس، ئۇ زامانىمىزدىكى نۇرغۇن بۇزۇق، ئەسكى ئادەملەرنىڭ ئوبرازى، دېگەن. چۈنكى، ئەسەردە ھەقىقەتەن شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مورتىنوف ئىسىملىك بىر دوستى مېنىڭ ئوبرازىمنى يېزىپتۇ دەپ، ئۇنىڭ دوئېلغا چىقىشىنى تەلەپ قىلغان. لېرمونتوف ئۆز دوستىنى ئۆلتۈرۈشكە كۆزى قىيماي، قورالىنىڭ ئۈچىنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتقان، بىراق مورتىنوف ئۇنى چەنلەپ ئاتقان، نەتىجىدە نەق مەيداندا ئۆلگەن. شۇ ۋاقىتتا ئۇ ئەمدىلا 27 ياشتا ئىدى.

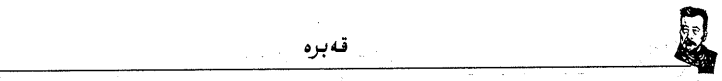
يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئىككى شائىر ئوخشاشلا بايرونىنىڭ

تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئەمما ئۇلارنىڭ قوبۇل قىلغان تەرەپلىرى ئوخشاشمايدۇ. پۈشكىن تەركىدۇنيالىق سىرتقى كۆرۈنۈشنى قوبۇل قىلغان بولسا، لېرمونتوف ئۇنىڭ پاسسىپ كۆزقاراشلىرىنى قوبۇل قىلغان. شۇڭا، پۈشكىن ئاخىر ھېرىپ چار پادىشاھىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىگە بويسۇنۇپ، تىنچلىقپەرەسلەر تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن، لېرمونتوف بولسا ئازراقمۇ چېكىنىش خىيالىدا بولماي، باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن. بودىنىستد[171] بۇ ھەقتە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ مۇنداق دېگەن: لېرمونتوف تەقدىرىنىڭ زىيانكەشلىكىنى يېڭىپ چىقالمىغان، ئەمما تەقدىرى ئۇنى يېڭىلمىشقا مەجبۇر قىلغاندا، قەيسەر ھەم مەردانىلەرچە ياشاۋەرگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا مۇرەسسەسىزلىك، نەپرەت ئاۋازىنىڭ كۈچلۈك ياڭراپ تۇرىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ شۇ يەردە. لېرمونتوف ئۆز ۋەتىنىنى سۆيىدۇ، ئەمما پۈشكىنغا ئوخشاشمايدۇ. پۈشكىنغا ئوخشاش دۆلەتنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى قوراللىق كۈچ بىلەن كۆز - كۆز قىلمايدۇ. ئۇ ۋەتەنىنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىنى، دالالىرىنى، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى قىزغىن سۆيىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىدۇ. ئۇ كافكازدىكى يەرلىك خەلقنىمۇ سۆيىدۇ. بۇ خەلق ئەركىنلىك ئۈچۈن روسىيىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان؛ لېرمونتوف ئۆزى ھەربىي ئىچىدە ئىككى قېتىم ئۇرۇشقا قاتناشقان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا كافكاز خەلقىنى سۆيىدۇ، ئۇ يازغان «ئىسمايىل باي» ناملىق ئەسىرىدە مۇشۇ ۋەقەنى بايان قىلىپ بەرگەن. لېرمونتوفنىڭ ناپولېئونغا بولغان كۆزقارىشىمۇ بايرونغا ئانچە ئوخشاشمايدۇ. بايرون دەسلەپ ناپولېئوننىڭ ئىنقىلابىي ئىدىيىلەرگە تۇتقان خاتا مۇئامىلىسىنى ئەيىبلىگەنىدى، ناپولېئون مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بولسا ئۇ يەنە لالما ئىتتىلارنىڭ ئۆلۈك شىرنىڭ گۆشىنى تالىشىپ يېگىنىگە ئوخشايدىغان كىشىلەرگە غەزەپلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن ناپولېئونغا چوقۇنغان. لېرمونتوف فرانسۇزلارنىلا ئەيىبلىگەن،

ئۇلارنى قەھرىمانلىرىنى يوقاتقۇچىلار دېگەن. ئۇنىڭ ئەقىدىسىگە كەلسەك، بۇ جەھەتتىمۇ بايرونغا ئوخشاشمايدۇ. ئۇ، مېنىڭ ئەڭ ياخشى دوستۇم بىرلا، يەنى ئۆزۈم، دەيدۇ. ئۇ غەيرەت - شىجائەتلىك بولۇپ، قەدىمى يەتكەنلا يەردە ئۆزىنىڭ ئىزىنى قالدۇرۇپ مېڭىشنى ئۈمىد قىلىدۇ، ئەمما بايرونىنىڭ مەن كىشىلەرگە نەپرەت بىلەن قارىمايمەن، پەقەتلا ئۇلاردىن يىراقراق تۇرۇشنى ئويلايمەن ياكى مەن كىشىلەرنى بەك ئاز ياخشى كۆردۈم دېگەندىن كۆرە، تەبىئەتنى كۆپرەك ياخشى كۆردۈم دېگىنىم تۈزۈكرەك، دېگەن گەپلىرىنى لېرمونتوفنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ھاياتى ئۆزۈمچانلىق قىلىپ كىشىلەردىن يىرگىنىش بىلەن ئۆتكەن. تەبىئەت دۇنياسىدىكى گۈزەل مەنزىرىلەر ئەنگلىيە شائىرلىرىنى خۇش قىلغان بولسا، رۇس قەھرىمانلىرىنىڭ نەزىرىدە مەڭگۈ زۇلمەتلىك بولۇپ، گويا قارا بۇلۇت ۋە چاقماق دەستىدە يورۇقلۇق ھەم كۈن نۇرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ئىككى دۆلەت كىشىلىرىنىڭ ئوخشاشمايدىغانلىقىنى مۇشۇ يەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

8

دانىيىلىك برانىدس پولشا رومانتىك يازغۇچىلىرىدىن مىسكەۋىچ (A. Miciewicz)[172]، سلوۋاتسكى (J. Slowacki)[173]، كراسىنسكى (S. Krasinski)[174] لارنى كۆرسەتكەنىدى. مىسكەۋىچ روسىيە ئەدەبى پۈشكىن بىلەن زامانداش بولۇپ، 1798 - يىلى زاسىيە كەنتىدە تۇغۇلغان. بۇ كەنت لاتۋىيىدە بولۇپ، پولشا بىلەن چېگرىداش. 18 يېشىدا ۋىرنېئۇس ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرىپ تىلشۇناسلىق ئىلمى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ دەسلەپكى مەزگىلدە قوشنىسىنىڭ قىزى مارىنا ۋىلساكوپنانى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. مارىنا باشقا يۇرتقا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن مىسكەۋىچ

ىنىڭ دەمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن. كېيىن ئۇ بايرونىنىڭ شېئىر-لىرىنى ئوقۇشقا كىرىشكەن ھەم «مەرھۇملارغا نەزىرە» ناملىق شېئىرىي درامىسىنى يازغان. ئەسەردە لاتۇنيىلىكلەرنىڭ قەدىمىي ئۇرۇپ - ئادەتلىرى بايان قىلىنغان. ھەر يىلى 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى كىشىلەر قەبرىستانلىققا كېلىپ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ، مېۋە - چېۋە، ھاراق - شاراب بىلەن نەزىر ئۆتكۈزىدۇ. پۈتۈن كەنت خەلقىگە بىر پوپ يېتەكچىلىك قىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن ئەرۋاھلار بايان قىلىنىدۇ. ئەرۋاھلارنىڭ ئىچىدە جۈدالىق دەستىدىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان بىر ئەرۋاھ بولۇپ، دوزاخ ئۇنىڭغا ھەر يىلى شۇ كۈن كەلگەندە باشتىكى ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى يەنە بىر قېتىم باشتىن كەچۈرۈشنى ھۆكۈم قىلى-دۇ. بۇ شېئىر تولۇق يېزىلىپ بولمىغان، شائىر كېيىنكى مەز-گىلدە كاۋنو (Kawno)[175] دا ئوقۇتقۇچى بولغان، ئىككى - ئۈچ يىلدىن كېيىن ۋېرنوسقا قايتىپ كەلگەن. 1822 - يىلى رۇس ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان. پەنجىرىسى ياغاچتىن ياسالغان، كېچە بىلەن كۈندۈزنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان قاپقا-راڭغۇ تۇرمىدە 10 ئاي ياتقان؛ كېيىن پېتىربورگقا ئەۋەتىلگەن، ئۇ يەردىن يەنە ئودېساغا ئەۋەتىلگەن. ئودېسادا ئوقۇتقۇچىغا ئېھتە-ياج بولمىغانلىقتىن، قىرىم يېرىم ئارىلىغا ئەۋەتىلگەن. ئۇ يەر-نىڭ مەنزىرىسىدىن ئىلھاملىنىپ شېئىر يازغان. كېيىن بۇ يەردە يازغان شېئىرلىرىنى «قىرىم شېئىرلىرى» دېگەن تېمىدا توپلام قىلىپ ئىشلىگەن. كېيىن موسكۋاغا قايتىپ كەلگەن، كىنەز سا-رىيىدا خىزمەت قىلىۋاتقاندا ئىككى پارچە شېئىر يازغان. بىر شېئىرنىڭ تېمىسى «گىرازىنا» (Grazyna) بولۇپ، ئۇنىڭدا لە-چۇر ئىسىملىك بىر شاھزادىنىڭ قېينىتاسى يودولىت بىلەن چېقىشالمايى، چەت ئەلدىن ھەربىي يارەدەم تەلەپ قىلغانلىقى، خوتۇ-نى گىرازىنا بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئاسىيلىق قىلماس-

لىققا كۆندۈرەلمەي، گارنىزون قوشۇنلىرىغا گېرمان ئەلچىلىرىنى نۇۋۇگىراتقا كىرگۈزمەسلىككە بۇيرۇق بەرگەنلىكى، يارەدمگە كەل-گەن قوشۇنلار قاتتىق غەزەپلىنىپ، يودولىتقا ھۇجۇم قىلماي، لىچۇرغا ھۇجۇم قىلغانلىقى، گىرازىنا قالقان - ساۋۇت كىيىپ شاھزادىچە ياسىنىپ، گېرمان قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلغانلىقى، ئۇزۇن ئۆتمەي، شاھزادە قايتىپ كەلگەندە بەختكە يارىشا غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما گىرازىناغا ئوق تېگىپ، تېزلا ئۆلۈپ كەتكەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. دەپنە قىلىش ۋاقتىدا شاھزادە گىراز-ىنانى توپ ئېتىپ ئۆلتۈرگۈچىنى باغلاپ ئوتقا تاشلىغانلىقى، ئۆز-ىنىڭمۇ قۇربان قىلىنغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇ-نى شۇكى، بۇنىڭدا بىر ئايال كىشىنىڭ ۋەتەن ئۈچۈن ئۆز ئېرىنىڭ بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلىپ، قوشۇن يارەدەم بېرىشنى رەت قىلىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى قايمۇقتۇرۇپ، دۆلەتنى خەتەر ئىچىدە قويغان ھەم ئۇرۇشنى چىللاپ كەلگەن تەقدىردىمۇ بۇ ئىشلارنىڭ خاتا ئەمەسلىكى، يۇقىرىقىدەك يۇكسەك مەقسەت ئۈچۈن ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا بولىدىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. يەنە بىر شېئىرنىڭ تېمىسى «ۋاللېنرود» بولۇپ، قەدىمكى زامان ۋەقەلىرىنى ماتېرى-يال قىلغان. ئەسەردە «ۋاللېنرود» ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ۋەتىنى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىشقا بەل باغلايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەنگە يالغاندىن تەسلىم بولۇپ، پەيدىنپەي دۈشمەن قوشۇنىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرى بولۇۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ دۈشمەننى بىراقلا يوقىتىدۇ. بۇ ئەسلىدە ئىتالىيىلىك يازغۇچى ماچياۋېل (Machiavelli)[176] نىڭ غەرىزى بولۇپ، بايرونچە ئوبراز ئارقىلىق بايان قىلىنغان. شۇڭا، ئەسەرنىڭ باشلىنىشىدىن قارىغاندا مۇھەببەتنى تەسۋىرلەيدىغان رومانتىزملىق ئەسەردەك كۆ-رۈنىدۇ. كىتابنى تەكشۈرگۈچى ئەمەلدارلار ئۇنىڭ غەرىزىنى چۈ-شەنمەي، ئۇنىڭ نەشر قىلىنىشىغا يول قويۇۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن

مىسكۈچ بىردىنلا شۆھرەت قازىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي مىسكۈچ گېرمانىيىگە بېرىپ، گېرمانىيە يازغۇچىسى گېتې بىلەن تونۇشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «تادىش ئەپەندى» شېئىرىنى يازىدۇ. شېئىردا سوبولكا ۋە كوشچىك ئائىلىسىدىكى ئىشلار يېزىلغان. ئەسەردىكى مەنزىرە تەسۋىرلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن ماختاشقا سازاۋەر بولغان. ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى تادىش ئەپەندى بولسىمۇ، ئەمەلدە يەتتە ئۇنىڭ دادىسى يوشاك ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شېئىرنىڭ باش قىسمىدا بۇ ئىككىيلەننىڭ ئېيىق ئوۋلىغانلىقى يېزىلغان. ۋائىسكى ئىسمىلىك بىر كىشى كاناي چالغاندا، دەسلەپ پەس ئاۋازدا، ئاندىن بارغانسېرى كۆچلۈك ئاۋازدا چالغانلىقى، كاناينىڭ ئاۋازى ئورمانلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ھەممە ياققا تارقىلىدىغانلىقى، بارا - بارا مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان كانايلارنىڭ ئاۋازى بىر كانايغا مەركەزلىشىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇ خۇددى مىسكۈچنىڭ شېئىرلىرىدىكى پولىشىنىڭ قەدىمىي كىشىلىرى بىلەن ھازىرقى كىشىلىرىنىڭ ئاۋازى يىغىلغىنىغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ياڭراق، ھەر خىل ھېسسىياتلارنىڭ يۇغۇرۇلمىسى بولۇپ، پولشىنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدا ياڭراپ تۇرىدۇ. ئۇ تا بۇگۈنگە قەدەر ھەربىر پولشلىققا چەكسىز تەسىر كۆرسەتمەكتە. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى سۆزلەرنى ئەسكە ئالغان كىشى ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى كانايچى ۋائىسكىنىڭ كانىينى كۆز ئالدىغا كەلتۈرمەي قالمايدۇ. مىسكۈچ ئەنە شۇ مەڭگۈ ياڭراق ناخشا ساداسى ئىچىدە مەڭگۈ ياشايدىغان شائىر.

مىسكۈچ ناپولېئوننى بايرونىي يارانقان، دەپ قارايدىغانلىقىتىن، ئۇنىڭغا بەكمۇ چوقۇنىدۇ ۋە بايرونىنىڭ ھاياتى ۋە شانلىق ئوبرازى روسىيىدە پۇشكىننى ئويغاتقان، شۇڭا ناپولېئون پۇشكىنى ۋاستىلىك ھالدا ئويغاتقان، ناپولېئون دۆلەت خەلقىنى ۋە پۈتۈن دۇنيانى ئازاد قىلىشنى ئۆز بۇرچى قىلغاچقا، ئۇنىڭ ھاياتى

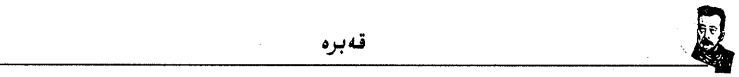
ئەڭ نەپىس شېئىر ھېسابلىنىدۇ، دەيدۇ. ئۇ بايرونغىمۇ ئالاھىدە چوقۇناتتى. ئۇ بايرونىنىڭ ئەسەرلىرى ناپولېئوندىن كەلگەن، ئەنگلىيىدە ئۇنىڭ بىلەن زاماناداش كىشىلەر ناپولېئوننىڭ تالانتى تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق بايرونغا تەڭ قىلغىلى بولمايدۇ، چۈنكى بايرون ئۆلگەندىن كېيىن ئەنگلىيە ئەدەبىياتى يەنە بۇرۇنقى ھالىتىگە قايتتى، دەپ ھېسابلىغان. روسىيىدە بولسا مىسكۈچ پۇشكىن بىلەن بەك يېقىن دوست ئىدى. ھەر ئىككىسى سلاۋىيان ئەدەبىياتىنىڭ سەركەردىلىرى، شۇنداقلا بايرون ئېقىمىغا كىرەتتى. ھەر ئىككىسى ياشانغانسېرى مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە كۆچۈشكە باشلىغان. ئىككىسىنىڭ پەرقلىق يېرى شۇكى، پۇشكىن ياشلىق دەۋرده چار پادىشاھ ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، بىراق بىر قېتىملىق قارشىلىق كۆرسىتىشتە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، كۇرەش ئىرادىسىنى يوقىتىپ، چار پادىشاھىنىڭ كەچلىكىگە مەمنۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ياۋاش پۇقراسى بولۇشقا ماقۇل بولۇش بىلەن ياشلىق دەۋرىدىكى تەشەببۇسلىرىدىن ۋاز كەچكەن. مىسكۈچ بولسا تا ئۆلۈپ كەتكۈچە كۇرەش ئىرادىسىنى ساقلاپ كەلگەن. ئۇلار كۆرۈشكەندە، خاتىرە قالدۇرۇش ئۈچۈن پۇشكىن «باتۇرنىڭ ھەيكىلى» ناملىق شېئىرنى يازغان بولسا، مىسكۈچ «ئۇلۇغ پېتىرنىڭ ھەيكىلى» ناملىق شېئىرنى يازغان. چۈنكى، 1829 - يىلى بۇ ئىككىيلەن يامغۇردا قالغاندا ئىمپېراتور پېتىرنىڭ مىس ھەيكىلىنى دالدا قىلغان. مىسكۈچ بۇ شېئىرنى يېزىپ ئەينى ۋاقتىتكى سۆھبەتنى ئۆز شېئىرىدا بايان قىلغاندا ئۆز گەپلىرىنى پۇشكىننىڭ گېپى قىلىپ يازغان. شېئىرنىڭ ئاخىرىدا ئاتىنىڭ تۇياقلىرى ھاۋادا تۇرۇپ قالىدۇ، پېتىر يارنىڭ لېۋىدىن ئاتىنىڭ تىزگىنىنى تارتمايدۇ، تىزگىننى قويۇۋەتمە كۇكۇم - تالقان بولماي قالمايدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ھازىرغىچە يېقىلىپ چۈشكىنى يوق. ئۇ ھېلىمۇ

خۇددى قەھرىتان سوغۇق بۇلاق سۇيىنى توڭلىتىپ چوكا مۇز قىلىپ قويغاندەك يارنىڭ لېۋىدە ئېسىلىپ تۇرۇپتۇ. ئەمما، ئەر-كىنىڭ قۇياشقا ئوخشاش كۆتۈرۈلگەن ھامان، ئىسسىق شامال غەربكە قاراپ سوقۇپ، غەربتىكى بۇ قەھرىتان سوغۇقنى ھەيدەپ، ئۇ يەرنى ئىللىتىدۇ. ئۇ ۋاقىتقا يەتكەندە ھېلىقى بۇلاق قانداق بولۇپ قالىدۇ؟ بۇ زوراۋان ھاكىمىيەت نېمە بولۇپ قالىدۇ؟ بۇ گەپلەر ئەمەلىيەتتە پۇشكىننىڭ ئاغزى بىلەن ئېيتىلغان مىسكۇچ-نىڭ سۆزلىرىدىنلا ئىبارەت، خالاس. پولشا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرى-غاندىن كېيىن ئىككىسى قايتا كۆرۈشۈپ باقمىغان، پۇشكىن شە-ئىر بىلەن ئۇنى ياد ئەتكەن؛ پۇشكىن يارىدارلىنىپ ئۆلگەندىن كېيىن، مىسكۇچمۇ ئۇنىڭغا ناھايىتى ئېچىنغان. بۇ ئىككىيلەن ناھايىتى تونۇش بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىدىيىلىرىمۇ ئوخشاشلا بايرونىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ ئا-رىسىدا پەرقلەر مەۋجۇت ئىدى. مەسىلەن، پۇشكىن ھاياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە يازغان ئەسەرلىرىدە بالىلىق دەۋرلىرىدىكى ئەركىنلىككە تەشنا بولغان چۈشلىرىنىڭ ئەكسىچە مەزمۇنلار سېڭ-دۇرۇلگەن، ئۇنىڭدا ئالغا بېسىش يولىدا نىشانىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ دېگەن قاراشلار مەۋجۇت. ئەمما، مىسكۇچ ئۆز نىشان-دىن ئازراقمۇ گۇمانلانمىغان ھەم ئەزىلدىن تەۋرەنمىگەن.

سلوۋاتسكى 1809 ـ يىلى كرزىمېنستە تۇغۇلغان، كىچىك-دىلا ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، ئۆگەي ئاتىسىنىڭ قولىدا چوڭ بولغان. كېيىن ۋېرنوس ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ ئوقۇغان. ئىدىيە ۋە خاراكتېر جەھەتتە بايرونىنى دورىغان. 21 يېشىدا ۋارشا-ۋاغا بېرىپ مالىيە مىنىستىرلىكىدە كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن؛ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن تاسادىپىي چەت ئەلگە چىقىپ كېتىپ، زادى قايتىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمە-گەن. ئاۋۇال لوندونغا، ئاندىن پارىژغا بارغان. بايرونىنىڭ ئۇسلۇ-

بىنى دوراپ بىر تومۇق شېئىر يازغان. شۇ ۋاقىتتا مىسكۇچمۇ بۇ يەرگە كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن، ئۇزۇن ئۆتمەي مۇناسە-ۋىتى بۇزۇلغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ھەسرەت سا-دالىرى بىلەن تولغان. 1835 ـ يىلى پارىژدىن ئايرىلىپ شەرققە ساياھەت قىلغان. گرېتسىيە، مىسىر، سۇرىيە قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، 1837 ـ يىلى ئىتالىيىگە قايتقان، سەپەر قىلىپ ئەلئا-رىشقا يېتىپ كەلگەندە، يۇقۇملۇق كېسەل كاساپىتىدىن ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قالغان ھەم «ۋابا كېسەللىرىنىڭ ئاتىسى» ناملىق شېئىرنى يازغان، شېئىردا بىر ئەرەبنىڭ ئۆزىگە سۆزلەپ بەرگىنە-دەك، ئۇزىنىڭ تۆت ئوغلى، ئۇچ قىزى، ھەتتا خوتۇنىنىڭمۇ يۇقۇملۇق كېسەل بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى تەسۋىرلىگەن. شېئىر قايغۇ ـ ئەلەم بىلەن يۇغۇرۇلغان بولۇپ، ئوقۇغان كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا گرېك نىئوبە[177] نىڭ ئوبرازى گەۋدىلىنىدۇ. شېئىرغا دۆلەتنىڭ مۇنقەرز بولۇش قايغۇسى سىڭ-گەن. ئۇ ئازاب ـ ئوقۇبەتنى تەسۋىرلەيدىغان شۇ خىلدىكى شېئىر-لار بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، قورقۇنچلۇق ۋە ئېچىنىشلىق ئەسەر-لەرنىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن يارىتقان. بۇ جەھەتلەر ئۇنىڭ ئەسەرلىرى-دە ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئۇنىڭ بارلىق شېئىرلىرىدا ئۆز بېشىدىن بۆتەك ئەسەرگەن سەرگۈزەشتىلىرى ياكى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ياكى بۆتەك ئاڭلىغان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك ئىشلار تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە تارىخىي پاكىتقا ئاساسەن يېزىلغان «كارول دۇك» ناملىق شېئىردا روسىيە پادىشاھى ئىۋان Ⅳ نىڭ بىر ئەلچىنى پۇتىدىن قىلىچ بىلەن يەرگە مىخلاپ ئۆلتۈرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن، بۇ قەدىمكى زامان كىتابلىرىدىن ئېلىپ يېزىلغان.

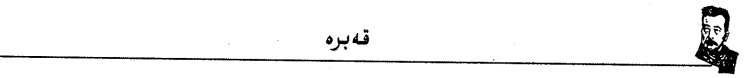
پولشا شائىرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى تۇرمە ۋە سۈرگۈندىكى قە-يىن ـ قىستاقلارنى يازغان. مەسىلەن، مىسكۇچنىڭ «ئەرۋاھ-لارغا نەزىر» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئۇچىنچى تومىدا ئۇزىنىڭ كەچۈر-

مىشلىرى يېزىلغان. ئۇنىڭ «چىخوۋىسكى» بابىنى ياكى «سوبولـ
ۋىسكى» بابىدىكى 20 چانىدا سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنغان
ياش - ئۆسمۈرلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئوقۇغىنـ
ىدا، غەزەپلەنمەي تۇرالمايسىز. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى شا-
ئىرنىڭ شېئىرلىرىدا ئۆچ ئېلىش ئاۋازى ياڭراپ تۇرىدۇ. مەسـ
لەن، «ئەرۋاھلارغا نەزىر» شېئىرىنىڭ ئۇچىنچى تومىدا گۇناھـ
كارلار ناخشا ئېيتىدۇ. بىرىنچى بولۇپ يانكوۋىسكى ناملىق بىرى:
مەن خۇدانىڭ بەندىسى بولسام، ئەيسا پەيغەمبەر ۋە بۇۋىمەريەمنىڭ
ئالدى بىلەن ۋەتىنىمىزگە داغ كەلتۈرگەن چار پادىشاھىنى جازالـ
غانلىقىنى كۆرسەم پىغاندىن چىقاتتىم، ئەگەر چار پادىشاھ ئۆلمەيـ
دىكەن، مەن ئەيسانىڭ نامىنى تىلغا ئالالمايمەن، دەيدۇ. ئىككىنـ
چى بولۇپ كاروكۇسكى: ناۋادا مەن سۈرگۈن قىلىنسام، تۇرمىدە
ئەمگەك قىلىمەن، چار پادىشاھى ئۈچۈن ئەسكەر بولىمەن، مەن
يەنە نېمىنى تىلەيتتىم؟ مەن تۇرمە مەزگىلىدە تىرىشىپ ئىشلىشىم
كېرەك. قاچان بولسۇن بىر كۈنى بۇ زەنجىرلەر ھەم ئۆز -
ئۆزۈمگە، ھەم چار پادىشاھى ئۈچۈن بىر ئىپپالتا بولۇپ سوقۇلۇشى
مۇمكىن، دەيمەن؛ ناۋادا مەن تۇرمىدىن ئامان - ئېسەن چىقالىسام
تاتار قىزىدىن بىرىنى ئالىمەن ھەم ئۇنىڭغا چار پادىشاھقا
ئاتاپ بارىن[178] (پاۋېل I نى ئۆلتۈرگۈچى) ئاتلىق ئوغۇلدىن
بىرنى تۇغقىن دەيمەن؛ ئەگەر مەن مۇستەملىكىلەرگە كۆچۈپ كەتـ
سەم، چوڭ ئەمەلدار بولۇپ، قول ئاستىمدىكى پۇتۇن يەرگە چار
پادىشاھقا ئاتاپ كەندىر تېرىتىمەن، كەندىرنى ئارغامچا ئەشكۈزۈپ،
ئۇستىگە سىم باغلاپ ئارلوف (پېتىر III نى ئۆلتۈرگۈچى)[179]
غا بېرىمەن، ئۇ بۇ ئارغامچىنى چار پادىشاھنىڭ بوينىغا سىرتماق
قىلىپ سالىدۇ، دەيدۇ. ئاخىرىدا كانراد ناخشا ئېيتىدۇ: «بىزنىڭ
خۇدايىمىز جىمىپ قالدى، ناخشا ئاۋازى قەبرىنىڭ ئىچىگە كەتتى،
ئەمما بىزنىڭ قادىر خۇدايىمىز قان پۇراۋاتىدۇ، خۇددى قان شورـ

غۇچقا ئوخشاش ئۇزۇن ئۇھ تارتىپ ئورنىدىن تۇرغاندا، ئادەم قېنى
ئىچكۈسى كېلىدۇ. قانغا قان ئالىمىز، جانغا جان! ئىنتىقام
ئالىمىز، ئىنتىقام! بىزنى ئۆلتۈرگەن جاللاتلاردىن ئىنتىقام ئالـ
مىز! خۇدا قوشۇلىدىكەن، جەزمەن ئىنتىقام ئالىمىز، قوشۇلمـ
غان تەقدىردىمۇ ئىنتىقام ئالماي قويمايمىز! ئىنتىقام ئېلىشقا
ئۇندەيدىغان شېئىرلارنىڭ جەۋھىرى ئەنە شۇ يەردە، ناۋادا خۇدا
ئادىل بولمىسا ئىنتىقامنى ئۇلار ئۆزلىرى ئېلىشقا تەييار.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىنتىقام ئېلىشقا دائىر ئىشلار يۇرەكنىڭ
قېتىغا يوشۇرۇنغان ئىشلار بولۇپ، ئويلىمىغان يوللار بىلەن ئىپا-
دىلەپ بېرىلگەن، بۇنىڭدىن مەقسەت: بالايىئاپەت ئاسارىتىدە ياشا-
ۋاتقان، ئەمما دەردىگە يېتىدىغانلارنى تاپالمايۋاتقان كىشىلەر ۋەتەنـ
نى ھەرخىل چارە - تەدبىرلەر بىلەن قوتقۇزۇشى كېرەك. مانا
بۇ مۇقەددەس قانۇنىيەت. شۇڭا، گرازىبانىڭ ئۆز ئېرىنىڭ ئىرادـ
سىگە دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن خىلاپلىق قىلغانلىقى،
ھەققانىيەت نۇقتىسىدىن ئالغاندا، خاتالىق ئەمەس. ژاللېنرودمۇ
شۇنداق. ئەگەر سىرتقى مۇداخىلىچىلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن
ئالدامچىلىق، ساختىلىق ۋاستىلىرىدىن پايدىلانسىمۇ بۇنى ھەرگىز
ناتوغرا دېيىشكە بولمايدۇ. ژاللېنرود يالغاندىن دۇشمەنگە تەسلىم
بولغان بولۇپ، ئاخىر گېرمان قوشۇنلىرىنى يوقىتىپ، ئۆز ۋەتەـ
نىنىڭ ئەركىنلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھەمدە ئۆزىمۇ ئارماندا
ئۆلۈپ كەتكەن. بۇ، ناۋادا بىر ئادەم ئۆچ ئېلىشنى ئويلايدىغان
بولسا، ئۆچ ئېلىش پۇرسىتىنى ئىزدەش كېرەك، يالغاندىن دۇشـ
مەنگە تەسلىم بولغانمۇ جىنايەت ھېسابلانمايدۇ، دېگەندىن ئىبارەت.
بۇ خىل ئىدىيىنى «ئەلىپۇ جەررااس» سەرلەۋھىلىك شېئىرىدىن
تېخىمۇ ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ئەسەردە مۇنۇلار بايان قىلىنغان:
مور[180] لارنىڭ سۇلتانى ئالمانرو شەھەردە ۋاباغا كېسىلى تارقىلىپ
كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە گرانتونى ئىسپانىيىگە تەسلىم قىلىپ

بىرىشكە مەجبۇر بولغانلىقى ئۈچۈن كېچىدە شەھەردىن چىقىپ ئىسپانىيىلىكلەرنىڭ ھۇزۇرىغا بارىدۇ، شۇ چاغدا ئىسپانىيىلىكلەر ھاراق ئىچىپ بەزمە قىلىشۋاتقانىدى، دەل شۇ پەيتتە ئىسپانلاردىن بىرى بىر ئەرەبنىڭ كۆرۈشمەكچى بولۇپ كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىدۇ، ئەرەب ئىسپانلارنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەن ھامان: «ئىسپانىيىلىكلەر، مەن سىلەرنىڭ خۇدايىگىلارغا ئېتىقاد قىلىمەن، سىلەرنى دانا پەيغەمبەر ئورنىدا كۆرۈپ، سىلەرنىڭ پەيغەمبىرىگىلارنىڭ ئۈممىتى بولۇشنى خالايمەن، سىلەرگە مالاي بولاي دەيمەن!» دەيدۇ. ئەتراپتا تۇرغانلار ئۇنىڭ ئالمانرو ئىكەنلىكىنى تونۇيدۇ، ئىسپانىيىلىكلەرنىڭ رەھبىرى رەسمىيەت بويىچە ئۇنى قۇچاقلاپ سۆيىدۇ، باشقا ئەمەلدارلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن قۇچاقلاپ سۆيىدۇ، ئەمما ئالمانرو توساتتىن يەرگە يىقىلىدۇ ۋە سەللىسىنى قولىغا ئېلىپ، ئۇنىڭ بارچە: «مېنىڭدە ۋاباً كېسىلى بار!» دەپ ۋارقىرايدۇ. ئۇ ئەنە شۇنداق نومۇسقا چىداپ، ئىسپانىيە قوشۇنلىرى ئارىسىغا بېرىپ، ئۆزىدىكى ۋاباً كېسىلىنى ئىسپانىيە قوشۇنلىرىغا يۇقتۇرىدۇ. سىلوۋاتسكى ئۆز شېئىرلىرىدا ئۆز دۆلىتىدىكى ساتقۇنلارنىڭ خائىنلىقلىرىنى ھەمىشە ئەيىبلەيتتى، ئەمما ئەگەر كىمكى ساختىپەزلىكىنى دۇشمەنگە ئىشلەتسە ئۇنى بەكمۇ ماختايتتى. «لامبرو»، «كوردجان» ئەنە شۇ خىلدىكى شېئىرلار-دىندۇر. «لامبرو» گىرېكلار ھاياتىدىن ئېلىنغان، ئۇ دىندىن قول ئۈزۈپ، قاراقچى بولۇپ كەتكەن، ئەركىنلىككە ئېرىشىش ئۈچۈن تۈركلەردىن ئىنتىقام ئېلىش يولىغا ماڭغان. ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ قەبىھلىكىگە جاھاندا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ. پەقەت بايرونىنىڭ شەرقنى تەسۋىرلەپ يازغان شېئىرلىرىدىلا بۇ خىل خاراكتېر كۆزگە چېلىقىدۇ. كوردجان پولشالىق بولۇپ، نىكولاي I نى قەستلەپ ئۆلتۈرگەن. بۇ ئىككى پارچە شېئىرنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى ئىنتىقام ئېلىشتىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئىككى شائىر ئۇمىدسىزلەنگەنلىكى ئۈچۈن دۇشمەننىڭ زىيىنىغا بولىدىغان بارلىق ھەرىكەتلەرنى يوللۇق دەپ قارىغان. مەسىلەن، گىرازىيانىڭ ئالدامچىلىقى، ۋاللېنرود-نىڭ دۇشمەنگە يالغان تەسلىم بولۇشى، ئالمانرونىڭ ۋاباً كېسىلىنى تارقىتىشى، كوردجاننىڭ يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشى — بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇنداق. ئەمما، كراسىنسكىنىڭ كۆزقاراشلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە. باشقىلار قورال كۈچى بىلەن ئىنتىقام ئالمىز دېسە، ئۇ سۆيگۈ - مۇھەببەت بىلەن ئېرىتىشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئاللىقاچان ئۆزۈلۈپ قالغان ئېسىل ئەنئەنىلەرنى ياد ئېتىش، ۋەتەن ئۈچۈن قايغۇرۇش بىلەن تولۇپ كەتكەن. پولشالىقلار ئۇنىڭ شېئىرىدىن تەسىرلىنىپ 1830 - يىلى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. 1863 - يىلىدىكى ئىنقىلابمۇ ئۇنىڭ تەسىرىدىن بولغان دېيىش مۇمكىن. تا ھازىرقى كۈنگە كەلگەندىمۇ ئۇنىڭ روھى ئۇنتۇلۇپ كەتكىنى يوق، لېكىن پولشالىقلارنىڭ ئۇستىدىكى بالايىئاپەتمۇ تۈگىگىنى يوق!

9

ۋېنگرىيە جەمجىتىلىققا چۆكۈپ كەتكەن دەۋردە پېتوفى[181] مەيدانغا چىقتى. ئۇ 1823 - يىلى كىسكوروستىكى بىر قاسساپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. كىسكوروس ۋېنگرىيە بويىچە يەر تۈزۈلۈشى پەس جاي بولۇپ، ئۇ يەردە پايانسىز ئوتلاق بار. يول بويىلىرىدا كەنتلەر ۋە سارايلار بار، ئۇ يەرنىڭ چىرايلىق مەنزىرىسى پېتوفىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ۋېنگرىيىدىكى بۇ ئوتلاقلار روسىيە ئوتلاقلىرىغا ئوخشاش شائىرنى ئىلھاملاندۇرغان. ئۇنىڭ دادىسى سودىگەر بولسىمۇ، ئەمما گىرېكچىنى بىلىدىغان بىلىملىك ئادەم. پېتوفى 10 يېشىدا ئۆيىدىن ئايرىلىپ كرودودا ئوقۇغان، كېيىن

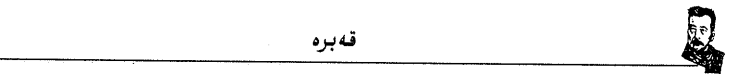
يەنە ئاشاۋۇتتا ئۇچ يىل گرامماتىكا ئوقۇغان. ئۇ تۇغۇلۇشىدىلا ئالاھىدە تالانتلىق بولۇپ، ئەركىنلىكنى ياخشى كۆرىدىغان، ئارتىس بولۇشقا ھەۋەسمەن، شېئىر يېزىشقا قىزىقىدىغان بالا ئىدى. كېيىنچە ئۇ يەنە سىلىمچىقا كەلگەندىن كېيىن، ئالىي مەكتەپتە ئۇچ ئاي ئوقۇغان. دادىسى ئۇنى ئارتىسلار بىلەن ئاپاق - چاپاق بولۇپ كەتتى دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ئوقۇشتىن توختىتىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پىيادە يول يۈرۈپ بۇداپېشتقا كېلىپ، ئۇ يەردىكى دۆلەتلىك تىياتىردا قارا ئىشچى بولۇپ ئىشلىگەن. كېيىن تۇغقانلىرى ئۇنى ئىزدەپ تېپىپ ھالىدىن خەۋەر ئالغان. ئۇ شۇنىڭ بىلەن شېئىر يېزىشقا كىرىشىپ، دەسلەپ شېئىر يازغاندا قوشنىسىنىڭ قىزىنى كۆيلەپ يازغان. شۇ ۋاقىتتا ئۇ ئەمدى 16 ياشقا كىرگەن. شۇ سەۋەبلىك ئۇنىڭ تۇغقىنى ئۇنى ئارتىسلىقىنىلا بىلىدىغان كارغا كەلمەس دەپ قاراپ، ئۇنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشىگە ماقۇل كەلگەن. شۇ مەزگىلدە ئۇ تۇيۇقسىز ھەربىيگە كىرگەن. ئۇ زۇلۇمدىن يىرگىنىدىغان، ئەركىنلىكنى ياخشى كۆرىدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئارمىيىدە 18 ئاي تۇرغان، بەزگەك كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن، كېيىن يەنە بابۇر ئوتتۇرا مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇغان، بەزىدە ئارتىسمۇ بولغان، تۇرمۇش قىينچىلىقى تۈپەيلى، ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە ھېكايىلەرنى تەرجىمە قىلىپ جان باققان. 1844 - يىلى ۋوروسمارتى (M. Vorosmarty)[182]نى زىيارەت قىلغان. ۋوروسمارتى پېتوفىنىڭ شېئىرلىرىنى نەشر قىلدۇرۇپ بەرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ پېتوفى ئەدەبىي ئىجادىيىەت بىلەن شۇغۇللانغان، ئارتىسلىقىنى تاشلىغان. بۇ ئۇنىڭ ئۆمرىدىكى بۇرۇلۇش ئىدى. ئۇنىڭ ئەدەبىي ناممۇ ئەنە شۇنىڭدىن تارتىپ شۆھرەت تېپىشقا باشلىغان، كۆپچىلىك ئۇنى ۋېنگرىيىنىڭ مەشھۇر شائىرى، دەپ تونۇيدىغان بولدى. ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا، ئۇنىڭ سۆيگەن قىزى ئۆلۈپ

كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن شىمالغا سایاھەت قىلغان، كۆزدە يەنە بۇداپېشتقا قايتىپ كەلگەن. 1847 - يىلى ساروندوغا بېرىپ شائىر ئارانىي (J. Arahy)[183] نى زىيارەت قىلغان. ئارانىينىڭ «جولدى» ناملىق مەشھۇر شېئىرى ئەمدىلا پۈتكەن بولۇپ، پېتوفى ئوقۇغاندىن كېيىن ئىنتايىن قىزىققان. شۇنىڭ بىلەن ئىككىسى دوست بولغان. 1848 - يىلىدىن باشلاپ پېتوفىنىڭ شېئىرلىرى تەدرىجىي ھالدا سىياسىي مەزمۇنغا يۈزلىنىشكە باشلىغان، چۈنكى ئۇ ئىنقىلابىنىڭ پات ئارىدا پارتلايدىغانلىقىنى خۇددى قۇشلار يەر تەۋرەشنى ئالدىن پەملىگىنىگە ئوخشاش ئالدىن پەملەپ يەتكەن. دېگەندەك، شۇ يىلى 3 - ئايدا ئاۋستىرىيە ئىنقىلابىنىڭ خۇش خەۋىرى بۇداپېشتقا يېتىپ كەلگەن. پېتوفى بۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ، «قوزغال، مەججارلار!» (ھۇنگارلار، ۋېنگرىيىلىكلەر) سەرلەۋھىلىك شېئىرىنى يېزىپ چىقىپ، ئەتىسىلا ئاممىغا دېكلاماتسىيە قىلىپ بەرگەن. شېئىرنىڭ ئاخىرىدىكى قايتۇرمىدا «ئۆلسەكمۇ قۇل بولمايمىز» دېگەن مىسرالىرى بار. شېئىرنى ئاڭلىغان ئاممىا شېئىرنى كۆتۈرۈپ تەپتىش ئىدارىسىگە بارغان ھەم تەپتىش ئەمەلدارلىرىنى ھەيدەۋېتىپ، ئاسما ماشىنىلىرىنى ئۆز قولىغا ئالغان، شېئىرنى بەسىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزلىرى يانچۇقىغا سېلىپ قايتىشقان. كىتاب - ژۇرنال، گېزىتلەرنىڭ تەكشۈرۈشتىن ئۆتمەي تارقىتىلىشى ئەمەلىيەتتە ئەنە شۇنىڭدىن باشلانغان. پېتوفى ئۆزىمۇ: «ساز چېلىشتا، قەلەم تەۋرەتمىشتە شەخسىي مەنپەئەتنى كۆزلىمەيمەن؛ مېنىڭ قەلبىمدە بىر خۇدا بار. ئۇ مېنى كۆيلەشكە ۋە شېئىر ئىجاد قىلىشقا ئۈندەيدۇ. بۇ خۇدا باشقا نەرسە ئەمەس، دەل ئەركىنلىكنىڭ ئۆزى» دەيتتى. ئەمما، پېتوفى شېئىرلىرى ھەمىشە ھەددىدىن تاشقىرى ھاياجانلىق ئىچىدە يېزىلغاچقا، بەزىدە ئاممىا قوبۇل قىلالمايتتى. مەسىلەن، ئۇنىڭ «پادىشاھلارغا»[184] سەرلەۋھىلىك

شېئىرى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىغانىدى. پىتو-
فى: «15 - مارت ئۆتۈپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مەن تاساد-
پىيلا كۆپچىلىكنىڭ نەزىرىدە يىرگىنچلىك ئادەم بولۇپ قالدىم.
تاغنىڭ قاراڭغۇ جىلغىسىدا ئۆزۈم يالغۇز باش قاتۇرماقتىمەن،
ئەمما مەن ئاداققىچە باش ئەگمەيمەن» دېگەنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي
دۆلەت ۋەزىيىتى جىددىيلەشكەندە، شائىر ئۇرۇش ۋە ئۆلۈمنىڭ
يېتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ دەرھال ئالدىنقى سەپكە بېرىپ
ئۇرۇشقا قاتنىشىشقا بەكمۇ ئالدىرىغان. ئۇ: «ئەرشكە چىققىنىم
بىلەنمۇ مەن جەمئىيەت جايدا تەنھا ياشىيالمايمەن، مېنى ئۇرۇش
مەيدانىغا چاقىرىۋاتىدۇ، يۇرۇش سىگنالى چېلىنغان ھامان، بۈي-
رۇقنى كۆتمەيلا قەلبىم ئۇرۇش مەيدانىغا ئۇچۇپ كېتىدۇ»
دەپ، پىدائىيلار سېپىگە قاتنىشقان. 1849 - يىلى گېنېرال
بېم (J. Bem) نىڭ قوشۇنىغا يۆتكەلگەن. بېم پولشىلىق بولۇپ،
1830 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا روسىيە بىلەن جان تىكىپ ئېلىشقان.
ئۇ شۇ چاغدا كوسسوت (L. Kossoth)[185] نىڭ تەكلىپى بىلەن
كېلىپ، ترانسلۋانىيە قوشۇنلىرىغا مەسئۇل بولغان. ئۇ پىتوفىغا
بەكمۇ ئامراق ئىدى. ئىككىسى ئاتا - بالىدەك ياشايتتى. پىتوفى
بۇ قوشۇندىن ئۈچ قېتىم ئايرىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، قانداقتۇر
بىر كۈچ تارتىپ تۇرغاندەك ئۇزۇن ئۆتمەي قايتىپ كەلگەن. شۇ
يىلى 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى سكىسبورگ قەلئەسىدىكى ئۇرۇشتا
قۇربان بولغان. ئۇ ئادەتتىكى چاغلاردا «مۇھەببەتنى كۈيلەيمەن،
ۋەتەن يولىدا جېنىم پىدا» دېگەن گەپلىرىنى ئەنە شۇ كۈنى ئەمەلگە
ئاشۇرغان. پىتوفى بالىلىق دەۋرىدە بايرون بىلەن شېللىينىڭ
ئەسەرلىرىنى ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىمۇ ئەركىنلىك راسا
كۈيلەنگەن بولۇپ، ھاياجان ئۇرغۇپ تۇرىدۇ، مىجەز - خاراكتېر-
مۇ بايرون ۋە شېللىيغا ئوخشايدۇ. ئۇ: «مېنىڭ قەلبىم ئورماندا
ياڭرىغان ساداغا ئوخشايدۇ، بىر ئاۋازغا يۈزلىگەن سادا جور بولە-

دۇ» دەپ ئېيتقانىدى. ئۇ يەنە تەبىئەت مەنزىرىسىنى شېئىر ئارقە-
لىق تەسۋىرلەپ، كېلىشكەن ئەسەر قىلىپ يېزىپ چىقىشقا ماھىر
ئىدى. ئۇ، بۇنى پايانسىز چوڭ تەبىئەتنىڭ گۈل - چېچەكلىرى،
دەيتتى. ئۇنىڭ قەدىمكى زامان ۋەقەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان «تاغ
يۇرەك جانۇس» دېگەن داستانى بار. داستاندا جانۇسنىڭ ھەسرەتلە-
رى، خۇشاللىقى، جۇدالىقى، ۋىسالىغا يەتكەنلىكى بايان قىلىن-
غان. يەنە «سىرتماق» ناملىق رومانى بار. رومانىدا مۇھەببەت
تۈپەيلىدىن ماجىرا كېلىپ چىقىپ، ۋابا ل قىلىش ۋەقەسى پەيدا
بولغان، تېرنان قانۇنىي ۋاستە ئارقىلىق ئاخىر ئانتولوۋېچنىڭ
ئوغلىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ، ئانتولوۋېچ ئامراق ئوغلىدىن ئايرىلغاد-
دىن كېيىن، ئوغلىنىڭ قەبرىسى بېشىدا ھازا تۇتۇپ ئولتۇرىدۇ.
كۈنلەردىن بىردە تېرنانىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى
بولغاندا، مالىي: «ئۆلۈم بىلەن ھاياتنىڭ قايسىبىرى ئىنسان
قەلبىنى تېخىمۇ بەكرەك ئازابلايدۇ؟» دەپ سورايدۇ. ئۇ:
«ھايات!» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تېرنانىنى قويۇۋېتە-
دۇ. ئاخىر ئۇنىڭ نەۋرىسى ئانتولوۋېچنىڭ ئوغلىنىڭ بوينىغا سە-
لىنغان سىرتماق بىلەن ئېسىلىپ ئۆلۈۋالىدۇ. ئەسەرنىڭ بېشىدا
خۇدانىڭ سۆزلىرى شېپى كەلتۈرۈلگەن، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسى:
ئەجدادلىرى ئۆتكۈزگەن جىنايەتلەرنىڭ ھېسابىنى ئەۋلادىدىن ئال-
سىمۇ بولىدۇ، زىيانكەشلىك قىلغانكەن، جەزمەن ئۆچىنى ئېلىش
كېرەك، ھەددىدىن ئانچە - مۇنچە ئېشىپ كەتسىمۇ كېرەك يوق،
دېگەندىن ئىبارەت. شائىرنىڭ ھاياتىمۇ ئالاھىدە ھايات بولۇپ،
ئۇ ئۆمۈر بويى سەرسان بولۇپ، قىلمىغان ئىشى قالمىغان،
بىردەم - يېرىمدەممۇ ئارام تاپمىغان، ئۇھ دېگۈدەك ۋاقتى بار
دېگەندىمۇ، يەنە بەربىر قولى ئىشتىن بوشىمايتتى. بۇ خۇددى
دېڭىز قاينىمىدىكى جەمئىتلىققا ئوخشايتتى. مەسىلەن ئالايلى،
بىر يالغۇز قولۇاق قۇيۇن ئىچىدە قالغاندا بىردەملىك جەمئىت

بولغاندەك، بوران توختاپ، دولقۇن پەسلەپ، سۇلار سۇزۇلۇپ كەتكەندەك قىلسىمۇ، بىراق قۇيۇن بىر چۆرگىلىگەندە، قولۇاق بىرگە چۆرگىلەپ، سۇغا چۆكۈپ كېتىدىغاندەك كۆرۈندۇ. شاـ ئىرنىڭ بىردەملىك ئارامسىمۇ ئەنە شۇنداقلا بىر ئىش ئىدى.

يۇقىرىدا بىرنەچچە شائىر ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. ئۇلار سۆز ـ ھەرىكەت، مىجەز خاراكتېر، ئىدىيە ـ ھېسسىيات جەھەتـ لەردە ھەر خىل مىللەتلەردىن بولۇشى، ياشىغان شارائىتلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلىدىن ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ھەر خىل بولـ سىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە يەنىلا بىر ئېقىمغا مەنسۇپ: ئۇلار قەيـ سەر، تىز پۈكمەس، ھەقىقەتچىل، خۇشامەتگۇي ئەمەس، كونا ئۆرپ ـ ئادەتكە بېرىلىپ كەتمىگەن؛ ئۇلار ۋەتەننى قۇدرەت تاپقۇـ زۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ياڭراق ئاۋازلىرى بىلەن ئۆز مەملىكىتىـ دىكى خەلقنى ئويغىتىشقا تىرىشقان. جۆڭگونى ئاختۇرۇپ كۆرـ سەك، ئۇلارغا تەڭلەشتۇرگۈدەك بىرەرى چىقارمۇ؟ جۆڭگو ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئىلغارلىقى بىلەن ئاسىيادا قەد كۆتۈرۈپ كەلگەن، ئەتراپىدىكى قوشنىلىرىمۇ ئۇنىڭغا زادى يېتىشەلمەي كەلگەن، شۇـ ڭا يۈكسەك نۇقتىئىنەزەر ۋە گىگانت قەدەملىرى بىلەن تەرەققي قىلغان. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە چېكىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن غەرب ئەللىرى بىلەن يەنە بىر قاتاردا تۇرۇپتۇ، بۇمۇ بىزنىڭ بەختسىز. ناۋادا ئۆتمۈشتە دەرۋازىنى تاقىۋېلىش سىياسـ تىنى قوللانمايي، دۇنيانىڭ ئېقىمغا ماسلىشىپ، ئىدىيە ھەرىكەتـ لىرىنى ئۆزلۈكسىز يېڭىلاپ كەلگەن بولسا، بۈگۈنكى كۈندە دۇنيـا دا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان، ھەرقانداق دۆلەتتىن قىلچە كەم قالمايدـ غان تەنتەنىلىك ۋە شانلىق ئوبرازىنى ساقلاپ قالغان بولاتتى ـ دە، تاسادىپىي ئۆزگىرىشمۇ بولمايتتى. شۇڭا، ئۆزىمىزنىڭ تۇرـ غان مەۋقەيىمىزنى، سەرگۈزەشتىلىرىمىزنى تەكشۈرۈپ كۆرگىنىـ مىزدە، جۆڭگوغا كەلگەن پايدا ـ زىيان كىچىك ئىش ئەمەس.

ئىگە بولغان پايدا شۇكى، مەدەنىيەت جەھەتتە سىرتىنىڭ تەسىرىگە يولۇقمىدۇق، ئۆزىمىزگە خاس شەنىمىز بار، يېقىنقى زامانىدىن بۇيان چېكىنىپ كەتكەن بولساقمۇ، مەدەنىيىتىمىز دۇنيادا ئۆز شەنىنى ئۆچۈرمەي كەلدى. بۈنىڭدىن تارتقان زىيانغا كەلسەك، يېتىملىك. ئۆزىمىزنىڭكىنى راست دەپ، ئۆزىمىزنى يېتىم ھالدا قالدۇرىدۇق، باشقىلارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرمەي بېرىپ ـ بېرىپ مەنپەئەتكىلا بېرىلىدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدۇق؛ ۋاقىت ئۆزارغاـ سېرى ئىلگىرىلەش روھىمىز يوقىلىپ، يېڭى كۈچلەرنىڭ زەربىـ سىگە دۇچ كەلگەن ھامان مۇز ئاپتاپنى كۆرسە ئېرىپ كەتكەندەك، دەرھال پارچىلىنىپ كېتىپ، قارشىلىق بىلدۇرۇشكە ئادەم چىقماي قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كونا مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭـ قۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن، شۇڭا ھەممە نەرسىنى ئادەت بـويىچە كـۆزىتىپ، ھەق ـ ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتۇق. شۇنداق بولغاچـ قا، يېڭىلىق يولىغا ماڭمىز دەپ 20 يىل ۋاقىرىغان بولساقمۇ، جۆڭگودا تېخى بىرەر يېڭى سادا ئاڭلىنىنمىز يوق. دەل ئەنە شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن ئىدىئولوگىيە سېپىدىكى جەڭچىلەر بىزگە بەك قىممەتلىك بولۇپ كەتتى. ئەنگلىيىدە XVIII ئەسىرلەردە جەمئىـ يەت كەيپىياتى ساختىلىققا ئادەتلەنگەن، دىنىي ئەقىدىلەرمۇ چىرىك ھالەتتە ئىدى، كىشىلەرنىڭ ئەدەبىيات ئىجادىيىتىدىمۇ قەدىمكى زامانىنى دوراپ، ياسىمىچىلىققا بېرىلىپ كەتكەندى، ھەقىقي ئىـ ۋازنى ئاڭلىغىلى بولمايتتى. شۇنىڭ بىلەن پەيلاسوپ لوكې[186] كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقىپ، سىياسەت ۋە دىندىكى كونا مەرەزلەرگە جېنىنىڭ بارىچە ھۇجۇم قىلدى، ئىدىيە ۋە سۆز ـ ھەرىكەتتىكى ئەركىنلىكنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇ، يېڭى، زور ئىسلاھات ئۈچۈن ئۇرۇق چېچىپ بەردى. ئەدەبىيات ساھەسىدە شائىر بۇرنىس چىقتى. ئۇ شوتلاندىيىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۆزى دېھقان ئىدى. ئۇ پۇتۇن كۈچى بىلەن جەمئىيەتكە قارشى تۇرۇپ، ھەممە ئادەم ھوقۇقتا باراۋەر بولۇشنى تەشۋىق قىلدى، ئۇ نوپۇز

ئىگىلىرىدىن قورقمىغان، پۇل ۋە مال - مۈلۈك ئالدىدا بوشاشمىغان، ئۆز قان - تەرى بىلەن شېئىر يازغان. ئەمما، ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى ئۇلۇغ ئەربابلار ھەمىشە ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشۈېرىدۇ دېگىلى بولمايدۇ، ئۇ كېلىشمەسلىككە ئۇچراپ، ئاخىر سەرسانلىق ئىچىدە ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بايرون، شېللىيلار ئوتتۇرىغا چىققان، تاقابىل تۇرغان، كۆرەش قىلغان. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتتۇق. ئۇلارنىڭ كۆچلىرى كونا جەمئىيەتنىڭ ئۇلىغا ھەيۋەتلىك دولقۇنغا ئوخشاش ئۇرۇلغان. بۇنىڭ تەسىرى كېڭىيىپ روسىيىگە يېتىپ بارغاندا، خەلق شائىرى پۇشكىننى يېتىلدۇرگەن. پولشىدا ئىنتىقامچى شائىر مىسكىۋىچنى يېتىشتۇرگەن؛ ۋېنگرىيىدە ۋەتەنپەرۋەر شائىر پېتوفىنى يېتىشتۇرگەن. باشقىلارنى سۆزلىسەك گەپ تۈگىمەيدۇ. ئەمما، بايرون بىلەن شېللىي شايانتون، دەپ ئاتالغىنى بىلەن يەنىلا ئادەتتىكى بىر ئادەم. بۇ قاتاردىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنىڭ شەيتان بولۇشى ناتايىن. بۇمۇ كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. ئۇلار قىزغىن، سەممىي ئاۋازنى ئاڭلاپ، تېزدىن ئويغىنىغان كىشىلەر، شۇنداقلا تىلى بىلەن دىلى بىر كىشىلەر. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ھاياتىمۇ بىر - بىرىگە ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار قولىغا قورال ئېلىپ، خوددى قىلىچۋاز باتۇرلارغا ئوخشاش قان - تەر تۆكۈپ، ئاممىنىڭ كۆز ئالدىدا ئېلىشقان پالۋانلار؛ ئاممىا ئۇلارنىڭ ئېلىشىشلىرىنى ھەم خۇشاللىق، ھەم چۆچۈش ئىچىدە كۆرگەن. شۇڭا، ئاممىنىڭ ئالدىدا قان بەرگەن مۇشۇنداق كىشىلەر بولمىغاندا شۇ مىللەت بالايىئاپەت ئىچىدە قالغان بولاتتى، ئەگەر ئاممىا ئۇلارنى كۆرۈپ تۇرۇپ ئېتىبارغا ئالمىغان بولسا ياكى ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋەتسە، بۇنداق مىللەت تېخىمۇ زور بالايىئاپەت ئىچىدە قالغان بولاتتى ياكى تېخىمۇ ئېغىر راقى، قۇنتۇزۇۋالغىلى بولمايتتى!

ھازىر جۇڭگونى ئاختۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، ئىدېئولوگىيە

ساھەسىدە جەڭچىلەر تېپىلامدۇ؟ قىزغىن ئاۋازلىرى بىلەن بىزنى مۈكەممەل، قەيسەر ئادەم بولۇشقا ئۈندەيدىغان بىرەر ئادەم چىقامدۇ؟ يېقىملىق ئاۋازى بىلەن بىزنى قەھرىتان سوغۇقتىن قۇتۇلدۇرالايدىغان ئادەم چىقامدۇ؟ دۆلەت سۈكۈت ئىچىدە تۇرغاندا، ئەڭ ئاخىرقى مەرسىيە ناخشىلىرى بىلەن جاھانغا ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۆز قايغۇسىنى بىلدۈرگۈدەك ئىيىبرىمى نەدە تۇرۇپتۇ؟! بىزدە ئۇنداق ئادەم تۇغۇلمىغان ئەمەس، تۇغۇلغانلىرى ئاممىا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈپ تاشلانغان؛ دېمەك، جۇڭگونىڭ سۈكۈتتە قېلىشىدا ئەنە شۇنداق ئەھۋاللارنىڭ بىرى ياكى ھەر ئىككىسى مەۋجۇت. ھەممە ئادەم ئەتىدىن كەچكىچە قورساقنىڭ غېمىدە يۈرۈپ، روھىي جەھەتتە باشقىلاردىن كېيىن قالدى؛ يېڭى ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان ھامان بەرداشلىق بېرەلمىدى؛ كۆپچىلىكنىڭ يېڭىلىق ئېلىپ بارايلى دېگىنى، روشەنكى، تارىختا ئۆتكۈزگەن جىنايەتلىرىگە قىلغان ئىقرارى؛ بۇنى ئۇلارنىڭ قىلغان تۇۋىسى دېسەكمۇ بولىدۇ. يېڭىلىق ئېلىپ بېرىلغانىكەن، ئۇمىد شۇنىڭ بىلەن باشلىنىدۇ. بىزنىڭ كۆتىدىغىنىمىز — يېڭى مەدەنىيەتنى تونۇشتۇرغۇچىلار، بىراق ئون نەچچە يىلدىن بۇيان توختىماي تونۇشتۇرۇلۇۋاتىدۇ، ئەمما بىز تونۇشتۇرۇلغان يېڭى مەدەنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، قازان بېشىنى چۆرگىلەش، تۇرمە بېقىش چارىسىدىن باشقا ھېچنېمە تونۇشتۇرۇلمىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. دېمەك، جۇڭگو بۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۇزۇن مۇددەت سۈكۈت ئىچىدە ياشايدۇ. ئىككىنچى قېتىملىق يېڭىلاش ئاۋازىمۇ ياڭراش ئالدىدا تۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ قېتىمقى ئاۋازنى ئۆتكەن قېتىمقى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئۇنىڭ نەتىجىسىدىن گۇمانلىنىپ ئولتۇرۇشقا ئورۇن قالمايدۇ. رۇس يازغۇچىسى كرولىنكو[187] «ئاخىرقى نۇر» ناملىق ئەسىرىدە، بىر بوۋاينىڭ سىبىرىيىدە بىر بالىغا ساۋاق بەرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. دەرسلىك كىتابتا نۇر - گۈل، سېرىق قوشقاچ دېگەن سۆزلەر بولۇپ، سىبىرىيە

سوغۇق بولغاچقا مۇنداق نەرسىلەر بولمايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇڭاي بۇ سۆزلەرنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، سىرىق قۇشقاچ دېگەن نورۇز ـ گۈلنىڭ شېخىدا ئولتۇرۇپ مۇزىكا ھەۋەسكارلىرىغا سايراپ بېرىدىغان قۇش، دېگەندە، بالا خىيالغا چۆمگەنىكەن. ئەمما، بالا بۇ سۆكۈت باسقان ماكاندا قۇشلارنىڭ يېقىملىق سايراشلىرىنى قۇلىقى بىلەن ئاڭلىيالمىغان بولسىمۇ، بىراق ئاقىلدارنىڭ چۈشەندۈرۈشىنى ئاڭلىغان. ئەمما، ئاقىلدارلارنىڭ ئاۋازى جۈڭگونىڭ سۆكۈتىنى بۇزۇۋېتەلمەيۋاتىدۇ. بىزمۇ ئويغا چۆكۈۋېرەمدۇق، غەپلەتتە يېتىۋېرەمدۇق؟!

1907 ـ يىلى يېزىلدى.

ئەقىدە ۋە پىداكارلىق توغرىسىدىكى قاراشلىرىم(188)

«زامانىدا ئىنسانىي قالمىدى، ۋىجدان زاۋال تاپتى، دۆلەت دۆلەت بولماي قالدى» — بۇ گەپلەر ئەسلىدە جۈڭگودا قەدىمدىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان نادامەتلەر ئىدى. لېكىن، «زاۋال تېپىپ كېتىۋاتقان» ئىشلار زامانغا بېقىپ ئۆزگىرىپمۇ تۇرىدۇ: بۇنداق نادامەتلەر ئىلگىرى A ئىشقا قارىتىلغان بولسا، ئەمدى B ئىشقا قارىتىلىشى ئېھتىمال. «پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا سۆنۈلغان»(189) دېگەن بىرنېمىلەردە بىھۇدە گەپ ـ سۆز قىلىشقا پېتىنىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ماقالە ـ مۇلاھىزىلەر شۇنداق نادامەتلەردىن خالىي ئەمەس. شۇنداق نادامەت چەككەن ئادەم ئۆزىنىڭ شۇنداق نادامەتلىرى بىلەن زامانە كىشىلىرىگە نەشتەر ئۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، ئۆزىنى «زاۋاللىق»تىن خالىي قىلىۋېلىشىمۇ مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەھلى موللىلارغۇ نىسپىي ھالدا ئاھ ـ ھەسرەت چېكىپ قويىدۇ، قاتىللىق قىلىدىغان، ئوت قويىدىغان، پاھىشىۋازلىق قىلىدىغان، قىزىل كۆزلۈك قىلىدىغان ۋە بارلىق مۇتتەھەم ئادەملەرمۇ يامانلىقلىرىنى قىلىپ يۈرۈپ بىكار قالغان چاغلىرىدا، «ئۇلارنىڭ ۋىجدانى زاۋال تېپىپتۇ» دەپ باشلىرىنى چايقىشىپ كېتىدۇ.

زامان ۋە ۋىجدان دېيىلگەن نەرسىلەر يامانلىقنى تەرغىب قىلىش بىلەنغۇ ئۆزىمۇ «زاۋال» تېپىشى مۇمكىن؛ ئۇنى تەرغىب قىلماي، بىر چەتتە تاماشا كۆرۈپ، نادامەت چېكىپ تۇرغان ھالەتـ

تىمۇ، ئۇنى «زاۋال» تاپتۇرۇۋېتىش مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېقىنقى بىرەر يىلدىن بۇيان قۇرۇق گەپلەرگە ئانچە ئۇمۇنۇپ قالماي دىغان بىرنەچچە ئادەم بىر قۇر نادامەت چېكىشكەندىن كېيىن ئەھۋالنى ئوڭشاشنىڭ كويىغىمۇ چۈشىدىغان بولدى. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى كاڭ يۇڭپې بولدى. ئۇ «ئاتاقتا پادىشاھ ساقلاپ قېلىنغان جۇمھۇرىيەت» قۇرغان ياخشى[190] دەپ قوللىرىنى شىلتىپ مەمەدانلىق قىلغانىدى، لېكىن چېن دۇشيۇ بولسا ئۇنىڭغا، بولمايدۇ، دەپ رەددىيە بەردى؛ ئىككىنچىسى بىر تۇركۈم كارامەتچىلەر، بۇلار نېمە ئۈچۈن تولىمۇ غەلىتە كونا ئىدىيىنى كۆتۈرۈپ چىقتىكىنتاڭ، بۇلار «مېڭزى پەيغەمبەر» نىڭ ئەرۋاھىنى ئەقىل كەلتۈرۈشكە تەكلىپ قىلماقچى بولۇشتى، لېكىن چېن بەينىيەن، چىيەن شۇەنتۇڭ ۋە لىيۇبەننۇڭ ئۇنى ئالجىپ قالغانلىقى، دېيىشتى[191].

«يېڭى ياش» قا بېسىلغان بۇ بىرنەچچە پارچە رەددىيە كىشىنى ئەندىكتۈرىدىغان ماقالە. ھازىر XX ئەسىر بولۇپ قالدى. ئىنسانلارنىڭ كۆز ئالدىدا تاڭ نۇرى ئاللىقاچان پارلىدى. ئەگەر «يېڭى ياش» قا يەر شارىنىڭ تۆت چاسا ياكى يۇمىلاقلىقى ئۇستىدە مۇنازىرىلىشىدىغان بىرەر پارچە ماقالە بېسىلغان بولسا، ئۇنى كىتابخانىلار ئوقۇسا ھاڭ - تاڭ بولۇپ قېلىشى تۇرغان گەپ. لېكىن، ھازىر مۇنازىرە قىلىنىۋاتقىنى، يەرنىڭ شەكلى تۆت چاسا ئەمەس، دېگەن سۆزدىن ھېچقانچە پەرق قىلمايدۇ. دەۋر بىلەن پاكىتنى سېلىشتۇرۇپ قارىغان ئادەم بۇنىڭدىن قانداقمۇ كۆڭلى غەش بولمىسۇن ۋە ۋايىم يېمىسۇن؟

يېقىندىن بۇيان، ئاتاقتا پادىشاھ ساقلاپ قېلىنغان جۇمھۇرىيەت تىلغا ئېلىنمايدىغان بولدى، «كارامەتچىلىك» بولسا تېخىچىلا قۇتراتقۇلۇق قىلىپ يۈرەتتى. مانا ئەمدى بۇنىڭدىنمۇ قانائەت قىلماي دىغان بىر توپ ئادەم پەيدا بولۇپ قالدى، بۇلار يەنىلا «ۋىجدان زاۋال تاپتى» دەپ بېشىنى چايقاشماقتا ۋە شۇنىڭ بىلەن، بۇ ھالدىن

قۇتۇلۇش ئامالىنى ئويلاپ چىقىرىپتۇ - دە، بۇنىڭغا «ئەقىدىلىك، پىداكارلىقنى تەقدىرلەش» دەپ ئات قويۇشۇپتۇ!

كونا پادىشاھلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دەۋرى باشلانغاندىن بۇيان، يۇقىرى - تۆۋەن تەبىقىكىلەر بۇنداق ئەپلىك ئامالنى بىرقانچە يىل تەرغىب قىلدى؛ شۇ تاپتا پەقەت بايراق تىكلەش ۋاقتى بولۇپ قالدى. ماقالىلەردىكى مۇلاھىزىلەردىمۇ ئادەتتىكىدەكلا «ئەقىدىلىك، پىداكارلىقنى تەقدىرلەيلى!» دېگەن ۋاراڭ - چۇرۇڭ پات - پات پەيدا بولۇپ تۇرماقتا، ئەگەر بۇ ئىش توغرىسىدا ۋالاقلاشمايدىغان بولسا، ئۆزلىرىنى «ۋىجدان زاۋاللىقى» دىن تارتىۋالالمايدۇ - دە.

ئەقىدىلىك، پىداكارلىق دېگەن سۆزلەر بۇرۇنلاردا ئەرلەرنىڭ مۇ گۈزەل پەزىلىتى دەپ قارىلاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئەقىدىلىك زات»، «شەھىت» دېگەن نامىلارمۇ چىققان. لېكىن، ھازىر «ئەقىدىلىك، پىداكارلىقنى تەقدىرلەش» دېگەنلىرىدە ئەرلەرنى ئۇ قاتار-غا كىرگۈزمەي، مەخسۇسلا خوتۇن - قىزلارنى كۆزدە تۇتۇشماقتا. زامانىمىزدىكى ئەخلاقسۇناسلارنىڭ پىكرى بويىچە تەبىر بەرگەندە، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن ئاياللار ھەرگىز ئەرگە تەگمىسە، نامەھرەم ئىشلارنى قىلمىسا، ئەقىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدىكەن؛ ئېرى قانچىكى بالدۇر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا، روزغارى قانچىكى كەمبەغەل بولسا، ئۇ شۇنچە ئەقىدىلىك مەستۇرە بولۇپ ھېسابلىنىدىكەن. پىداكارلىق بولسا ئىككى خىل بولىدىكەن: بىر خىلى — مەيلى ياتلىق بولغان ياكى بولمىغان بولسۇن، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئېرى بىلەن تەڭلا جېنىنى پىدا قىلغانلار؛ يەنە بىر خىلى — باسقۇنچىلار ئىپپىتىگە تېگىشكە ئۇرۇنغاندا، بىر ئىلاج قىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش نەتىجىسىدە ئۆلتۈرۈلگەنلەر. بۇلار قانچىكى پاجىئەلىك ھالدا ئۆلسە شۇنچە پىداكار بولىدىكەن، ئەگەر قارشىلىق كۆرسىتەلمەي، ئىپ-

پىتىنى بۇلغىغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان بولسا، سۆز - چۆچەككە قېلىشتىن خالىي بولالمايدىكەن. بەختى ئوڭ كېلىپ، كەڭ قورساق ئەخلاقشۇناسلارغا يولۇقۇپ قالسا، گاھىدا ئۇلارمۇ ئانچە - مۇنچە يۇز - خاتىر قىلىپ، ئۇنىڭغا «پىداكار» دەپ نام بېرىپ قويىدىكەن. لېكىن، ئەدىبلەر ئۇلارنىڭ تەرجىمھالىنى يېزىشنى ئانچە خالىمايدىكەن؛ زوردىن زورغا قەلەم تەۋرەتكەن تەقدىردىمۇ، ئاخىر يەنە «ئىسىت، ئىسىت» دېگەن سۆزلەرنى قىستۇرمايي قويمايدىكەن.

قىسقىسى، ئاياللار ئېرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن قارىلىقىنى تۇتۇپ ئولتۇرۇۋېرىشى ياكى ئۆلۈپ كېتىشى كېرەك ئىكەن؛ باسقۇنچىلارغا يولۇقۇپ قالغاندا ئۆلۈپ تۇگىشى كېرەك ئىكەن؛ مۇشۇنداق ئادەملەرگە تەسىن - ئاپېرىن قىلغاندا، زامان ئوخلىنىپ كېتىدىكەن، ۋىجدان ياخشىلىنىدىكەن، جۇڭگو نىجات تاپىدىكەن، ئومۇمىي مەنىسى پەقەت ئەنە شۇ.

كاڭ يۇۋېي پادىشاھ دېگەن قۇرۇق نامنى ئۇلۇغ نەرسە دەپ چاغلاپ يۈرگەن بولسا، كارامەتچىلەر جىن - ئەرۋاھ ۋەسۋەسىلىرىنى دەستەك قىلىۋالغان. لېكىن ئەقىدىلىك، پىداكارلىقنى تەقدىر لەش ھوقۇقى پۈتۈنلەي خەلقنىڭ قولىدا، بۇ يولدا بارا - بارا خەلقنىڭ ئۆزى راسا كۈچ چىقىرىدىغاندەك تۇرىدۇ. ۋەھالەنكى، مېنىڭ بۇ ھەقتە بىرنەچچە سوئالىم بار، بۇنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇم كېرەك ۋە ئۆز پىكرىم بويىچە بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىشىم كېرەك. مەن يەنە شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىمەنكى، ئەقىدىلىك ۋە پىداكارلىق بىلەن جاھاننى نىجات قىلىش تەلىماتى كۆپ سانلىق خەلقنىڭ پىكرى؛ بۇنى تەشەببۇس قىلغۇچى پەقەت جارچى كاناي، سادا شۇ كانايدىن چىقسىمۇ، لېكىن ئۇ پۈت - قول، بەش ئەزا، نېرۋا ۋە ئىچ - باغرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ سوئال ۋە جاۋابلىرىمنى ئەنە شۇنداق كۆپ سانلىق خەلقنىڭ ئالدىغا

قويۇۋاتىمەن.

بىرىنچى سوئالىم: ئەقىدىسىز ۋە پىداكارسىز خوتۇن - قىزلار دۆلەتكە قانداق زىيان يەتكۈزۈپتۇ؟ ھازىرقى ئەھۋال بويىچە، «دۆلەتنىڭ دۆلەت بولماي قالغانلىقى» دىغۇ گەپ يوق: ۋىجدانسىزلىقتىن يۇز بېرىدىغان چاتاقلار توختىمايي چىقىپ تۇرۇۋاتىدۇ؛ يېغىلىق، ئوغرىلىق - قاراقچىلىق، سۇ ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى، ئاچارچىلىق - قەھەتچىلىك ھادىسىلىرىمۇ كەينىدىن يۇز بېرىۋاتىدۇ. لېكىن، بۇنداق ھادىسىلەر يېڭى ئەخلاققا، يېڭى ئىلىمگە ئەھمىيەت بەرمەسلىك، ھەرىكەتتە، تەپەككۇردا تامامەن كونىلىقتىن قۇتۇلالمىغانلىق تۈپەيلىدىن پەيدا بولماقتا؛ دېمەك، ھازىرقى خىلمۇخىل زۇلمەت قەدىمكى پاراكەندە زاماندىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەت، ئارمىيە، ئىلىم - پەن، سودا ۋە باشقا ساھەدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئەركەكلەر، ئۇلارغا ئەقىدىسىز ۋە پىداكارسىز خوتۇن - قىزلار ئارىلىشىپ قالغىنى يوق. ھوقۇقدار ئەركەكلەرنىڭمۇ ئۇلارنىڭ ناز - كەرەشمىلىرىگە مەست بولۇپ، ۋىجدانىنى يوقىتىپ قويغانلىقتىن بىمالال يامان يولغا كىرىپ كېتىشىمۇ ناتايىن. سۇ ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرىگە، ئاچارچىلىق ۋە قەھەتچىلىك ھادىسىلىرىگە كەلسەك، بۇلار سۇ مۇئەككىلىگە چوقۇنۇش، خىزىرغا تېۋىنىش بىلەنلا بولۇپ كەتكەنلىكىنىڭ، دەل - دەرەخلەرنى بىھۇدە كەسكەنلىك، سۇ ئىنشائاتلىرى ياسىماسلىقنىڭ كاساپىتى، يېڭى ئىلىم - پەندىن خەۋەرسىز قالغانلىقنىڭ نەتىجىسى؛ بۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلار بىلەن تېخىمۇ ئالاقىسى يوق. يېغىلىق، ئوغرىلىق ۋە قاراقچىلىق ھادىسىلىرى كۆپ چاغلاردا بىرمۇنچە ئەقىدىسىز، پىداكارسىز خوتۇن - قىزلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا زامىن بولىدۇ. لېكىن، ئاۋۋال يېغىلىق، قاراقچىلىق پەيدا بولىدۇ، ئاندىن كېيىن ئەقىدىسىزلىك، پىداكارسىزلىق پەيدا بولىدۇ، خوتۇن - قىزلارنىڭ ئەقىدىسىزلىكى،

پىداكارسىزلىقى يېغىلىق، ئوغرىلىق ۋە قاراقچىلىققا زامان بولغان ئەمەس.

ئىككىنچى سوئالىم: جاھاننى نىجات قىلىش جاۋابكارلىقى قانداقسىگە خوتۇن - قىزلارغىلا يۈكلىنىدىكەن؟ كونىلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، خوتۇن - قىزلار «مۇئەننەس جىنس» قا مەنسۇپ بولۇپ، ئۆي ئىچىگىلا ئىگىدارچىلىق قىلارمىش - دە، ئەركەكلەر-نىڭ بېقىندىسىمىش؛ جاھاننى ئوڭشاپ دۆلەتنى نىجات قىلىش مۇزەككەر جىنسنىڭ مەسئۇلىيىتىدىكى ئىش بولۇپ، پۈتۈنلەي تالا كىشىلىرىگىلا تايىنارمىش - دە، بۇنىڭدا پەقەت ئەرلەر تايانچ بولار-مىش؛ بۇنداق ناھايىتى چوڭ مەسلىنى مۇئەننەس جىنسلارنىڭ زىممىسىگە يۈكلەشكە زادى بولماسمىش. جەدىتلەر قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، ئەرلەر بىلەن ئاياللار ھوقۇقتا باراۋەر، مەجبۇرىيەتلىرى-مۇ سەل ئوخشايدۇ. مەسئۇلىيەتنى زىممىسىگە ئېلىش توغرا كەل-گەندە تەڭ ئېلىشى كېرەك؛ قالغان نەسىپىنى تەشكىل قىلغان ئەركەكلەرمۇ ئۆزىگە تېگىشلىك مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىشى كې-رەك. زالىملارنى يوقىتىش بىلەنلا قالماستىن، ئۆزلىرىنىڭ گۈ-زەل پەزىلەتلىرىنىمۇ جارى قىلىشى لازىم. خوتۇن - قىزلارنىڭ ئەدىپىنى بەرسەملا، ئۇلارغا پەند - نەسىھەت قىلساملا، پەرزنى ئادا قىلغان بولىمەن، دەپ قاراش يارىمايدۇ.

ئۇچىنچى سوئالىم: تەقدىرلىگەندىن كېيىن نېمە نەتىجە چىقى-دۇ؟ ھايات خوتۇن - قىزلارنىڭ ئەقىدىلىك ۋە پىداكارلىقىنى ئا-ساس قىلىپ تۇرۇپ خىلغا ئايرىغاندا، ئومۇمەن مۇنداق ئۇچ خىل بولار: بىر خىلى — ئەقىدە ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن تەقدىر-لەشكە لايىق بولغانلار (پىداكارلار ئۆلمەي قالمايدۇ، شۇڭا بۇلار-نىڭ قاتارىغا كىرگۈزمىدىم)؛ يەنە بىر خىلى — ئەقىدىسىز، پىداكارسىزلار؛ يەنە بىر خىلى — تېخى ئەرگە تەگمىگەن ياكى ئېرى بار، لېكىن قاراقچىغىمۇ ئۇچرىمىغان، ئەقىدىلىك، پىداكار

ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى تېخى مەلۇم بولمىغانلار. بىرىنچى خىلدىكىلەر يارايدۇ، ھازىر تەقدىرلىنىۋاتىدۇ، بۇ ھەقتە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئىككىنچى خىلدىكىلەر يارىمايدۇ؛ جۈڭگودا توۋا قىلىشقا ئەزەلدىن تارتىپ يول قويۇلغان ئەمەس، خوتۇن - قىزلار بىرەر ئىشتا خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويسا، ئۇ خاتالى-قىنى تۈزىتىپ تۈگىتەلمەيدۇ، ئىزا - ئەلەمدە ئۆلگىنى ئۆلگەن؛ بۇ ھەقتە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭمۇ ھاجىتى يوق. ھەممىدىن مۇھى-مى ئۈچىنچى خىلغا كىرىدىغانلار، ھازىر ئۇلار پەند - نەسىھەت بىلەن ئېرىگەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى: «كەلگۈسىدە ئېرىم ئۆ-لۈپ - تارتىپ كەتسە، ھەرگىز باشقا ئەرگە تەگمەيمەن؛ ئەگەر قاراقچىغا يولۇقۇپ قالسام، دەرھال جاندىن كېچىمەن!» دېگەن نىيەتكە كەلگەن. قېنى ئېيتىپ باقسۇنچۇ، مۇشۇنداق نىيەتنىڭ جۈڭگو ئىقلىمىدا ئەركەكلەر ئاساس قىلىنغان زامان - ۋىجدان بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بار؟ بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۇم. يەنە بىر قوشۇمچە سوئالىم شۇكى: ئەقىدىلىك، پىداكار ئادەملەر ئەخلاق - پەزىلەتتە كامالىتىگە يەتكەنلىكىدىن تەقدىرلەنگەن - تەۋسىپىلەنگەن بولىدۇ. ھەركىم ئۆگىنىپ ئەۋلىيا - دانىشمەن بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئەقىدىلىك، پىداكار بولۇش ئانچە ئوڭاي ئىش ئەمەس. مەسىلەن، ئېيتايلۇق، ئۇچىنچى خىلغا كىرىدىغان ئادەم ناھايىتى يۈكسەك نىيەت بىلەن بەل باغلى-غان بولسۇن، مۇبادا ئۇنىڭ ئېرى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسە، جاھان تىنچ تۇرۇۋەرسە، ئۇ ھالدا ئۇ دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئۆمۈر بويى مىيانە ئادەم بولۇپ قېلىۋېرىدۇ.

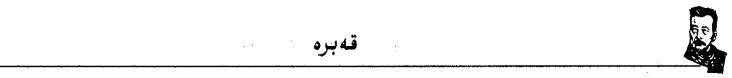
يۇقىرىقىلارنى پەقەت كونا ساۋات بويىچە بىرئاز تەنقىد قىل-سام، ئۇنىڭدا بىرمۇنچە زىددىيەتلەر كۆرۈلىدى. XX ئەسىرنىڭ ئانچە - مۇنچە پۇراقلىرى بىلەن ئۇنىڭدىن يەنە ئىككى قات مەسىلە تۇغۇلدى:

بىرىنچى مەسىلە، ئەقىدە ۋە پىداكارلىق ئەخلاققا كىرەمدۇ، يوق؟ ئەخلاق دېگەن نەرسە ئومۇمىي بولۇشى، ئۇنىڭغا ھەممە ئادەم رىئايە قىلىشى، ھەممە ئادەم ئەمەل قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك، شۇنىڭدەك ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىگىمۇ مەنپەئەتلىك بولۇشى لازىم، ئەنە شۇنداق بولغاندىلا ئۇنىڭ مەۋجۇت تۇرۇش قىممىتى بولىدۇ. ھازىرقى ئەقىدە ۋە پىداكارلىق دېگەن نەرسە ئەركەكلەر-دىن ئاجرىتىپ تاشلانغان، ئۇلار بىلەن مۇتلەق ئالاقىسىز قىلىپ قويۇلغان؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە خوتۇن - قىزلارنىڭ ھەممىسىلا شۇنداق شان - شۆھرەتكە ئېرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇۋاتىدۇ. شۇ-نىڭ ئۈچۈن، ئۇنى ئەخلاق - پەزىلەت دەپ قارىغىلى، رەسمىي ئۇلۇغ قىلغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبلىرى ئۆتكەن نۆۋەت «يېڭى ياش» قا بېسىلغان «ئىپپەت توغرىسىدا»[192] دېگەن ماقالىدە ئېيى-تىلغان. بىراق ئىپپەتلىك دېگەن سۆز ئېرى بار ئاياللارغا قارىتىل-غان، ئەقىدىلىك دېگەن سۆز ئېرى ئۇلۇغ ئاياللارغا قارىتىلغان، بۇلارنىڭ پەرقلىق بولۇشىنىڭ ھېكمىتىنى ئەنە شۇلاردىن پەرەز قىلىپ بىلىۋالغىلى بولىدۇ. پىداكارلىق دېگەن سۆز تېخىمۇ غەلىتە سۆز بولغاچقا، بۇنى بىرئاز تەتقىق قىلىش توغرا كېلىدۇ.

ئەقىدە ۋە پىداكارلىقنىڭ يۇقىرىقىدەك تۇرلەندۈرۈلۈشىدىن قارىغاندا، پىداكارلىقنىڭ بىرىنچى خىلى ئەمەلىيەتتە ئەقىدىلىك تۈل بولۇپ ئولتۇرۇشتىنلا ئىبارەت، بۇ يەردىكى پەرق شۇكى، بىرى ھايات، بىرى ئۆلگەن. چۈنكى، ئەخلاقشۇناسلار خىلغا ئايرىشتا پۈتۈنلەي ئۆلۈك - تىرىك ئىكەنلىكىنى ئاساس قىلىدۇ - دە، ئەقىدىلىكلەرنى پىداكارلار قاتارىغا كىرگۈزىدۇ. خۇسۇسىيىتى پۈتۈنلەي باشقىچە بولغانلىرىنى ئىككىنچى خىلغا كىرگۈزىدۇ. بۇ خىلغا كىرىدىغانلار شۇنداق ئادەملەركى، بىرەر زەئىپە (ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، خوتۇن - قىزلار يەنىلا زەئىپە) ئەركەك قاراقچىغا ئۇشتۇمتوت دۇچ كەلگەندە، دادىسى، ئاكىسى، ئېرى

ئۇنى قۇتقۇزالمايدۇ، قولۇم - قوشنىلىرىمۇ ئۇنىڭغا مەدەت بېرەل-مەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆلۈپ كېتىدۇ؛ ياكى نومۇسى ئاياغ ئاستى بولۇپ يەنىلا ئۆلۈپ كېتىدۇ، ياكى بولمىسا، ئۆلمەي ئاخىر تىرىك قالىدۇ؛ كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دادىسى، ئاكىسى، ئېرى ۋە قولۇم - قوشنىلىرى، شۇ قاتاردا ئەدىبلەر، ئوقۇمۇشلۇقلار ۋە ئەخلاقشۇناسلار بارا - بارا توپلىنىشىدۇ - دە، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتى-دارسىزلىقىدىن، قورقۇنچاقلىقىدىن نومۇس قىلماي، قاراقچىنى قانداق جازالاش مەسىلىسىنىمۇ تىلغا ئالماي، ئۇ ئۆلۈپتۇ؟ نومۇ-سىغا داغ تېگىپتىمۇ؟ ئۆلگەن بولسا ئۇنداق ياخشى بوپتۇ، تىرىك قالغان بولسا مۇنداق يامان بوپتۇ دېيىشىپ، ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي سۆز - چۆچەك قىلىشىدۇ، شۇنداق قىلىپ بىرمۇنچە شان - شەرەپلىك پىداكار خوتۇن - قىزلارنى، لەنەت ۋە نەپرەتكە قالىدىغان بىرمۇنچە پىداكارسىز خوتۇن - قىزلارنى ئويدۇرۇپ چىقىرىشىدۇ. ئەگەر خالىس نىيەت بىلەن ئويلاپ باقىدىغان بول-ساق، ئۇنى ئەخلاق - پەزىلەت جۇملىسىدىن دېيىشقۇ بۇ ياقتا تۇرسۇن، شۇنداق ئىشلارنىڭ ئىنسانىيەت ئىچىدە بولۇشقا تېگىش-لىك ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىمىز.

ئىككىنچى مەسىلە، كۆپ خوتۇنلۇق ئەركەكلەر ئەقىدىلىك، پىداكار دەپ تەقدىرلىنىشكە مۇناسىپمۇ؟ ئىلگىرىكى ئەخلاقشۇناس-لار نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە تەقدىرلىنىشى كېرەك ئى-مىش؛ چۈنكى جامائەتنىن باشقىچىرەك ئەركەكلا بولىدىكەن، ئۇ جەمئىيەتتە ئالاھىدىرەك ياشاشقا مۇناسىپ بولارمىش، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇئەننەس - مۇزەككەر، ئۆي كىشىسى - تالا كىشىسى دېگەندەك پەتىۋالارغا ئاساسەن، ئۇنىڭ خوتۇن - قىزلار ئالدىدا ئۆزىنى قاۋۇل كۆرسىتىشى مۇمكىن ئىمىش. ۋەھالەنكى، بۇگۈن-كى كۈنگە كەلگەندە ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدىن يورۇقلۇق قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان بولدى، ئىنسانلار مۇئەننەس - مۇزەككەر، ئۆي

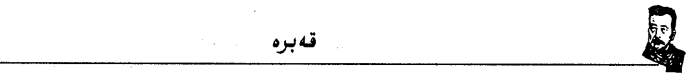

كىشىسى ـ تالا كىشىسى دېگەن پەتىۋارلانىڭ چېكىدىن ئاشقان سەپسەتە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋاتىدۇ؛ شۇنداق بولغاچقا مۇزەككەر-نىڭ مۇئەننەستىن قەدىرلىك، تالا كىشىسىنىڭ ئۆي كىشىسىدىن ئەزىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىشەلمەيدۇ. ھالبۇكى، جەمئىيەت ۋە دۆلەت پەقەت ئەركەكلەردىنلا تەركىب تاپقان ئەمەس ـ دە، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەقىقەتكىلا ئىشىنىپ، ھوقۇقتا ھەممە باباراۋەر دېيىشكە توغرا كەلدى؛ ھوقۇقتا باراۋەر بولغانىكەن، ئەر ـ ئاياللار بىردەك رىئايە قىلىدىغان ئەھدە بولۇشى كېرەك؛ ئەركەك-لەر ئۆزلىرى رىئايە قىلالمايدىغان ئىشلاردا ئاياللارغا ئالاھىدە تە-لەپ قويماسلىقى كېرەك؛ ئەگەر سودىلىشىش، كۆز بوياش، تۆھپە قىلىپ بېرىش يولى بىلەن بولغان ئەھدە نىكاھ بولغان بولسا، ھايات ۋاقتىدا ئىپپەتلىك بولۇشىنى تەلەپ قىلىشقىمۇ قىلچىلىك ئاساس يوق. بۇ ھالدا، كۆپ خوتۇنلۇق ئەرلەر خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئەقىدىلىكىنى، پىداكارلىقىنى تەقدىرلەشكە قانداقمۇ توغرا كەلگەي.

يۇقىرىقىدەكلەر بىلەن سوئال ـ جاۋابلىرىم تۈگىدى. بۇ ھەقتە كۆرسىتىلگەن ئاساسلار شۇ قەدەر غەلىتە ـ چولتا تۇرۇق-لۇق، نېمىشقا بۇ پەتىۋالار تېخىچىلا مەۋجۇت بولۇپ كېلەلەيدۇ؟ بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىش ئۈچۈن ئاۋۋال ئەقىدە ۋە پىداكارلىق دېگەن نەرسىلەرنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىغا، قانداق ھۆكۈم سۈ-رۈپ كېلىۋاتقانلىقىغا ۋە نېمە ئۈچۈن بۇ ھەقتە ئىسلاھات بولمايۋات-قانلىقىغا قاراش كېرەك.

قەدىمكى جەمئىيەتتە ئاياللار كۆپىنچە ئەرلەرنىڭ مۈلكى ئى-دى. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋەتسىمۇ، يەپ كەتسىمۇ ئۆز مەيلى ئىدى؛ ئەركەكلەر ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ ياخشى كۆرىدىغان گۆھەرلىرىنى، ئادەتتە ئىشلىتىپ كەلگەن ئۇرۇش قوراللىرىنى مېيىت بۇيۇملىرى قىلىپ ئۇنىڭ جەستى بىلەن بىللە كۆمەي بولمايتتى. كېيىن

جەسەت بىلەن بىللە دەپنە قىلىش ئادىتى بارا ـ بارا ئۆزگىرىپ، ئەقىدە ساقلاپ تۇل ئولتۇرۇشمۇ بارا ـ بارا پەيدا بولدى. لېكىن، تۇل خوتۇنلار ئەرۋاھلارنىڭ خوتۇنى ئىمىش، ئەرۋاھلار ئۇلار بىلەن بىللە يۇرەرمىش، ئۇلارنى بىرەر ئادەمنىڭ ئۆز ئەمرىگە ئېلىشقا پېتىنالماسلىقى ئۈنى ئىككى ئەرگە خىزمەت قىلدۇرتماسلىقتىن ئەمەس. مۇشۇنداق ئادەت ھازىرقى جەمئىيىتىدە ھېلىمۇ بار. جۇڭگونىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانىدىكى ئەھۋالى ھازىر تەپسە-لىي مەلۇم ئەمەس. لېكىن، جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرى-دە جەسەت بىلەن بىللە دەپنە قىلىش ئەھۋاللىرى بولسىمۇ، مەخ-سۇسلا ئاياللار مېيىت بۇيۇمى قىلىنمايدىغانلىقىغا، يەنە ئەرگە تېگىشتىمۇ ئىختىيار ئۆزىدە ئىكەنلىكىگە، ئۇنىڭ تېگىلمەيدىغان-لىقىغا قارايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ بۇنداق ئادەتتىن قۇتۇلۇپ كەتكەنلىكىگە خېلى ۋاقىت بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان دەۋرلەردىمۇ ئە-قىدە ۋە پىداكارلىق تەرغىب قىلىنمىغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، «كەسپىي رايىش»[193] لار «ئاچلىقتىن ئۆلۈش چاغلىق ئىش، مەستۇرلىك ئەقىدىسىنى يوقىتىش چوڭ مەسىلە» دېگەن گەپنى ئوتتۇرىغا چىقاردى ـ دە، تارىخ كىتابلىرىدا «يەنە ئەرگە تەگگەن» دېگەن سۆزلەرنى كۆرسە ئەجەبلىنىپ كېتىشىدىغان بول-دى. چىن قەلبىدىن چىققانمۇ ياكى قەستەن شۇنداق قىلغانمۇ، بۇنى ھازىرقى كۈندە قىياس قىلىش تەس. شۇ زامانلارمۇ: «ۋېج-داڭ زاۋال تاپقان، دۆلەت دۆلەت بولماي قالغان» زامانلار ئىدى، پۇتۇن مەملىكەتتىكى ئەمەلدارلارمۇ، پۇقرالارمۇ قېلىپتىن چىقىپ كەتكەنىدى. ياكى بولمىسا، «كەسپىي رايىش» لارنىڭ ئاياللار ئە-قىدىسىنى ساقلاپ ئولتۇرۇشى كېرەك دېگەن گەپلەردىن پايدىلە-نىپ، ئەرلەرنى قامچىلىماق بولغانلىقىمۇ ناتايىن. لېكىن، بۇنداق داربىتىش ئۇسۇلى ئەسلىدىنلا بىر خىل مۇغەمبەرلىك؛ ئۇنىڭ ما-

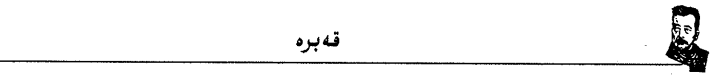

ھىيتىمۇ روشەن ئەمەس ئىدى، كېيىنكى چاغلاردا شۇ سەۋەبتىن بىرقانچە ئەقىدىلىك ئاياللارنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى بىلىپ بولمىسە-مۇ، لېكىن مەنسەپدارلار، پۇقرالار، سەركەردە - سەرۋازلار بۇ-نىڭدىن تەسىرلىنىپ ئىبرەت ئالماي كەلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن «ھەممىدىن بۇرۇن مەرپىەتلىك بولغان، پەزىلەتتە بىرىنچى بول-غان» جۇڭگو ئاخىر «ساڭسىر تىڭگىرى دابۇڭ ئىنخجۇل»، «چې-چىن قاغان، ئۇلزىت قاغان، شىلگۇ قاغىان» لارغا ئەل بولۇپ كەتتى[194]، ئۇلاردىن كېيىن پادىشاھ بىرقانچە قېتىم يەڭگۈشلەن-گەن بولسىمۇ، مەستۇرلۈك ئەقىدىسىنى ساقلاش ئىدىيىسى تېخى-مۇ ئەۋج ئېلىپ كەتتى. پادىشاھلار ۋەزىر - ئەمەلدارلارنى ساداقەت-لىك بولۇشقا مەجبۇر قىلسا، ئەركەكلەر ئاياللارنى مەستۇرلۈك ئەقىدىسىنى ساقلاشقا تېخىمۇ قاتتىق مەجبۇرلىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، رايىش موللىلار تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن ھەتتا خان قىزلىرىنىڭمۇ يەنە ئەرگە تەگكەنلىكى توغرىسىدىكى سۆزلەرنى كۆرۈپ قالسىمۇ غەزەپلىنىپ: «بۇ قانداق دېگەن ئىش؟ ئۇلۇغلە-رىمىزنىڭ شەننى بۇلغىسىڭ، بۇنىڭغا قانداقمۇ سەۋر قىلغىلى بولسۇن!» دەيدىغان بولدى. ئەگەر تاڭ دەۋرىدە ياشىغان شۇ ئادەم-لەر ھايات بولىدىغان بولسا، «ئادەملەرنىڭ نىيىت ئىقبالىنى توغ-رىلاش ۋە ئۆرپ - ئادەتنى رۇسلاش» ئۈچۈن، خان قىزلىرىنىڭ شان - شەۋكىتىنى ئۆچۈرۈپ تاشلىغان بولاتتى.

خەلق مەھكۇم ئورۇنغا چۈشۈپ قالغاندا، مەستۇرلۈك ئەقىدە-سىنى ساقلاش ئەۋج ئالغان؛ شۇنىڭ بىلەن پىداكار ئاياللارمۇ قەدىرلىنىدىغان بولۇپ قالغان، چۈنكى ئاياللار ئەرلەرگە مۇلۇك بولۇپ قالغان، ئېرى ئۆلۈپ كەتسە، ئايالىنىڭ يەنە ئەرگە چىقىشىغا يول قويۇلمىغان، ئېرى ھايات بولسا، باشقىلارنىڭ تارتىۋېلىشىغا تېخىمۇ يول قويمايدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، ئەرلەرنىڭ ئۆزلىرى

مەھكۇم پۇقرا بولۇپ قالغانلىقتىن، قوغداشقا قۇدرىتى، قارشى چىقىشقا قۇربى يەتمەي، باشقىچە ئەقىل تېپىپ، ئاياللارنىڭ ئۆزە-نى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋېلىشىنى تەرغىب قىلغان ياكى خوتۇن - قىزلە-رى تولىمۇ كۆپ بولغان دۆلەتمەن ئادەملەر، دېدەكلىرى ۋە كىچىك خوتۇنلىرى نۇرغۇن بايلار مالىمان بولغان چاغلاردا، ئۇلارغا قارە-يالمىغاچقا، «ئىسيانچى لەشكەر» لەرگە («ياكى پادىشاھ لەشكەر-لىرىگە») [195] يولۇقۇپ قالغاندا ئامالسىز قېلىپ، ئۆزىنىلا قۇتقۇ-زۇپ، باشقىلارنى پىداكار ئاياللاردىن بولۇشقا دەۋەت قىلغان؛ چۈنكى پىداكار ئاياللارنى «ئىسيانچى لەشكەر» لەر كېرەك قىلمايە-تتى. ئەرلىرى بولسا، مالىمان بېسىققاندىن كېيىن ئاستا قايتىپ كېلىپ، پىداكار خوتۇن - قىزلىرىنى بىرنەچچە ئېغىز ماختىشىپ قويىاتتى؛ ئەرنىڭ باشقا خوتۇن ئېلىشى ئۆزگەرمەس قانۇنىيەت بولغاچقا، ئۇ باشقا خوتۇن ئېلىپ، ئىشنى توگىتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، جاھاندا «ئىككى پىداكارنىڭ قوشما قىسىسى»، «يەتتە كىچىك خوتۇننىڭ قەبرە تەزكىرىسى»[196] دېگەن كىتابلار بارلىققا كەلگەن، ھەتتا چىەن چىەنيىنىڭ[197] توپلاملىرىمۇ «ئەقىدىلىك ئايال جاۋ»، «پىداكار ئايال چىەن» نىڭ تەزكىرىلىرى ۋە ئۇلار توغرىسىدىكى مەدھىيىلەر بىلەن تولغان.

ئەل ئىچىدە باشقىلار بىلەن كارى بولمايدىغان ھالەتلەر ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان بىر ۋاقىتتا، خوتۇن - قىزلارنىڭ ئەقىدە ساقلاپ ئولتۇرۇشى پەرز بولغان ۋە ئەرلەر كۆپ خوتۇن ئالسىمۇ بولۇۋېر-دىغان جەمئىيەتتە، شۇنداق غەيرىي تەبىئىي ئەخلاق - پەزىلەتلەر-نىڭ پەيدا بولۇشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنىڭ بارغانسېرى نازۇكلە-شىپ ئاۋارىگەرچىلىككە ئايلىنىپ كېتىشى ئەسلىدە ئەجەبلىنەرلىك بىر ئەھۋال ئەمەس ئىدى. لېكىن، تەشەببۇس قىلغۇچىسى ئەر-كەكلەر، قاپقانغا چۈشىدىغىنى ئاياللار. ئاياللارنىڭ بۇ ھەقتە زادىلا باشقىچە گەپ - سۆزى يوقمۇ؟ ئەسلىدە «ئايال دېگەن سۆز تەن

بەرگۈچى دېگەن سۆز» مىش، ئۇلارنىڭ باشقىلارغا خىزمەت قىلىشى پەرز ئەمەس؛ ئۇلارنى ئىلىم - ئېرپاندىن بەھرىمەن قىلىش ئىگىمۇ ھاجىتى يوقمىش، ھەتتا ئۇلار ئېچىپ جاۋاب ياندۇرسىمۇ گۇناھلىق بولارمىش. دېمەك، ئۇلار مەنىۋى جەھەتتىمۇ خۇددى جىسمانىي جەھەتتىكىسىگە ئوخشاشلا غەيرىي تەبىئىي ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ غەيرىي تەبىئىي ئەخلاق - پەزىلەت توغرىسىدا ھەقىقەتەن باشقىچە پىكىرمۇ بولماي كەلدى، باشقىچە پىكىر بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنى ئىزھار قىلىش پۇرسىتى بولماي كەلدى. «ھۇجرىدا ئولتۇرۇپ تەلمۇردۇم ئايغا»، «باغدا قىلدىم گۈلنى تاماشا» دېگەندەك شېئىرلارنى يېزىشتا ئېرىم «خىيال كىرىپ قاپتۇ» دەپ تىللارمىكىن دەپ ئەندىشە قىلغان يەردە، بۇ «جاھاندىكى توغرا كەيپىيات»نى بۇزۇپ تاشلاشقا قانداقمۇ پېتىنالىسۇن؟ مەدداھلىق كىتابلىرىدا بىرنەچچە ئايالنىڭ ئۆز سەرگۈزەشتىسىدە ئەقىدە ساقلاپ ئولتۇرۇۋېرىشنى خالىمىغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇنداق كىتابلارنى يازغۇچىلارنىڭ ئېيتىشچە، ئۇ ئاياللار باشقا ئەرگە تەگكەندىن كېيىن، ئىلگىرىكى ئېرىنىڭ ئەرۋاھى كېلىپ ئۇلارنى تۇتۇپ كېتىپ جەھەننەمگە تاشلىۋېتكەنمىش؛ ئۇلارنىڭ بەزىسى بولسا خەلقئالەمنىڭ لەنەت - نەپرەتلىرىگە قېلىپ قەلەندەر بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ يول بىلەن جان باقالماي، ئاخىر ئېغىر كۇلپەت ئىچىدە ئۆلۈپ كەتكەنمىش!

مۇشۇنداق ئەھۋاللارغا ئاياللار «تەن» بەرمەي مۇمكىن ئەمەسمىش. لېكىن، ئەركەكلەر نېمىشقا ھەقىقەتنى تەشەببۇس قىلماي، پەرۋاسىز يۈرۈۋېرىدۇ؟ خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، مەتبۇئاتلارنى «كەسپىي رايىش»لار ئۆز چاغلىغا ئېلىۋالغان؛ سوڭ، يۈەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن بۇ ھال تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «كەسپىي رايىش»لاردىن باشقىلارنىڭ بىرەر پارچە

كىتابىنىمۇ كۆرمىدۇق، موللىلاردىن باشقىلارنىڭ بىر ئېغىز سۆزىنىمۇ ئاڭلىمىدۇق. راھىبلار، دەرۋىشلەرنىڭ ئەمرىمەرۇپلىرىدىن تاشقىرى، باشقا «مۇرتەتلەر»نىڭ سادالىرى ئۆز ھۈجرىسىدىن بىر قەدەممۇ تاشقىرىغا چىقالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلقئالەمنىڭ تولىسى «رايىش دېگەن سۆز مۆمىن دېگەن سۆز» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى؛ زىكرى قىلىش ئورنىغا ئىجاد قىلىش چوڭ گۇناھ[198] ھېسابلىناتتى. بەزىلەر «بىدئەت گەپ»لەرنى ئوقۇغان تەقدىردىمۇ، ھەقىقەت يولىدا جېنىدىن ۋاز كېچىشنى خالىمايتتى. ئەقىدە - شەرىئى يوقتىش ھادىسىسىنىڭ ئىككى جىنس — ئەر-ئايال ۋاستىسى بىلەنلا يۈز بېرىدىغانلىقىنى كىم بىلمەسۇن؟ شۇنداق بولسىمۇ پەقەت ئاياللارنىلا ئەيىبلىشەتتى؛ لېكىن باشقىلارنىڭ ئېپىپەت - نومۇسىغا تەگكەن ئەركەكلەر ۋە پىداكارسىزلىققا زامىن بولغان باسقۇنچىلار بولسا، كۆز باغلاپلا خالاس بولۇپ كېتەتتى. ئەركەكلەرگە تىل تەگكۈزۈش ئاياللارغا قارىغاندا قىيىن، جازالاشمۇ تەقدىرلەشكە قارىغاندا قىيىن ئىدى. شۇ ئارىدا بىرنەچچە ئەركەك بۇنداق ئەھۋالدىن بىئارام بولۇپ، ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆي قىزلىرى پېشانىگە پۇتۇلگەن ئەھدە نىكاھقا باغلىنىپ كۆيۈسى بىلەن بىللە ئۆلۈپ كەتمەسلىكى كېرەك[199] دېگەن خالىس گەپلەرنى قىلغان بولسىمۇ، جەمئىيەت ئۇنىڭغا قۇلاق سالغان ئەمەس؛ ئەگەر يەنە شۇنداق سۆزلەۋەرسە، جەمئىيەتكە سىغمايتتى، ئەقىدىسىنى — مەستۇرلىكىنى يوقاتقان ئاياللارغا ئوخشاش دېشۇارچىلىققا قالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارمۇ «مۆمىن»لىشىپ، لام - جىم دېمەيدىغان بولۇپ قالاتتى. دېمەك، ئەقىدە، پىداكارلىق مەسلىسىدە ھازىرغىچە ئۆزگىرىش بولغىنى يوق.

(شۇ تاپتا شۇنى جاكارلىشىم كېرەككى: ھازىرقى ۋاقىتتا ئەقىدە ۋە پىداكارلىقنى تەرغىب قىلىۋاتقان ئادەملەر ئىچىدە، مەن خېلى ئوبدان بىلىدىغان ئادەملەرمۇ بار. شۇنىڭغا ھۆددە قىلالايمەن.

كى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياخشى ئادەملەر بار، ئۇلارنىڭ نىيىتىمۇ ياخشى. لېكىن، ئۇلارنىڭ نىجات يولىنى تېپىش ئۇسۇلى توغرا ئەمەس، ئۇلار غەربكە قاراپ ماڭسەن، دەپ شىمالغا كېتىپ قالـغان. لېكىن، ئۇلار ياخشى ئادەملەر بولغانلىقى ئۈچۈنلا غەربتىن توپتوغرا شىمالغا بېرىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭمۇ ئارقىغا بۇرۇلۇپ مېڭىشىنى ئارزۇ قىلىمەن).

يەنە بىر سوئالىم:

ئەقىدىلىك، پىداكار بولۇش تەسمۇ؟ جاۋاب: ناھايىتى تەس. ئەركەركىلەر ئۇنىڭ ناھايىتى تەس ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە ئۇنى تەقـدىرلەشكە تىرىشىدۇ. جامائەتنىڭ نەزىرىدە ئەزەلدىن ئىپپەتلىك بولۇش ياكى پاسىق ـ پاھىشە بولۇش پۈتۈنلەي خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئىشى ھېسابلىنىپ كەلمەكتە. خوتۇن ـ قىزلارنى ئەركەكلەر ئازدۇرغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جاۋابكارلىقى ئەركەككە يۈكلەنمەيۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئەركەك A ئايال B نى ئازدۇرسا، ئايال B ئۇنىڭغا كۆنمىسە، ئۇ ئايال ئەقىدىلىك، ئىپپەتلىك بولىدۇ، ئۆلۈپ كەتسە پىداكار بولىدۇ؛ ئەركەك A بەتنامغا قالمايدۇ، جەمئىيەتمۇ قۇسۇرسىز ھېسابلىنىۋېرىدۇ. مۇبادا ئايال B ماقۇل دېسە، ئەقىدىسىـزى — ئىپپەتسىزى يوقاتقان بولىدۇ؛ ئەركەك A يەنىلا بەتنامغا قالمايدۇ، لېكىن خەلقئالەمنىڭ پەزىلىتىنى ئايال B بۇلغىغان بولىدۇ! باشقا ئىشلارىدىمۇ شۇنداق. دېمەك، تارىختا دۆلەتنىڭ ھالاكەتكە، ئائىلىنىڭ خارابلىقىغا ئۇچرىغانلىقىنىڭ سەۋەبى ھەممىسى خوتۇن ـ قىزلارغا يۈكلەپ قويۇلغان. جاھان ئەھلىنىڭ جىنايەتلىرىنى خوتۇن ـ قىزلارنىڭ نادانلىق بىلەن ئۆز ئۇستىگە ئالغانلىقىدىن ئىبلىس كېلىشتۈرگەنگە 300 يىلدىن ئېشىپ كەتتى. ئەركەكلەر جاۋابكارلىقتا تارتىلمىغاچقا، توۋا ـ پۇشايمانمۇ قىلمىغاچقا، ئۇلارنىڭ خاتىرجەم ئازدۇرۇۋېرىشى تەبىئىي؛ ئەدىبلەر بولسا

ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەكسىچە، ئۇنى شېرىن پاراڭ قىلىپ تارقىتىپ كەلمەكتە. دېمەك، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئۆچۈرۈسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك خەۋپ بىلەن تولۇپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئۆز دادىسى، ئاكىسى ۋە ئېرىدىن باشقا ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا ئاز ـ پاز شەيتانلىق بىلەن قارايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى تەس، دەيمەن.

ئەقىدىلىك، پىداكار بولۇش جاپالىق ئىشمۇ؟ جاۋاب: ناھايىتى جاپالىق. ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ناھايىتى جاپالىق ئىش ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، تەقدىرلەشكە تىرىشىدۇ. ئىنسانلا بولىدىكەن، ياشاشنى ئارزۇ قىلىدۇ؛ پىداكار بولۇش ئۈچۈن ئۆلۈش كېرەك، بۇ ھەقتە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەقىدىلىك ئايالالارغىمۇ ھاياتلىق كېرەك. ئۇلارنىڭ بۇ يولدا چېكىدىغان مەنىۋى ئازابلىرى توغرىسىدىمۇ ھازىرچە سۆزلىمەي تۇرايلى. تۇرمۇشنىڭ ئۆزىلا ناھايىتى زور ئازاب. ئەگەر قىز بالا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تىرىكچىلىك قىلالايدىغان بولسا، جەمئىيەتمۇ ھەمكارلىشىشنى بىلسە، ئۇ ئۆزى يالغۇزمۇ بىر ئىلاج قىلىپ ياشىيالايدۇ. ئەپسۇسكى، جۇڭگودا ئەھۋال دەل بۇنىڭ تەتۇرىچە بولۇپ كەلمەكتە. دېمەك، پۇلى بارلار ياشىيالايدۇ، گادايلارغا ئاچ قېلىپ ئۆلۈشتىن باشقا ئامال يوق. ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەنلەر كېيىن، بەزىلەر لەۋھە بىلەن تەقدىرلىنىپ، مازار ـ گۇمبەز لىك بولۇپمۇ قالىدۇ، تەزكىرىلەرگىمۇ يېزىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ناھىيىلەرنىڭ تەزكىرلىرىنىڭ، قىسسىلەرنىڭ ئاخىرىدا «پىداكار ئايال» دېگەب بابلارمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. شۇنداق كىتابلارنىڭ بىر قۇرىغا بىر ئادەم ياكى بىر قۇرىغا ئىككى ئادەم — جاۋ، چېيەن، سۇن، لى دېگەندەك يېزىلغان، لېكىن ئۇلارنى ۋاراقلاپ ئوقۇپ باقىدىغان ئادەم بولمىسا كېرەك. ھەتتا ئەقىدىلىككە، پىداكارلىققا چوقۇنىدىغان كاتتا ئەخلاقشۇناسلاردىن: مۇبارەك ناھىيىڭىزنىڭ تەزكىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن پىدا-

كار ئايالالرنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى 10 كىشى كىملەر دەپ سورايدۇ. غان بولسىڭىز، ئۇلارمۇ ئېيتىپ بېرەلمەسلىكى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئايالالر هاياتلىقىدا جەمئىيەت بىلەن ئالاقە قىلمىغان، ئۆلگەندىن كېيىنمۇ جەمئىيەت ئۇلارغا پەرۋا قىلمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ناهايىتى جاپالىق، دەيمەن.

بۇ گەپچە، ئەقىدىسىز، پىداكارسىز بولسا جاپا چەكمەمدىكەن؟ جاۋاب: ئۇنداقتىمۇ ناهايىتى جاپا چېكىدۇ. ئەقىدىسىز، پىداكارسىز ئايالالر جامائەتنىڭ نەزىرىدە پەس بولغاچقا، ئۇ، شۇ جەمئىيەتكە سىغالمايدۇ. جەمئىيەتتە ئۆتكەن كۆپ سانلىق بۇرۇنقى ئادەملەردىن مۇجمەل هالدا ئۈدۈم بولۇپ قالغان قائىدە - يوسۇنلارنىڭ هېچ سۆزلىگۈچىلىك ئاساسى يوق؛ دىنىغا ياقمايدىغان ئادەملەرنى تاربخنىڭ ۋە رەقەم - سانىنىڭ كۆچى بىلەن سقىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن قاتىللار ئەهلىنىڭ ئىلكىدە، بۇرۇندىن تارتىپ قانچىلىك ئادەم ئۆلۈپ كەتمىدى دەيسىز؟! ئەقىدىلىك، پىداكار ئايالالرمۇ ئەنە شۇنىڭدا ئۆلگەن. بىراق، ئۇلار ئۆلگەندىن كېيىن، بەزىلىرى بىرەر قېتىم تەقدىرلىنىپ تەزكىرىلەرگە كىرگۈزۈلگەن. ئەقىدىسىز، پىداكارسىزلارمۇ هايات ۋاقتىدا ياكى ئۇنداق، ياكى بۇنداق ئادەملەرنىڭ تىل - هاقارەتلىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، نامسىز باشلامچىلارنىڭ ئىزا - ئاهانەتلىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارمۇ ناهايىتى جاپا چېكىدۇ، دەيمەن.

خوتۇن - قىزلارنىڭ ئۆزى ئەقىدىلىك مەستۇرە ۋە پىداكار بولۇشنى خالامدۇ؟ جاۋاب: خالىمايدۇ. ئىنسانلاردا قانداقلا بولسۇن بىر خىل غايە، بىر خىل ئارزۇ بولىدۇ. بۇ غايە ۋە ئارزۇلارنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىك دەرىجىسى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەهمىيىتى بولۇش كېرەك. ئۆزىگىمۇ، باشقىلارغىمۇ مەنپەئەتلىك بولۇشىغۇ تېخىمۇ ياخشى، هېچبولمىغاندا ئۆزىگە بولسىمۇ پايدىلىق

بولۇشى كېرەك. ئەقىدىلىك ۋە پىداكار بولۇش ناهايىتى تەس، ناهايىتى جاپالىق؛ ئۇنىڭ باشقىلارغىمۇ پايدىسى يوق، ئۆزىگىمۇ پايدىسى يوق. ئۆزى خالىغان دېگەن گەپ هەقىقەتەن ئادەمگەرچىلىككە ئويغۇن ئەمەس. دېمەك، ئەگەر قىز - جۇۋانلارغا، سىزنىڭ كەلگۈسىدە ئەقىدىلىك مەستۇرە پىداكار بولۇشىڭىزنى چىن قەلبىڭىزدىن تىلەيمەن، دەيدىغان بولسىڭىز، ئۇ چوقۇم غەزەپلىنىدۇ ياكى ئۇنىڭ دادىسى، ئاكىسى ۋە ئېرىنىڭ مۇبارەك مۇشتۇمىنى يەپ قېلىشىڭىزمۇ ئېهتىمال. شۇنداق بولسىمۇ ئەقىدىلىك ۋە پىداكارلىقنىڭ يىمىرىلمەس بىرنەرسە بولۇپ كېلىۋاتقانلىقىغا ئەنە شۇ تارىخ ۋە رەقەملەر زامىن بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ئەقىدىلىك ۋە پىداكارلىقتىن هەرقانداق ئادەم قاچىدۇ، ئۆز بېشىغا ۋە جانجىگەر قېرىنداشلىرىنىڭ بېشىغا كېلىپ قېلىشىدىن قورقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، خالىمايدۇ، دەيمەن.

يۇقىرىقى پاكىت ۋە سەۋەبلەرگە ئاساسەن، ئەقىدىلىك ۋە پىداكارلىق توغرىسىدا شۇنداق هۆكۈم قىلمىنكى، ئۇ ناهايىتى تەس، ناهايىتى جاپالىق، هېچكىم ئۇنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىپ قېلىشىنى خالىمايدۇ؛ ئۇ ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىگىمۇ، جەمئىيەت ۋە دۆلەتكىمۇ پايدىسىز، ئىنسانىيەتنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈنمۇ قىلچىلىك ئەهمىيىتى يوق هەرىكەت؛ ئۇ ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئىقتىدارىنى ۋە قىممىتىنى ئاللىقاچان يوقىتىپ بولغان.

ئاخىرىدا يەنە بىر سوئالىم بار:

ئەقىدە ۋە پىداكارلىق هازىرقى دەۋردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئىقتىدارىنى ۋە قىممىتىنى يوقاتقانىكەن، ئۇ هالدا ئەقىدىلىك ۋە پىداكار ئايالالار بىكاردىن - بىكار جاپا چەككەن بولمامدۇ؟ ئۇلارغا مۇنداق جاۋاب بېرىش مۇمكىن: ئۇنىڭ تەزىيە بىلدۇرۇشكە ئەرزىيدىغان قىممىتى بار؛ ئۇلار بىچارە، ئۇلار بىتەلەيلىكىدىن تارىخ ۋە رەقەمنىڭ مەنسىز تۇزاقلىرىغا چۇشۇپ، نامسىز باشلامچىلار-

نىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەن. تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ قويسا بولىدۇ.

ئۆتكەنلەرگە تەزىيە بىلدۈرگەندىن كېيىن: ئۆزىمىزمۇ، باش-قىلارمۇ پاك، زېرەك بولۇپ، باتۇرلۇق بىلەن يۇقىرى ئۆرلەيلى؛ ساختا نىقابلارنى ئېلىپ تاشلايلى؛ ئالەمدىكى ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىگە-مۇ زىيان كەلتۈرىدىغان غاپىللىق - نادانلىق ۋە زوراۋانلىقلارنى تۈگىتەيلى، دەپ نىيەت قىلىشىمىز كېرەك.

ئۆتكەنلەرگە تەزىيە بىلدۈرگەندە: ئىنسانىي ھايات ئۈچۈن قىلچىلىك ئەھمىيىتى بولمىغان ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى تۈگىتەيلى؛ باشقىلارنى ئازاب - ئوقۇبەتكە قالدۇرىدىغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن ھۇ-زۇرلىنىدىغان تەلۈلەرنى ۋە زوراۋانلارنى تۈگىتەيلى، دەپ نىيەت باغلىشىمىز كېرەك.

ئىنسانلار ھالال بەخت - سائادەتتىن بەھرىمەن بولسۇن، دەپ نىيەت باغلىشىمىز كېرەك.

1918 - يىل 7 - ئاي

بىز ھازىر قانداق ئاتا بولۇۋاتىمىز[200]

مېنىڭ بۇ ماقالىنى يېزىشتىكى نىيىتىم ئائىلىنى قانداق ئۆز-گەرتىشنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت: ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگودا قېرىنداشلىق ھوقۇقى كۈچلۈك، ئاتىلىق ھوقۇقى تېخىمۇ كۈچ-لۈك، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەزەلدىن مۇقەددەس، دەپ قارىلىپ كېلىۋات-قان ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋىتى ئۇستىدىمۇ ئاز - تولا پىكىر بايان قىلماقچىمەن. يېغىپ ئېيتقاندا، ئاتىلار ئۇستىدىن ئىنقىلاب قى-لىش كېرەك. مەسىلىنى بۇنداق چوڭ ماۋزۇ بىلەن قويۇشۇمنىڭ مۇنداق ئىككى سەۋەبى بار. بىرىنچىدىن، جۇڭگودىكى «پەيغەمبەر ئۇممەتلىرى»[201] ئۆزلىرىنىڭ ئىككى نەرسىسىگە چېقىلىدىغانلارنى ھەممىدىن بەك ئۆچ كۆرىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، بىز بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمىغاچقا، ئېيتمايلا قويايلى؛ يەنە بىرى، ئۇلارنىڭ ئەھ-كام - ئەركانلىرى[202]، بىز بۇ ھەقتە گاھىدا ئانچە - مۇنچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشتىن خالىي بولالمىغانلىقىمىز ئۈچۈن، چىش-لەپ تارتىلىپ، «ئەھكام - ئەركاننى ۋەيران قىلدى»، «ھايۋانلار-چە ۋەھشىي ھەرىكەت قىلدى» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن بەتنامىلارغا قالدۇق. ئۇلار: دادىنىڭ بالا ئالدىدا ھوقۇقى ۋە ھۆرمىتى مۇتلەق بولىدۇ، دادىنىڭ قىلغان ھەرقانداق سۆزى تەھقىق دۇرۇس بولى-دۇ، بالىنىڭ سۆزى بولسا، تېخى ئاغزىدىن چىقماي تۇرۇپلا خاتا بولغان بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەمما بوۋا، ئاتا، بالا، نەۋرە دېگەن-لەر ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس، ئەسلىنى ئېيتقاندا، ئۇلار ھاياتى-

نىڭ بىر پەلەمپىيىدىن ئىبارەت. ھازىرقى بالىلار كەلگۈسىدە ئاتا بولىدۇ، كەلگۈسىدە بوۋىمۇ بولىدۇ، مەن ۋە مېنىڭ يېشىمدىكى كىتابخانلار ناۋادا ھازىر ئاتا قاتارىغا ئۆتمىگەن بولساقمۇ، كاندىدات ئاتا ئىكەنلىكىمىزدە شەك يوق، كەلگۈسىدە بوۋا بولۇپ قېلىشىمىزمۇ مۇمكىن، مەسىلە پەقەت ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىدە. ئاۋارىچىلىكنى كۆپەيتمەسلىك ئۈچۈن، تەكەللۇپنى قايرىپ قويۇپ، ئالدىنئالا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، ئاتىلىق سۈپەتتە تۇرۇپ، ئۆزىمىز ۋە ئوغۇل - قىزلىرىمىز ئۈستىدە توختىلايلى؛ شۇنداق قىلغاندا كەلگۈسى كۈنلەردە ئاتىلىق قىلغىلى تۇرغىنىمىزدا قىينىچىلىق ئازىيىدۇ، جۈڭگودا مۇقامغىمۇ سىغدۇ «پەيغەمبەر ئۇممەتلىرى» ئاڭلىسىمۇ قورقۇپ كەتمەس. دېمەك، بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوققان بولمىز. شۇڭا، «بىز قانداق ئاتا بولۇۋاتىمىز؟» دەپ تېما قويدۇم.

ئىككىنچىدىن، ئائىلە مەسىلىسى ئۈستىدە، مەن «يېڭى ياشلار» ژۇرنىلىدىكى «پارچە تەسىرات» (25 - ، 40 - ، 49 -) سەرلەۋھەدىكى ماقالىلىرىمدە[203] گەپنىڭ ئۇچىنى چىقىرىپ قويغانىدىم، مەزمۇنىنى يىغىنچاقلاپ ئېيتسام، كەلگۈسى ئەۋلادلارنى ئۆزىمىزدىن باشلاپ ئازاد قىلايلى دېگەندىلا ئىبارەت، پەرزەنتلەرنى ئازاد قىلىش ئەسلىدە ناھايىتى ئاددىي ئىش بولۇپ، مۇنازىرە قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭمۇ ھاجىتى يوق ئىدى، بىراق جۈڭگودىكى مويسىپىتلەر كونا ئۆرپ - ئادەت ۋە كونا ئىدىيىلەردىن قاتتىق زەھەرلىنىپ كەتكەچكە، زادى ھوشىغا كېلەلمەيۋاتىدۇ. مەسىلەن، قاق سەھەردە توك قاغا قاقىلدىسا، كىچىك بالىلار قىلچە پەرۋا قىلمايدۇ، خۇراپىي قېرىلار بولسا خېلى ۋاقىت بىئارام بولىدۇ، بۇنداق بىچارىلەرگە ئىچ ئاغرىتقان بىلەنمۇ ئامال يوق.

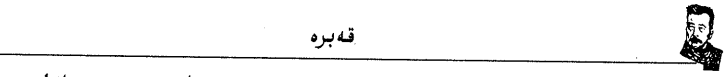
... نائىلاج، ئاخىر ئىشنى ئاڭلىق كىشىلەردىن باشلاشقا توغرا

كەلدى، ئۇلار ئۆز بالىلىرىنى ئازاد قىلسۇن. ئەنئەنىۋى ئېغىر يۈكنى ئۆز زىممىسىگە ئېلىپ، زۇلمەت قاپقىنىنى ئۆز گەۋدىسى بىلەن تىرەپ ئېچىپ، بالىلىرىنى كەڭرى، يورۇقچىلىق ئالەمگە قويۇۋەتسۇن، ئۇلار بۇنىڭدىن كېيىن بەختلىك كۈن كەچۈرۈپ، كۈتكەنگە لايىق ئادەم بولسۇن.

بۇنىڭدىن باشقا، مەن يەنە: مەن ئىجادىي يازغۇچى بولمىسامۇ شاڭخەي گېزىتلىرىدىكى «يېڭى تەنبىھ»لەردە بىرمۇنچە تىل - ئاھانەت ئىشتىتىم[204]. مەندەك ئادەم بىرەر ئىشقا باھا بەرگەندە، ئالدى بىلەن ئۆزۈمنى باھالىشىم، قارىسىغا سۈزلىمەسلىكىم كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا گېپىم گەپ بولىدۇ، ئۆزۈمنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ ئالدىدا تىلىم تۇتۇلمايدۇ. ئۆزۈمنىڭ ئالاھىدە ئىجادىيەت ئەھلى ئەمەسلىكىم، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەقىقەتنى تاپقۇچىلاردىن ئەمەسلىكىم ئۆزۈمگە ئايان. مېنىڭ يازغان ۋە سۆزلىگەنلىكى نەرسىلىرىم كۈندە ئاڭلاپ يۈرگەن گەپلەر ئىچىدىن ئۆز كۆڭلۈمدە ئورۇنلۇق، دەپ تاللىۋالغان گەپلەردىنلا ئىبارەت. ھەقدادىغا يەتكەن ئىشلارنى بولسا بىلىپ يەتكۈچىلىكىم يوق. ھەتتا تەلىماتلارنىڭ يەنە بىرقانچە يىللاردىن كېيىنكى تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشى زادى قانچىلىك بولىدىغانلىقىنىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەيمەن، پەقەت ھازىرقىدىنمۇ تەرەققىي قىلىدىغانلىقىغا ۋە ئۆزگىرىدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل. شۇڭا، «بىز ھازىر قانداق ئاتا بولۇۋاتىمىز؟» دېگەن تېمىنى تاللىۋالدىم.

ئۆز كۆڭلۈمدە توغرا تاپقان داۋالىلار بەكمۇ ئاددىي: جانلىقلار دۇنياسىدىكى ھادىسىلەرگە ئاساسلانغاندا، بىرىنچىدىن، ھاياتنى قوغداش؛ ئىككىنچىدىن، ھاياتنى داۋاملاشتۇرۇش؛ ئۈچىنچىدىن، ھاياتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش (يۇكسەلدۇرۇش) كېرەك، جانلىقلار شۇنداق قىلىدۇ، ئاتا بولغۇچىلارمۇ شۇنداق قىلىدۇ.

ھاياتنىڭ قىممىتى ئۇستىدە ۋە ھايات قىممىتىنىڭ

يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ئۇستىدە ھازىرچە سۆزلىمەي تۇرايلى. ئادەت-
تىكى ساۋات بويىچە، جانلىقلارنىڭ جانلىق بولالىشى ئۈلاردا ھايات-
لىقنىڭ بولغانلىقى. ھايات بولمىغىنىدا، جانلىقلار دەپ ئاتىغىلىمۇ
بولمايتتى. جانلىقلار ئۆز ھاياتىنى قوغداش يۈزىسىدىن خىلمۇخىل
ئىقتىدارلارغا ئىگە بولىدۇ، بۇنىڭ ئەڭ روشەن ئىپادىسى ئوزۇقلا-
نىش. ئوزۇقلىنىش ئىقتىدارى بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئوزۇقلىنالايـ
دۇ، ئوزۇقلىنالمىغانلىقى ئۈچۈنلا ئۆز تېنىنى ئىسىستىپ، ھاياتـ
لىنى قوغداپ قالالايدۇ. ئەمما، جانلىقلارنىڭ ئۆزى قېرىش ۋە ئۆ-
لۈشتىن ھامان خالىي بولالمايدۇ. شۇڭا، ئۈلار ھاياتىنى داۋاملاشتۇ-
رۇش ئۈچۈن يەنە بىر خىل ئىقتىدارغا، يەنى جىنسىي ھەۋەسكە
ئىگە بولىدۇ. جىنسىي ھەۋەس بولغانلىقى ئۈچۈنلا جىنسىي مۇنا-
سىۋەت يۈز بېرىدۇ، جىنسىي مۇناسىۋەت بولغانلىقى ئۈچۈنلا تۆرەل-
مە پەيدا بولۇپ ھايات داۋاملىشىدۇ. دېمەك، ئوزۇقلىنىش ئەتىجە-
سىدە ئۆزىنى قوغدايدۇ، ھازىر ھاياتىنى قوغدايدۇ، جىنسىي ھەۋەس
ئەتىجىسىدە ئۇرۇق - ئەۋلادىنى قوغدايدۇ، مەڭگۈلۈك ھاياتىنى
قوغدايدۇ. ئوزۇقلىنىش جىنايەت ئەمەس، پاسكىنىچىلىقمۇ ئە-
مەس؛ جىنسىي مۇناسىۋەتتە بولۇشمۇ جىنايەت ئەمەس، ئىپلاسلىق-
مۇ ئەمەس؛ ئوزۇقلىنىش ئەتىجىسىدە ئۆزىنىلا ھايات قالدۇرىدۇ،
بۇ ئۆزىگە قىلىنغان مېھرىبانلىق ئەمەس؛ جىنسىي مۇناسىۋەتتە
بولۇشنىڭ ئەتىجىسىدە بالا تاپىدۇ، بۇمۇ ئۆز بالىلىرىغا مېھرىبان-
لىق قىلىش ھېسابلانمايدۇ. دېمەك، ئالدىنكىلەرمۇ، ئارقىدىكـ
ىلەرمۇ ھاياتنىڭ ئۇزاق مۇساپىسىدە كېتىۋاتقان يولۇچىلار بولۇپ،
ۋاقىتتىكى ئىلگىرى - كېيىنلىكنى ھېسابلىمىغاندا، كىم - كىم-
نىڭ مېھمان - شەپقىتىگە ئېرىشكەنلىكىنى ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ.

ئەپسۇس، جۇڭگونىڭ كونا كۆزقاراشلىرى بۇ داۋالىنىڭ پۈتۈن-
لەي ئەكسىچە، ئەر - خوتۇنچىلىق «ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ئىچى-
دىكى ئىش» بولسىمۇ، ئۇنى «ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقنىڭ باشلىنى-

شى» دەۋالىدۇ؛ جىنسىي مۇناسىۋەتتە بولۇش نورمال ئىش بولىـ
مۇ، ئىپلاسلىق دەپ ھېسابلايدۇ؛ تۇغۇتمۇ نورمال ئىش بولسىمۇ،
ئۇنى كارامەت ئۇلۇغ ئىش ھېسابلايدۇ. نىكاھ ئىشلىرىغا كۆپىنچە
ناپاك ئىدىيىلەرنى قىستۇرۇپ قويىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقان،
دوست - يارانلار بىرمۇنچە ئۆزئارا ھەزىل - چاقچاقلىرىنى، ئۆز-
لىرىنىڭ بىرمۇنچە خۇدۇكسىنىدىغان ئىشلىرىنى ھەتتا بالا تۇغقانغا
قەدەر يوشۇرىدۇ، ئاشكارىلاشقىمۇ پېتىنالمايدۇ؛ لېكىن باللىرىغا
قالتىس ھەيۋە قىلىدۇ. بۇنداق قىلىق خۇددى پۇل ئوغرىلاپ بېيـ
غان بايلارنىڭ قىلىقىدىن ھېچ قېلىشمايدۇ. ماڭا ھۇجۇم قىلۇۋا-
تقانلارنىڭ كۆتكىنىدەك، مەن ھەرگىزمۇ ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى
جىنسىي مۇناسىۋەتنى باشقا مەخلۇقلارنىڭكىگە ئوخشاش تەپ تارت-
ماستىن خالىغىنىچە بولۇۋەرسۇن؛ ياكى نومۇسسىز لۇكچەكلەرنىڭ
ئەتىدىن كەچكىچە يۇزسىزلىك قىلىپمۇ كۆرەڭلەپ يۇرگىنىگە ئوخـ
شاش يۇرۇۋەرسۇن، دېمەكچى ئەمەسمەن. بەلكى، بۇنىڭدىن كېـ
يىن ئويغانغان كىشىلەر ئالدى بىلەن شەرقلىققە خاس ناپاك ئىدە-
يىلىرىنى تازىلىۋېتىپ، پاكىزرەك ۋە چۇشەنچىگە كېلىپ، ئەر -
خوتۇننىڭ بىر - بىرىگە ھەمراھ، ئورتاق ئەمگەكچى، ئۇنىڭ
ئۇستىگە يېڭى ھاياتنىڭ ياراتقۇچىسى ئىكەنلىكىنى ئۇقۇۋالسۇن،
دېمەكچىمەن. تۇغۇلغان بالىلار يېڭى ھاياتنى ئۆز ئىلكىگە ئالغۇچە-
لاردۇر، بىراق مەڭگۈ شۇنداق ئىلكىدە تۇتۇۋەرمەيدۇ، كەلگۈسى
بىر كۈنلىرى خۇددى ئۆز ئاتا - ئانىلىرىغا ئوخشاشلا ئىگىدارچىلىقـ
نى ھامان باللىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. دېمەك، ھەممىسى ئىلگە-
رى - ئاخىر بولۇپ ئىگىدارچىلىقنى ئۇ قولدىن بۇ قولغا ئۆتكۈز-
گۈچى رولىنىلا ئويناىدۇ، خالاس.

ھاياتنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ سەۋەبى نېمە؟ ئۇنىڭ سەۋەبى —
راۋاجلىنىش ۋە تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش. شەخس ئۆلۈشتىن
خالىي بولالمايدۇ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشنىڭمۇ چېكى بولماي-

دۇ، شۇڭا هايات داۋاملاشماي، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش يولىدىن ماڭماي قالمايدۇ. بۇ يولدىن مېڭىش ئۈچۈن بىر خىل ئىچكى تىرىشچانلىق بولمىسا بولمايدۇ، مەسىلەن، يالاڭ - يەككە هۇجەيرىلىك جانۋارلار ئىچكى تىرىشچانلىق ئارقىسىدا زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مۇرەككەپلىشىپ بارىدۇ، ئومۇرتقىسىز هايۋانلار ئىچكى تىرىشچانلىق ئارقىسىدا ئومۇرتقىلىق هايۋانلارغا ئايلىنالايدۇ. شۇڭا، كېيىنكى هايات ئالدىنقى هاياتتىنمۇ ئەهمىيەتلىكرەك، مۇكەممەللەرەك بولۇپ يېتىشىدۇ. شۇ سەۋەبلىك تېخىمۇ قىممەتلىك، تېخىمۇ قەدىرلىك بولىدۇ؛ ئالدىنقى هايات ئەنە شۇلارغا ئۆزىنى قۇربان قىلىدۇ.

ئەپسۇسكى، جۇڭگونىڭ كونا كۆزقاراشلىرى پۈتۈنلەي بۇ داۋالىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ كەلدى. ئۆسمۈرلەرنى نەزەردە تۇتۇشنىڭ ئورنىغا چوڭلارنى نەزەردە تۇتماقتا، كەلگۈسىنى قەدىرلەشنىڭ ئورنىغا ئۆتمۈشنى قەدىرلىمەكتە. ئالدىدىكىلەر ئۆزىنىڭ ئالدىدىكىلەرگە قۇربان بولۇۋاتقاندا، ئۆز جېنىنى جان ئېتەلمەي قېلىپ، كېيىنكىلەرنى ئۆزىنىڭ قۇربانى قىلىپ، ئۆزىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ بارلىق ئىقتىدارلىرىنى ۋەيران قىلماقتا. مېنىڭ مۇنداق دېگەنلىرىم — ماڭا هۇجۇم قىلىۋاتقانلارنىڭ كۆتكىنىدەك — نەۋرىلەر قاچان بولسۇن بىر كۈنى بوۋىلىرىنى قاتتىق ئورۇشقا هەقلىق، قىزلار ئۆز ئانىلىرىنى خالىغىنىچە تىللىشى شەرت، دېگەنلىكىم ئەمەس. بەلكى، بۇنىڭدىن كېيىن ئويغانغان كىشىلەر ئالدى بىلەن شەرقنىڭ قەدىمدىن ئۇدۇم بولۇپ كېلىۋاتقان بىمەنە ئىدىيىلىرىنى تازىلاپ، پەرزەنتلىرى ئالدىدىكى مەسئۇلىيەتچانلىق ئىدىيىلىرىنى كۈچەيتىشۇن، هوقۇقچىلىق ئىدىيىلىرىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىپ، ئۆسمۈرلەرنى نەزەردە تۇتىدىغان ئەخلاقنى هازىرلىشۇن، دېمەكچىمەن. ئۆسمۈرلەرمۇ هوقۇقنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن بۇ هوقۇقنى ئۇزۇنغىچە تۇتۇپ تۇرالمايدۇ، كەلگۈسىدە

بەربىر ئۆزلىرىنىڭ ئۆسمۈرلىرى ئالدىدا ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلماي قالمايدۇ. دېمەك، هەممىسى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ مەجبۇرىيەتنى قولدىن - قولغا ئۆتكۈزگۈچى رولىنىلا ئويناىدۇ، خالاس.

«ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدا مېهىر - شەپقەت دېگەن نېمە يوق» دېگەن گەپ «پەيغەمبەر ئۈممەتلىرى»نى قاتتىق خاپا قىلغان سەۋەبلەرنىڭ بىرى. ئۇلارنىڭ خاتالىقى شۇ يەردىكى، ئۇلاردا چوڭلارنىلا نەزەردە تۇتۇش ۋە شەخسىيەتچىلىك، هوقۇقچىلىق ئىدىيىسى ئىنتايىن كۈچلۈك؛ ئەكسىچە بۇرچىنى ئادا قىلىش ئىدىيىسى ۋە مەسئۇلىيەتچانلىقى ئىنتايىن ئاجىز. ئۇلار ئاتا - بالا مۇناسىۋىتىدە، «مېنى ئاتام تاپقان» دېگەننى تۇتۇۋېلىپ، بالىلارنىڭ هەممىسى چوڭلارغا تەئەللۇق دەپ قارايدۇ. تېخىمۇ چوشكۇنلەشكەنلىرى بولسا هەق تەلەپ قىلىپ، بالىلارنىڭ هەممىسىنى چوڭلارنىڭ مۇلكىدۇر دەپ قارايدۇ. لېكىن، شۇنى بىلمەيدۇكى، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ئۇنداق تەلەپلەرنىڭ ئەكسىچە بولغىنى هالدا، بىز قەدىمدىن تارتىپ تەبىئەتكە خىلاپ ئىش كۆرۈپ كېلىۋاتىمىز؛ شۇنىڭ بىلەن ئادەمنىڭ ئىقتىدارى ئىنتايىن كەينىگە چېكىنىپ كەتمەكتە، جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىر ئىزدا توختاپ قالماقتا. بىز گەرچە توختاپ قېلىشنىڭ ئۆزى هالاك بولۇش دەپ ئېيتالمىساقمۇ، ئەمما ئىلگىرىلەشكە سېلىشتۇرغاندا، توختاپ قېلىش خاراب بولۇشقا ناهايىتى يېقىن، دەپ ئېيتالايمىز.

تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى يېتەرسىزلىكتىن خالىي بولالمىسىمۇ، ئەمما چوڭ - كىچىكلەرنى ماسلاشتۇرۇش جەهەتتە هېچقانداق چاتاق يوق. ئۇنىڭدا «مېهىر - شەپقەت» بولمىغىنى بىلەن، جانلىقلارغا تۇغما خاراكتېر بېرىدۇ، بىز بۇ تۇغما خاراكتېرنى «سۆيگۈ» (سۆيگۈ — بۇ سۆز مۇهەببەت، سۆيۈش، ئاسراش، ئاياش دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدى — مۇهەررىردىن) دەپ ئاتايمىز. هايۋانات دۇنياسىدا، تۇغقان بالىلىرى بەكمۇ كۆپ

بولۇپ كېتىپ، مەسىلەن، بېلىققا ئوخشاش، باللىرىغا قاراشقا يېتىشەلمىگەنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى ئۆز باللىرى-نى سۆيىدۇ، باللىسىدىن نەپ ئېلىش كويىدا بولۇش بۇياقتا تۇر-سۇن، باللىرى ئۇچۇن ئۆزىنى قۇربان قىلىپ، ئۆزىنىڭ كەلگۈ-سى ھاياتىنى تەرەققىياتىنىڭ ئۆزۈن مۇساپىلىق يولىغا ئاتايدۇ.

ئىنسانىيەت دۇنياسىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى ئائىلىلەردە ئومۇمەن باللار بىلەن ئاجىزلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ، بۇ بىئولوگىيە ئىلمى ھەققەتلىرىگە بەكمۇ ئۇيغۇن ئۇسۇل، جۇڭگودىمۇ «پەيغەمبەر ئۇممەتلىرى» گە مەھكۇم بولمە-غان ئاق كۆڭۈل - ساپ نىيەت ئادەملەر شۇنداق تۇغما خاراكتېرنى ئۆزلۇكسىزلا تاپالايدۇ. مەسىلەن، بىر يېزا ئايالى ئۆز بالىسىنى ئېمىتىۋاتقاندا، ھەرگىزمۇ مېھىر - شەپقەت قىلىۋاتقىنىمەن دېگەن خىيالغا كەلمەيدۇ؛ بىر دېھقان ئۆيلەنگەندە، ئۇزاققا قالماي خوتۇ-نۇمنى قەرزگە تۇتۇپ بېرىمەن، دەپ ئويلىمايدۇ. پەرزەنت كۆرگە-نىكەن، ئۆزىچىلا مېھرى چۈشىدۇ، ئۇنىڭ ئۆمرىنى تىلەيدۇ؛ تە-خىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۆزىدىنمۇ قاۋۇل بولۇپ چىقىشىنى، يەنى تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىنى تىلەيدۇ. ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى-دىن، پايدا - زىيان مۇناسىۋىتىدىن خالىي بولغان بۇ خىل «سۆي-گۈ» ئىنسانىچىلىقىنىڭ رىشتىسى، يەنى «ئەركانى»، مۇبادا كونا قاراش بويىچە «سۆيگۈ»نىڭ ئورنىغا «شەپقەت»نى تەكىتلىسەك، ئۇنى ئاز دەپ، قىلغان ئەجرىمىزنى تۆلىتىۋالىمىز دەپ تۇرساق، ئۇ ھالدا ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدىكى ئەخلاق بۇزۇلىدۇ، ئاتا - ئانىلىق مېھرىگىمۇ خىلاپ ئىش بولىدۇ - دە، ئازارلىق تىكەن ئۇرۇقىنى چېچىۋەتكەن بولىمىز. مەلۇم بىرى «ۋاپادارلىققا ئۇد-دەش» دېگەن بىر شېئىر يازغانكەن، ئۇنىڭدا ئاساسەن: «ئوغلى مەكتەپكە كېتىپتۇ، ئانىسى ئاتاپ بالىغا مېغىز چاي تەييارلاپتۇ، شۇنداق تۇرۇپ، ئوغۇل ۋاپادار بولمىسا بولامدۇ؟» دېگەن مىسرا-

لار بار ئىكەن ۋە بۇ شېئىرنى توقۇغانلىقى بىلەن ئۆزىچە تېخى «تەرىقەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتتىم» دەپ ئويلاپتۇ. ئۇ شۇنى بىلمىگەنكى، بايلارنىڭ مېغىز چېيى بىلەن كەمبەغەللەرنىڭ پۇر-چاق سۈتى سۆيگۈ مەسىلىسىدە ئوخشاش قىممەتكە ئىگە، بۇ قىممەت ئاتا - ئانىلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە ھېچقانداق تەمە قىلمىغانلە-قىدا. ئۇنداق بولمىغاندا، ئېلىم - بېرىمغا ئايلىنىپ قالىدۇ، مېغىز چېيى ئىچكەنلىكى «ئادەم سۈتى بىلەن توڭگۈز بېقىش»[205] تىن، توڭگۈز بورداشتىن پەرقى بولمايدۇ، بۇنىڭ ئىنسانچىلىقتا قىلچىلىكمۇ قىممىتى بولمايدۇ.

شۇڭا، مەن ئۆز كۆڭلۈمدە «سۆيگۈ»نىلا تەستىقلايمەن.

قايسىبىر دۆلەت، قايسىبىر شەخس بولسۇن، ھەممىسى دېگۈ-دەك «ئۆزىنى ئاسراش»نى ھەققىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ. ھاياتنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ئەھمىيىتى ھاياتنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ نېگىزى ئەنە شۇ. تەقدىر ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا پىشانىگە پۈتۈلۈپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئەينىلىرى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھالا-كىتىگە سەۋەب بولىدىغان، ھاياتقا خەۋپ كەلتۈرىدىغان يوشۇرۇن ئامىل بولۇپ قالىدۇ. ئىبسىن «ئالۋاستىلار» (فەن جياشۇن ئە-پەندى تەرجىمە قىلغان، «يېڭى دولقۇن» ژۇرنىلىنىڭ 1 - جىلد 5 - سانىغا بېسىلغان) دېگەن ئەسىرىدە ئەر - ئايال مەسىلىسىگە ئېتىبار بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن شۇ ئەسەردىن نەسىلگە تارتىش-نىڭ قورقۇنچلۇق نەرسە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلۋالالايمىز. ئوسۋال ئەسىلىدە ئۆلۈپ كەتمەيدىغان، ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللىنالايدىغان ئادەم ئىدى، بىراق دادىسىنىڭ سۈيۇقلۇقىدىن قورساقتىلا سىفىلىس كېسىلىگە دۇچار بولۇپ، ئۆمرىنىڭ يېرىمىدىلا كاردىن چىقىدۇ. لېكىن، ئانىسىغا بەكمۇ ئامراق بولغاچقا، ئانىسىنى ئاۋارە قىلماس-لىق ئۈچۈن يېنىدا ساقلاپ يۈرگەن مورفىننى كېسىلى تۇتقاندا ئۆي خىزمەتچىسى رۇيكىن دېگەن ئايالنىڭ ياردىمى بىلەن ئىچىۋېلىپ،

ئۆزىنى زەھەرلەيدۇ، مورفىنىنى ئىچىپ بولغاندىن كېيىن رۇيكىن قايتىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئانىسىنى ياردەمگە چاقىرىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ئوسۋال: ئانا، ئەمدى سەن ماڭا ياردەم بەر.

خانىم: مەنما؟

ئوسۋال: سەن بولماي كىم بولاتتى؟

خانىم: مەنما؟ سېنىڭ ئاناڭ؟

ئوسۋال: ھە، دەل سېنىڭ ئۆزۈڭ.

خانىم: مەنما، مەن سېنىڭ تۇغقان ئاناڭ!

ئوسۋال: مەن ساڭا ھېچقاچان مېنى تۇغ دېمىگەنىدىم. مېنىڭ كۆرۈۋاتقىنىم نېمە كۇن؟ ئۇنىڭ ماڭا كېرىكى يوق، ئۆزۈڭ چىقىپ كەتكىنە تېخى!

بۇ تەسۋىر بىز ئاتا بولغۇچىلارنى ھەقىقەتەن چۆچۈتىدۇ، ئەنە شۇنداق سالىدۇ ھەم قايسى قىلىدۇ؛ ھەرگىزمۇ ۋىجدانىمىزنى قايرىپ قويۇپ، بالىمىزغا ئۆزۈڭنىڭ شورى دەپ قاراپ تۇرماسلىقىمىز كېرەك. بۇ تەرىقىدىكى ئىشلار جۇڭگودىمۇ ئاز ئەمەس، دوختۇرخانىدا ئىشلىگەنلىكى ئادەم بولسا، تۇغما سىفلىس كېسىلىگە دۇچار بولغان بالىلارنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتىنى ئۆچرىتىپ تۇرىدۇ؛ يەنە كېلىپ، مۇنداقلارنى ئالچاڭشىپ كۆتۈرۈپ كېتىدىغانلارنىڭ تولىسى يەنە شۇلارنىڭ ئۆز ئاتا - ئانىسى. ئەمما، نەسلىدىن قالىدىغان قورقۇنچلۇق كېسەللىكلەر يالغۇز سىفلىسلا ئەمەس، روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى زۇرغۇن ئەيىبلەرمۇ بالا - چاقىلىرىغا قالىدۇ، كۇنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن جەمئىيەتكىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىز جامائەتچىلىك ئۇستىدە گەپ سېتىشنى قويۇپ تۇرۇپ، ئوغۇل - قىزلىرىمىز ئۇستىدىلا توختىلىدىغان بولساق، ئۆزىنى ئاسراشنى بىلمەيدىغان ئادەم راستتىن ئاتا بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە ئەمەس، دەپ ئېيتالايمىز. زورمۇزور ئاتا بولغان تەقدىردىمۇ، خۇددى قەدىمكى زامانىدا قاراقچىنىڭ پادىشاھ بولغىنىدەك مۇقامغا چۈشمەيدىغان بىر ئىش. كەلگۈسىدە ئىلىم - پەن تەرەققىي قىلىپ جەمئىيەت ئۆزگەرگەندە، ئۇلارنىڭ بەختى ئوڭ كېلىپ ئەسىل سۈرگەن ئەۋلادلىرى ئېسىل نەسەب تەلىماتچى (Eugenics)[206] لىرىنىڭ جازاسىدىن قېچىپ قۇتۇلالماي قېلىشى مۇمكىن.

ناۋادا، ھازىرقى ئاتا - ئانىلار ئۆزىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرىغا روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە ھېچقانداق بىر ئەيىب قالدۇرۇپ كەتمەيدىغان، شۇنداقلا پەرزەنتلەرنىڭ ئۆزى بەرەر پېشكەللىككە ئۇچرىمايدىغانلا بولسا، ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشى، ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇش مەقسىتىگىمۇ يېتىشى تەبىئىي. ئەمما، ئاتا - ئانىلارنىڭ مەسئۇلىيىتى بۇنىڭ بىلەن تۇگەپ كەتمەيدۇ، چۇنكى ھاياتنى داۋاملاشتى دەپلا بىر ئىزدا توختىتىپ قويغىلى بولمايدۇ، يېڭى ھاياتنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بىرقەدەر يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋانلار ئۆزىنىڭ بالىلىرىنى باققان ۋە ئاسرىغاندىن باشقا، ئۇلارغا ياشاشتا زۆرۈر بولغان ماھارەتلەرنى ئۆگىتىدۇ. مەسىلەن، ئۇچار قۇشلار ئۆز بالىلىرىغا ئۇچۇشنى ئۆگىتىدۇ، ئوۋلىغۇچى ھايۋانلار ئۆز بالىلىرىغا ئوۋلاشنى ئۆگىتىدۇ، ئىنسان ئۇلاردىن بىرنەچچە دەرىجە يۇقىرى بولغاچقا، ئۆز بالىلىرىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىتىشنى خالايدىغان تۇغما خاراكتېرگە ئىگە. بۇنىمۇ ئاسراش دەيمىز. يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىم كۆز ئالدىمىزدىكى ئەھۋاللارغا قارىتىلغان، ھازىر دەۋاتقانلىرىم كەلگۈسىدىكى ئەھۋاللارغا قارىتىلغان، ئەقىل - ھوشى جايىدا بولغانلىكى كىشىنىڭ ھەرقاندىقى ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ ئۆزىدىنمۇ قاۋۇل، ساغلام، ئەقىللىق، ئېسىل - بەختىيار بولۇشىنى، يەنى ئۆزىدىن، ئۆتمۈشتىكىلەردىن ئۆتۈپ كېتىشىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن ئۆزگەرتمەك لازىم. دېمەك، ئەۋلادلار ئەجدادلارنىڭ

ئىشلىرىنى ئۆزگەرتىشى كېرەك، «ئاتىسىنىڭ تەلىمىنى ئۇچ يىل-غىچە ئۆزگەرتمىگەنلەر — ۋاپاراد بولمىش» دېگەن سۆز ناتوغرا، ئەلۋەتتە. بۇ — چېكىنىش كېسىلىنىڭ يىلتىزى. مۇبادا قەدىمكى بىر كىلىتكىلىق ھايۋانلار مۇشۇ پېتى - نەسىھەتكە ئەمەل قىلغان بولسىدى، ھەرگىز تۇرلىنىپ كۆپەيمىگەن بولاتتى، ئۇ ھالدا دۇنيادا ئىنسانلارمۇ بارلىققا كەلمىگەن بولاتتى.

بۇ پېتى - نەسىھەتلەر نۇرغۇن كىشىلەرگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزگەن بولسىمۇ، بەختكە يارىشا، كىشىلىك دۇنياسىدىكى تۇغما خاراكتېرنى پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتەلمىگەن. بۇنداق تۇغما خاراكتېر «ئەۋلىيا ئەزىملەر قىسسىلىرى»نى ئوقۇمىغان كىشىلەر ئىچىدە ھەتتا «ئۇلۇغ تەلىم» قىلىچى ئاستىدا قالغان شارائىتتىمۇ پات - پات روشەن نۇر چېچىپ تۇرىدۇ؛ جۇڭگولۇقلار گەرچە قورۇلۇپ - يىگىلەپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇرۇقى قۇرۇپ كەتمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ.

شۇڭا، ئويغانغان كىشىلەر بۇنىڭدىن كېيىن ئەنە شۇنداق تۇغما سۆيگۈنى تېخىمۇ ئۇلغايتىشى، تېخىمۇ تاكامۇللاشتۇرۇشى كېرەك؛ ئۆزىنى يېڭى ئەۋلاد ئۈچۈن پىداكارلىق بىلەن قۇربان قىلىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن توغرا چۈشەنچە بولۇشى كېرەك. ئۆتمۈشتە ياۋروپالىقلار بالىلارنى چوڭ ئادەم بولۇشىنىڭ ھازىرلىقى دەپ خاتا قارايتتى؛ جۇڭگولۇقلار بولسا كىچىك بالىنى كىچىك چوڭ ئادەم دەپ خاتا قارايتتى. تا يېقىنقى كۈنلەرگە كەلگەندىلا، نۇرغۇن ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشى ئارىسىدا شۇنى چۈشەنمەكتىكى، بالىلار دۇنياسى چوڭلار دۇنياسىدىن تۈپتىن پەرق قىلىدۇ؛ ئالدى بىلەن توغرا چۈشەنچە بولماي، قارىسىغا كېتىۋەرگەندە، بالىلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە چوڭ توسالغۇ بولىدۇ. شۇڭا، بارلىق ھازىرلىقلاردا بالىلارنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك، ياپونىيەدىمۇ يېقىندىن بۇيان ئاڭلىق كىشىلەر خېلى كۆپ-

يىپ قالدى؛ ئۆسمۈرلەر ئۈچۈن ئىشلەنگەن ھازىرلىقلار، ئۆسمۈرلەرنى تەتقىق قىلىش ئىشلىرى ناھايىتى ئەۋج ئېلىپ كەتتى. ئىككىنچىدىن، يېتەكلەش كېرەك. ۋەزىيەت ئۆزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان يەردە ھاياتمۇ ئۆزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى كېرەك؛ شۇڭا كېيىن يېتىشىپ چىققان شەخسلەر ئالدىدىكىلەردىن ئۆزۈپ كېتىشى، ھەرگىزمۇ بىر قېلىپقا چۈشۈۋالماسلىقى لازىم. چوڭلار كىچىكلەرنىڭ ئالدىدا يېتەكچى، مەسلىھەتچىلا بولۇشى كېرەككى، ھەرگىزمۇ بۇيرۇقۇزالاردىن بولماسلىقى كېرەك. ئۆزىنى گۈزەكلەرگە باقتۇرۇشقا ھەقلىق بولۇش بىر ياقتا تۇرسۇن، پۈتۈن زېھنىنى شۇلارغىلا قارىتىپ، ئۇلاردا ئىشقا چىدامليق جىسمانىي كۈچنى، ساپ ۋە يۇكسەك ئەخلاق - پەزىلەتنى، يېڭى ئېقىمنى ئەركىن ۋە بىمالال ئۆزلەشتۇرەلەيدىغان روھنى، يەنى دۇنيانىڭ يېڭى ئېقىملىرى ئىچىدە چۆكۈپ كەتمەي، بەھۇزۇر ئۇزەلەيدىغان كۈچ - قۇۋۋەتنى يېتىلدۇرۇشى كېرەك، ئۇچىنچىدىن، ئازاد قىلىش كېرەك. ئوغۇل - قىزلار ھەم ئۆزىمىزنىڭ ئەمەس، ئەمما ئۇلار بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىنلا جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئۆزىمىزنىڭ بالىلىرى بولغانكەن، تەربىيىلەش مەجبۇرىيىتىمىزنى تېخىمۇ تولۇق ئۆتەپ، ئۇلارغا مۇستەقىل ياشىيالايدىغان قابىلىيەتنى ئۆگىتىپ قويۇشىمىز كېرەك؛ ئۆزىمىزنىكىلا ئادىمى بولمىغاچقا، ئۆز ۋاقتىدا ئازاد قىلىپ، ھەممىنى شۇلارنىڭ ئۆز قولىغا تۇتقۇزۇپ، مۇستەقىل ئادەملەر قاتارىغا قوشۇشمىز كېرەك.

دېمەك، ئاتا - ئانىلار ئوغۇل - قىزلىرىنى ساغلام تۇغۇشى، پۈتۈن كۈچى بىلەن تەربىيىلىشى، تولۇق ئازاد قىلىشى كېرەك.

مۇنداق دېسەم، بەزىلەر، ئاتا - ئانا بولغۇچىلار شۇنىڭدىن باشلاپ گويا ھەممىدىن مەھرۇم بولۇپ، تولىمۇ بىمەنىلىككە قالارمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىشى مۇمكىن، بۇنداق ئاساسسىز ۋەھىمە

ۋە بىمەنە خىياللارمۇ ھېلىقىدەك بىمەنە كونا ئىدىيىلەردىن تۇغۇلـ
دۇ. بۇنداق ئىدىيىلەر بىئولوگىيىلىك ھەقىقەتلەرنى چۈشىنىپ
يېتىش بىلەنلا ئۆزلۈكىدىن يوقىلىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئوغۇل ـ
قىزلىرىنى ئازاد قىلالايدىغان ئاتا ـ ئانىلاردىن بولۇش ئۈچۈن يەنە
بىر خىل قابىلىيەتمۇ بولۇشى كېرەك. يەنى ئۆزىدە گەرچە ئۆتمۈشـ
تىكى پۈرىقى كېلىپ تۇرسىمۇ، مۇستەقىل ياشىيالايدىغان ماھارەت
ۋە روھىنى يوقاتمايدىغان بولۇشى، ئىشقا زوقمەن بولۇشى، يۈكسەك
مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى بولۇشى كېرەك. سىزگە بەخت
كېرەك ئىدىغۇ؟ شۇنىڭدا سىز تۇرماق، سىزنىڭ كەلگۈسى ھاياتـ
ىڭىزمۇ بەختلىك بولىدۇ. سىز «ياشارسام»، «قىرانمىغا قايتىۋالـ
سام»[207] دەيتتىڭىزغۇ؟ ئوغۇل ـ قىزلىرىڭىز دەل سىزنىڭ «قىـ
ران» لىرىڭىز بولۇپ، ئۇلار مۇستەقىل بولغانلىقىڭ ئۈستىگە تېخـ
مۇ بارانغا كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن چوڭلارنىڭ ۋەزىپـ
سى تۈگەپ، ئۆمۈر بويى كۆڭلى ئەمىن تاپىدۇ. ئۇنداق بولماي،
ناۋادا ئىدىيە ۋە ماھارەتلىرىڭىز كونا پېتىچە قېلىۋەرسە، ئەتىدىن
كەچكىچە «غىژ ـ غىژ»[208] تۇگىمىسە، ئۆز بولغىنىڭىز بىلەن
مەغرۇرلىنىپ يۈرسىڭىز، قۇرۇق، مەنىسىز باش ئاغرىقلىرىدىن
زادىلا قۇتۇلۇپ كېتەلمەيسىز.

يەنە بەزىلەر، ئازاد قىلىۋەتكەندىن كېيىن، ئاتا ـ بالا يىراقلـ
ىشىپ كېتەمدىكىن دەپ قورقىدۇ. ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى ئائىلـ
لەر مۇستەبىتلىكتە جۇڭگوغا يېتەلمەسلىكى كۆپچىلىككە ئايان؛
ئۆتمۈشتە بەزىلەرنى ھايۋانغا ئوخشاتقانىكەن، ھازىر بولسا، «تەرـ
قەتنى قوغدىغۇچى» پەيغەمبەر ئۇممەتلىرىمۇ ئۇلارنى ئاقلاپ، «ۋاـ
پاسىز ئوغۇل، گۈمراھ قېرىنداش»[209] بولغان ئەمەس، دېمەكتە.
بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئازاد بولغانلار، تۇغقانچىلىق بولىدۇ؛ بالىسى
ياكى ئىنىسىنى «قورۇپ» تۇتىدىغان ئاتا ـ ئاكىلار بولمىسا،
«قورۇپ» تۇتۇشقا قارشى چىقىدىغان «ۋاپاسىز ئوغۇل، گۈمراھ

قېرىنداش» لارمۇ بولمايدۇ. ناۋادا زورلۇق قىلىدىغان ياكى ئالدايـ
دىغان بولسا، نېمىلا قىلغان بىلەن بۇ چارە مەڭگۈ داۋام قىلمايدۇ.
مىسال ئۈچۈن ئۆزىمىزنىڭ جۇڭگوسىنى ئالساق، خەن دەۋرىدە
ۋاپادارلارنى تاللاش تۈزۈمى بار ئىدى، تاڭ دەۋرىدە ۋاپادار ـ
ئىزززەتچانلارنى ۋە ئىشچانلارنى تاللاش تۈزۈمى بار ئىدى، چىڭ
دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىمۇ ۋاپادار، دىيانەتلىك، كۆڭلى تۇز ئادەملەرنى
تاللاش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى، چۈنكى بۇ خۇسۇسىيەتلەر بەدـ
لىگە مەنسەپ ئېلىش مۇمكىن ئىدى[210]. دېمەك، ئاتىلار ئاۋۋال
شۇنداق پەند ـ نەسىھەتلەرنى قىلغان، پادىشاھلار كېيىن شۇنداق
ئىنئام ـ ئىلتىپاتلارنى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يوتىسىنى كېيىپ
بەرگەن ئادەملەر ھەرھالدا ناھايىتى ئاز بولغان. بۇ ئەھۋال جۇڭگو
دا كونا تەلىمات ۋە كونا ۋاستىلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ زادى
ياخشى نەتىجە بەرمىگەنلىكىنى، پەقەت يامان ئادەملەرنىڭ ساختـ
پەزلىكىگىلا مەدەت بەرگەنلىكىنى، ياخشى ئادەملەرنى ئۆزى ئۆـ
چۈنمۇ، باشقىلار ئۈچۈنمۇ پايدىسى بولمىغان يوقىلاڭ ئازاب ـ
ئوقۇبەتكە بىھۇدە دۇچار قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ھەممىدىن كۆرە «سۆيگۈ» ھەقىقىي نەرسە. لۇ سۈي كۈڭ
زۇڭدىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «ئاتىنىڭ بالىغا مېھرى قانچىلىك؟
ئەسلىنى سۈرۈشتۈرگەندە، بالا جىنسىي تەلەپتىن پەيدا بولىدۇ.
بالا ئانا ئۈچۈنمۇ خۇمارىدىن چىقىش ھېسابلىنىدۇ. بۇ خۇددى شە
شىنىڭ ئىچىگە بىر نەرسىنى قۇيۇپ، كېيىن چىقىرىۋەتكەندەك بىر
ئىش» دەپتىكەن. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى
كۈڭزى ھۇزۇرىدا بارماق بىلەن ساناپ بەرگۈدەك بىرنەچچە كارامەت
ئادەم چىققانىكەن، كۈڭزىنىڭ ھۇزۇرى ھازىرقىدەك چۆلدەرەپ
كەتكەن ئەمەس ئىكەن؛ بۇ گەپلەرنى بېيخەي ئەپەندى قىلغان بول
غىيدى؛ شۇنداقتىمۇ لۇ سۈي بىلەن ساۋ ساۋنىڭ ئۇنىڭغا ھۇجۇم
قىلغانلىقى كىشىنىڭ كۆلكىسىنى كەلتۈرىدۇ[211]. بۇ گەپلەر كونا

تەلمىتالارغا بېرىلگەن زەربە بولسىمۇ، ئەقىلگە ئانچە سىغمايدۇ. چۈنكى، ئاتا - ئانا بالا تۇغۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭغا تەبىئىي كۆيۈنىدۇ، بۇنداق كۆيۈنۈش يەنە كېلىپ ناھايىتى چوڭقۇر بولىدۇ، ئۇزۇنغىچە داۋاملىشىدۇ. ھەرگىزمۇ بالا تۇغۇلۇشى بىلەنلا يوقىلىپ كەتمەيدۇ. ھازىر دۇنيا كامالەت تاپقىنى يوق، ئۆزئارا كۆيۈنۈشتە يەنە پەرق بار، ئوغۇل - قىزلارمۇ ئاتا - ئانىلىرىنى ناھايىتى سۆيىدۇ، ئۇلارغا بەكمۇ غەمخورلۇق قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ كۆيۈنۈشىمۇ ئاساسلىقچە كۆتۈرۈلۈپ كەتمەيدۇ، شۇڭا يىراقلىشىپ كېتەرمەكسىن دەپ ئەندىشە قىلىش ئورۇنسىز. يەنە بىر خىل مۇستەسنا ئادەملەرگە كەلسەك، ئۇلار سۆيگۈ كۈچى بىلەن ئىنىدەككە كەلتۈرەلمىگەن نەرسىنى قانداقتۇر «ئىلتىپات، پوپوزا، نام - شۆھرەت، ئۆزگەرمەس ھەقىقەت» دېگەن بىرنېمىلەر بىلەن ئىنىدەككە كەلتۈرۈپ بولمايدۇ.

يەنە بەزىلەر ئازاد قىلىۋەتكەندىن كېيىن، چوڭلار جاپا تارتىپ قالارمىكىن، دەپ قورقىدۇ. بۇ مەسىلىنىمۇ ئىككى جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرىنچىدىن، جۈڭگو جامائەتچىلىكىنىڭ «ئەخلاق - پەزىلىتى ياخشى» دېيىلگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە بىر - بىرىگە كۆيۈنۈش، بىر - بىرىگە يار - يۆلەكتە بولۇش روھى تولىمۇ كەم. «ۋاپا»، «ئەقىدە» دېگەنگە ئوخشاش ئەخلاقمۇ بىراۋلارنىڭ قىلچە قورۇنماي ساپلا گۆدەك - ئاجىزلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىدىغان چارىسىدىن ئىبارەت. مۇنداق جەمئىيەتتە ياشىغانلار-نىڭ كۆن كەچۈرۈشى تەس بولۇپلا قالماستىن، ئازاد بولغان گۆدەكلەرنىڭ كۈن كەچۈرۈشىمۇ تەس. ئىككىنچىدىن، جۈڭگودا ئەر - ئاياللارنىڭ كۆپىنچىسى قېرىمايلا تۇرۇپلا ھالىدىن كېتىدۇ، بەزىلىرى ھەتتا 20 ياشقا كىرمەيلا تۇرۇپلا قېرىلىق يېتىپ مۆكچىيىپ قالىدۇ، راست قېرىغاندا بولسا باشقىلارنىڭ يۆلەپ يۆرۈشىگە موھتاج بولىدۇ. شۇڭا، ئېيتىمەنكى، ئوغۇل - قىزلىرىنى ئازاد

قىلىدىغان ئاتا - ئانىلار ئالدى بىلەن ھازىرلىق كۆرۈشى كېرەك؛ مۇنداق جەمئىيەتنى مۇۋاپىق تۈرمۈشقا ئۈيغۇنلاشالايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىش كېرەك. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ھازىر ھازىرلىق كۆرمىسە، ئۆزگەرسە، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلارنىڭ ئارزۇسى تەبىئىي ئەمەلگە ئاشىدۇ.

باشقا ئەللەرنىڭ ئۆتمۈشىدىن ئېلىپ ئېيتساق، سىپىنسەر[212] ئۆمرىدە ئۆيلىنىپ باقمىغان بولسىمۇ، ئىرادىسىدىن بوشىشىپ، يامان يولدا يۈرۈپ باقمىغانكەن. ۋات بالىلىرىدىن خېلى بۇرۇن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، «ئاخىرقى ئۆمرىنى خاتىرجەم» ئۆتكۈزۈۋەرگەنكەن، شۇنداق ئىكەن، كەلگۈسىدىن ئەندىشە قىلىشنىڭ بولۇپمۇ پەرزەنتلىرى بار ئادەملەرنىڭ ئەندىشە قىلىپ ئولتۇرۇشىنىڭ ھاجىتى نېمە؟

يەنە بەزىلەر ئازاد قىلىۋەتكەندىن كېيىن، بالىلار جاپا تارتىپ قالارمىكىن دەپ قورقىدۇ، بۇ مەسىلىنىمۇ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش ئىككى جەھەتتىن ئانالىز قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىرىنچىدىن، قېرىغاندا ئىقتىدارسىز بولۇپ قالىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ياشلىقىدا قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، ئاڭلىق كىشىلەر جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسىنىڭ ئېغىرلىقىنى تېخىمۇ چۈشىنىشى كېرەك. جۈڭگودا ئەزەلدىن كېلىۋاتقان ئەمرىمەرۋىپىلار، سەپسەتىلەر ناھايىتى كۆپ، بۇنىڭ بىرى، جەمئىيەتتىن ئايرىپ تاشلىغاندا تەسىرگە ئۇچرىمايدۇ، دەپ ئۆيدىن چىقارماسلىق؛ يەنە بىرى، بالىلىرىغا ئەسكى ماھارەتنى ئۆگىتىش بولۇپ، شۇنداق قىلغاندىلا جەمئىيەتتە ياشىيالايدۇ، دەپ قاراش. بۇنداق ئۇسۇللارنى ئۆگەتكۈچى ئاتا - ئانىلاردا ھاياتنى داۋاملاشتۇرىدىغان ياخشى نىيەت بولسىمۇ، لېكىن ۋىجدانەن ئېيتقاندا، بۇنداق نىيەت بەربىر سەپسەتىگە ياتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر خىل ئۇسۇلمۇ بار، ئۇ بولسىمۇ مادارىچىلىق بولۇپ، جەمئىيەتكە ماسلىشىشنى

ئۆگىتىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل بۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى «پراكماتىزم»[213]نى تەشۋىق قىلغۇچىلارنىڭ بازاردا ساختا تەڭگە پۇل پەيدا بولغانلىقى سەۋەبلىك مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا ئومۇمەن ساختا تەڭگە پۇلنى پەرق ئېتىش ئۇسۇلىنى ئۆگەتكىنىگە ئوخشاش قاملاشمىغان بىر ئىش. جەمئىيەتكە ۋاقتى كەلگەندە ماسلاشمايمۇ بولمايدۇ، بىراق بۇنداق قىلىش مۇۋاپىق ئۇسۇل ئەمەس. چۈنكى جەمئىيەت ناچار بولغاچقا، ئەسكى ئىشلارمۇ كۆپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە بىر - بىرلەپ ماسلاشقىلى بولمايدۇ، ناۋادا ھەممىسىگە ماسلىشىمەن دېسە، مۇۋاپىق تۇرمۇشقا خىلاپلىق قىلىپ، تەدرىجىي تەرەققىياتنىڭ ئەكس تەرىپىگە مېڭىپ قالىدۇ. شۇڭا، تۇپكى چارە جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىشتىن ئىبارەت.

ئەسلىنى ئېيتقاندا، جۇڭگودىكى كونىچە تەسەۋۋۇردىكى قووۇم - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى، ئاتا - بالا مۇناسىۋىتى دېگەنگە ئوخشاشلار ئەمەلىيەتتە ئاللىقاچان گۇمران بولۇپ كەتتى. بۇ «ھازىرغىچە ئازراقمۇ ئىلگىرىلەش بولماي، ۋەيران بولغان ھالدا تۇرۇۋېرىدۇ؟ بۇ مەسىلىگە جاۋاب بەرمەك ئاسان. بىرىنچىدىن، ۋەيران بولغانلار ۋەيران بولۇۋەرگەن، رودۇپايلار رودۇپايلىغىچە قېلىۋەرگەن، ئۆزىنى ئوڭشىغانلار ئۆزىنى ئوڭشاپ يۈرۈۋەرگەن؛ ئېھتىياج قىلىش دېگەن نەرسە يوق؛ ئىسلاھاتنى ئويلاپمۇ كۆرمىگەن؛ شۇڭا ۋەيرانە ھالدا قېلىۋەرگەن. ئىككىنچىدىن، بۇرۇنقى ئائىلىلەردە ئەسلىدە غۇرۇر - غۇرۇر تۇيغۇسى يېتەرلىك ئاتالغۇ تارقالغاندىن كېيىن، غۇرۇر - غۇرۇرنى ھەممىسى «ئىنقىلاب» دەۋالدى؛ ئەمەلىيەتتە بولسا، تېخىچىلا ئاشنىدارچىلىق ھەققىنى تالىشىپ تىللىشىشنى، قىمار چوتىرىنى تالىشىپ ئۇرۇشۇشنى تاشلىمىدى. بۇ قىلىقلار ئاڭلىقلارنىڭ ئىسلاھاتى بىلەن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئۆزىنى «ئىنقىلابچى» دەپ ئاتىۋالغان ھېلىقىدەك غۇرۇر - غۇرۇچى ئاكا - ئۆكىلار پۈتۈنلەي كونا قېلىپتىكى ئاكا - ئۆكىلارغا ياتىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرى بالىلىق

مەزگىلىنى تەرەققىي قىلغاندا نىجاسەتلەرنى تېتىپ كۆرۈشكىمۇ، بولجۇڭ گۆشلەرنى كېسىپ بېرىشكىمۇ[214] ئورۇن قالمايدۇ. ئىقتىسادىي سەۋەب بىلەن كېچىكىپ توي قىلىشقا مەجبۇر بولۇش، شۇنىڭ بىلەن كېچىكىپ بالىلىق بولۇشمۇ ياكى بالىلىرى كىچىك تۇرۇپلا ئاتا - ئانىلىرى قېرىپ ھالىدىن كېتىپ قېلىش، بالىلىرى باقالماسلىق ھادىسىلىرىمۇ ئەمەلىيەتتە ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆز بۇرچىنى توغرا ئادا قىلمىغانلىقىدىن بولىدۇ. دۇنيا ئېقىمى مۇشۇنداق قىلغانلارنى ھايات قېلىشقا، مۇنداق قىلمىغانلارنى ۋەيران بولۇشقا مەجبۇر قىلماقتا. ئەمدىكى بىردىنبىر چارە شۇكى، ئاڭلىقلار كۆپەيتىلىشى، غەيرەت قىلىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا خەۋپنى ئازايتىش مۇمكىن.

ئەمما، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، جۇڭگودا ئائىلە ئالالىبۇرۇن ۋەيران بولۇپ تۈگىگەن، «پەيغەمبەر ئۇممەتلىرى»نىڭ قەغەز يۈزىدە دېگەنلىرىدەك ئەمەس، ئۇنداقتا، نېمىشقا تا ھازىرغىچە ئازراقمۇ ئىلگىرىلەش بولماي، ۋەيران بولغان ھالدا تۇرۇۋېرىدۇ؟ بۇ مەسىلىگە جاۋاب بەرمەك ئاسان. بىرىنچىدىن، ۋەيران بولغانلار ۋەيران بولۇۋەرگەن، رودۇپايلار رودۇپايلىغىچە قېلىۋەرگەن، ئۆزىنى ئوڭشىغانلار ئۆزىنى ئوڭشاپ يۈرۈۋەرگەن؛ ئېھتىياج قىلىش دېگەن نەرسە يوق؛ ئىسلاھاتنى ئويلاپمۇ كۆرمىگەن؛ شۇڭا ۋەيرانە ھالدا قېلىۋەرگەن. ئىككىنچىدىن، بۇرۇنقى ئائىلىلەردە ئەسلىدە غۇرۇر - غۇرۇر تۇيغۇسى يېتەرلىك ئاتالغۇ تارقالغاندىن كېيىن، غۇرۇر - غۇرۇرنى ھەممىسى «ئىنقىلاب» دەۋالدى؛ ئەمەلىيەتتە بولسا، تېخىچىلا ئاشنىدارچىلىق ھەققىنى تالىشىپ تىللىشىشنى، قىمار چوتىرىنى تالىشىپ ئۇرۇشۇشنى تاشلىمىدى. بۇ قىلىقلار ئاڭلىقلارنىڭ ئىسلاھاتى بىلەن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئۆزىنى «ئىنقىلابچى» دەپ ئاتىۋالغان ھېلىقىدەك غۇرۇر - غۇرۇچى ئاكا - ئۆكىلار پۈتۈنلەي كونا قېلىپتىكى ئاكا - ئۆكىلارغا ياتىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرى بالىلىق

بولغاندىمۇ باللىرىنى ھەرگىز ئازاد قىلمايدۇ؛ ياكى قىلچە كارى بولمايدۇ، ياكى «ۋاپانامە»[215] نى تېپىپ كېلىپ قىرائەت قىلدۇ-رىدۇ، شۇنىڭ بىلەن «قەدىمىي ۋەز - نەسىھەتلەرنى ئۆگىتىپ» ئۆزىگە قۇربان قىلىش نىيىتىگە يەتمەكچى بولىدۇ، بۇنىڭغا پۈتۈن-لەي كۈنى ئەدەپ - ئەخلاق، كونا ئۇرپ - ئادەت، كونا ئۆسۈل - چارىلەر جاۋابكار بولۇپ، بۇ جاۋابكارلىقنى بىئولوگىيە-نىڭ ئىلمىي ھەقىقەتلىرى ھەرگىزمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالالمايدۇ.

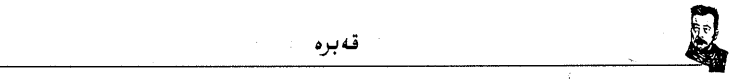
يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىي قە-لىش ئۇچۇن ھاياتنى داۋاملاشتۇرۇشى كېرەك. ئۇنداقتا، «ۋاپا-سىزلىقنىڭ ئۇچ ئەيىب ئىچىدە ئەۋلاد قالدۇرماسلىق ئەڭ چوڭ ئەيىب» دېگەن مۇقاملارمۇ، ئۇچ خوتۇن، تۆت توقال ئېلىش ئادەت-لىرىمۇ ئەقلگە ئۇيغۇن بولۇپ چىقمامدۇ؟! بۇ مەسىلىگە جاۋاب بەرمەكمۇ ئاسان. ئىنسان ئەۋلاد قالدۇرمىغاندىن كېيىن كەلگۈسى ھاياتى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ، بۇ گەرچە بىر بەختسىزلىك بولسىمۇ، لېكىن نامۇۋاپىق ئۆسۈل ۋە ۋاستىلەر بىلەن ھاياتنى ئۈزارتىپ، خەققە زىيان يەتكۈزۈشنىڭ ئۆزى ئەۋلاد قالدۇرمىغىنىغا قارىغاندا، تېخىمۇ «ۋاپاسىز»لىق ھېسابلىنىشى كېرەك. چۈنكى، ھازىرقى جەمئىيەتتە بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمى ناھايىتى مۇۋاپىق، كۆپ خوتۇن-لۇق مەسىلىسى ئەمەلىيەتتە كىشىلەرنى چۈشكۈنلەشتۈرۈۋېتىدۇ. چۈشكۈنلۈك چېكىنىشكە يېقىنلاشقانلىق بولۇپ، ھاياتنى داۋاملاش-تۇرۇش بىلەن قىلچە سىغىشالمايدۇ. ئەۋلاد قالدۇرمىسا پەقەت ئۆزىنىڭلا ئۇرۇقىنى قۇرۇتىدۇ، چېكىنگەن ھالەتتە پەيدا بولغان ئەۋلاد خەقنى ۋەيران قىلىدۇ. ئىنساندا قىسمەن بولسىمۇ باشقىلار ئۈچۇن قۇربان بېرىش روھى بولماي قالمايدۇ، جانلىقلار پەيدا بولغاندىن تارتىپ بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھالدا ياشاپ كەل-گەن، بىر ئادەمنىڭ قېنى ھامان باشقىلارنىڭ قېنىغا بىلەن ئازدۇر - كۆپتۇر مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلگەچكە، ئۇرۇقى پۈتۈن-

لەي قۇرۇپ كەتمەيدۇ. شۇڭا، بىئولوگىيىنىڭ ئىلمىي ھەقىقەتلە-رى ھەرگىزمۇ كۆپ خوتۇنلۇق مەسلىكىنى قوغدايدىغان تىلتۇمار ئەمەس.

يېغىپ ئېيتقاندا، ئاڭلىق ئاتا - ئانىلار پۈتۈنلەي بۇرچلۇق، باشقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان، پىداكار بولۇشى كېرەك، ئەمما بۇ ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقماق قىيىن، بولۇپمۇ جۇڭگودا تېخىمۇ قىيىن. جۇڭگودىكى ئاڭلىق كىشىلەر چوڭلارنى گۆدەكلەر-نى ئازاد قىلىشقا كۆندۈرۈش ئۇچۇن كونا ھېسابات - كىتابلارنى بوغقاچ يېڭى يول ئېچىش كېرەك، خۇددى باشتا ئېيتقىنىمدەك: «ئەنئەنىۋى ئېغىر يۈكنى ئۆز زىممىسىگە ئېلىپ، زۇلمەت قاپقىد-نى ئۆز گەۋدىسى بىلەن تىرەپ ئېچىپ، باللىرىنى كەڭرى، يورۇقچىلىق جاھانغا قويۇۋەتسۇن، ئۇلار بۇنىڭدىن كېيىن بەختلىك كۈن كەچۈرۈپ، كۈتكەنگە لايىق ئادەم بولسۇن.» بۇ ئىنتايىن ئۇلۇغ ھەم زۆرۈر بىر ئىش، شۇنداقلا ئىنتايىن جاپا - مۇشەق-قەتلىك ئىش.

ئەمما، دۇنيادا يەنە بىر خىل ئادەملەرمۇ بارکى، ئۇلار ئۆز باللىرىنى ئازاد قىلىشقا ئۇنمايلا قالماستىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە باللىرىنىڭ ئۆز باللىرىنى ئازاد قىلىشىغىمۇ يول قويمايدۇ، يەنى نەۋرە - چەۋرىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى ئۇچۇن قۇربان قىلماقچى بولىدۇ. بۇمۇ بىر مەسىلە. ئەمما، مەن تىنچلىقنى خالايدىغان ئادەم، شۇڭا بۇ مەسىلىگە ھازىرچە جاۋاب بېرەلمەيمەن.

1919 - يىل 10 - ئاي

نورا ئۆيدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قانداق بولدى[216]

— 1923 - يىل 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بېيجىڭ قىزلار ئالىي دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن

مېنىڭ بۇگۈن سۆزلەيدىغان تېمام: «نورا ئۆيدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قانداق بولدى؟»

ئىبسېن[217] XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا ئۆتكەن نورۋېگىيىلىك ئەدىب. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىرنەچچە ئون پارچە شېئىر-دىن باشقا، پۈتۈنلەي دېگۈدەك سەھنە ئەسەرلىرى. ئۇلاردا تولاراق ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بايان قىلىنغانلىقتىن، كىشىلەر ئۇنى «ئىجتىمائىي سەھنە ئەسەرلىرى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

«نورا» ئەنە شۇلارنىڭ بىرى. «نورا»نىڭ يەنە بىر ئىسمى En Puppenheim بولۇپ، خەنزۇ تىلىغا «قونچاق ئائىلە» دېگەن مەنىدە تەرجىمە قىلىنغان. ئەمما Puppe دېگەن سۆز قونچاق ئويۇ-نىدا ئوينىتىلىدىغان قونچاق دېگەن گەپلا ئەمەس، كىچىك بالىلار ئويناىدىغان قونچاقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بۇ، كۆچمە مەنىدىن ئالغاندا، باشقىلار قانداق قىل دېسە، شۇنداق قىلىدىغان ئادەم دېگەن سۆز. نورا دەسلەپ ئاتالمىش بەختلىك ئائىلىدە مەنمۇنىيەت بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، ئەمما ئۇ ئاخىر ئۆزى ئېرىنىڭ قونچە-قى، بالىلىرى بولسا ئۆزىنىڭ قونچاقلىرى بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆيدىن چىقىپ كېتىدۇ. ئىشكىنىڭ يېپىلغان ئاۋازى بىلەن تەڭ پەردە چۈشىدۇ. بۇنى

تەپسىلىي سۆزلەپ ئولتۇرمىسامۇ بولار، ھەممىگىلارغا مەلۇم بولسا كېرەك.

قانداق بولغاندا نورا ئۆيدىن چىقىپ كەتمەيتتى؟ بۇنىڭغا ئىنسانىنىڭ ئۆزىدىن جاۋاب تېپىلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ Die Fran vom meer — «دېڭىز ئايالى» دېگەن ئەسىرى بار، جۇڭگودا بىراۋ ئۇنى «دېڭىزچى خانىم» دېگەن مەنىدىمۇ تەرجىمە قىپتۇ. بۇ ئايال تۇرمۇشقا چىققاندىن كېيىن، دېڭىزنىڭ ئۇ قېتىدا ياشايدىغان بۇرۇنقى مەھبۇبى بىر كۈنى بۇ ئايالنى ئەكېتىشكە كېلىدۇ. ئايال ئۆز ئېرىگە ھېلىقى يات ئادەم بىلەن كۆرۈشىدىغان-لىقىنى ئېيتىدۇ. ئېرى ئۇنىڭغا: «ھازىردىن باشلاپ ئۆز ئەركىڭ ئۆزۈڭدە، كېتىش - كەتمەسلىكىنى ئۆزۈڭ تاللىۋال، ھەر ئىش بولسا ئۆزۈڭ مەسئۇل بول» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەھۋال تامامەن ئۆزگىرىدۇ. ئايال كەتمەس بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، نورامۇ مۇشۇنداق ئەركىنلىككە ئېرىشەلىگەن بولسا، ئۆيدىن چى-قىپ كەتمەي تۇرۇپ قالغان بولاتتى.

ئەمما، نورا ئۆيدىن چىقىپ كېتىدۇ. چىقىپ كەتكەندىن كې-يىن قانداق بولدى؟ ئىبسېن بۇ مەسىلىگە جاۋاب بەرمىگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەن. ئۆلمىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ جاۋاب بېرىش مەسئۇلىيىتى يوق، چۈنكى ئىبسېن شېئىر يازغان، ئۆزى جاۋاب بېرىش ئۇچۇن جامائەتچىلىككە سوئال قويغان ئەمەس. بۇ ئەھۋال تۇمۇچۇقتا ئوخشايدۇ، تۇمۇچۇق سايرىغۇسى كەلگەنلىكى ئۈچۈنلا سايرايدۇ، ئۇ ئادەملەر ئاڭلاپ ھۇزۇرلانسۇن، بەھرىلەنسۇن دەپ سايرىمايدۇ. ئىبسېن گىرى ئادەم ئىكەن، بىر كۈنى ئايالىلار يىغىلىپ ئۇنىڭ شەرىپىگە زىياپەت بېرىپتۇ. ئارىدىن بىرى ۋەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ «قونچاق ئائىلە»نى يېزىپ، ئايالىلار-نىڭ ئويغىنىشى، ئازادلىقى جەھەتتە يېڭى ئىلھام بەرگەنلىكىگە رەھمەت ئېيتقاندا، ئۇ: «مەن ئۇ ئەسەرنى ئۇنداق نىيەتتە يازغان

ئەمەس، يازغىنىم پەقەت شېئىر» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن.

نورا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قانداق بولدى؟ باشقا كىشىلەر- مۇ بۇ ھەقتە ئۆز پىكىرلىرىنى بايان قىلغان. مەلۇم بىر ئىنگلىز يېڭىچە بىر ئايالنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن كۈن كەچۈرەلمەي، ئاخىر چۈشكۈنلىشىپ، پاھىشخانىغا كىرىپ كەت- كەنلىكىنى تەسۋىرلەيدىغان سەھنە ئەسىرى يازغان. يەنە بىر جۇڭ- گولۇق — مەن ئۇنى نېمىدەپ ئاتىسام بولار؟ شاڭخەيلىك ئەدىب دەپ تۇراي — «نورا»نىڭ باشقا نۇسخىسىنى كۆرگەنلىكىنى، ئۇ- نىڭدا نورانىڭ ئاخىر ئۆيگە قايتىپ كەلگەنلىكىنى ئوقۇغانلىقىنى يازغان. ئەپسۇسكى، مۇنداق نۇسخىنى ئىككىنچى بىر ئادەم كۆرۈپ باقمىغان. پەقەت ئىبسىن ئۆزى ئەۋەتىپ بەرمىگەن بولسىلا. ئەم- ما، ئەھۋالدىن پەرەز قىلساق، نورانىڭ ئالدىدا چۈشكۈنلىشىشتىن ياكى قايتىپ كېلىشتىن باشقىچە يولمۇ بولمىسا كېرەك. چۈنكى، ئەگەر ئۇچار قۇشنى ئالساق، قۇش قەپەسكە سولانغاندا ئەركىنلىك- تىن مەھرۇم بولىدۇ، قەپەستىن چىقسا لاچىن، مۇشۇك ۋە باشقا نەرسىلەرگە يولۇقىدۇ؛ ناۋادا قەپەستە تۇرۇۋېرىپ قاناتلىرى ئۆيۈ- شۈپ ئۇچالماس بولۇپ قالسا، ئۇ ھالدىمۇ كۈن كۆرەلمەسلىكى ئېھتىمال. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئاچلىقتىن ئۆلىدۇ، بىراق ئۆلگەندە ھاياتتىن ئايرىلغان بولىدۇ، ئۇ چاغدا مەسىلىمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ، كۈن كۆرۈش دېگەن گەپمۇ تۇگەيدۇ.

ئادەمگە ئويغانغاندىن كېيىن ماڭارغا يول تاپالماسلىقتىن ئار- تۇق ئازاب بولمايدۇ. چۈش كۆرۈش ئادەم ئۈچۈن بەختلىك ئىش؛ ماڭىدىغان يولىنى ئاڭقىرالماي تۇرغان چاغدا، ئەڭ ياخشىسى، ئويغاتماسلىق كېرەك. تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر لى خې[218] ئۆمۈر بويى رىيازەت چەكمىگەنمىدى؟ ئەمما ئۆلۈش ئالدىدا ئاپىسى- غا: «ئاپا، خۇدا مەرمەر راۋاق ساپتۇ. مېنى بىرنېمە يېزىپ راۋاقنىڭ پۈتۈش مۇراسىمىغا قاتنىشىشقا چاقىرتىپتۇ» دەپتىكەن.

بۇ گەپنىڭ جۆيلۈش ئىكەنلىكى، چۈش ئىكەنلىكى ئېنىققۇ؟! لې- كىن ئۆلۈمگە يۈزلەنگەن ياش يىگىت خۇشال - خۇرام ئۆلگەن، تىرىك تۇرغان مومايمۇ خاتىرجەملىك بىلەن ياشاپ قالغان. جۆي- لۈش بىلەن چۈش كۆرۈش مانا مۇشۇنداق ۋاقىتلاردا ئۇلۇغ بىر ئىش بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، مەن نىجاتلىق يولىنى تاپالمىغاندا، چۈش كۆرۈشنى ياقتۇرىمەن.

ئەمما، كەلگۈسىنى چۈشەكىمەسلىك كېرەك. ئارىسىدا شېۋ[219] ئۆزىنىڭ رومانىدا كەلگۈسىدىكى ئالتۇن دەۋر ئۈستىدە خىيال سۈرىدىغان غايىكويلارغا تاپا قىلغان. چۈنكى، ئۇنداق دەۋر- نى بەرپا قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنى ئازاب چەكتۈرۈش- كە توغرا كېلىدۇ. ئۇ: «سىلەر ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىغا ئالىتۇن دەۋرنى ۋەدە قىلىۋاتىسىلەر، ئەمما ئۇلارنىڭ ئۆزلە- رىگە نېمە بەرمەكچىسىلەر؟» دېگەن. بېرىدىغىنى بار، بېرىدىغىنى كەلگۈسى ئۇمىد. بىراق، شۇ ئۇمىد ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ چىقىم كېتىدۇ، بۇ ئۇمىدكە يېتىش ئۈچۈن كىشىلەر ئۆز سەزگۈلىرىنى سەگەكلەشتۈرۈپ، ئۆزى تارتىۋاتقان ئازابلارنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايدىغان بولۇشى، روھىنى ئويغىتىپ، ئۆزىنىڭ چىرىپ كېتىۋاتقان جىسمىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرالايدىغان بولۇ- شى كېرەك. جۆيلۈش ۋە چۈش كۆرۈش مانا مۇشۇنداق ۋاقىتلاردا تېخىمۇ ئۇلۇغ بىلىنىدۇ. شۇڭا، مەن نىجاتلىق يولىنى تاپالمىغان- دا، بىزگە ئەسقاتىدىغىنى چۈش دەپ قارايمەن. لېكىن، كەلگۈسى- نى چۈشەكىمەستىن ھازىرنى چۈشەكەش كېرەك.

نورا ئويغانغانىكەن، ئۇنىڭ يەنە چۈشكە قايتىپ كېتىشى تەس. شۇڭا، ئۆيدىن چىقىپ كەتمەي ئىلاجى يوق. ئەمما، چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، چۈشكۈنلىشىپ كېتىشنىڭ ياكى يەنە قايتىپ كېلىشنىڭ ئېھتىمالىمۇ مەۋجۇت. ئۇنداق بولمىغاندا ئۇ ئويغانغان قەلبىدىن باشقا، ئۆزى بىلەن يەنە نېمىنى ئېلىپ يۈرەر؟ ھەرقاي-

سىگىلارنىڭكىگە ئوخشاش پەقەت بىر تال قىزىل تېۋىتلىق شارپىسى. مۇ ئېنى ئىككى چى ھەتتا ئۇچ چى كەلگەن تەقدىردىمۇ ھېچ نەرسىگە ئەسقاتمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قول - ئىلكىدە بولۇشى، چۆنتىكى ئېغىر بولۇشى، گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، پۇلى بولۇشى كېرەك.

چۈش كۆرۈش ياخشى؛ بولمىسا، پۇل مۇھىم.

پۇل دېگەن سۆز قۇلاققا ناھايىتى سەت ئاڭلىنىدۇ، ھەتتا پۇل تىلغا ئېلىنىپ قالسا ئالىيجاناب ئەپەندىلەرنىڭ مەسخىرىسىگە قالىدۇ. ئەمما، مېنىڭچە، كىشىلەرنىڭ تۇنۇگۈنكى گېپى بىلەن بۈگۈنكى گېپىنىڭ، تاماقتىن بۇرۇن دېگەن گېپى بىلەن تاماقتىن كېيىن دېگەن گېپىنىڭ پەرقىمۇ يوق ئەمەس. بەزىلەر تاماقنىڭ پۇلغا كېلىدىغانلىقىنى بىلىدۇ يۇ، لېكىن پۇلنىڭ ئېتىنى چىقارسا نومۇس قىلىدۇ. ئېھتىمال مۇنداق ئادەملەرنىڭ قورسىقىدىكى بېلىق گۆشلىرى تامامەن ھەزىم بولۇپ كەتمىگەن بولسا كېرەك، ئۇلارنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى بىرەر - يېرىم كۈن ئاچ قويغاندىن كېيىن ئاندىن ئاڭلاش كېرەك.

شۇڭا پۇل — سېپايىرەك ئېيتساق، ئىقتىساد — نورا ئۇچۇن ناھايىتى مۇھىم. ئەركىنلىكنى پۇلغا سېتىۋالغىلى بولمايدۇ، ئەمما پۇل ئۇچۇن سېتىۋەتكىلى بولىدۇ. قورساقنىڭ ئېچىپ تۇرىدىغانلىقى ئىنسانلارنىڭ بىر زور كەمچىلىكى. بۇ كەمچىلىكنى تۇگىتىش، قونچاق بولۇپ قالماسلىق ئۇچۇن، ھازىرقى جەمئىيەتتە ئىقتىسادىي ھوقۇق ناھايىتى مۇھىم بولۇپ قالدى. بىرىنچىدىن، ئائىلىدە ئالدى بىلەن تەقسىمات ئەر - ئايالغا ئوخشاش بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، جەمئىيەتتە ئەر - ئايال باراۋەر بولۇشى كېرەك. ئەپسۇسكى، بۇ ھوقۇقنى قانداق قىلغاندا قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن، پەقەت بۇ يولدا كۈرەش قىلىۋېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلىمەن؛ ئېھتىمال، بۇ يولدا ھاكىمىيەتكە

قاتنىشىش ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىشتىنمۇ كەسكىن كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلەر.

ئىقتىسادىي ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىش ناھايىتى ئاددىي بىر ئىش، ئەلۋەتتە. لېكىن، ئۇ، ھاكىمىيەتكە قاتنىشىش ھوقۇقىنى ۋە ئاياللار ئازادلىقىنى تەلەپ قىلىشقا ئوخشاش ئىشلاردىنمۇ قىيىن. غا توختىشى مۇمكىن. دۇنيادا چوڭ ئىشلاردىنمۇ قىيىن كىچىك ئىشلار بولىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقىدەك سوغۇق كۈنلەردە بىزدە پەقەت بىرلا پاختىلىق چاپان بار دەيلى، شۇنداق ھالەتتە كۆز ئالدىمىزدا توڭلاپ يانقان بىر غېرىبنى قۇتۇلدۇرۇشىمىز كېرەكمۇ ياكى مەبۇد دەرىخىنىڭ تۈۋىدە ئىستىقامەتتە ئولتۇرۇپ، پۈتۈن ئىنسانلارنى مەڭگۈلۈك بەختكە ئېرىشتۇرۇش ئۈسۇلىنى ئويلاش[220] كېرەكمۇ؟ پۈتۈن ئىنسانلارنى مەڭگۈلۈك بەختكە ئېرىشتۇرۇش بىلەن بىر ئادەمنى قۇتقۇزۇش ئوتتۇرىسىدا ھەقىقەتەن ناھايىتى چوڭ پەرق بار. شۇنداقتىمۇ مېنىڭ ئىختىيارىمغا قويسا، مەن دەرھال مەبۇد دەرىخى ئاستىغا بېرىپ ئولتۇراتتىم. چۈنكى، ئاران تاپقان بىرلا پاختىلىق چاپاننى خەققە سېلىپ بەرسەم ئۆزۈم توڭلاپ قالىمەن - دە. دېمەك، ئۆيدە ھاكىمىيەتكە قاتنىشىمەن دېسە، چوڭ قارشىلىققا ئۇچرىشى ناتايىن. لېكىن ئىقتىسادنى تەڭ تەقسىم قىلىشنى تىلغا ئالغان ھامان دۇشمەن پەيدا بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، كەسكىن كۈرەشنىڭ يۈز بېرىشى تۇرغان گەپ.

كۈرەش ياخشى ئىش ئەمەس، بىزمۇ ھەممە ئادەمنى كۈرەش قىلىدىغان جەڭچى بولۇشقا دالالەت قىلالمايمىز. شۇنداق ئىكەن، تىنچ ئۇسۇلمۇ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. بۇ ئۇسۇل — كەلگۈسىدە بالىلارنى ئاتا - ئانىلىق ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئازاد قىلىش. جۇڭگودا ئاتا - ئانىلىق ھوقۇقى ھەقىقەتەن چوڭ. كەلگۈسىدە مال - مۈلكىڭلارنى ئوغۇل - قىزلىرىڭلارغا تەڭمۇتەڭ تەقسىم

قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنى توقۇنۇشسىز ھالدا باراۋەر ئىقتىسادىي ھوقۇققا ئىگە قىلىدىغان زامانلار كېلىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن مەيلى ئوقۇسۇن، مەيلى ئوقەت قىلسۇن، مەيلى ئۆزىنىڭ ھۆزۈر - ھالاۋىتى ئۈچۈن ئىشلەتسۇن، مەيلى جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلىسۇن، مەيلى خەجلەپ تۈگەتسۇن، ئىختىيار ئۇلارنىڭ ئۆزىدە بولىدۇ، جاۋابىنى ئۆزى بېرىدۇ. بۇ كۆز يەتمەيدىغان يېراق كەلگۈسى توغرىسىدىكى چۈش بولسىمۇ، ئەمما ئالتۇن دەۋر توغرىسىدىكى چۈشكە قارىغاندا جىق يېقىن. لېكىن، بۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىدىن مۇھىمى ئەس كېرەك. ئەسنىڭ يوقلۇقى، ئەستە تۇتالماسلىق شۇ شەخسنىڭ ئۆزىگە پايدىلىق ۋە لېكىن ئەجدادلىرىغا زىيانلىق. كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇنتۇغاقلىقى تۈپەيلى، ئۆزلىرىمۇ ئۆتمۈشتە تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى بارا - بارا ئېسىدىن چىقىرالايدۇ، يەنە شۇ ئۇنتۇغاقلىقى تۈپەيلى، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن كىشىلەر خاتالاشقاندەك خاتالىشىپمۇ قالىدۇ. خارلانغان كېلىن قېينانا بولغاندىن كېيىن كېلىننىنى ئوخشاشلا خارلايدۇ؛ ئوقۇغۇچىلاردىن يىرگىنىپ يۈرگەن ئەمەلدارلارنىڭ ئۆزى بۇرۇن ئەمەلدارلارنى تىللاپ يۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردۇر؛ ھازىر ئوغۇل - قىزلىرىغا زۇلۇم قىلىۋاتقانلار بەلكى 10 يىل بۇرۇنقى ئائىلە ئىنقىلابچىلىرىدۇر. ئىشىنىڭ مۇنداق بولۇشى ئېھتىمال ئۇلارنىڭ يېشى، ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. لېكىن، ئۇنتۇغاقلىقمۇ بۇنىڭ ناھايىتى چوڭ بىر سەۋەبىدۇر. ئۇنتۇغاقلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسى شۇكى، ھەربىر ئادەم ھازىرقى ئىدىيە ۋە ھەرىكەتلىرىنى كەلگۈسىدە يېشى ۋە مەرتىۋىسى ئۆزگەرگەندىن كېيىن پايدىلىنىپ كۆرۈش ئۈچۈن بىردىن note — book[221] سېتىۋېلىپ خاتىرىلەپ قويۇشى لازىم. ناۋادا بالىلىرىنىڭ باغچىغا بېرىپ ئويناپ كېلىشىدىن بىزار بولغاندا، خاتىرە دەپتىرىنى بىرەر قۇر ۋاراقلاپ، «مەركىزىي باغچىغا بارماقچىمەن» دېگەن خاتىرىنى

كۆرگەندە ئاچچىقى دەرھال يېنىپ قالىدۇ. باشقا ئىشلارمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش.

ئەل ئىچىدە قاشاڭلىق دېگەن گەپ بار، ئۇنىڭ ماھىيىتى سۇباتلىق. ئاڭلىشىمچە، بوكسچىلار[222] توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، تىەنجىن شەھىرىدە ئۆكتەملەر، يەنى قاشاڭلار تولىمۇ ھەددىدىن ئاشقانكەن. مەسىلەن، ئۇلار بىرەر كىشىنىڭ خۇر-جۇن - قاچىسىنى كۆتۈرۈشۈپ بەرگەن بولسا ئۇنىڭ ھەققىگە ئىككى دوللار سورايدىكەن، ئۇنىڭغا بۇ خۇرجۇن - قاچا كىچىك ئىدى دېسە، ئۇ يەنىلا ئىككى دوللار ئالمەن دەيدىكەن، يول يېقىن دېسىمۇ يەنىلا ئىككى دوللار ئالمەن دەيدىكەن، كۆتۈرتكۈزمەيمەن دېسىمۇ، يەنىلا ئىككى دوللار ئالمەن دەۋېرىدىكەن. ئۆكتەملەر ئۇلۇغ قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، ئۇلارنىڭ سۇباتلىقى ئاپىرىن ئوقۇشقا يارايدۇ. ئىقتىسادىي ھوقۇقنى تەلەپ قىلىشتىمۇ ئەھۋال شۇنداق، بەزىلەر بەك كونىراپ كەتكەن مەسىلە ئىكەن دېسە، سەن يەنە ئىقتىسادىي ھوقۇقنى ئالمەن دېگىن، ئەگەر ئۇلار بۇ بەك پەسكەشلىك ئىش ئىكەن دېسە، سەن يەنە ئىقتىسادىي ھوقۇقنى ئالمەن دېگىن؛ ئەگەر ئۇلار ئىقتىسادىي تۈزۈم ئۆزگىرىش ئالدىدا تۇرىدۇ، ئەمدى ئىقتىسادتىن غەم يېمەسكىلارمۇ بولىدۇ دېسە، سەن يەنە ئىقتىسادىي ھوقۇقنى ئالمەن دەۋېر.

راستىنى ئېيتقاندا، ھازىرقى كۈندە بىر نورا ئۆيدىن چىقىپ كەتسە قىيىنچىلىققىمۇ قالماس، چۈنكى ئۇ كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئايال، يۇرۇش - تۇرۇشىمۇ غەيرىي، شۇڭا كىشىلەرنىڭ خەيرخاھلىقى، ياردىمى بىلەن كۈن كەچۈرۈپ كېتىشى مۇمكىن. كىشىلەرنىڭ خەيرخاھلىقى بىلەن كۈن كەچۈرۈشنىڭ ئۆزى ئەركىنسىزلىك بولىدۇ، ناۋادا 100 نورا ئۆيدىن چىقىپ كەتسە، ئۇلارغا خەيرخاھلىق قىلىدىغانلارمۇ ئازىيىپ كېتىدۇ، 1000 ياكى 10 مىڭ نورا ئۆيدىن چىقىپ كەتسە، ئۇ چاغدا ئۇلار

نەپرەتكە قالىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن يەنىلا ئۆزىدە ئىقتىسادىي ھوقۇقـ
نىڭ بولغىنى ياخشى.

ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەركىنلىككە ئېرىشكەندىن كېيىن، قوزـ
چاق بولۇشتىن خالىي بولغىلى بولامدۇ؟ ياق، يەنە بەربىر قونچاق
بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. پەقەت باشقىلار بۇ يوللايدىغان ئىشلار ئازرـ
يىپ، ئۆزى بۇ يوللايدىغان قونچاقلار كۆپىيىشى مۇمكىن، خاـ
لاس. چۈنكى، ھازىرقى جەمئىيەتتە ئاياللارلا ئەرلەرنىڭ قونچىقى
بولۇپ قالماي، ئەرلەر بىلەن ئەرلەر، ئاياللار بىلەن ئاياللار
بىر ـ بىرىنى قونچاق قىلىدۇ، ئەرلەر ئاياللارغا قونچاق بولىدىغان
ئىشلارمۇ بار، بۇنى يالغۇز بىرنەچچە ئايالنىڭ ئىقتىسادىي ھوقۇقـ
نى قولغا كەلتۈرۈشى بىلەنلا تۈگەتكىلى بولمايدۇ. ئەمما، ئادەم
بالىسى قورساقنى ئاچ قويۇپ، غايىۋى دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشىنى
كۈتۈپ ئولتۇرالمايدۇ، كەم دېگەندىمۇ ئاخىرقى نەچەستىن توختاپ
قالماسلىق ئۈچۈن، خۇددى قۇرۇق ئازگالدا ياتقان بېلىقنىڭ بىر
پىيالە سۇنىڭ غېمىنى يېگىنىدەك[223]، تىرىشىش كېرەك، يەنى
ئەنە شۇنداق جانغا ئەسقاتىدىغانراق ئىقتىسادىي ھوقۇقنى قولغا
كەلتۈرۈپ تۇرۇپ، ئاندىن كېيىن يەنە باشقا چارىلەرنى تېپىش
كېرەك.

ئەگەر ئىقتىسادىي تۈزۈم راستىنلا ئۆزگەرسە، يۇقىرىدا دېـ
گەنلىرىم پۈتۈنلەي قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ، ئەلۋەتتە.

يۇقىرىدا نورانى ئاددىي بىر شەخس سۈپىتىدە قويۇپ تۇرۇپ
بايان قىلدىم، ئەگەر ئۇ بەكمۇ ئالاھىدە ئىش قىلىپ، ئۆز ئىختىياـ
رى بىلەن باش بۇلغاپ چىقىپ قۇربان بولۇشنى خالىغان بولسا،
بۇ يەنە باشقا بىر ئىش. بىزنىڭ باشقىلارنى قۇربان بولۇشقا دەۋەت
قىلىدىغان ھەققىمىز يوق، قۇربان بولۇشنى خالايدىغانلارنى تو-
سۇشقىمۇ ھەققىمىز يوق. ھالبۇكى، دۇنيادا قۇربان بولۇشنى
خالايدىغانلارمۇ، جاپا تارتىشنى خالايدىغانلارمۇ يوق ئەمەس، ياۋرو-

پالىقلاردا مۇنداق بىر رىۋايەت بار ئىكەن: ئەيسا پەيغەمبەر دارغا
مىخلاش ئۈچۈن ھەيدىلىپ كېتىۋاتقاندا Ahasvar[224] نىڭ لەمپىسى
ئاستىدا ھاردۇق ئاپتۇ، لېكىن Ahasvar ئۇنىڭغا يول قويماپتۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئەيسا پەيغەمبەر ئۇنى تاكى ئاخىر زامان بولغۇچە
ھاردۇق ئالالمىغايسەن، دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ تىنىم
تاپماي مېڭىپلا يۈرىدىكەن، ھازىرمۇ مېڭىپ يۈرگۈدەكمىش. مېـ
ڭىپلا يۈرۈش جاپالىق ئىش، ئارام ئېلىش بولسا ھۇزۇر ئىش.
ئۇ نېمىشقا ئارام ئالمايدۇ؟ ئۇ قارغىشقا قالغان بولسىمۇ، مېڭىپ
يۈرۈشنى ئارام ئېلىشتىن راھەت ئىش دەپ بىلسە كېرەك، شۇڭا
توختىماي مېڭىپلا يۈرگەندۇر.

مۇشۇنداق قۇربان بېرىشتىن ئالغان راھەت ھەركىمنىڭ ئۆزرـ
گىلا تەئەللۇق، ۋىجدان ئىگىلىرىنىڭ جەمئىيەتكە بېغىشلايمەن
دېگەنلىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ ئاممىسى تـ
يارسىنىڭ مەڭگۈلۈك تاماشىبىنلىرى. قۇربان بەرگۈچىلەر مەيداندا
مەردانىلىك قىلسا، ئاممىا تراگېدىيىلەرنى كۆرگەن بولىدۇ؛ لاغىلـ
داپ تىترىسە كومېدىيىلەرنى كۆرگەن بولىدۇ. بېيجىڭدا قاسساپ
دۇكانلىرىنىڭ ئالدىدا ئېغىزلىرىنى ئېچىشىپ، خۇددى قىزىق تاما-
شا كۆرۈۋاتقاندەك، قوي سويۇلۇشىنى تاماشا قىلىشىپ تۇرغان
ئادەملەرنى كۆرىمىز، كىشىلەرنىڭ قۇربان بولۇشىمۇ ئۇلارغا ئەنە
شۇنچىلىكلا نەپ بېرىدۇ. تېخى ئۇلار بىرنەچچە قەدەم يىراقلاشماي
تۇرۇپلا ھېلىقى كىچىككىنە قىزىقارلىقنىمۇ ئونتۇپ قېلىشىدۇ.

ئۇنداق ئاممىغا ئامال يول، ئۇلارنى داۋالاشنىڭ چارىسى —
ئۇلارغا ئويۇن قويۇپ بەرمەسلىك. دەبدەبىسى بىردەمدىلا تۈگەيدـ
غان قۇربانلىقنى تەمكىن — سۇباتلىق كۆرەش ئەلا.

ئەپسۇسكى، جۇڭگودا ئۆزگەرتمەك بەك تەس، بىرەر جوزىنى
يۆتكەشكە، بىرەر ئوچاقنى ئۆچىشىقا توغرا كەلگەندىمۇ، قان تۆـ
كۈشكە توغرا كېلىدۇ. قان تۆكۈلگەن تەقدىردىمۇ جوزىنىڭ يۆتكـ

لىشى، ئوچاقنىڭ ئوڭشىلىشى ناتايىن. ناھايىتى توم قامچا بىلەن دۇمبىسىگە ئۇرمىغۇچە جۇڭگونىڭ قىمىرلىشى قىيىن. مېنىڭچە، بۇ قامچا ھامان بىر كۈنى قولغا كېلىدۇ، ياخشى - يامان بولۇشى باشقا بىر مەسىلە، ئىشقىلىپ، بىر كۈنى دۇمبىگە تېگىدۇ. ئەمما، ئۇ قامچا قەيەردىن كېلىدۇ، قانداق كېلىدۇ، مەنمۇ ئېنىق بىلمەيمەن.

مېنىڭ بۇگۈنكى نۇتقۇم شۇنىڭ بىلەن تۈگىدى.

تالانت بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى[225]

(1924 - يىل 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى قارىمىقىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مەكتەپداشلار ئۇيۇشمىسىدا سۆزلەنگەن)

مېنىڭ نۇتقۇم ھەرقايسىلىرى ئۈچۈن پايدىلىق ياكى قىزىقارلىق بولماسمىكىن دەپ ئويلايمەن، چۈنكى مەن ھەقىقەتەن ھېچ نەرسە بىلمەيمەن. لېكىن، باھانە - سەۋەبلەر بىلەن ئارقىغا سۆرەپ كەلگىنىمگە ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت بولۇپ كەتكەچكە، ئاخىر بۇ يەرگە كېلىپ بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم.

مېنىڭچە، ھازىر بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكىلەرگە قاراتقان تەلەپ سادالىرى ئىچىدە تالانت پەيدا بولسۇن دەيدىغان تەلەپ ناھايىتى جارانلىق بولۇۋاتىدۇ. روشەنكى، بۇ مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالنى ئەكسىچە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ: بىرى — ھازىر جۇڭگودا بىرمۇ تالانت يوق؛ يەنە بىرى — ھەممە ئادەم ھازىرقى سەنئەتتىن بەزگەن. تالانت زادى بارمۇ، يوق؟ بولۇشمۇ مۇمكىن، لېكىن بىز كۆرگىنىمىز يوق، باشقىلارمۇ كۆرگىنى يوق. ئەگەر كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمىزغا ئاساسلىنىدىغان بولساق، يوق دېيىش مۇمكىن: تالانتلا ئەمەس، تالانتنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان — ئۆسىدىغان خەلقنىمۇ يوق دېيىش مۇمكىن.

تالانت قاراڭغۇ جاڭگالدا، دەشت - باياۋاندا ئۆزىچىلا پەيدا

بولۇپ قالمىغان غەلىتە بىرنەرسە ئەمەس. ئۇ، تالانتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان خەلقتىن بارلىققا كېلىدۇ. ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. دېمەك، ئاشۇ خەلق بولمايدىكەن، تالانتمۇ بولمايدۇ. ناپولېئون بىر چاغلاردا Alps[226] تاغلىرىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ: «مەن Alps تېغىدىنمۇ يۇكسەك تۇرىمەن» دەپتىكەن. بۇ نېمىدېگەن ئەزىمەتلىك - ھە! ۋەھالەنكى ئۇنىڭ ئارقىسىدا نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بارلىقىنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك؛ ئەگەر ئەسكىرى بولمىغان بولسا، تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى دۈشمەنلىرىنىڭ ئۇنى تۇتۇپ كېتىشى ياكى قوغلۇۋېتىشى تۇرغان گەپ ئىدى. ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى قەھرىمانلىقنىڭ چېكىدىن ھالقىپ، ئۇ ساراڭلار قاتارىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى. دېمەك، مېنىڭچە، تالانتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەلەپ قىلىشتىن ئىلگىرى، تالانتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان خەلقىنى تەلەپ قىلىش كېرەك. مەسىلەن، دەل - دەرەخنى، ياخشى گۈللەرنى ئارزۇ قىلىدىكەنمىز، بۇنىڭ ئۈچۈن ياخشى تۇپراق بولۇشى كېرەك؛ تۇپراق بولمىسا دەرەخ ۋە گۈل بولمايدۇ؛ دېمەك، تۇپراق ھەقىقەتەن گۈل ۋە دەرەختىنمۇ مۇھىم. گۈل ۋە دەرەخ ئۈچۈن تۇپراق بولمىسا بولمايدىغانلىقى خۇددى ناپولېئوننىڭ ياخشى ئەسكىرى بولمىسا بولمايدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ.

لېكىن، ھازىر جەمئىيەتتىكى گەپ - سۆز ۋە خاھىشقا قارايدىغان بولساق، بىر تەرەپتىن تالانتنى تەلەپ قىلىشۋاتىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن تالانتنىغا ئۆلۈم تىلەۋاتىدۇ، ھەتتا تەييارلاپ قويغان تۇپراقنىمۇ سۈپۈرۈۋەتكۈسى بار. بىرنەچچە مىسال كەلتۈرەي:

بۇنىڭ بىرى — «مىللىي ئەنئەنىلەرنى رەتلەش»[227]. يېڭى ئىدىيىۋى ئېقىم جۇڭگوغا كەلگەندىن بۇيان، ئەمەلىيەتتە بۇنىڭ نەدىمۇ قۇدرىتى بولسۇن، لېكىن مىللىي ئەنئەنە دېسە بىر توپ قېرىلار، ھەتتا ئۆسمۈرلەرمۇ جېنىنى بېرىدىغان بولدى. ئۇلار: «جۇڭگونىڭ ئۆزىگە خاس شۇنچە ئوبدان نەرسىلىرى تۇرسا، ئۇنى

رەتلەپ ساقلىماقتا يوق، يېڭىلىققا بېرىلىپ كېتىش خۇددى ئاتا مىراسلىرىمىزدىن ۋاز كەچكەندەك نادانلىق بولىدۇ» دەيدۇ. ئاتا - بۇۋىسىنى شېپى كەلتۈرۈپ سۆزلەش، ناھايىتى سۈرلۈك بولىدۇ، ئەلۋەتتە، لېكىن كونا كەمزۇلنى يۇيۇپ - قاتلاپ ئېلىپ قويمىغۇچە يېڭى كەمزۇل تىكتۈرگىلى بولمايدۇ دېسە، زادى ئىشەنمەيمەن. ھازىرقى ئەھۋالنى ئېلىپ ئېيتسام، ھەرگىز نېمە قىلمەن دېسە ئۆزىنىڭ مەيلى، قېرى جانابلار مىللىي ئەنئەنىلەرنى رەتلەيمەن دەيدىغان بولسا، دېرىزە تۈۋىدە مۆكچىيىپ ئولتۇرۇپ، كىگىز كىتابلىرىنى ئوقۇۋەرسۇن؛ ياشلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭمۇ ئۆزىگە يارىشا جانلىق بىلىمى ۋە يېڭى سەنئەتلىرى بار، ھەرگىز ئۆزى بىلگەننى قىلسا بۇنىڭمۇ ئانچە چوڭ كارايىتى يوق. لېكىن، ئاشۇ بايراقنى كۆتۈرۈۋېلىپ چاقىرىق قىلىدىغان بولسا، بۇ جۇڭگونى دۇنيادىن مەڭگۈ ئاجرىتىپ قويىدۇ. مۇبادا ھەممە ئادەم زادى مۇشۇنداق قىلمىسا بولمايدۇ دەيدىغان بولسا، بۇ ئۇچىغا چىققان بىمەنىلىك بولىدۇ! بىز ئاسارئەتىقە ساتقۇچى سودىگەر بىلەن پاراڭلىشىدىغان بولساق، تەبىئىيكى، ئۇ ئۆزىدىكى ئاسارئەتىقىلەرنى ئۇنداق ياخشى، مۇنداق ياخشى دەپ ماختايدۇكى، ھەرگىز رەسساملارنى، دېھقانلارنى، ھۈنەرۋەنلەرنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ئاتا - بۇۋىسىنى ئۇنتۇپ كېتىپتۇ، دەپ تىللاپ - قارغاپ ئولتۇرمايدۇ. ئۇ ھەقىقەتەن بىرمۇنچە مىللىي ئەنئەنىلەرنى ساقلاپ قالىدىغان غەلىتە بىرنەرسە ئەمەس. ئۇ، تالانتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان خەلقتىن بارلىققا كېلىدۇ. ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. دېمەك، ئاشۇ خەلق بولمايدىكەن، تالانتمۇ بولمايدۇ. ناپولېئون بىر چاغلاردا Alps[226] تاغلىرىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ: «مەن Alps تېغىدىنمۇ يۇكسەك تۇرىمەن» دەپتىكەن. بۇ نېمىدېگەن ئەزىمەتلىك - ھە! ۋەھالەنكى ئۇنىڭ ئارقىسىدا نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بارلىقىنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك؛ ئەگەر ئەسكىرى بولمىغان بولسا، تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى دۈشمەنلىرىنىڭ ئۇنى تۇتۇپ كېتىشى ياكى قوغلۇۋېتىشى تۇرغان گەپ ئىدى. ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى قەھرىمانلىقنىڭ چېكىدىن ھالقىپ، ئۇ ساراڭلار قاتارىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى. دېمەك، مېنىڭچە، تالانتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەلەپ قىلىشتىن ئىلگىرى، تالانتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان خەلقىنى تەلەپ قىلىش كېرەك. مەسىلەن، دەل - دەرەخنى، ياخشى گۈللەرنى ئارزۇ قىلىدىكەنمىز، بۇنىڭ ئۈچۈن ياخشى تۇپراق بولۇشى كېرەك؛ تۇپراق بولمىسا دەرەخ ۋە گۈل بولمايدۇ؛ دېمەك، تۇپراق ھەقىقەتەن گۈل ۋە دەرەختىنمۇ مۇھىم. گۈل ۋە دەرەخ ئۈچۈن تۇپراق بولمىسا بولمايدىغانلىقى خۇددى ناپولېئوننىڭ ياخشى ئەسكىرى بولمىسا بولمايدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ.

لېكىن، ھازىر جەمئىيەتتىكى گەپ - سۆز ۋە خاھىشقا قارايدىغان بولساق، بىر تەرەپتىن تالانتنى تەلەپ قىلىشۋاتىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن تالانتنىغا ئۆلۈم تىلەۋاتىدۇ، ھەتتا تەييارلاپ قويغان تۇپراقنىمۇ سۈپۈرۈۋەتكۈسى بار. بىرنەچچە مىسال كەلتۈرەي:

بۇنىڭ بىرى — «مىللىي ئەنئەنىلەرنى رەتلەش»[227]. يېڭى ئىدىيىۋى ئېقىم جۇڭگوغا كەلگەندىن بۇيان، ئەمەلىيەتتە بۇنىڭ نەدىمۇ قۇدرىتى بولسۇن، لېكىن مىللىي ئەنئەنە دېسە بىر توپ قېرىلار، ھەتتا ئۆسمۈرلەرمۇ جېنىنى بېرىدىغان بولدى. ئۇلار: «جۇڭگونىڭ ئۆزىگە خاس شۇنچە ئوبدان نەرسىلىرى تۇرسا، ئۇنى

دوستويېۋسكى[229] لارنىڭ ناملىرىدىن بىزار بولغاندەك قىلىشىدۇ. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن قايسىلىرى جۇڭگوغا تەرجىمە قىلىنىپ كەلگەندۇ؟ ئۆز نەزىرىنى بىرلا مەملىكەت دائىرىسى بىلەن بەند قىلىپ قويغانلار، پىئوتىر ۋە جون[230] دېگەن ئىسىملارنى ئاڭلاپلا زېرىكىدۇ. ئۇلارچە پەقەت لاۋجاڭ، لاۋلى بولسلا بولارمىش - دە، ئىجادكارلار شۇنىڭدىن چىقارمىش. راستىنى ئېيتقاندا، مۇنداق ئىجادكارلارنىڭ ياخشىلىرىمۇ چەت ئەل ئەسەرلىرىنىڭ تېخنىكىسىنى، مەنىۋى ئىپادىلىرىنى ئاز - تولا تاللىۋېلىشتىن خالىي بولالمايدۇ، يازغانلىرى بەدئىيلىكتە چىرايلىق چىقسىمۇ، لېكىن ئىدىيە جەھەتتە كۆپىنچە تەرجىمە ئەسەرلەرگە يەتمەيدۇ، ھەتتا بەزى ئەنئەنىۋى ئىدىيىلەرنىمۇ قوشۇپ، ئۇنى جۇڭگولۇقلارنىڭ كونا خۇيغا لايىقلاشتۇرىدۇ، كىتابخانلار بولسا ئۇنىڭغا چىرمىلىپ قالىدۇ - دە، نەزەر دائىرىسى بارا - بارا تارىيىۋېرىپ كونا ئەندىزگە كىرىپ كېتىدۇ. ئاپتورلار بىلەن كىتابخانلار بىر - بىرىگە سەۋەب - نەتىجە بولۇشۇپ، غەيرىي ئېقىمنى يەكلىشىپ، مىللىي مەدەنىيەت تەۋەررۇكىنى پەش قىلىۋەرسە، تالانت نەدىنمۇ بارلىققا كەلسۇن؟ بارلىققا كەلگەن تەقدىردىمۇ ئۆز مۇر كۆرەلمەيدۇ.

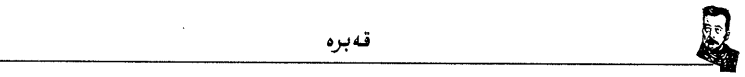
مۇشۇنداق كەيپىياتقا ئادەتلەنگەن خەلق تۇپراق ئەمەس كۇل، ئۇنىڭدا ياخشى گۈل ۋە دەرەخ ئۆسەلمەيدۇ!

يەنە بىرى — يامان نىيەتلىك تەنقىد. كۆپچىلىكنىڭ تەنقىدچىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەلەپ قىلىۋاتقىنىغىمۇ ئۇزۇن بولدى، ھازىر بىرمۇنچە تەنقىدچىلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئەپسۇسكى، ئۇلاردىن بىرمۇنچىسى ئادالەتسىزلەردۇر، تەنقىدچىگە ئوخشاشمايدۇ، ئەسەر ئالدىغا كېلىش بىلەنلا زەردىسى بىلەن قەلەمنى ئوينىتىپ، دەرھال ناھايىتى دانالارچە خۇلاسە چىقىرىپ: «ھەي، تولىمۇ گۆدەك ئىكەن. جۇڭگوغا تالانت كېرەك!» دېيىشىدۇ.

كېيىنكى چاغلاردا ھەتتا تەنقىدچى ئەمەسلەرمۇ شۇنداق دەپ جار سالىدىغان بولدى، ئۇلار قۇلاق موللىسى. ئەمەلىيەتتە، تالانت بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىتىكى تۇنجى ئىنگىسى ھەرگىز پىشقان شېئىر بولماستىن، ئادەتتىكى باللارنىڭكىگە ئوخشاشلا يىغلىدىن ئىبارەت. گۆدەك ئىكەن دەپ ئەدەپ بەرسەك، يىگىلەپ ئۆلۈپ قالىدۇ. ئەنە شۇلارنىڭ تىل - ھاقارىتى دەستىدىن بىرنەچچە ئاپتورنىڭ ئۇن چىقارماس بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنمەن. ئۇ ئاپتورلار تەھقىق، تالانت بولماسلىقى مۇمكىن. ھالبۇكى، ئۇلار ئادەتتىكى ئادەم بولغان تەقدىردىمۇ ئىمكانىيەت بېرىشنى ئارزۇ قىلاتتىم.

يامان نىيەتلىك تەنقىدچىلەر مايسىزلارلىقتا ئات چاپتۇرسا كۆڭلى ياىرايدۇ، ئەلۋەتتە، لېكىن نابۇت بولىدىغىنى مايسا — ئادەتتىكى مايسا ۋە تالانت مايسىسى. چوڭلار ئالدىدا باللارنىڭ بولۇشى ئەيىب ھېسابلانمىغاندەك، قىرانلىق ئالدىدا گۆدەكلىكمۇ ھەرگىز نومۇس ئىش ئەمەس؛ ئەسەرمۇ شۇنداق، ئۇنىڭ دەسلەپتە گۆدەك بولۇشى نومۇس ئەمەس، چۈنكى ئۇ ئەدەپ يېمەيدىغان بولسا، ئۆسىدۇ، پىشىدۇ، ۋايىغا يېتىدۇ؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە قېرىپ ھالسىزلىنىش ۋە چىرىشلا، سەۋەب كار قىلمايدىغان ئىش! مېنىڭچە، مەيلى گۆدەك ئادەم ياكى چوڭ ئادەم بولسۇن، ئەگەر گۆدەكلىك پاراستى بولىدىكەن، گۆدەكلەرچە گەپ قىلىۋەرسۇن، ئۆزى سۆزلىمەكچى بولغانىنى سۆزلەۋەرسۇن، سۆزلىگەندىن كېيىن كۆپ بولسا مەتبەئىدە بېسىلىپ چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىشى تۈگەيدۇ، ئۇنداق - مۇنداق بايراقلارنى كۆتۈرۈۋالغۇچىلارنىڭ تەنقىدلىرىگە پەرۋا قىلمىسۇن!

بۇ يەردە ئولتۇرغان ھەربىرلىرىنى ئالساق، بەلكىم ئوندىن توققۇزلىرى تالانتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئارزۇ قىلىشسىلا كېرەك، لېكىن ئەھۋال بايىقىدەك بولسا، تالانتنىڭ بارلىققا كېلىشى

تەس بولۇش بىلەنلا قالماستىن، تالانت يېتىشتۇرىدىغان تۇپراقنى ھازىرلاشنىڭ ئۆزىمۇ تەس. مەن تالانتنىڭ تەڭدىن تولىسى تۇغما بولىدۇ، دەپ ئويلايمەن، لېكىن تالانتنى يېتىشتۇرىدىغان تۇپراق بولۇش ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كەلسە كېرەك. تۇپراق بولۇشنىڭ خاسىيىتى تالانتنى تەلەپ قىلىشتىنمۇ مۇھىم، ئۇنداق بولماسا، يۇزلىگەن ـ مىڭلىغان تالانت بولغان تەقدىردىمۇ، تۇپراق بولمىغانلىقى ئۈچۈن راۋاج تاپالماي، تەخسىدىكى ماش ئۈندۈرمىسىگە ئوخشاپ قالىدۇ.

تۇپراق بولۇش ئۈچۈن روھىي ـ زېھنىنى كېڭەيتىش، يەنى يېڭى ئېقىملارنى قوبۇل قىلىپ، كونا ئەندىزىلەردىن قۇتۇلۇپ، كەلگۈسىدە بارلىققا كېلىدىغان تالانتلارنى سىغدۇرالايدىغان، چۈشىنەلەيدىغان بولۇش كېرەك، ئۇششاق ئىشلارنى قىلىشتىن قورقماسلىق، يەنى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنالايدىغانلار ئۆز ـ ئۆزىدىن ئىجاد قىلىۋېرىش كېرەك، بولمىسا تەرجىمە قىلىسىمۇ، تونۇشتۇرسىمۇ، زوقلانسىمۇ، ئوقۇسىمۇ، كۆرسىمۇ، ئىچ پۇشۇقىنى چىقارسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش دېگەن سۆز بىرئاز كۇلكىلىك تۇيۇلسىمۇ، لېكىن ھەر ھالدا ئۇنىڭغا ئەدەپ بەرگەندىنغۇ ياخشى.

تالانتقا سىلىشتۇرغاندا، دەرۋەقە تۇپراق ھېچنېمىگە ئەزمەيدۇ، ئەلۋەتتە، لېكىن ئاجايىپ بەرداشلىقى بولمىغانلارنىڭ تۇپراق بولالىشمۇ ئاسان بولمىسا كېرەك. بىراق، گەپ ئىجتىھات قىلىشتا، ئىجتىھات قىلىش تۇغما تالانتنى بىھۇدە كۇتۇپ ئولتۇرغاندىن كۆرە ئىشەنچلىك. تۇپراقنىڭ ئۇلۇغلۇقى، يەنە كېلىپ زور ئۇمىدلىك يېرىمۇ ئەنە شۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قىلغان ئەجرىنىمۇ ياندۇرايدۇ، مەسىلەن، تۇپراقتىن ياخشى گۈل ئۇنۇپ چىقسا، گۈل ـ گىياھلارنىڭ ئۆزىلا يايراش بىلەن قالمايدۇ، ئۇنى كۆرگەن ئادەم يايراپ ھۆزۈرلىنىدۇ، ئەلۋەتتە، تۇپراقنىڭ ئۆزىمۇ يايراپ ھۆزۈرلىنىدۇ، — ئەگەر تۇپراقنىڭمۇ جېنى بولىدىغان بولسا.

لېيفېڭ مۇنارىنىڭ يەڭلىشى
توغرىسىدا[231]

خاڭجۇنىڭ شىخۇ كۆلىدىكى لېيفېڭ مۇنارى[232] يەڭلىپ چۈشۈپتۇ، بۇنى ئاڭلىدىم، لېكىن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرمىدىم. ئەمما لېيفېڭ مۇنارىنى يەڭلىپ چۈشمەستە كۆرگەنىدىم، ئۇ خارابلاشقان ھالدا كۆلنىڭ جىمىرلاپ تۇرغان نۇرى بىلەن تاغ مەنزىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ تۇراتتى. تاغنىڭ ئارقىسىغا پېتىپ كەتكەن قۇياش شۇ يېقىن ئەتراپلارغا ئۆز نۇرىنى چېچىپ تۇراتتى، شۇڭا «لېيفېڭدىكى كەچكى شەپەق» شىخۇ كۆلىنىڭ 10 خىل مەنزىرىسىنىڭ بىرى ئىدى. «لېيفېڭدىكى كەچكى شەپەق» نىڭ ئەينى مەنزىرىسىنىمۇ كۆرگەنمەن، لېكىن ئۇ مېنىڭچە، ئانچە پەيزىلىك ئەمەس ئىدى.

لېكىن، شىخۇ كۆلىدىكى مەشھۇر ئەستىلىكلەرنىڭ ئىچىدە، مېنىڭ ھەممىدىن بۇرۇن بىلىدىغىنىم ئەنە شۇ لېيفېڭ مۇنارى. مېنىڭ چوڭ ئانام گاھىدا ماڭا مۇنۇلارنى سۆزلەپ بېرەتتى: ئاق يىلان خېنىم ئەنە شۇ مۇنارنىڭ تېگىدە بېسىلىپ ياتىدۇ! شۇيىشەن ناملىق بىر ئادەم ئىككى يىلاننى ئۇلۇمدىن قۇتقۇزۇۋاپتۇ، ئۇلارنىڭ بىرى كۆك، بىرى ئاق ئىكەن؛ كېيىن ئاق يىلان بىر ئايال سۈرىتىگە كىرىپ، ياخشىلىقنى ياندۇرۇپ، ھېلىقى شۇيىشەن دېگەن ئادەمگە تۇرمۇشقا چىقىپتۇ؛ كۆك يىلان بولسا بىر خىزمەتكار سۈرىتىگە كىرىپ، ئۇلار بىلەن بىللە يۇرۇپتۇ. فاخەي ئۇنۇڭا ئىلىق بىر شەيخ بار ئىكەن، ئۇ ھېكمەت تاپقان شەيخ ئىكەن؛ ئۇ ھېلىقى

شۇيشەدىنىڭ چىرايىدىن بىر خىل جۈدە ئالامەتسىنى بايقاپتۇ، دېۋە - پەرىلەرنى خوتۇن قىلغان ئادەملەرنىڭ چىرايىدا جۈدە ئالامەتى بولمىدىكەن، لېكىن ئۇنى كامال تاپقان ئادەملەرلا بايقىيالايدىكەن، ئۇنى جىڭشەن ئىبادەتخانىسىنىڭ خەلىپىسى ئولتۇرمىدىغان مېھرابىنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ، ئاق يىلان خېنىم ئېرىنى ئىزدەپ كەلسە، «جىڭشەن ئىبادەتخانىسىغا سۇ تولۇپ كېتىپتۇ.»

چوڭ ئانام بۇنى تېخىمۇ قىزىق سۆزلەپ بېرەتتى؛ ئېھتىمال بۇ چۆچەك «ۋاپادار دېۋە - پەرى داستانى»[233] ناملىق ئەسەردىن چىققان بولسا كېرەك، مەن ئۇ كىتابنى كۆرمىگەن. شۇڭا، «شۇيشەن»، «شەيخ فاخەي» دېگەن ھەرپلەرنىڭ ئەينى قانداق يېزىلمىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. قىسقىسى، ئاق يىلان خېنىم فاخەينىڭ ھىيلە - مىكرىگە چۈشۈپ، كىچىككىنە بىر كومزەككە قاچىلىنىپ قالىدۇ. شەيخ بۇ كومزەكنى يەرگە كۆمۈپ، ئۈستىگە ئۇنى بېسىپ تۇرمىدىغان مۇنار قويۇرۇپتۇ. لېيفېڭ مۇنارى ئەنە شۇنىڭ ئۆزى ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر يەنە كۆپتۇرگەندەك قىلاتتى، مەسىلەن، «بەي جۇڭيۈەننىڭ مۇنارغا نەزىر بېرىشى» ۋەھاكازالار. لېكىن، ھازىر ئۇلارنىڭ ھەممىسى خاتىرەمدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىپتۇ.

شۇ چاغلاردا بىرمۇنبىر ئارزۇيۇم شۇ لېيفېڭ مۇنارىنىڭ يېقىلىپ چۈشۈشى ئىدى. كېيىن چوڭ بولدۇم، خاتىجۇغا بارغىنىمدا شۇ ۋەيرانە مۇنارنى كۆرۈپ ئىچىم ئۆرتەلدى. كېيىنچە كىتابلارغا قارىسام خاتىجۇلۇقلار ئۇ مۇنارنى «باۋشۇ مۇنارى» دەپمۇ ئاتايدىكەن، ئۇنى چىيەنۋاڭنىڭ ئوغلى سالدۇرغانىكەن[234]. بۇ گەپ لەرگە قارىغاندا، ئۇ مۇنارنىڭ ئىچىدە ئاق يىلان خېنىم بولمىسا كېرەك، شۇنداق بولسىمۇ، ئىچىم يەنە ئۆرتىلىپ، مۇنار يېقىلىپ چۈشسىكەن، دەپ ئارزۇ قىلاتتىم.

مانا ھازىر ئۇ يېقىلىپ چۈشۈپتۇ، پۈتۈن ئالەمدىكى خەلق نەقەدەر خۇشال بولمىسۇن؟!

بۇنى دەللىلەش ئۈچۈن پاكىت بار. بۇرۇنقى ژۇ، يۇ بەگلىرىنىڭ تاغلىرىغا، دېڭىز بويلىرىغا بېرىپ، خەلقنىڭ پىكرىگە قۇلاق سېلىپ بېقىڭ. ئېتىزلىقلاردىكى يىگىتلەر، دالىلاردىكى بوۋايلار، پىلچى ئايالار، كەنتلەردىكى سەرگەردانلار، مېڭىسىنىڭ قېتىقىدا ئاز - پاز دەرىز بارلاردىن باشقا، كىم ئاق يىلان خېنىمغا يان باسمىسۇن، شەيخنىڭ چاتاقچىلىقىدىن ژايىسمىسۇن؟

شەيخ ئۆزىنىڭ سوپىلىق كىتابىنى ئوقۇپ ئولتۇرۇۋېرىشى كېرەك ئىدى. ئاق يىلان شۇيشەنگە خۇشتار بوپتۇ، شۇيشەن بولسا دېۋە - پەرىنى ئەمرىگە ئاپتۇ، بۇنىڭغا باشقىلارنىڭ نېمە چاتىقى بار؟ شەيخنىڭ قېرىشقاندەك كىتابىنى تاشلاپ قويۇپ زورلۇق بىلەن چاتاق چىقىرىشى، ئېھتىمال، قىزغانچۇقلۇقىدىن بولسا كېرەك، چوقۇم شۇنداق بولسا كېرەك.

كېيىنكى چاغلاردا «تەڭرى يۈخۇاڭ»[235] مۇ شەيخنىڭ چاتاق سالغانلىقىدىن كايىپ، ئۇنى قولغا ئېلىپ جازالاش نىيىتىدە جاڭلىقلارنى زەھەرلىمەكچى بوپتىمىش. شەيخ ئۇيان - بۇيان قېچىپ يۈرۈپ، ئاخىر جېنىنى قاچۇرۇپ قىسقۇچپاقىنىڭ قېپىغا كىرىۋاپتۇ، ئۇيەردىن چىقىشقا زادىلا پېتىنالماپتۇ، ھەتتا ھازىرمۇ شۇنداق ئىكەن. مېنىڭ «تەڭرى يۈخۇاڭ»نىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىگە ناھايىتى قورسىقىم كۆپەتتى، لېكىن مۇشۇ بىر ئىشتىن ناھايىتى رازى بولدۇم. چۈنكى، «جىڭشەنگە سۇ تولۇپ كەتكەن» لىكىگە ھەققەتەن شەيخ جاۋابكار بولۇشى لازىم؛ «تەڭرى يۈخۇاڭ» ھەققەتەن ناھايىتى توغرا چارە كۆرۈپتۇ. لېكىن، ئەپسۇسكى، مەن ئۆز ۋاقتىدا بۇ سۆزلەرنىڭ قەيەردىن پەيدا بولۇپ قالغانلىقىنى سۈرۈشتۇرمەپتىمەن، ئەگەر ئۇ سۆزلەر «ۋاپادار دېۋە - پەرى داستانى» دىن چىقمىغان بولسا، خەلق چۆچەكلىرىدىن چىققان بولسا

كېرەك.

كۈز پەسلى يېتىپ كېلىپ، شال پىشىدىغان مەزگىلدە، ۋۇيۇ تەۋەسىدە ھەممىدىن كۆپ ئۈچرايدىغان نەرسە قىسقۇچپاقا، ئۇنى پىشۇرۇپ قىزارتقاندىن كېيىن مەيلى قايسىسىنى بولسۇن، بىرىنى ئېلىپ دۈمبە پوستىنى يارىدىغان بولسا، ئىچىدىن سېرىقى، قېتىقى چىقىدۇ؛ ئەگەر ئۇ چىشى بولسا، ئانارنىڭ دانىسىدەك قىپقىزىل ئۇرۇقى چىقىدۇ، ئاۋۋال شۇلارنى يەپ بولسىڭىز، ئوزۇنچاق دۈگىلەك شەكىلدە بىر نېپىز پوستى كۆرۈنىدۇ، كىچىك پىچاق بىلەن شۇ ئۇزۇنچاق دۈگىلەكنىڭ ئاستىدىن دىققەت قىلغان ھالدا يېرىۋېلىپ، ئىچىنى تېشىغا ئۆرۈيدىغان بولسىڭىز، يېرىلىپ كەتمىگەنلا بولسا، ئۇ بىر روھانىي — بۇت قىياپىتىدىكى نەرسىگە ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭ بېشى، يۈزى، بويى بار، قاراپ ئولتۇرىدۇ؛ بىزنىڭ يۇرتىمىزدا بالىلار بۇنى «قىسقۇچپاقا» شەيخ دەپ ئاتايدۇ. بۇ — جازادىن قورقۇپ يوشۇرۇنۇۋالغان شەيخ فاخەينىڭ ئۆزى شۇ.

دەسلەپتە ئاق يىلان خېنىم مۇنار ئاستىدا بېسىلىپ ياتقانىكەن، شەيخ فاخەي قىسقۇچپاقىنىڭ قېيىغا كىرىۋالغانىكەن، ئەمدى بولسا، بۇ شەيخ ئۆزى يالغۇز سۇكۇتتە ئولتۇرۇپ قاپتۇ، تاكى قىسقۇچپاقىنىڭ نەسلى قۇرۇمىغۇچە چىقالمايدىكەن. ئەگەر ئۇ ئۆزى مۇنار سالغاندا، مۇنارنىڭ ئاقىۋىتى يىقىلىپ چۈشىدىغانلىقىنى ئويلىماپمىدىكىن؟!

خوپ بوپتۇ!

1924 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى

بۇرۇت ھەققىدە[236]

بۇ يىل يازدا چاڭئەندە[237] بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت سايا. ھەتتە بولغىنىمدىن كېيىن ئالدىراپلا قايتىپ كەلدىم. بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغان بىر دوستۇم: «ئۇ تەرەپلەر قانداق ئەكەن؟» دەپ سورىدى. ئەنە شۇ چاغدىلا چاڭئەننى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرۈشكە باشلىدىم. ئۇ يەردە نۇرغۇن سۈۋادان تېرەكلەرنى، ناھايىتى چوڭ ئانار دەرەخلىرىنى كۆرگەنلىكىم، يول بويى كۆپ قېتىم خۇاڭخې دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئىچكەنلىكىم ئېسىمگە كەلدى. لېكىن، بۇلارنىڭ تىلغا ئالغۇدەك نېمىسى بار دەيسىز! شۇنىڭ ئۈچۈن: «ھېچقانداق ئەمەس ئىكەن» دەپلا جاۋاب بەردىم. ھېلىقى دوستۇم ئۇمىدسىزلىنىپ كېتىپ قالدى. مەنمۇ «ئۆزىدىن تۆۋەندىكىلەردىن سوراۋېرىشنى ئار كۆرمەيدىغان» دوستلىرىم ئالدىدا خىجىل بولۇپ جايىمدا تۇرۇپلا قالدىم.

بۇگۈن چاي ئىچىپ بولۇپ كىتاب كۆرۈۋاتقىنىمدا، كىتاب ئۈستىگە بىر تامچە سۇ تېمىپ چۈشتى. شۇندىلا بۇرۇتۇمنىڭ يەنە ئۆسكەنلىكىنى بىلدىم. ئەگەر «كاڭشى لۇغىتى»نى ئاختۇرۇپ باقمىدىغان بولساق، ئۈستۈنكى كالپۇك، ئاستىنقى كالپۇك، زاڭاق ۋە ئېڭەكلەرگە چىققان ساقال ـ بۇرۇتلارنىڭ ئۆزىگە يارىشا ئالاھىدە نامى بولسا كېرەك. لېكىن، مېنىڭ شۇ لۇغەتكە قاراپ باققۇدەك ھەپسىلەم بولمىدى. بۇرۇتۇم يەنىلا ئۆسكەنىكەن، ئىچكەن نەرسىلەرنىڭ چاپلىشىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئادىتىم بويىچە بۇرۇتۇمنى قىرقىپ تاشلىماقچى بولدۇم. شۇنىڭ بىلەن ئەينەك، قايچىنى تېپىپ كېلىپ قىرقىشقا باشلىدىم. مەقسىتىم، ئۇنى ئۈستۈنكى

كالپۇكنىڭ لېۋى بىلەن تەڭ قىلىپ تەكشى قىلىش ئىدى.

بۇرۇتۇمنى قىرقىۋېتىپ، چاچنى شەھىرى، ياشلىق چاغلىرىم بىردىنلا كۆز ئالدىمغا كېلىپ پىغانىم تۇتتى. چاچنىڭ ئىككى ئىشلار ئاللىقاچان ئېسىمدىن كۆتۈرۈلگەنىكەن. ئېھتىمال كۆڭزى ئىبادەتخانىسىنى زىيارەت قىلغان ۋاقتىمدا بولسا كېرەك، بىر ھۇجرىدا بىرمۇنچە باسما رەسىملەر، لې ئېرچۇنىڭ[238] رەسىمىدىن تارتىپ تارىختىكى خان - پادىشاھلارنىڭ رەسىملىرىگىچە ئېسىلغانىكەن. شۇلارنىڭ بىرى پادىشاھ سۇڭ تەيزۇڭنىڭمۇ ياكى قايسىدۇر بىر تەيزۇڭنىڭمۇ رەسىمى ئىكەن، تازا ئېسىمدە قالماپتۇ. ئىشقىلىپ، ئۇزۇن تون كىيگەن، لېكىن بۇرۇتى يۇقىرىغا قايرىلغان بىرىنىڭ رەسىمىنى كۆرۈۋاتاتتىم. شۇندا مەشھۇر بىر زات كەسكىن قىلىپ: «بۇنى ياپونلار ئەتەي ياساپ قويغان، قاراڭ، بۇ بۇرۇت ياپونچە تۇرمامدۇ» دېگەنىدى.

دەرۋەقە، ئۇلارنىڭ بۇرۇتى شۇنچىلىك يۇقىرىغا قايرىلغانىدىكى، ئۇلارنىڭ پادىشاھ سۇڭ تەيزۇڭنىڭمۇ ياكى قايسىبىر پادىشاھنىڭ رەسىمىنى شۇنداق ياساپ قويغان بولۇشى ناتايىن، لېكىن ئۆز بۇرۇتىنىڭ ياڭزىسىدا جۇڭگو خان پادىشاھلىرىنىڭ رەسىمىنى ياساپ چىقىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن ۋاستىلىرى ۋە قىلغان ئەجىرلىرى تولىمۇ كارامەت بولۇپ، «كىشى ئويلىمىغان يەردىن چىققان». چىڭ سۇلالىسىنىڭ جيەنلۇڭ يىللىرىدا خۇاڭيى دېگەن كىشى خەن سۇلالىسىدىن قالغان ۋۇلياڭ مازىرىدىن تاشقا ئويۇلغان رەسىملەرنى قېزىپ چىقارغان، شۇ رەسىملەردە ئەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ بۇرۇتى يۇقىرىغا قايرىلغان؛ ھازىر بىزگە ئۇچراپ تۇرىدىغان، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان بۇددا رەسىملىرىدىكى بۇددا ئىخلاسمەنلىرىنىڭ رەسىملىرىگە قارايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭمۇ تولىسىنىڭ بۇرۇتى يۇقىرىغا قايرىلغان، يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرىدە سىزىلغان رەسىملەردە بولسا، يەرنىڭ تارتىش

كۈچىنىڭ تەسىرىدىن بولسا كېرەك، ئۇلارنىڭ بۇرۇتى پەسكە ساڭگىلاپ چۈشكەن. دېمەك، ياپونلار نېمە ئۈچۈن ئاۋارىچىلىكتىن قاچماي، خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان شۇنچە كۆپ ياسىما يادنامىلەرنى ئىشلەپ، جۇڭگونىڭ سەندۇڭ، خېبېي، شەنشى، سەنشى، گەنسۇ، سىچۈەن قاتارلىق جايلاردىكى تاغ - جىلغا ئىچىدىكى خارابىلىكلەرگە كۆمۈپ قويىدىكىنىتاڭ؟

مېنىڭچە، تۆۋەنگە ساڭگىلاپ تۇرىدىغان بۇرۇت موڭغۇلچە بولۇپ، موڭغۇللاردىن كىرگەن بولسا كېرەك. ئەپسۇسكى، بىزنىڭ مەشھۇر زاتلىرىمىز ئۇنى تەۋرۈك قىلىشۋاپتۇ. ياپونىيىدە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلىرىمىز ياپونلارغا ئۆچ بولغاچقا، ئۇلۇغ موڭغۇل سۇلالىسىگە زوقلىنىپ، «ئەگەر ئاشۇ چاغدا بەختى ئوڭ كەلمىگەن بولسا، بۇ ئارال دۆلىتىنى ئاللىقاچان يوق قىلىۋەتكەن بولاتتۇق!»[239] دېيىشكەن. دېمەك، بۇ گەپچە، ساڭگىلاپ تۇرغان بۇرۇتنى مىللىي تەۋرۈكىمىز دەۋالسىمۇ بولارمىش. بىراق، بىز خۇاڭدىنىڭ پۇشتىمىز دېگىنى نېمىسى؟ تەيۋەنلىكلەرنىڭ فۇجيەندە جۇڭگولۇقلارنى ئۇرغانلىقى[240] قۇللۇق مىجەزىنىڭ ئىپادىسى دېگىنى نېمىسى؟

ئەينى ۋاقىتتا مۇنازىرىلەشمەكچى بولغان بولساممۇ، لېكىن دەرھال يالتايدىم. گېرمانىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ۋەتەنپەرۋەر × جاناب — ئىسمىنى ئۇنتۇپ قالغانلىقىم ئۈچۈن ھازىرچە × دەپ ئاتاپ تۇردۇم — مېنى جۇڭگونى ھاقارەتلىگەنلىكى ياپون خوتۇنى بار بولغانلىقتىن بولغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ياپونلارنىڭ كەتمىنىنى چېپىپ، جۇڭگونىڭ چاۋىسىنى چىتقا يايدى دېگەن ئەمەسمىدى؟ مەن ئىلگىرى جۇڭگونىڭ پەقەت بىرقانچە يېتەرسىزلىكىنىلا مىسالغا ئالغانىدىم. بۇنىڭ كاساپىتى بىلەن «خوتۇنۇم» نىڭ دۆلەت تەۋەلىكىنى ئۆزگەرتىۋېتىشتى، ئەمدى بۇنىڭ ھازىر ياپونىيىگە چېتىشلىق مەسىلە بولۇپ قالغىنىنى كۆرۈڭ! خەيرىيەت، پادىشاھ سۇڭ

تەيزۇڭنىڭ ياكى باشقا بىر پادىشاھنىڭ بۇرۇتى توغرىسىدا بوھتان پەيدا بولسا، بۇنىڭ بىلەن توپان بالاسى پەيدا بولماس، يەر تەۋرەپ كەتمەس، كارايىتى چاغلىق. شۇڭلاشقىمۇ مەن پەقەت بېشىمنى لىڭشىتىپ: «ھىم، ھىم، شۇنداق» دېدىم. چۈنكى، بۇرۇنقىغا قارىغاندا خېلىلا قۇۋلىشىپ ياخشى بولۇپ قالغانىدىم.

مەن بۇرۇتۇمنىڭ سول ئۈچىنى قىرقىپ بولۇپ ئويلاپ قالدىم: شەنشىلكلەر بەكمۇ ئاۋارە بولۇپ، پۇل خەجلەپ تاماق ھازىرلاپ، مېنى پويىز، كېمە، ھارۋا ۋە ماشىنا بىلەن چاقىرىپ نۇتۇق سۆزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ ئاپىرىشتا مېنىڭ ئۆزۈمگە ھېچقانداق بالاسى يۇقمايدىغان كىچىك ئىشلاردىمۇ زۇۋان سۇرمەي، پەقەت «ھىم، ھىم، شۇنداق» دېيىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغانلىقىمنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن بولسا كېرەك. ئۇلار ئالدانغان.

مەن يەنە ئەينەككە قاراپ، ئېغىزىمنىڭ ئوڭ بۇرچىكىنى توغرىلاپ، بۇرۇتۇمنىڭ ئۈچىنى قىرقىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ياشلىق چاغلىرىم كۆز ئالدىمغا كەلدى. ئۇ، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 16 — 17 يىل ئىلگىرىكى كونا گەپ.

ياپونىيىدىن يۇرتۇمغا قايتىش سەپىرىمدە كېمىدە كېمىچى بىلەن پاراڭلىشىپ قالدىم. ئۇ چاغلاردا مەن پادىشاھ سۇڭ تەيزۇڭ-نىڭكىگە ياكى باشقا بىر پادىشاھنىڭكىگە ئوخشاش شاپ بۇرۇت قويۇۋالغانىدىم.

— ئەپەندىم، جۇڭگوچە گەپنى بەكمۇ كېلىشتۇرۇپ سۆزلەيدىكەنلىغۇ؟ — دېدى ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا.

— مەن جۇڭگولۇق تۇرسام، ئۇنىڭ ئۈستىگە سىز بىلەن بىر يۇرتلۇق تۇرسام، قانداقمۇ...

— ھا - ھا - ھا! ئەپەندىم، چاقچاق گەپكىمۇ ئۇستىكەنلا.

ئويلىسام، شۇ چاغدىكى ھەيرانلىقىم ھەتتا × ئەپەندىنىڭ خېتىنى كۆرگەن چاغدىكى ھەيرانلىقىمدىنمۇ 10 ھەسسە ئارتۇق

بولدى. چۈنكى، شۇ چاغدا نەسەبنامەم يېنىمدا بولمىغاچقا، ئۆزۈمنىڭ جۇڭگولۇق ئىكەنلىكىمنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيتتىم. يېنىمدا بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭدا پەقەت ئىسىملا يېزىلغان بولۇپ، رەسىم يوق بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇ ئىسىمنىڭ ئۆزۈمنىڭ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيتتىم. رەسىم بولغان تەقدىردىمۇ، خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان تاش ئويمىلارنى، پادىشاھ سۇڭ تەيزۇڭنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ رەسىمىنى ياساپ چىقالىغان ياپونلار ئەجەبا، ياغاچ ئويما بىلەن بېرەر نەسەبنامىنى ياساپ چىقالماسمۇ؟

راست گەپنى چاقچاققا ئايلاندۇرۇۋالغانلارغا، چاقچاقنى راست گەپكە ئايلاندۇرۇۋالغانلارغا، چاقچاقنى چاقچاققا ئايلاندۇرۇۋالغانلارغا جاۋاب بېرىشنىڭ بىرلا ئۇسۇلى بار: گەپ قىلماسلىق كېرەك.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن گەپ قىلماس بولۇۋالدىم.

ناۋادا ماڭا شۇ تۇرقىدا سۆزلەشكە توغرا كەلسە، ھازىرمۇ: «ھىم، ھىم... بۇگۈن ھاۋا نېمىدېگەن ياخشى - ھە!؟... ئاۋۇ كەنتنىڭ ئىسمى نېمىدۇر؟...» دېيىشىم مۇمكىن. چۈنكى، مەن بۇرۇنقىغا قارىغاندا خېلىلا قۇۋلىشىپ ياخشى بولۇپ قالدىم.

ھازىر ئويلىسام، كېمىچىنىڭ مېنىڭ دۆلەت تەۋەلىكىمنى ئۆزگەرتىشى ئېھتىمال × جاناۋىنىڭ دانا قاراشلىرى بىلەن ئوخشاش بولمىسا كېرەك، بۇنىڭ سەۋەبى پەقەت بۇرۇتتا. چۈنكى مەن شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇرۇتنىڭ دەردىنى تارتىپ كەلدىم.

دۆلەت مۇنقەرز بولۇپ كەتسەمۇ، مىللىي تەۋەررۇكچىلەر تۇگەپ كەتمەيدۇ، مىللىي تەۋەررۇكچىلەر تۇگەپ كەتمىگەنكەن، ئۇ ھالدا دۆلەت مۇنقەرز بولغان ھېسابلانمايدۇ. مىللىي تەۋەررۇكچىلەر مىللىي تەۋەررۇكلەرنى ئاسرىغۇچىلاردۇر، مىللىي تەۋەررۇك مېنىڭ يۇرتۇمدۇر. مېنىڭ بۇ سۆزۈمدە بىرەر مەنتىقە بولمىسىمۇ،

لېكىن شۇ چاغدىكى ھەقىقىي ئەھۋال راستىنلا شۇنداق ئىدى.

— ئۆزىڭىزنى قانداق قىلىپ ياپونلارغا ئوخشىتىۋالغان بولغىيدىڭىز، بويىڭىزنىڭ پاكارلىقىمۇ، بۇرۇتىڭىزمۇ ئوخشايدىكەن...— بىر مىللىي تەۋەررۇكچى ھەم ۋەتەنپەرۋەر يۈكسەك مۇلاھىزىسىنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن شۇنداق خۇلاسىگە كەلگەنىدى.

ئەپسۇسكى، شۇ چاغلاردا مەن تېخى دۇنيادىن بىخەۋەر بالا بولغانلىقىم ئۈچۈن ئاچچىقلىنىپ مۇنازىرىلەشتىم. بىرىنچىدىن، مېنىڭ بويۇم ئەسلىدىنلا شۇنچىلىك ئىدى. ھەرگىزمۇ ساختىلىق قىلىش ئۈچۈن قانداقتۇر ئەجنەبىيلەرنىڭ ماشىنىسى بىلەن پرېسلاپ ئەتەي كېچىكتۈرتكەن ئەمەس. ئىككىنچىدىن، مېنىڭ بۇرۇتۇم دەرۋەقە، نۇرغۇن ياپونلارنىڭ بۇرۇتى بىلەن ئوخشاش. ئۇلارنىڭ بۇرۇتلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگىرىش تارىخىنى تەتقىق قىلمىغان بولساممۇ، قەدىمكى كىشىلەرنىڭ رەسىمىدىن قارىسام، بۇرۇتىنىڭ ئۈچى يۇقىرىغا ئەمەس، ئىككى يانغا، پەسكە قاراپ تۇرىدىكەن، بىزنىڭ مىللىي تەۋەررۇكلىرىمىزگە ئوخشىشىپراق كېتىدىكەن. ئۇلار يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىدىن كېيىن بۇرۇتىنىڭ ئۈچىنى يۇقىرىغا دىڭگايتىۋېلىشقانىكەن، بەلكىم گېرمانلاردىن ئۆگەنگەن بولسا كېرەك. پادىشاھ ۋېلھېلمنىڭ بۇرۇتىنىڭ ئۈچى يۇقىرىغا قايرىلىپ قاڭشىرى بىلەن باراۋەر ھالەتتە تۇرغانلىقىنى كۆرگەن بولغىيدىڭىز؟ ئۇ كېيىنكى چاغلاردا تاماكا چېكىپ بۇرۇتىنىڭ بىر ئۈچىنى كۆيدۈرۈۋېلىپ ئامالسىزلىقتىن ئىككى تەرىپىنى تەكشىلىۋالغانىكەن. لېكىن، ياپونىيىدە مېڭجى دەۋرىدىكى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى[241] ۋاقتىدا ئۇنىڭ بۇرۇتىنىڭ شۇ تەرىپى تېخى كۆيمىگەنىكەن...

ئۆزۈمنى ئىككى مىنۇتچە ئاقلىدىم، لېكىن مىللىي تەۋەررۇكچىلەرنىڭ ئاچچىقىنى ياندۇرالمىدىم، چۈنكى، گېرمانلارمۇ ئەجنە-

بىي ئالۋاستىلار - دە، ئۇنىڭ ئۇستىگە جۇغۇمۇ كىچىك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مىللىي تەۋەررۇكچىلەر شۇنچە كۆپ. ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىدە قىلچە ئىختىلاپ يوق، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزۈمنى ھەرقانچە ئاقلىغىنىم بىلەنمۇ بەرىبىر ئۇنۇمى بولمايتتى. ئۆزۈمنى بىر قېتىم، ئىككى قېتىم، ھەتتا 10 قېتىم ئاقلاپ زېرىكتىم. خەير، جۇڭگودا ساقال - بۇرۇتنى پەردازلايدىغان ماينى تېپىشمۇ قىيىن بولغاچقا، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇرۇتۇمنى قويۇۋەتتىم.

بولۇشىغا قويۇۋەتكىنىمدىن كېيىن بۇرۇتۇمنىڭ ئىككى ئۈچى يەرگە قاراپ 90 گرادۇسلۇق تىك بۇلۇڭ ھاسىل قىلدى. مىللىي تەۋەررۇكچىلەر شۇنىڭدىن كېيىن بۇ توغرىدا ئېغىز ئېچىشمىدى. ئېھتىمال جۇڭگو نىجات تاپقان بولسا كېرەك.

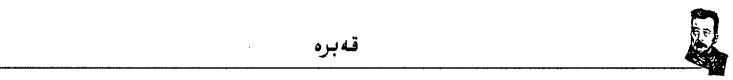
لېكىن، ئىسلاھاتچىلارنىڭ نارازىلىقى قوزغالدى. بۇمۇ ھەقلىق. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇتۇمنى ئايرىپ تاراشقا كىرىشتىم. بىر قېتىم، ئىككى قېتىم، ھەتتا كۆپ قېتىملاپ شۇنداق قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن بۇنداق قىلىشتىن ئۆزۈمنۇ زېرىكتىم.

ئېھتىمال بۇنىڭدىن تۆت - بەش يىل ياكى يەتتە - سەككىز يىل ئىلگىرى بولسا كېرەك، ئۇيۇشمىدا بۇرۇتۇمنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىلىرى ھەققىدە ھەسرەت چېكىپ، ئۇنىڭ خورلۇق كەلتۈرگەنلىكىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەتقىق قىلىپ يالغۇز ئولتۇراتتىم. بىردىنلا ئەقلىمگە كېلىپ، شۇ بالا - قازالارنىڭ ھەممىسى بۇرۇتلىرىنىڭ ئۇچىدىن كەلگەنلىكىنى چۈشەندىم. شۇنىڭ بىلەن ئەينەكنى، قايچىنى قولۇمغا ئېلىپ ھەم دىڭگايمايدىغان، ھەم ساڭگىلاپ تۇرمايدىغان قىلىپ تەكشىلەپ قىرقىدىم.

— ھە، بۇرۇتىڭىزنى بۇنداق قىلىۋاپسىزغۇ؟ — دېدى بەزىلەر دەسلەپكى كۈنلەردە.

— ھە، شۇنداق قىلىۋالدىم.

ئۇلار گەپ - سۆز قىلمىدى. ئۇلار مېنىڭ بۇرۇتۇمنىڭ

ئىككى ئۇچىنى تاپالمىغانلىقى ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساسقا ئىگە بولالمىدىمۇ ياكى بولمىسا بۇرۇتۇم «شۇنداق» ھالغا كەلگەندىن كېيىن جۇڭگونىڭ ھايات ـ ماماتلىقىغا جاۋابكار بولۇشتىن خالىي بولۇپ قالدىممۇ، بۇنىسىنى بىلەلمىدىم. قىسقىسى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھازىرغىچە ھېچ ئىش بولمىغاندەك بەخىرامان يۈرۈپتىمەن. ھازىرقى ئاۋارىچىلىك بۇرۇتۇمنى پات ـ پات قىرقىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت، خالاس.

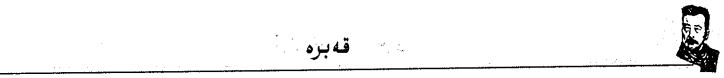
1924 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى

رەسىم تارتىشقا دائىر[242]

بىرىنچى، ماتېرىيال

بالا ۋاقتلىرىمدا S شەھىرىدە[243] ئىدىم. بالا ۋاقتلىرىم دېگىنىم، بۇنىڭدىن 30 يىل بۇرۇنقى ۋاقتلار؛ لېكىن تېز ئىلگىرىكى ۋاقتلار؛ S شەھىرى دېگىنىمگە كەلسەم، ئۇ شەھەرنىڭ ئېنىق ئىسمىنى ئېيتمايمەن، ئېيتماسلىقىمدىكى سەۋەبنىمۇ دېمەيمەن. ئىشقىلىپ، S شەھىرىدە ئىدىم، شۇ يەردە ئەر ـ ئايال، قېرى ـ چۈرىلەرنىڭ ئاغزىدىن پەرەڭلەرنىڭ كۆزنى ئويۇۋالىدىغانلىقى ھەققىدىكى گەپ ـ سۆزلەرنى ئاڭلايتتىم، ئەسلىدە پەرەڭلەرنىڭ ئۆيىدە مالاي بولۇپ ئىشلەيدىغان بىر ئايال مالاي بار ئىكەنمىش، ئۇ ئايال كېيىن ئىشلىمەي چىقىپ كېتىپتۇ، ئاڭلىشىمچە، ئۇنىڭ چىقىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىكەن: ئۇ ئايال كومۇزەككە تۇز بىلەن چىلانغان كۆزلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ قاپتۇ، قاتمۇقات چىلانغان، قۇمۇچاققا ئوخشايدىغان كۆزلەر كومۇزەكتىن تېشىپ چىققىلى تاس قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خەتەردىن يىراقراق تۇرۇش نىيىتىدە ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

S شەھىرىدە بىرخىل ئادەت بار، هاللىق ئادەملەر قىش كىرىشى بىلەنلا ئىدىشقا بىر يىلغا يەتكۈدەك بەسەي چىلىۋالىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشتىن مەقسىتى سېچۈەنلىكلەرنىڭ زاسەي چىلىغىنىغا ئوخشاش ئىشمۇ، ئۇنى ئۇقمايمەن، ئەمما پەرەڭلەر بولسا، كۆزنى باشقا بىر نىيەت بىلەن چىلايدىكەن، ئۇلارنىڭ كۆزنى چى-

لاش ئۈسۈلى S شەھىرىدىكىلەرنىڭ بەسەي چىلاش ئۈسۈلىدىن كەلگەنىكەن. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، جۇڭگولۇقلار ئۆزگىلەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ئىقتىدارىغا باي ئىكەن، پەرەڭلەرنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۈسۈلىنى ئۆگىنىۋالغانلىقىمۇ ئەنە شۇنىڭ يەنە بىر دەلىلى بولسا كېرەك. قۇمۇچاقتا ئوخشايدىغان نەرسە نېمە؟ بۇ S شەھىرى ئادەملىرىنىڭ كۆزى. S شەھىرىدىكى بۇتخانىلاردا كۆز ئانىسى دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل بۇت بار. كۆزى ئاغرىغانلار ئەنە شۇ يەرگە بېرىپ تاۋاپ قىلىشىدۇ؛ شىپا تاپسا، ئۇنىڭ خەير - ساخاۋىتىگە جاۋابەن يىپ ياكى يىپەك رەختتىن بىر جۈپ كۆز ياساپ، بۇت تەكچىسىگە ياكى ئۇنىڭ يېنىغا ئېسىپ قويۇشىدۇ. شۇڭا، ئېسىلغان كۆزلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپلا شۇ بۇتنىڭ قانچىلىك ھېكمىتى بارلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئېسىلغان كۆزلەرگە قارىسىڭىز، ھەممىسىنىڭ ئىككى بېشى ئۈچلۈق، خۇددى قۇمۇچاقتا ئوخشايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن پەرەڭلەرنىڭ فىزىئولوگىيىلىك سۈرەتلىرىدىكىدەك يۇمىلاق شەكىللىك كۆزلەردىن زادىلا ئۇچرىتالمىلى بولمايدۇ. خۇاڭدى بىلەن چىبۇ[244] نىڭ ئەھۋالىنى قويۇپ تۇرايلى؛ ۋاڭ ماڭ دېگەن پادىشاھ زەييى پىرقىسىدىكىلەرنى ئۆلتۈرۈشتە[245] ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى پارچىلاپ، تېۋىپلارغا تەكشۈرتكەنىكەن، ئەمما شۇ ۋاقىتتا رەسمىنى سىزغان ياكى سىزمىغانلىقىنى بىلىش تەس، سىزغان بولسىمۇ، ھازىر يوقىلىپ كەتكەن. دېمەك، «قەدىمىي زامانىدا شۇنداق بىر ئىش بولۇپ ئۆتكەن»، خالاس. سۇڭ دەۋرىدە يېزىلغان «ئادەم مۇچىلىرى تەپسىرى»[246] دېگەن كىتابقا كۆز بىلەن كۆرگەن نەرسىلەر يېزىلغانمىش، «خاتىرىلەر» دېگەن كىتابتىمۇ شۇ ھەقتىكى بايانلار بار ئىكەن، قارىسام، تولىسى يالغان گەپلەر ئىكەن. دېمەك، كۆز بىلەن كۆرگەن دەپ يازغانلىرى شۇنداق يالغان تۇرسا، S شەھىرىدىكىلەرنىڭ كۆزنى قۇمۇچاقتا ئوخشاتقانلىقى ئانچە

ئەجەبلىنەرلىك ئىش بولمىسا كېرەك.

خوش، پەرەڭلەر ئىدىشقا چىلانغان كۆزنى چىلىغان بەسەي ئورنىدا يەمدۇ؟ ياق، يېمەيدىكەن، ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق يەرگە ئىشلىتىدىكەن. بىرىنچىدىن، توك سىمغا ئىشلىتىدىكەن. بۇ گەپنى باشقا بىر سەھرالىقتىن ئاڭلىغانىدىم. بىراق، ئۇ قانداق ئىشلىتىدىغانلىقىنى دېمىگەنىدى، ئىشقىلىپ، توك سىمغا ئىشلىتىدىكەن؛ ئەمما، توك سىمىنىڭ نېمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن؛ پەرەڭ ئەسكەرلەر بېسىپ كەلگەندە، جۇڭگولۇقلارنى قېچىشتىن توسۇش ئۈچۈن ھەر يىلى تۆمۈر سىمنى كۆپەيتەرمىش. ئىككىنچىدىن، رەسىم تارتىشتا ئىشلىتىدىكەن. بۇنىڭ داۋلىسى ناھايىتى ئاددىي، شۇڭا كۆپ توختالمىسامۇ بولار، چۈنكى بىز باشقىلار بىلەن روبىرو تۇرۇپ قالساق، ئۇلارنىڭ كۆز قارىچۇقىغا رەسىمىز چۈشۈپ قالىدۇ.

پەرەڭلەرنىڭ ئادەمنىڭ يۈرەك - باغرىنى سۇغۇرۇۋېلىشتىكى مەقسىتىمۇ ئېھتىياجىغا ئىشلىتىش ئىكەن. مەن بىر دۇئاگوي مومايدىن بۇرۇن سەۋەبلىرىنى ئاڭلىغانىدىم: ئۇلار يۈرەك بىلەن بېغىرنى سۇغۇرۇۋالغاندىن كېيىن كۆيدۈرۈپ مېيىنى ئالىدىكەن، مېيىدا چىراغ يېقىپ يەرنىڭ تېگىگە تۇتىدىكەن، ئادەم مال - دۇنياغا تويماس كېلىدۇ، شۇڭا چىراغ نۇرىنى بىباھا نەرسىلەر كۆمۈلگەن جايلارغا تۇتقاندا، نۇر ئېگىلىپ بەلگە بېرىدىكەن، ئۇلار شۇئان شۇ يەرنىڭ ئۇستىنى ئېچىپ، بىباھا نەرسىلەرنى ئېلىۋالىدىكەن، شۇڭا پەرەڭلەرنىڭ پۇلى جىق بولىدىكەن.

تەرىقەتچى ئەپەندىلەرنىڭ «كۇللى شەيئى مېنىڭ قولۇمدا» دېگەن بىرنېمىسىنى پۈتۈن مەملىكەت تۇرماق، ئەقەللىيسى S شەھىرىدىكى «ئېلىپنىڭ سۇنۇقىنى بىلمەيدىغان» كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئادەم «مەۋجۇداتلارنىڭ ئەڭ زېرىكى» ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئادەمنىڭ ھەيزى، ئىسپىرمىسى

ئادەم ئۆمرىنى ئۇزارتىدىكەن؛ چاچ، تىرناقلىرى قانىنى تولۇقلايدۇ-كەن؛ چوڭ - كىچىك تەرەتلىرى نۇرغۇن كېسەللەرگە داۋا بولىدۇ-كەن؛ بۇلجۇڭ گۆشلىرى بىلەن ئاتا - ئانىنى ساقايتقىلى بولىدۇ-كەن. بىراق، بۇ گەپلەرنىڭ بۇ ماقالەم بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىغاچقا ھازىرچە سۆزلىمەي تۇراي. ئۇنىڭ ئۇستىگە S شەھىرىدىكى كىشىلەر يۇز - خاتىر يۇزىسىدىن نۇرغۇن ئىشلارنى ئېغىزدىن چىقىرىشقا يول قويمايدۇ، ئېغىزدىن چىقىرىپ سالسا، سۇيىقەست بىلەن ئەدەپلەيدۇ.

ئىككىنچى، شەكىل

گەپنىڭ پوسكاللىسىنى دېسەك، ئەسىمگە تارتىش سېھىرگەر-لىكتەك بىر ئىش. شىيەنفېڭ يىللىرى قايسىبىر ئۆلكىدە بىراۋنىڭ ئەسىمگە تارتالايدىغانلىقى سەۋەبلىك ئۆيۈاقى سەھرالىقلار تەرىپە-دىن ۋەيران قىلىۋېتىلگەن ئىشمۇ بولۇپ ئۆتكەن. ئەمما، مېنىڭ بالا ۋاقىتلىرىمدىلا، يەنى بۇنىڭدىن 30 يىل بۇرۇن — S شەھىرىدە ئەسىمخانا بار ئىدى. كۆپچىلىكمۇ ئۇنچىۋالا ئەنسىرىشىپ كەتمەيە-تتى. گەرچە «يېخېتۇەن بوكسچىلىرى» كۆتۈرۈلۈپ چىققان ۋاقىت-لاردىمۇ، يەنى بۇنىڭدىن 25 يىل بۇرۇن قايسىدۇر بىر ئۆلكىدە كالا گۆشى كونسېرۋاسىنى پەرەڭ ئالۋاستىلار ئۆلتۇرگەن جۇڭگو بالىلىرىنىڭ گۆشى ئىكەن، دەپ قارىغانلارمۇ بولغانىكەن. بۇمۇ غەلىتە بىر ئىش. دۇنيادىكى كۇرمىڭ - كۇرمىڭ ئىشلار ئىچىدە شۇنداق غەلىتە ئىشلار بولۇپ تۇرىدۇ.

ئۇزۇن گەپنىڭ قىسقىسى، S شەھىرىدە بۇرۇنلا ئەسىمخانا بار ئىدى، ئۇ يەر مەن ھەر قېتىم ئالدىدىن ئۆتكەندە ھەمىشە تاماشا قىلىپ ئۆتىدىغان يەر ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئالدىدىن بىر يىلدا كۆپ بولغان تۆت - بەش قېتىملا ئۆتەتتىم، چوڭ - كىچىك، ئۇزۇن - قىسقا، ئەگىمۇ ئوخشاشمايدىغان شېشىلەر، پارقىراق

ھەم تىكەنلىك گۈللەر مېنى ئۆزىگە بەكمۇ جەلپ قىلاتتى. ئۇنىڭ-دىن باشقا، ئەينەكلىك رامكىلارغا ئېلىپ ئېسىۋېتىلگەن سۈرەتلەر-مۇ، زېڭ غوجام، لى بېگىم، زو ھەزرەت، باۋ سەردار[247] لارنىڭ ئەسىملىرىمۇ بار ئىدى. جەمەتىمىز ئىچىدىكى ياخشى نىيەتلىك ئاقساقاللار ماڭا: ئەسىملەردىكى كىشىلەر ھازىر كاتتا ئەمەلدار؛ «ئۇزۇن چاچلىق» لارنى بېسىقتۇرغان ئەزىمەتلەر؛ سەن ئۇلاردىن ئوبدان ئۆگەنگىن، دەپ تەربىيە بېرىشەتتى، مەنمۇ شۇ ۋاقىتتا ئۇلاردىن ئۆگىنىشنى خالايتتىم، لېكىن «ئۇزۇن چاچلىق» لارنىڭ ناھايىتى تېزلىكتە يەنە باش كۆتۈرۈشىنىمۇ ئارزۇ قىلاتتىم.

بىراق S شەھىرىدىكى كىشىلەر مېنىڭ ئەزىزىمدە، ئەسىمگە چۈشۈشنى ئانچىلا ياقتۇرۇپ كەتمەيدىغاندەك كۆرۈنەتتى. چۈنكى، ئەسىمگە چۈشكەندە روھىنى تارتىپ كېتەرمىش؛ شۇڭا تەلىيى ئوڭدىن كەلگەن چاغلاردا ئەسىمگە چۈشۈشنى زادىلا خالىمايتتى. شۇ ۋاقىتلاردا مەن روھنىڭ «نۇر» دېگەن يەنە بىر ئىسمى بارلىقى-نىلا بىلەتتىم. يېقىندىن بۇيان ئاڭلىسام، ماغدۇرى كېتىپ قې-لىشتىن قورقۇپ زادىلا يۇيۇنمايدىغان زاتلارمۇ بار ئىكەن، ماغدۇر دېگىنى ھېلىقىدەك نۇر بولسا كېرەك، ئېھتىمالىم، ئۇنداق بولغا-دا، مېنىڭ بىلىدىغانلىرىم تېخىمۇ كۆپ بولۇپ چىقىدۇ: جۇڭگو-لۇقلارنىڭ روھىنى، يەنى نۇرىنى ۋە يەنى ماغدۇرىغا تارتىپ كې-تىشكە، يۇيۇۋېتىشكە بولىدىكەن.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۆز ۋاقتىدا ئەسىمگە چۈشىدىغان ئادەم كۆپ بولسىمۇ ھەقىقەتەن بار ئىدى، مەن ئۇلارنىڭ قانداق كىشىلەر ئىكەنلىكىنى، بىتەلەيلەرمۇ ياكى يېڭىلىق تەرەپدارلىرى-مۇ، ئۇنىسىنى بىلمەيتتىم. ئۇلار پەقەتلا بەلدىن توغراپ تاشلىغان-دەك بولۇپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، ئەسىمگە يېرىم چۈشۈشتىن ھەزەر قىلاتتى. دۇرۇس، بەلدىن توغراش جازاسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، بىز چاغچىلە ئەسەرلىرى-

ده باۋ بوۋاينىڭ باۋ مىەننى جادۇ بىلەن ئىككى توغرام قىلىۋەتكەن لىكىنى[248] كۆرىمىز، بۇ نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق ـ هە! ھەرقانچە مىللىي تەۋەررۈك بولغىنى بىلەنمۇ، كىشى ئۆز بېشىغا كېلىپ قېلىشتىن چۆچۈپ، راستتىنلا رەسىمگە چۈشۈشنى لايىق كۆرمەي قالىدىكەن. شۇڭا، ئۇلار رەسىمگە چۈشسە ھەمىشە پۈتۈن چۈشىدىكەن. ئالدىغا ئۆزۈن چاي ئۈستىلى قويىدىكەن؛ ئۈستەلنىڭ ئۈستىگە شىلەپىسىنى، چاي چىنىلىرىنى، چىلىملىرىنى، گۈل قاچىلىرىنى تىزىپ قويىدىكەن؛ رەسىمگە چۈشكۈچىنىڭ نەپەس يولىدا يېغىلىپ قالغان خەپرۈكلىرىنى توختىماي تۈكۈرۈپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۈستەل ئاستىغا تۈكۈرۈك قاچىسىنى قويۇپ قويىدىكەن؛ رەسىمگە چۈشكۈچى بولسا يا ئۆرە تۇرىدىكەن، ياكى ئولتۇرىدىكەن، ياكى قولىغا بىر كىتاب تۇتۇۋالىدىكەن، ياكى كۆكسىگە چوڭ بىر يانچۇق سائەت ئېسىۋالىدىكەن، ناۋادا بىر چوڭايتقۇچى ئەسۋاب بىلەن چوڭايتىپ كۆرىدىغان بولساق، شۇ تۇرقىدا شۇ كىشىنىڭ رەسىمگە چۈشكەن ۋاقىت ـ سائىتىنى بىلىۋالالايمىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ ۋاقىتلاردا ماگنىي نۇرىدىن پايدىلىنىشىنى تېخى بىلمىگەچكە، كېچىسى تارتقانمىكەن، دەپ گۇمان قىلىشىنىمۇ ھاجىتى يوق.

ئەمما، مەشھۇر زاتلار بىلەن نوچىلار قايسىبىر دەۋردە بولمىغان دەيسىز؟ ئېسىل ئادەملەر بۇنداق بىر قېلىپقا چۈشۈۋېلىشتىن خېلى بۇرۇنلا نارازى بولۇپ يۇرگەن، شۇڭا جىن دەۋرىدىكىلەر سىياقىدا[249] يالىڭاچ بولۇۋالىدىغانلارمۇ، × كە ئوخشاش كاستۇم كىيىپ، گالستۇك تاقايدىغانلارمۇ بار، لېكىن بۇلار كۆپ ئەمەس. بىرقەدەر ئومۇملاشقىنى: ئالدى بىلەن ئۆزى ئوخشاشمىغان پاسوندا كىيىنىپ، ئىككى پارچە رەسىمگە چۈشىدۇ، ئاندىن بۇ ئىككى رەسىمنى ساھىبخانا بىلەن مېھمانغا، گاھىدا باي بىلەن مالايغا ئوخشاش بىرلەشتۈرۈپ تارتتۇرىدۇ. بۇنى «ئىككىلىسى

مەن» دەيدۇ. ناۋادا ئۆزى بىر تۇرقىدا تەكەببۇرانە ئولتۇرۇپ، يەنە بىر تۇرقىدا ئولتۇرغان ھېلىقى ئۆزىنىڭ ئالدىدا پەسكەش ۋە بىچارە ھالدا پۈكۈلۈپ تۇرسا بۇنداق رەسىمنىڭ ئىسمىنى «ئۆزۈمگە يالۇۋۇرۇش» دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق رەسىملەر تەييار بولۇپ چىققاندىن كېيىن، «خانامغا شېرىن ھىد بېغىشلىسۇن، بېلىق ئاتا قىلسۇن» دېگەندەك بېغىشلىما يېزىشىدۇ، ئاندىن ئۇنى ئۆز مېھمانخانىسىغا ئېسىپ قويۇشىدۇ. دۆلەتمەنلەر ۋە بايلار بولسا ھېلىقىدەك مومىدەك ئولتۇرۇپ چۈشىدىغانلار تېپىدىن بولغاچقا، ئۇنداق كارامەت نۇسخىلارنى يادىغا كەلتۈرەلمەيدۇ، ئۇلار ئالاھىدە نۇسخىلارنى تاپقان تەقدىردىمۇ پەقەت ئۆزى ئوتتۇرىدا ئولتۇرۇپ، ئالدىغا يۇزلەپ ئوغۇللىرىنى، مىكلاپ نەۋرىلىرىنى، ئونمىكلاپ چەۋرىلىرىنى (ئاخىرىنى دېمەي) تىزىپ، «بەختلىك ئائىلە» نامىلىق رەسىمگە چۈشۈش بىلەنلا ئىشنى تۈگىتىدۇ.

Th. Lipps[250] ئۆزىنىڭ «ئەخلاقشۇناسلىقنىڭ تۈپ مەسىلىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق مەزمۇندىكى بىر گەپنى قىلغان: خوجايىن بولغان ئادەملەرمۇ ئاسانلا قۇلغا ئايلىنىپ قالىدۇ، چۈنكى ئۇ بىر تەرەپتىن، خوجايىن بولۇشنى ئېتىراپ قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، قۇل بولۇشنىمۇ ئىقرار قىلماي تۇرالمايدۇ، شۇڭا دۆلەتنى قولىدىن كەتكەن ھامان يېڭى خوجايىن ئالدىدا ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە باقماي پايپېتەك بولىدۇ. ئۇ كىتاب ئۆزۈمدە بولمىغاچقا، يۈزەكى مەزمۇنلار ئېسىمدە قاپتۇ. ھېلىمۇ ياخشى جۇڭگودا تەرجىمىسى چىقىپ قاپتۇ، بۇ تەرجىمە ئۇيەردىن ـ بۇيەردىن ئۈزۈپ قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇ گەپلەر باردۇر دەپ ئويلايمەن، بۇ نەزەرىيىگە سۇن خاۋ[251] ناھايىتى ياخشى دەلىل بولالايدۇ. ئۇ ۋۇ دۆلىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چېغىدا شۇنچە تەكەببۇر، شۇنچە رەھىمسىز زالىم پادىشاھ بولغانىكەن، لېكىن جىن دۆلىتىگە تەسلىم بولۇش بىلەنلا شۇنچە پەسكەش، شۇنچە نومۇسسىز

قۇلغا ئايلىنىپ كەتكەنىكەن. جۇڭگودا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان غو-جامنىڭ غوجىسى بار، چامغۇرنىڭ ئورنىسى دېگەن گەپ ئەنە شۇ. بۇ ماقال هېلىقى رەڭۋازلىقنى ئوبدان ئاشكارىلاپ بېرىدۇ، شۇنداق-تىمۇ «ئۆزۈمگە يالۋۇرۇش» دېگەن رەسمدىكىدەك دەرىجىدە ۋايىغا يەتمىگەن. ناۋادا جۇڭگودا كەلگۈسى بىر كۈنلەردە «رەسىملىك ئەخلاقشۇناسلىقنىڭ تۈپ مەسىللىرى» دېگەن كىتاب بېسىلىپ قالسا، مۇشۇ پاسوندىكى هەقىقەتەن تېپىلغۇسىز ياخشى قىستۇرما رەسىم بولالايدۇ، دۇنيادىكى هەرقانداق بىر ئۇلۇغ هەجۋىي رەس-سامىمۇ ئۇنداق رەسمنى سىزىشنى ئۇخلاپ چۈشىگىمۇ كەلتۈرمەس هەم سىزىپمۇ چىقالماس.

ئەمما، بىزنىڭ هازىر كۆزۈپ يۈرگەن رەسىملىرىمىز ئېچىدە پەسكەشلىك ۋە بىچارىلىك بىلەن تىزلىنىپ ئولتۇرغانلارنىڭ رە-سىملىرى ئۇچرىمايدىغان بولۇپ قالدى. هازىر پەقەتلا بىرەر يېغىز-نىڭ خاتىرىسى ئۇچۇن توپ چۈشكەن رەسىملەر ياكى قايسىدۇر بىرەر شەخس تەرىپىدىن چوڭايتىلغان يېرىم گەۋدىلىك رەسىملەر بولۇپ، هەممىسلا ناهايىتى سالاپەتلىك چۈشكەنلىكىنى كۆرىمىز. مۇشۇنداق رەسىملەرنى يېرىم گەۋدىلىك چۈشكەن «ئۆزۈمگە يالۋۇ-رۇش» رەسىملىرى تەرىقسىدە كۆرۈش پېقىرنىڭ دائىملىق ئورۇن-سىز غېمى بولۇپ قېلىۋەرسۇن.

ئۇچىنچى، سەرلەۋهىسز

رەسمخانىلار بىر ياكى بىرنەچچە بايۇەچچىنىڭ رەسىملىرىنى چوڭايتىپ، ئۇنى ئىشىك بېشىغا ئېسىپ قويۇشىدۇ. بۇنداق ئىش بېيجىڭدىلا بار ئىدى، يېقىندىن بۇيان باشقا يەرلەردىمۇ ئومۇملاش-قاندەك تۇرىدۇ، مەن S شەهىرىدە كۆرگەن زېڭ غوجاملارنىڭ رەسىملىرى پەقەتلا ئالتە سۇڭ ياكى سەككىز سۇڭ چوڭلۇقتا ئە-دى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بېيجىڭدىكىگە ئوخشاش خالىغان ۋاقتتا،

هەر يىلى يەڭگۈشلىنىپ تۇرمايتتى، قاچانلا قارىسا زېڭ غوجاملار-نىڭكلا رەسىملىرى ئېسىلىق تۇراتتى.

ئىنقىلابتىن كېيىن ئېلىۋەتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇنىسى-نى ئېنىق ئۇقمايمەن.

بېيجىڭدا ئاز كەم 10 يىل ئېچىدە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن ئانچە - مۇنچە خەۋىرىمىز بار. سۈرەتتىكى كىشى بايۇەچچىلا بولى-دىكەن، ئۇنىڭ سۈرىتى سۆزسىز چوڭايتىلىدۇ؛ سۈرەتتىكى كىشى «تەختتىن چۈشكەن» ئىكەن، ئۇنىڭ سۈرىتى سۆزسىز ئېلىپ تاشلىنىدۇ، بۇ خىل يەڭگۈشلەش نېمىلا قىلغان بىلەن چاقماق سۈرئىتىدىن تېز، ناۋادا كۆپكۈندۈزنىڭ ئۆزىدە ياكى شام يورۇقىدا بېيجىڭ شەهىرىنىڭ پۈتۈن بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىنى ئاختۇرۇپ، هېلىقىدەك بايۇەچچىلەرنىڭ گاهى چوڭايتىلىپ، گاهى كىچىكلىتى-لىپ، گاهى ئېسىلىپ، گاهى ئېلىۋېتىلىپ تۇرغان رەسىملىرىدەك بىرەر پارچە رەسمنى تاپماقچى بولساق، پېقىرنىڭ بىلىشىچە، مېي لەنفاڭ[252] جانابلىرىنىڭ رەسىمىدىن باشقىسىنى زادى تاپالمايمىز. ئەنە شۇ جانابنىڭ ماگۇ[253] نامىلىق پەرىنىڭ سۈپىتىدە «پەرىلەرنىڭ گۈل چېچىشى»، «دەييۇنىڭ گۈلنى دەپنە قىلىشى» رولىنى ئو-رۇنداپ چۈشكەن سۈرەتلىرى هېلىقىدەك گاهى كىچىكلىتىلىپ، گاهى چوڭايتىلىپ، گاهى ئېسىلىپ، گاهى ئېلىپ تاشلىنىپ يۈرگەن نەرسىلىرىدىن مىڭ مەرتەم ياخشى ئىكەنلىكىنى بىلمۇالالايمىز. بۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ هەقىقەتەن مال تونۇيدىغان كۆزى بارلىقىنى، ئۇ-لارنىڭ يەنە بىر تەرەپتىن يوغان قورساقلارنىڭ رەسمىنى چوڭايت-قانلىقى ئىلاجسىزلىقتىن بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

مەن «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانىنىدىلا ئوقۇپ، «دەييۇنىڭ گۈلنى دەپنە قىلىشى» دېگەن رەسمنى تېخى كۆرمە-گەن ۋاقتىمدا، دەييۇنىڭ كۆزىنىڭ شۇنچە دۆڭ، كالپۇكىنىڭ شۇنچە قېلىن ئىكەنلىكىنى ئويلاپ باقماپتىكەنمەن، ئۇنى ئورۇق،

كېسەل چىراي دەپلا يۇرۇپتىكەنمەن، ئۇنىڭمۇ ماگۇ ناملىق پەرىگە ئوخشاش خۇش چىرايى بارلىقىنى مانا ئەمدىلا بىلدىم. لېكىن، پەرىنىڭ تۇرقىنى دوراپ، پەرى سۈپىتىدە رەسىمگە چۈشكەنلەرنىڭ يېڭى كىيىم كىيگەن بالىنىڭ قورۇنۇپ - قىسىنىپ تۇرغىنىغا ئوخشاش بىچارە تەلەتلىك رەسىمگە قارايدىغان بولساق، مېنى لەۋ-زىڭ جانابلىرىنىڭ سۈرىتىنىڭ مەڭگۈلۈك بولۇشىنىڭ سەۋەبلىر-ىنىمۇ، سۈرەتتىكى كۆزلىرىنى، كالپۇكلىرىنى شۇنداق تارتماي ئامالى يوقلۇقىنىمۇ دەرھال چۈشىنىپ يېتەلەيمىز. بۇمۇ جۈڭگو-لۇقلاردا مال تونۇيدىغان كۆزنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

ھىندىستان شائىرلىرىنىڭ پىرى تاگور ئەپەندى[254] جۈڭگو تۇپرىقىغا قەدەم تەشرىپ قىلغان كۈنلەردە، گويا بىر قۇتا ياخشى ئەتىرەڭ، بىرنەچچە ئەپەندىگە سىپايىلىك پۇرىقىنى چاچقاندەك، لېكىن ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش مۇراسىمىغا داخىل بولۇشقا يالغۇز مېنى لەنەتلەپ جانابلىرىنىڭلا سالاھىيىتى توشۇپتۇ، يەنى ئىككى دۆلەتنىڭ بۇ ئىككى سەنئەتكارى قول تۇتۇشۇپتۇ. بۇ پېشقەدەم شائىر ئۆز ئىسمىنى «چىنىستانلىق ھىندى» غا ئۆزگەر-تىپ، ئۆزىگە مۇراتتىكىدەك ماكان قىلىۋالغان بۇ چىنىستاندىن قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، چىنىستان شائىرلىرىنىڭ دانىشمەنلىرى بېشىدىكى ھىندى بۆكلىرى كۆزگە چېلىقمايدىغان بولۇپ قال-دى، گېزىت - ژۇرناللارمۇ ئۇلارنىڭ ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى كەمدىن - كەم باسىدىغان بولدى، بۇ مۇراتتىكىدەك ماكانىنى — چىنىستانىنى بېزەپ تۇرغان نەرسە يەنىلا رەسىمخانىلارنىڭ ئەينەك دېرىزىسىدە ئېسىقلىق تۇرغان «پەرىنىڭ گۈل چېچىشى»، «دەيىۋ-نىڭ گۈلنى دەپنە قىلىشى» دىن باشقا نەرسە ئەمەس.

دېمەك، يالغۇز مۇشۇ «سەنئەتكار» نىڭ سەنئىتىلا جۈڭگودا بىردىنبىر مەڭگۈلۈك سەنئەت ھېسابلانماقتا.

چەت ئەللىك مەشھۇر سەنئەتچىلەرنىڭ، گۈزەللەرنىڭ رەسىم-

لىرىدىن شەخسەن ئۆزۈمنىڭ كۆرگەنلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس، بولۇپمۇ ئەرلەرنىڭ ئايالچە ياسىنىپ چۈشكەن رەسىملىرىنى كۆر-مىدىم، باشقا ساھەدىكى مەشھۇر زاتلاردىن بىرنەچچىسىنىڭلا رەسـ-مىنى كۆرگەنىدىم. ئۇلاردىن تولستوي، ئىبسىن، رودىن[255] لار قېرىپ كېتىپتۇ. نىتسى زالىم قىياپەتتە، شوپېنخائۇئىر دەردەمەن قىياپەتتە تۇرۇپتۇ، ۋىلدى[256] ئۆزىنىڭ ھەشەمەتلىك كىيىملىرىنى كىيىپ چۈشكەن رەسىملىرىدە بۇتتەك تۇرۇپتۇ، روللاند[257] بولسا غەلىتە قىياپەتكە كىرىپ قاپتۇ، گوركي[258] نى خۇددى بىر لۇكـ-چەك قىياپىتىدە كۆردۇم. ئۇلارنىڭ قىياپىتىدىن قايغۇ - ھەسرەت ۋە دەرد - ئەلەم ئالامىتى چىقىپ تۇرسىمۇ، لېكىن پەرىلەرنىڭكـ-دەك «ياخشى» ئەمەس. ئەگەر ۋۇ چاڭشۇنىڭ تامغا ئويۇشىمۇ ئويمىچىلىق سەنئىتى ھېسابلانسا، ئۇنىڭ ئۇستىگە سىزغان رەسىم-لىرى قەدىرلەنسە، ئۇ ھالدا جۈڭگودا ئۇنى سەنئەتكار ھېسابلاشقا بولىدۇ، ئەمما بىز ئۇنىڭ چۈشكەن سۈرىتىنى تېخىچە كۆرۈپ باقمىدۇق. لىن چىننەن[259] ئاقساقال شۇنچە شۆھرەتلىك ئەدىب بولسىمۇ، جاھاندا «گۆھەرنى تونۇش» قا قىزىقىدىغانلار يوقتەك تۇرىدۇ، مەن مەلۇم دوربىخانىنىڭ دورا چۈشەندۈرۈش قەغىزىدە ئۇنىڭ بىباھا رەسىمىنى كۆرگەن بولسامۇ، بىراق بۇ رەسىم ئەسەر يېزىپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن بېسىلغان ئەمەس، بەلكى دورا شىپا بەرگەنلىكى ئۈچۈن كىچىك خوتۇنى ئورنىدا تەشەككۇر بىلدۇ-رۇپ يازغان خېتى يۈزىسىدىن بېسىلغانىكەن. «غالتەكچىلەر» تىلى[260] بىلەن ئەسەر يازىدىغان جانابلارنى ئالسام، شىپاڭ بېگى، فۇشەنلىك ئادەم[261] دېگەنلەر ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن، شۇڭا ھازىرچە بۇ ھەقتە تـوختالـماي تـۇرايلى، پەقەت يېقىنىدىن بۇيان جان - جەھلى بىلەن كۆرەش قىلىپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغاندـ-لارنىڭمۇ، مەسىلەن، ئىجادىيەت تەھرىراتى[262] دىكى جانابلارنىڭـ-مۇ بېسىپ چىقارغىنى ئۈچ كىشى بىر چۈشكەن، مىسقا ئويۇلغان

ناھايىتى كىچىك بىر پارچە رەسىم.

جۇڭگودا ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ مەڭگۈلۈك سەنئەت — ئەرلەرنىڭ ئايالچە ياسىنىشى.

ئەركەك - چىشى جىنس ئومۇمەن بىر - بىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. كىشىلەر ھەرەمئاغىلىرىدىن خاتىرجەم، چۈنكى ئۇنى سۆيىدىغان ئادەم چىقمايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ ئەركەكلىكى يوق، ناۋادا مەن ئىشلەتكەن مۇشۇ «يوق» سۆزى جايىدا ئىشلىتىلگەن دەپ قارالسا، بۇنىڭدىن كىشىلەرنى تولىمۇ خاتىرجەمسىزلەندۈرۈپ تۇرسۇن ئەرلەرنىڭ ئايالچە ياسىنىشىنى ئەڭ قىممەتلىك ھېسابلىشىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئىككى جىنس بىر - بىرىگە يات، ئەرلەرنىڭ نەزىرىدە «ياسىما ئايال» بولسا، ئايالالارنىڭ نەزىرىدە «ياسىما ئەر» بولۇپ كۆرۈنۈۋېرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك مۇنداق رەسىم رەسمىخانىلارنىڭ دېرىزىسىدە، ئەلنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئېسىلىپ تۇرۇۋېرىدۇ. چەت ئەللەردە بۇنداق كامالەتكە يەتكەن سەنئەتكار بولمىغاچقا، ھېلىقىدەك ئويمىكەش، بوياقچى، سىياھ بەلەن ھەپىلىشىدىغانلارنىڭ مەيلىگە يول قويۇلىدۇ.

دېمەك، بىزنىڭ جۇڭگودا ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ مەڭگۈلۈك، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەڭ ئومۇمىي سەنئەت ئەرلەرنىڭ ئايالچە ياسىنىشىدىن ئىبارەت.

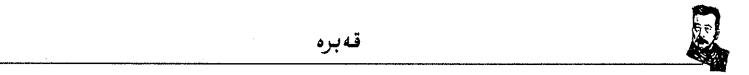
1924 - يىلى 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى

يەنە لىيفېڭ مۇنارىنىڭ يىقىلىشى توغرىسىدا[263]

چۈڭ شۇەن ئەپەندىنىڭ مەكتۇپلىرى ئىككى ئايلىق «بىيجىڭ گېزىتى، قوشۇمچە بەت»تىن مەلۇمكى، ئۇ كىشى پاراخوتتا كېتىۋېتىپ ئىككى يولۇچىنىڭ: خاڭجۇدىكى لىيفېڭ مۇنارىنىڭ يىقىلىشىغا سەھرالىقلارنىڭ مۇنار خىشلىرىنى ئۆيگە ئاپىرىپ قويۇپ قويىسا، ھەممە ئىشتا ئامان - ئېسەنلىك بولىدىكەن، ھەممە ئىش كۆڭۈلدىكىدەك بولىدىكەن، باشقا كەلگەن بالا - قازالار ياخشىلىققا ئايلىنىپ كېتىدىكەن، دېگەن خۇراپاتلارغا ئىشىنىپ، ئۇ مۇنارنىڭ خىشلىرىنى ئۇمۇ، بۇمۇ بىرەردىن قومۇرۇپ كەتكەنلىكى، يەنى شۇنداق ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە قومۇرۇۋەرگەنلىكى سەۋەبچى بولدى، مۇنار شۇڭا يىقىلغان، دېگەن پاراڭلىرىنى ئاڭلاپتۇ. ھەتتا ئۇ يولۇچىلارنىڭ بىرى كەينى - كەينىدىن ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ: شىخۇ كۆلىنىڭ ئون مەنزىرىسى كېمىيىپ كەتتى، دەپتۇ!

لېكىن، بۇ خەۋەر مېنى بىرئاز خۇشاللاندۇردى. بۇ خۇشاللىق «خوپ بوپتۇ» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىپ تۇرسىمۇ، موللىلارغا ئوخشاشماي قالغانلىقىمنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۆزۈم ئەسلىدە موللىلاردىن بولمىغانلىقىم ئۈچۈن رىياكارلىق قىلىشقا ئامالسىزمەن.

بىزنىڭ بىرمۇنچە جۇڭگولۇقلىرىمىزدا — شۇنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئېزاھلايمەنكى: 400 مىليون قېرىنداشنىڭ ھەممىسى ئەمەس! — قانداقتۇر بىر تۈرلۈك «ئون مەنزىرە كېسىلى»، ھېچبولمىغاندا «سەككىز مەنزىرە كېسىلى» بار، بۇ كېسەل، ئېھ-

تىمال، چىك سۇلالىسى دەۋرىدە ناھايىتى ئېغىرلاشقان. بىرەر ناھىيىنىڭ تەزكىرىسىنى ئوقۇيدىغان بولسىڭىز، شۇ ناھىيىدە ئون ياكى سەككىز مەنزىرىنى ئۇچرىتىسىز، مەسىلەن، «ياقا كەنتتىكى نۇرلۇق ئاي»، «شياۋشى ئىبادەتخانىسىنىڭ جاراڭلىق قوڭغۇرىقى»، «قەدىمكى كۆلچەكنىڭ ياخشى سۇيى» ۋەھاكازا، ھەتتا «ئون» ھەرپى شەكىللىك كېسەل مىكروبلىرى گويا ئۇلارنىڭ قان تومۇرلىرىغا سىڭىپ، پۈتۈن ئەزايىغا تارقىلىپ كەتكەن؛ بۇنىڭ تەسىرى «!» بىلەن ئاگاھلاندۇرۇلىدىغان، ۋەتەننى مۇنقەرز قىلىدىغان كېسەل مىكروبلىرىدىنمۇ[264] قېلىشمايدۇ، توقاچنىڭ ئون خىلى، سەينىڭ ئون تۈرى، مۇزىكىنىڭ ئون مۇقامى، دوزاخنىڭ ئون ئايۇنى، دورىنىڭ ئون خۇرۇچى، ئىچىملىك ئويۇنىنىڭ «تولۇق دۆلەت»، «قول بەرىكىتى»، «قول تاكامۇللۇقى» دېگەن ئىشارەتلىرى بار، ھەتتا ئادەمنىڭ جىنايەت ۋە يامانلىقلىرىنى ئېلان قىلغاندىمۇ، ئۇ ئادەم جىنايىتى توققۇز ماددىغا يەتسىمۇ، يەنە قول ئۇزمىگەندەك، ھەرھالدا، ئون ماددا دەپ ئېلان قىلىشىدۇ. گويا مانا ھازىر شىخۇ كۆلىنىڭ ئون مەنزىرىسى كېمىيىپ كېتىپتۇ! «ئومۇمەن ئالەمدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ توققۇز ئەركانى بولىدۇ»[265] مىش، دۇرۇس، توققۇز ئەركان قەدىمدىن تارتىپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆزگە كەم چېلىقىدۇ؛ شۇڭا بۇ ھال ئون مەنزىرە كېسىلىگە ئۇرۇلغان بىر شىپا نەشتىرى. بۇ نەشتەر كېسەلمەننى ھېچبولمىغاندا ئادەتتىن تاشقىرى بىر تۈيغۇغا كەلتۈرىدۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ قەدىناس كېسىلىنىڭ بىردىنلا ئوندىن بىرى قېچىپ كەتكەنلىكىنى بايقۇالىدۇ.

شۇنداق بولسىمۇ بۇنىڭدا يەنە مەيۇسلۇك بار.

ھەقىقەتتە، بۇنداق مۇقەررەر بۇزۇلۇشمۇ بىكار، ئۇنداق بۇزۇلۇشقا خۇشال بولۇشنىڭ ئۆزى ئۆزىنى ئەھمىيەتسىز ئالداشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئېسىللار، مۇخلىسلار ۋە ئۇدۇمچى ئۆلىمالار

ئون مەنزىرىنى تۇرلۇك نەيرەڭ سۆزلەر بىلەن بېشىنى قاتۇرغان ھالدا تولۇقلىماي قويمايدۇ.

بۇزۇلمىغۇچە يېڭى قۇرۇلۇش بولمايدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا گەپ شۇنداق؛ لېكىن بۇزۇلۇش يۈز بەرگەندە يېڭى قۇرۇلۇشنىڭ بارلىققا كېلىشى ناتايىن. روسسو، ستېنار، نىتسى، تولستوي ۋە ئىبسېنلار، براندىسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «نىزامنى بۇزغۇچى» دۇر، ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇلار بۇزۇش بىلەنلا قالماستىن، سۈپۈرۈپ تاشلىدى، چۈقان كۆتۈرۈپ غەيرەت بىلەن ئالغا باستى، پۈتۈنلەي كىشەن بولىدىغان كونا يول - نىزاملارنى، مەيلى، پۈتۈن ياكى پارچىلىرى بولسۇن، تامامەن سۈپۈرۈپ تاشلىدى، ئۇلار كونا ئاسارئەتىقە دۆكانلىرىغا سېتىپ بېرىشكە لازىم بولار دېگەن نىيەتتە بىرەر پارچە كېرەكسىز تۆمۈر، كونا خىشنى قولتۇقىغا قىسىپ، ئۆيلىرىگە ئەكېتىش كويىدا بولمىدى. جۇڭگودا ئەنە شۇنداق ئادەملەر ناھايىتى ئاز، بولغان تەقدىردىمۇ كۆپچىلىكنىڭ دەشنامىغا تۇتۇلىدىغىنى ئاستىدا كۆمۈلۈپ ئۆلۈپ كېتىشى مۇمكىن. كۈڭ چيۇ[266] ئەپەندى ھەقىقەتەن ئۇلۇغ ئادەم ئىكەن، ئۇ جادۇگەرلىك شۇنداق ئەۋج ئالغان زاماندا تۇغۇلغان بولسىمۇ، نادانلارنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ ئەرۋاھلارغا — جادۇگەرلەرگە بېرىلمىگەن، لېكىن ئۇنىڭ تولىمۇ ئەقىللىق بولۇپ قالغانلىقىغا ئىسىت؛ ئۇ «مىگەر بار دەپ ياد ئەتسەڭ، ئەرۋاھ بار» دەپ يازغان، ئۇ «چۈنچىيۇ» ناملىق ئەسىرىنى يازغان ئادىتى بويىچە «مىگەر» سۆزى بىلەن «جانغا تەگكۈدەك ھەزىل» قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ سۆزىنى كىشىلەر دەرمەھەل چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئەرۋاھلارغا ئىشىنىشكە چىن كۆڭلىدىن قارشى چىقىۋاتقانلىقىنى بايقىيالمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇنداق قاراشلىرى ھەققىدە شاگىرتى زىلوغا قەسەم ئىچىپ بەرگەن بولسىمۇ — لېكىن بۇ قاراشلىرى بىلەن جىن - ئەرۋاھلارغا ئۇرۇش ئېلان قىلمىغان، چۈنكى ئۇرۇش

ئېـلان قىلـىـپ قويسا تىنچسىزلىق كېلىپ چىقىپ، ئادەم تىللـىـغان — گەرچە جىن - ئەرۋاھلارنى تىللىغان بولسىمۇ، گۇناھقا سازاۋەر بولغان بولاتتى، يەنى «لىللا سۆز» (1 - ئايلىق «سەھەر گېزىتى. قوشۇمچە بېتى» گە قاراڭ) نىڭ ئاپتورى TY ئەپەندىگە ئوخشاش ياخشى ئادەملەر جىن - ئەرۋاھلارنىڭ يېنىنى ئېلىپ، ئۇنى (كۇڭ چيۇنى) : شۆھرەت قازىنىش ئۈچۈن شۇنداق قىلغانمـىـدىڭ؟ ئادەم تىللاش بىلەن شۆھرەت قازىنالمايسەن؛ مەنپەئەت ئۈچۈن شۇنداق قىلغانمىدىڭ؟ ئادەم تىللاش بىلەن نەپ ئالالمايسەن؛ ئاياللارنى ئازدۇرۇش ئۈچۈن شۇنداق قىلغانمىدىڭ؟ چيۇنىڭ يۇزىنى ماقالىگە بېسىپ چىقىرالمايسەن؟ [267] ؛ ئەمىسە نېمە ئۈچۈن شۇنداق قىلاتتىڭ؟ دەپ خورلۇقلا چۈشۈرمەي قويمايتتى.

كۇڭ چيۇ ئەپەندى جاھانىڭ رەپتارىغا كىرىۋالغان بىر بـوـ ۋاي؛ ئېھتىمال، ئۇنىڭ يۇزىنى مەتبەئەدە بېسىش مەسىلىسىدىن باشقا، ئاشكارا بۇزغۇنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققۇسى كەلمىگەن بولسا كېرەك، شۇڭا ئېغىزمۇ ئاچمىغان، ھەرگىز تىلمۇ سالمىغان بولسا كېرەك، شۇڭا ئۇ جۇڭگونىڭ تەلىماتى ھېچ نەرسىنى قويماي ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ پەيغەمبىرى بولۇپ قالغان، ئۇنداق بولمىسا، ھازىرقى چاغلاردا بۇتخانىلاردا تاۋاپقا سازاۋەر بولغان كىشىنىڭ فامىلىسى كۇڭ بولمىغان بولاتتى.

بىراق، سەھنىلەردىكى پاجىئەلىك ئويۇنلار ئىنسانىي ھاياتنىڭ قىممەتلىك نەرسىلىرىنى كىشىلەرگە خاراب قىلىپ كۆرسىتىپ بەرسە، كومېدىيە قىممەتسىزلىرىنى بۇزۇپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ھەجۋىي مۇشۇنداق كومېدىيىلەرنىڭ ئاددىيلاشقان بىر تارمىقى، لېكىن پاجىئەلىك كومېدىيىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇن مەنزىرە كېسىـلـىـنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنى بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇزۇش تەرەپلىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ھامان بۇزۇش خاراكتېرىگە ئىگە. جۇڭگودا ئۇن مەنزىرە كېسىلى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىكەن، روسسۇلارغا

ئوخشاش ئالجىغانلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى بۇياقتا تۇرسۇن، تراگېـدىيە ياكى كومېدىيە يازغۇچى ۋە ياكى ھەجۋىي شائىرمۇ ھەرگىز مەيدانغا كېلەلمەيدۇ، مەۋجۇت تۇرىدىغانلار پەقەت كومېدىيە قەھرىـمانلىرىدىن ياكى كومېدىيىلىك، پاجىئەلىك بولمىغان قەھرىمانلار- دىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىنى دوراپ ياسىغان ئون مەنزىرە ئىچىدە ئون مەنزىرە كېسىلى بىلەن كېسەللەنگەن ھالدا ياشايدۇ.

لېكىن، پۈتۈنلەي قېتىپ قالغان ھايات دۇنيادا كەم ئۇچرايـدۇ، بۇزغۇنچىلار چىقىپ كېلىدۇ، لېكىن ئۇلار ئاڭلىق بۇزغۇنچى ئەمەس، بەلكى دەھشەتلىك قاراقچى ياكى يات بەدەۋى. شىيەنيۈڭ [268] بۇرۇنلا ئوتتۇرا جۇڭگوغا كەلگەن، بەش يات قەبىلە [269] مۇ كەلگەن، موڭغۇللارمۇ كەلگەن؛ قېرىندىشىمىز جاڭ شىيەنجۈڭ خەلقنى گويا ئوت - چۆپتەك قىرغان ۋە لېكىن ئۇ ئورمانلىقتا مانجۇ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر ئوقياسى بىلەن ئۆلگەن [270] ، بەزىلەر جۇڭگو ھەققىدە پاراڭ قىلىپ: ئەگەر يېڭى قانلىق بەدەۋىلەر بېـسـىپ كىرمىگەن بولسا، چىرىكلىشىپ قايسى دەرىجىگە يېتىپ قالاتتىكىن؟ دەيدۇ! بۇ ھەقىقەتەن ئىنتايىن زەھەرلىك - قەبىھ تەنە. لېكىن، تارىخنى ۋاراقلاپ قارايدىغان بولساق، چىپ - چىپ تەرگە چۆمۈلۈپ كېتىشىمىز مۇمكىن: يات قاراقچىلار كېلىپ، ئاز ۋاقىت ئالتوپىلاڭ قىلىشى بىلەن ئاخىر ئۇلارنى خوجىلىققا تەكلىپ قىلىپ، شۇلارنىڭ قىلىچ - پالتىلىرى ئاستىدا كونا قائىـدىلىرىمىزنى ئەپلەپ - سەپلىۋالاتتۇق؛ ئىچكى قاراقچىلار كېلىپ، ئاز ۋاقىت ئالتوپىلاڭ قىلىشى بىلەن ئۇلارنىمۇ ئاخىر خوجىلىققا تەكلىپ قىلىپ ياكى باشقا بىرىنى خوجا قىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇـنۇپ، ئۆز خارابلىرىمىز ئىچىدە كونا قائىدىلىرىمىزنى ئەپلەپ - سەپلەتتۇق. ناھىيە تەزكىرىلىرىنى ۋاراقلايدىغان بولساق، ھەـر قېتىمقـى يېغىلىقـتىن كېيىن قوشۇلغان بىرمۇنچە پىدائىي خو-

تۇن ـ قىزلارنىڭ ناملىرىنى ئۇچرىتىمىز، يېقىندىن بۇيانقى ئۇ-رۇش ئاپەتلىرىنى كۆرۈپ، ئىپپەتچانلىق ـ پىداكارلىقلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە نامايىش قىلمىغىدۇق تېخى. شۇنچە ئەركەكلەر نەگە كەتتى؟

ئومۇمەن، شۇنداق قاراقچىلارچە بۇزۇش نەتىجىسىدە پەقەت قۇرۇلۇش بىلەن مۇناسىۋەتسىز خارابىلەرلا قالىدۇ.

ئالەم تىنچىغان، يەنى كونا قائىدىلەرنى ياماپ ـ سەپلەۋاتقان، قاراقچىلار بولمىغان چاغلاردا، جۇڭگودا ۋاقىتلىق بۇزۇش يوقمى-دۇ؟ ياق، ئۇنداق ئەمەس، ئۇنداق چاغلاردا قۇللارچە بۇزۇش داۋام قىلىۋېرىدۇ.

لېيفېڭ مۇنارىنىڭ خىشلىرىنىڭ قومۇرۇۋېلىنىشى ناھايىتى يېقىن ئاردا بولۇپ ئۆتكەن كىچىككىنە بىر مىسال، لۇڭمېن[271] دىكى تاش بۇتلارنىڭ تولىسىنىڭ پۈت ـ قولى تولۇق ئەمەس، قىرائەتخانىلاردىكى كىتابلارنىڭ قىستۇرما رەسىملىرىنىڭ بەزىلەر تەرىپىدىن يىرتىۋېلىنىشىدىن ساقلىنىش توغرا كېلىدۇ؛ ئومۇ-مەن، ھۆكۈمەت نەرسىلىرىنىڭ يۆتكەش تەس بولغانلىرىدىن باشقا-لىرىنىڭ ساق ـ پۈتۈن قالغانلىرى ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. لې-كىن، ئۇلارنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىگە، سۇپۇرۇپ تاشلىغۇچىنىڭ مەقسىتى سۇپۇرۇپ تاشلاشتا بولغىنىدەك ئەمەس، قاراقچىنىڭ بۇ-لاش ياكى پەقەت بۇزۇشلا بولغىنىدەكمۇ ئەمەس، پەقەت كۆز ئالدا-دىكى ئازغىنە مەنپەئەتنى كۆزلەپ، ساق ـ پۈتۈن تۇرغان يوغان نەرسىگە ئوغرىلىقچە زىيان يەتكۈزۈشتىن باش تارتماسلىق سەۋەبچى بولىدۇ. ئادەم كۆپ بولسا، تەبىئىيكى، ئۇلارنىڭ يەتكۈزگەن زە-يانلىرىمۇ ئىنتايىن زور بولىدۇ، كېيىن زىيان يەتكۈزگۈچىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلىشمۇ قىيىن بولىدۇ. بۇ ھال خۇددى لېيفېڭ مۇنارى يېقىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا سەھرالىقلارنىڭ خۇراپاتلىقى سەۋەبچى بولغانلىقىنى بىلگىنىمىزگىلا ئوخشايدۇ. جامائەت مۇنارى

گۈم بولدى، سەھرالىقلارنىڭ تاپقىنى بىرەر پارچە خىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس؛ بۇ خىش كەلگۈسىدە يەنە بىر شەخسىيەتچى قوللىدا ساقلىنىپ، ئاخىر يوقىلىدۇ ۋە مۇبادا خەلق پاراۋان، مال مول بولۇپ قالسا ئون مەنزىرە كېسىلىنىڭ تۈتۈشى بىلەن يەنە لېيفېڭ مۇنارى سېلىنىپ قالار. بىراق، كەلگۈسى تەقدىرنى تەسەۋۋۇر بىلەن بايقىغىلى بولماسمۇ؟ ئەگەر سەھرالىقلار يەنە شۇنداق سەھرا-لىق بولۇۋېرىدىغان بولسا كونا قائىدىلەرمۇ يەنە شۇنداق كېتىۋېرىدۇ.

بۇنداق قۇللارچە بۇزۇشنىڭ نەتىجىسىدە قۇرۇلۇش بىلەن مۇ-ناسىۋەتسىز بولغان بىرەر پارچە خارابىلەر قالىدۇ.

سەھرالىقلارنىڭ لېيفېڭ مۇنارىنىڭ خىشلىرىنى قومۇرۇپ كەتكىنىگە ئوخشاش، جۇڭخۇا مىنگونىڭ تۇۋرۇك تاشلىرىنى كېچە ـ كۈندۈزلەپ ئوغرىلايدىغان قۇللارنى ھازىر ئاز دەمسىز؟

خارابىلىك ئېچىنىشلىق ئەمەس، خارابىلىك ئىچىدە تۇرۇپ كونا قائىدىلەرنى ياماش ـ سەپلەش ئېچىنىشلىق، بىزگە يېڭىلايدى-غان بۇزغۇچى كېرەك، چۈنكى ئۇنىڭ يۇرىكىدە غايىنىڭ نۇرى بار، ئۇنىڭ قاراقچى ۋە قۇللاردىن پەرقلىق ئىكەنلىكىنى بىلىشىمىز لازىم؛ قاراقچى ۋە قۇللار تۇركۈمىگە كىرىپ قېلىشتىن ھەزەر قىلىشىمىز كېرەك. بۇلارنى پەرقلەش قىيىن ئەمەس. باشقىلارنى كۆزىتىپ، ئۆزىمىزنى تەكشۈرۈپ كۆرەيلى: ئومۇمەن سۆز ـ ھە-رىكىتىدە، پىكىر ـ خىيالىدا بىرەر باھانە بىلەن ئۆزۈمنىڭ قىلمۇا-لىمەن دەيدىغان نىيەتنىڭ ئالامىتى بار ئادەملەر ـــ قاراقچىلاردۇر؛ بىرەر باھانە بىلەن كۆز ئالدىدىكى ئازغىنە مەنپەئەتكە بېرىلىش نىيىتىنىڭ ئالامىتى بار ئادەملەر ـــ قۇللاردۇر؛ مەيلى ئۇلار-نىڭ ئالدىدا قانداق روشەن ۋە چىرايلىق بايراق تۇرۇشىدىن قەتئىينەزەر.

1925 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى

ئەينەككە قارىغاندا[272]

ساندۇقتىن كىيىم ئاختۇرۇش مۇناسىۋىتى بىلەن قەدىمكى مىس ئەينەكتىن بىرنەچچىسى قولۇمغا چىقتى. ئېھتىمال مىنگو-نىڭ دەسلەپكى يىللىرى بېيجىڭغا كەلگىنىمدە ئېلىپ تاشلاپ قويغاندىن كېيىن يادىمدىن چىقىپ كەتكەن بولسا كېرەك، قولۇمغا چىققاندىن كېيىن ئۆتكەن ئەسىردىن قالغان نەرسەمنى تېپىۋالغاندەك بولۇپ كەتتىم.

بۇ ئەينەكلەرنىڭ بىرى دىئامېتىرى ئىككى سۇنىڭ كېلىدىغان ناھايىتى قېلىن بىر ئەينەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئارىسىغا ئۇزۇم ۋە سەكرەپ يۈرگەن قارىغۇ چاشقانىنىڭ سۈرىتى، ئۇنىڭ ئەتراپىغا بولسا بىر توپ ئۇچار قۇشلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنكەن. ئاسارئەتىقە دۇكانلىرىنىڭ خوجايىنلىرى بۇنداق ئەينەكنى «ئات ۋە ئۇزۇم سۈرەتلىك ئەينەك» دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمما، مەندىكى ئەينەكتە ئىسمىغا لايىق ئات سۈرىتى يوق ئىكەن. ئات سۈرەتلىك ئەينەكنى بولسا كۆرگەنلىكىم ئېسىمدە، بىراق بەك قىممەت بولغاچقا، ئالالمىغانىدىم، بۇ ئەينەكلەر خەن دەۋرىدىن قالغان ئەينەكلەر، كېيىنكى ۋاقىتلاردا دوراپ ياسىغانلىرىمۇ ۋە قۇيۇلغانلىرىمۇ بار ئىكەن، ئەمما چېكىلگەن گۈللىرى نەپىس ئەمەس. خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى پادىشاھى دەۋرىدە ئارىساك ۋە پەرغانە بىلەن ئالاقە ئورناتقاندىن كېيىن، ئات ۋە ئۇزۇم ناھايىتى قەدىرلىك نەرسىلەردىن بولۇپ قالغان بولسا كېرەك[273]، شۇڭا بۇلار لازىملىق نەرسىلەرگە گۈل قىلىپ چېكىلگەن. قەدىمىي زامانىدا سىرتتىن كىرگەن مالىلارنىڭ ئىسمىغا «سىرت» سۆزىنى قوشۇپ قويار ئىكەن. مەسىلەن، سىرتىنىڭ ئانىرى، سىرتىنىڭ زەپەرى، سىرتىنىڭ ئالمىسى دېگەنگە ئوخشاش. «سىرت» سۆزىنى ھازىر ئىشلىتىپ يۈرگەن «ئەجنەبىي» ياكى «چەت ئەل» ۋە ياكى «پەرەڭ» سۆزى ئورنىدا ئىشلىتىدىكەن، سىرتىنىڭ ئېتى دېگەن سۆزنى ھازىرقى تىلغا تەرجىمە قىلساق «پەرەڭ ئېتى» دېگەن بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەينەك تولۇن ئايغا ئوخشىغانلىقى، ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا بولسا بىر پاقا[274] بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەينەكنىڭ تۈتقۇچىدا پاقىنىڭ سۈرىتى بولىدىكەن، بۇ خەن سۇلالىسى رايىغا ماس كەلمەيدىغان ئىش.

ئويلاپ كۆرسەك، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئادەملەر بەكمۇ كەڭ نەزەرلىك ئىكەن، يېڭىدىن كىرگەن ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى قىلچە قورۇنماستىن زىننەت گۈللىرى ئورنىدا ئىشلىتىۋېرىدىكەن. تاكى سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئادەملەرمۇ بوش كەلمەپتىكەن. مەسىلەن، خەن سۇلالىسى كىشىلىرىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا تاشتىن ياسالغان ھايۋانلارنىڭ تولىسى قوي، يولۋاس، بۇغا ـ مارال[275] قاتارلىق ھايۋان بولسا، چاڭئەندىكى تاكى پادىشاھى قەبرىسىگە[276] ئات يەنە بىر تۆگىقۇشنىڭ سۈرىتىنى ئويغان؛ دېمەك، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەنلەردىن ئاشۇرۇۋېتىكەن. بۈگۈنكى كۈندىكى قەبرىلەر بۇياقتا تۇرسۇن، ئاددىي رەسىم سىزىشقا توغرا كەلگەندىمۇ، بىرەر ساپاق ئەجنەبىي گۈل، بىرەر ئەجنەبىي ئۇچار قاناتلىنىڭ رەسىمىنى كىرگۈزگەنلەر بارمۇ؟ شەخسىي تامغىسىنى ئىككى نۇسخىدا يېزىلغان خەت بىلەن ئويغانلىرىمۇ بارمۇ؟ نۇرغۇنلىغان مەدەنىي ئادەملەر يىل ۋە ئايلارنى خاتىرىلەشكە توغرا كەلگەندىمۇ، مىنگو يىلىنى يېزىشتىن ئەنسىرەپ مۇچەل ئىشلىتىلىدۇ. بىرەر يۈرەكلىك سەنئەتكارنىڭ بولمىغانلىقىدىن شۇنداقمۇ ياكى بولسىمۇ كۆپچىلىك زىيانكەشلىك قىلىۋەرگەنلىكتىن دەرد ـ ھەسرەتتە ئۆلۈپ كەتكەنمۇ، بۇنىسىنى ئۇقمايمەن.

سۇنىڭ دەۋرىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدە ھازىرقى كۈندىكىدەك

مىللىي تەۋەررۇك پۇرىقى تولىمۇ قويۇق بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۇچۇن لياۋ، جىن، يۈەن خەلقى كېيىنى ـ كېيىندىن بېسىپ كىرگەندە، مىللىي تەۋەررۇك مەسىلىسى خېلى باش قاتۇرغان. خەن ۋە تاڭ دەۋرلىرىدىمۇ چېگرا ئاپىتى پەيدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن خەلق جىگەرلىك بولغاچقا، يات مىللەتلەرگە قۇل بولۇپ كەتمەسلىك ئىشەنچىسى بولغاچقا، ئەنسىرەپ ئولتۇرماستىن، سىرتتىن كەلگەن نەرسىلەرنى خۇددى ئەسىرلەرنى ئىشلەتكەنگە ئوخشاش ئۆز مەيلىچە ئىشلەتكەن. ئۆزى ئاجىزلىشىپ ھالىدىن كەتكەنلەرنىڭ نېرۋىلىرى ھەددىدىن ئارتۇق ئاجىزلىشىپ ئەسەبىيلىشىشكە باشلايدۇ، ئۇلار چەت ئەل نەرسىلىرىگە يولۇققاندا، خۇددى ئۆزى خەققە ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدىغاندەك، ئۇنى نېرى ئىتتىرىدۇ، ئۇنىڭدىن ۋەسۋەسىگە چۈشىدۇ، داجىيىدۇ، قاچىدۇ، قورقۇپ تۇگۇلىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە بىرەر باھانە ـ سەۋەبنى تېپىپ ئۆزىنى بېزەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن مىللىي تەۋەررۇكلەر تەدرىجىي ھالدا يۇمشاق باش خان ۋە يۇمشاق باش مالايلارنىڭ تۇتىياسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

قاياقتىن كەلگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يېمەكلىكلا بولىدىكەن، ساغلام بەدەن ئادەملەر، ئومۇمەن ئارتۇقچە ئويلىنىپ ئولتۇرماي، يەيدىغان نەرسىكەن، دەپ يەۋېرىدۇ. ئازراق كېسەلگە گىرىپتار بولغان كىشى ھامان سىڭىش ـ سىڭمەسلىكىنى، پايدا قىلىش ـ قىلماسلىقىنى ئويلاپ، نۇرغۇن پەرھىزلەرنى تۇتۇۋالىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە خېلى چىڭ ۋە لېكىن تۇتۇرۇقسىز سەۋەبلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يېسەڭغۇ بولىدۇ، لېكىن يېمىگىنىڭ ياخشى؛ يېسەڭ پايدىسىمۇ بولار، لېكىن يېمىگىنىڭ تۇزۇك، ۋەھاكازا دەيدۇ. ئەمما، بۇنداق كىشىلەر ھامان كۈنسايىن ئاجىزلاپ بارىدۇ. چۈنكى، ئەتىدىن كەچكىچە دەككە ـ دۈككە ئىچىدە ياشىغاچقا، ئالدى بىلەن ئۆزى ماغدۇرىدىن كېتىپ قالىدۇ.

جەنۇبىي سۇڭ دەۋرىدىكى ئەھۋالنىڭ ھازىرقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا قانداقلىقىنى بىلمەيمەن. لېكىن، ئۇلار سىرتقى دۈشمەنگە ئەل بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا دۆلەت ئىچىدە چاكىنا قائىدە ـ يوسۇنلار ۋە تۇگىمەس ئۇششاق گەپلەر يامراپ كەتكەنلىكى ئېنىق. بۇ ئەھۋال پېشكەللىك باسقان ئادەملەردە پەرھىز كۆپىيىپ، مەردانىلىك، كەڭ نەزەرلىك تۇگەپ كەتكەنگە ئوخشايدۇ. دېمەك، بۇنداق ئەھۋال تا ئاخىرقى كۈنلەرگىچە ھېچقانداق ئۆزگەرمىگەن. مەن بىر ۋاقىتلاردا قەدىمكى بۇيۇملار كۆرگەزمىسىگە قويۇلغان قەدىمكى رەسىمدە بىرنەچچە رىم ھەرپى ئويۇلغان تامغىنى كۆرگەنىدىم. ئۇ «ئۇلۇغ ۋاپادار شاھ»[277] دېگەن تامغا ئىكەن، ئۇ خەنزۇلارنى بويسۇندۇرغان خوجايىن بولغاچقا، شۇنداق تامغا تۇتۇشقا پېتىنغان؛ خەنزۇلارنىڭ قۇلى بولغان بولسا پېتىنالماس ئىدى. ھازىرقى كۈندە بىرەر سەنئەتكار ئەجنەبىي يېزىقلىق تامغىنى ئىشلىتىشكە پېتىنالامدۇ؟

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇنجى يىللىرى كالېندار كىتابىغا «غەربنىڭ يېڭى ئۇسۇلى بويىچە» دېگەن سۆزلەر يېزىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ماڭقىسىنى ئېقىتىپ يىغلاپ تۇرۇپ، ئەجنەبىي تانروۋان ئۇستىدىن شىكايەت قىلغان كىشى دەل خەنزۇلار ئىچىدىن چىققان ياڭ گۇاڭشەن[278] ئىدى، ئۇ كاڭشى يىللىرىغا كەلگەندىلا شىكايەتتە ئۇتۇپ چىققان ھەم باش مۇنەججىملىك مەنسىپىگە قويۇلغان، لېكىن «كالېندار تۈزۈشنىڭ يوللىرىنى ئۇقسامۇ، ئەمما ھېسابلاش يولىنى بىلمەيدىكەنمەن» دەپ داد ئېيتقان. پادىشاھ دادىغا يەتمىگەندە، يەنە يىغلاپ ماڭقىسىنى ئېقىتىپ تۇرۇپ، «ئامالسىز» دېگەن توپلامنى ئىشلەپ چىققان. ئۇنىڭدا: «جۇڭگودا يارىغۇدەك كالېندار بولمىسا مەيلى، ئەجنەبىيلەرنى جۇڭگوغا يېقىن يولاتمايلى» دەپ يازغان. شۇنداق قىلىپ يۈرۈپ ئاخىر كەبىسە يىلىنىمۇ خاتا ھېسابلاپ قويغان، ئۇنىڭچە يارىغۇدەك كالېندار ئىشلەش ئەجـ

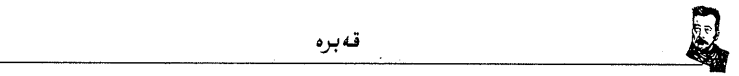

نەبىلەرنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان، جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىدىن زادى كەلمەيدىغان ئىش بولسا كېرەك. ئۇ ئۆلۈم جازاسىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ ئۆلتۈرۈلمەي سۈرگۈن قىلىنغاندا يول ئۈستىدە ئۆلگەن. تانروۋان مىڭ سۇلالىسىنىڭ چۈڭجىن يىللىرى جۇڭگوغا كەلگەن، ئۇنىڭ كالېندارى زادى ئىشلىتىلىپ باقمىغان. كېيىن رۇەن يۈەن[279] بۇ ھەقتە مۇنداق مۇھاكىمە قىلغان: «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى پادىشاھمۇ، ۋەزىرلەرمۇ داتۇڭ كالېندارىنى مۇكەممەل ئەمەس دەپ قاراپ، مەخسۇس تۈزىتىش مەھكىمىسى تەسىس قىلغان، يېڭى كالېندارنىڭ مۇكەممەللىكىنى بىلىپ تۇرسىمۇ ئىشلەتمىگەن. مۇقەددەس سۇلالىمىز دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، يېڭى كالېندار ئاساسىدا كالېندار تۈزۈپ چىقىپ يولغا قويدى. 10 قانچە يىللىق بەس - مۇنازىرە ۋە تەرجىمە قىلىش مېھنىتىنىڭ بۇ مېۋىسىنى گويا بىزنىڭ سۇلالىلىرىمىزگە ئاتاپ ئىشلىگەندەك تۇرىدۇ؛ بۇمۇ كارامەت بىر ئىش!... ئېلىمىزدە ئادەم ئىشلىتىش، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش جەھەتلەردە ئەزەلدىن ھەق يولنى ئىزدەپلا كەلدىكى، ھېچقانداق ئاداۋەت تۇتۇش تەرىپىدە تۇرمىدى، مانا مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى كەڭ قورساقلىقىمىزنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرەلەيدۇ!» («مۇنەججىملەر تەزكىرىسى» 45 - بەت).

ھازىر ئىشلىتىپ يۈرگەن قەدىمكى ئەينەكلەرنىڭ تولىسى قەبرىلەرگە قويۇلغان دەپنە بۇيۇملىرى، مۇنداق ئەينەكلەردىن مەندىمۇ بىرى بار، ئۇ ناھايىتى نېپىز ھەم يوغان، ئۇ ياكى خەن دەۋرىدە، ياكى تاڭ دەۋرىدە ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. مۇنداق دېيىشتىكى ئاساسىم: بىرىنچىدىن، ئەينەكنىڭ تۇتقۇچى ئۈپراپ كېتىپتۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئەينەكنىڭ يۈزىدىكى مۇدۇر - چوقۇرلار باشقا مىس بىلەن ياماپ قويۇلغان. ئۆز زامانىسىدا پەردازخانىدا تاڭ دەۋرى ئادەملىرىنىڭ ئەڭلىك، سۈرمە ۋە قاشلىقلىرىنى كۆرسەتكەن ئەينە-

نەك بۇگۈنكى كۈندە مېنىڭ چامادانىمدا يېتىپتۇ. ئۇنىڭدا ئۆتمۈش بىلەن بۇگۈنكى كۈنلەر ئۈستىدە تولۇپ تاشقان تەسىراتلار بولۇشى مۇمكىن. مىس ئەينەك داۋگۇاڭ، شىيەنفېڭ يىللىرىدا ئادەتتىكى ئەينەك بىلەن باراۋەر ئىشلىتىلىپ كەلگەن؛ چەت يېزىلاردا بولسا ھازىرمۇ ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىزنىڭ يۇرتىمىزدا توي - تۆكۈن ۋە ئۆلۈم - يېتىم مەربىلىرىدە ئىشلىتىلگەندىن باشقا، پۈتۈنلەي ئادەتتىكى ئەينەك ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ گاھىدا قالدۇقلىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. كوچىدا بىرەر بۇۋاينىڭ ئۈستىگە بىر پارچە جىگەر رەڭلىك تاش، يەنە بىر پارچە كۆك تاش باغلانغان ئۈزۈن بەندىكسىمان بىرنېمىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ توۋلىغان ئاۋازىغا قۇلاق سالسىڭىز، «ئەينەك سۈركەيمەن، پىچاق بىلەيمەن» دەپ توۋلىغانلىقىنى بىلىسىز.

سۇڭ دەۋرىنىڭ ئەينەكلىرىدىن چىرايلىقراقىنى زادى ئۇچرىتىپ باقمىدىم. كۆرگەنلىرىمنىڭ ئوندىن توققۇزىغا گۇل چېكىلمىگەن، پەقەت دۇكاننىڭ نامى ياكى «تۇرقىكىزنى رۇسلۇبلىك» دېگەندەك سۆزلەر ئويۇلغان. «يىلدىن - يىل بەتتەر» دېگەن گەپ راست ئىكەن. ئەمما، ئالغا بېسىش ئۈچۈن ياكى ئارقىغا چېكىنىمەسلىك ئۈچۈن كوننىي يېڭىلاپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ؛ ھېچبولمىغاندا، ياتلارنىڭكىنى قوبۇل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنداق قىلىشنىڭ ئورنىغا خىلمۇخىل ئەندىشە، يۈرەكزادىلىك ۋە ۋايساشلارنىڭ قاينىمىغا چۆكۈپ قېلىپ، ئۇنداق قىلساق ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇمغا خىلاپلىق بولىدۇ، بۇنداق قىلساق ياتلارغا ئوخشاپ قالمىز دەپ، خۇددى مۇز ئۈستىگە چىقىپ قالغان تاقىسىز ئۇلاغدەك بولۇپ قالساق، تىترەشكە ئۇلگۇرەلمەي تۇرغان يەردە، قانداقمۇ ياراملىق نەرسىلەرنى ئىشلەپ چىققىلى بولسۇن؟! دېمەك، ئەمەلىيەتتە «ھازىر ئۆتمۈشكە يەتمەيدۇ» دېگەندەك ھالەتنىڭ پەيدا بولۇشى «ھازىر ئۆتمۈشكە يەتمەيدۇ» دەپ

ژايسايدىغان جانابلارنىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان. ھازىرقى ئەھۋالمۇ شۇنداق. ناۋادا قورساقنى يەنىلا كەڭ تۇتماي تۇرۇۋەرسەڭ، يېڭى مەدەنىيەتنى دادىل ھەم يۈرەكلىك قوبۇل قىلمايدىغان بولساق، ئۇ ھالدا ياڭ گۇاڭشيەندەك غەربلىك خوجايىنلار ئالدىدا جۇڭگونىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئاھىنى يەيدىغان ۋاقىت ئۇزۇنغىچە ساقلاپ تۇرمايدۇ.

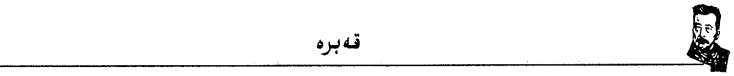
ئەمما، مەن ئادەتتىكى ئەينەكنى چەتكە قاقىدىغان ئادەمنى زادى ئۇچرىتىپ باقمىدىم. پەقەت شيەنفېڭ يىللىرىدا ۋاڭ يۆجىن[280] ئەپەندىنىڭ ئۆزىنىڭ «نەپاسەت» ناملىق ئەسىرىدە ئادەتتىكى ئەينەككە ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن خەۋىرىم بار. ئۇ ئىككى خىل ئەينەكنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن، ئاخىر مىس ئەينەك ياخشى ئىكەن دېگەن قارارغا كەلگەن. كىشىلىك ئەقىلگە سىغمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ: ئۆزىگىزنى ئەينەكتىن كۆرگەندە، ئادەتتىكى ئەينەك مىس ئەينەككە يەتمەيدىكەن، دېگەن. راستتىن شۇ ۋاقىتتىكى ئەينەكلەر شۇنچىلىك ناچار ئىشلەنگەنمىدۇ ياكى بۇ ئەپەندىم كۆزىگە مىللىي تەۋەررۈك ئەينىكىنى تاقىۋالغانمىدۇ؟ مەن ئەينەكتىن ياسالغان قەدىمكى ئەينەكلەرنى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن، شۇڭا تېگىگە يېتەلمىدىم.

1925 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى

كەچ باھاردىن پاراك[281]

بېيجىڭدا باھار ئاخىرلىشىپ قالغان بىر چاغ ئىدى: ئېھتىمال، ئالدىراڭغۇ مىجەز بولغانلىقىمدىن بولسا كېرەك، ماڭا ياز كىرىپ قالغاندەكلا تۇيۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىردىنلا يۈرتۇمنىڭ ئىنچىكە بەل ھەرىسى[282] ئېسىمگە چۈشتى. تومۇز ۋاقتى بولسا كېرەك، كۆك چۈننىلار باراڭنىڭ تانىلىرىغا توپلىشىپ قاپتۇ، كۆك ئىنچىكە بەل ھەرە ئۇجمە دەرەخلىرى ئارىسىدىكى ۋە تاملارنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدىكى ئۆمۈچۈك تورلىرىنىڭ سول تەرىپىدە ئۇچۇشۇپ يۈرۈشۈپتۇ، ئۇلار گاھىدا بىرەر كۆكپىتنى چىشلىشۈالاتتى، گاھىدا بىرەر ئۆمۈچۈكنى سۆرىشەتتى. كۆكپىت ياكى ئۆمۈچۈكلەر باشتا بويۇن بەرمەي پىتىرىشاتتى، لېكىن ئاخىر دەرماندىن كېتىپ، ھەرىنىڭ ئاغزىدا، خۇددى ئايروپىلانغا چۈشكەندەك ھاۋاغا قاقتىپ كېتىشەتتى.

پېشقەدەملەر ماڭا مۇنداق سۆزلەپ بەرگەن: ھېلىقى ئىنچىكە بەل ھەرە كىتابلاردا ئېيتىلغان مېۋە چۈننىنىڭ دەل ئۆزى شۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى چىشى بولۇپ، زادىلا ئەركەكلىرى بولمايدۇ، شۇڭا ئۇلار دەرەخ پىتىنى تۇتۇۋېلىپ بالا قىلمايدۇ؛ ئۇلار دەرەخ پىتىنى ئۇۋىلىرىغا سولاپ قويۇپ، ئۆزلىرى تاشقىرىسىدا تۇرۇپ كېچە ـ كۈندۈزلەپ: «ماڭا ئوخشا، ماڭا ئوخشا!» دەپ دۇئا قىلىدۇ؛ بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن يادىمدا يوق، يەتتە كەررە يەتتە قېرىق توققۇز دېگەندەك كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىن بولسا كېرەك — ھېلىقى كۆكپىت ئىنچىكە بەل ھەرىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ؛ شۇڭا «شېئىرنامە» ناملىق بېيىت كىتابىدا: «دەرەخ

پىتىنىڭ ئوغلىنى — مېۋە چۈنىنى بالا قىلىۋالىدۇ» دېگەن گەپ بار؛ دەرەخ پىتى دېگىنىمىز، ئۇجمە دەرىخىدە بولىدىغان كۆكپىتىنىڭ ئۆزى شۇ. ئۆمۈچۈكچۇ؟ بۇ ھەقتە پېشقەدەملەر بىرنەرسە دېمىگەن. بىرنەچچە ئارخېئولوگنىڭ غەلىتە تەلمات يارىتىپ، ئۇ ھەرە ئەمەلدە ئۆزى تۇخۇم تۇغالايدىكەن، كۆكپىتلارنى بولسا ئۇۋىلىرىغا تىقىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ تۇخۇمدىن چىققان قۇرتلىرىغا يەم قىلىپ بېرىدىكەن، دېگەن سۆزلىرى يادىمدا بار ئىدى. مەن ئۇچراتقان پېشقەدەملەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۇ تەلماتلارغا قوشۇلمىغان، بەلكى ئەكسىچە، ئۇ ھەرە شۇ كۆكپىتلارنى قىز بالا قىلىۋالىدىكەن دەيدۇ. جاھاندا شېرىن پاراڭلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرىشى ئۇچۇن، بىز بۇ گەپلەرنىڭ پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتقىنىچە تۇرۇۋېرىشىنى ياخشى كۆرىمىز. يازدا كۇن ئۇزاق، ئىش يوق؛ سەگىدەش ئۇچۇن دەرەخ كۆلەڭگىسىگە بارسام، ئىككى قۇرتنىڭ بىرى بىرىنى سۆرەپ، تىركىشىپ تۇرغىنىنى كۆردۇم، بۇ ھال كۆزۇمگە خۇددى مېھرىبان ئانا ئۆز قىزىنى ياخشى نىيەت بىلەن ئەدەپلەۋاتقاندەك، لېكىن كۆكپىت خۇددى ياخشىلىق قىلغانىنى بىلمەيدىغان بەڭۇاش سېكىلەك قىز بويۇنتاۋلىق قىلغاندەك كۆرۇندى.

لېكىن قانداقلا بولمىسۇن، پەرەڭلەر يامان خەلق ئىكەن، ئۇلار قېرىشقاندەك، پەن - ئىلىم دېگەن نەرسىلەرگە ئېتىبار قىلىدۇ. پەن - ئىلىم بىزگە نۇرغۇن مۆجىزىلەرنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە نۇرغۇن ياخشى چۇشلىرىمىزنىمۇ بۇزۇۋەتتى.

فرانسىيىلىك مەشھۇر ھاشاراتشۇناس فابرې (Fabre)[283] تەپسىلىي كۆزەتكەندىن كېيىن، ھەرە قۇرتىنىڭ كۆكپىتنى ئۇزۇق قىلىدىغانلىقىنى تەتقىلىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ئىنچىكە بەل ھەرە ئادەتتىكى قاتىل بولماستىن، ناھايىتى زالىم قاتىل ئىكەن، يەنە كېلىپ بىلىمى ۋە تېخنىكىسى ناھايىتى ئۇستۇن بىر ئاناتومىيە ئالىمى ئىكەن. ئۇ كۆكپىتنىڭ نېرۋا تۇزۇلۇشلىرىنى ۋە روللىرى-

نى ياخشى بىلىدىكەن، شۇڭا قۇرتنىڭ ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدىغان نېرۋا دانچىلىرىنى كارامەت زەھەرلىك نەشتىرى بىلەن بىرلا چاقىدىكەن - دە، قۇرت زەھەرلىنىپ چالا ئۆلۈك ھالىتىگە كېلىپ يېتىپ قالىدىكەن؛ شۇنىڭ بىلەن ھەرە ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇخۇم چىقىرىپ، ئۇۋۇسىغا بەند قىلىۋېتىدىكەن. كۆكپىت چالا ئۆلۈك بولغانلىقى ئۇچۇنمۇ سېسىمايدىكەن، تاكى ئوغۇل - قىزلىرى تۇخۇمنى چېكىپ چىققاندا، بۇ يەم ھېلىقى قولىغا چۇشكەن كۇندىكىدەك ياشىرىپ قالىدىكەن.

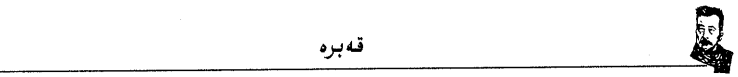
بۇنىڭدىن ئۇچ يىل ئىلگىرى، روسىيىلىك E[284] ئەپەندى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم، ئۇ خاپىغان بىر ئادەم ئىكەن، بىر كۇنى ئۇشتۇمتۇتلا قايغۇ بىلەن: كەلگۇسىنىڭ ئالىملىرى قانداقلا بىراۋنىڭ تېنىگە ئوكۇل قىلسا، شۇ ئادەم ئەبەدىي ھالدا قۇل، ئۇرۇش ماشىنىسى بولۇشقا رازى بولۇپ قالىدىغان بىرەر تۇرلۇك كارامەت دورىنى كەشىپ قىلىپمۇ قويارمۇ؟ دەيدۇ. شۇ چاغدا مەنمۇ «قاراشلىرىمىز بىرئاز ئوخشىشىدىكەن» دېگەندەك، قايغۇغا چۆمگەندەك بولدۇم، نەدىن بىلەي، مەملىكىتىمىزنىڭ پەيغەمبەر پادىشاھلىرى، دانىشمەن ۋەزىرلىرى، ئەۋلىيالىرى ۋە ۋەلىيلىرى ئاللىقاچان شۇنداق بىر ئالتۇندەك دۇنيانى ئارزۇ قىلىشقان ئەمەسمىكەن! «پادىشاھلا دۆلەت كۆرسۇن، پادىشاھنىڭلا قۇدرىتى ئاشسۇن، ھالۋىنى پادىشاھلا يېسۇن»[285] دېگەن سۆزلەر بار ئىكەن ئەمەسمۇ؟ «ھۆكۈمدار ئەقلىنى ئىشلەتسۇن، رەئىيە قارا كۇچىنى ئىشلەتسۇن»[286] دېگەن سۆزلەر بار ئىكەن ئەمەسمۇ؟ «مەھكۇملار باشقىلارنىڭ قولىغا تەلمۇرسۇن، ھاكىملار باشقىلارنىڭ قولىدىكىنى يېسۇن»[287] دېگەن گەپلەر بار ئىكەن ئەمەسمۇ؟ ئەپسۇسكى، نەزەرىيە تولىمۇ ھەيۋەت، لېكىن ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مۇكەممەل ئۇسۇلىنى زادىلا بارلىققا كەلتۈرۈشەلمىگەن. چۇنكى، ھاكىملارغا بويسۇنۇش ئۇچۇن ھايات ياشىيالماسلىق كېرەك، لېكىن ھالۋايى

نېمەت تۆھپە قىلىش ئۈچۈن ئۆلمەسلىك كېرەك؛ مەھكۇم بولۇش ئۈچۈن ھايات ياشماسلىق كېرەك؛ لېكىن ھاكىملارنى بېقىش ئۈچۈن ئۆلمەسلىك كېرەك. ئىنسانلارنىڭ بارلىق مەخلۇقاتلارنىڭ ئەقىللىقى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى، تەبىئىيكى، تەبرىكلەشكە ئەرزىيدۇ، لېكىن ئىنچىكە بەل ھەرىنىڭكىدەك زەھەرلىك نەشتەرى بولمىسا، پەيغەمبەر پادىشاھلار، دانىشمەن ۋەزىرلەر، ئەۋلىيالار ۋە ۋەلىيلەر، ھەتتا ھازىرقى كاتتىلار، ئالىملار ۋە مائارىپچىلار ھېچ نەرسىگە قول تىقالماي قالىدۇ. كەلگۈسىدە قانداق بولىدىغانلىقى نامەلۇم، لېكىن ئۆتمۈشتە ھاكىملار تۈرلۈك زەھەرلەش ھۈنەرلىرىنى كۆچلىرىنىڭ بارچە ئىشلىتىپ باققان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن دېگەندەك ئۈنۈم ھاسىل قىلالماي مېڭە چۈشىنى بىلەن ئۇسۇتۈنلۈك تالاشتى، ھەتتا پادىشاھلارمۇ دائىم ئۆز فامىلىسىنىڭ، دەۋرانىنىڭ ئۆزگىرىپ ئالمىشىپ كېتىشىدىن خالي بولالمىدى، «10 مىڭ يىللاپ دەۋر سۈرگەن» لەر بولمىدى. «24 تارىخ» نىڭ نىھايەت 24 بولۇپ تۈرۈۋەرگەنلىكى ئەنە شۇنىڭ ئېچىنىشلىق دەلىلى، ھازىر يەنە پەلەك باشقىچىرەك بولۇپ قالغاندەك بولۇپ قالدى، دۇنيادا «پەۋقۇلئاددە زىيالىيلار سىنىپى»[288] دەپ ئاتالغان چەت ئەللەردە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار پەيدا بولۇپ قالدى، ئۇلار تەتقىقاتخانىلاردا تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە: تەببىي ئىلمىنىڭ راۋاجلانماسلىقى ئىنسانلار نەسلىنىڭ ياخشىلىنىشىغا پايدىلىق، جۇڭگو خوتۇن ـ قىزلىرى ناھايىتى تەڭ ھوقۇقلۇق بولۇپ ياشىماقتا، ھازىر ھەممە ئىش جايىدا، بارلىق ئەھۋال دېگەندەك ياخشى، دەيدۇ. E ئەپەندىنىڭ قايغۇسى سەۋەبسىز بولمىسا كېرەك، لېكىن روسىيىگە ھېچ گەپ ئەمەس، چۈنكى ئۇلاردا بىزنىڭ جۇڭگودىكىدەك «پەۋقۇلئاددە دۆلەت ئەھۋالى»[289]، «پەۋقۇلئاددە زىيالىيلار سىنىپى» دېگەن نېمىلەر يوق.

لېكىن، بۇنداق خىزمەتلەر، ئېھتىمال، قەدىمكىلەرنىڭكىگە

ئوخشاش تازا ئۇنۇم بېرەلمىسە كېرەك؛ چۈنكى بۇنى ئىشلەش ئىنچىكە بەل ھەرىنىڭ قىلمىشىدىنمۇ كۆپ قېيىن. ھەرە كۆكپىتقا پەقەت مىدىرلاشقىلا يول قويمايدۇ، شۇڭا ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدىغان نېرۋا دانچىلىرىنى بىرلا چاقىدۇ ـ دە، ئىش تۈگەيدۇ. ۋەھالەنكى، بىزنىڭ جانابلارنىڭ خىزمىتى بولسا، كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت قىلىشىنى، سېزىمىنىڭ يوقىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇڭا بىلىش ـ سېزىش نېرۋىسىنىڭ مەركىزىنى تامامەن زەھەرلىۋېتىشنى زۆرۈر تاپىدۇ. لېكىن بىلىم ـ تۇيغۇ يوقالغاندىن كېيىنلا، ھەرىكەتمۇ ئۆز قوماندانىدىن ئاجراپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇنداق ئادەم «ئەڭ يۇقىرى پەللە»[290] دىن تارتىپ «پەۋقۇلئاددە زىيالىيلار سىنىپى» غىچە بولغان جانابلارغا بەھرىمەن بولۇش ئۈچۈن ھالىۋايى نېمەت تۆھپە قىلالماي قالىدۇ. ھازىرقى ئەھۋالدىن ئېيتقاندا، قېرىلارنىڭ تەۋرىتىن دانىشمەنلەرچە دەرس ئۆتۈش ئۈسۇلىدىن، ئالىملارنىڭ تەتقىقاتخانىغا كىرىش مەسلىكىدىن، ئەدىبلەرنىڭ ۋە ساماۋارخانا خوجايىنلىرىنىڭ «ھاكىمىيەت توغرىسىدىن پاراڭ قىلمايلى» دېگەن قانۇنلىرىدىن، مائارىپچىلارنىڭ «قارىما، قۇلاق سالما، ئېغىز ئاچما، ھەرىكەتلەنمە» دېگەن نەزەرىيىسىدىن باشقا تېخىمۇ ياخشى، تېخىمۇ تولۇق، تېخىمۇ نۇقسانسىز ئۈسۇل بولمىسا كېرەك. چەت ئەللەردە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەشپىياتلىرىمۇ ھەقىقەتتە ئىلگىرىكى دانىشمەنلەرنىڭ كەشپىياتلىرىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار يەنە «ئىزىتىدىن چۈشۈپ ياتلارغا يېلىنىدۇ». ياتلاردىن ئۈسۇل تەلىم ئالماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھازىرچە شۇ ياتلارنى چەت ئەللىكلەر دەپ تۇرايلى. ئۇلاردا تەلىم ئالغۇدەك ئوبدانراق ئۈسۇل بارمىدۇر؟ ئەپسۇسكى ئۇلاردىمۇ يوق. ئۇلاردا بار نەرسىلەر: يىغىن ئۆتكۈزۈشكە رۇخسەت يوق، ئېغىز ئېچىشقا رۇخسەت يوق، دېگەنلەردىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇلار

نىگمۇ بىزنىڭ ئېلىمىز جۇڭخۇادىكىدىن ھېچقانداق پەرقى يوق. لېكىن شۇنىسى مەلۇمكى، مۇكەممەل يول - تەدبىرلەردە كۆڭۈل-دىن كۆڭۈلگە يول بار، شۇڭا يولغا يول ئوخشايدۇ، شۇ سەۋەبتىن جۇڭگولۇقلار بىلەن ياتلارنىڭ چەك - چېگراسى يوق. يىرتقۇچ ھايۋان يەككە ياشايدۇ؛ قوي، كالا پادا بولۇپ ياشايدۇ؛ ياۋا كالا توپ - توپ بولۇۋالسا مۇڭگۈزلىرىنى قەلئە قىلىپ، كۆچلۈك دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرىدۇ، ئەگەر بىرەرىنى ئاجرىتىۋالسىڭىز، «مۆ - مۆ» قىلىپ مۆرەيدۇ. خەلق بىلەن ئات - كالىنىڭ مىجەزى بىر، جۇڭگولۇقلار نەزىرىدىن ئېيتقاندا شۇنداق؛ لېكىن ياتلارنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇرلەندۈرۈش ئۇسۇلى بارئىكەن، ئۇلاردا ھاكىمىيەتچى-لىكنىڭ يولى، تەبىئىيكى، يېغىن ئۆتكۈزۈشنى مەنئى قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ ئۇسۇل توغرىمىش. ئۇنىڭدىن قالسا، ئېغىز ئېچىپ سۆزلەشنى توسۇش كېرەكمىش، ئادەمنىڭ ئېغىز ئېچىپ سۆزلىيە-لەيدىغانلىقى بالايىئاپەت بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە گاھىدا ماقالىمۇ يېزىپ قويىدۇغۇ تېخى! شۇڭا ساڭ جيې يېزىقنى يارىتقاد-دا، كېچىسى جىن - ئالۋاستىلار يىغا - زار قىلغانىكەن[291]. جىن - ئالۋاستىلار قارشى چىققان يەردە، مەنسەپدارلار جىم ياتار-مىدى؟ مايمۇن سۆز قىلىشنى بىلمەيدۇ، شۇڭا مايمۇنلار دۇنياسىدا دولقۇن كۆتۈرۈش دېگەن نەرسە بولمىغان. لېكىن، مايمۇنلار دۇ-ياسىدا مەنسەپدارلارنىڭمۇ يوقلۇقى باشقا گەپ. ھەقىقەتەن ئەنە شۇنىڭدىن ئۇلگە ئېلىپ ئارقىغا قايتىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندا ئېغىزمۇ ئېچىلمايدۇ، ماقالىمۇ ئۆز - ئۆزىدىن يوقىلىدۇ، بۇ ئۇسۇلمۇ توغرا. ئەمما، يۇقىرىدىكى سۆزلەر نەزەرىيە نۇقتىسىدىن قىلىنىۋاتىدۇ. لېكىن، ئۇنى ئەمەلىي ئۇنۇم بېرىدۇ، دەپ ئېيتىش يەنە تەس. بۇنىڭ ئەڭ روشەن مىسالى شۇكى، ھەتتا شۇ قەدەر زالىم بولغان روسىيەدىمۇ نىكولاي II «ئەرشكە رىھلەت قىل-غان» دىن كېيىن، رومانوفنىڭ «نەسلى - ۋەسلى قۇرۇپ»

كەتتى[292]. قىسقىسىنى ئېيتقاندا، بۇنىڭدىكى زور كەمچىلىك شۇكى، ئىككى زور ياخشى ئۇسۇلدىن بىرى كەملىك قىلغان؛ كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى چەكلەشكە ئىلاج قىلالمىغان.

دېمەك، بىزنىڭ پەرۋەردىگارىمىز — ئەگەر ئاسماندا راستىن شۇنداق بىر «ئىگەم» بولىدىغان بولسا — شۇنداق نەپرەتلىنەرلىك-كى، بىرىنچىدىن، ئۇ «ھاكىم» بىلەن «مەھكۇم»نى زادىلا ئېنىق ئايرىمىغان؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ ھاكىمدارلارغا ئىنچىكە بەل ھەرگە ئوخشاش زەھەرلىك نەشتەر بەرمىگەن؛ ئۈچىنچىدىن، مەھكۇملار-نى ئىدىيە مەركىزى يوشۇرۇنغان بېشىنى چېپىپ تاشلۇۋەتسىمۇ ھەرىكەت قىلالايدىغان، يەنى خىزمەت قىلالايدىغان قىلىپ يارىتمە-غان. مۇشۇ ئۈچ ئامىلنىڭ بىرەرىگە ئېرىشىپ قالسا، كاتتىلارنىڭ ئورنى ئەبەدىي مۇستەھكەم بولۇپ قالغان، ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىمۇ ئەبەدىي ھالدا ئۆز كۈچىنى ئىقتىساد قىلىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن ئالەممۇ تىنچىپ كەتكەن بولاتتى. لېكىن، ئۇنداق بولۇشى ھازىرمۇ مۇمكىن ئەمەس، شۇڭا ھەممىنىڭ ئۇستىدە تۇ-رۇپ، كاتتىلىقىنى ۋاقتىنچە ساقلاشنىلا ئارزۇ قىلىشىمۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن كۈندۈزى چارە - تەدبىرلەر قوللىنىشى، كېچىسى بۇ ھەقتە باش قاتۇرۇشى كېرەك، شۇڭا بۇنداق باش قېتىنچىلىقىنىڭ ھۆددە-سىدىن چىقالمايدۇ...

ئەگەر ئادەم بېشى كېسىلىپ كەتكەن بولسىمۇ يەنە خىزمەت قىلالايدىغان ۋە ئۇرۇش ماشىنىسى بولۇپ ئىشلىيەلەيدىغان بولسا، دۇنيادىكى ئەھۋال نەقەدەر ئالامەت بولغان بولاتتى! ئۇ چاغدا كاتتە-لارنى ۋە كىچىكلەرنى تەقدىرلەش ئۈچۈن تاجدار قالپاق ۋە مېدال ياسىتىشقا ھاجەت قالماس ئىدى، بېشىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قاراپلا خوجايىن بىلەن قۇلنى، مەنسەپدار بىلەن رەئىيەنى، يۇقىرى بىلەن تۆۋەننى، باي بىلەن گادايىنى پەرقلەۋالغىلى بولاتتى، ئۇنىڭ ئۈس-تىگە ئىنقىلاب، جۇمھۇرىيەت، كېڭەش، پالان - پوكۇن دېگەندەك چاتاقلارمۇ چىقمىغان بولاتتى، پەقەت تېلېگراممىنىڭ ئۆزىلا نۇر-

غۇن ئاۋارىگەرچىلىكلەرنى قىسقارتىپ بەرگەن بولاتتى. قەدىمكىلەر ھەر ھالدا ئەقىللىق ئىكەن، ئۇلار شۇنداق نەرسىلەرنى بۇرۇنلا كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەنىكەن. «تاغ - دەريالار دەستۇرى» دېگەن كىتابتا «شىكىتىيەن»[293] دېگەن بىر غەلىتە مەخلۇق خاتىرىلەنگەن، ئۇ پىكىر يۈرگۈزەلەيدىغان كاللىسى بولمىسىمۇ ھايات يۈرەلەيدىكەن، « ئەمچىكىنى كۆز، كىندىكىنى ئېغىز قىلىپ ئىشلىتىدىكەن». بۇ قالتىس تەسەۋۋۇر ئىكەن، ئۇنداق بولمىسا ئۇ قانداق كۆرەر ئىدى، قانداق يەر ئىدى، ئۇ پىر قىلىۋېلىشقا ناھايىتى ئەرزىيدىكەن! ئەگەر بىزنىڭ خەلقىمىزنىڭ ھەممىسى شۇنداق بولىدىغان بولسا، كاتتىلار نەقەدەر خاتىرجەم بولغان، راھەت كۆرگەن بولاتتىكىن؟! لېكىن ئۇ يەنە گويا ئۆلۈپ كەتسىمۇ ئۆز ھەققىگە قانائەت قىلمىسا كېرەك، «قولىغا قالقان، پالتا ئېلىپ دوق قىلىدۇ» كەن، مېنىڭ ھېلىقى مەخسۇسلا كاتتىلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن پەرەز قىلغان مۇددىئادىكى ياخشى ئەھلىمگە ئوخشاشمايدىكەن. تاۋچيەن[294] ئەپەندى ئۆز شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ: «شىكىتىيەن قالقان بىلەن پالتىسىنى دوق قىلىپ يۈرىدۇ، ئۇنىڭ باتۇرانە ئىرادىسى ئەبەدىي مەۋجۇت تۇرىدۇ». دېمەك، مانا بۇ كەم ئۇچرايدىغان پېشقەدەم دەرۋىش ئەدىبمۇ شۇنداق دېگەنىكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، باش بولمىسىمۇ، باتۇرانە ئىرادە بولۇۋېرىدىغان ئوخشايدۇ. دېمەك، كاتتىلارنىڭ تەختى - بەختىنىڭ ئامان تۇرۇشى ھەرقاچان قىيىن. لېكىن، ناھايىتى كۆپ «پەۋقۇلئاددە زىيالىيلار سىنىپى» بار ئەلنىڭ ئېھتىمال ئادەتتىن تاشقىرى ئۈمىدى بولسا كېرەك؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە مەنىۋى مەدەنىيىتى ناھايىتى يۇقىرىلاپ كەتكەندىن كېيىن مەنىۋى كاللىسى ئاۋۋال ئۇچۇپ كەتسە، چاغلىق مادىدىي كاللىسىنىڭ بار - يوقلۇقى ئانچىكى بىر مەسىلە بولۇپ قالسا كېرەك.

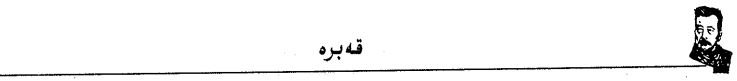
1925 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى

چىراغ تۇتۇدىكى ئەسلىمىلىرىم[295]

1

بىر چاغدا، يەنى مىنگونىڭ 23 - يىلى، بېيجىڭدىكى دۆلەت بانكىلىرىنىڭ قەغەز پۇلىنىڭ ئىناۋىتى كۈندىن - كۈنگە ياخشىلىنىپ قالدى، ھالى ياخشىلىنىپ قالدى. تەڭگە پۇلغا ئاشىق بولۇپ يۈرگەن يېزىلىقلارمۇ قەغەز پۇلنى ئېلىپ يۈرۈشكە ئاسان ھەم ئىشەنچلىك دەپ، ئۇنى ئالىدىغان، ئىشلىتىدىغان بولۇپ قاپتۇ؛ ئاز - پاز پەمى بار ئادەم — ئالاھىدە بىلىمدار زىيالىيلار سىنىپى ئەمەسلەرمۇ ئېغىر تەڭگىلەرنى يۈك قىلىپ، بىكاردىن - بىكار جاپا تارتىپ يۈرمەيدىغان بوپتۇ. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، كۈمۈشكە ئالماشقان خۇمارى ۋە مۇھەببىتى بار ئادەملەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەممە ئادەم قەغەز پۇل تۇتىدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپىنچە مىللىي قەغەز پۇل تۇتىدىغان بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. لېكىن، ئەپسۇسكى، كېيىنكى كۈنلەردە بىردىنلا خېلى چوڭ پەشۋاغا يولۇقتى.

يۈەن شىكەي[296] پادىشاھلىق تەختىگە چىقماقچى بولغان يىلى سەي سۇڭپۇ[297] ئەپەندى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن بېيجىڭدىن يۈننەنگە تىكىۋەتكەنىدى. شۇنىڭ تەسىرى بىلەن بېيجىڭدا جۇڭگو بانكىسى بىلەن قاتناش بانكىسى پۇلنى تېگىشۋېلىشنى توختىتىپ قويدى. شۇنداق بولسىمۇ ھۆكۈمەت سودىگەرلەرنى قەغەز پۇلنى ئىلگىرىكىدەك ئىشلىتىۋېرىشكە زورلاشقا قادىر ئىدى؛ لېكىن سودىگەرلەرنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئامالىرى بار، ئۇلار قەغەز پۇلنى

ئالمايمىز دېمەيدىكەنۇ، ياندۇرۇپ بېرىشكە پارچە پۇلىمىز يوق، دەپ تۇرۇۋالىدىكەن. نەرسە - كېرەك سېتىۋالاي دەپ 10 دوللار-لاپ، 100 دوللارلاپ قەغەز پۇلنى كۆتۈرۈپ بارسىڭىز ئەھۋال قانداق بولاركىنتاڭ، بىرەر قەلەم، بىرەر پاچكا تاماكا سېتىۋالماق-چى بولغان ئادەم ھەرگىزمۇ بىر دوللار تۆلىمەيدۇ - دە. نەدىمۇ ئۇنداق كۆپ تۆلىگۈدەك بىكار پۇل بولسۇن؟! ئارتۇقىغا تە-يىن - داچەن ياندۇرۇپ بېرىڭ، بىرنەچچە تىيىن كەم بولسىمۇ مەيلى دېسىڭىز، سودىگەرلەر تىيىن - داچىنىم يوق دەپ تۇرۇۋالە-دىكەن. ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىڭىزدىن قەرز سورە-سىڭىز، ئۇلاردا نەق پۇل بارمىدۇر؟ شۇنىڭ بىلەن موھتاجلىقتا سالاپىتىڭىزدىن چۈشۈپ، ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، چەت ئەل بانكىلىرىنىڭ قەغەز پۇلىنى ئالىدىكەنسىز. لېكىن، شۇ چاغدا چەت ئەل بانكىلىرىنىڭ قەغەز پۇلى تەڭگە بىلەن باراۋەر بولۇپ قالغاچقا، ئۇلارنىڭ سىزگە قەرز بەرگەن قەغەز پۇلىمۇ نەق تەڭگە پۇل قەرز بەرگەنگە ئوخشاش بولۇپ قالىدىكەن.

ھازىرمۇ ئېسىمدە تۇرۇپتۇ، شۇ كۈنلەردە مېنىڭ يانچۇقۇمدە-مۇ جۈڭگو قاتناش بانكىسىنىڭ پۇلىدىن 30 — 40 دوللار بولسە-مۇ، بىردىنلا گادايغا ئايلىنىپ، ئاچ قالغۇدەك ھالغا چۈشۈپ، خېلىلا ساراسىمە بولۇپ قالدىم. روسىيە ئىنقىلابىدىن كېيىن قەغەز رۇبلى ساقلىغان بايلارنىڭمۇ روھىي ھالىتى شۇنداق بولغان بولۇشى، بەلكى مېنىڭدىنمۇ بەكرەك ساراسىمىگە چۈشكەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن قەغەز پۇلنى نەق تەڭگە زىينىغا تېگىش-كىلى بولارمۇ دەپ سۈرۈشتۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇم، كەم سۈندۇ-رۇلغان باھا يوق ئىكەن. كېيىن، ئاخىر، يەڭ ئىچىدە باھا چىقىپ-تۇ: 60 نەچچە پىرسەنت كەم سۈندۇرۇپ تېگىشىپ بېرىدىكەن. مەن ناھايىتى خۇشال بولۇپ، دەرھال پۇلۇمنىڭ يېرىمىنى تېگىشە-ۋالدىم. كېيىن 70 پىرسەنتكە چىقتى، تېخىمۇ خۇشال بولۇپ،

قەغەز پۇلۇمنىڭ ھەممىسىنى تەڭگىگە تېگىشۋالدىم. شۇ تەڭگىلەر خۇددى پۈتۈن ھاياتىمنىڭ ۋەزنىدەك، يانچۇقۇمدا ئېغىر سېلىنىپ تۇردى. ئەگەر ئادەتتىكى چاغلاردا بولسا، سەرراپلار بىر تىيىننى كەم بەرسىمۇ ھەرگىز ئۇنىمىغان بولاتتىم.

لېكىن، بىر خالتا تەڭگە يانچۇقۇمدا ئېغىر بېسىپ، كۆڭلۈم-نى خاتىرجەم ھەم خۇشال قىلىپ تۇرغاندا، كۆڭلۈمدە بىردىنلا باشقا بىر خىيال پەيدا بولدى: بىزنىڭ قۇلغا ئايلانمىغىمىز تولىمۇ ئاسان ئىكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئايلىنىپ بولغاندىن كېيىن قالتىس خۇشال بولۇپ كېتىدىكەنمىز.

ئەگەر بىر خىل زوراۋانلىق ھۆكۈم سۈرۈپ، «ئادەمنى ئادەم قاتاردا كۆرمەسە»، «ئادەم قاتاردا كۆرمىگەنىڭنى ئۆستىگە، ئات - كالا قاتارىدىمۇ كۆرمەسە، بۇ ھېچ گەپ ئەمەسمىش؛ ئادەملەر ئات - كالىغا زوقلىنىپ، «سەرسانلىقتا قالغان ئادەم بولۇپ قالغاندىن كۆرە، خاتىرجەم ياشايدىغان ئىت بولغان ياخشى ئىكەن» دېگەن ھەسرەتكە چۈشكەنده، خۇددى يۇەن سۇلالىسى ھا-كىمىيىتى، باشقىلارنىڭ قۇلىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلەردىن بىر دانە كالا تۆلىتىۋېلىنىدۇ[298] دەپ قانۇن چىقارغانغا ئوخشاش، ئادەمنىڭ قىممىتى ئات - كالىنىڭ قىممىتىگە ئوخشاش دەرىجىگە كەلتۈرۈلسە، ئۇ چاغدا ئادەملەر ئىچ - ئىچىدىن مەنۇن بولۇپ، پەلەكنىڭ تىنچ - پاراۋانلىقىغا شۈكۈر قىلىدىغان ئوخشايدۇ. نە-مىشقا؟ چۈنكى ئادەملەر ئۇ چاغدا ئادەم قاتارىغا ئۆتمىگەن بولسىمۇ، ھەر ھالدا ئات - كالا قاتارىغا ئۆتكەن - دە!

مەنۇى مەدەنىيىتىمىزنىڭ يۇكسەكلىكىنى تەكشۈرۈپ بېقىش ئۈچۈن، «پادىشاھ بېكىتكەن 24 تارىخ»نى ئوقۇپ كۆرۈشىمىزنىڭ ياكى تەتقىقاتچىلارنىڭ كىرىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق. كىچىك بالىلار دەرسلىك قىلىپ ئوقۇغان «ئىبرەتنامە»نى — ئەگەر ئۇنى ئېغىر كۆرسەك، «تارىخىي يىلنامە»[299] نى ئوقۇپ كۆرىدىغان بولساقلا،

«3000 نەچچە يۈز يىللىق كونا دۆلەت» دەپ تەرىپلەنگەن جۇڭخۇا ئىلىنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئەمەلىيەتى ئەنە شۇنچىلىكلا بىرنەرسە ئىكەنلىكىنى بىلمۇالالايمىز. لېكىن، يېقىندىن بۇيان ئىشلەنگەن «تارىخ دەرسلىكى» دېگەندەك بىرنېمىلەردىن ھېچقانچە بىرنەرسىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ، ئۇ كىتابلارغا قارىغاندا، بىز ئەزەلدىن ياخشى ياشاپ كېلىۋېتىپتىمىشمىز.

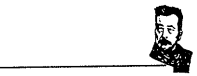
لېكىن، ئەمەلىيەتتە، جۇڭگو خەلقى ئەزەلدىن «ئادەم» لىك قەدىر - قىممەتكە ئىگە بولالىغان ئەمەس؛ ناھايىتى كۆپ بولسا قۇل بولالىغان، ھازىرمۇ شۇنداق، لېكىن قۇلدىنمۇ تۆۋەن دەرىجىدە ياشىغان ۋاقىتلىرى ئاز ئەمەس. جۇڭگودا پۇقرا بىتەرەپ ياشايدۇ، ئۇرۇش بولغان چاغلاردا ھەتتا ئۆزىنىڭ قايسى تەرەپتە تۇرۇۋاتقانلىقىنىمۇ بىلمەيدۇ، ۋەھالەنكى، ھەر ھالدا بىر تەرەپكە مەجبۇر بولۇپ قالىدۇ. قاراقچىلار كەلسە، ھۆكۈمەت تەرەپكە مەجبۇر بولۇپ قالىدۇ - دە، تالان - تاراجقا مەھكۇم بولىدۇ؛ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى كەلگەندە، ئەمدى ئۆز ئادەم بولۇپ قالارمىز دەپ تۇرسا، يەنىلا گويا قاراقچىلارغا مەنسۇپ بولۇپ كەتكەندەك قارىلىپ، تالان - تاراجقا مەھكۇم بولىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا، پۇقرالار بىزنى ئۆزىگە پۇقرا قىلىپ، بېشىمىزنى سىلايدىغان بەر قارار ئىگە چىقسىكەن دەپ ئۈمىد قىلىدۇ — ياق، ئۇنداق ئەمەس. بىزنى ئات - كالا ئورنىدا كۆرۈپ، ئۆزىمىزنىڭ يەم - بوغۇز تېپىپ يېيىش مەيلىمىزگە قويۇۋەتسىكەن، پەقەت قانداق ئوينىقلاپ يۈگۈرۈشىمىزنىلا ئىدارە قىلسىكەن، دەيدۇ.

ئەگەر ھەقىقەتەن بىراۋ بىرەر قۇللۇق قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىپ ئۇلارنى ئىدارە قىلىدىغان بولسا، «ئىلتىماتۇغا شۈكۈر» دەيدىغانلىقى تەبىئىي. ئەپسۇسكى، تولا چاغلاردا شۇنداق ئىدارە قىلىدىغانلار چىقماي قالدى. چوڭراقلىرىنى ئېلىپ ئېيتسام، بەش يات مىللەت ۋە 16 دۆلەت[300] دەۋرىدە، بەش سۇلالە[301] دەۋرىدە،

سۇك ۋە يۈەن سۇلالىلىرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، بۇرۇنقىدەك باج - سېلىق تۆلەپ تۇرغاندىن تاشقىرى، كۆتۈلمىگەن بالايىئاپەتلەرگە ئۇچراپ تۇردى. جاڭ شىيەنجۇڭ مەجبۇرىدە تېخىمۇ غەلىتە ئادەم ئىدى، ئۇ باج - سېلىق تۆلىمىگەنلەرنىمۇ ئۆلتۈردى، قارشى تۇرغانلارنىمۇ ئۆلتۈردى، تەسلىم بولغانلارنىمۇ ئۆلتۈردى، تۆلەگەنلەرنىمۇ ئۆلتۈردى، دېمەك، قۇللۇق قانۇن - قائىدىلىرىنى تارمار قىلدى. ئەنە شۇ چاغدا پۇقرالار قۇللۇق قانۇن - قائىدىلىرىدىن بىرئاز نەزەردە تۇتىدىغان باشقا بىر ئىگە چىقىپ، مەيلى كونىسى بولسۇن، مەيلى يېڭىدىن ئېلان قىلسۇن، ھەرھالدا بىرەر قانۇن - قائىدىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، بىزنى قۇللۇق يولىغا سالسىكەن، دەپ ئۈمىد قىلدى.

«زالىملارنى يوقاتمىغۇچە سەنمۇ، مەنمۇ تۇغەيمىز!» دېگەن گەپ جان ئاچچىقىدا ئېيتىلغان گەپ. ئەمەلىيەتتە شۇنداق پىداكارلار كۆپ بولمىدى. ئەكسىچە، زالىملارنىڭ زۇلمى، پاراكەندىچىلىكى چېكىگە يەتكەندىن كېيىن، بىرئاز كۈچ - قۇدرىتى بار ياكى بىرئاز چېچەن ۋە ياكى بىرئاز ھىيلىگەر ۋە ياكى يات مىللەتتىن بولغان بىرەر ئادەم ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئەلنى بىرئاز تەرتىپلىك ھالدا تىنچىتقان. ئالۋان - ياساق تۆلەش، باش ئۇرۇپ تەزىم قىلىش، سەلتەنەتكە مەدھىيە ئوقۇش قائىدىلىرىنى بەلگىلەپ بەرگەن؛ شۇ قانۇن - قائىدىلىرىنى ھازىرقىدەك دائىم ئۆزگەرتىپ يۈرمىگەن. شۇنىڭ بىلەن «ئەل شادلىققا چۆمدى» بولغان؛ تۇراقلىق ئىبارە بويىچە ئېيتساق، «جاھان تىنچىدى» بولغان.

سۆلەتۇازلىقنى ياخشى كۆرىدىغان ئالىملار قانداق ھەشەمەت قىلسا قىلىۋەرسۇن، تارىخ تۇزگەندە «خەنزۇلارنىڭ ئايرىدە بولغان دەۋرى»، «خەنزۇلارنىڭ گۈللەپ - ياشنىغان دەۋرى»، «خەنزۇلارنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرى» دېگەندەك چىرايلىق ماۋزۇلارنى قويۇۋەرسۇن، ئۇلارنىڭ ياخشى نېيىتىگە تەشەككۇر، ئەلۋەتتە؛

لېكىن سۆزنى تولىمۇ ئەگىتىۋەتكەن، ئۇنىڭدىنمۇ ئوچۇق - ئاشكارا ئىبارە مانا مۇنداق:

(1) قۇل بولىمەن دەپ بولالمىغان دەۋر؛

(2) قۇل بولۇپ ۋاقتىنچە كۆڭۈل تىنغان دەۋر.

بۇنداق دەۋر قىلىش «پېشۋا رايىش ئۆلىما»لارنىڭ «بىر ئامانلىق، بىر مالىمانلىق بولۇپ تۇرىدۇ» دېگەنلىرىنىڭ دەل ئۆزى؛ مالىمان پەيدا قىلىدىغان كىشىلەرنى كېيىنكى كۈنلەردىكى «پۇقرا»لار «خوجايىن»لىرىغا يول راسلاپ بەرگەن دەپ قارىغان. «يول راسلاپ، پادىشاھنى كۈتۈۋېلىش» دېگەن ماقال ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

ھازىرقى دەۋر ئەنە شۇ دەۋرلەرنىڭ قايسىسى ئىكەنلىكىنى مەن ئۆزۈمۇ بىلمەيمەن. لېكىن، مىللىي تەۋەررۈكشۇناسلارنىڭ مىللىي تەۋەررۈكلىرىگە چوقۇنۇۋاتقانلىقىغا، ئەدىبلەرنىڭ ئەزەلدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەدەنىيەتنى مەدھىيىلەۋاتقانلىقىغا، تەرەققىياتچىلەرنىڭ كونىلىقنى تىرىلدۈرۈشكە جان كۆيدۈرۈۋاتقانلىقىغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھازىرقى ھالەتتىن نارازى ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، بىز ھازىر قايسى يولغا قاراپ كېتىۋاتىمىز؟ چۈشىنىپ بولمايدىغان ئۇرۇش يۈز بېرىپ قالغاندا، پۇقرانىڭ بايراقلىرى كونىسىسىگە كۆچۈپ كىرىۋالىدۇ. تۆل خوتۇن - يېتىم ئوغۇللار چېركاۋ - ئىبادەتخانىلارغا قېچىپ كىرىۋالىدۇ، چۈنكى ئۇ يەرلەر خېلى «خاتىرجەم» رەك بولۇپ، ۋاقتىنچە قۇل بولۇپ تۇرۇشقا يارايدۇ. گەپنىڭ قىسقىسى، كونىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغانلار، ئاپەتتىن قاچىدىغانلار، دىتى - پەمى يوق نادانلار بۇنىڭدىن 300 يىل بۇرۇنقى تىنچ - پاراۋان زامانغا، يەنى «قۇل بولۇپ ۋاقتىنچە كۆڭۈل تىنغان دەۋر» گە زوقلانغان.

لېكىن، بىزمۇ قەدىمكى ئادەملەرگە ئوخشاش، «قەدىمدىن

بار» بولغان دەۋردىن مەڭگۈ مەمنۇن بولۇپ كېتىۋېرەمدۇق؟ قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرگۈچىلەرگە ئوخشاش، ھازىرقىدىن مەمنۇن بولالمىغان چېغىمىزدا بۇنىڭدىن 300 يىل ئىلگىرىكى تىنچ - پاراۋان دەۋرگە تەلپۈنەمدۇق؟

ئەلۋەتتە، ھازىرقىدىنمۇ مەمنۇن بولمايمىز، لېكىن ئارقىمىزغا تەلپۈنمەيمىز، چۈنكى ئالدىمىزدا يول بار. بىراق، جۈڭگو تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان شۇنداق ئۇچىنچى خىل دەۋرنى يارىتىش — ياشلارنىڭ ۋەزىپىسى!

2

لېكىن، جۈڭگونىڭ كونا مەدەنىيىتىنى مەدھىيىلەيدىغانلار كۆپىيىپ كېتىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چەت ئەللىكلەرمۇ شۇنداق قىلىۋاتىدۇ. مەن دائىم مۇنداق ئويلايمەن: جۈڭگوغا كەلگەن ئىمىلەر ئەگەر جۈڭگودىن سەسكەنسە، يىرگەنسە، ئۇلارغا چىن كۆڭلۈمدىن تەشەككۇر ئېيتاتتىم، چۈنكى شۇنداق كىشىلەرنىڭ جۈڭگو خەلقىنىڭ گۈشىنى كاۋاپ قىلىپ يېيىشى ناتايىن!

خېجيەن‌يۈپۇ[302] ئەپەندى «بېيجىڭنىڭ جەلپ قىلىش خۇسۇسىيىتى» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدە، ئاق تەنلىك بىر ئادەمنىڭ جۈڭگوغا كەلمەكچى بولغانلىقىنى، جۈڭگودا بىر يىل تۇرمەن دېگەن قارارغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بەش يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ يەنىلا بېيجىڭدىن كەتمىگەنلىكىنى، قايتىپ كەتكۈسى كەلمىگەنلىكىنى يازغان. بىر كۈنى ئۇلار كەچكى تاماقتا بىللە بولۇپ قاپتۇ.

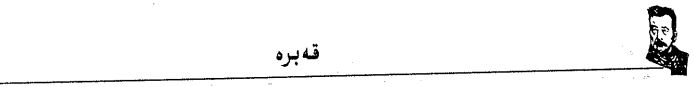
«گۇللۇك يۇمىلاق شىرە ئالدىدا ئولتۇرغاندۇق، ئاجايىپ غەلىتە ئېسىل تاماقلار كەينى - كەينىدىن ئالدىمىزغا قويۇلدى؛ پارىڭمىز قەدىمكى يادنامىلەردىن، سىزما رەسىملەردىن، سىيا-

سەتتىن باشلىنىپ كەتتى. چىنچە ئاباژورلار ئېسىلغان ئېلېكتر چىراغلىرى قەدىمكى يادنامە — تەۋەررۈك بۇيۇملار تىزىلغان ھوجرا نۇر چېچىپ تۇراتتى، proletaiat— پرولېتارىيات دېگەن گەپ. لەر بۇ ھوجرىدا گويا قەيەرلەردىدۇر گۇركىرەپ چىقىۋاتقان بورانغا ئوخشايتتى.

مەن چىن خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغا مەپتۇن بولۇپ ئولتۇرۇپ، چەت ئەللىكلەرنى جەلپ قىلىش خۇسۇسىيىتى بولغان ھېلىقى نەرسىلەر ئۇستىدە خىيال سۈرۈپ قالدىم. موڭغۇللارمۇ چىنىنى بويسۇندۇرغانۇ، خەنزۇ خەلقىنىڭ تۇرمۇش گۈزەللىكىگە بويسۇنغان؛ مانجۇلارمۇ چىنىنى بويسۇندۇرغانۇ، خەنزۇ خەلقىنىڭ تۇرمۇش گۈزەللىكىگە بويسۇنغان؛ ياۋروپالىقلارمۇ شۇنداق، ئۇلار ئاغزىدا Democracy— دېموكراتىيە دېسىمۇ، لېكىن چىن خەلقىنىڭ 6000 يىل مابەينىدە بارلىققا كەلتۈرگەن تۇرمۇش گۈزەللىكىگە جەلپ بولۇپ كەتكەن، بېيجىڭدا تۇرۇپ كەتكەندىن كېيىنمۇ بۇ يەردىكى تۇرمۇشنىڭ لەززىتىنى ئۇنتۇيالمىغان. قارا بوران چىققاندا كۆتۈرۈلگەن ئاسمان ـ پەلەك چاڭ ـ توزانلارمۇ، قومانداناڭلارنىڭ ھەر ئۈچ ئايدا بىر قېتىم باشلايدىغان ئۇرۇشلىرىمۇ چىن تۇرمۇشىنىڭ ئەنە شۇ جەلپ قىلىش خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىۋېتەلمىگەن.»

ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىنى ئىنكار قىلىۋېتىشكە ھازىرچە ئىقتىدارسىزمەن. بىزنىڭ بۇرۇنقى پەيغەمبەر، دانىشمەنلىرىمىز بىزگە قەدىمكىنى قوغداپ، كونىلىقنى ساقلاش توغرىسىدىكى ئىبرەتلىك سۆزلەرنى ھەدىيە قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىستېلاچىلار شەنگە پەرزەنتلىرىمىزنى، مال ـ دۇنيالىرىمىزنى نېمەت قىلىپ بېرىدىغان چوڭ زىيانەتنىمۇ ھازىرلاپ قويغان. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەمگەكچانلىقىمۇ، كۆپ باللىقلىقىمۇ زىيانەت ماتېرىيالى بولۇپ قالغان، بىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىرىمىز ھەتتا تا ھازىرغىچە شۇنىڭ بىلەن

لەن پەخىرلەنمەكتە. پەرەڭلەر جۇڭگوغا يېڭى كەلگەندە يات بەدەۋىلەر دەپ ئاتالغان، ئۇلارغا ھومىيىپ قارالغان بولسا، مانا ئەمدى ۋاقتانۇاق كېلىپ، ئۆز ۋاقتىدا شىمالىي ۋېي، جىن، يۈەن، چىڭ سۇلالىسى خانلىرىغا بېغىشلىغان زىياپەتلىرىمىزنى ئۇلارغا (پەرەڭلەر) بېغىشلاشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ. ئۇلار بىر يەرگە بارماقچى بولسا ماشىنا تەييار، يول ئۇستىدە مۇھاپىزەتچىسى بار؛ يولنى سۈپۈرۈۋاتقان ۋاقتىغا توغرا كېلىپ قالسىمۇ دەخلىسىز كېتىۋېرىش ئەركىنلىكى بار؛ مۇبادا بىۋاك ـ تالاڭغا ئۇچراپ قالسا، كەم ـ كۈتىسىز تۆلىتىۋالالايدۇ؛ سۇن مياۋ[303] ئۇلارنى بۇلاپ كېتىپ ۋوگزالدا تۇرغۇزۇپ قويغان چاغدىمۇ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئۇلارغا ئوق چىقىرالمىغانغۇ! ئۇلارنىڭ ئېسىل ئۆيلەردە كاتتا زىياپەت بىلەن مەززە قىلىپ ئولتۇرغانلىقىنى دېمەمسىز تېخى! ئۇلارنىڭ كاتتا زىياپەت بىلەن مەززە قىلىپ ئولتۇرغان ۋاقتى، تەبىئىيكى، جۇڭگونىڭ ئەسلىي مەدەنىيىتىنى مەدھىيىلىگەن ۋاقتى. لېكىن، بىزنىڭ بەزى غاپىل ۋەتەنپەرۋەرلىرىمىز، مانا ئەمدى ئۇلار جۇڭگوغا ئاسسىملىياتسىيە بولىدىغان بولدى دەپ، خۇشال بولغان بولۇشى مۇمكىن. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز قىز ـ چوكانلارنى ئامانلىق قورغىنى قىلىۋالغانىكەن ۋە بۇ ئۇسۇلنى ئۆزلىرىنى بەزلەيدىغان چىرايلىق نام بىلەن «قۇدىلىشىش» دەپ تەرىپلىگەنىكەن؛ ھازىرقى ئادەملىرىمىزمۇ قىز ـ چوكانلارنى، پۇل ـ مالنى قوللۇق سۈپىسى قىلىۋاتىدۇ ۋە بۇ ئۇسۇلنى چىرايلىق نام بىلەن «ئاسسىملىياتسىيە قىلىش» دەپ تەرىپلەۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەگەر چەت ئەللىكلەردىن بىراۋلار زىياپەتكە داخىل بولۇش سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن ھازىرقى ۋاقتتا جۇڭگونىڭ ھازىرقى ھالىتىنى بىزنىڭ ئورنىمىزدا قارىغايدىغان بولسا، ئەنە شۇنى ھەقىقىي ئىنساپى بار، تەھسىن ـ ئاپىرىن ئېيتىشقا مۇناسىپ ئادەم ئىكەن، دەيمەن!

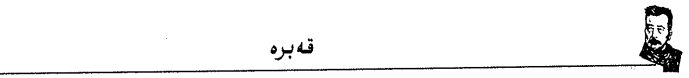
لېكسن، ئېسىلزادىلەر — تېگى پەسلەر، ئۇلۇغلار — ئۇششاقلار، تۆردىكىلەر — پەگاھدىكىلەر دەپ ئۆزىمىز ئاللىقاچان ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانمىز. باشقىلارغا خورلىنىدىغانمۇ ئۆزىمىز، باشقىلارنى خورلايدىغانمۇ ئۆزىمىز؛ باشقىلارغا يەم بولىدىغانمۇ ئۆزىمىز، باشقىلارنى يەم قىلىدىغانمۇ ئۆزىمىز. دەرىجىمۇدەرىجە نۇقتىلىنىپ، قىمىر قىلالماس ۋە قىمىر قىلغۇمىزمۇ كەلمەس بولۇپ كەتكەنمىز. چۈنكى، قىمىر قىلىدىغان بولساق، گەرچە پايدىسى تەگسىمۇ، لېكىن زىياندىن خالىي بولالمايمىز. ئەمدى قەدىمكىلەرنىڭ ئېسىل چارە ۋە ياخشى نىيەتلىرىگە قاراپ باقايلى —

«ئاسمان ئارا ئون قۇياش بار، بەندىلەر ئارا ئون تەبىقە. تۆۋەندىكىلەر يۇقىرىدىكىلەرنىڭ خىزمىتىنى قىلۇر، يۇقىرىدىكىلەر بىر تەڭرىگە سېغىنۇر. دېمەك، پادىشاھ ئەمىرنى خىزمەتكە سالۇر، ئەمىر تۆرىنى خىزمەتكە سالۇر، تۆرە مىرزىنى خىزمەتكە سالۇر، مىرزا مىراقۇلنى خىزمەتكە سالۇر، مىراقۇل مۇلازىمنى خىزمەتكە سالۇر، مۇلازىم دورغىنى خىزمەتكە سالۇر، دورغا غۇلامنى خىزمەتكا سالۇر، غۇلام چاكارنى خىزمەتكە سالۇر، چاكار خاكسارنى خىزمەتكە سالۇر» («زوچىيۇمىنىڭ يىلنامىسى، جاۋگۇڭنىڭ 7 - يىلى). لېكىن، «خاكسار» نىڭ خىزمەتكارى بولمىسا ھالى تولمۇ قىيىن بولمامدۇ؟ بۇنىڭدىن ئەندىشە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. ئۆزىدىنمۇ پەس تۇرىدىغان خوتۇنى، ئۆزىدىنمۇ ئاجىز بالىسى بار. ئۇنىڭ ئۇستىگە بالىسىنىڭمۇ ئىستىقبالى بار، ئۇ كەلگۈسىدە چوڭ بولۇپ «خاكسار» لىق دەرىجىسىگە يەتكەندە ئۆزىدىنمۇ پەس، ئۆزىدىنمۇ ئاجىز خوتۇن - بالىلىق بولۇپ، ئۆز خىزمىتىگە سالىدۇ. ئەھۋال ئەنە شۇنداق دەۋر قىلىپ كېتىۋېرىدۇ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە يارىشا نېسىۋىسى بولىدۇ، كىمنى

كى بۇنىڭغا مۇخالىپ كېلىدىغان گەپ - سۆز قىلىدىكەن، ئۇ شۇكۇر - قانائەتسىز دېگەن بەتنامغا قالىدۇ!

بۇلار بۇرۇنقى ئىش بولسىمۇ، جاۋگۇڭنىڭ 7 - يىلىدىن ھازىرغىچە تولىمۇ ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما «كوندىلىقنى تىرىلدۇرگۈچى» لەر قايغۇغا چۈشۈپ كەتمىسۇن. تىنچ - پاراۋانلىق يوق ئەمەس؛ دائىم ئۇرۇش بالاسى بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ؛ سۇ ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ؛ لېكىن بۇ ئاھ - زارغا قۇلاق سالىدىغان ئادەم چىقتىمۇ؟ ئۇرغان ئۇرغانىنىڭ، سوققان سوققانىنىڭ بولۇۋاتسا، گەپ - سۆز قىلىدىغان ئەزىمەت چىقتىمۇ؟ ئۆز خەلقىگە زالىملىق قىلىش، چەت ئەللىكلەرگە قول باغلاپ تۇرۇش — بۇ، ئەزەلدىن قالغان ئۇدۇم ئەمەسمۇ؟ جۇڭگونىڭ ئەسلىي مەنىۋى مەدەنىيىتى، ئەمەلىيەتتە، «جۇمھۇرىيەت» دېگەن سۆز بىلەن كۆمۈلۈپ قالمىغاندى، مانجۇلار تەختتىن چۈشۈشتىن كېيىنلا ئىلگىرىكىدىن سەل - پەل پەرقلىق بولۇپ قالغان.

شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ھازىرمۇ ھەر خىل زىيانپەتلەرنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈۋاتىمىز: پەش گۆش قورۇمىسى، توخۇ شورپىلىرى بار؛ مىللىي تاماق بار، ياۋروپاچە تاماقمۇ بار. لېكىن، كەپە ئىچىدە، ساتما ئۆيلەردە ئۇماچمۇ بار، يول بويلىرىدا تۆكۈپ تاشلانغان قالدى - قاتتى تاماقلارمۇ بار، تالا - تۈزدە ئاچلىقتىن ئۆلگەنلەرمۇ بار. پەش گۆش قورۇمىلىرىنى يەپ، ياغ چايناپ، پۇلىنى تۆلىمەيدىغان دۆلەتمەنلەر بار؛ ئاچلىقتىن يېرىم جان بولۇپ قالغان، جىڭى سەككىز تېيىن دەپ پەي قىستۇرۇلغان بالىلار[304] مۇ بار («ھازىرقى زامان ئەنزارى» نىڭ 21 - سانىغا قارالسۇن). جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتى دېگەن نېمە ئەمەلىيەتتە دۆلەتمەنلەر ئۈچۈن ئادەم گۆشىدىن تەييارلانغان زىيانپەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس، جۇڭ-

گو بولسا، ئەمەلىيەتتە ئەنە شۇ ئادەم گۆشىدىن زىياپەت تەييارلايدى-
غان ئاشخانا دېگەندىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ ئەھۋالنى بىلمەي
مەدھىيە ئوقۇغانلارنى كەچۈرۈشكە بولىدۇ، بىلىپ تۇرۇپ مەدھىيە
ئوقۇغانلارنى بولسا مەڭگۈ قارغاش كېرەك!

چەت ئەللىكلەرنىڭ بىلمەستىن مەدھىيىلەپ قويغانلىرىنى ئە-
پۇ قىلىشقا بولىدۇ؛ كاتتا ئورۇنغا چىقىۋېلىپ راھەت كۆرگەنلىك-
تىن كۆڭلى قارىلىق قىلىپ مەدھىيىلەنگەنلەرنىمۇ ئەپۇ قىلىشقا
بولىدۇ. لېكىن، ئۇلاردىن باشقا يەنە ئىككى خىل ئادەم بار،
ئۇلارنىڭ بىرى، جۇڭگو ئادەملىرى نەسلى پەس خەلق، ئەسلى
نەسلى بويىچە ياشاشقىلا مۇناسىپ دەپ قاراپ، جۇڭگونىڭ كونا
نەرسىلىرىنى غەرەزلىك مەدھىيىلەيدۇ. يەنە بىرى، ئۆزلىرىنىڭ
سەيلە - سايا‌ھەت ھەۋىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، دۇنيادىكى خەلق-
لەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاش بولماسلىقىنى ئارزۇ قىلىدۇ،
جۇڭگوغا كېلىپ ئۆزۈن ئۆرۈمە چاچنى، ياپونىيىگە بېرىپ ياغاچ
كەشنى، كورىيىگە بېرىپ بورا قالپاقنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ؛
كىيىنىشى - ياسىنىشى ئوخشاش بولۇپ قالسا پەيزى قالماي-
دۇ - دە! شۇڭا ئۇلار ئاسىيانىڭ ياۋروپالىشىشىغا قارشى تۇرىدۇ،
ئۇنىڭدىن نەپرەتلىنىدۇ. رۇسىيىنىڭ[305] شىخۇ كۆلى بويىدا ركە-
شىچىنىڭ كۆلۈمسىرەپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، شۇنىڭ بىلەن
جۇڭگو ئادەملىرىنى مەدھىيىلىگەنلىكىگە كەلسەم، ئۇنىڭدا باشقا
غەرەز بولۇشى ئېھتىمال. بىراق، ركشچى ركشىدا ئولتۇرغان
ئادەمگە كۆلۈمسىرىمەي مۇئامىلە قىلالايدىغان بولسا، جۇڭگومۇ
ھازىرقىدەك تۇرۇۋەرمىگەن بولاتتى.

بۇ مەدەنىيەت چەت ئەللىكلەرنى مەپتۇن قىلىش بىلەنلا قال-
ماستىن، جۇڭگو ئادەملىرىنىڭ ئۆزىنىمۇ مەپتۇن قىلىپ ھەتتا
كۆلۈمسىرىتىپ كەلمەكتە. چۈنكى، قەدىمدىن تارتىپ ئۇدۇم بو-
لۇپ كېلىۋاتقان، ھازىرمۇ مەۋجۇت تۇرغان پەرقلەر كىشىلەرنى

بىر - بىرىدىن ئايرىپ، بىر - بىرىنىڭ دەردىگە يەتمەيدىغان قىلىپ
قويماقتا؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەربىر ئادەم باشقىلارنى قۇل قىلىپ
ئىشلىتىش، باشقىلارنىڭ گۆشىنى يەۋېتىش ئارزۇسىدا بولغاچقا،
ئۆزىنىڭمۇ كېيىنكى كۈنلەردە قۇل بولۇپ قالىدىغانلىقىنى، يېيى-
لىپ كېتىدىغانلىقىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغان. دېمەك، ئادەم
گۆشى زىياپىتى، مەيلى چوڭ ياكى كىچىك بولسۇن، مەدەنىيەت
بارلىققا كەلگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە سان - ساناقسىز ھالدا
مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە، ئادەملەر ئەنە شۇ سورۇنلاردا باشقىلار-
نىڭ گۆشىنى يېمەكتە، باشقىلارغا يەم بولماقتا؛ خوتۇن - قىزلار،
كىچىك بالىلار بۇياقتا تۇرسۇن، غۇربەتچىلىكتە قالغان ئاجىزلار-
نىڭ داد - پەريادلىرىنى خۇنخورلارنىڭ تەلۈلەرچە قاقاقلاپ كۈ-
لۈشلىرى بىسىپ چۈشمەكتە.

ئەنە شۇنداق ئادەم گۆشى زىياپىتى ھازىرمۇ بار، بىرمۇنچە
ئادەملەر ئۇنى يەنىمۇ داۋاملاشتۇرۇش كويىدا يۈرمەكتە. شۇنداق
خۇنخورلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاش، شۇنداق زىياپەت سورۇنلىرىنى
چۈۋۈپ تاشلاش — ھازىرقى ياشلارنىڭ بۇرچى!

1925 - يىل 4 - ئاينىڭ 29 - كۈنى

پارچە ئەسلىمىلەر[306]

1

بەزىلەر، بايرونىنىڭ[307] شېئىرلىرىنى كۆپىنچە ياشلار قىزغىن ئوقۇيدۇ، دېيىشىدۇ؛ مېنىڭچە، بۇ گەپتە خېلى ھەقىقەت بار. ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، بىر ژاقىتلاردا ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغاندا، كۆڭلۈمنىڭ قانچىلىك كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنلىكى ھېلىمۇ ئېسىمدە. بولۇپمۇ ئۇنىڭ بېشىغا گۈللۈك ياغلىق چىگىپ، گېرتسىيىنىڭ مۇستەقىللىقىغا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن ماڭغان ژاڭ-تىدىكى رەسمىنى[308] كۆرگىنىمدە ئالاھىدە جانلىنىپ كەتكەندەك. بۇ رەسىم بۇلتۇر «ھېكايىلەر ژۇرنىلى»[309] ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگەن. مەن ئىنگلىزچە ئوقۇمىغانلىقىم ئۈچۈن ئۇ شېئىرلارنىڭ تەرجىمىسىنىلا كۆرۈشكە مۇڭدىشىپ بولالمىدىم. يېقىنقى كۈنلەردىكى گەپ - سۆزلەردىن قارىغاندا، تەرجىمىسى گەرچە خېلى يامان ئەمەس بولسىمۇ، ھېچنېمىگە ئەرزىمەسمىش. ئەمما، ئۆز ژاقىتىدا ھەممىزنىڭ نەزىرى ھازىرقىدەك ئۈستۈن ئەمەس ئىدى، شۇڭا تەرجىمىسىنى كۆرۈپ چىققىنىمدا، ياخشى تەرجىمە قىلىنىپ-تۇ دەپ ئويلىغانىدىم. بەلكى بۇ مېنىڭ ئەسلىي يېزىقنى ئوقۇمىغانلىقىم ئۈچۈن سېسىق ئەمەننى ئەتىرگۈل ئىكەن دەپ قارىغانلىقىم بولسا كېرەك. «يېڭى رىم رىۋايەتلىرى»[310] دىكى تەرجىمىسىمۇ بىر مەزگىل ئېقىپ يۈردى. ئۇنىڭدا sappho دېگەن سۆزنىڭ «ساجى فۇ» دەپ تەرجىمە قىلىنغانلىقى ياپونچە تەرجىمىسىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

سۇ مەنشۇ[311] ئەپەندىمۇ بىرنەچچە كۆپلېتنى تەرجىمە قىلغا-

نىكەن. ئۇ ژاقىتلاردا ئۇ تېخى «سازچىغا سالام» دېگەن شېئىرنىنى يازمىغان بولغاچقا، بايرون بىلەن ئاز - تولا ئالاقىسى يوق ئەمەس. بىراق، شېئىرنى بەكمۇ قەدىمىي شەكىلدە تەرجىمە قىلغان، بۇ ئېھتىمال جاڭ تەييەن ئەپەندىنىڭ قەلىمى تەگكەنلىكتىن بولسا كېرەك، شۇڭا ھەقىقەتەن قەدىمىي شېئىرلارغا ئوخشاپ چىققان، ئەمما كەڭ تارقالماي قالغان. كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئالتۇن ھەل بىلەن ئىمزا قويۇلغان يېشىل تاشلىق «ئەدەبىيات جەھەتتىكى مۇناسىۋەت» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزگەن. ھازىرقى كۈندە مۇشۇ كىتابمۇ كۆزگە چېلىقماس بولۇپ كەتتى.

ئەمەلىيەتتە، شۇ ژاقىتلاردا بايرونىنىڭ جۇڭگولۇقلارغا تونۇلۇشىدا باشقا سەۋەبلەرمۇ بار، يەنى ئۇنىڭ گرېتسىيىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىگە يارەمدە بولغانلىقى سەۋەب بولغان. ئۇ ژاقىتلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بولۇپ، بىر قىسىم جۇڭگو ياشلىرىنىڭ قەلبىدە ئىنقىلابىي پىكىرلەر ئەۋج ئالغانىدى. ئىشقىلىپ، ئۆچ ئېلىش ۋە قارشىلىق بىلدۈرۈش كەيپىدە ساداالار ئاسانلا تەسىر قىلاتتى. ئۇ ژاقىتلاردا مەن بىلمىدىغان كىشىلەردىن يەنە پولشالىق ئىنتىقامچى شائىر Adam Mikiewicz، ۋېنگرىيىلىك ۋەتەنپەرۋەر شائىر Petofi Sandor[312]، ئىسپانىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن فىلىپپىنلىق ئەدىب، رىزال[313] - ئۇنىڭ بوۋىسى جۇڭگولۇق، جۇڭگوداممۇ ئۇنىڭ «ئەجەل» شېئىرى تەرجىمە قىلىنغان — قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. Hauptmann[314]، Sudermann، Ibsen قاتارلىق كىشىلەر ناھايىتى مەشھۇر بولسىمۇ، بىز ئانچىۋالا قىزىقمايتتۇق. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بار ئىدى، ئۇلار پۈتۈنلەي مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن ساقىندى ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى، مانجۇلارنىڭ ۋەھشىي زوراۋانلىقلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلەرنى توپلاپ، دۇڭجىڭ ياكى باشقا جايلاردىكى كۈتۈپخانىلار-

غا كىرىۋېلىپ كۆچۈرۈپ چىقاتتى، باساتتى. ئاندىن جۇڭگوغا كىر-گۈزەتتى، ئۇلارنىڭ ئۇنتۇلغان كونا دەرىلىرىنى ئەسلەپ، ئىنقىلاب-قا ياردەم بېرىشنى ئۈمىد قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن «ياڭجۇدىكى 10 كۈن»[315]، «جيادىڭ يىلىدىكى قىرغىنچىلىق»[316]، «جۇ شۇنشۇي ئەسەرلىرى»[317]، «جاڭ ساڭشۇي ئەسەرلىرى»[318] قا-تارلىق كىتابلار كۆچۈرۈپ بېسىلدى، بۇنىڭدىن باشقا «خۇاڭ شياۋ-ياڭنىڭ تىرىلىشى»[319] ۋە باشقا پارچە ئەسەرلەرنىڭ توپلىمىمۇ بار ئىدى، مەن ھازىر ئۇلارنى بىر - بىرلەپ ساناپ بېرەلمەيمەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۆزلىرىنى باتۇر دەپ ئاتىشىۋالغان «مانجۇلارنى قوغلىغۇچى»، «مانجۇلارنىڭ ئەدىپىنى بەرگۈچى» دېيىلىدىغان بىر قىسىم كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇنداق چىرايلىق ناملار ئەملىيەتتە-كى ئىنقىلاب بىلەن ئانچە ئالاقىسى بولمىسىمۇ، لېكىن شۇ ۋاقىت-تىكى يورۇقلۇققا تەلپۈنۈشىنىڭ قانچىلىك ئەۋجىگە چىققانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قەھرىمانلارچە ناملارلا ئەمەس، قايغۇ - ئەلەم بىلەن تولغان شېئىرلارمۇ پەقەتكىنە قەغەز يۈزىدىكى نەرسىلەر بولۇپ، كىيىنكى مەزگىلدىكى ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىسا كېرەك. بەلگىلىك تەسىرى بار دېيىلسە، باشقا بىر پاتمان گەپلەر «ئىنقىلاب پېشكىسى زو رۇڭ» يازغان «ئىنقىلاب قوشۇنى»[320] دېگەن شېئىرىنىڭ ئالدىدا ھېچنېمىگە يارىماس، ئېھتىمالىم.

2

ئىنقىلاب باشلانغاندىن كىيىن بولسا، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۆچ ئېلىش ئىدىيىسى ئاجىزلاپ كەتتى. مېنىڭچە، بۇنىڭغا ئاسا-سەن كۆپچىلىكنىڭ مۇڭەپپەقىيەتكە كۆزى يەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە خەنزۇلارنىڭ يۈزىنى يورۇق قىلىش ئۈچۈن «مەدەنىيە-

لىك» دوراسى ئىچىۋالغانلىقى سەۋەب بولسا كېرەك، شۇڭا دەھ-شەتلىك ئۆچ ئالمايدىغان بولۇپ قالغان. لېكىن، ئۇ ۋاقىتلاردىكى مەدەنىيەلىك مىللىي مەدەنىيەلىك ئەمەس، ئەجنەبىيەلەرچە مەدەنىيە-لىك ئىدى. ئاتالمىش جۇمھۇرىيەت دېگەنلىرىمۇ جۇ - جاۋ جۇمھۇ-رىيىتى[321] شەكلىدىكى جۇمھۇرىيەت بولماستىن، بەلكى ئامېرىكا ۋە فرانسىيىچە جۇمھۇرىيەت ئىدى. ئىنقىلابچىلارمۇ ئۆز مىللىتە-نىڭ شان - شەرىپىنى ئاشۇرۇشنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك، شۇڭا ئەسكەرلىرىمۇ بۇلاڭ - تالاڭ بىلەن شۇغۇللانمىغان. نەنجىڭ-دىكى باندىت ئەسكەرلەر ئانچە - مۇنچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندا، خۇاڭ شىن[322] ئەپەندى قاتتىق غەزەپلىنىپ نۇرغۇن ئەسكەرنى ئېتىۋەتكەن؛ كېيىن، باندىت ئەسكەرلەرنىڭ ئېتىشتىن قورقماي، كاللىسىنى كېسىۋېلىپ ئېسىپ قويۇشتىن قورقىدىغانلىقىنى بىل-گەندىن كېيىن، جەسەتنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ ئارغامچا بىلەن دەرەخكە ئېسىپ قويغان. مەن ئىشلەيدىغان ئىدارىنىڭ قاراۋۇلى مەن سىرتقا چىقىدىغان چاغدا مىلتىقلىق سالام بەرگەندىن كېيىن، دېرىزىدىن ئۆيگە چۈشۈپ كىيىملىرىمنى ئالغانلىقىنى ھېسابقا ئال-مىغاندا، باشقا ھادىسە يۈز بەرمىگەن. يۈز بەرگەن تەقدىردىمۇ خېلىلا سىلىق بولغان.

نەنجىڭ بولسا ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بول-غاچقا مەدەنىيىلىكىگە قىل سىغمايدۇ. ئەمما، بۇرۇن مانجۇلار ئول-تۇرغان جايغا بېرىپ قارىسام، پۈتۈنلەي ئەسكى خارابلىككە ئايـ-لىنىپ كېتىپتۇ. پەقەتلا فاڭ شياۋرۇنىڭ قەبـرى تـامغان تاش شىپاڭلا[323] ساق قاپتۇ. ئۇ يەر ئەسلىدە مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردـ-سى ئىكەن، مەن ئوقۇغۇچى ۋاقىتلىرىمدا ئۇنىڭ ئالدىدىن ئاتلىق ئۆتكەنىدىم. ئۇ ۋاقىتىدا بىرنەچچە بەڭۈاش بالىلار ئاغزىنى بۇزۇپ تىللاۋاتقان ۋە تاش ئېتىۋاتقانىكەن، ئۇلارنىڭ مەقسىتى: سەنلەر بۇ يەرگە كېلىشكە يارىمايسەن، دېمەكچىكەن. بۇنداق ئەھۋال ئىلـ-

گىرىدىن تارتىپ بولۇپ كەلگەنمىش. ھازىر بولسا ئەھۋال پۈتۈنلەي باشقىچە، ئولتۇراق ئاھالە يوق دېيەرلىك؛ ئاندا ـ ساندا بىرنەچچە ئەسكى ئۆيلەر ئۇچرىغاندىمۇ ئىشىك ـ دېرىزىلىرى يوق ئىدى؛ ئىشكىلىرى بارلىرىنىڭ بولسا ئەسكى قەلەيلەردىن ياسالغان، چىش كولىغۇدەك ياغاچتىن ئەسىر قالمىغان.

ئۇنداقتا، شەھەرنى قولغا ئالغاندا، خەنزۇلار ئۆچ ئېلىش ۋاستىلىرىنى تولۇق ئىشقا سالغانمۇ؟ ياق، ئۇنداق ئەمەس، ئەھـ ۋالدىن خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇرۇش مەزگىلىدە شەھەرنىڭ ئانچە ـ مۇنچە زىيانغا ئۇچرىشى تۇرغان گەپ، ئىنقىلابـ بىي قوشۇن شەھەرگە كىرىش بىلەنلا، تۇغلۇقلار[324] قوشۇنىدىكى بەزى كىشىلەر قەدىمىي رەسمىيەتلىرى بويىچە شېھىت بولىمىز دەپ، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن مىڭ سۇلالىسىنىڭ خارابلاشـ قان ئوردىسىدا پارتلىتىش دورىسىنى پارتلاتقان، دەل شۇ پەيتتە يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئاتلىق ئەسكەرلەردىن بىرنەچچىسى ئۇـ لار بىلەن بىللە ئۆلگەن. ئىنقىلابىي قوشۇن ئۆز كۆڭلىدە، مىنا كۆمۈپ قارشىلىق كۆرسىتىپتۇ دەپ ئويلاپ، ئوردا ئۆيلىرىگە ئوت قويغان، ئەمما كۆيمەي قالغان ئۆيلەرمۇ خېلى كۆپ ئىكەن. كېيىن ئۇلار ئۆزلىرى تۇتۇش قىلىپ، ئۆينىڭ ياغاچ ـ تاشلىرىنى چۈۋۈپ ئېلىپ ساتقان. ئاۋۇال ئۆزلىرىنىڭكىنى چۈۋۈغان، ئۆيلەر چۈۋۈـ لۈپ چىش كولىغۇدەك ياغىچى قالمىغاندىلا تاشلاپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىزگە بىر پارچە خارابلىك قالغان — بۇلار مېنىڭ ئاڭلىغانـ لىرىم، راست بولۇشى ناتايىن.

مۇشۇنداق مەنزىرىنى كۆرگىنىڭىزدە، «ياڭجۇدىكى 10 كۈن» پېشانەڭدە ئېسىقلىق تۇرسىمۇ، ھېچقانچە غەزەپلەنمەسسىز؟! مېـ نىڭچە، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەنزۇلار بىلەن مانجۇلار ئوتتۇرىسىدىكى يامان تەسىراتلار خېلىلا تۇگەپ كەتكەندەك قىلـ ىدۇ، ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ چېگرالىرىمۇ بۇرۇنقىدىن بوشىشىپ

قالدى. شۇنداقتىمۇ، «گۇناھى ئېغىر»[325] جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەھـ ۋالى بىر يىلغا يەتمەيلا يەنە تەتۇرسىگە ياندى: ئۇدۇمنى ساقلىغۇـ چىلارنىڭ قۇترىشى ۋە سارقىندى چاللارنىڭ بىمەنىلىكلىرى[316] ئارقىسىدا ئىككى مىللەتنىڭ كونا تارىخى يەنە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا گەۋدىلەندى؛ يۇەن شىكەينىڭ رەڭۋازلىقى تۇپەيلى جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت[327] چوڭقۇرلاشتى، سۇيىـ قەستچىلەرنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىرى تۇپەيلى ئۇلكە چېگرالىرى يەنە چىگىپ[328] كەتتـى، بۇنداق ئەھـۋال بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ زورايغۇسى!

3

بىلمەيمەن، ئۆزۇمنىڭ مىجەزىمنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئوسالـ لىقىدىنمۇ ياكى ئۆتمۇش مۇھىتىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلـ مىگەنلىكىمدىنمۇ، ئىشقىلىپ، ئۆچ ئېلىشنى غەلىتە ئىش ھېسابـ لىمايمەن، گەرچە قارشىلىق كۆرسەتمەيدىغانلارنى ئىنسانىي جىگـ رى يوق دەپ ھاقارەت قىلىشنى خالىمىسامۇ، بەزىدە يەنە: ئۆچ ئېلىشقا كىم ھۆكۈمچى بولىدۇ؟ قانداق قىلغاندا لىللا بولىدۇ؟ دەپ ئويلاپ قالىمەن. ئويلاۋېتىپ يەنە ئۆز ـ ئۆزۈمگە: ئۆزىمىز ھۆكۈمچى بولىمىز، ئۆزىمىز ئىجرا قىلىمىز، خۇدا باشپاناھ بولـ مىسا، بەندە قانغا قان، جانغا جان ئېلىشقا ھەقلىق، دەپ جاۋاب بېرىمەن، يەنە بەزىدە كەڭچىلىك قىلىش گۇزەل ئەخلاق دەپمۇ ئويلايمەن، ئەمما يەنە دەرھال بۇ گەپ توخۇ يۇرەكلەرنىڭ ئاغزىدىن چىقىدۇ، چۈنكى ئۇلاردا ئۆچ ئېلىش جاسارىتى بولمايدۇ، دەپ ئويلاپ قالىمەن؛ يەنە تۇرۇپ پەسكەش بۇزۇقلارنىڭ ئاغزىدىن چـ قىدۇ، چۈنكى ئۇلار باشقىلارغا زىيانكەشلىك قىلغاندىن كېيىن، باشقىلارنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، كەڭچىلىك دېگەن چىرايلىق

گەپ بىلەن ئالدايدۇ دەپ ئويلاپ قالىمەن.

شۇڭا، مەن ھەمىشە ھازىرقى ياشلارغا ھەۋەس قىلىمەن، ئۇلار گەرچە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇغۇلغان بولسىمۇ، ئەمما كۆپچىلىكى مىنگو دەۋرىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن، جۇمھۇرىيەت ھاۋاسىنى سۈمۈرگەن، ئۇلار ئەمدى قانداقتۇر يات مىللەتلەرنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قالغان تەڭسىزلىك ئەلىمىنى تارتمايدۇ، ئېزىلگۈچىگە خاس خورلۇقلارنى تارتىپ يۈرمەيدۇ. دەر ھەقىقەت، ھەتتا ئالىي مەكتەپ پروفېسسورلىرىمۇ رومانلاردا تۆۋەن قاتلام جەمئىيەت ھاياتىنى تەسۋىرلەشنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى[329]، مېنىڭ ھازىرقى زامان كىشىلىرىدىن بىر ئەسىر پەرق قىلىشىم راست بولسا كېرەك، ئەمما مەن ئۆزۈمنى تازىلاشنىمۇ خالىمايمەن، گەرچە ناھايىتى ئۆكۈنسەمۇ.

ئېروشىنكو جانابلىرى ياپونىيەدىن ھەيدىلىشتىن ئىلگىرى، ئۇنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىنى ئۇقمايتتىم. ئۇ ھەيدىلىپ كەتكەندىن كېيىنلا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇشقا باشلىدىم، شۇڭا ئۇنىڭ زور-لۇق بىلەن ھەيدىلىش ئەھۋالىنى ياپونىيەنىڭ «دۈمەي خەۋەرلىرى»[330] گېزىتىكە بېسىلغان جىياڭ كوخۇەن ئەپەندىنىڭ ماقالىسىدىن[331] ئۇقتۇم. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ماقالىنى تەرجىمە قىلدىم، ئېروشىنكونىڭ مەسىللىرىنىمۇ، «ھال رەڭ بۇلۇت» ناملىق دراما-تىسىنىمۇ تەرجىمە قىلدىم، مېنىڭ ئەينى ۋاقىتتا مۇناسىۋەتلىشىدىغان خورلانغانلارنىڭ ئاھ ـ زارىنى تارقىتىش ھەم خەلقىمىزنىڭ زالىملارغا قارشى ئۆچمەنلىكىنى ۋە غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغاش ئىدى. قانداقتۇر «سەنئەت سارىيى»دىن قولۇمنى چىقىرىپ، چەت ئەلدىكى غەلىتە، چىرايلىق گىياھلارنى يۇلۇۋېلىپ جۇڭگونىڭ باغچىسىغا تىكىش نىيىتىمۇ يوق ئىدى.

«ھال رەڭ بۇلۇت»نىڭ ياپونچە تەرجىمىسى نەشرىدىن چىققاندا، جىياڭ كۇ ئەپەندىنىڭ ماقالىسىمۇ بىرگە بېسىلغانىدى، ئەمما

تەكشۈرۈش ئورگانلىرى (ساقچى نازارىتى؟) تەرىپىدىن جىق يەر-لىرى قىسقارتىۋېتىلگەنىكەن. مېنىڭ تەرجىمەم تولۇق ئىدى، ئەمما دراممىنى ئايرىم كىتابچە قىلىپ باسىدىغان چاغدا ماقالىنى باس-تۇرمىدىم، چۈنكى مەن شۇ ۋاقىتتا باشقا بىر ئەھۋالنى كۆردۈم، باشقا بىر خىل پىكىرە بولدۇم، جۇڭگولۇقلارنىڭ غەزەپ ئوتىغا ياغ چېچىشنى ماقۇل كۆرمىگەنىدىم.

4

جانابىي كۇڭزى «ئۆزۈڭگە تەڭ كېلەلمەيدىغانلارنى دوست تۇتما» دەپتىكەن. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق بۇرادىچىلار ھازىر دۇنيادا تېخى ناھايىتى تولا. ئۆز دۆلىتىمىزنىڭ قىياپىتىگە قاراپ باقساقلا دوست تۇتقۇدەك ئادەم يوقلۇقىنى بىلىۋالالايمىز. دوست تۇتقۇدەك ئادەم يوقلا ئەمەس، تولىسى دېگۈدەك بۇرۇنقى رەقىبلەردۇر. ئەمما، A غا ئۆچلۇك قىلىپ يۈرگەندە B دىن خالىس گەپنى كۇتكەن؛ كېيىن B غا ئۆچمەنلىك تۇغۇلغاندا يەنە A دىن مەدەت كۇتكەن. دېمەك، قىسمەن قارىغاندا، دۇنيانىڭ ھەممىسىنىلا دۇشمەن ھېسابلاۋەرگىلى بولمايدۇ. ئەمما، دۇشمەن ھامان بىرلا بولىدۇ. شۇڭا، ۋەتەنپەرۋەرلەر بىر ـ ئىككى يىلدا بىر قېتىم دۇشمەنگە قارىتا ئۆچمەنلىك ۋە غەزەپ ـ نەپرەتنى قوزغىتىپ تۇرىدۇ.

بۇمۇ ھازىرقى كۇندە ئىنتايىن ئومۇملاشقان ئىش، ئۇ دۆلەت بۇ دۆلەت بىلەن دۇشمەنلىشىپ قالغان كۇنى ھامان ئالدى بىلەن بىرەر ئامال تېپىپ خەلقىنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغاپ، ئۇلارنى بىرلىكتە ئېلىشىشقا ۋە ھۇجۇم قىلىشقا ئۇندەيدۇ. ئەمما، بۇنىڭ ئۇچۇن بىر زۆرۇر شەرت كېرەك، يەنى خەلق باتۇر بولۇشى كېرەك. چۈنكى، باتۇر بولغاندىلا مەردانىلەرچە ئالغا باسقىلى، كۇچ-لۇك دۇشمەن بىلەن ئېلىشقىلى، شۇنىڭ بىلەن ئىنتىقام ئالغىلى بولىدۇ. ناۋادا خەلق قورقۇنچاق بولسا، ھەرقانچە رىغبەتلەندۈرگەن

بىلەنمۇ، بەربىر دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇشقا بەل باغلىيالمايدۇ؛ تۇتاشقان غەزەپ ئوتى يېلىنجاپ تۇرغاندا، ئۇنى چاچىدىغان زېمىن تاپماي قالمايدۇ، بۇ زېمىن — ئۆزلىرىدىنمۇ ئاجىز خەلق، مەيلى ئۇ قېرىندىشى بولسۇن ياكى يات مىللەت بولسۇن.

جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىچى ئەلەم بىلەن توشۇپ كەتتى. بۇ ئەلەم شۇبھىسىز، كۆچلۈكلەرنىڭ دەپسەندە قىلىشىدىن كېلىپ چىققان. بىراق، ئۇلار كۆچلۈكلەرگە ئانچىۋالا قارشىلىق كۆرسىتىپ كېتەلمەيدۇ، دەردىنى ئاجىزلاردىن ئالىدۇ، ئەسكەر بىلەن باندىتلارنىڭ ئېلىشىپ ئولتۇرمىغانلىقى، مىلتىقسىز پۇقرانىڭ ئەسكەر بىلەن باندىتلارنىڭ زۇلمىغا قوشلاپ ئۇچرىغانلىقى يېقىنقى پاكىتلار. يەنمۇ ئوچۇقراق ئېيتساق، بۇ كىشىلەرنىڭ پەسكەشلىكىنى يەنمۇ ئىسپاتلاش مۇمكىن. پەسكەش كىشىلەردە يالقۇنجاپ تۇرغان غەزەپ ئوتى بولغان تەقدىردىمۇ ئۇ ئوت يېگىلەپ قالغان گىياھلارنى كۆيدۈرەلىگەندىن باشقا نېمىنىمۇ كۆيدۈرەلىسۇن؟

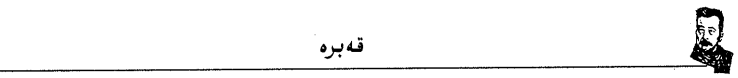
مۇنداق دېيىشىمۇ مۇمكىن: بىزنىڭ ھازىر كىشىلەرنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغاۋاتقان نىشانىمىز تاشقى دۇشمەن، بۇ- نىڭ ئۆز خەلقىمىز بىلەن ئالاقىسى يوق. خەلقىمىز بۇنىڭدىن زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمايدۇ. ئەمما، بۇنى بۇراش ناھايىتى ئاسان، دەرد - ئەلەمنى چىقىرىشنى زۆرۈر تاپقاندا، ئۆز خەلقىمىزنىمۇ ئالاھىدە بىر خىل نام بىلەن بىمالال بوغۇزلاپ تاشلىشۇ- رىدۇ. ئۆتمۇشتە ئاسىي، بالاخور، ساتقۇنلار، خائىنلار دېگەندەك ناملارنى چاپلىغاندى، ھازىرقى كۇندە بولسا ۋەتەن خائىنى، جا- سۇس، غالچا، ئەجنەبىي لالما ياكى چەت ئەل مالىيى دېگەندەك ناملارنى چاپلىشىدىغان بولدى. ئات يىلىدىكى يىخېتۇەنچىلەر يول- دىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئادەملەرنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇلارنى مىسسىئو- نېر ئىكەنسەن دەپ بوھتان قىلغانكەن، بۇنىڭغا ئۇنىڭ پىشاند- سىدىن «+» بەلگىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ دېگەن گەپنى دەلىل قىلغانكەن.

«ئۆزۈڭگە ئوخشاشمايدىغانلارنى دوست تۇتما» دەيدىغان مۇ- شۇنداق بىر زاماندا ئۆز خەلقىمىزگە مەدەت بېرىپ، ئۇلاردا زامانغا يارىشا ئۇچقۇن پەيدا قىلماقتىن باشقا، بىزدە يەنە نېمە چارە بول- سۇن؟! ئەمما مەن يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۇپەيلى، ئوت تۇتاشتۇرغۇ- چى ياشلاردىن شۇنىمۇ ئۇمىد قىلىمەنكى، ئادەمنىڭ ھەققانىي غەزە- پىنى قوزغىغاندىن تاشقىرى، ئامال قىلىپ ئۇلارغا غەيرەت كىر- گۈزۈش كېرەك؛ ئۇلارنىڭ ھېس - تۇيغۇسىنى قوزغاشتا ئۇلارنىڭ ئەقىل - ئىدراكىغىمۇ ئالاھىدە ئىلھام بېرىش كېرەك؛ بەلكى غەيرەت ۋە ئەقىل - ئىدراك ئىگىسى بولۇشقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىپ، شۇ ئاساستا ئۇلارنى كۆپ يىل تەربىيىلەش كېرەك. بۇ ساداً «قىر - چاپ!» دەپ ئۇرۇش جاكارلىغاندىن زور ھەم ياخشى بولمىسىمۇ، لېكىن، مېنىڭچە، تېخىمۇ زۆرۈر، تېخىمۇ جاپالىق ۋە ئۇلۇغ خىزمەت.

ئۇنداق بولمىغاندا، تارىخ بىزگە كۆرسىتىپ ئۆتكىنە- دەك، بالا - قازاغا ئۇچرايدىغانلار رەقىب بولماستىن، ئەكسىچە، ئۆزىمىزنىڭ قېرىنداشلىرى ھەم ئەۋلادلىرىمىز بولۇپ چىقىدۇ. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە، بىز دۇشمەنگە باشلامچى بولۇپ قالىمىز، دۇش- مەن مۇشۇ دۆلەتنىڭ كۇچلۇك غالىبلىرى بولۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاجىزلارنىڭ شەپقەتچىسىمۇ بولۇۋالىدۇ. چۇنكى، ئۆزىمىز ئالدى بىلەن بىر - بىرىمىزنى قىرغىن قىلىپ، ئىچىمىز- گە توشۇپ كەتكەن ئەلەملىرىمىزنى چىقىرىپ بولىمىز، شۇنىڭ بىلەن جاھانمۇ پۇتۇنلەي تىنچىپ كەتكەن بولىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، خەلقتە تېخى ئەقىل - ئىدراك، غەيرەت بولمىغاندا، پەقەت «ھېسسىيات» بىلەنلا ئىش كۆرۈش ھەقىقەتەن ئىنتايىن خەتەرلىك. ھازىر تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ پۇختا ئەمەلىي خىزمەتلەرنى قول سېلىپ ئىشلەيدىغان پەيت كەلدى.

1925 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۇنى

«ئاناڭنى!» توغرىسىدا[332]

جۇڭگودا تۇرغانلىكى ئادەملەر، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «ئاناڭنى!» دېگەن گەپنى ياكى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان گەپلەرنى ماڭدامدا بىر دېگۈدەك ئاڭلىماي قالمايدۇ. بۇ گەپ خەنزۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەنلىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان بولسا كېرەك. بۇ گەپ «ياخشىمۇسىز» دېگەن تەكەللۇپ سۆزىدىن كەم ئىشلىتىلمىسە كېرەك. بەزىلەرنىڭ ئېيتقىنىدەك مودەننى «دۆلەت گۈلى» دەيدىغان بولساق، ئۇ ھالدا بۇ تىلنى جۇڭگولۇقلارنىڭ «دۆلەت تىلى» دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. مەن جەجيانڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، يەنى شىيىنڭ ئەپەندى دېگەندەك «مەلۇم يۇرتلۇق»[333] بولىمەن. ئۇ يەردە ئېقىپ يۈرگەن «دۆلەت تىلى» ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، «ئاناڭ!» دېيىش بىلەنلا تۈگەيدۇ. باشقىلارغا زادى چېتىشمايدۇ. كېيىنكى چاغلاردا باشقا جايلارغا بارغاندىن كېيىن، بۇ «دۆلەت تىلى» نىڭ كەڭ تارقالغانلىقىغا، مەزمۇنىنىڭ چۈشۈرلۈقىغا ھەيران بولدۇم: ئەجدادىدىن ئاتا - بوۋىلىرىغىچە، قۇرداشلىرىدىن ئېگىچە - سىڭىللىرىغىچە، ئەۋلادىدىن نەۋرە - چەۋرىلىرىگىچە، خوددى چېكى يوق ساماندىيولىغا ئوخشاش، ھەممە پۈشتىغىچە چىشلەپ تارتىدىكەن. بۇنى ئاز دېگەندەك، ئادەملەرنى تىللاش بىلەنلا توختاپ قالماي، ھايۋانلارنىمۇ تىللايدىكەن. ئالدىنقى يىلى مۇنداق بىر ئىشنى كۆردۇم: كۆمۈر باسقان بىر ھارۋىنىڭ بىر چاقى يولدىكى چۈڭقۇر بىر ئازگالغا پېتىپ قالغانىكەن، ھارۋىكەش ئاچچىقى بىلەن ھارۋىدىن

سەكرەپ چۈشۈپ، ھارۋىغا قوشۇلغان قېچىرنى ھەدەپ: «ھۇ ئاچاڭنى! ھۇ ئاچاڭنى!» دەپ تىللاپ، جەنىنىڭ بارچە ئۇرغىلى تۇرۇپتۇ.

باشقا دۆلەتلەردە قانداقلىقىنى بىلمەيمەن. نورۋېگىيىلىك Hamsun (گامسۇن)[334] نىڭ «ئاچارچىلىق» دېگەن رومانىدا قاتتىق گەپلەر خېلى كۆپ بولسىمۇ، بىراق ھېلىقىدەك سۆزلەرنى ئۇچراتمىدىم. Gorky (گوركىي) نىڭ رومانلىرىدا ئۇششۇق مۇتتەھەملەر كۆپ بولسىمۇ، ئۆزۈم ئوقۇپ چىققان ئەسەرلىرى ئىچىدە ئۇنداق تىل - ھاقارەتلەرنى ئۇچراتمىدىم. پەقەت Artzybashev[335] «ئىشچى سۇدرىئوپ» دېگەن ئەسىرىدە قارشىلاشماسلىق مەسلىكىدىكىلەردىن ئاراجىپنىڭ تىلى بىلەن «ئاناڭنى!» دەپ تىللىغان. ئەمما، ئۇ شۇنداق تىللاۋاتقاندا مۇھەببەت يولىدا قۇربان بولۇش قارارىغا كېلىپ بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىزمۇ ئۇنىڭ ئۆز - ئۆزىگە قارشى چىقىدىغان جاسارىتىنى مەسخىرە قىلىشتىن مەھرۇم قالغان، بۇنداق تىلنى تەرجىمە قىلىش جۇڭگودا ناھايىتى ئاسان، باشقا ئەللەردە بولسا ناھايىتى قىيىنغا توختايدىكەن. نېمىسچىدا «مەن سېنىڭ ئاناڭنى ئىشلەتكەن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان بولسا، ياپونچىدا «سېنىڭ ئاناڭ مېنىڭ قانجۇقۇم» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. مېنىڭچە، بۇنى چۈشىنىش تولىمۇ تەس.

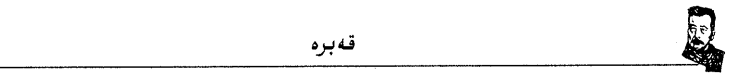
دېمەك، روسىيەدىمۇ شۇنداق تىل - ھاقارەتلەر بار دەپ ئېيتقىلى بولىدۇ، ئەمما جۇڭگودىكىگە ئوخشاش ئومۇملاشمىغانلىقى ھەم ئەتراپلىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، شەرەپ يەنە بەربىر جۇڭگوغا تەئەللۇق بولسا كېرەك. خەيرىيەت، بۇ بەكمۇ زور شان - شەرەپ ھېسابلانمىغاچقا، جۇڭگولۇقلار قارشىلىق بىلدۈرۈشنى ئانچىۋالا زۆرۈر تاپمىغان؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنداق تىل «قىزىللاشتۇرۇش» دېگەنگە ئوخشاش قورقۇنچلۇق بولمىغانلىقى ئۈچۈنمۇ جۇڭگونىڭ باي - غوجاملىرى، مەشھۇر زاتلىرى، ئالىي-

جانابلىرى ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ كەتمىگەن. بىراق، جۇڭگودىمۇ «تېگى پەس ئادەملەر»، مەسىلەن، «ھارۋىكەش» دېگەنگە ئوخشاش ئادەملەر بار، سۈپەت جەھەتتە يۇقىرى تەبىقە ئادەملىرى، مەسىلەن، «تۆرە» ۋە باشقىلار بولسىمۇ، ئۇلار ھېلىقىدەك تىلنى كىتابقا يېزىش تۈرمىق، ئاغزىغا ئېلىپمۇ باقمايدۇ. مەن دۇنياغا كېيىن تۇغۇلغانلىقىم ئۈچۈن جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە تۆرە بولغان ئەمەسمەن، كاتتا ئەربابمۇ بولغان ئەمەسمەن، شۇڭا قەلەمنى قولۇمغا ئېلىپلا يېزىۋەرسەم بولۇۋېرەتتى، لېكىن باشقىچە يول تۇتۇپ، «دۆلەت تىلى» دىن بىر پېئىل بىلەن بىر ئىسىمنى چىقىرىپ تاشلىشىم ۋە ئۇنى يەنە ئۇچىنچى شەخسكە ئۆزگەرتىشىم ئېھتىمال، ھارۋىكەشلىك قىلىپ باقمىغانلىقىم سەۋەبىدىن ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن «ئازراق ئاقسۆڭەك كىبىرسى» دىن خالىي بولالمىغانلىقىمدىن بولسا كېرەك. دېمەك، بۇ سۆز پەقەت بىر قىسىم كىشىلەرگە ئىشلەتىلىش بىلەنلا چەكلەنگەنىكەن، شۇڭا «دۆلەت تىلى» دەپ ئېيتقىلى بولمايدىغاندەك كۆرۈنىدۇ؛ ئەمما گەپ ئۇنىڭدىمۇ ئەمەس، باي - غوجاملار خۇشتار بولغان مودەننى تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر «گۈللەرنىڭ تاجى» دەپ قارىغان ئەمەسقۇ؟!

بۇ «ئاناڭنى!» دېگەن سۆزنىڭ قەيەردىن ۋە قاچاندىن تارتىپ ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلمەيمەن. تارىخىمىلەردە ئادەم تىللايدىغان سۆزلەردىن ئۇچراتقانلىرىم «چاكار»، «مالاي»، «بەشىنى يېگۇر» دېگەندەك سۆزلەر؛ ئۇنىڭدىن سەترەكلىرى «لالما»، «بۆرە كۆچۈكى» دېگەندەك سۆزلەر: تېخىمۇ سەترەكلىرى، ئەجدادلىرىغا چېتىشقاندىمۇ، يەنە بەربىر «قېرى غالچا»، «ھارام سۈيدۈك» دېگەنلەردىن يىراقلاشمايدىغان سۆزلەردىنلا ئىبارەت، خالاس! «ئاناڭنى - پاناڭنى» دېگەندەك سۆزلەرنى تېخى ئۇچراتمىدىم، ئۇنداق سۆزلەر بار بولسىمۇ، ئوقۇمۇشلۇق ئەربابلار ھەزەر قىلىپ، يازماي قويۇشقان بولسا كېرەك، ئېھتىمالىم.

ئەمما، «بۇددا ئەقىدىلىرى شەرھى» دېگەن كىتابتا يېزىلىشچە، شىمالىي ۋېي خانىدانلىقىدا ئۆتكەن شاك زىسەي «خوتۇن خەققە ئىشەنگىلى بولمايدۇ دەپ ئويلاپ، ۋاك يۈەنجىندىن: فامىلەڭنى ۋاك دەپ قويۇشۇڭنىڭ نېمە زۆرۈرىيىتى بار دەپ سورىغاندا، ۋاك يۈەنجىننىڭ رەڭگى تاتىرىپ كەتكەن؛ شاك زىسەي مەنمۇ نېمىشقا فامىلەمنى شاك دېگەن بولغىيدىم، بۇ فامىلىمىز يەنە بەش ئەۋلادقا بارالارمۇ؟ دېگەنىكەن»، مانا بۇ گەپلەردە مەلۇم مەنە بارلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ.

جىن سۇلالىسى دەۋرىدە نەسەب تەبىقىلىرى تەكتلىنىپ چەكلەنگەن ئاشۇرۇۋېتىلگەن. ئۇ چاغلاردا ئەجدادلىرى كاتتا ئادەملەرنىڭ مەنسەپكە ئېرىشمىكى تولىمۇ ئاسان ئىكەن، ھەتتا شارابخور، نان قېپى بولسىمۇ، ئېسىلزادىلىكىنى يوقاتمايدىكەن، شىمال تەرەپتىكى زېمىنلار توببا قىلار[336] نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، تۆرىلەر يەنىلا مەرتىۋە پەرقىنى ھەدەپ سۈرۈشتۈرۈپ ئۇنى قاتتىق قوغدىغان. قارا خەلق ئىچىدە ھەرقانچە ئىقتىدارلىق كىشى بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇلار كاتتا نەسەبلىك ئادەملەر قاتارىغا ئۆتەلمەيدىكەن. كاتتا نەسەبلىك ئادەملەرگە كەلسەك، ئۇلار ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ سايىسىدە قالدى - قاتتى تەۋەررۈكلىرىگە تايىنىپ گىدەيگەن، ئۇلارنىڭ قورسىقىدا ئېلىپنىڭ سۇنۇقى يوقلۇقى ئەلۋەتتە كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدۇ. لېكىن، تۆرىلەر ئۆز ئاتا - بوۋىلىرىنى ھېمات قىلغانىكەن، ئېزىلگۈچى قارا خەلقمۇ ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسىنى رەقىب تۇتماي تۇرالمايدۇ. شۇڭا، شاك زىسەينىڭ سۆزلىرىنى غەزەپ - نەپرەتتىن كېلىپ چىققان دەپ كېسىپ ئېيتقىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئالىي نەسەب تەبىقىسى سايىسىگە كىرىۋالغان ئەۋلادلار ئۈچۈن ئەجەللىك زەربە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئابروي دېگەن نېمىلەر ئەسلىدە «ئاتا - بوۋا» دېگەن بىردىنبىر تىلتۇمار سايىسىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىغاچقا،

«ئاتا ـ بوۋىلار» گۈم بولۇش بىلەنلا ھەممە نەمىسى تۇگەيدۇ. مانا بۇ «ئاتا ـ بوۋا»نى «ھىمات» قىلغانلىقىنىڭ مۇقەررەر ئاقىۋىتى. شۇ مەنىدىن ئالغاندا، شۇ زىسىيدەك موللىلار بۇ ياقتا تۇرسۇن، «تۆۋەن تەبىقە» دىكىلەرنىڭ ئاغزىدىن چىقىدىغىنى «ئاناڭنى!» دېگەن تىلدىن ئىبارەت.

كاتتا نەسەبلىكلەرنىڭ مۇستەھكەم قورغانلىرىغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئورنىغا ئۇلارنىڭ نەسلىنى نىشانغا ئېلىشنىڭ ئىستراتېگىيە جەھەتتىن قالتىس بىر ئىش دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ، «ئانا ناڭنى!» دېگەن گەپنى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقارغان ئادەمنى ھەقىقەتەن تالانت ئىگىسى دېسە بولىدىكەن، ئەمما رەزىل تالانت ئىگىسى ئىكەن.

تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، ئۆز ئەجدادىنىڭ شان ـ شەۋكىتى بىلەن ماختىنىدىغان كەيپىيات تەدرىجىي تۇگەشكە باشلىغانىدى. جىن ۋە يۇەن سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە بولسا يات مىللەتلەر خان ـ پادىشاھ بولدى، قاسساپلار، ھاراق ساتىدىغانلار مەنسەپدار بولدى، شۇڭا «مەرتىۋە»نىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىنى ئايرىشمۇ ناھايىتى قىيىن ئىش بولۇشى كېرەك ئىدى. بىراق، يەنە بەزى كىشىلەر تەرلەپ ـ پىشىپ يۇرۇپ، «يۇقىرى مەرتىۋە» قاتارىغا قوشۇلۇۋېلىش كويىدا بولۇپ يۇردى. لېيۇ شىجۇڭنىڭ ناخشا تېكىستىلىرىدە: «شەھەر نادانلىرىنىڭ پەمسىزلىكىگە كۇلىمەن، جاھانكەزدى ساياقلار بىر ـ بىرىنى مەنسەپدارلارچە ئاتىشىدىكەن، ئاۋازىمۇ، تەلەپپۇزىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىكەن. مانا قاراڭ، ئاتاپ بېرەي: ئاشلىق ساتقۇچىنى رەۋەندى غوجام دېسە، گۆش ساتقۇچىنى قاسساپ بېگىم دەيدىكەن... ئاشپۇزۇل ئېچىپ تاماق ساتىدىغانلارنى نېمەتچى باي دېسە، ئۇن تارتىدىغانلارنى تۇگمەنچى بەگ دەيدىكەن. ئەمدى بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك؟!» مانا بۇ ئۆز ۋاقتىدىكى قىزىل كۆزلەرنىڭ چىتقا يېيىلغان چاۋىسى.

«تۆۋەن مەرتىۋىلىك كىشىلەر» نىڭ ئامەتكە ئېرىشىشتىن ئىلگىرى «ئاناڭنى» دېگەن گەپنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغانلىقى تەبىئىي، ئۇلار پۈرسەت كېلىپ ئۇشتۇمتۇت بىرەر مەرتىۋىگە ئېرىشكەن، ئانچە ـ مۇنچە ساۋاتى چىققان ھامان سىپايىلىشىپ قالىدۇ: لاتاپەتلىك نام ـ نىشانغا ئىگە بولىدۇ، قەددى كۆتۈرۈلىدۇ، شەجەرىسىمۇ يېزىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاتاقلىق رايىش ئۆلىمالاردىن ياكى ئاتاقلىق ئەمەلدارلاردىن بىرەرنى پىر ـ ئۇستاز تۇتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «يۇقىرى مەرتىۋىلىك كىشىلەر» گە ئايلىنىپ، سۆز ـ ھەرىكەتتە خۇددى يۇقىرى مەرتىۋىلىك پېشقەدەملەرگە ئوخشاش سىلىق ـ نازاكەتلىك بولۇپ قالىدۇ. لېكىن، نادان خەلقنىكىمۇ بەربىر ئۇنداق نەيرەڭۇازلىقنى بىلىۋالمىدىغان دانالىرىمۇ بولىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ «ئاغزىدا خۇدا بىلەن روسۇل، ئەمەلدە داپ بىلەن ئۇسسۇل» دېگەن تەنىلىك ماقالى بار. دېمەك، ئەھۋال ئۇلارغا ناھايىتى ئايدىڭ.

دېمەك، ئۇلار «ئاناڭنى!» دېيىش بىلەن قارشى چىقىدۇ. قالدۇق بولۇپ قالغان ۋە ھىمات بولىدىغان كونا نەرسىلەردىن ۋاز كېچەلمەي، باشقىلارغا زورمۇزور ئاتا ـ بوۋا بولمەن، دەپ تۇرۇۋېلىشنىڭ ئۆزى بەربىر پەسكەشلىك ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ «ئاناڭنى» دەپ تىللانغۇچىلارنىڭ جېنىغا تېگىشمۇ بەربىر پەسكەشلىك ھېسابلىنىۋېرىدۇ.

جۇڭگولۇقلاردا سانسىزلىغان «مەرتىۋە»لەر تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە، ئۇلار ئېسىلزادىلىكىنى، ئاتا ـ بوۋىلىرىنى ھىمايە قىلىپ كەلمەكتە. ئەگەر بۇ ئەھۋاللار ئۆزگەرتىلمەيدىغان بولسا، ئۇتۇلۇك ـ ئۇنسىز «دۆلەت تىلى» مەڭگۈ ھۆكۈم سۈرىدۇ. «ئاناڭنى» دېگەن تىل ھەتتا تىنچ شارائىتتىمۇ پۈتۈن بىر جەمەتنى دەۋر قىلىۋېرىدۇ.

لېكىن، بۇ تىلنىڭ باشقىچە ئىشلىتىلىدىغان چاغلىرىمۇ بار:

ھەيران قالغان چاغلاردىمۇ، قايىل بولغان چاغلاردىمۇ ئىشلەپ قالدۇ. مەن بۇرۇن ئۆزۈمنىڭ يۇرتىدا بىر دېھقان ئائىلىسىدە چۇشلۇك تاماقتا بولغانىدىم. ئوغلى بىر قاچا سەينى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، دادىسىغا: «بۇ سەي خېلى ئوخشاپتۇ، ئاناڭنى، تېتىپ باقە» دېگەندە، دادىسى: «مەن يېمەيمەن، ئاناڭنى ئۆزۈڭ يە!» دېگەندى. بۇ تىل مانا بۇ يەردە ھازىر ئەۋج ئالغان «قەدىردانىم» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن.

1925 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى

كۆزنى ئېچىپ قاراش توغرىسىدا[337]

شۇي شېڭ[338] ئەپەندىنىڭ ۋەزىيەت توغرىسىدا يازغان قىسقا ئوبزورلىرى ئىچىدە «بىزدە ھەرقايسى جەھەتلەرگە كۆزنى ئېچىپ قاراش جاسارىتى بولۇش كېرەك» («ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەش» ژۇرنىلىنىڭ 19 ـ سانىدا) دېگەن سەرلەۋھىلىك بىر ئوبزورى بار ئىكەن. توغرا، كۆزنى ئېچىپ قاراش جاسارىتى بولغاندىلا ئويلاشقا، سۆزلەشكە، ئىشلەشكە، زىممىسىگە ئېلىشقا جۇرئەت قىلغىلى بولىدۇ. ئەگەر كۆزنى ئېچىپ قاراشقا جۇرئەت قىلالمىسا، بىرەر ئىشنى باشقا چىقىرىشتىن قانداقمۇ سۆز ئاچقىلى بولىدۇ؟! لېكىن ئەپسۇسكى، ئۇنداق جاسارەت بىز جۇڭگولۇقلاردا ھەممىدىن كەمچىل.

ئەمما، ھازىر مېنىڭ خىيالىمغا كەلگەنلىرى باشقا بىر تەرەپ!

جۇڭگودىكى ئەدىبلەرنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشقا، ئەقەللىيسى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە تىكىلىپ قاراش جاسارىتى ئەزەلدىن كەم. ئەنىيا ۋە ئەۋلىيالىرىمىز ئەسلىدە «ئەدەپكە لايىق كەلمىگەنگە نەزەر سالما» دەپ ئاللىقاچان تەلىم بەرگەن، يەنە كېلىپ بۇ «ئەدەپ» شۇنداق چىڭكى، «تىكىلىپ قاراش» ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا «يەر تېگىدىن قاراش»، «كۆز قىرىدا قاراش» قىمۇ ئىجازەت بەرمەيدۇ. ھازىرقى ياشلارنىڭ روھىي ھالىتى نامەلۇم، لېكىن جىسمانىي جەھەتتە ئۇلارنىڭ تولىسى دۇمچەك، ياۋاش ـ مۆمىن تەلەت بولۇپ، ئەپتىدىن لوپەيزى، زاكىسىدا قېرىپ قالغان پەرزەنت، ئىتائەتمەن پۇقرا ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. تاشقىرىغا

قارىتا قۇدرەتلىكسىز دېگەن گەپكە كەلسەك، بۇ يېقىنقى بىر ئايدىن بۇيان چىققان يېڭى گەپ، ئەمەلدە قانداق ئىكەنلىكى نامەلۇم.

ئەمدى «تىكىلىپ قاراش» مەسىلىسىگە كېلەيلى: دەسلىپىدە قاراشقا پېتىنمىغانىكەن، كېيىنچە قاراشقا چامىسى يەتمەيدۇ، ئاخىر بېرىپ قارىماس، كۆرمەس بولۇپ قالىدۇ. بىر ماشىنا بۇزۇلۇپ يولدا توختاپ قالغان بولسا، ئۇنىڭغا قارىغان بىر توپ ئادەمنىڭ كۆرگىنى قاپقارا بىر نەرسىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ. لېكىن، ئۆزىدىكى زىددىيەت ياكى جەمئىيەتتىكى نۇقسان پەيدا قىلغان ئازابلارغا تىكىلىپ قارىمىسىمۇ دۇچار بولۇۋېرىدۇ. ئەدىبلەر بەربىر سەزگۈر كېلىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ئاللىقاچان نارازىلىقى بولغانلىقى ئۈلارنىڭ ئەسىرىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، بىراق نۇقسان ئۆزىنى كۆرسەتەي دەپ قالغان جىددىي پەيت يېتىپ كېلىش بىلەنلا، ئۈلار «ئۇنداق ئىش بولغىنى يوق» دەپ تۇرۇۋالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە كۆزلىرىنىمۇ يۇمۇۋالىدۇ. يۇمۇلغان بۇ كۆزلەرگە ھەممە نەرسە كۆڭۈلدىكىدەك بولۇپ كۆرۈنىدۇ، كۆز ئالدىدىكى ئازابلار بولسا «تەڭرى شۇ ئادەمگە ئۇلۇغ ۋەزىپە تاپشۇرغىنىدا، ئالدى بىلەن مەنىۋى ئازابقا قالدۇرىدۇ، جىسمانىي جەبرىگە ئۇچرىتىدۇ، ئاچ - يالىڭاچ قالدۇرىدۇ، ھاردۇرىدۇ، تالدۇرىدۇ، ئۇنىڭ قىلۋاقان ئىشىنى ئەتەي تەتۈر يولغا سېلىپ قويىدۇ»[339] دېگەندىنلا ئىبارەت بولۇپ كۆرۈنىدۇ. دېمەك، ئۈلارنىڭ نەزىرىدە نە مەسىلە، نە نۇقسان، نە تەڭسىزلىك بولمايدۇ - دە، ھەل قىلىشنىڭمۇ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭمۇ، قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭمۇ ھاجىتى قالمايدۇ، ھەممىلا ئىش بەربىر «مۇراد - مەقسەت» تىكىدەك بولغانلىقى ئۈچۈن، بىزنىڭ باش قاتۇرۇشىمىزغا ئورۇن قالمايدۇ، چېيىمىزنى خاتىرجەم ئىچىپ، ئۇيقۇمىزنى ئۇخلاۋەرسەك بولغىنى. ئوشۇقچە گەپ قىلسىڭىز، «زامانغا توغرا كەلمەيدۇ» - دە،

ئالىي مەكتەپ پروفېسسورلىرىنىڭ تەنبىھىگە قالارمىسىز. تۈفەي!

مەن ئۆزۈم سىناق قىلىپ كۆرمىگەن بولساممۇ، ئەمما بەزىدە: ئۆيدىن تالاغا چىقمايدىغان بىر بوۋاينى يازنىڭ تازا چۈش ۋاقتىدىكى قايناپ تۇرغان ئاپتېپىغا سالسا ياكى ئۆيدىن تالاغا چىقىپ باقمىغان ئارزۇلۇق قىزنى تۈن كېچىدە دالىغا ئاچقىپ قويسا، ئۇلار مۇتلەق ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل رېئاللىق بولۇشىغا قارىماي، ئېھتىمال كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ قالغان چۈشىنىڭ ئاخىرىنى كۆرۈۋېرىشى، بىرى ئاپتاپقا چىقمىغانىدەك، يەنە بىرى بولسا قاراڭغۇدا قالمىغانىدەك تۇرۇۋېرىشى مۇمكىن، دەپ ئويلايمەن. جۇڭگونىڭ ئەدىبلىرىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش تۇمەنمىڭ ئىشلار ئالدىدا كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ، ئۆزىنى ئالدايدۇ، شۇنىڭ بىلەنلا قالماي باشقىلارنىمۇ ئالدايدۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ ئۇسۇلى: كۆز بويىاش ۋە ئالدامچىلىق.

يېگىت ۋە قىز توغرىسىدا ھېكايە يازغۇچىلار جۇڭگونىڭ نىكاھ ئۇسۇلىدىكى نۇقسانلىرىنى ئاللىقاچان سېزىۋالغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۆز ئەسىرىدە يېگىتنى تامغا شېئىر يازغۇزىدۇ، يەنە بىر قىزنى ئۇنىڭغا مۇشائىرە يازدۇرىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئۇلارنى بىر - بىرىگە ئاشىق قىلىدۇ — ھازىرقى تىل بىلەن ئېيتقاندا، مۇھەببەت باغلىتىدۇ — ھەتتا «ئۆمۈرلۈك ۋەدە» قىلدۇرىدۇ. لېكىن، ۋەدىلەشكەندىن كېيىن، قىيىن ئۆتكەللەرگىمۇ دۇچ كېلىدۇ. ھەممىزگە مەلۇمكى، «ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئۆمۈرلۈك ۋەدىلىشىش» شېئىرلاردىمۇ، نەزمە ياكى رومانلاردىمۇ شېرىن پاراڭلىقىدىن قالغىنى يوق (تەبىئىيكى، ئاخىر كاتتا مەنسەپدار بولغان ئەركەك بىلەن ئۆز ئالدىغا ۋەدىلىشىشى بىلەنلا چەكلىنىدۇ)، شۇنداق بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە نەزەردىن چۈشۈپ، بەردىبار جۇدالىشىشتىن خالىي بولالمايدۇ. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىر-

قى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن يازغۇچى[340] لار كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ بۇنىڭ-
مۇ ئامالىنى تاپقان. ئۇلار: يىگىت مەنسەپكە ئېرىشكەندىن كېيىن
خانىڭ ئەمرى بىلەن توي قىلىدۇ. «ئاتا - ئانىسىنىڭ رازلىقى،
ئەلچىنىڭ كېلىشتۇرۇشى» ئەنە شۇ چوڭ قالپاقنىڭ زورى بىلەن
سۈنۈق ياماقلىمۇ ئەرزىمەي قالىدۇ، ھېچقانداق مەسىلىمۇ قالماي-
دۇ، ئەگەر مەسىلە بولىدۇ دېيىلسە، بۇ مەسىلە نىكاھ تۈزۈمىنىڭ
ياخشى - يامانلىقىدا ئەمەس، بەلكى يىگىتنىڭ چوڭ مەنسەپدار
بولالىشى ياكى بولالماسلىقىدىلا قالىدۇ، خالاس، دېگەن.

يېقىندىن بۇيان بەزىلەر، يېڭى شائىرلارنىڭ شېئىر يېزىش-
تىن، ئۇنى ئېلان قىلىشتىن مەقسىتى نام چىقىرىشتىن، ئۆزلىرى-
گە باشقىلارنى ئاشىق قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، دەيدۇ ۋە
گېزىت - ژۇرناللارنىڭ بۇ نەرسىلەرنى باسقانلىقىغا نەپرەت ياغدۇر-
ماقتا. ئۇلار گېزىت - ژۇرنال بولمىغان تەقدىردىمۇ، تامنىڭ
«قەدىمدىن بار» ئىكەنلىكىنى، تامنىڭ نەشر ئورگىنى بولۇپ كەل-
گەنلىكىنى بىلمىگەن. «تەڭرىلەر قىسسىسى» دېگەن كىتابقا ئا-
ساسلانغاندا، جۇۋاڭ شاھنىڭ نويۇا سەنەم بۇتخانىسىنىڭ تېمىغا
شېئىر يازغانلىقى مەلۇم. بۇنىڭدىن قارىغاندا، تامغا شېئىر يېزىش-
نىڭ تارىخى ھەقىقەتەن ئۇزۇن، گېزىت - ژۇرناللار جانلىق تىلدا
يېزىلغان نەرسىلەرنى ئىشلەتمىسە ياكى كىچىك شېئىرلارنى باسمە-
سا باسماس؛ بىراق تاملارنى چېقىپ تۆگەتكىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭغا
بىرنەرسە يېزىشنى قورۇپمۇ قورۇپ بولغىلى بولمايدۇ. ئاۋادا
ھەممە تامنى ئوخشاش قارىغا بويىۋەتكەندىمۇ چىنە - قاچىلارنىڭ
پۈچۈقلىرى بىلەن جىجىلاش، بور بىلەن يېزىش مۇمكىن. دېمەك،
توسۇپ تۆگەتكىلى بولمايدۇ. شېئىرنى يازغاندىن كېيىن، ياغاچقا
ئويۇپ قويماي، تاغ كامارلىرىغا كۆمۈپ قويماي، خالىغان ۋاقىتتا
ئېلان قىلىش توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭدىن چاتاق چىقىپ تۇرسىمۇ،
توسۇش تەس.

«قىزىل راۋاقتىكى چۈش» تە تەسۋىرلەنگەن كىچىككىنە
پاجىئە جەمئىيەتتە ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدىغان ئىش، ئاپتورمۇ
رېئاللىقنى يېزىشقا خېلى جۇرئەت قىلغان، نەتىجىسىمۇ ھەرھالدا
يامان ئەمەس بولغان: جيا جەمەتى قايتا گۈللەنگەن، بالا - چاقىلە-
رى روناق تاپقان، جيا باۋيۈنىڭ ئۆزىمۇ قىزىل موۋزۇت لىباسلىق
شەيخلەرگە ئايلانغان. شەيخ ھەرقانچە كۆپ بولغىنى بىلەن ئۇنداق
ھەشەمەتلىك تون كىيمەپ، «ئەۋلىيا» بولۇپ كېتىدىغانلىرى ھەر
ھالدا كۆپ ئەمەس. باشقىلىرىنى ئالساق، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ئۆز-
لىرىنىڭ پېشانىسىگە ئاللىقاچان پۈتۈلۈپ كەتكەن، ئۇلار ئاخىرقى
تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، كىتابخان بۇنىڭدىن بىئارام بول-
سىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا نېمە ئامال بار دەيسىز. لېكىن، كېيىن-
كى چاغلاردا شۇ پاجىئەنى داۋاملاشتۇرۇپ يازغان ياكى ئۆزگەرتىپ
يازغان ۋە ياكى ئۆلۈكلەرنىڭ روھىنى تىرىلدۈرگەن، ياكى باقي
ئالەمدە باشقىدىن دىدار كۆرۈشتۈرۈپ «قىز بىلەن يىگىتنى دىدار-
لاشتۇرۇپ» ، شۇنىڭ بىلەن خۇماردىن چىققان ئادەملەر ھەقىقەتەن
ئۆزىنىمۇ، باشقىلارنىمۇ ئالداش خۇماري بەك كۈچلۈك ئادەملەر
ئىكەن. شۇڭا، ئۇلار كىچىككىنە ئالدامچىلىقنى كۆرۈپ قالغاندا
ئۇنىڭدىن كۆڭلى قانائەت تاپماي، كۆزىنى يۇمۇپ تۇرۇپ بىرمۇنچە
يالغان سۆزلەرنى توقۇغان. گېككىل (E. Haeckel)[341]: ئادەم
بالىسى بىلەن ئادەم بالىسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بەزىدە مايمۇنىس-
مان ئادەملەر بىلەن ئىپتىدائىي ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىنمۇ
چوڭ بولىدۇ، دېگەنىكەن. بىز «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»نىڭ
ئەسلىي ئاپتورى بىلەن ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرغان ئاپتور ئوتتۇرا-
سىدىكى پەرقنى سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغانلا بولساق، بۇ گەپ راست
بولسا كېرەك، دېگەن يەرگە كېلىمىز.

«ساۋابلىق ئىش قىلساڭ ياخشىلىق كۆرىسەن» دېگەن ئەقلىيە
سۆز ئالتە سۇلالە دەۋرىدىكى كىشىلەرنى بىرئاز گۇمانلاندۇرغان-

كەن. ئۇلار قەبرە تاشلىرىغا: «ھەرقانچە ساۋابلىق ئىش قىلغىنىڭ بىلەنمۇ ياخشىلىق كۆرمىدىڭ، ئاخىر ئۆزۈڭنى ئالدىدىڭ» دېگەن سۆزلەرنى يېزىشقان. ئەمما، كېيىنكى زامانلاردىكى قاپاق باش كىشىلەر يەنە كۆز بويامچىلىق قىلغان: يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لىيۇ شىن خەير - ساخاۋەت تىلەش يۈزىسىدىن ئۇچ ياشلىق گۆدەك بالىنى قەغەز كۆيدۈرىدىغان داسىنىڭ ئىچىگە سېلىپ كۆيدۈرگەن، مەن بۇنى «يۈەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن - قائىدىلىرى» دېگەن كىتابتىن كۆرگەنىدىم. «شياۋ جاڭتونىڭ بالىسىنى قۇربان قىلىپ، ئانىسىنى قۇتقۇزۇشى» دېگەن چاڭچىلىدە، ئانىسىنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن بالىسىنى قۇربان قىلغانلىقى، نەتىجىدە ئانىسىنىڭ ئۆمرى ئۇزارغانلىقى، بالىسىمۇ ھايات قالغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بىر ئايال ئۆزىنىڭ ساقايماس كېسەلگە قالغان ئېرىنى ئوبدان كۈتۈش ئارزۇسىدا بولغان، «نەسىھەتنامە» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، ئۇ ئايال ئاخىر ئېرى بىلەن بىرلىكتە ئۆلۈۋېلىشقان؛ لېكىن كېيىن ئۆزگەرتىلگەن نۇسخىسىدا بولسا، بىر يىلان دورا قۇتىسىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالغان، ئېرى ئۇنى ئىچكەندىن كېيىن ساقىيىپ كەتكەن، دەپ يېزىلغان. دېمەك، بىرەر نۇقسانلىق ئەسەر ئاپتورنىڭ پەردازلىشى بىلەن كۆپ چاغلاردا باشقىچە تۇس ئالىدۇ - دە، كىتابخانلارنى ئازدۇرۇپ زۇلمەتكە باشلايدۇ، جاھان ئەسلىدە ناھايىتى يورۇق، كىمكى يورۇق جاھاندا بەختسىزلىككە ئۇچرىسا ئۇ ئۆزىنىڭ شورى، دېگەن چۈشەنچىگە كەلتۈرۈپ قويىدۇ.

بەزىدە ئېنىق تارىخىي پاكىتلارغا، مەسىلەن، گۈەن يۈنىڭ، يۆ فېينىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە دۈچ كېلىپ، بۇ جەھەتتە كۆز بويىاپ ئۆتۈپ كېتەلمىگەندە، باشقا بىر خىل ساختىپەزلىك يولىنى تۇتۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ يولنىڭ بىرى، تۈغۈلماسىتلا پېشكەللىكنىڭ ئۇرۇقى پېشانىسىگە پۈتۈلگەن. مەسىلەن، يۆفېي

شۇنداق بولغان دەيدۇ؛ يەنە بىرى، ئۆلگەندىن كېيىن پەرىشتىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ، مەسىلەن، گۈەن يۈنى[342] شۇنداق قىلىپ قويغان. پېشانىسىگە پۈتۈلگەن تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىكەن، ياخشىلىققا ئېرىشىپ پەرىشتىگە ئايلانسا مۇرادىغا يەتكەن بولارمىش، شۇنداق ئىكەن، ئۆلتۈرگۈچىنىڭ ئەيىبلىنىشى، ئۆلتۈرۈلگۈچىنىڭمۇ ھەسرەت چېكىشى ھاجەتسىزمىش، ئاخىرەتتە ھەممىسى ئۆزىگە لايىق ئورۇن تاپارمىش، ئۇ ھەقتە باشقىلارنىڭ باش قاتۇرۇشى ھاجەتسىزمىش.

جۇڭگولۇقلار ھەر جەھەتتىكى مەسىلىلەرگە توغرا قاراشقا پېتىنالماي، كۆز بوياش ۋە ئالدامچىلىق قىلىش چارىسى بىلەن ئۆزىنى چەتكە تارتىشنىڭ ئاجايىپ يوللىرىنى تاپىدۇ ۋە بۇ يولنى توغرا يول دەۋالىدۇ. ئەنە شۇ يول مىللىي ئاجىزلىقنى، ھۇرۇنلۇقنى ۋە مۇغەمبەرلىكنى ئىسپاتلىماقتا. جۇڭگو ئادەملىرى كۈنىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شۇكۇر - قانائەت قىلىپ، چۈشكۈنلىشىپ كېتىپ بارماقتا. ۋە لېكىن بۇ ھالەتنى تېخى ئۆزى ئۈچۈن شەرەپ بىلمەكتە. ئەمەلىيەتتە بولسا، دۆلەت بىر قېتىم مۇنقەرز بولسا، يەنە بىرنەچچە مەردانىلەرچە قۇربان بولغان سادىق ئەمەلدار پەيدا بولىدۇ، كېيىن خەلق قولدىن كەتكەن نەرسىلەرنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ غېمىنى قىلىشنىڭ ئورنىغا ئەنە شۇ بىرنەچچە سادىق ئەمەلدارلارنى مەدھىيىلەش بىلەن بولۇپ كېتىدۇ؛ بىر قېتىم تالان - تاراج قىلىنسا، نومۇسىنى ساتمىغان بىر توپ پىداكار ئايالار مەيدانغا چىقىدۇ. ئىش ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، باسقۇنچى - قانخورلارنى جازالاش ۋە ئۆزىنى قوغداشنىڭ غېمىدە بولۇشنىڭ ئورنىغا ھېلىقى پىداكار ئاياللارنى تەرىپلەش بىلەنلا بولۇپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋال دۆلەتنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، ئەلنىڭ تالان - تاراجقا ئۇچرىشى گويا جۇڭگو ئادەملىرىگە «ئۇ دۇنيالىق، بۇ دۇنيالىق ھەققانىيەت»نى ئالغا سۈرۈش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرەرمىش، قەدىر - قىممە-

تىنى ئاشۇرارمىش، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنداق ئەھۋاللارنىڭ داۋام قىلىپ ناھايىتىگە يېتىشىگە قايغۇرۇش ھاجەتسىزمىش. دېمەك، بۇنىڭغا تەن بېرىش كېرەكمىش، چۈنكى بىز ئۆلۈكلەر سايىسىدە ئەڭ يۇكسەك شان ـ شەرەپكە ئېرىشۋېتىپتىمىز. شائېخەي ۋە خەنكۇ شېھىتلىرىنىڭ ماتەم مۇراسىمىدا[343]، تىرىكلەرنىڭ قالـ تىس بىر ياغاچ مۇردا ئالدىدا بىر ـ بىرى بىلەن تىللاشقان ـ ئۇرۇشقانلىقى بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بىلەن بىر يولدا ماڭغانـ لىقتىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت مىللىي روھنىڭ پارلاق ئۇچقۇنى، شۇنـ داقلا مىللىي روھنىڭ ئىستىقبالىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان مەشـ ئەل. بۇلار خۇددى كۈنجۈت يېغى كۈنجۈتتىن چىقىرىۋېلىنغىنىغا، ئەمما كۈنجۈتكە يەنە ياغ ئارىلاشتۇرسا كۈنجۈتنىڭ تېخىمۇ ياغلىق بولغىنىغا ئوخشاش، بىر ـ بىرىگە سەۋەب ـ نەتىجە بولىدۇ. ماي ساپ بولسىغۇ گەپ يوق، بىراق ئۇنىڭغا سۇ ياكى شۇلتىغا ئوخشاش باشقا نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇشى چاتاق. جۇڭگو ئادەملىرى ئىنسانـ نىي ھاياتقا ئەزەلدىن توغرا قاراشقا پېتىنالماي، كۆز بوياپ ۋە ئالدامچىلىق قىلىپ كەلگەچكە، كۆز بويىاش ۋە ئالـداش ئەدەـ بىيات ـ سەنئەتتىمۇ كېلىپ چىقتى، شۇنداق ئەدەبىيات ـ سەنئەت جۇڭگو ئادەملىرىنى كۆز بوياش ۋە ئالدامچىلىق پاتقىقىغا تېخىمۇ چوڭقۇر پاتقۇزۇۋەتتى ۋە پېتىپ كەتكەنلىكىنى ھەتتا ئۆزلىرىمۇ سەزمەس دەرىجىگە كەلتۈرۈپ قويدى. جاھان كۈنسايىن ئۆزگىرـ ۋاتىدۇ، يازغۇچىلىرىمىز يۇزىدىكى نىقابلارنى ئېلىپ تاشلاپ، ئىنـ سانىي ھاياتقا راستچىللىق بىلەن چوڭقۇر، يۇرەكلىك نەزەر سالـ دىغان ھەمدە شۇ ھاياتلىقنى سۆڭەك ۋە مۇسكۇللىرى بىلەن يېزىپ چىقىدىغان پەيت يېتىپ كەلدى، يېپىيېڭى ئەدەبىيات سەھنىسىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ۋاقتى، بىرقانچە شىر يۇرەك باتۇرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىش ۋاقتى ئاللىقاچان يېتىپ كەلگەنىدى!

ھازىر سىياسىي ھاۋانىڭ ئۆزگىرىشىگە قىلىشى بىلەن تەڭ، گۇلشەننى مەدھىيىلەيدىغان ساداۋ ئاڭلانمايدىغان بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ ئورنىنى تېخ ۋە قان توغرىسىدىكى مەدھىيىلەر ئالماقتا. ئەگەر كۆز بويايدىغان، ئالدامچىلىق قىلىدىغان ئىدىيە بىلەن ئېغىز مەۋجۇتلا بولىدىكەن، مەيلى A ۋە O توغرىسىدا سۆزلىسۇن، ياكى Y ۋە Z توغرىسىدا سۆزلىسۇن، بەربىر ساختا بولۇۋېرىدۇ، ئۇنداق مۇلاھىزىلەر ئاقۇەتتە بۇرۇن گۇلشەننى كەمسىتكەن ئاتالمىش تەنـ قىدچىلەرنىڭ ئاغزىنى يۇمدۇرىدۇ ـ دە، جۇڭگو ئەدەبىياتىنى گۇللىنـ دىغان بولدى دېگەن قانائەتچانلىقنى پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار «ۋەتەنپەرۋەرلىك» قالپىقى ئاستىدا يەنە كۆزىنى يۇمۇۋالـ دۇ: ئەسلىدە يۇمۇقلۇق بولۇشمۇ ئېھتىمال.

بارلىق ئەنئەنىۋى ئىدىيە ۋە ئۇسۇللارنى بۆسۈپ چىقالايدىغان باتۇرلار يېتىشىپ چىقمىغۇچە، جۇڭگودا ھەقىقىي يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت دۇنياغا كەلمەيدۇ.

1925 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى

گەپ بۇرۇتتىن چىشقىچە[344]

1

«چۇقان»نى ۋاراقلاش بىلەنلا جۇڭخۇا مىنگونىڭ 9 ـ يىلى 10 ـ ئۆكتەبىر[345] بايرىمىدىن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى «چاچ توغرىسىدا ھېكايە»نى يازغانلىقىم ئېسىمگە چۈشتى. بۇلتۇر — ھازىر تۇپتوغرا بىر يىل بۇلۇپ قالاي دېدى — شۇ كۈنلەردە «تىل رېشتىسى»[346] نىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت بولمىغانىدى، مەن شۇ ژۇرنالغىمۇ «بۇرۇت توغرىسىدا» سەرلەۋھىلىك بىر پاچە ماقالە يازغانىدىم. ھەقىقەتەن جاڭ شىجاۋ[347] نىڭ ئېيتقىنىدەك «بارغانسېرى پېتىرلىشىپ كەتكەن»[348] بولسام كېرەك. تەبىئىيكى، بۇ ئىبارىنى جاڭ شىجاۋ ھەممىدىن ئاۋۋال خاتا ئىشلەتكەن ئەمەس. بىراق، ئۇ ئۆزىگە كونا تىلغا ماھىرمەن دەپ تەمەننا قىلىپ يۈرگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە مەن ئۇنىڭ بىلەن دەۋالىشىپ يۈرگەنلىكىم ئۈچۈن، بۇ ئىبارىلەرنىڭ خاتا ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئۇنىڭغا دۆڭگەۋاتمەن. شۇ چاغدا ئاڭلىشىمچە، بۇ گەپ ئۆز ۋاقتىدا تارقىلىپ يۈرگەن «ئۆسەك سۆز» ئىدى. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بىر مەشھۇر پروفېسسورى: گەپنى بۇرۇتتىن باشلاپ سۆزلەۋەرسە، ئەتە ـ ئۆگۈن قوڭ ئۇستىدىمۇ سۆزلىشى مۇمكىن، ئۇ ھالدا شاڭخەيدىكى «ئەينەك»[349] بىلەن ئوخشاش سۆزلەيدىغان بولۇپ قالىدۇ، دەپ ھەسرەت قىلغانمىش. نېمىشقا؟ بۇ ئەھۋالنى يېڭى چىققان رېۋايەتلەرنى ئوبدان بىلمىدىغان ئادەملەرلا بىلىدۇ. كېيىن چىققان «ئاق سويمىلار»[350] نىڭ چۈ-

شىنىپ كېتىشى تەس. چۈنكى، «ئەينەك» گېزىتىدە «قوڭغا ئاپ-تاپ چۈشتى» سەرلەۋھىلىك بىر پارچە نەزمە بېسىلغانىكەن. قوڭ-مۇ، بۇرۇتمۇ ئادەم ۋۇجۇدىنىڭ بىر قىسمى؛ خۇددى بىراۋنىڭ يۈز ـ كۆزىنى يۇيۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەن چېچەن ۋە زېرەك ئالىملار ئۇنىڭ داۋاملىق يۇيۇۋېرىدىغانلىقىنى، ئاخىر كۆتىنىمۇ يۇيىدىغان-لىقىنى پەرەز قىلغىنىغا ئوخشاش، ۋۇجۇدنىڭ بۇ بىر قىسمى ئۇستىدە گەپ قىلغان ئادەم ئۇ بىر قىسمى ئۇستىدە گەپ قىلىشتىن خالىي بولالماسمىش؛ شۇنىڭ ئۈچۈن gentleman[351] لاردىن بو-لۇشقا بەل باغلىغان ئادەملەر بۇنداق ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنداق ئادەمنىڭ ئارقىسىنىڭ دەككىسىنى بېرىپ قويۇشى كېرەكمىش. ئەگەر بۇنىڭدىن باشقا چوڭقۇر مەنىسى بار بولسا، ئۇنى مەن بىلمەيمەن.

ئىلگىرى مۇنداق بىر گەپنى ئاڭلىغانىدىم: ياۋروپا ۋە ئامېرى-كىنىڭ مەدەنىي ئادەملىرى بەلنىڭ تۆۋىنىنى ۋە بەلنىڭ تۆۋىنى بىلەن ئالاقىدار شەيئىلەرنى تىلغا ئېلىشنى يامان كۆرىدىكەن. ئەگەر تاناسىل ئەزانى مەركەز قىلغان ھالدا بىرەر يۇمىلاق شەكىل سىزىلغان بولسا، يۇمىلاق دائىرىنىڭ ئىچىنى تىلغا ئېلىشنى يامان كۆرىدىكەن؛ لېكىن يۇمىلاق شەكىلنىڭ يېرىم دىئامېتىرىنى ئامې-رىكىلىقلار ئەنگلىيىلىكلەرگە قارىغاندا چوڭراق قىلىپ سىزىدە-كەن. جۇڭگونىڭ پېقىرلىرى ئۇ جەھەتتە گەپ قىلىشنى ئار ئالمايـ-دۇ؛ قەدىمكى زامانىدىكى ئەزىزلەرمۇ ئار ئالمىسا كېرەك، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزى مۆتىۋەر بولسىمۇ ئۆزىگە «قارا ساغرا»[352] دەپ ئات قويغانلار بار. ئار ئېلىشنىڭ قاچان باشلانغانلىقىنى بىلمەيمەن. لېكىن، ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ يېرىم دىئامېتە-رىنى تاكى ئېغىز بىلەن بۇرۇن ئارىلىقىغچە ھەتتا ئۇنىڭمۇ يۇقە-رىسىغچە چوڭايتقانلىقىنى 1929 ـ يىل كۆزدە كۆردۇم.

قەلەم تۇتىدىغان ئادەملەر تولىمۇ سەزگۈر بولسا كېرەك،

شۇڭا ئۇلار ئەزەلدىن ناھايىتى نازۇك؛ ئۇلارغا ئۇدۇل كەلگەن گەپنى قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇلار ئۇدۇل كەلگەن نەرسىگە كۆز سالمايدۇ، قۇلاق سالمايدۇ، ئۇدۇل كەلگەن بىرنەرسە ئۈستىدە خىيال يۈگۈرتمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەرىقەتچى جانابلارنىڭ پەرىشتىلىرى كۆپ؛ ئۇلار ئۆز تەرىقەتلىرىنىڭ تەتۇرسىچە ئىش قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆز كۆڭلىدە بىر - بىرىنى چۈشىنىشىدۇ. ئۇلار مېھمانىنىڭ قولياغلىقىغا كۆزى چۈشۈپ قالسا ياكى توقاللىرىنىڭ خارابلىشىپ كەتكەن قەبرىسىنى كۆرۈپ قالسىمۇ، ئۇ ھەقتە شېئىر توقۇيدۇ. مەن ئۆزۈممۇ ھازىر قەلەم ئىشى بىلەن، جانلىق تىلدا ماقالە يېزىش بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەن بولساممۇ، لېكىن زاكاۋاتىمنىڭ «نورمال سەۋىيە»[353] دىن تۆۋەن تۇرىدىغانلىقى ئاللىقاچان تەقدىردە پۈتۈلۈپ كەتكەن بولسا كېرەك، شۇنىڭ ئۈچۈن قولياغلىقىنى ياكى قەبرىنى كۆرۈپ قالسام نەزىرىمگە ئالمايمەن. ئۇيغۇراتسىيە بۆلۈمىدە ئايالالارنىڭ جەستىنى بىرىنچى قېتىم ئۇيغۇراتسىيە قىلىش توغرا كەلگەندە شېئىر يېزىش ئىلھامىم كەلگەندەك بولغانلىقى يادىمدا تۇرۇپتۇ، لېكىن ئۇ «ئىلھام» ھالىتىدىلا توختاپ قالغان، شېئىر يېزىلمىغان. كىتابخانىلار، ئەتە - ئۆگۈن قاتتىق مۇقاۋىلىق قىلىپ سىپتا ئىشلەنگەن داستانى چىقىدىكەن، دەپ خاتا ئويلاپ قالماڭلار؛ بۇ يەردە ئالدىن ئېيتىپ قويماي. كېيىن ھەتتا «ئىلھام»مۇ يوقىلىپ كەتتى، بۇنىڭغا ئېھتىمال، پېقىرلارنىڭ سۆزلەپ ئادەتلىنىپ قالغىنىدەك، تولا كۆرۈپ ئادەتلىنىپ قالغانلىقىم سەۋەب بولسا كېرەك. ئۇنداق بولمىغان بولسا، ھازىر بۇرۇت توغرىسىدا گەپ قىلىشقا پېتىنالمايلا قالماستىن، بەلكى «ئادەم يارىتىلىشىدىن ياخشى قىلىپ يارىتىلمىشتۇر» توغرىسىدىلا ياكى «ئاسمانۇ زېمىن تۇتەكتۇر»[354] توغرىسىدىلا ماقالە ياكى نەزمە يازغان بولاتتىم. يىراقنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدىغان بولساق، تۇركىيىدە ئىنقىلابتىن[355] كېيىن ئايالالارنىڭ چۈمبەل-

لىرىنىڭ يىرتىپ تاشلانغانلىقى شۇنچە پەسلىكمۇ؟ ئۇلار ئاغزى - بۇرنىنى ئېچىپ يۇرىدىغان بوپتۇ، كېيىنچە كۆتىنىمۇ ئوچۇق قويۇپ كوچىغا چىقىپ يۇرمەس!

2

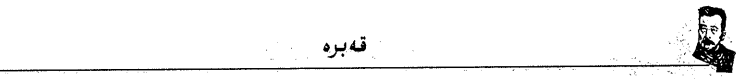
بەزىلەر مېنى «ئاغرىماي غىڭشىيدۇ»[356] غانلارنىڭ بىرى دەپ يۇرگەن بولسىمۇ، لېكىن مېنىڭچە، ھەركىم ئۆز كېسىلىنى ئۆزى بىلىدۇ، باشقىلار ئۇنىڭ تېگى - تەكتىنى ئانچە بىلەلمەسە كېرەك. ئاغرىقى بولمىسا كىممۇ غىڭشىسۇن؟ ئەگەر ئاغرىقسىز غىڭشىيدىغان بولسا، ئۇنىڭغا غىڭشىش كېسىلى چاپلاشقان بولىدۇ، ئۇنىڭغا داۋا يوق؛ لېكىن يالغاندىن دورىسا، ئۇ باشقا گەپ. ئەگەر بۇرۇت ھەتتا قوڭ دېگەندەك بىرنېمىلەر ئۆز قىنىدا تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، ھېچكىم ئۇلارنى ئېسىگە كەلتۈرمەيدۇ. بىز خاتىرجەم تۇرغان چاغلىرىمىزدا ئۆزىمىزنىڭ بېشىنى، قولىنى، پۇتىنى ھەتتا تاپىنىمىزنى خىيالىمىزغا كەلتۈرۈپ قويمايمىز. «كاللامنى كىممۇ كېسەر»، «يوتامنىڭ گۆشى (سۆزۈم يەنە تۆۋەن تەرەپكە كېتىپ قالدى، مۆتىۋەر زاتلارنىڭ، نازۇك خېنىملارنىڭ كەچۈرۈشىنى سورايمەن) يەنە تولۇپ قاپتۇ»[357] دەپ ھەسرەت قىلىش بولسا باشقا بىرەر سەۋەبتىن بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن «غىڭشىيدۇ»، ۋەھالەنكى، تەنقىدچىلەر: «كېسىلىم يوق» دېيىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ساغلاملىقىغا ئاپىرىن.

قولتۇق ۋە چاتراقتىكى تۈكنى ئالسام، ئۇلار ئەزەلدىن ئانچە چاتاق - پاتاق تۇغدۇرمىغاچقا، ئۇلارنى بىرەر قۇر غىڭشۇپلىشىنىڭ تېمىسى قىلىۋالمىغان ئادەممۇ چىقمايدۇ. لېكىن، چاچ بولسا ئۇنداق ئەمەس، بىرنەچچە تال ئاق چاچمۇ قېرىلىق يەتكەن ئەپەندىلەرنى قولىغا ئەينەك ئېلىپ، ھەسرەت قىلىپ دەرھال يۇلۇۋېتىش-

كه مەجبۇر قىلىدۇ؛ چىڭ خانىدانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋردە چاچ سەۋەبى بىلەنمۇ بىرمۇنچە ئادەم ئۆلتۈرۈلگەنىدى. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆرۈمە چاچنىڭ قايچىلاپ تاشلىنىشقا مەھكۇم بولغانلىقى ھەرھالدا مۇئەييەنلىشىپ قالدى، كەلگۈسىدە قانداقتۇر بىر ئېگىز نەيرەڭلەرنىڭ چىقماسلىقىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولسىمۇ، لېكىن ھازىر ھەرھالدا ئايىغى چىقىپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاياللارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىرىنى قايچىلاپ تاشلاش كېرەكمۇ، يوق، دېگەن مەسىلە بۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئۆزۈمنىڭ بېشىمدىكى چېچىمنىڭ خىيالىمغا كىرىپ باقمايدۇ، چۈنكى مېنىڭ چاچ يېغى ياساپ سېتىش ياكى چاچ بۇدۇرلەش جابدۇقلىرىنى ئېلىپ ـ سېتىش نىيىتىم يوق؛ ئۇنداق ئىشلار ئۆزۈم بىلەن ئالاقىسىز بولغاچقا، كۆڭۈل بۆلۈپ يۇرمىگەنىدىم. لېكىن، مىنگونىڭ 9 ـ يىلى ئىدى، مېنىڭ ئۆيۈمدە قونۇپ يۇرگەن بىر قىز قىزلار ئالىي دارىلمۇئەللىمىنگە ئىمتىھان بېرىپ كىرىپ كەتتى، ئۇ چاچلىرىنى قىرقۇۋەتكەنىكەن، ئۇنىڭ چاچلىرىنى بېشىدىن يىلانباغرى قىلىپ ئارتىلدۇرۇپ تارىشى ياكى S شەكلىدە ئۆرۈۋېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەنە شۇ چاغدىلا بىلدىمكى، مىنگونىڭ قۇرۇلغىنىغا توققۇز يىل بولۇپ قالغان بولسىمۇ، يەنە بەزى ئادەملەر چاچلىرىنى قىرقۋەتكەن ئەركەكلەرنى يامان كۆرگەندەك يامان كۆرىدىكەن، مۇدىر M ئەپەندى[358] ئۆزى ۋەجىك بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ بېشى تاقىرباش دېگۈدەك چاچسىز بولسىمۇ، لېكىن ئاياللارنىڭ چېچىغا 1000 جىڭ نەرسىنى ئېسىپ قويسا كۆتۈرەلەيدۇ دەپ، ھېلىقى قىزنى چاچ قويۇشقا دەۋەت قىلغانىكەن. ئۇنىڭغا بىرنەچچە قېتىم پۈرتىپ ئېيتقان بولسىمۇ، نەتىجە چىقىرالمىغانىكەن؛ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ مەنمۇ سەۋر قىلىپ تۇرالماي، «ھەسرەت قىلىپ»، «چاچنىڭ ھېكايىسى»نى يېزىپ غىڭشىغانىدىم. لېكىن، نېمە ئۈچۈندۇر،

كېيىن ھېلىقى قىز چېچىنى ئۇزۇن ئۆستۈرمىدى، ھازىرمۇ كالتە چېچىنى ئۆز ئەركىچە تارىغان ھالدا بېيجىڭ كوچىلىرىدا بەھۇزۇر يۈرمەكتە. ئەسلىدە بۇ ھەقتە سۆزلەۋېرىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى، بىراق بۇرۇتنى قايسى شەكىلدە قويۇشنىڭمۇ ئەركىنلىكى بولمىغانلىقى مېنى ئۆز ھاياتىمدا ھەسرەتلەندۇرىدىغان ئەھۋاللاردىن بولۇپ، مېنى دائىم ئويغا سېلىپ كەلدى. بۇرۇت قويۇش، بۇرۇتنى ئۇزۇن ياكى قىسقا قويۇش توغرىسىدا، مېنىڭچە، بىۋاستە ئالاقىدار ئادەملەردىن باشقا ئادەملەرنىڭ گەپ ـ سۆز قىلىش ھەققى ۋە مەجبۇرىيىتى يوق ئىدى؛ لېكىن بەزى ئادەملەر ئورۇنسىز چاپقاقلىق قىلىپ[359]، تېتىقسىز گەپلەرنى قىلىپ يۈرۈۋاتىدۇ، بۇ ئەھۋال خوتۇن ـ قىزلار چاچ قويمىسا بولمايدۇ دەيدىغان تەرىپىگە، «ئاجايىپ ـ غەلىتە كىيىم» كىيگەنلەرنى ساقچى مەھكىمىسىگە تۇتۇپ بېرىپ، جازالايدىغان سىياسەتكە ئوخشاشلا غەلىتە بىر ئىش. بىرەر ئادەم گەپ ياندۇرۇپ قويمىسۇن دېسەڭ، ئۇنىڭ چىشىغا تەگمە. يېزا ئادەملىرىنى يامۇلغا تۇتۇپ كىرىپ، كاسىسىغا كالتەك بىلەن ئۇرغاندىن كېيىن، ئۇ ئادەم باش ئۇرۇپ: «بېگىم، ئۆزلىرىگە رەھمەت!» دەيدۇ. بۇ جۇڭگو مىللىتىگە خاس غەلىتە بىر ئەھۋال.

نەدىن بىلەي، دەل بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مېنىڭ چىشىمدا يەنە مەسىلە تۇغۇلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن چىش ئوستىدە گەپ قىلىش توغرا كەلدى. ئەمدى سۆزۈمنى تۆۋەنگە تارتماي، ئىچكىرىسىگە تارتىمەن. بىراق، ئىچكىرىسىگە تارتىدىغان بولسام، چىشىمنىڭ ئارقىسىدا كاناي بار، ئۇنىڭ ئاستىدا كېكىردەك، ئاشقازان، چوڭ ئۇچەي، كىچىك ئۇچەي، كۆتەن بار، بۇلارنىڭ تاماق بىلەن ئالاقىسى بار. بۇلارنى ئېسىلزادىلەر تىلغا ئالمايدۇ، كۆتەننىڭ يېنىدا دوۋسۇن بار تېخى، بەللى!

3

جۇڭخۇا مىنگونىڭ 14 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، يەنى شەمسىيە 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى خەلق تاموزنا ئىگىلىك ھوقۇقىنى تەشەببۇس قىلىپ نامايىش ئۆتكۈزدى[360]. لېكىن، ساقچىلار قاتناش يوللىرىنى توسۇپ قويغاچقا، توقۇنۇش پەيدا بولدى، شۇ توقۇنۇشتا ھەر ئىككى تەرەپتىن «ئادەم چىقىم بولغان» ئىكەن. ئەتىسى بىرنەچچە گېزىت («جەمئىيەت»، «دۇنيا»، «ئەپكار ئامما»، «خەلقئالەمگە بەرىكەت»، «ئىمان»[361] قاتارلىق گېزىتلەر) مۇنداق خەۋەرنى بېسىپ چىقاردى:

«يارىلانغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىچىدە ۋۇشىنشېڭ (1 ـ ئىنگلىز تىلى مەكتىپىدىن) نىڭ بېشىدىكى قىلىچ يارىسى ناھايىتى ئېغىر... جۇ شۇرېن (بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى) نىڭ چىشلىرى زەخمىلىنىپ، ئىككى ئۆتتۈر چىشى چۈشۈپ كەتكەن. باشقىلار توغرىسىدا تېخى مەلۇمات يوق...»

بۇ تېخى كۆپايە قىلمايدۇ، ئەتىسى «جەمئىيەت»، «ئەپكار ئامما»، «سېرىق»، «ئىمان» گېزىتلىرى يەنە مۇنداق يازغان:

«...نامايىش قىلغان ئاممىنى تەرەپتىن بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى جۇ شۇرېن (يەنى لۇشۇن) نىڭ ھەقىقەتەن ئىككى دانە ئۆتتۈر چىشى تۆكۈلۈپ كەتكەن...»

مەيلى جامائەت پىكرى بولسۇن، مەيلى جەمئىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئورگان بولسۇن، مەيلى «ھەقىقەتەن» بولسۇن،

مەيلى يالغان بولسۇن، مېنىڭ بىرەر نەرسە يېزىپ تۇزىتىش بەرگۈدەك ھەپسىلەم يوق ئىدى. بىراق، ئەزىيەت چەككەنلەرنىڭ ئىچىدە بىرمۇنچە ئوقۇغۇچى بار ئىكەن، ئەتىسى L مەكتەپكە[362] دەرس بېرىش ئۈچۈن بارسام، 20 نەچچە ئوقۇغۇچى دەرسكە كېلەلمەپتۇ. ئۇلار مېنىڭ ئۆتتۈر چىشىمنىڭ تۆكۈلۈپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن، دەرسنىڭ قىممىتى بولمايدىغان بولدى، دەپ ئويلىمىغان، مۇئەللىملىمىز كېسەل بىلەن رۇخسەت سورايدىغان بولدى، دېگەن خىيالغا كەلگەن بولسا كېرەك، يەنە بىرنەچچە دائىم ئۆچرىشىپ تۇرىدىغان، كۆرۈشۈپ باقمىغان يارۇ بۇرادەرلىرىم يۇزۈمدىن ـ يۇزۈمگە ئەھۋال سورىدى، خەت يېزىپ سۇرۇشتۇردى. بولۇپمۇ پېكىچى[363] ئەپەندى ئاۋۇال مەركىزىي دوختۇرخانىغا يوقلاپ بېرىپتۇ، ئۇ يەردىن تاپالمىغاندىن كېيىن، ئۆيۈمگە ئىزدەپ كەپتۇ. ئۇ ئۆتتۈر چىشلىرىمنىڭ ساق تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئاندىن شەھەرنىڭ شەرقىي رايونىغا قايتىپ كەتتى. لېكىن «خۇدا رەھىم قىلماپتۇ»[364] دېگەندەك، بۇ ھەقتە بوران چىقىپ كەتتى.

ئەگەر ئىككى دانە ئۆتتۈر چىشىم راستىنىن ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋېتىلگەن بولسا، ئۇ چاغدا «ئوقۇغۇچىلار ئىستىلىنى رەتكە سېلىش»[365] كويىدا يۈرگەنلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئاتارمەن ـ چاپارمەنلىرىنىڭ كۆڭلى بىرئاز ئارام تاپقان بولاتتى ۋە ياكى بۇرۇت توغرىسىدا گەپ قىلغانلىقىمنىڭ جاجىسىنى تارتقان بولاتتىم. چۈنكى، گەپنى بۇرۇتتىن تۆۋەن تەرەپكە قارىتىپ تارتىشىم ئېھتىمال بولغاچقا، جاجىسىنى تارتىشىم پەرز بولسا كېرەك. شەپقەتچى زاتلارنىڭ سۆزى بويىچە، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇلغان بولاتتى. لېكىن، ئەپسۇسكى، شۇ كۈنى مەن ئۇ مەيدانغا يوق ئىدىم، مېنىڭ ئۇ مەيدانغا بولمىغانلىقىم پروفېسسور خۇ شى[366] نىڭ يولىورۇقى بويىچە تەنقىقات بۆلۈمىدىن چىقماي تىرىشىپ ئولتۇرغانلىقىمدىن بولغان ئەمەس، پروفېسسور جياڭ شاۋيۈەن[367]

نىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئۆز ئەسىرىم ئۇستىدە باش قاتۇرۇپ ئول-تۇرغانلىقىمدىنمۇ بولغان ئەمەس، ئالىم ئىبسىنىڭ تەلىمىگە[368] ئاساسەن «ئۆزۈمنى نىجات قىلىش» بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكىمدىن مۇ بولغان ئەمەس. ئەپسۇسكى، ئەنە شۇنداق چوڭ مەشغۇلاتلار بىلەن بەند بولۇپ قالغان ئەمەس ئىدىم. قىلغان - ئەتكەنلىرىمنى ئەينى بويىچە ئىقرار قىلسام، كۇن بويى دېرىزە تۈۋىگە قويۇلغان كارىۋاتتا يېتىشتىن باشقا ھېچ ئىش قىلمىدىم. نېمىشقا؟ ئازراق بىتاب بولۇپ قالغانىدىم، ئۇنىڭدىن باشقا ئىش يوق ئىدى.

ئەمما، مېنىڭ ئۇتتۇر چىشىمدىن «ھەقىقەتەن ئىككىسى تۆ-كۈلگەن» مىش.

4

بۇمۇ ھەركىم ئۆز ئاغرىقىنى ئۆزى بىلىدۇ دېگىنىمگە مىسال بولالايدۇ. چىشى ساق كىشى چىشى ئاغرىغان كىشىنىڭ ھالىغا ھېچقاچان يېتەلمەيدۇ، پەقەت ئاغرىغان كىشىنىڭ ئاغزىنى قىيسا-يتىپ ئىچىگە دەم تارتىۋاتقانلىقىنى، كۈلكىلىك بىر ھالەتتە تۇرغا-لىقىنىلا كۆرىدۇ. ئەلمىساقتىن تارتىپ تا ھازىرغىچە جۇڭگودا چىش ئاغرىقىنى توختاتقىدەك بىرەر شىپالىق ئامال كەشىپ قە-لىنغان ئەمەس. ھازىر «غەربچە چىش زاماسكىلاش» دېگەن بىرنە-مىلەر كۆپ بولسىمۇ، لېكىن غەربنى ناھايىتى يۇزە ئۆگەنگەن بولسا كېرەك، دېزىنفېكسىيە قىلىشتەك ئاددىي داۋالىنىمۇ ئۇقماي-دۇ. بېيجىڭنى ئېلىپ ئېيتسام، جۇڭگونىڭ ئۆزىنىڭ چىش دوخ-تۇرلۇقىدىن ئېلىپ ئېيتسام، ئامېرىكىدا ئوقۇپ كەلگەن بىرنەچچە دوكتورلا يارايدۇ. yes[369]، دوختۇرلۇق ھەققى تولىمۇ قىممەت. كەمبەغەل يېزا - قىشلاقلاردا بولسا، چالا ئۇستىلارنىمۇ تاپقىلى بولمايدۇ، ئۇ يەرلەردە چىشى ئاغرىپ قالسا، دەردىگە چىدىمای،

تەقدىرگە تەن بەرمەي، داۋالىغۇسى كەلسە، بۇتخانىغا بېرىپ بۇتقا يېلىنماقتىن باشقا ئامالى يوق.

مەن كىچىكىمدىنلا چىشى ئاغرىيدىغانلار پارتىيىسىنىڭ ئەزا-لىرىدىن بىرى ئىدىم، ئۇنىڭغا ئەزا بولۇشۇمنىڭ سەۋەبى چىش ئاغرىمايدىغان ئالىيجانابلاردىن باشقىچە يولدا مېڭىش ئەمەس، ھە-قىقەتەن «ئامالسىزلىق» ئىدى. ئاڭلىشىمچە، چىشىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىمۇ نەسىلدىن بولىدىكەن، شۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ كې-سەل ماڭا ئاتامدىن مىراس بولسا كېرەك، چۈنكى ئاتامنىڭ چىشى-مۇ يامان ئىدى. شۇ سەۋەبلىك چىشىم گاھىدا قۇرتلايتتى، گاھىدا سۇنۇپ كېتەتتى... ئاخىر قانايتتى، دېمەك، دائىم چاتاق چىقاتتى؛ ئۆيىمىز كىچىك شەھەردە بولغاچقا، چىش دوختۇرىمۇ يوق ئىدى. ئۇ زامانلاردا جاھاندا قانداقتۇر «غەربچە...» دېگەن بىرنېمىنىڭ بارلىقىنىمۇ ئېسىمىزگە كەلتۈرەلمەيتتۇق، پەقەت «داۋالاشنىڭ يېڭى رىسالىسى»[370] بىردىنبىر نىجاتچى ئىدى، بىراق شۇنداق داۋالاش «رىسالىسى»مۇ ئۇنۇم بەرمەيتتى. بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتۈ-كەندىن كېيىن، بىر دانىشمەن ماڭا بىر داۋالاش چارىسىنى ئېيتىپ بەردى، يەنى: ئوبدان بىر كۈننى تاللاپ، تېرىقنى شامالغا سېلىپ قورۇتۇپ، ھەر كۈنى ئىستېمال قىلىپ بەرسىڭىز شىپا تاپىسىز، دېدى، تاللىۋالىدىغان كۈننىڭ قايسى ئىكەنلىكى ھازىر ئېسىمدە يوق. شۇ چارە بويىچە ئىستېمال قىلىنىدىغىنى تېرىق بولغاچقا، ئۇنى خالىغان چاغدا شامالغا سېلىپ قورۇتۇش مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن يەنە ئۇنى ئېنىقلاپ بىلىۋېلىشقا ئاۋارە بولۇشنىڭ ھاجىتىمۇ يوق. شۇنىڭدىن باشلاپ تېۋىپقا كۆرۈنۈپ، قايناۋاتقان دورىنى ئىچىدىغان بولدۇم. ئەپسۇسكى، تېۋىپمۇ ئاخىر ئامال قىلالمىدى، مېنىڭ چىشىمنىڭ ئاغرىقى «چىش زەئىپلەشكەن» دېگەن ئاغرىق بولغاچقا داۋا يوق ئاغرىقمىش. يەنە مۇنداقمۇ بىر ئىش ئېسىمدە: بىر كۈنى چوڭلاردىن بىرى مېنى ئەيىبلەپ، ئۆزۈڭنى ئاسرىماي

مۇشۇ كېسەلگە قالدىك، ئەمدى دوختۇرنىڭ نېمە ئامالى بولسۇن؟ دېگەنىدى. مەن ئۇ گەپنى چۈشەنمىگەنىدىم. ئەمما، شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ كېسەل گويا مېنى نومۇسقا قويىدىغان ئىشتەك، خەققە چىشىم ئاغرىيدۇ دېمەيدىغان بولدۇم. شۇنداق قىلىپ ئۇزۇن زامانلار ئۆتتى. مەن تاكى ياپونىيىنىڭ چاڭچى دېگەن يېرىگە بارغانىدىن كېيىنلا چىش دوختۇرىنى تېپىپ كۆرسەتتىم. ئۇ مېنىڭ چىشىمنىڭ ئارقىسىدىكى «قاسىرىق» دېگەن نەرسىنى قىرىپ تاشلىغانىدىن كېيىنلا چىشىم قانىمايدىغان بولدى. ئۇنىڭ بەدىلىگە ئىككى دوللار سەرپ قىلدىم، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بىر سائەتلا ۋاقىت كەتتى.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا جۇڭگونىڭ تېببابەتچىلىك كىتابلىرىنمۇ كۆرۈپ باقتىم، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان تەلىماتلارنى ئۇچراتتىم. ئۇنىڭدا: چىش بۆرەككە تەئەللۇق، «چىشنىڭ زەئىپلىكى» بولسا «بۆرەكنىڭ قۇۋۋەتسىزلىكى» سەۋەبىدىن بولىدۇ، دېيىلگەن. مەن مانا شۇ ۋاقىتتىلا بۇرۇن يېگەن تەنبىھلىرىمنىڭ سەۋەبىگە چۈشىنىپ يەتتىم، ئۇلار ئەسلىدە ماڭا بوھتان چاپلىغانىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزىلەر جۇڭگو تېببابەتچىلىكى ئۇنداق ئىشەنچلىك، دوربىسى مۇنداق شىپالىق دېسىمۇ بەربىر ئىشەنمەيدىغان بولدۇم، بۇنىڭغا تولاراق ئاتامنىڭ كېسىلگە كاشىلا بولغانلىقى سەۋەب بولدى، سەۋەبچى بولدى، شۇ قاتاردا ئۆز دەردىمدىن كېلىپ چىققان شەخسىي رەنجىمىمۇ بۇنىڭغا سەۋەبچى بولدى.

گەپنى دېگىلى تۇرسام تۇگىمەيدۇ، ناۋادا مەندە Victor Hogo[371] ئەپەندىنىڭ تالانتى بولسىدى، ئۇ ۋاقىتتا LesMis'erables نىڭ داۋامىنى يېزىپ چىققان بولاتتىم. بىراق، مەندە ئۇنداق تالانت يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ماڭا دەرد كەلتۈرگىنى ئۆزۈمنىڭ چىشى بولغاچقا، ئۇ دەردلىرىمنى يېزىپ چىقىپ، دەردىمنى باشقىلارغا تارقىتىپ بېرىشىم ئانچە مۇۋاپىق بولمايدۇ، گەر-

چە يازغانلىرىمنىڭ 90 پىرسەنتى ئۆزۈمنى چاندۇرماي ئاقلايدىغان گەپلەر بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنداق قىلغاندىن كۆرە، ھازىر ئۇ گەپلەرنى تاشلاپ قويۇپ، «ئۇنتۇر چىشتىن ئىككىسى ھەقىقەتەن تۆكۈلۈپ كەتكەن» ۋەقە توغرىسىدا گەپ قىلغىنىم تۈزۈك تۇرىدۇ.

يۇەن شىكەيمۇ باشقا كۆڭزىچى رايىشلارغا ئوخشاش، كۆڭزىغا چوقۇنۇشنى ھەممىدىن بەكرەك تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ قەدىمكى پاسوندىكى ئاجايىپ - غارايىب كىيىملەرنى تىككۈزۈپ، كۆڭزىغا چوقۇنۇش مۇراسىملىرىنى ئەۋج ئالدۇرغان ۋاقتى پادىشاھ بولۇش كويىغا چۈشۈشتىن بىر - ئىككى يىل بۇرۇنقى ۋاقىتلار بولسا كېرەك[372]، ئېھتىمالىم. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇنداق مۇراسىملار ئەملدىن قالماي داۋاملىشىپ تۇردى، بىراق ھاكىمىيەت تۆپىسىدىكىلەرنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە مۇراسىملاردا بولۇپمۇ سەجدە قىلىش شەكىللىرىدە قىسمەن پەرقلەر كۆرۈلدى. ئۆزىنى يېڭىلىق تەرەپدارلىرى دەۋالغانلار باش كۆتۈرگەندە كاستۇم - بۇرۇلكا كىيىپ تەزىم قىلغان بولسا، كونىغا چوقۇنغۇچىلار دەۋران سۈرگەندە قەدىمكى پاسوندا لىباس كىيىپ باش ئۇرغان. مەن ئەسلىدە، مائارىپ ۋازارىتىنىڭ يارىدەمچى مۇشاۋىرى ئىدىم، كۆزگە ئېلىنمايدىغان «چاغلىق مەنسەپدار»[373] بولغانلىقىم ئۈچۈن، تەزىم ياكى سەجدە قىلغۇچىلار قاتارىغا قوشۇلالمايتتىم؛ ئەمما باھار ۋە كۈزدە بولىدىغان مۇراسىملاردا مۇلازىملىق خىزمىتىگە قويۇلۇشتىن خالىي بولالمايتتىم. مۇلازىم دېگىنىم، ئاتالمىش «يوپۇق» ياكى «جام»[374] لارنى تەزىم قىلىۋاتقان ياكى باش ئۇرۇۋاتقان بەگ - غوجاملارغا سۇنۇپ بەرگۈچى خىزمەتكار دېگەن سۆز. مىنگونىڭ 11 - يىلى كۈزدە[375] مەن مۇلازىملىق مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلىپ بولۇپ، رىكشىغا ئولتۇرۇپ ئۆيۈمگە قايتتىم. بېيجىڭنىڭ كۈز كۈنلىرى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاڭ سەھەر ۋاقتى بولغاچقا ھاۋا ناھايىتى سوغۇق ئىدى. شۇڭا، مەن ئۈستۈمگە

قېلىن كىيىۋالغان، پەلەي سېلىۋالغان قولۇمنى بولسا يانچۇقۇمغا تىقىۋالغانىدىم، رېكشىچى بولسا، مەن ئىشىنمەنكى، ھەرگىز جاڭ شجاۋ ئېقىمىدىكىلەردىن ئەمەس ئىدى، ئۇ مۇگدەك باسقاندىلىقتىن يولنىڭ يېرىمىغا كەلگەندە ماڭا «ئادەتتىن تاشقىرى چارە» سىنى قوللاندى، «چاقماق تېزلىكىدە» يىقىلىپ چۈشتى، مەنمۇ رېكشىدىن قاڭقىپ چۈشتۇم. قولۇم يانچۇقۇمدا بولغاچقا، يەرنى تايىنىۋېلىشقا ئۈلگۈرەلمەي، ئامالسىز تۇپراق ئانام بىلەن سۆيۈشۈپ قالدىم ـ دە، ئۈتتۈر چىشىمنى قۇربان بەردىم. شۇنىڭ بىلەن يېرىم يىلغىچە كومىڭ ھالدا دەرس ئۆتتۈم، 12 ـ يىلى يازدىلا چىش سالدۇرۇۋالدىم. شۇڭا، ھازىر پېكىچى جانابلىرىنى خاتىرجەم قىلغان بىر ـ ئىككى ئۈتتۈر چىشىم ئەسلىدە ئورنىغا سېلىنغان يالغان چىش ئىدى.

5

كۆڭۈبر ئەپەندى[376]: «جۇگۇڭدەك تالانتى ۋە پەزىلىتى بولغىنى بىلەنمۇ، ھاكاۋۇر ھەم پىخسىق بولسا ئۇنداق كىشى بىر قاراپ قويۇشقىمۇ يارىمايدۇ» دەپتىكەن. مەن ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى خېلى بۇرۇن ئوقۇغانىدىم ھەم ناھايىتى قايىل بولغانىدىم. شۇڭا، ئىككى چىشمىنىڭ تۆكۈلگەنلىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ئارقامدىن كۈلۈشىگە، ھۇزۇر ئېلىشىغا دەستەك بولغان، ئەپسۇسلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن، چىشمىنىڭ تۆكۈلگىنى ئىلگىرى تۆكۈلۈپ، قالغىنى قالغانىكەن، ئەمدى يەنە نېمە دېمەكچى؟ چىشنىڭ ئىلگىرى تۆكۈلگەنلىكىنى ھازىرغىچە سۆزەپ يۈرۈشنى ئانچە ياقتۇرمايمەن. شۇنداقتىمۇ بەزى ئىشلارنى ھەقىقىتىگە چىقارماي قويمايمەن، يەنى باشقىلارنىڭ «ئۆسەك سۆزلىرى»نى يوققا چىقارماي تۇرالمايمەن. چۈنكى، مۇنداق قىلىش ئۆزىگە پايدىلىق، ھېچبولمىغاندا ئۆزىگە

زىيانسىز. شۇ سەۋەبلىك، مەن يەنە جاڭ شجاۋنىڭ كېيىنكى ئىشنى ئىلگىرىكى ئىش دەپ سۆزەپ يۈرگەن گالۋاڭلىقىنى ئېچىپ تاشلاي دېگەن يەرگە كەلدىم.

يەنە شۇ جاڭ شجاۋ. مېنىڭ مۇشۇ ئىسمىنى ئاڭلىغان ھامان بېشىمنى چايقىشىم تۇنۇگۈن ـ بۈگۈنكىلا ئىش ئەمەس، خېلى ئۇزۇن تارىخى بار ئىش. بۇرۇنلاردا «ئومۇم» ئۇچۇن بېشىمنى چايقاپ يۈرەتتىم، ھازىر بولسا خۇددى تېبابەتچىلىكىنى ئۆچ كۆرگەنىمگە ئوخشاش، ئاز ـ تولا شەخسىي ئاداۋەتلىرىمنى ئارىلىشىپ كەتتى. چۈنكى، ئۇ مېنى «ھېچبىر سەۋەبسىز» ئەيىبلىمەدىن ئېلىپ تاشلىدى، شۇڭلاشقا مەن باشتىلا ئۇنىڭ قەدىمكى تىلدا يازغان ئۆزىنى ئاقلايدىغان ماقالىسىنى كۆردۈم. ماقالىدە «سەۋەبسىز» دېگەن سۆزگە مەھكەم ئېسىلىۋالغان، ئۇنىڭدا مۇنداق بىر ئابزاس گەپ بار ئىكەن:

«... يەنە مەزكۇر قورچاق مەكتەپ كومىتېتى مەزكۇر ئادەمنى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن كومىتېت ئەزاسى قىلىۋالغان، مەزكۇر ئادەمنىڭ بۇنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى ئېيتمىغان. بۇ ئەھۋالدىن ۋازارتىمىزنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقىغا غەرەزلىك قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. لەر، مۇنداق قىلىش ئەقىلگىمۇ سىغمايدۇ، قانۇنمۇ يول قويمايدۇلەر... شۇڭا 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ھۆكۈمرانىمىزغا جۇ شۇرېننى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشنى ئىلتىماس قىلغا نىدۇق، 13 ـ كۈنى ھۆكۈمرانىمىز ئېنىق تەستىقلاپ، يارلىق چۈشۈرۈپ بەردىلەر...»

شۇنىڭ بىلەن مەنمۇ «دۇرلەر»چە ئۇسلۇبتا ئۇنىڭغا مۇنداق رەددىيە بەردىم:

«تەكشۇرۈپ كۆرۈشۈمچە، مەكتەپ كومىتېتى پېقىر جۇ شۇرېننى 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى كومىتېت ئەزالىقىغا كۆرسەتكەن. ۋەھالەنكى ۋازىرنىڭ ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى 12 ـ كۈنى سۇنۇلغان. بۇ ئىش جۇ شۇرېننىڭ كومىتېت ئەزالىقىغا سايلىنىشىنى ئالدىن ئالا بىلىپ، ۋەزىپىدىن ئېلىپ تاشلاش جەريانىتىنى ئالدىن پۈتۈپ قويغانلىق بولمامدۇ؟...»

ئەمەلىيەتتە، ئۇنداق «ئۆزىنى ئاقلىغۇچى ماقالىلەر» مۇ جۇڭگونىڭ ئەزەلدىن ئادەتلىنىپ كەتكەن، خىيالىغا كەلگىنىنى جۈيلۈيدىغان كىگىز كىتابلىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، جاڭ شىجاۋنىڭ شۇ دەرىجىدە گالۋاڭ بولۇشى ناتايىن. راست شۇنداق گالۋاڭ ئىكەن دەي دېسە، ئۇ ئۇنچىلىك گالۋاڭ ئادەملەردىنمۇ ئەمەس، ئەمما ئۇ قەلەم ئوينىتىشقا ناھايىتى ئۇستا. ئۇ ئۆزىمۇ: «يېقىندىن بۇيان كېلىۋاتقان سىياسەت ناھايىتى مۇرەككەپ، بىرەر ئىش چىقسا ئۇنىڭ تېگىگە يەتمەك تەس. قانۇن بويىچە مۇنازىرىلىشىپ كۆرۈشمۇ ئەرزىمەيدىغان ئىش...»[377] دېگەنىدى. شۇڭا، ئىش ئۆزۈڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولمىسا، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت، لوگىكا ئۇستىدە ساتقان گەپلىرىنى ئاڭلىغىنىڭدىن كۆرە، «قوڭغا ئاپتاپ چۈشتى نەزمىسى»نى ئوقۇغىنىڭ ئەۋزەل. چۈنكى، مۇنداق نەزمىلەردە ئادەمنى رەنجىتىدىغان گەپلەرنى زادى ئۇچرىتامايسەن.

سۆزلىگەنسېرى تېمىدىن يىراقلىشىپ كېتىپ قالدىم، بۇ گەپلەر مېنىڭ ۋۇجۇدۇمنىڭ بىر قىسمى ئەمەس، شۇڭا ئەمدى گەپنى شۇ يەردە توختىتاي، كەلگۈسىدە نەگىچە سۆزلەيدىغىنىمنى مىنگونىڭ 15 ـ يىلى كۆزدە كۆرەرسىلەر.

1925 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى

قەلئەنى مۇستەھكەملەش، تالا ـ تۇزنى يېغىشتۇرۇش تەلىماتى[378]

يېقىنقى كۈنلەردە، جۇڭگو جەمئىيىتىدە بىرنەچچە خىل تەلىماتنى ئۇچراتتىم. بۇنىڭ بىرى قەلئەنى مۇستەھكەملەش، تالا ـ تۇزنى يېغىشتۇرۇش تەلىماتى.

«قەلئەنى مۇستەھكەملەش، تالا ـ تۇزنى يېغىشتۇرۇش»[379] دېگەن سۆز ئەسلىدە ھەربىيلەرنىڭ تىلى. مەن ھەربىي ئىشلار ئەھلى بولمىغانلىقىم ئۈچۈن بۇ گەپنى ھەربىيلەرنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىماي، باشقا كىتابتىن كۆرگەندەك ياكى كوچىدىن ئاڭلىغاندەك تۇرىمەن. ئاڭلىشىمچە، بىر قېتىم ياۋروپادا بولغان ئۇرۇشتا خەندەك ئۇرۇشى ناھايىتى ئەسقېتىپتۇ. دېمەك، بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا شۇ ئۇسۇل — قەلئەنى مۇستەھكەملەش ئۇسۇلى ئىشلىتىلىۋېتىپتۇ. تالا ـ تۇزنى يېغىشتۇرۇش دېگەن گەپكە كەلسەك، دۇنيا تارىخىدا بۇنىڭغا ئائىت قىزىق ھېكايىلەر بار: ناپولېئون XIX ئەسىردە روسىيىگە ھۇجۇم قىلىپ موسكۋاغا يېتىپ بارغاندا، رۇسلار تالا ـ تۇزنى يېغىشتۇرۇش ۋاستىسىنى راسا جارى قىلدۇرغانىكەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە موسكۋاغا ئوت قويۇپ، تۇرمۇشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى پاك ـ پاكىز كۆيدۈرۈۋېتىپ، ناپولېئوننى ۋە ئۇنىڭ نۆكەر ـ پالۋانلىرىنى قۇرۇق شەھەرگە باشلاپ قويغانىكەن، نەتىجىدە ئۇلار قۇرۇق شەھەردە تۇرۇشقا بىر ئايمۇ چىدىماي، شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكەنىكەن.

جۇڭگو رايىش دىندارلارنىڭ ۋەتىنى، بۇ يەردە ھەر يىلى

كۆڭزىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىدۇ؛ «نەزىر - چىراغ دېسە، ئۇنىڭدىن خەۋىرىم بار، ھەربىي ئىشلارنى مەن كۆڭ چيۇ ئۆگەنمەپتىكەنمەن»[380] دېگەن گەپمۇ بار؛ شۇنداق بولسىمۇ يۇقىرى - تۆۋەن مەنسەپدارلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ ئۇرۇش قانۇنىيىتىدىن پايدىلانماقتا. بۇنى مەن مۇشۇ ئايلىق گېزىتتىكى بىر خەۋەر دىن[381] بىلىۋالدىم. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، مائارىپ دائىرىلىرى جامائەت كۆڭۈل ئېچىش ئورۇنلىرىدا ئەخلاقسىزلىق ۋەقەلىرى يۈز بەرگەنلىكتىن، ھەرقايسى مەكتەپلەرگە قىز ئوقۇغۇچىلارنى تاماشا سورۇنلىرىغا ۋە جامائەت باغچىلىرىغا باردۇرماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ ھەمدە بۇ ئىشقا ھەمكارلىششى توغرىسىدا قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىسىغا ئۇقتۇرۇش قىپتۇ. دەرۋەقە، بۇ ئىشنىڭ راست ياكى يالغانلىقىدىن تازا خەۋىرىم يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇيرۇقنىڭ ئۆزىنىمۇ كۆرگىنىم يوق. شۇنداقلا مائارىپ دائىرىلىرىنىڭ نېمىنى كۆزلىگەنلىكىنى — كۆڭۈل ئېچىش ئورۇنلىرىدىكى «ئەخلاقسىزلىق» ۋەقەلىرىنى قىز ئوقۇغۇچىلار كەلتۈرۈپ چىقارغاچقا ئۇلارنى بېرىشتىن چەكلىمەكچىمۇ ياكى قىز ئوقۇغۇچىلار بارمىسىلا باشقىلار ئۈنداق ۋەقەنى سادىر قىلمايدۇ، سادىر قىلغان ھالەتتىمۇ كارىمىز بولمىسا بولۇۋېرىدۇ، دېمەكچىمۇ، بۇ تەرىپىنىمۇ بىلمىدىم.

بەلكى كېيىنكى پەرەز ئېھتىمالغا يېقىندۇر. قەدىمكى دانىشمەن ۋە ھازىرقى ئەۋلىيالىرىمىز «يىلتىزىنى توغرىلاش»، «خەلقىئالەمنى مۇسەپپا قىلىش» دېگەنلەرنى ئاغزىدىن چۈشۈرمىسىمۇ، لېكىن بۇ چىن كۆڭلىدىن ئېيتىلغان سۆز بولمىسا كېرەك. «ئۆزى ناتوغرا تۇرۇپ باشقىلارنى توغرا يولغا باشلىيالمىغان ئادەم بولۇپ باقمىغان». دېمەك، ئۇلار ئاخىر يېغىشتۇرۇش يولىنى تۇتتى. بىرىنچىدىن، «باشقىلارنىڭ كۆڭلىنى ئۆز كۆڭلى بىلەن دەڭسەپ»، «پۇقرانىڭ كۆڭلىنى چېچىۋەتمەسلىك ئۈچۈن ھاۋايۇ

ھەۋەسنى قوزغايدىغان ئەھۋاللارنى روي بەرگۈزمەسلىك» نىڭلا كويدىلا بولدى. ئىككىنچىدىن، خۇددى بايلارنىڭ بىردىنبىر پەمى پۇلىنى ياستۇقىنىڭ ئاستىغا تىقىپ قويۇشتىن ئىبارەت بولغىنىغا ئوخشاش، پەمى چاغلىقلا بولغاچقا، «خەلقىئالەمنى مۇسەپپا قىلىش» ئىقتىدارى زادى بولمىدى. قەدىمكى ئەۋلىيالارنىڭ «ئېسىل نەرسەڭنى ئوبدان يىغىشتۇرۇپ ساقلىمىغىنىڭ ئوغرىنى چىللىغىنىڭ، ھەددىدىن زىيادە ياسانغانلىقىڭ زىناخورنى چىللىغىنىڭ»[382] دېگەن نەسىھەتى يەنى ئوغۇل - قىزلارنى، مال - مۈلۈكنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى قەلئەنى مۇستەھكەملەپ، ھويلا - ئارامنى يىغىشتۇرۇپ پۇختا ساقلاش لازىم، دېگەنلىكتۇر.

ئەسلىنى ئېيتقاندا، بۇ ئۇسۇل جۇڭگودا بۇرۇندىنلا بار. بېيجىڭدىن باشقا، مەن بارغان جايلاردا يول بويى دېگۈدەك ئەرلەرنى ۋە ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي ئىشلەۋاتقان ئاياللارنىلا ئۇچراتتىم، ئاتالمىش ئېسىلزادە خانىملارنى كەمدىن - كەم ئۇچراتتىم. ئەمما، مەن گېپىمنى ئالدىدا ئېيتىپ قويايكى، بۇنداق ھادىسىدىن نارازى بولۇشتا، ھەرگىزمۇ پۇتۇن جۇڭگونى ئايلىنىپ يۈرۈپ، ھەممە سەتەڭ خېنىملارنى بىر - بىرلەپ كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقىش نىيىتىم يوق، يېنىمدا يول خراجىتى ئۈچۈن پۇچۇق ياماقنىڭ يوقلۇقى بۇنىڭ ھەقىقىي دەللىلى. بۇ يىل «ئۆسەك سۆزلەر» ئەۋج ئالغان يىل بولغاچقا، سەل - پەل ئېھتىياتسىزلىق كۆرۈلسىلا، «ھازىرقى زامان ئەنزارى» دا قىڭغىر - قىيسىق بېسىپ چىقىرىلىدۇ. شۇڭا، گېپىمنى ئالدىدا ئېيتىپ قويغىنىم. مەشھۇر رايىش موللىلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ئۆيىدىكى ئەر - خوتۇنلار ئۆزلىرىنى ئاسانلىقچە يات ئادەملەرگە كۆرسەتمەيدۇ. خۇ ۋېيىنىڭ «ئائىلە نەسىھەتلىرى»[383] دە ئەر - ئاياللارنىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىم مەخسۇس تۇرار ئۆيلىرىنىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپ قۇرۇلمىسى كۆرسىتىلگەنكەن. بۇ گويا پەيغەمبەر، دانىشمەن بولۇش ئارزۇسى

بارلارنىڭ ئۆز ئۆيلىرىنى سەيلە سورۇنلىرى ھەم باغچىلار قاتاردا سانىغاندەك بىر ئىش. ھازىر بىز نېمىلا قىلغان بىلەن XX ئەسىردە ياشاۋاتىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە «كىچىك ۋاقىتلىردا كەپسىز ئاتالغان، چوڭ بولۇپ ئېسىنى بىلگەندە ئەركىنلىك تەلىماتلىرىنى ئۆگەنگەن» مائارىپ ۋازىرى[384] تۇرغان يەردە، كەڭچىلىك ئېشىپ - تېشىپ تۇرۇپتۇ.

بېيجىڭ ئايالالارنى ئانچىۋالا قامال قىلىپ كەتمەيدىغان، خوتۇن خەقلەر تالا - تۇزگە چىقسىمۇ ئانچىۋالا خورلۇققا ئۇچراپ كەتمەيدىغان يەر. بىراق، بۇ ئىشلار بىزنىڭ قەدىمكى دانىشمەن ۋە بۈگۈنكى ئەۋلىيالىرىمىزنىڭ نىيىت - ئىقبالىغا قارىمۇقارشى كېلىدۇ، ئۇنداق ئادەت بىزگە مانجۇلاردىن يۇققان بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى، مانجۇلار بۇرۇن بىزگە «ئەۋلىيا» بولغان، شۇڭا بۇ ئادەتكە ئەمەل قىلماي بولمىسا كېرەك. شۇنداقتىمۇ، مېنىڭچە بولغاندا، بىز ھازىر مانجۇلارنى چەتكە قېقىش تەرىپىدە تۇرمايمىز، مىنگونىڭ 1- يىلى يۈز بەرگەن چاچ كېسىشكە كەلسەك، ئۇ پەقەتلا كونا كېسەلنىڭ قوزغىلىڭىغا ئالىغانلىقىدىن بولغان، ھېيت - ئايەملەردە پوجاڭزا ئېتىشنىڭ بارغانسېرى ئەج ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىغا قاراپ باقساقلا كۆپايە قىلىدۇ. ئەپسۇسكى، ھازىرقى كۈندە بىرەر ۋەيي جۇڭشيەن[385] قايتا ئوتتۇرىغا چىقىپ بىزنى سىناپ باقسا ئىدى، ئۇ ھالدا بىراۋلارنىڭ ئۇنىڭغا ئوغلان بولۇشنى ھەمدە ئۇنىڭ رەسمىنى كۆڭزى ئىبادەتخانىسىغا ئېسىپ قويۇشىنى كۆرگەن بولاتتۇق.

ئۆرپ - ئادەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئىنسانىيلىقنى ئازاد قىلىش كېرەك، مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش كېرەك، بولۇپمۇ جىنسىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، بۇ ئىشلار مائارىپچىلارنىڭ كۆز ئالدىدىكى قىلىشقا تېگىشلىك ئىشى. «يېغۇزلىش» قا كەلسەك، ئۇ تۇرمە باققۇچى گۇندىپايلارنىڭ كۈندىلىك كەسپى.

جەمئىيەتتىكى ئىشلار تۇرمىدىكى ئىشلاردىن كۆپ مۇرەككەپ بولىدۇ. سەددىچىننى سوقۇپ قويغان بولسىمۇ، يات قەبىلىلەر باستۇرۇپ كىرىۋەردى، چوڭقۇر خەندەكلەر، ئېگىز قورغانلار ھېچنېمىگە دال بولالمىدى. سەيلە سورۇنلىرى بىلەن باغچىلار تېخى بارلىقا كەلمىگەن زامانلاردا باي - غوجاملارنىڭ خېنىملىرى تالا - تۈزگە چىقمايتتى، يوقسۇللارنىڭ خوتۇن - قىزلىرى بولسا تائەت - ئىبادەت سورۇنلىرىغا بېرىپ نەزىر - چىراغ قىلغانىنى، ئويۇن - تاماشىلارنى كۆرەتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇلاردىكى «ئەخلاقسىزلىق» تۇرە - غوجاملارنىڭ ئەخلاقسىزلىقلىرىدىن كۆپ دەپ كىممۇ ئېيتالايدۇ؟

يېغىپ ئېيتقاندا، جەمئىيەت ئىسلاھ قىلىنمايدىكەن، «يېغۇزلىش» كارغا كەلمەيدۇ، «يېغۇزلىش» بىلەن جەمئىيەتنى ئۆزگەرتمەكچى بولۇش خۇددى «ئات ئايلىخانغا، يول سارىخانغا» دېگەندەك ئوخشاش ئىش. بۇ يەردىكى داۋلى ناھايىتى ئاددىي: قەلئە ھەرقانچە مۇستەھكەم بولغىنى بىلەن بەربىر ئۆرۈلىدۇ. ئەسكەر قاراقچىلارنىڭ «ئادەمنى تۇتقۇن قىلىپ تۇرۇپ جىددىي پۇل ئۇندۇرۇۋېلىشى»[386]، ئايالالارنى بۇلاپ قېچىشى ۋەھاكازالارنىڭ ئەخلاققا تەسىرى بارمۇ، يوق؟ بۇنى بىلمەمدۇ ياكى بۇنى بىلىپ تۇرسىمۇ ئېغىزغا ئالمامدۇ ۋە ياكى ئېغىزغا ئېلىشقا پېتىنالمامدۇ؟ ياق، ئۇنداق ئىشلارنى مەدھىيىلەشمەكتە!

ئەسلىنى ئېيتقاندا، «قەلئەنى مۇستەھكەملەش، تالا - تۈزنى يېغىشتۇرۇش» ھەربىيلەرنىڭ ئۇسۇلى بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرقى ھېسابتا ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئەمەس، مۇداپىئەدە تۇرۇش ھېسابلىنىدۇ، شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ ھارامخورلۇققا ماس كېلىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر قازاندا قاينىشىقا باشلىغان. بۇ ئۇسۇلنىڭ ھەربىي ئىشلاردا ئۆزىگە لايىق رولى بار؛ ياكى يارەمچى قوشۇنلارنى كۈتىدۇ، ياكى دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ

چېكىنىشىنى كۈتىدۇ؛ تاشقى ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ يېتىم ھالغا چۈ-
شۈپ قالغان شەھەرنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇۋېرىشنىڭ ئاقىۋىتى
ھالاكەت بولۇپ چىقىدۇ. مائارىپ سېپىدە «قەلئەنى مۇستەھكەم-
لەش، تالا ـ تۈزنى يېغىشتۇرۇش» ئۈسۈلىغا كەلسەك، ئۇنىڭ
زادى قانچىلىك رولى بار؟ قەدىمدىن كېلىۋاتقان قىزلار تەربىيىسى-
دىن قارىغاندا، ئۇنىڭ رولى ئۆلۈمگە مۇپتىلا قىلىشتىن باشقا
نەرسە ئەمەس.

جاھان تىنچىغان ياكى ۋاقتىنچە خاتىرجەم كۈن كەچۈرۈش
مۇمكىن بولغان چاغلاردا، ئاتالمىش ئەركەكلەر سالاپەتلىك ھالدا
ئىپپەت ـ نومۇسنى، ئىتائەتكۈيلۈقنى، مۇلايىملىقنى، «ئۆي كە-
شىسىنىڭ ئاۋازى بوسۇغىدىن چىقالماسلىق»نى، «ئەر بىلەن ئايال
قولىنىڭ بىر ـ بىرىگە تېگىپ كەتمەسلىكى»[387]نى تەرغىب قىلە-
شىدۇ، خوپ! دېگەنلىرىچە بولغاي، باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى
ھاۋالە قىلاي. بىراق، جاھان قاينام دېگىزغا ئايلىنىپ زوراۋان
كۈچلەر دەۋرەپ كېلىپ قالسا، جانابلىرى نېمىنى تەرغىب قىلارلا؟
دېيىلىدىغان بولسا، ئېھتىمال ئۇ: پىداكار ئايال بولۇشىنى! دەر.

سۇئال سۇئالىسىدىن بۇيان ئاياللارغا ئەنە شۇ بىرلا ئۇسۇل
بىلەن مۇئامىلە قىلىنىپ كەلدى، ھازىرمۇ يەنە شۇ ئۇسۇل بىلەن
مۇئامىلە قىلىنماقتا.

ئەگەر ئاياللارغا ئائىت مۇشۇ تەرغىبات ھەقىقەتەن ئاققان بول-
سا، مەملىكىتىمىز جۇڭگودا تاريختىن بۇيان يۈز بەرگەن نۇرغۇن
ئىچكى مالىمان، نۇرغۇن تاشقى ئاپەت، ئۇرۇش ئاپەتلىرى داۋامىدا
ئاياللار ئۆلۈپ تۈگىگەن بولماميتى؟ ياق، بەختى ئۈچۈن كېلىپ قۇتۇ-
لۇپ قالغانلار، ئۆلمەي قالغانلار، سۇلالە ئالماشقان پەيتتە ئەرلىرى
بىلەن بىللە باش ئېگىپ قۇل بولىدىغانلار بولغان بولاتتى. شۇنىڭ
بىلەن نەسىل كۆرۈپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ نەزىر ـ چىرىغىنى
ئۈزۈلدۈرمەي بېرىپ تۇرغان بولاتتى. ھازىرغا قەدەر قۇل مىجەز

ئادەملەرنىڭ تېخىچىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى ئەنە شۇنىڭ
كاساپىتىدىن بولسا كېرەك. «پايدا بار يەردە زىيان بار» دېگەن
سۆز ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىلىپ ھەممىگە پۈر بولۇپ كەتكەن
سۆز.

لېكىن، رايىش ئۆلىمالار، ئاتاقلىق مەنسەپدارلار، باي غو-
جاملار، ئەمەلدارلار، دۆلەتمەنلەر ھەمدە ناتىۋان پۇقرالار ئەنە شۇ-
نىڭدىن باشقا بىرەر ياخشى چارە تاپالمىغاچقا، ئائىلاج يەنىلا شۇ
ئۇسۇلنى گۆھەر قىلىۋېلىشماقتا. تېخىمۇ ئالجىپ قالغانلىرى بول-
سا، باشقىچە پىكىرده بولغانلارنى قاراقچى ھېسابلاشماقتا. شۇنداق
ئىكەن، ھۆكۈمدارنىڭ تەتۈرى قاراقچى ئىكەنلىكىگە قىل سىغمايـ
دۇ. ئەمما، يېقىنقى كۈنلەردە، سۇن مېيىۋانىڭ باۋ دۈگۈنى مۇدا-
پىئە قىلغانلىقى دەل «قەلئەنى مۇستەھكەملەش» ئۇسۇلىغا يا-
تىدۇ. «تالا ـ تۈزنى يېغىشتۇرۇش»نىڭ ئۇلۇغسىگە كەلسەك، مەن
بۇنىڭغا جاڭ شىيەنجۇڭنى كۆرسىتىمەن.

جاڭ شىيەنجۇڭنىڭ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا
پۇقرالارنى قانداق قەتلى قىلغانلىقى ھەممىگە ئايان، ئاڭلىغان ھەر-
قانداق ئادەم چۆچۈيدىغان بىر ئىش. مەسىلەن، ئۇ ئالدى بىلەن
A B C دىن ئىبارەت ئۈچ قوشۇننى ئىشقا سېلىپ پۇقرالارنى قىرىپ
تۈگەتكەندىن كېيىن، C قوشۇننى قىرىش ئۈچۈن A B قوشۇنىغا
بۇيرۇق بەرگەن، ئاندىن B نى قىرىش ئۈچۈن A غا بۇيرۇق
بەرگەن، ئەڭ ئاخىرىدا A قوشۇن ئىچىدە بىر ـ بىرىنى قىردۇر-
غان. نېمىشقا؟ چۈنكى، لى زىچېڭ[388] بېيجىڭغا كىرىپ پادىشاھـ
لىق تەختىگە ئولتۇرغان. پادىشاھ ئۈچۈن پۇقرا كېرەك. جاڭ
شىيەنجۇڭ لى زىچېڭنى پادىشاھلىق قىلالمىسۇن دەپ، ئۆز پۇقرالـ
رىنى قىرىپ تۈگەتمەكچى بولغان. بۇ خۇددى ئەخلاقسىزلىققا ئايال
جەمەتى سەۋەبچى بولىدۇ، مۇشۇ كۈنلەردە بارلىق ئاياللارنى قاماپ
قويساق، ئەخلاقسىزلىق بولمايدۇ، دېگەندەك بىر ئىش.

باندىتلاردىمۇ قەلئەنى مۇستەھكەملەش، تالا ـ تۇزنى يىغىش. تۇرۇش تەلىماتى بولغان يەردە، جۇڭگو ئاياللىرىدا ھەقىقەتەن ئازاد بولۇش يولى قالماپتۇ؛ ئاڭلىشىمچە، سەھرالىقلارمۇ ئەسكەر بىلەن باندىتنىڭ پەرقىنى ئايرىيالمايدىغان بولۇپ قاپتۇ.

1925 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى

تۇلچىلىق تەلىماتى[389]

ھازىر نۇرغۇن ياشلار فەن يۈەنلىيەن[390] ئەپەندىگە ئاپىرىن ئوقۇشماقتا؛ ھەر ئادەمدە بىر كاللا بولغاچقا، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى پەرەز قىلىشقا ئامالسىزمەن. ئەمما، شەخسەن ئۆزۈمنىڭ ئۇنىڭغا قايىل بولىدىغان يېرىم، ئۇنىڭ گۈڭشۈينىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئالدى بىلەن «تېز پۈتتۈرۈش دارىلمۇئەللىمىنى»نى كەشىپ قىلغانلىقى بىرەر ئىلىمنى تېز ئوقۇپ پۈتتۈرۈشكە بولىدۇ دېسە، بەزىبىر مۇتەئەسسىپ ئەپەندىلەر ئېھتىمال ھەيران قالار؛ ئەمما ئۇلار جۇڭگونىڭ شۇ مەزگىللەردە «مائارىپ قەھەتچىلىكى» ئىچىدە تۇرغىنىدا بۇ ئۇسۇلنىڭ دەل قەھەتچىلىكتىن قۇتقۇزۇشقا بېرىلگەن پۇل ئىكەنلىكىنى بىلىشمەيدۇ. يېرىم يىلدىن كېيىن، ياپونىيىدە ئوقۇپ قايتقان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سانى بۇرۇنقىدەك ئاز بولمىدى، ئۇلار مائارىپ جەھەتتە ھەر خىل تەلىمات ـ مەسلەكلەرنى، مەسىلەن، مىلىتارىزم[391]، پادىشاھنى قەدىرلەش، ياتلارغا قارشى تۇرۇش تەلىماتى قاتارلىقلارنىمۇ ئەكەلدى. خوتۇن ـ قىزلار تەربىيىسى جەھەتتە بولسا، ئۇ ۋاقىتلاردا ئەڭ ئەۋجىگە چىققىنى ۋە ھەمىشە جار سېلىنىپ يۈرۈلگىنى ئاقىل ئانا بىلەن ياخشى خوتۇن تەلىماتى ئىدى.

مەن بۇ تەلىماتنىڭ خاتا دەپ قاراش تەرەپدارى ئەمەسمەن. ھېچكىم ئۆز ئانىسىنىڭ كالۋا، خوتۇنىنىڭ يامان بولۇشىنى خالىمايدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ھازىرقى كۈندە بىرنەچچە رادىكال ئۇنسۇرلار خوتۇن ـ قىزلار ئۆينىڭ شەخسىي مۈلكى ئەمەس دەپ قاراپ، جۇڭگونىڭ تا ھازىرغىچە ياپونىيىنىڭ

كونا كىگىز كىتابلىرىدىن كۆچۈرۈپ كەلگەن بىرنەچچىلەر بىلەن ئۆز خوتۇن - قىزلىرىنى تەربىيىلەۋاتقىنىغا زەربە بەرمەكتە. كىشىلەر ئۆزلىرى ئاڭلاپ قۇلىقىغا سىڭمىگەن پىتنە - پاساتلارغا ئاسانلا ئالدىنىپ قالىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالساق، يېقىنقى كۈنلەردىن بۇيان بەزى كىشىلەر: پالانچى ۋەتەن ساتقۇچ، پوكۈنچى ئۆز بالىلىرىنىڭ كويىدىلا يۇرىدۇ، دېسە، نۇرغۇن كىشىلەر ئۇلارغا ئەگىشىپ شۇنداق دېيىشمەكتە. ناۋادا ۋەتەننى راستتىن ساتقىلى بولسا، تېخىمۇ چوڭراق پايدا تاپسا بولاتتى؛ ناۋادا ئۆز بالىلىرىنىڭ كويىدىلا يۇرگەن بولسا، خېلى ئىنسابى بار بولغان بولاتتى. ھازىر دەۋاتقان پالانچى ۋەتەننى ئىككى قوللاپ سۇنۇپ بېرىۋاتقان تۇرسا، بالىلىرىنى ئويلاش نەدە تۇرۇپتۇ؟! ئاقىل ئانا بىلەن ياخشى خوتۇن تەلىماتىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، رادىكاللارنىڭ نەزىرىدە نۇقسانى بارەك كۆرۈلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە نەدە ئۇنداق ئىش بولسۇن؟! يىغىشتۇرۇپ ئېيتىقاندا، ھازىر بارى «تۇلچىلىق تەلىماتى» دىن باشقا نەرسە ئەمەس.

«تۇل خوتۇن» دېگەن سۆزنى تولۇق جۈملىچە مەنىسى بىلەن چۈشەندۈرۈش كېرەك، ئۇنى ياۋروپاچە، ئامېرىكىچە، ھىندىستانچە ياكى ئەرەبچىگە ئوخشىتىپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. چەت ئەل تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ، مەنەن تەرجىمە قىلىشقا ياكى ئەركىن تەرجىمە قىلىشقا زادى بولمايدۇ. پەقەتلا kuofuism دەپ ئېلىشقىلا بولىدۇ.

مەن تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرى قانداق بولغانلىقىدىن خەۋىرىم يوق، مەن تۇغۇلغاندىن كېيىن رايىشلار دىنى خېلىلا «چىگىش - ئەبجەش» بولۇپ قالغانىكەن: «ئانامنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ بۇددا قائىدىلىرى بويىچە رەسمىيىتىنى ئادا قىلدىم»[392] دېگەنلەر بار ئىكەن، «روھ - ئەرۋاھلار ۋاستىسى بىلەن تەلىم بەرگەن»[393] لەر بار ئىكەن، «مەرىپەت ئىلاھىنىڭ گۈناھ ۋە ساۋابلىق

مىزانى»[394] غا تەھسىن - ئاپىرىن ئوقۇغانلارمۇ بار ئىكەن، ھېلىقى «گۈناھ ۋە ساۋابلىق مىزانى»دا «نازىنىنلار ھۇجرىسى ھەققىدە پاراڭ قىلغانلار» غا ناھايىتى قاتتىق گۈناھ پۈتۈلگەنلىكى ھېلىمۇ ئېسىمدە. مەن ئۆيدىن نېرى بارمىغانلىقىم ئۈچۈن، شۇ- نىڭدەك جۇڭگودا قىزلار مەكتىپى بارلىققا كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىلگىرىكى ئەھۋالنىڭ قانداق بولغانلىقىنى بىلمەيتتىم، جەمئىيەت- كە ئارىلاشقاندىن كېيىن، شۇنداقلا جۇڭگودا قىزلار مەكتىپى بار- لىققا كەلگەندىن كېيىن، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرنىڭ قىز ئوقۇغۇ- چىلارغا ئائىت ئىشلار، يەنە كېلىپ يامان ئىشلار توغرىسىدا پاراڭ سېلىشىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قالىدىغان بولدۇم. بەزىدە ئۇلارنىڭ سۆزلىرى تولىمۇ بىمەنىلىشىپ كېتەتتى، لېكىن ئۇنىڭدىكى زىددى- يەتنى كۆرسىتىدىغان بولسىڭىز، سۆزلىگۈچىمۇ، تىڭشىغۇچىمۇ ناھايىتى خاپا بولۇپ، خۇددى «ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ قويغان»[395] دەك يامان كۆرۈشەتتى. بۇنداق سۆز - ھەرىكەتلەر بەلكىم «رايىش- لىق پەزىلىتى»[396] گە ئۇيغۇن بولسا كېرەك، چۈنكى پەيغەمبەر تەرىقىتى شۇقەدەر مەزمۇنغا بايكى، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغان ھېچ نەرسە يوق، يا بولمىسا ئۇ ئۇششاق - چۈششەك ئىشلار بولغاچقا كارايىتى چاغلىق، دەپ ھېسابلانسا كېرەك.

مەن ئەنە شۇ پىتنە - پاساتلارنىڭ مەنبەسىنى مۇنداق مۆلچەر- لەپ كۆرگەنىدىم: ئۇلارنىڭ مەنبەسى — ئىسلاھاتقا قارشى چىقى- ۋاتقان قېرى ئەپەندىلەر، شەھۋەتپەرەس مەستانىلەر، ئۆسەك سۆز ماھىرلىرى، ئاددىي ساۋاتقىمۇ ئىگە بولمىغان ياكى باشقىچە نىيەتتە يۇرگەن مۇخبىر ۋە يازغۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار ھەيدىۋەتكەن مەكتەپ مۇدىرلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار، مەكتەپ مۇدىرى بولۇش قەستىدە يۇرگەن مائارىپچىلار، بىر ئىتنىڭ قاۋۇشى بىلەن تەڭلا قاۋايدىغان يېزا ئىتلىرى ...[397] ئەمما يېقىنقى كۈنلەردىن بۇيان باشقا بىر خىل كىشىلەرنى، يەنى «تۇل خوتۇن» ياكى «تۇل خوتۇن چېلىش»

مەكتەپ مۇدىرلىرى ۋە تەرتىپ مۇدىرلىرى[398] نى بىلىپ قالدىم.

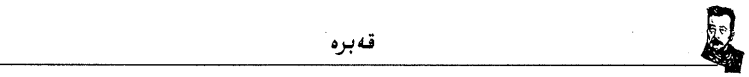
بۇ يەردە «تۇل خوتۇن» دېگىنىم، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن دېگەن مەنىدە؛ «تۇل خوتۇن چېلىش» دېگىنىم بولسا، ئېرى ھايات ئايرىلىپ كەتكەن ۋە ئائىلاج يالغۇز قالغان دېگەن مەنىدە.

جۇڭگودا ئايال تائىپىسىنىڭ ئۆيدىن چىقىپ جەمئىيەتتە خىزمەتكە ئارىلاشقىنى تېخى يېقىنقى چاغلاردىكىلا روي بەرگەن ئىش. بىراق، ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنمىغاچقا، ئۆي ئىشى يەنىلا ئېغىر ۋە كۆپ، شۇڭا ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ قالغاندىن كېيىن باشقا ئىشلارغىمۇ ئېشىشى تەس. شۇنداق بولغاچقا جۇڭگودا جەمئىيەتتىكى ئىشلاردىن ماۋارىپ ئىشى، بولۇپمۇ خوتۇن - قىزلار ماۋارىپى كۆپىنچە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن تۆللارنىڭ قولىغا قالماقتا. بۇ ئىشلار بۇرۇنقى زامانلاردا تەرىقەتچى ئەپەندىلەرنىڭ ئىلكىدە ئىدى. ئۇلار كۇنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن جاھىللىقى ۋە ساۋاتسىزلىقى تۈپەيلى ئەسكى ئاتاق بىلەن ئىشتىن چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇل خوتۇنلار يېڭى تەربىيە كۆرگەن، چەت ئەلدە ئوقۇغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە خوتۇن - قىزلارنىڭ قايناشى دېگەندەك چىرايلىق مارکسىزىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسىدى. جەمئىيەتتىكى كىشىلەرمۇ ئۇلارنىڭ ھېچقانداق ئەركەك تائىپە بىلەن ئالاقىسى بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە پۈتىغا ئېسىلۋالىدىغان بالا - چاقىسىنىڭمۇ يوقلۇقىنى، شۇ سەۋەبلىك مۇقەددەس ئىشلارنى بىر كۆڭۈللۈك ئىشلەپ كېتەلمىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارغا ئىككىلەنمەي ئىشەنچ باغلىدى. ئەمما، شۇنىڭدىن تارتىپ قىزلار ۋە ياش چوكانلار تەرىقەتچى ئەپەندىلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرلىرىدىكىدىنمۇ بەتتەرەك بالايىئاپەتكە يولۇقىدىغان بولدى.

مەيلى ئاقىل ئانا، ياخشى خوتۇن بولسۇن، مەيلى شەرقچە تۇرمۇش يوسۇنى بولسۇن، ئۇلاردا ئۆزىنىڭ ئېرى ۋە ئوغۇل - قىزلىرىغا مېھىر - مۇھەببەت يوق دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ.

مېھىر - مۇھەببەت دېگەن نەرسە گەرچە تەبىئىي بىرنەرسە بولسىمۇ، ئۇنى خېلى قوزغاتمىسا ياكى ئىشقا سالمىسا، ئۇ بەربىر تەرەققىي قىلالمايدۇ. مەسىلەن، جىم ئولتۇرغان ئادەم ئۆزىنىڭ پۇت - قولىنى تۆمۈرچى ياكى ھاممالنىڭ پۇت - قولى بىلەن بىرلا سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولسا، ئىشىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئوبدان چۈشىنەلەيدۇ. خوتۇن - قىزلاردا مېھىر - مۇھەببەت دېگەن نەرسە ئەرگە تەگكەندىن كېيىن، يارغا ئېرىشكەندىن كېيىن، بالا - چاقىلىق بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ھەقىقىي تۇرۇپ ئويغىنىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، بېسىلىپ تۇرۇۋېرىدۇ ياكى سوغۇلۇپ - تارتىلىپ كېتىدۇ، ھەتتا پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەبلىك، ئاقىل ئانا، ياخشى خوتۇننى يېتىشتۇرۇش ئىشى بويتاق - تۇللارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇلسا، خۇددى قارىغۇنى قارىغۇ ئاتقا مىندۈرۈپ يولغا سالغاندەك بىر ئىش بولىدۇ، ئۇنداقتا ھازىرقى زامان يېڭى ئېقىمىغا لايىقلىشىش - لايىقلىشالماسلىقتىن قاتداقمۇ سۆز ئاچقىلى بولىدۇ؟! ئالاھىدە تەقلىدتىكى تۇل خوتۇنلار، مەسىلەن، بۇرۇن ئۆتكەن مەشھۇر ماتېماتىكا ئالىمى Sopie Kowalewsky[399]، ھازىرقى زامانداشى مۇتەپەككۇر Ellen Key[400] قاتارلىق كىشىلەر بۇ جاھاندا يوقمۇ ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇلار، بىرىنچىدىن، ئارزۇ - ھەۋەسلىرىنى باشقا ياقتا ئاغدۇرغان؛ ئىككىنچىدىن، ئىدىيىدە كامالەتكە يەتكەن. شۇنداق بولسىمۇ ئاكادېمىيە Kowalewsky نىڭ ئىلىم جەھەتتىكى شان - شەرىپىنى تەقدىرلەپ مۇكاپات بەرگەندە، ئۇ ئۆز دوستلىرىغا يازغان خېتىدە مۇنداق دېگەن: «مەن تەرەپ - تەرەپتىن تەبرىك خەتلەر تاپشۇرۇۋالدىم. تەقدىرنىڭ شۇم قامچىسى مېنى قامچىلىماقتا، مەن ئۆمرۈمدە مۇنداق بەختسىزلىكنىڭ تەمىنى تېتىپ باقمىغانىكەنمەن».

ئامالسىز تۇل - بويتاقلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرۈۋاتقان ئادەم-

لەر، مەيلى ئۇلار ئەر ياكى ئايال بولسۇن، روھىي جەھەتتىكى ئۆزگىرىشتىن ھېچقاچان خالىي بولالمايدۇ، ئۇلارنىڭ تولىسى كاج، گۇمانخور، ئىچى قوتۇر كېلىدۇ. ياۋروپادا ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن دىندارلار، ياپونىيىدە ئىسلاھاتتىن بۇرۇن ئۆتكەن كېنەزەكلەر، جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ھەرەمئاغىلىرى باغرى تاشلىقتا، ئىچى زەھەرلىكتە ئادەتتىكى كىشىلەردىن قانچە ھەسسە ئېشىپ كەتكەن. باشقا تۇل - بويتاقلارمۇ خۇددى شۇلارغا ئوخشاش تۇرمۇشتا ناھايىتى ئۆزگىرىشچان بولۇپ، كۆڭلى قارام بولىدۇ، شۇڭا دۇنيادا ياشاشنىڭ ھېچبىر ئەھمىيىتى يوق، دەپ ئويلايدۇ، ئادەمدىن نەپرەتلىنىدۇ. تەبىئىي خۇش چاقچاق ئادەملەرنى كۆرسە شۇئان ئوغىسى قاينايدۇ. بولۇپمۇ ئۇلار ئۆزلىرىدىكى جىنسىي ھەۋەسنى بېسىپ تۇرغاچقا، باشقىلارنىڭ جىنسىي ئىشلىرىدىن ھەسەت قىلىدۇ، گۇمانلىنىدۇ، زوقى كېلىدۇ ۋە لېكىن قىزغىنىدۇ. ئەسلىنى ئېيتقاندا، بۇمۇ خالىي بولغىلى بولمايدىغان ئىش: جەمئىيەتنىڭ زورى بىلەن كۆرۈنۈشتە ئۆزىنى ھەرقانچە پاك قىلىپ كۆرسەتسىمۇ، كۆڭلىنىڭ قېتىغا يوشۇرۇنغان تەبىئىي ھەۋەسنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەچكە، ئىختىيارسىز خورسىنىدۇ.

لېكىن، ئوقۇغۇچى دېگەن تېخى ئۆسۈۋاتقان ياشلار بولغاچقا، يا ئاسراندى كېلىن ۋە ياكى ئۆگەي ئانا قولىدا ئۆسكەن بولمىسىلا، ئىجتىمائىي تەجرىبىلىرى يوزە بولغاچقا، كائىناتنى پارلاق دەپ قارايدۇ - دە، پىكىرلىرى ۋە ھەرىكەتلىرىدە تۇل - بويتاقلارنىڭ تەتۇرسچە ئىش كۆرىدۇ. تۇل - بويتاقلار ئۆزلىرىنىڭ ياشلىق دەۋرىنى ئەسلەپ باقسىلا بۇنى چۈشىنىپ كېتەلەيتتى. ئەمما، جاھاندا ئەقلى قىسقا ئايالالار كۆپ تۇرسا، نەدىمۇ بۇ ئىشلارنى ئويلاپ يەتكۈچىلىكى بولسۇن؟! ئۇلار ھەممە ئىشقا ئۆزلىرىنىڭ ئۆزۈندىن بۇيان ئادەتلەنگەن نەزىرى بىلەن قارايدۇ: بىر پارچە

سالام خەتنى كۆرسە، مۇھەببەتنامىمىكىن دەپ گۇمان قىلىدۇ؛ قاقاقلاپ كۈلگەن ئاۋازنى ئاڭلاپ قالسىلا، جىگدە پۇراپ قاپتۇ دېيىشىدۇ؛ ئەرلەر بوسۇغا ئاتلاپ كىرسىلا ئوينىشى كەپتۇ دەيدۇ؛ مۇھەببەتلەشكىلى بارمىسا، باغچىغا نېمىدەپ باردۇ دېيىشىدۇ. ئوقۇغۇچىلار قارشى چىققاندا، مۇشۇ خىل تاكتىكا بىلەنلا تاقابىل تۇرۇشىدا گەپ يوق، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ شۇنداق قىلىدۇ. يەنە كېلىپ، جۇڭگونىڭ ئۆزى ئۆسەك سۆزلەرنىڭ ماكانى، «ئالىيجاناب ئادەملەر» مۇشۇنداق ئۆسەك سۆزلەرنى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، ئۆزى توقۇپ چىققان ئۆسەك سۆزلەرنى ئاغزىدىن چىققان ئۆسەكلەرنىڭ تېخىمۇ قىممەتلىك ھالدا ھەممىلا يەردە تارقىلىپ يۇرۇشى تەبىئىي.

مېنىڭ قارىشىمچە، كونا دۆلەتلەردە بېشىدىن ئىسىق - سوغۇق ئۆتكەن قېرىلار بىلەن ياشلار ئوتتۇرىسىدا ئىدىيە ۋە سۆز - ھەرىكەتتە خېلى چوڭ پەرق بار، ناۋادا ھەممىسى بىر تاياقتا ھەيدىلىدىغان بولسا، ئاقىۋەت بەكمۇ بىمەنە بولىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالساق، جۇڭگودا نۇرغۇن ئەسكى ئىشلار بار، ئۇ ئەسكىلىكلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئېتى بار، كىتابلاردىمۇ ئۇلارنىڭ باشقىچە نامىلىرى ياكى ياپتا ئىسىملىرى ئاز ئەمەس. مەن ژۇرنال مۇھەررىرى بولۇپ يۇرگەن ۋاقىتلىرىمدا تاپشۇرۇۋالغان ماقالىلىرىم ئىچىدە شۇنداق باشقىچە نامى ياكى ياپتا ئىسىملىرى ئۈچراپ قالسا، ئۇلارنى ئىشلەتمىدىم. ئەمما بىز ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، شۇ ماقالىلەرنىڭ ئاپتورلىرى كۆپ ئىشلاردىن خەۋىرى بولمىغاچقا، توپتوغرا يېزىپ قويغانلىقىنى بىلەلەيمىز. بۇنىڭدىكى سەۋەبنىڭ جۇڭگودا ئەسكى ئىشلارنىڭ باشقا نامىلىرى ھەم ياپتا ئىسىملىرى ناھايىتى كۆپ بولغانلىقىدا. مەن ئۇلارنى ئوبدان بىلگەنلىكىم ئۈچۈن گۇمانلىنىمەن ۋە ئىشلىتىشتىن ھەزەر قىلى-

مەن. شۇنداق ياشلارغا قارىساق، جۇڭگونىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا ئىشەنچ باغلىماي تۇرالمايمىز. ئەمما، ئاتالمىش ئىلىم ئىگىلىرىگە قارىساق، غەزىپىمىز ئۆرلىمەي قالمايدۇ. ئۇلارنىڭ ماقالىلىرى ئېسىلدۇر، بىراق ئىچكى دۇنياسى پاك - پاكىزلەردىن نەچچىسى باردۇر؟ كاتتا ئەربابلارنىڭ بۇ يىلقى كونا ئۇسلۇبتا يازغان ماقالىلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق، جاڭ شىجاۋنىڭ دوكلاتىدىكى[401] «ئىلىم تەھسىل ئەتمەي، بەھايا رەپتاربدا بولىدۇ»، «ئەركەك - چىشى روبىرو كەلگەندە، ۋىسال ئەقىدىسى ئىزدەيدۇ»، «شەرئى ئەركانىنى تەرك ئېتىپ، بۇ دۇنيادىن غاپىل بولىدۇ»، «رازىمەندلىك ئەقىدىسىدىن كېچىدۇ» ۋەھاكازا... دېگەن بىرنەچىلەرنى ئادەم خورلاشتا ۋايىغا يەتكۈزگەن، دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، راستىنى ئېيتقاندا، خورلانغان ياش ئوقۇغۇچىلار بۇ گەپلەرنىڭ تېگىگە يەتەلمەيدۇ، يېتىدۇ دېگەندەمۇ، ئاپتورنىڭ غەرىزىنى قەدىمكى تىل ئوقۇغان مەندەكلەر چۈشەنگەندەك چوڭقۇر چۈشىنىپ كېتەلمىسە كېرەك.

ئەسلىي گېپىمىزگە قايتىپ كېلەيلى، كىشىلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى تۈپەيلى ئىدىيىسى، خاراكتېرى ئەنە شۇنداق ئوخشاشمىغاچقا، تۇل خوتۇنلار ياكى تۇل خوتۇن چېلىش ئادەملەر ئاچقان مەكتەپلەردە توغرا يولدىكى ياشلار كۇن كەچۈرەلمەي قالىدۇ. ياشلار ئاق كۆڭۈللۈك قىلىپ ئۇلارنىڭ سۆزۈن تەلەتىگە باقمىسا، يامان يولغا كىرىپ كەتتى دەيدۇ؛ ياشلار ئۇلاردەك قاقشال بولماي روھلۇق، ئۇمىدۋار بولسا، ئۆزىنى بىلىشمەي كەتتى دەپ قارايدۇ. قانداقلا قىلسا گۇناھكار بولۇۋېرىدۇ. پەقەتكىنە ئۆزلۇكىدىن ئۇلارنىڭ دېگەن يېرىدىن چىقسا، سىلىقراق ئېيتقاندا، «مۆمىن» رەك بولۇپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە ئۇستاز قىلىپ، كۆزىنى خۇنۇك، چىرايىنى خۇنسىز قىلىپ مەكتەپنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولغان زۇلمەتلىك ئائىلىدە دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ يۇرسە، ئاندىن بىر

ئامال قىلىپ مەكتەپنى پۈتتۈرەلەيدۇ؛ مۇشۇ يەردە قانچىلىك يىللارنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىگە ئىسپات تەرىقىسىدە بىر پارچە قەغەزنى ئېلىپ، ياشلىق باھارىنى قولدىن بېرىپ، روھىي جەھەتتە «تۇرمۇشلۇق بولماي تۇرۇپ تۇل بولغان»[402] ئادەمگە ئايلىنىدۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ قالغان ئۆمرىنى جەمئىيەتتە شۇ تەرىقىتلەرنى تارقىتىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ.

جۇڭگو ئەنە شۇنداق جۇڭگو بولسىمۇ، ئازادلىق پۇرسىتى يوق دېيىشكىمۇ بولمايدۇ؛ جۇڭگو ئايالىرىنىڭ ھالى شۇنچىلىك بولسىمۇ، ئاز - تولا ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغاندا، تېخى ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش خاھىشىمۇ يوق، دەپ ئېيتىشقىمۇ بولمايدۇ. كىشىنى ئەندىشە قىلدۇرىدىغىنى شۇكى، ئۇلار ناۋادا بەختى ئوڭدىن كېلىپ ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولالمىغان كىشىلەرگە، خۇددى ئاسراندى كېلىنمۇ قېينانا بولۇۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ياۋۇز قېينىھاممىسىغا ئوخشاش ياۋۇزلۇق قىلىشى مۇمكىن. مەن مائارىپ سېپىدىكى ھەممە بويتاق خوتۇن - قىزلارنىڭ ھەربىرى بىردىن ئەر تېپىۋېلىشى كېرەك دېمەكچى ئەمەس. مەن، پەقەتلا ئۇلارنىڭ پىكىر يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ، تېخىمۇ يىراقراقنى ئويلىشىنىلا ئۇمىد قىلىمەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگۈچىلەرنىڭ بۇ ئىشنى خوتۇن - قىزلار تەربىيىسىدىكى چوڭ مەسىلە قاتارىدا كۆرۈپ ئوڭۇشلۇق ئۇمىد قىلىمەن، چۈنكى مەن ھەرقانداق مائارىپچىنىڭ ھەرگىز مائارىپ ئۇنۇمى يوق ئىش، دېمەيدىغانلىقىنى بىلىمەن. جۇڭگودا بۇنىڭدىن كېيىن شۇنداق تۇل - بويتاقلار بارغانسېرى كۆپىيىدىغاندەك تۇرىدۇ، مۇبادا بىرەر ياخشى چارە تېپىپ ئوڭشۇۋېلىنمىسا، تۇلچىلىق مائارىپىنىڭ ھەيۋىسىمۇ بارغانسېرى ئۆسۈپ بېرىشى، نۇرغۇنلىغان خوتۇن - قىزلار شۇنداق تاش يۈرەك، ئىچى زەھەر بىرنەچىلەرنىڭ ئىلكىدە ئۆزلىرىنىڭ گۈلدەك باھارىنى يوقىتىدۇ. تىرىلدۇرۇۋالال-

مايدۇ. پـۇتۇن مەملىكەتتىكى تەربىيە كۆرگەن خوتۇن - قىزلار، مەيلى ئۇلار ئۆيلۇك بولغان ياكى بولمىغان بولسۇن، ئېرى بار ياكى يوق بولسۇن، ھەممىسىنىڭ تەلەتىدىن مۇز يېغىپ تۇرسا، چىرايـلىق كۆرۈنۈشىمۇ مۇمكىن، بىراق ئۇلار ئادەم سىياقى بار ھاياتقا ئوخشايدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشكىدە ئىشلەۋاتقان دېدەك قىـزىنىڭ يـاكى ئۆز قىزىنىڭ غېمىنى يېيىشى تـېخىمۇ يىراقتىكى گەپ.

مەن مائارىپنى تەتقىق قىلغۇچى ئەمەسمەن، ئەمما ھېلىقىدەك زىيانىنى بۇ يىل قانداقتۇر بىر پۇرسەت كېلىپ ھېس قىلىپ قالـدىم. شۇڭا «ئاياللار ژۇرنىلى»[403] نىڭ ماقالە سورىغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزۈمنىڭ تەسىراتلىرىمنى يېزىپ چىقتىم.

1925 - يىل 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى

«فاير پلەي» نى يولـغا قويۇشقا ئالدىرىماسلىق كېرەكلىكى توغرىسىدا[404]

1. ماۋزۇنىڭ شەرھى

«تىل رىشتىسى» ژۇرنىلىنىڭ 57 - سانىدا يۇتاق[405] ئەپەندى «فاير پلەي» (Fair play)[406] توغرىسىدا سۆز ئېچىپ، بۇنداق روھ جۇڭگودا كەم ئۇچرايدۇ، بۇنى تىرىشىپ ئىلھاملاندۇرۇشىمىز كېرەك، دېگەن پىكىرنى بىلدۈردى؛ يەنە، «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىتنى ئۇرماسلىق» مۇ «فاير پلەي» نىڭ مەنىسىنى تولۇقلاپ بېرىدۇ، دەيدۇ. مەن ئىنگلىزچە بىلمىگەنلىكىم ئۈچۈن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ ئۇقمايمەن. ئەگەر «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىتنى ئۇرماسلىقمۇ» ئەنە شۇنداق روھنىڭ بىر ئىپادىسى دېيىلىدىغان بولسا، بۇنىڭغا مېنىڭ خىلىلا گېپىم بار. لېكىن، كۆزگە چېلىقىشتىن خالىي بولۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، زوردىن - زورغا «ياسىما مۇڭگۈز»[407] تاقىۋېلىشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك، دېگەن ئوي بىلەن ماۋزۇغا توغرىدىن - توغرا «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىتنى ئۇر» دەپ يازمىدىم. قىسقىسى: «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت»نى ئۇرماي بولمايدۇ ياكى جەزمەن ئۇرۇش كېرەك دېمەكچىمەن.

2. «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت»نىڭ ئۇچ تۈرلۈك بولىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ تولىسىنى ئۇرۇش كېرەكلىكى توغرىسىدا

ھازىرقى كۈندە بەزى مۇنازىرىچىلەر «ئۆلگەن يولۋاسنى ئۇرۇش»نى «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىتنى ئۇرۇش» بىلەن تەڭ قويۇۋاتىدۇ ۋە بۇنداق ئۇرۇشنى بىچارىلىك ۋە نامەردلىك بولۇپ قالىدۇ، دېيىشۋاتىدۇ. مېنىڭچە، «ئۆلگەن يولۋاسنى ئۇرغۇچىلار»نىڭ ئۆزلىرىنىڭ نامەردلىكىنى يوشۇرۇپ، باتۇر بولۇۋېلىشى تولىمۇ كۈلكىلىكتۇر؛ ئۇلار نامەرد دەپ قارىلىشتىن خالىي بولالمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارغا نامەردلىكى كىشىلەرنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرىدۇ. ئەمدى، «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىتنى ئۇرۇش» قا كەلسەك، بۇنىڭدىكى مەسىلە ئۇنداق ئاددىي ئەمەس؛ بۇنىڭ ئۈچۈن ئىتنىڭ قانداقلىقىغا ۋە ئۇنىڭ سۇغا قانداق چۈشۈپ كەتكەنلىكىگە قاراش كېرەك بولىدۇ. ئىتنىڭ سۇغا چۈشۈپ كېتىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى سورۇشتۇرغىنىدە، ئومۇمەن مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك سەۋەبنى تېپىش مۇمكىن: (1) ئىت ئۆزىنىڭ بىخەستەلىكىدىن پۈتلىشىپ سۇغا چۈشۈپ كەتكەن؛ (2) باشقا ئادەم ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋەتكەن؛ (3) ئۆزى ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋەتكەن. ئەگەر بىرىنچى ۋە ئىككىنچى تۈرلۈك ئىتقا تونۇرا كېلىپ ئۇنى باشقىلارغا قوشۇلۇپ ئۇرىدىغان بولسا، ئەلۋەتتە بۇ تولىمۇ بىمەنىلىك بولىدۇ ياكى بۇ نامەردلىكتەك بولۇپ قالىدۇ. لېكىن، ئۆزى ئىت بىلەن تۇتۇشۇپ قېلىپ، ئۇنى ئۆز قولى بىلەن ئۇرۇپ سۇغا چۈشۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، سۇنىڭ ئىچىدە يەنە راسا كالتەكلىسە، ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ؛ بۇنى ئالدىنقى ئىككى خىل ئەھۋال بىلەن تەڭ قويۇش يارىمايدۇ.

ئاڭلىشىمچە، باتۇر مۇشتلاشچى يىقىلىپ چۈشكەن رەقىبىگە

ھەرگىز يەنە مۇشت ئاتمايدىكەن؛ بۇ، ھەقىقەتەن بىزنىڭ ئۇلگە ئېلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. لېكىن، مېنىڭچە، يەنە شۇنى قوشۇش كېرەككى، بۇ رەقىبىمۇ باتۇر چېلىشچى بولۇشى لازىم. ئۇ يېڭىلگەندىن كېيىن ئىزا تارتىپ، پۇشايمان قىلىپ، ئىككىنچى ئېلىشىمسا ياكى كېيىن مەردلىك بىلەن كېلىپ ئىنتىقام ئالسا بولۇۋېرىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما، بۇنى ئىتقا تەمسىل قىلىپ، ئۇنى بىر - بىرىگە تاقابىل كېلەلەيدىغان رەقىبلەرگە ئوخشىتىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئىت ھەرقانچە قاۋۇسىمۇ ئۇنىڭ «ئادالەت - ئىنساپ» دېگەن نەرسە بىلەن كارى يوق؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىت سۇ ئۇزەلەيدۇ، قىرغاقتا يەنە ئۇزۇپ چىقىشى چوقۇم، ئەگەر دىققەت قىلمىساڭ، بۇ بىر سىلكىنىپلا ئۇزۇندىكى سۇلارنى يوز - كۆزۈڭگە چاچرىتىپ، ئاندىن قويرۇقىنى قىستۇرۇۋېلىپ قېچىپ كېتىدۇ. لېكىن، كېيىن ئۇنىڭ خوي - پەيلى شۇنداق بولۇۋېرىدۇ. يەنە بەزى ياۋاش ئادەملەر ئىتنىڭ سۇغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى غۇسلى قىلىپ گۇناھىنى ساقىت قىلدى، جەزمەن توۋا قىلدى، بۇنىڭدىن كېيىن ئادەم چىشلىمەيدۇ، دەپ قارايدۇ، لېكىن بۇ ھەقىقەتەن ئىنتايىن چوڭ خاتالىق.

قىسقىسى، ئەگەر ئادەم چىشلەيدىغان ئىت ئىكەن، مەيلى ئۇ قىرغاقتا بولسۇن، مەيلى سۇنىڭ ئىچىدە بولسۇن، مېنىڭچە، ھەممىسىنى ئۇرۇلىدىغان قاتارغا قويۇش كېرەك.

3. بولۇپمۇ پىستىنى ئۇرۇپ سۇغا چۈشۈرۈۋەتمەي بولمايدىغانلىقى ۋە ئۇنى تۆپىلەپ ئۇرماي بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا

پىستە — كۆكۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جەنۇب تەرەپتە بولسا پەرەڭ پىستىسى دەپ ئاتىلىدۇ، لېكىن، ئاڭلىشىمچە، پىستىمۇ ئەسلىدە جۇڭگونىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتى ئىكەن، ئۇ خەلقئارا

ئىت مۇسابىقىسىدە ھەمىشە ئالتۇن مېدال مۇكاپات ئېلىپ كەلگەن-كەن. «ئۇلۇغ برىتانىيە قامۇسى» دىكى ئىتلارنىڭ رەسىملىرىگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسى بىزنىڭ جۇڭگو پىستىلىرى ئە-كەن. بۇمۇ مەملىكىتىمىزنىڭ بىر شان - شەرىپى. لېكىن، ئىت بىلەن مۇشۇك بىر - بىرىگە كۇشەندىغۇ؟ پىستىنىڭ ئۆزى ئىت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە مۇشۇككە ناھايىتى ئوخشايدۇ، ئۇ ئەركە-لەش، كۇچۇكلىنىش، لايىقلىشىش، ماسلىشىش، سىلىق، مۇلا-يىملىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە. گويا باشقىلارنىڭ ھەممىسى ھەد-دىدىن ئاشقان، ئۆزىلا «خالىس يول»[408] نى تۇتقان قىياپەتتە كۆرۈنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۆلەتمەنلەر، ھەرەمئاغىلىرى، خان ئاغچىلار، خېنىملار ئۇنىڭغا ئامراق، ئۇنىڭ نەسلىمۇ تۇگىمەيدۇ. ئۇنىڭ ئىشى شۇكى، ئۇ قاملاشقان مويى بىلەن ئېسىلزادىلەرگە ئۆزىنى باقتۇرىدۇ ياكى جۇڭگولۇق، چەت ئەللىك خېنىملار بازارغا چىققاندا، بوينىغا ئىنچىكە زەنجىر باغلاپ، كەينىدىن ئەگەشتۇرۇپ يۈرىدۇ.

مانا مۇشۇنداقلارنى ئاۋۇال ئۇرۇپ سۇغا چۇشۇرۇۋېتىش كې-رەك، ئاندىن يەنە ئۇرۇش كېرەك، ئۇنى ئۆزى سۇغا چۇشۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ئۇرۇش كېرەك، لېكىن ئۆزۇڭنىڭ تولىمۇ ياخشىلىقىنى تۇتۇپ كەتسە، ئۇرمىساڭمۇ مەيلى، لېكىن ئۇنىڭغا ئېچ ئاغرىتىپ ھەسرەت چېكىشىنىڭمۇ ھاجىتى يوق. ئەگەر پىستىگە كەڭچىلىك قىلىش مۇمكىن ئىكەن، باشقا ئىتلارنىمۇ ئۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق بولۇپ قالىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئىنتايىن بۇردىچى بول-سىمۇ، ئەمما بەربىر يەنە بۆرىگە ئوخشاش ياۋايىلىقى بولىدۇ، ئۇلار پىستىدەك ئىككى يۈزلىمىلىك قىلمايدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان سۆزلەر ماقالىمىزنىڭ مەزمۇنى بىلەن ئانچە ئالاقىسىزدەك بولسىمۇ، مۆرىتى كېلىپ قالغاچقا توختىلىپ ئۆتتۇم.

4. «سۇغا چۇشۇپ كەتكەن ئىتنى ئۇر» مىساق، ئادەمزاتقا زامىن بولىدىغانلىقىمىز توغرىسىدا

قىسقىسى، سۇغا چۇشۇپ كەتكەن ئىتنى ئۇرۇش ياكى ئۇر-ماسلىقتا، ھەممىدىن ئاۋۇال ئۇنىڭ قىرغاقتا چىققاندىن كېيىنكى پەيلىگە قاراش كېرەك.

ئىتنىڭ خۇيى - پەيلى، قانداقلا بولسۇن، ئانچە ئۆزگەرمەي-دۇ؛ ئېھتىمال يەنە 10 مىڭ يىللاردىن كېيىن ھازىرقىدىن پەرق-لىق بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، لېكىن مەن ھازىرقى گەپنى قىلىۋا-تىمەن. ئەگەر ئىت سۇغا چۇشۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بەك ئېچ ئاغرىتىدىغان بولساق ئىنسانلارغا زىيان يەتكۈزىدۇ. مەخلۇق-لاردىن ئېچ ئاغرىتىشقا تېخىمۇ كېلىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ، ۋابا مىكروبى ناھايىتى تېز ئاۋۇيدىغان نەرسە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ناھايىتى مۇلايىم مىجەزلىك بىرنەرسە، شۇنداق بولغاندىمۇ دوخ-تۇرلار ئۇنىڭغا زادىلا رەھىم قىلمايدۇ.

ھازىرقى مەنسەپدارلار ۋە يەرلىك ياكى ئەجنەبىي تۆرىلەر كۆڭلىگە ياقمىغانلا ئادەملەرنى قىزىل پاچاق، كوممۇنىست دەپ تەگەيدۇ. مىنگونىڭ 1 - يىلىدىن ئىلگىرى ئەھۋال باشقىچىرەك ئىدى، ئۇ چاغدا كۆڭلىگە ياقمىغان ئادەملەرنى ئاۋۇال كالا يۇۋېيچى دېيىشتى، كېيىن ئىنقىلابچى[409] دېيىشكەنىدى، ھەتتا ئۇلارنى يامۇلغا چېقىپ قويىاتتى، ئەلۋەتتە، بۇنىڭدىن بىر مەقسىتى ئۆزلە-رىنىڭ شان - شەۋكىتىنى ساقلاپ قېلىش ئىدى، لېكىن يەنە شۇ زامانلاردا «قۇببىلىرىنى ئادەم قېنى بىلەن بوياش»[410] دېگەن نىيىتىمۇ يوق ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ ئىنقىلاب ئاخىر كۆتۈرۈلدى، بىر تۈركۈم تەكەببۇر تۆرىلەر شۇئان ئالاقزادە بولۇپ لالما ئىتنىڭ ھالىغا چۇشتى - دە، ئۇزۇن چاچلىرىنى چوققىسىغا تۇرۇۋېلىشتى[411]. ئىنقىلابچىلارمۇ يېڭى روھتا — ئىلگىرى تۆرە-

لەر قاتتىق يىرگەنگەن يېڭى روھتا، «مەدەنىي» لىشىپ كەتتى؛ «ھەممىمىز يېڭىلانىدۇق»[412]، سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىتلارنى ئۇرمايمىز، مەيلى، ئۇلار قىرغاقتا ئۆملەپ چىقسا چىقۇەرسۇن، دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى لالىملار قىرغاقتا يامىشىپ چىقىپ، مىنگونىڭ 2 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغچە جىم يېتىپ، 2 - نۆۋەتلىك ئىنقىلاب[413] ۋاقتىدا سەكرەپ چىقىپ، يۈەن شىكەيگە يارەملىشىپ بىرمۇنچە ئىنقىلابچىنى چىشلەپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، نەتىجىدە جۇڭگو يەنە كۈندىن - كۈنگە زۇلمەتكە چۆكتى؛ تاكى شۇ كەمگىچە قېرى ساقىندىلارنىڭ يۈرگەنلىكىنىغۇ دېمەي قويايلى، ھەتتا ياش ساقىندىلارمۇ شۇنچە كۆپىيىپ كەتتى. بۇنىڭ سەۋەبى، شۇ چاغدىكى ئىنقىلابىي قۇرباناللار ياخشى نىيەت بىلەن شۇ ئىبلىسلارغا شەپقەت قىلىپ ئۇلارنى ئاۋۇتۇپ قويىدى، بۇ ھال بۇنىڭدىن كېيىنكى ئاڭلىق ياشلارنى زۇلمەتكە قارشى ئۇرۇشتا تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ نۇرغۇن كۈچ ۋە جان پىدا قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

چيۇجىن[414] خانىم ئەنە شۇنداق چېقىمچىلارنىڭ كاساپىتى بىلەن ئۆلۈپ كەتتى. ئۇ، ئىنقىلابتىن كېيىن ئازغىنە ۋاقىت «ئايال باتۇر» دەپ تەرىپلەنگەنىدى، ھازىر ئۇنىڭ نامى ئېغىزغا ئانچە ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالدى. ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىشى بىلەن ئۇنىڭ يۇرتىغا بىر تۇتۇق[415] — ھازىرقى ھەربىي ۋالىي دېگەنگە باراۋەر — چيۇجىن خانىمنىڭ مەسلەكدىشى ۋاڭ جىنفا[416] كەلدى. ئۇ چيۇجىن خانىمنى ئۆلتۈرگۈزگەن باش سۇيىقەستچى[417] نى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ چېقىمچىلىق ئەنزىلىرىنى توپلاپ، ئۇنىڭدىن چيۇجىن خانىمنىڭ ئىنتىقامىنى ئالماقچى بولدى. لېكىن، ئاخىر ئۇ باش سۇيىقەستچىنى قاماقتىن بوشىتىۋەتتى، ئاڭلىشىمچە، ئۇ: «مىنگو قۇرۇلدى، كونا ئاداۋەتنى تەگمەسلىك كېرەك، دەپ قويۇۋەتكەنمىش. لېكىن، 2 - نۆۋەتلىك ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن

كېيىن ۋاڭ جىنفا يۇەن شىكەينىڭ لالىملىرى قولىدا ئېتىلىپ كەتتى. بۇنىڭدا يەنە شۇ ۋاڭ جىنفا قاماقتىن بوشىتىۋەتكەن باش سۇيىقەستچى، يەنى چيۇ جىننى ئۆلتۈرگەن قاتىل كۈچ چىقاردى.

بۇ ئادەمۇ ھازىر ئەجىلى يېتىپ ئۆز ئۆيىدە كۆزىنى يۇمدى، لېكىن ھازىر ئۇ يەردە داۋاملىق زوراۋانلىق قىلىپ يۈرگەنلەرمۇ يەنە شۇ خىلدىكى ئادەملەردۇر، شۇڭا چيۇ جىننىڭ يۈرتى ھېلىمۇ يەنە شۇ پېتىچە ئۆتۈۋاتىدۇ، لېكىن ئۇ يەر قىلچە ئالغا باسقىنى يوق. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ جۇڭگوغا ئۇلگە بولالايدىغان مەشھۇر شەھەر[418] دە ئۆسكەن ياڭ يېڭيۇ[419] خانىم بىلەن چېن شىيىڭ ئەپەندى ئۇچۇن ھەقىقەتەن كاتتا ئامەت.

5. تەختتىن يىقىلغان ئادەمنى «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت» بىلەن بىر قاتاردا ھېسابلىماسلىق توغرىسىدا

«گۇناھ قىلغان بولسا ئۇنى تەگمەسلىك»[420] — بۇ مەغپىرەتتۇر؛ «كۆزۈڭنى ئويغانىنىڭ كۆزىنى ئوي، چىشىڭنى چاققانىنىڭ چىشىنى چاق»، بۇ — يوللۇقتۇر[421]. لېكىن، جۇڭگودا ھەممىدىن كۆپرەك ئۇچرايدىغىنى ئۇۋاللىقتۇر، يەنى سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىتنى ئۇرماي، ئەكسىچە شۇ ئىت تەرىپىدىن چىشلىنىپ قېلىشتۇر. لېكىن، بۇ ھال ئەمەلىيەتتە ياۋاش ئادەملەرنىڭ ئۆزىگە ئۆزى ئازاب تېپىۋالغانلىقىدىن ئىبارەت.

«كۆڭۈلچەكلىك — كارغا كەلمەسلىكنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى» دېگەن ماقال بار، ئېھتىمال بۇ سۆز تولىمۇ زەردە بىلەن ئېيتىلغان بولسا كېرەك. لېكىن، تەپسىلىي ئويلىنىپ قارىغاندا، بۇ كىشىلەرنى يامانلىققا دەۋەت قىلىش بولماستىن، بەلكى نۇرغۇن ئاچچىق سەرگۈزەشتىلەرنى باشتىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئېيتىلغان ھېكمەتلىك سۆز بولسا كېرەك. مەسىلەن، سۇغا چۈشۈپ كەتكەن

ئىتنى ئۇرماسلىق توغرىسىدىكى تەلىماتنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئىككى سەۋەب بولسا كېرەك: بىرىنچىدىن، ئۇنى ئۇرغۇدەك كۈچ يوق. ئىككىنچىدىن، تەمسىلدە ئاداشقان. بىرىنچى سەۋەب توغرىسىدا توختىلىپ ئولتۇرمىساقمۇ بولىدۇ؛ ئىككىنچى سەۋەب توغرىسىدا توختىلايلى. ئىككىنچى سەۋەبنىڭ ناھايىتى چوڭ ئىككى خاتالىقى بار: بىرىنچىدىن، ئۇ ئادىشىپ، تەختتىن يېقىلغان ئادەملەرنى سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت بىلەن تەڭلەشتۈرگەن؛ ئىككىنچىدىن، تەختتىن يېقىلغان ئادەملەرنىڭ ياخشى - يامانىنى ئايرىماي، ھەممىسىگە ئوخشاش قاراپ، نەتىجىدە يامانلارغا يول بېرىپ قويغان. ھازىرقى ئەھۋالنى ئالساق، ھازىر سىياسىي ۋەزىيەت تىنچ ئەمەس، ۋەزىيەت خۇددى چاقنەك چۆرگىلەپ تۇرماقتا، شۇڭا يامان - بۇزۇق ئادەملەر ئىشەنچسىز ھىماتقا يۆلىنىپ تەپ تارتماستىن خالىغانچە ئەسكىلىك قىلماقتا. ئەگەردە ئۇلار موللاقلاپ چۈشۈپ، بىردىنلا رەھىم - شەپقەت تىلەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالىدىكەن، بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ چىشلەپ يۇرگەنلىكىنى كۆزى بىلەن كۆرگەن ياكى چىشلەنگەن مۆمىن - ياۋاش ئادەملەر ئۇلارنى «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت» قاتارىدا كۆرىدۇ، ئۇنى ئۇرۇش بۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتىدۇ ۋە ھەق جايىنى تېپىپ بېرىشقا قىلاي دەيدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتە سۇغا چۈشۈپ كەتمىگەنلىكىنى، بەلكى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئاللىقاچان ئۇۋا تەييارلاپ قويغانلىقىنى، ئۇزۇق - ئوقەتلىرىنى يېتەرلىك توپلىۋالغانلىقى ۋە ئۆزلىرىنىڭمۇ كونىسىسىيىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلسە ئىدى كاشكى. ئۇلار گاھىدا زەخىملەنگەندەك كۆرۈنسىمۇ، ھەقىقىي ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس؛ ئۇلار كىشىلەرنىڭ خەيرخاھلىقىنى قوزغىۋالساق، ئۆزىمىزنى بەھۇزۇر پاناھقا ئالالايمىز دېگەن نىيەت بىلەن، ھېچبولمىغاندا، ياللاندىن ئاقساق بولۇۋالىدۇ. كېيىن ئۇلارنىڭ يەنە كۈنى تۇغقاندا، ئۇلار يەنە ھەممىدىن ئاۋۋال ياۋاش

ئادەملەرنى چىشلەپ، «ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپمەك» دېگەندەك، قولىدىن كەلگەن ئەسكىلىكلەرنى قىلىدۇ؛ بۇنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرىدىغان بولسىڭىز، بۇنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ بىر قىسمى يەنە شۇ ياۋاش ئادەملەرنىڭ «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت» لارنى ئۇرمىغانلىقىدۇر. دېمەك، ئېچىتىپراق ئېيتساق، بۇ — ئۆزى كولىغان ئورنىغا ئۆزى چۈشۈش، دېمەكتۇر. شۇڭا، خۇدادىنمۇ، بەندىدىنمۇ ئاغرىنىش تامامەن توغرا ئەمەس.

6. «فاير» قىلىۋېرىشنىڭ ھازىرچە ئىمكانىيىتى يوقلۇقى توغرىسىدا

ئىھتىمال، شەپقەتلىك ئادەملەر: شۇنداق قىلىپ بىزگە «فاير پلەي» كېرەك ئەمەسمۇ؟ دېگەن سوئالنى بېرەر. مەن بۇنىڭغا دەرھال جاۋاب بېرەلەيمەن: ئەلۋەتتە كېرەك، لېكىن ھازىر تېخى بالدۇر. بۇ، «كۈپكە ئىلتىپات قىلسىلا»[422] دېگەن ئۇسۇلنىڭ دەل ئۆزىدۇر. شەپقەتلىك ئادەملەر بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىشقا ئۇنىماسلىقى مۇمكىن، لېكىن مەن سۆزۈمنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيمەن. يەرلىك تۆرىلەر ياكى ئەجنەبىي تۆرىلەر ھەمىشە، جۈڭگونىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بار، چەت ئەللەرنىڭ ئەركىنلىك دېگەن نەرسىلىرى مۇڭاپىق كەلمەيدۇ، دېيىشىدىغۇ؟ مېنىڭچە، مۇشۇ «فاير پلەي»مۇ ئەنە شۇ نەرسىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇلار سىزگە «فاير» قىلمايدىكەن، سىز ئۇلارغا «فاير» قىلىدىكەنسىز، نەتىجىدە ھامان ئۆزىڭىز زىيان تارتىپ قالىسىز؛ ئۇ چاغدا «فاير» قىلمەن دېسىڭىز قىلالمايلا قالماستىن، بەلكى «فاير» قىلمايمەن دېسىڭىزمۇ ئۇلگۈرەلمەي قالىسىز. شۇڭا، «فاير» قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ياخشىسى، ئالدى بىلەن رەقىبنى ئوبدان بىلىۋېلىش كېرەك، ئەگەر رەقىب «فاير» قىلىشقا ئەرزىمەيدىغان بولسا، ئۇنى ھەرگىز ئايىماسلىق كېرەك؛ ئۇ ئۆزى

«فاير» قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئاندىن «فاير» قىلىنسىمۇ كېچىككەنلىك بولمايدۇ.

بۇ سۆزلەردىن، ئىككى يۈزلىمىلىك ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلمۇاتىدۇ، دېگەن گۇمان تۇغۇلۇشى مۇمكىن؛ لېكىن ئىلاجسىزلىقتىن شۇنداق دەۋاتىمەن. چۈنكى، ئەگەر شۇنداق قىلىنمايدىكەن، جۇڭگونىڭ ئوبدانراق يولغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. هازىر جۇڭگودا ئىككى يۈزلىمىلىك ئەخلاققا ياتىدىغان ئەھۋاللار كۆپ؛ خوجايىن بىلەن قۇل، ئەركەكلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئەخلاقى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئەخلاقى تېخى بىرلىككە كەلگىنى يوق. ئەگەر «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت» بىلەن «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئادەم»گە ئوخشاشلا مۇئامىلە قىلىنمايدىكەن، ھەقىقەتەن خۇددى تۆرىلەر ئېيتقان ئەركىنلىك، باراۋەرلىك دېگەن نەرسىلەر يامان ئەمەس نەرسىلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى جۇڭگودا قوللىنىش بىرئاز ئالدىراپ كەتكەنلىك بولغانىدەك، تولىمۇ ئاشۇرۇۋەتكەنلىك ۋە ئالدىراپ كەتكەنلىك بولىدۇ. شۇڭا، كىمدەكىم «فاير پلەي» روھىنى ئومۇمىي رەۋىشتە يولغا قويۇشنى خالايدىكەن، مېنىڭچە، بۇنى ھېچبولمىغاندا «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت»لار ئادەملىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن يولغا قويۇش لازىم. دەرۋەقە، ئۇنى هازىر يولغا قويۇش مۇتلەق مۇمكىن بولمايدىغان ئىشمۇ ئەمەس؛ ئۇنى يولغا قويۇش ئۈچۈن يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك رەقىبنى ئوبدانراق بىلىۋېلىش كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنى پەرق ئېتىش كېرەك، يەنى «فاير»نى رەقىبنىڭ قانداقلىقىغا قاراپ قوللىنىش لازىم، مەيلى ئۇ سۇغا قانداق چۈشۈپ كەتسە كەتسۇن، ئۇ ئادەم بولغانىكەن، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش كېرەك؛ ئۇ ئىت ئىكەن، ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماسلىق كېرەك؛ يامان ئىت ئىكەن، ئۇنى ئۇرۇش كېرەك. قىسقىسىنى ئېيتقاندا، بۇ «ياتلارنى يەكلەش»[423] تىنلا ئىبارەت، خالاس.

قورسىقى «قېيىنانىلىق»[424] بىلەن تولغان، لېكىن ئاغزىدىن «ئادىللىق» چۈشمەيدىغان تۆرىلەرنىڭ مەشھۇر سۆزلىرىنى هازىرچە قايرىپ قويۇپ تۇرايلى، هەتتا نېيىتى خالىس ئادەملەر ئۇندىگەن ئادىللىقمۇ هازىرقى جۇڭگودا ياخشى ئادەملەرنى قوتۇلدۇرالمايدۇ. بەلكى ئەكسىچە يامان ئادەملەرنى قوغدايدۇ، چۈنكى يامان ئادەملەر مەقسىتىگە يېتىپ، ياخشى ئادەملەرگە ئازاب - كۈلپەت سېلىۋاتقاندا، بىرىكىم ئوتتۇرىغا چىقىپ ئادىللىققا هەرقانچە ئۇندىسىمۇ، هېلىقى يامان ئادەملەر بۇنىڭغا هەرگىز قۇلاق سالمايدۇ، ئۇندەش يەنە شۇ ئۇندەشلىكىدە قېلىۋېرىدۇ، ياخشى ئادەملەر يەنە ئازاب - كۈلپەت تارتىۋېرىدۇ. ئەگەر ۋاقتانىۋاق كېلىپ، ياخشى ئادەملەر سەل - پەل باش كۆتۈرۈپ، يامان ئادەملەرنى سۇغا تاشلىۋېتىش توغرا كەلگەندە، نېيىتى خالىس ئادىللىق تەرەپدارلىرى يەنە «ئىنتىقام ئالماڭلار»، «شەپقەتلىك ۋە ئەپۇچان بولۇڭلار»، «يامانلىققا يامانلىق بىلەن قارشى تۇرماڭلار»... دەپ چۇقان سالىدۇ. بۇ چۇقان شۇ چاغدىلا ئەمەلىي ئۇنۇم بېرىدۇ، قۇرۇق ئۇندەش بولۇپ قالمايدۇ؛ ياخشى ئادەملەر، بوپتۇ، شۇنداق قىلايلى، دەيدۇ - دە، شۇنىڭ بىلەن يامان ئادەملەر قوتۇلۇپ قالىدۇ. لېكىن، يامان ئادەملەر قوتۇلغاندىن كېيىن توۋا قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى بۇ قوتۇلۇشنى ئۆزىنىڭ ئۇتۇقى، دەپ قارايدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئاللىقاچان ئۇچ ئۇۋا تەييارلاپ قويغاچقا ۋە لولا بولغاچقا، كۆپ ۋاقىت ئۆتمەيلا يەنە ئاۋۇالقىدەك هەيۋە كۆرسىتىپ، ئاۋۇالقىدەكلا يامانلىق قىلىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا ئادىللىق تەرەپدارلىرىنىڭ يەنە چۇقان سېلىشى تەبىئىي. لېكىن، ئۇلار بۇ چۇقانلارغا قۇلاق سالماي قويىدۇ.

لېكىن، «يامانلىققا قارشى نەپرەتلىنىشتە تولىمۇ قاتتىق كەتكەن»، «ئىشقا تۇتۇش قىلىشتا تولىمۇ ئالدىراپ كەتكەن» — خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن نازاپەتلىكلەر ۋە مىڭ دەۋردە ئۆتكەن

دۇڭلىڭچىلار[425] ئەنە شۇنداق قىلغاچقا مەغلۇپ بولدى؛ بۇلار ھەققىدە سۆزلىگۈچىلەر ئۇلارنى ھەمىشە ئەنە شۇنداق دەپ ئەيىبلەيدى. لېكىن، شۇنى بىلمەيدۇكى، ئىككىنچى تەرەپ قاچان «ياخشىلارغا ئۆچلۈك قىلمىغان؟ بۇ ھەقتە ھېچكىم بىر ئېغىز-مۇ گەپ - سۆز قىلىشمىدى. ئەگەر بۇنىڭدىن كېيىن يورۇقلۇق زۇلمەتكە قارشى ئۇرۇل - كېسىل كۈرەش قىلالمايدىكەن، ياۋاش ئادەملەر يامانلىققا يول بېرىشنى كەڭچىلىك قىلىش، دەپ خاتا قاراپ، بۇنىڭغا سۈكۈت قىلىۋېرىدىكەن، ھازىرقىدەك جاھالەتنىڭ ئەبەدىي تۈگىمەسلىكى مۇمكىن.

7. «ئۆز يولى بىلەن ئۆزىنى بابلاش» توغرىسىدا

جۇڭگولۇقلار ياكى تېۋېپقا ئىشىنىدۇ، ياكى دوختۇرغا ئىشىنىدۇ. ھازىر چوڭراق شەھەرلەردە بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بار، ھەر ئىككىسى ئۆز لايىقىدا ئورۇنغا ئىگە. مېنىڭچە، بۇ ھەقتىمۇ ناھايىتى ياخشى ئىش. ئەگەر بۇ ھال ئومۇملىشىپ كېتىدىغان بولسا، ئاھ - زارىنىڭ يېنىمۇ ئازىيىشى چوقۇم، بەلكىم ھەتتا جاھان ئاۋاتچىلىق بولۇپ كېتىشى مۇمكىن. مەسىلەن، مىنگو دەۋرىدە رەسمىيەلەشكەن سالام - تەزىم قىلىشنى ئالايلى، ئەگەر بىركىم بۇنى توغرا ئەمەس دەيدىكەن، شۇنىڭ ئۆزىنى سەجدە قىلدۇرۇش كېرەك. مىنگونىڭ قانۇنىدا پەلەقتە تارتىش جازاسى يوق، ئەگەر تەن جازاسى ياخشى ئىدى دەيدىغانلار بولىدىكەن، شۇ ئادەم گۇناھ قىلغاندا ئۇنى باشقىچە ئۇسۇل بىلەن، يەنى كاسىسىغا ئۇرۇش يولى بىلەن جازالاش كېرەك. چىنە - قاچا، چوكا، ئاش ۋە سەيلەر ھازىرقى زامانىدىكى كىشىلەر ئۈچۈن يارىتىلغان؛ سۇي رېنشى[426] زامانىسىدىن ئىلگىرىكى زامانىنىڭ خەلقى بولۇشنى خالايدىغان ئادەم بولىدىكەن، ئۇنداق ئادەمنىڭ گۆشنى خام يېيىشىگە

كە تەكلىپ قىلىش كېرەك؛ كاتتا بىنالاردا پادىشاھ ياۋ، شۇنلەرگە[427] خۇشتار بولۇپ ئولتۇرىدىغان ئالىيجانابلار ئۈچۈن يەنە بىر-نەچچە مىڭ ئېغىز ساتما - كەپە سېلىپ، ئۇلارنى كاتتا بىنالاردىن تارتىپ چىقىرىپ شۇ كەپىلەردە ئولتۇرغۇزۇش كېرەك؛ ماددىي مەدەنىيەتكە قارشى تۇرغۇچىلار ماشىنىلاردا ئولتۇرۇشنى خالىمىسا، ئۇلارنى زورلىماسلىق كېرەك، ئەلۋەتتە. مۇشۇنداق قىلغاندا «نېمىنى تىلىسە شۇنى تاپقان ئادەم، يەنە نېمىدىن زارلانسۇن»[428] دېگەندەك، بىزنىڭ قۇلىقىمىزمۇ خېلى كۆپ تىنچىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەپسۇسكى، كۆپچىلىك بۇنداق قىلىشنى زادىلا خالىمايۋاتىدۇ، باشقىلارنى ئۆز قېلىپىغا چۈشۈرۈشكىلا ئۇرۇنۇشۇۋاتىدۇ، شۇڭا جاھاندا چاتاق كۆپىيىپ كېتىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ «فاير پلەي» نىڭ قۇسۇرى بار، ھەتتا ئۇ ئاجىزلىققا ئايلىنىپ، ئەكسىچە يامان كۈچلەرگە نەپ يەتكۈزۈپ قويۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، لېيۇ بەيجاۋ قىزلار دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئۇرۇپ - سۆرەپ يۇرسە[429] «ھازىرقى زامان ئەنزارى» بۇ ھەقتە لام - جىممۇ دېمىدى؛ قىزلار دارىلمۇئەللىمنى ئۆز ھالىغا كېلىپ، چېن شىيەڭ شۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى ھەربىكىتلەندۇرۇپ مەكتەپ بىناسىنى ئىگىلىۋالغاندا بولسا، «ئەگەر ئۇلار چىقىپ كەتكىلى ئۇنىماي تۇرۇۋالسا قانداق قىلىسىلەر؟ ئۇلارنى نەرسە - كېرەكلىرىنى زورلۇق بىلەن يۆتكەتكۈزۈشكە خىجىل بولارسىلەر؟» دەپ قويىدى. ئۇرغانىڭ ئۇستىگە سۆرەش، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە نەرسە - كېرەكلىرىنى يۆتكەش جەھەتتە لېيۇ بەيجاۋ ئۇلگە كۆرسەتمىگەن، نېمىشقا ئەمدى «خىجىل» بولىدىكەن؟ بۇنىڭ سەۋەبى بار، «ھازىرقى زامان ئەنزارى» قىزلار دارىلمۇئەللىمنى تەرەپتىن بىر-ئاز «فاير» نىڭ ھىدىنى پۇراپ قالغان. لېكىن، بۇ «فاير» يەنە ئاجىزلىققا ئايلىنىپ، باشقىلارغا جاڭ شىجاۋنىڭ «تەۋەررۇكى» نى قوغداشتا پايدىلىنىدىغان پاسىبان بولۇپ بەردى.

8. ئاخىرقى سۆز

ئېھتىمال، يۇقىرىدا ئېيتقان سۆزلىرىمدىن، يېڭىلىق بىلەن كونىلىق ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر گۇرۇھلار كۆرۈشىنى قوزغاپ ئۇلارنى تېخىمۇ يامانلاشتۇرۇپ قويىدىغان، ئۇلارنى تېخىمۇ كەسكىن تىركىشىشكە سېلىپ قويىدىغان بولدى، دېگەن گۇمانمۇ تۇغۇلار. لېكىن، ئۇزۇپ ئېيتىمەنكى، ئىسلاھاتقا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ ئىسلاھاتچىلارغا قىلىۋاتقان زىياندا‌شلىقلىرى ئەزەلدىن بوشاشقىنى يوق، ئۇلارنىڭ زىياندا‌شلىق قىلىشتا قوللانغان ئۇسۇللىرى چېكىدىن ئاشقان. ئىسلاھاتچىلار يەنە غەپلەتتە يېتىۋېرىدىكەن، ھامان زىيان تارتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن جۇڭگومۇ ھامان ئىسلاھاتسىز قېلىۋېرىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن مۇئامىلىنى ۋە ئۇسۇلنى بىرئاز ئۆزگەرتىش كېرەك.

1925 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى

«قەبرە»نىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە

فېلىيەتونلىرىمنىڭ تېخى بېسىلىپ بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ، نەچچە قۇر بېغىشلىما سۆز يېزىپ بېيجىڭغا ئەۋەتتىم. شۇ چاغدا ئېسىمگە كەلگىنىنى ئۇدۇللۇق يېزىپ، ئۇدۇللۇق ئەۋەتىپ تۇردۇم، ئۇنىڭغا تېخى 20 كۈن بولمايلا نېمىلەرنى يازغانلىقىم ئاللىقاچان ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ قاپتۇ. بۇگۈن كېچە ئەتراپ شۇنچە جىمجىت، ئۆينىڭ ئارقىسىدىكى تاغ ئېتىكىدە يېنىۋاتقان گۇلخانىنىڭ غۇۋا يورۇقىلا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ؛ جەنۇبىي پۈتۈن ئىمپېراتورلۇقىدا[430] تېخىچە سىم ئۆتكۈزۈلگەن قونچاقلار ئويۇنى ئوينىلىۋاتىدۇ، گاھى ـ گاھى دۇمباق ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالىدۇ، ھەربىر دۇمباق ئاۋازى ئارىلىقىدا تېخىمۇ جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرىدۇ. ئېلېكتر چىراغ ناھايىتى يورۇق يېنىپ تۇرىدۇ، لېكىن نېمىشقىدۇر ئاندا ـ ساندا قايغۇ ـ ھەسرەت يۈرىكىمگە بىردىنلا سانجىلىدۇ، فېلىيەتونلىرىمنى بېسىپ تارقىتىشقا سەل پۇشايمان قىلىۋاتقاندەك بولىمەن. ئۆزۈمنىڭ پۇشايمان قىلىۋاتقىنىمغا ئەجەبلىنىمەن؛ بۇنداق ئەھۋالغا ئانچە دۇچ كېلىپ باقمىغانىدىم، پۇشايمان دېگەننىڭ زادى قانداق نېمىلىكىنى ھازىرغىچە ئوبدان بىلمەيمەن. لېكىن، بۇ ھېسسىياتىمۇ دەرھال يوقىلىپ كەتتى، فېلىيەتونلىرىم ئاۋۇالقىچە بېسىلىۋېرىپ كەتتى. كۆز ئالدىمدىكى قايغۇ ـ ھەسرەتنى ئۆزۈمدىن نېرى قىلىش كويىدا يەنە نەچچە ئېغىز سۆز قىلماقچىمەن.

ئىلگىرى دېگەنلىرىم يادىمدا تۇرۇپتۇ: بۇ پەقەت مېنىڭ ھايا‌

تىمدىكى ئازغىنە كونا ئىزدىنلا ئىبارەت. ئەگەر مېنىڭ ئۆتمۈشۈمـ
مۇ تۇرمۇش ھېسابلىنىدىغان بولسا، مېنى خىزمەت قىلغان، دەپ
ھېسابلاشقىمۇ بولىدۇ. لېكىن، مەندىن قايىنار بۇلاقتەك ئىدىيە،
ئۇلۇغۋار ۋە كۆركەم ماقالىلەر چىققىنى يوق، مەندە تەشۋىق قىلغۇـ
دەك بىرەر ئىزم (مەسلەك) مۇ يوق، نە بىرەر ھەرىكەتنى تەشەبـ
بۇس قىلغۇمۇ يوق. بىراق، مەن شۇنى تېتىدىمكى، ئۇمىدسىزـ
لىك، خاھى چوڭ، خاھى كىچىك بولسۇن، بىر ئازاب ئىكەن.
شۇڭا، بىرنەچچە يىلدىن بېرى بەزىلەر مەندىن قەلەم تەۋرىتىشنى
ئۇمىد قىلسا، پىكىرلەر ئانچە كۆپ مۇخالىپ بولمىسا، كۈچ ـ
قۇۋۋىتىم يەتكۈدەكلا بولسا، شۇ ئۇمىد قىلىپ كەلگەن كىشىگە
مەدەت بېرىش يۈزىسىدىن بىرنەچچە جۈملە نەرسە يېزىپ، ئۇلارنى
ئازغىنە بولسىمۇ خۇش قىلىۋاتىمەن. ئادەم ئۆز ھاياتىدا مۇشكۈلـ
چىلىككە كۆپ ئۇچرايدۇ، شۇنداق بولسىمۇ كىشىلەر بەزىدە ئاسانلا
تەسەللى تاپىدىغان تۇرسا، يەنە نېمىشقا ئازراق قەلەم ـ سىياھنى
ئاياپ، ئۇلارنى يالغۇزلۇق ھەسرىتىگە مۇپتىلا قىلىۋېرىمەن؟ شۇڭا
ھېكايە، پارچە تەسىراتلارنى ھېسابلىمىغاندا، ئۇزۇن ـ قىسقا بو-
لۇپ 10 نەچچە پارچە فىلىيەتونمۇ بارا ـ بارا ۋۇجۇدقا كەلدى.
بۇنىڭدىن بەزىلىرى ئەلۋەتتە پۇل قىلىش ئۈچۈن يېزىلغان، بۇ
قېتىم ھەممىسىنى قوشۇپ بىر يەرگە جەملىدىم. ھاياتىمىنىڭ بىر
قىسمى ئەنە شۇنداق ئۆتتى، يەنى ئەنە شۇنداق ئىشلىدىم. لېكىن،
ئۆزۈمنىڭ ئىلگىرىدىن نېمىلەرنى قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىمنى تا ھا-
زىرغىچە ئېنىق بىلىپ كېتەلمىدىم. تامچىلىق قىلدىممىكىن دې-
سەم، ئىشلەپلا كېلىۋاتىمەنۇ، راۋاق سېلىۋاتقانلىقىمنى ياكى ئورا
قېزىۋاتقانلىقىمنى ئېنىق بىلمەيمەن. راۋاق سېلىۋاتىمەن، دەپ
بىلگەن تەقدىردىمۇ بەربىر ئۆزۈمنى ئۇنىڭ ئۈستىدىن يىقىلدۇـ
رۇشتىن ياكى قېرىپ ئۆلگەنلىكىمنى نامايىش قىلىشتىن ئىبارەت،
خالاس؛ ئەگەر ئىشلەۋاتقان ئىشىم ئورا قېزىش بولسا، تەبىئىيكى،

ئۆزۈمنى شۇ يەرگە كۆمۈشتىن باشقا گەپ يوق. قىسقىسى: ھەمـ
مىسى ئۆتۈپ كەتتى، ۋاقىت بىلەن بىللە غايىب بولدى، غايىب
بولماقتا، غايىب بولىدۇ، خالاس. لېكىن، مەن ئۇنىڭغا ناھايىتى
رازى.

لېكىن، بۇمۇ ئېھتىمال بىر جۈملە سۆزلا بولۇپ قالار.
نەپەستىن توختاپلا قالمىسام، ئۆزۈمنىڭلا بولىدىكەن، كونا نەرسـ
لىرىمنىڭ بىر تېمىنگە ئەرزىمەيدىغانلىقى ئېنىق مەلۇم بولۇپ
تۇرسىمۇ، ئۇنىڭدىن رىشتىمنى ئۈزەلمەي گاھىدا ئۇنى ساقلاپ
قويۇشنى خالايمەن. ئەنە شۇ فىلىيەتونلىرىمنى توپلام قىلىپ، ئۇـ
نىڭغا «قەبرە» دەپ نام بەردىم، بۇ ھەر ھالدا ئۇستىلىق بىلەن
قىلىنغان پەرداز بولسا كېرەك. لىيۇلىك[431] ھاراق ئىچىپ مەست
بولۇۋېلىپ، كىشىلەرگە گۈرجەك كۆتۈرتۈپ ئارقىغا سېلىۋېلىپ:
«ئۆلۈپ قالسام كۆمۈپ قويۇڭلار» دەيدىكەندۇق. بۇنى ئۆزىچە
مەردانىلىك دەپ ھېسابلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇنىڭ بىلەن ئىنـ
تايىن مۆمىن ـ ياۋاش ئادەملەرنىلا ئالدىيالىغان بولۇشى مۇمكىن.

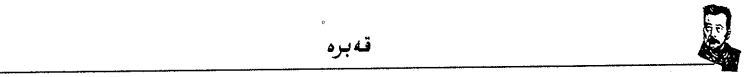
دېمەك، بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۆزۈمگە نىسبەتەن ئەنە
شۇنداق بولغان ئىش. ئەمدى باشقىلارغا نىسبەتەن بولسا، باشتىمۇ
ئېيتقانىدىم: مېنىڭ ئەسەرلىرىمگە ئامراق خېرىدارلار ئازراق بول-
سىمۇ خۇش بولسۇن، مېنىڭ ئەسەرلىرىمدىن نەپرەتلىنىدىغان بىر-
نېمىلەرنى ئازراق بولسىمۇ قەي قىلىۋەتسۇن — ئۆزۈمنىڭ كەڭ
قورساق ئەمەسلىكىم ئۆزۈمگە مەلۇم، ئۇ بىرنېمىلەر مېنىڭ ئە-
سەرلىرىم تۇپەيلىدىن قەي قىلسا ئۇنىڭغىمۇ ناھايىتى خۇشال بولـ
مەن — دېگەن ئارزۇيۇمۇ بار. مۇشۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق
غەرىزىم يوق. ئەگەر توپلىمىنىڭ ياخشى تەرىپىنى زورمۇزور
ئېيتىشقا توغرا كەلسە، ئۇنىڭدىكى بىرقانچە شائىرنىڭ ئەھۋالى
تونۇشتۇرۇلغان ماقالىلەر ئوقۇپ چىقىلسا يامان كەتمەس؛ ئەڭ
ئاخىرىدىكى «فاير پلەي» توغرىسىدىكى ئەسەرنى ئۆز قېنىم بولمـ

سىمۇ، لېكىن تەڭ قۇرداشلىرىم ۋە مەندىن كىچىك ياشلارنىڭ قېنىشى تۆكۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ يازغانلىقىمدىن، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا بولار.

مېنىڭ ئەسەرلىرىمگە ئامراق كىتابخانلار گاھىدا ماڭا، ئەسەرلىرىدە راست گەپ قىلىدۇ، دەپ باھا بېرىشىدۇ. بۇ ئەھمىيەتتە مۇبالىغە، ئۇلار مېنىڭ ئەسەرلىرىمگە ئامراق بولغاچقا شۇنداق قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، مېنىڭ كىشىلەرنى ئانچە ئالدىغۇم كەلمەيدۇ، لېكىن كۆڭلۈمدىكى گەپلىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئۆز پېتىچە ئېيتىۋەرگىنىم يوق، ماقالىلىرىمنى قولۇمدىن ئۆتكۈزۈپ بەرگۈدەك بولسىلا بولدى قىلىدىم. دەرۋەقە، مەن ھەر زامان باشقىلارنىڭ ئېچ - باغرىنى يېرىپ كۆرسىتىمەن، لېكىن كۆپىنچە ئۆزۈمنىڭ ئېچ - باغرىنى تېخىمۇ رەھىمسىزلەرچە يېرىپ كۆرسىتىمەن، شۇنداق ماقالىلىرىمنى بىرئاز ئېلان قىلسام، رەھىمدىل ئادەملەر مېنى ناھايىتى تاش يۈرەك ئىكەن، دەپ ئويلاشتى. ئەگەر پۈتۈن يۈرەك - باغرىمنى ئېچىۋەتكەن بولسام، ئاقىۋىتىم نېمە بولاتتى-كىنتاڭ. گاھىدا: شۇ يول بىلەن باشقىلارنى قوغلاپ كۆرەي، ئەنە شۇ چاغدا مەندىن ۋاز كەچمىگەنلەر مەيلى ھۆۋقۇش بولسۇن، مەيلى جىن - شايتانۇن بولسۇن، شۇلار مېنىڭ دوستۇم، ھەقىقىي دوستۇم بولۇپ قالىدۇ، ئۇنداقلىرى تېپىلمىسا، يەككە - يېگانە ئۆزۈملا قالساممۇ مەيلى، دېگەن خىيالدىمۇ بولدۇم. لېكىن، ھازىر ئۇنداق بولغىنىم يوق. چۈنكى، مەندە تېخى ئۇنچىلىك شىجائەتمۇ يوق، نېمە ئۈچۈن دېگەندە، مېنىڭ مۇشۇ جەمئىيەتتە تېخى ياشىغۇم كېلىدۇ. بۇنىڭ بىر كىچىككىنە سەۋەبىمۇ بار، ئىلگىرى: ئۆڭلۇق زات دېيىلگەن بىرنەچچە كۈن بولسىمۇ ئارتۇقراق بىئارام قىلىۋېتەي، ئۇلارنىڭ دۇنياسىنى كۆپرەك ئەيىبناق قىلىۋېتەي، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇچامدىن ئۆزۈم بىزار بولۇپ سېلىۋاتقانغا قەدەر يېرىم - يارتا ساۋۇتنى كىيىپ تۇراي، دەپ ئېيتىپ

قويغانىدىم.

باشقىلارغا يول باشلاشنى ئالسام ئۇ تېخىمۇ تەس، چۈنكى قانداق مېڭىش لازىملىقىنى ئۆزۈممۇ ئېنىق بىلىپ كېتەلمىدىم. جۇڭگودا ياشلارنىڭ «پېشقەدەم» ۋە «ئۇستاز» لىرى خېلى كۆپ بولۇشى ئېھتىمال، لېكىن مەن ئۇلاردىن ئەمەس، ئۇلارغا مەنمۇ ئىشەنمەيمەن. ماڭا شۇنداق بىر ئاخىرقى تۇرغۇچ ئېنىق مەلۇمكى، ئۇ بولسىمۇ قەبرە. لېكىن، بۇ ھەممىگە مەلۇم، ئۇ جايغا بىركىمنىڭ باشلاپ بېرىشى ھاجەت ئەمەس. گەپ بۇ يەردىن شۇ جايغا بارىدىغان يولدا. ئەلۋەتتە، ئۇ بىرلا يول ئەمەس، بۇگۈنگىچە ئۇنى بەزىدە ئىزدەۋاتساممۇ، لېكىن ئۇ يولنىڭ قايسىسىنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيۋاتىمەن. ئىزدىنىش جەريانىدا ئۆزۈمنىڭ پىشمىغان مېۋىلىرىم بىلەن شۇ مېۋىلىرىمگە ئامراق كىشىلەرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ قويمىغىيدىم، ئەكسىچە ماڭا، نەپرەت بىلدۈرىدىغان ئوڭلۇق زات دېگەندەك بىرنېمىلەرنى بولسا تېتىكلەشتۈرۈپ قويمىغىيدىم دېگەن ئەندىشە بىلەن سۆزلىرىمدە مۇجمەللىكتىن، يېرىم يولدا توختاپ قېلىشتىن خالىي بولالماي كېلىۋاتىمەن، كۆڭلۈمدە: ماڭا ئامراق كىتابخانلارغا قىلغان سوۋغام ئەڭ ياخشىسى «يوق» بولۇپ تۈيۇلسىدى، دەپ ئويلايمەن. تەرجىمە ئەسەرلىرىم دەسلەپتە ھەر قېتىمدا 1000 نۇسخىدىن بېسىلىۋاتاتتى، كېيىن 500 نۇسخا قوشۇلدى، يېقىندا 2000 نۇسخىدىن 4000 نۇسخىغا يەتتى، ھەر قېتىم كۆپەيسە، قولۇمغا پۇل كىرىدىغان بولغاچقا، مەن ئۇنىڭغا ئەلۋەتتە رازى، لېكىن كىتابخانلارغا زىيان يەتكۈزۈپ قويارمىكىن دەپمۇ قايغۇرىمەن، شۇڭا ئەسەر يېزىشتا دائىم ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق قىلىدىغان، ناھايىتى ئارىسالدى بولىدىغان بولدۇم. بەزىلەر مېنى قەلەم ئېلىپ يازسا كۆڭلىدىكىنى توغرىدىن - توغرىلا قويىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ ئەمەلىيەتتە ئۇنداقمۇ ئەمەس، مېنىڭ تەشۋىشلىرىممۇ خېلى بار. ئۆزۈمنىڭ بەربىر قانداق

داقتۇر بىرەر جەڭچى ئەمەسلىكىم، شۇنچە كۆپ تەشۋىش ۋە ئەسلەمىلىرىم بولغان باشلامچىمۇ ئەمەسلىكىم، ئۆزۈمگە خېلى بۇرۇندىن مەلۇم ئىدى. يەنە شۇمۇ ئېسىمدىكى، بۇنىڭدىن ئۇچ - تۆت يىل بۇرۇن بىر ئوقۇغۇچى مەندىن كىتاب سېتىۋېلىشقا كەپتۇ، ئۇ قويۇن يانچۇقىدىن پۇل چىقىرىپ ماڭا تۇتقۇزدى، ئۇ پۇلدىن ئۇنىڭ قوينىدىن ئۆتكەن ئىسسىقلىق بىلىنىپ تۇراتتى. بۇ ئىسسىقلىق مېنىڭ يۈرىكىمگە تامغا بولۇپ بېسىلدى. شۇڭا، ھازىرمۇ ئەسەر يېزىشتا شۇنداق ياشلارنى زەھەرلەپ قويارمەنمىكىن، دېگەن تەشۋىش بىلەن ھامان قەلەم تەۋرىتىشكە جۈرئەت قىلالمايمەن. مېنىڭ تەشۋىشسىز سۆزلەيدىغان كۆنلىرىم بولمىسا كېرەك. شۇنداق بولسىمۇ يەنە بەزىدە: ئەپسۇسلىنىتتە قىلچە تەشۋىشسىز سۆزلىگەندىلا شۇنداق ياشلارنىڭ ئالدىدا يۈزۈم يورۇق بولىدۇ، دەپمۇ ئويلاپ قالىمەن. لېكىن، شۇنداق قىلىشقا ھازىرغىچە بەل باغلىيالمىغىنىم يوق.

بۇگۈن قىلماقچى بولغان گېپىممۇ شۇ، بۇنى خېلى چىن سۆز دەپ ھېسابلاشقا بولار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئازراق يازىدىغىنىم بار.

ئەسلىشىمچە، ئومۇمىي ئەدەبىي تېما يېڭى تەشەببۇس قىلىنغان چاغلاردا ھەرقايسى ساھەدىكىلەر ئۇنىڭغا كەسكىن ھۇجۇم قىلىشقانىدى. كېيىن ئۇ تەدرىجىي ئومۇملىشىپ كەتتى، تەڭداشسىز قۇدرەت تاپتى، شۇنىڭ بىلەن بەزىلەر بىر دومىلاپلا ئۇنى ئۆزىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ھېسابىغا يېزىۋېلىپ، ئۇنىڭغا «يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى» دەپ چىرايلىق نام قويدى. يەنە بەزىلەر ئومۇمىي ئەدەبىي تېمىنى ئاممىباباشتۇرۇش جەھەتتە قوللىنىپ كۆرۈشنى تەشەببۇس قىلدى؛ يەنە بەزىلىرى ئومۇمىي ئەدەبىي تېمىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن يەنىلا قەدىمكى كىتابلارنى كۆرۈش كېرەك دېيىشتى. بىرىنچى خىلدىكىلەر ئاللىقاچان رولنى كەينىگە بۇراپ، ئاخىر «يېڭى مەدەنىيەت»نى ھاقارەتلىدى؛ ئىككىنچى خىلدىكىلەر

نائىلاج مۇرەسسەچىلەر بولۇپ، بىرنەچچە كۈن ئارتۇقراق مۇرىدا بولۇپ يېتىۋېلىش كويىغا چۈشتى، بۇنداقلار ھېلىمۇ ئاز ئەمەس. مەن پارچە تەسىراتلىرىمدا ئۇلارنىڭ دەككىسىنى بەرگەنىدىم.

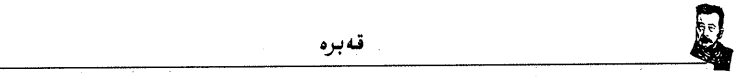
يېقىندا شاڭخەيدە نەشر قىلىنغان بىر ژۇرنالنى كۆرۈپ قالدىم، ئۇنىڭدىمۇ ئومۇمىي ئەدەبىي تىلدىن ياخشى پايدىلىنىش ئۈچۈن قەدىمكى ئەدەبىياتنى ئوبدان ئوقۇش كېرەكلىكى سۆزلىنىپتۇ، شاھىت قىلىنغان ئادەملىرى قاتارىغا مېنىمۇ كىرگۈزۈپتۇ[432]. مېنى راستىنلا ئەندىكتۇرۇۋەتتى. باشقا ئادەملەر ھەققىدە بىرنېمە دېيەلمەيمەن، ئەگەر ئۆزۈمنى دېسە نۇرغۇن كونا كىتابلارنى كۆرگەنلىكىم راست، دەرس ئۆتۈش زۆرۈرىيىتى بىلەن ھازىرمۇ كۆرۈۋاتىمەن. دېمەك، تولا ئاڭلاش ۋە كۆرۈۋېرىش ئارقىسىدا ئۇنىڭ ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بىلەن يازغان ئەسەرلىرىمگىمۇ تەسىر يېتىپ، يازغان نەرسىلىرىمدە كونا كىتابلاردىكى ئىبارە ۋە ئۇسلۇب چىقىپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۆزۈمنى ئەنە شۇ رودۇپايەڭ چاپلىشىۋالغان قەدىمكى روھ - ئەرۋاھلاردىن قۇتۇلالماي كېلىۋاتقىنىم ئۈچۈن تولىمۇ ئېچىم پۈشىدۇ، ئىدىيە جەھەتتىن ئالدىغان بولساممۇ جۇڭ جۇ، خەن فېي[433] نىڭ زەھىرىگە يولۇققانمەن، گاھىدا مەيلى دەيمەن، گاھىدا بولسا ئىزتىراپ چېكىمەن. كۆڭزى - مېڭزىلارنىڭ كىتابلىرىنى مەن ئەڭ بۇرۇن ئوقۇغان، پىششىق بىلىمەن، لېكىن ئۇنىڭ ماڭا يۇققىنى يوق دېيەرلىك. بۇ كۆپىنچە ئۆزۈمنىڭ ھۇرۇنلۇقىدىن بولسا كېرەك؛ كۆپ چاغلاردا: ھەممە شەيئى ئۆزگىرىش جەريانىدا تۇرغاندا ھامان ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆتكۈنچى نەرسىلەر بولۇپ تۇرىدۇ، ھايۋانلار بىلەن ئۆسۈملۈكلەر ئوتتۇرىسىدا، ئومۇرتقىسىز ھايۋانلار بىلەن ئومۇرتقىلىق ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈنچى نەرسىلەر بولىدۇ؛ ياكى توپتوغرا ئېيتىش مۇمكىنكى، تەدرىجىي تەرەققىيات زەنجىرىدىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆتكۈنچى بولىدۇ، دەپ ئۆزۈمگە ئۆزۈم

كەڭچىلىك قىلىپ كەلدىم. يېزىقچىلىقنى ئىسلاھ قىلىشنى باشلىغان چاغدا، بىرنەچچە قاملاشمىغان ئاپتونۇمنىڭ چىقىشى تەبىئىي، پەقەت شۇنداق بولىدۇ، شۇنىڭدىن بولۇشى زۆرۈر؛ ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى، ئازراق ھوشىنى تاپقاندىن كېيىن بىر خىل يېڭى سادا چىقىرىشتىن ئىبارەت، ئۇلار كونا قورغان ئىچىدىن چىققانلىقىدىن ئەھۋالنى ئېنىقراق پەرق ئېتەلەيدۇ، ئارقىغا قارىتىپ نەيزە ئۇرسا كۆچلۈك دۈشمەننى ئۇجۇقتۇرالايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ ئۇلار يەنىلا ۋاقىت بىلەن بىللە غايىب بولۇشقا، تەدرىجىي يوقىلىشقا تېگىشلىك؛ ئۇلار كۆپ بولغاندا كۆۋرۈكنىڭ بىر تال ياغىچى، بىر پارچە تېشىچىلىك رولنىلا ئويناىدۇ، ئۇلار ھەرگىزمۇ ئىستىقبالنىڭ نىشانى ۋە ئۇلگىسى بولالمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بارلىققا كېلىدىغىنى باشقىچە بولۇشى كېرەك، بۇلار كامالەت تاپقان تۇغما ئەۋلىيا بولمىغانلىقتىن، ئۆگىنىپ قالغان ئادەتلىرىنى بىر يولىلا تۆگىتىپ كېتەلمەيدۇ، ئەلۋەتتە؛ لېكىن ھەرھالدا تېخىمۇ يېڭى كەيپىيات ھاسىل قىلىشى كېرەك. يېزىق جەھەتتىن ئېيتساق، كونا كىتابلار ئىچىدىن ھايات ئىزدەشنىڭ تېخىمۇ ھاجىتى يوق، تىرىك ئادەملەرنىڭ تىلىنى مەنبە قىلىپ، ماقالىنى تىلغا تېخىمۇ يېقىن، تېخىمۇ جانلىق يېزىش كېرەك، ھازىرقى خەلق تىلىنىڭ كەمبەغەللىك قۇسۇرلىرىدىن قانداق قۇتۇلۇش ۋە تىلنى بېيىتىشقا كەلسەك، بۇمۇ ناھايىتى چوڭ مەسىلە، بۇ جەھەتتە كونا ئەدەبىياتتىن پايدىلىنىش ئۇچۇن بىرمۇنچە ماتېرىياللارنى ئېلىشقا توغرا كەلسە كېرەك، لېكىن بۇ مېنىڭ سۆزلىمەكچى بولغان دائىرەمدە بولمىغاچقا، ئۇ ھەقتە ھازىرچە سۆزلىمەيمەن.

مەن ناھايىتى زور ئىجتىھات قىلسام جانلىق تىلنى كۆپ قوبۇل قىلىپ، ماقالىلىرىمنى ئىسلاھ قىلالىشىم مۇمكىن، دەپ ئويلايمەن. لېكىن، ھۆرۈنلۇقۇمدىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئالدىراش بولغانلىقىمدىن ھازىرغىچە ئۇنداق قىلىپ كېتەلمىدىم. مەن بۇنى

قەدىمكى كىتابلارنى ئوقۇغانلىقىم ۋەجدىن بولسا كېرەك، دەپ گۇمان قىلىمەن. چۈنكى، ئۆزۈمگە قەدىمكىلەرنىڭ كىتابلاردا يازغان قەبىھ پىكىرلىرى مېنىڭ كۆڭلۈمدىمۇ دائىم روي بېرىپ تۇرىدىغانلىقى بىلىنىدۇ، ئۇنى توگىتىش جاسارىتىگە بىردىنلا كېلەلمەيمۇ يوق، بۇنىڭغا بىرنېمە دېيەلمەيمەن. مەن بۇ ئىدىيەمنى دائىم قارىغايمەن، كېيىنكى ياشلاردا شۇنداق ئىدىيىنىڭ روي بېرىشىنىمۇ ئۈمىد قىلىمەن. بۇلتۇر ياشلارنىڭ جۈڭگو كىتابلىرىنى ئاز ئوقۇشىنى ياكى ئوقۇمايلا قويۇشىنى تەشەببۇس قىلغانلىقىم ئۆزۈمنىڭ نۇرغۇن ئازاب ـ ئوقۇبەت بەدىلىگە ھاسىل قىلغان چىن سۆزلىرىم ئىدى، ئۇ سۆزلەر ھەرگىز بىر دەملىك كۆڭۈل خۇشى ياكى چاقچاق ۋە ياكى جان ئاچچىقىدا ئېيتىلغان سۆزلەر ئەمەس. قەدىمكىلەر كىتاب ئوقۇمىسا نادان بولۇپ قالىدۇ، دېيىشىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۇنىسىمۇ راست. لېكىن، دۇنيانى دەل ئاشۇ نادانلار يارىتىدۇ، دانىشمەنلەر، بولۇپمۇ جۈڭگونىڭ دانىشمەنلىرى دۇنيانى ھەرگىز قوللىمايدۇ. ئەمدىچۇ، ئىدىيىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئەسەرلەرنىڭ تىللىرىنى ئالىدىغان بولساق، نۇرغۇن ياش ئاپتورلار يەنىلا قەدىمكى ئەدەبىيات، شېئىر ـ بېيىتلاردىن ياخشىراق كۆرۈنىدىغان، لېكىن چۈشەنمەك تەس بولغان سۆزلەرنى ئۆزۈۋېلىپ، ئۇنىڭدىن سېھىرگەرلىك ياغلىقى سۇپىتىدە ئۆز ئەسەرلىرىنى بېزەش ئۈچۈن پايدىلىنىۋاتىدۇ. ماڭا بۇنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتنى ئوقۇشنى دەۋەت قىلىش بىلەن ئالاقىسى بارلىقى نامەلۇم، لېكىن كونىلىقنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈۋاتقانلىقى، يەنى يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىنىقىنىڭ قۇربان قىلىنىۋاتقانلىقى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

خەير، مېنىڭ قەدىمكى يېزىق تىلى بىلەن ئومۇمىي ئەدەبىي تىلدا ئەجەش يېزىلغان فېلىيەتونلار توپلىمىم دەل مۇشۇ پەيتتە نەشر قىلىندى، ئۇمۇ كىتابخانلارنى بىرمۇنچە زەھەرلەيدىغان بولدى.

ئۆزۈمنى ئالسام، ئۇنى ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىشقا قولۇم بارمىدى، شۇ باھانىدە، ئۆلگەن ھاياتنىڭ قالدۇق ئىزلىرىنى كۆرۈپ باققۇم كېلىدۇ. لېكىن، مېنىڭ ئەسەرلىرىمگە ئامراق كىتابخانلارنىڭمۇ بۇنى بىر خاتىرە قىلىپ، بۇ كىچىككىنە قەبرىستانلىققا بۇرۇن ياشاپ ئۆتكەن بىر پوستەكنىڭ كۆمۈلگەنلىكىدىن خەۋەردار بولۇپ قېلىشىنىلا ئارزۇ قىلىمەن. يەنە بىرمۇنچە ۋاقىتلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ ئەسەرلىرىم تۈتۈنگە ئايلىنىدۇ، خاتىرىمۇ ئالەمدىن غايىب بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ ئىشىممۇ تامامىلىنىدۇ. بۇگۈن چۈشتىن بۇرۇن قەدىمكى ئەدەبىياتنى ئوقۇۋاتاتتىم، لۇ شېخېڭنىڭ ساۋ مېڭدېگە يازغان تەزىيەنامىسىنىڭ[434] بىرنەچچە مىسراسى ئېسىمگە چۈشۈپ قالدى، ئۇنى مۇشۇ ماقالەمنىڭ خاتىمىسى قىلدىم:

قالدۇرۇپسەن ۋەسىيەت ئۆتمۈشكە نەزەر ئەيلەپ،
ئاددىي بولسۇن يوسۇن ۋە يەڭگىل بولسۇن ئىسقات دەپ.
سەرۇپاي ۋە ئەڭگۈشتەر بېرىلمىگەچ ھېچكىمگە،
پادىشاھلار ئالدىدا قاپسەن كېيىن لەنەتكە.
ھەي، ئىسىت، سەن دانىشمەن بولۇپ گويا ئۆتكەنسەن،
قالغان تاجى - تەختىگگە كۆزۈڭ قىيماي كەتكەنسەن.
كۆرۈپ ۋەسىيىتىڭنى مەرد ئىكەن دەپ تاڭ قالدىم،
مەزكۇر نەزمەم بىلەن مەن قايغۇرۇپ ئەپسۇس قىلدىم.

1926 - يىل 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى كېچىدە،
لۇشۈن

ئىزاھلار:

(1) بۇ ماقالە دەسلەپتە 1926 - يىل 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بېيجىڭدا «تىل رىشتىسى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ 106 - سانىغا «〈قەبرە〉گە بېغىشلىما» دېگەن سەرلەۋھە بىلەن بېسىلغان.

(2) «خېنەن» — ئايلىق ژۇرنال، ئېلىمىزنىڭ ياپونىيىدە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلىرى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

(3) «خەلق گېزىتى» — ئايلىق ژۇرنال، ئىتتىپاقلار جەمئىيىتىنىڭ ئورگىنى، كېيىنكى چاغلاردا جاڭ تەييەن مەسئۇللۇقىدا چىققان. جاڭ تەييەن بۇ ژۇرنالدا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىدە كۆنا سۆزلەرنى، غەلىتە ئىبارە - جۈملىلەرنى كۆپ ئىشلىتەتتى. بۇ يەردىكى «〈خەلق گېزىتى〉نىڭ تەسىرى» دېگەن سۆز جاڭ تەييەننىڭ تەسىرىگە قارىتىلغان.

(4) بۇ ماقالىدىكى «ئالىيجاناب بىرنېمىلەر»، «ئالىيجانابلار» دېگەن سۆزلەر ئۆز ۋاقتىدىكى «ھازىرقى زامان ئەنزارچىلىرى»غا قارىتىلغان.

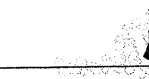
(5) بۇ يەردە لۇخەن (يەنى گاۋ يىخەن)نىڭ ماقالىسىدىكى سۆزلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(6) داپچى مەددىاھ — مىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن جيا فۇشىنىڭ لەقىمى. لۇشۈن بۇ يەردە ئۇنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ھازىرقى زامان ئەنزارچىلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل سۆزلىرىگە تەنە قىلغان.

(7) «18 - مارت» پاجىئەسى — بېيجىڭدىكى ھەر ساھە خەلقى مىللىتارىستلار ئۇرۇشىغا ۋە سەككىز دۆلەتنىڭ ئۇلتىماتۇمىغا قارشى 18 - مارت كۈنى تىنچ نامىدا نامايىش ئېلىپ بارغان. بىراق ئۇلار ئالدىدا ناراز بولۇپ يىغىنى ئۆتكۈزگەندە، مىللىتارىستلار دۇمبىسىغا قورۇلغان ئوق بىلەن 200 دىن ئارتۇق ئاممىنى قىرىۋەتكەن، يارىدار قىلغان. شۇ پاجىئەدىن كېيىن، چىن شىيىڭ ئۆز ماقالىسىدە، قىرغىنچىلىقنى ئاممىنى قارىلاپ: «پەمى يوق»، «ئۇلار خەلق رەھبەرلىرىنىڭ ئالدىمىغا چۈشكەن» ۋەھاكازا دېگەن.

(8) بۇ ماقالە دەسلەپ 1907 - يىل 12 - ئايدا توكيودا چىقىدىغان «خېنەن» ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ 1 - سانىدا لۇ ڭ فېي ئىمزاسى بىلەن ئېلان قىلىنغان.

بۇ ماقالە ۋە «پەن تارىخى توغرىسىدا مۇھاكىمە»، «مەدەنىيەتتىكى بىر تەرەپلىمىلىك توغرىسىدا»، «شاياتۇنلارنىڭ شېئىرى قۇۋۋىتى توغرىسىدا»

قاتارلىق ماقالە ئاپتورنىڭ ئەدەبىيات پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان مەزگىلدىكى ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئاپتور توكيودا ئىدى. «چۇقان. كىرىش سۆز»دە يېزىلىشىچە، ئاپتور دەسلەپتە ئەدەبىيات ھەرىكىتىنى تەشەببۇس قىلىشتا ئەدەبىيات - سەنئەتنىن پايدىلىنىپ كىشىلەرنىڭ روھىنى ئۆزگەرتىشنى مەقسەت قىلغان. بۇ ئەسەرلەر شۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلاب دولقۇنى بىلەن ئاپتورنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە دېموكراتىزملىق تۇرتكىسى ئاستىدا ئىنقىلابىي مەدەنىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن يېزىلغان.

بۇ ماقالىدە گېككىلىنىڭ «پىللۇگېنىيە» سىنى شەرھلەش ئاساسىدا دارۋىنىڭ ئېۋولىيوتسىيە (تەدرىجىي تەرەققىيات) تەلىماتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات تارىخىي تونۇشتۇرۇلىدۇ، بۇ ماقالە جۇڭگودا دارۋىن تەلىماتىنى دەسلەپ تونۇشتۇرغان مۇھىم ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «پەن تارىخى توغرىسىدا مۇھاكىمە»دە غەرب پەن ئېقىمىنىڭ ئۆزگىرىشى بايان قىلىنىدۇ، پەننىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، پەننىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش، جەمئىيەتنى ئالغا سۈرۈش ۋە ئىنسانلار تۇرمۇشىنى بېيىتىش جەھەتلەردە ئوينايدىغان رولى چۈشەندۈرۈلىدۇ. بۇ ئىككى ماقالىدە پەننىڭ مۇھىملىقى، ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى جاھىللار گۇرۇھىغا ۋە ئومۇمەن كونىلىقنى ساقلاش ئىدىيىلىرىگە قارشى تۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى شەرھلىنىدۇ. ئاپتور تەبىئىي پەندە بولۇپمۇ دارۋىننىڭ ئېۋولىيوتسىيە نەزەريىسىدە تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشتىكى ماتېرىيالىستىك قاراشنى، تەرەققىيات، ئېۋولىيوتسىيە كۆزقارىشىنى قوبۇل قىلغان. بۇ ئۇنىڭ دەسلەپكى دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئاساسى. لېكىن، ئاپتور شۇ ۋاقىتتا تەبىئەت ھادىسىلىرىنى ئىزاھلاشتا ماتېرىيالىزم مەيدانىدا تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئىزاھلاش جەھەتلەردە، گەرچە ماتېرىيالىزم ئاممىللىرى بولسىمۇ، يەنىلا ئىدېئالىزم مەيدانىدا بولغان. «مەدەنىيەتتىكى بىر تەرەپلىمىلىك ھەققى»دە ئاپتور مانجۇ ھۆكۈمرانلار سىنىپىدىكى پەرەڭلىشىش گۇرۇھىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن پاش قىلغان، ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل ئەمەسلىكىنىمۇ تەنقىد قىلغان، شۇنىڭدەك غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن تۇزۇمىنى قارىغۇلارچە كۆچۈرۈپ كەلمەسلىك كېرەك دەپ قارىغان. بۇلار شۇ ۋاقىتتا تېخىمۇ رېئال جەڭگىۋار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى: لېكىن يەنە بىر جەھەتتىن، ئاپتور غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ «ماددىي مەدەنىيىتى»گە خۇراپاتلارچە ئىشىنىشنى تەنقىد قىلغاندا، ئۇنى پەلسەپىدىكى ماتېرىيالىزمدىن پەرقلەندۇرمىگەن، غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ۋە جۇڭگو ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ ئاتالمىش

«كۆپچىلىك» دېگەنلىرىگە ۋە يالغان دېموكراتىيىسىگە قارشى تۇرغاندا، كۆپ سانلىقلارغا ئومۇمەن قارشى تۇرۇش يولىغا قاراپ ماڭغان. «ماددىنى كۆككە كۆتۈرۈش زېھنىنى يورۇتىدۇ، شەخسنى پەرقلەندۈرگەندە، كۆپ سانلىقنى چەتكە قاقىلى بولىدۇ» دېگەن ئىبارىسى ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ رادىكال دېموكراتىزملىق سىياسىي خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت بىلەن ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ مۇناسىۋىتى دېگەندەك ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ئالاقىدار بولغان بۇ ئىككى توپ مەسىلىنىمۇ ئاپتورنىڭ شۇ ۋاقىتتا ئىلمىي يوسۇندا ھەل قىلالمىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

«مەدەنىيەتتىكى بىر تەرەپلىمىلىك توغرىسىدا» دا ئاپتور بەزى ئىدېئال لازىم ياكى شەخسىي ھۆكۈمەتسىزلىك مۇتەپەككۇرلىرىنى، بولۇپمۇ شۇپېنخاۋىرنى، نىتسى دېگەندەك ئادەملەرنى ماقۇللاش پوزىتسىيىسى بىلەن ياھالىمىغان، ئۇلار ئاپتور چۈشەنگەندەك شۇ ۋاقىتتىكى ياۋروپا جەمئىيىتىنىڭ يېڭى كۆچلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇتەپەككۇرلار بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرى شۇ ۋاقىتتىكى ياۋروپا بۇرژۇئازىيىسىنىڭ چىرىكلەشكەن ئەكسىيەتچى ئىدېئولوگىيىسىنىڭ ئىنكاسى ئىدى؛ بولۇپمۇ نىتسىنىڭ «ئىنسانداىن ئەلا» دېگەن ئىدىيىسى كېيىنكى چاغلاردا گېرمانىيە فاشىستلىرىنىڭ باشقا مىللەتلەرگە تاجاۋۇز قىلىش ۋە ئۇلارنى قۇل قىلىش ھەرىكىتىنىڭ نەزەريىۋى ئاساسى بولۇپ قالدى. ئاپتور شۇ ۋاقىتتا بۇ مۇتەپەككۇرلارنىڭ ماھىيىتىنى تونۇپ يەتمىگەنىدى، لېكىن، لۇشۈننىڭ نىتسىلار بىلەن پەرقى بار، چۈنكى شۇ ۋاقىتتىكى جۇڭگو ياۋروپادىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر بىلەن ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىتتا تۇراتتى، ئاپتور نىتسى قاتارلىق ئادەملەرنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرىنى فېئودالىزمغا قارشى رېئال تەلەپ ئاساسىدا قوبۇل قىلغان، ئۇنىڭ شەخسلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىدىيىدە ئەركىن بولۇش، كونا ئەنئەنىلەرنى بۇزۇپ تاشلاش سادالىرى نىتسى قاتارلىق ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسى بىلەن ئوخشاش بولمىغان سىياسىي مەقسەت ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

«شاياتۇنلارنىڭ شېئىرلىرى قۇۋۋىتى توغرىسىدا» دا ئاپتور دېموكراتىك ئىنقىلاب ئىدىيىسى، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بار شائىرلارنى تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق كىشىلەرنى فېئودال مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىققا قارشى تۇرۇشقا ۋە ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان فېئودال مەدەنىيەتكە قارشى تۇرۇشقا دەۋەت قىلغان. بۇ ياۋروپانىڭ يېقىنقى زامان دېموكراتىك ئەدەبىيات - سەنئەت پىكىرىنى جۇڭگوغا ھەققىي تونۇشتۇرغان، شۇنىڭدەك جۇڭگو ئەدەبىياتىغىمۇ دېموكراتىك ئىنقىلاب تەلىپىنى قويغان بىرىنچى ئىلمىي ماقالە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(9) تالېس (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 624 — 547 ـ يىللار) — گرېتسىيىنىڭ قەدىمكى ماتېرىيالىست پەيلاسوپى، ئۇ بارلىق شەيئىلەر (ھاياتمۇ) سۇدىن پەيدا بولغان، سۇ ھەقىقىي ئاساس دەپ قارىغان.

(10) دارۋىن (1809 — 1882) — ئەنگلىيە بىئولوگىيە ئالىمى، ئېۋولىيۇتسىيە نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچى. ئۇنىڭ پەندىكى ئەڭ مۇھىم تۆھپىسى تەبىئىي تاللىنىشنى ئاساس قىلغان ئىۋولىيۇتسىيە تەلىماتىنى، يەنى دارۋىنىزمنى يارىتانلىقىدۇر. ماركس بىلەن ئېنگېلىس ئۇنىڭ نەزەرىيىسىگە ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ، بۇ تەلىمات XIX ئەسىردە تەبىئىي پەندىكى ئۇچ چوڭ كەشپىيات (قۇۋۋەتنى ساقلاش ۋە ئوتكۇزۇش قانۇنى، ھۈجەيرىلەر تەلىماتى ۋە ئېۋولىيۇتسىيە) نىڭ بىرى دەپ قارىغان. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن «جانلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى»، «ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى» (ماقالىدە ئېيتىلغان «ئىپتىدائىي ئادەملەر توغرىسىدا») قاتارلىقلار بار.

(11) گېككىل (1834 — 1919) — گېرمانىيە بىئولوگىيە ئالىمى، دارۋىنىزمنى قوغدىغۇچى ۋە ئۇنى تەشۋىق قىلغۇچى. ئۇ پېللوگېنىيىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان، جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى شەجەرىسىنى بەرپا قىلغان، جانلىقلارنىڭ پەيدا بولۇش قانۇنىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دارۋىننىڭ ئېۋولىيۇتسىيە نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇرغان. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن «دۇنيانىڭ سىرى»، «ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيات تارىخى»، «ئىنسانلار ئىرقىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە سىستېمىسى (ماقالىدە ئېيتىلغان «پېلىلوگېنىيە») قاتارلىقلار بار.

(12) گېكسلېي (1825 — 1895) — ئەنگلىيە بىئولوگىيە ئالىمى، دارۋىن تەلىماتىنىڭ ئاكتىپ قوللىغۇچىسى ۋە تەشۋىقاتچىسى.

(13) پائۇلسېن (1846 — 1908) — گېرمانىيە پەيلاسوپى، ئوبېيكتىپ ئىدېئالىزمچى. ئۇ ئۆزىنىڭ «جەڭگىۋار پەلسەپە» دېگەن كىتابىنىڭ بەشىنچى باب 9 ـ بۆلۈمىدە: «مەن بۇ كىتابنى (گېككېلنىڭ ‹ئالەمنىڭ سىرى›نى) ئوقۇپ ئىنتايىن نومۇس قىلدىم، مىللىتىمىزنىڭ ئادەتتىكى تەرىبىسى ۋە پەلسەپە تەلىم ـ تەربىيىسى ئۈچۈن شەرمەندىلىك ھېس قىلدىم» دېگەن.

(14) دانىشمەن — پەيلاسوپ.

(15) پېللوگېنىيە — يەنى ئۇرۇقنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى پەن. گېكسلېي قەدىمكى بىئولوگىيە، سېلىشتۇرما ئاناتومىيە ۋە تۆرەلمە-شۇناسلىققا دائىر مول ماتېرىياللارنى يەكۈنلەپ، جانلىقلار ئۇرۇقىنىڭ تەرەققىيات تارىخى توغرىسىدا ئوتتۇرىغا چىقارغان پەن. ئۇ ھۈجەيرىلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش تارىخى، مەۋجۇت جانلىقلارنىڭ تۇزۇلۇشى، شەكلى، ھايا-

تى، تارقىلىشى قاتارلىق ئەھۋاللارنى، قەدىمكى جانلىقلارنىڭ تاشقا ئايلانغان نەمۇنىلىرىنى تەتقىق قىلغان، جانلىقلار دۇنياسىدىكى ھەر خىل تۈرلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش ھالىتى قاتارلىقلارنى ئاساسلىق تەھلىل قىلغان.

(16) ئونتوگېنىيە — جانلىقلارنىڭ يالاڭ ـ يەككە پەيدا بولۇشىنى، تۆرەلمىلەرنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ يېتىلىش ۋە تاكامۇللىشىش جەريانىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

(17) مۇسا — مۇسا ئەلەيھىسسالام، «ئىنجىل» رىۋايەتلىرىدىكى قەدىمكى يەھۇدىيلارنىڭ داھىيىسى، يەھۇدىي دىنىنى كەشىپ قىلغۇچى. «تەۋرات» — مۇسانىڭ بەش كىتابىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى تومى 50 باب، ئالدىنقى ئىككى بابىدا خۇدانىڭ ئالەمدىكى جان ـ جانىۋارلارنى يارىتىلىش رىۋايەت قىلىنىدۇ.

(18) نىستورى — خرىستىئان دىنىنىڭ بىر تارمىقى. ئاپتور بۇ يەردە پۈتۈن خرىستىئان دىنىنى نەزەردە تۇتقان.

(19) كوپېرنىك (1473 — 1543) — پولشا ئاستىرونومى. ئالەمدە قۇياش مەركەز تەلىماتىنى ئىختىرا قىلغۇچى. ئۇ ئاستىرونومىيىدە 1000 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەرنىڭ مەركىزى تەڭرىنىڭ ئىلكىدە دېگەن تەلىماتنى ئاغدۇرۇپ، ياۋروپادا ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلاھ نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىنى تەۋرەتكەن، بۇ، ئاستىرونومىيە تارىخىدىكى زور ئىنقىلاب بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ئالەم توغرىسىدىكى قارىشىنى يېڭىلاش ئۈچۈن تۈرتكە بولدى. ئۇنىڭ «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى» دېگەن كىتابى تەبىئىي پەننى ئىلاھ تەلىماتى تەسىرىدىن ئازاد قىلغان مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(20) ۋېسالى (1513 — 1564) — بېلگىيە ئاناتومىيە ئالىمى. ئۇ بىرىنچى قېتىم ئادەم جەسىتىنى ئوپېراتسىيە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئاناتومىيىدىن دەرس ئۆتكەن ھەمدە ئۆزىنىڭ تەجرىبە تەتقىقاتىنى ئاساس قىلىپ، «ئادەم ئەزالىرىنىڭ تۈزۈلۈشى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان.

(21) ئېۋۇستاجى (تەخمىنەن 1420 — 1574) — ئىتالىيە ئاناتومىيە ئالىمى؛ «ئاناتومىيە ئىسخېمىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(22) لىننې (1707 — 1778) — شۋېتسىيە بىئولوگىيە ئالىمى؛ ھايۋانات، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ سىستېمىغا بۆلۈنۈشىنى كەشىپ قىلغۇچى.

(23) نوھ ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى توپان بالاسى — «تەۋرات» تا يېزىلىشچە، قەدىمكى زامانىدا توپان بالاسى بولۇپ، بارلىق جانلىقلارنى يوقاتقان. لېكىن، نوھ ئەلەيھىسسالام خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن كېمە ياساپ ئاپەتتىن قۇتۇلغان، شۇنىڭدىن كېيىن يەر شارىدىكى جانلىقلار جۈملىدىن

ئىنسانلارمۇ كېمىدىكى جانلىقلاردىن نەسىل سۈرگەن.

(24) لامارك (1744 — 1829) — فرانسىيە بىئولوگىيە ئالىمى. ئېۋولىيۇتسىيە نەزەريىسىنىڭ پېشۋاسى، جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تەلىماتنى، يەنى لاماركىزمنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ 1809 ـ يىلى يازغان «ھايۋانات ئىلمى پەلسەپىسى» دېگەن كىتابىدا: جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم سەۋەبى شارائىتنىڭ بۇزۇلۇشى، جانلىقلارنىڭ ئەزالىرى ئىشلىتىلسە راۋاج تاپىدۇ، ئىشلىتىلمىسە چېكىنىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇ «ئىلاھ يارالتقان» ۋە «جانلىقلار تۈرى ئۆزگەرمەيدۇ» دېگەن دىنىي قاراشلارغا قاتتىق قارشى تۇرۇپ، پەندە دارۋىن تەلىماتىنىڭ قارارلىشىشى ئۈچۈن شەرت ھازىرلىغان.

(25) كۇۋېر (1769 — 1832) — فرانسىيە زوئولوگىيە ئالىمى، قەدىمكى بىئولوگىيە ئالىمى، 1812 ـ يىلى «تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلەر نەزەريىسى»نى يېزىپ، قەدىمكى بىئولوگىيىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان. لېكىن كالۋىنىزمنىڭ مۇرىتى بولۇپ، جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىغا ئىشەنمەيتتى، تۇرلەرنىڭ ئۆزگەرمەيدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى، ئوخشاش بولمىغان يەر قاتلىمىدا ئوخشاش بولمىغان جانلىقلارنىڭ بولغانلىقىدىن مېتافىزىكىلىق «يەر شارى ئىنقىلابى نەزەريىسى» (يەنى جەددىي ئۆزگىرىش نەزەريىسى) نى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، جانلىقلارنىڭ تاشقا ئايلانغانلىق پاكىتىغا ئۇيغۇنلاشتۇرغان. ئېنگېلس: «كۇۋېرنىڭ يەر شارى كۆپ قېتىملىق ئىنقىلابنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى دېگەن نەزەريىسى ئىبارە جەھەتتىن ئىنقىلابىي بولسىمۇ ماھىيەتتە ئەكسىيەتچىللىكتۇر» دەپ تەنقىت قىلغان.

(26) ئەۋلىيا گىلايرى (1772 — 1844) — فرانسىيە زوئولوگىيە ئالىمى. ئۇ: جانلىقلار بۇرۇن سانى كۆپ بولمىغان ھايۋانلار تۇرىدىن ئۆزگىرىش ئارقىلىق كۆپەيگەن، ئۆزگىرىشكە تاشقى شارائىتنىڭ تەسىرى سەۋەب بولغان، دەپ تونۇغان. 1830 ـ يىلى ئۇنىڭ كۇۋېر بىلەن پارىژدىكى فرانسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە قىلغان مۇنازىرىسى پەن تارىخىدا مەشھۇر ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(27) گىيوتې (1749 — 1832) — گېرمانىيە شائىرى ۋە ئالىمى، ئۇنىڭ زوئولوگىيە، بوتانىكا، ئاناتومىيە جەھەتلەردە تۆھپىسى بار، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ تەدرىجىي تەرەققىيات ئىدىيىسىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتە «ئۆسۈملۈكلەر مورفولوگىيىسى» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى بار.

(28) كانت (1742 — 1804) — گېرمانىيە پەلسەپە ئالىمى، ئىدېئالىست. ئۇ دەسلەپتە ئاساسەن تەبىئەت پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلغان، 1755 ـ يىلى «تەبىئەتنىڭ ئومۇمىي تارىخى ۋە ئاسمان جىسىملىرى نەزەرد-

يىسى»نى نەشر قىلىپ، قۇياش سىستېمىسىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى پەرەزلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەدرىجىي تەرەققىيات ئىدىيىسىنىڭ بەرپا بولۇشىغا ناھايىتى زور تۈرتكە بولغان. كېيىنكى مەزگىلدە «تەنقىدىي پەلسەپە» دېگەننى ئالاھىدە تەنقىق قىلىشقا بېرىلىپ: ماتېرىيالىزم بىلەن ئىدېئالىزم، پەن بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى كېلىشتۈرۈشكە ئۇرۇنغان.

(29) ئوكېن (1779 — 1851) — گېرمانىيە تەبىئىي پەن ئالىمى ھەم تەبىئەت پەلسەپىسى ئالىمى. ئۇ پەلسەپە جەھەتتە پانتېئىزمغا مايىل. ئۇنىڭ «تەبىئەت پەلسەپە دەرسلىكى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(30) ژاللېس (1823 — 1913) — ئەنگلىيە زوئولوگىيە ئالىمى. تەبىئىي تاللىنىش تەلىماتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ ۋە دارۋىننىڭ تەبىئىي تاللىنىش نەزەريىسى توغرىسىدىكى ئىلمىي ماقالىسى 1858 ـ يىل 7 ـ ئايدا لىننى نامىدىكى ئىلمىي جەمئىيەتتە ئوقۇلغان، لېكىن ئۇ پەلسەپە جەھەتتە ئىدېئالىست ئىدى. ئۇنىڭ «ھايۋانلارنىڭ جۇغراپىيەۋى تارقىلىشى»، «ئارالدىكى ھايات» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(31) «بايگىل» — ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە پاراخوتى.

(32) ئامېرىكا — شەكلىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدىغان قۇرت.

(33) پاندورىنا — يەككە ھۈجەيرىلىك جانلىقلار تەرەققىي قىلىپ كۆپ ھۈجەيرىلىك جانلىقلارغا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى بىر خىل جانلىق نەرسە. ئۇ تېنى سەككىز، 16 ياكى 32 ھۈجەيرىدىن تەركىب تاپقان ئۇيۇل شارغا ئوخشايدىغان جىسىم.

(34) بۇ يەردىكى «يۇرا»، «دېۋونسىر»، «تاشكۆمۈر» دەۋرلىرى «قەدىمكى ھايات ئېراسى»غا كىرىدۇ.

(35) مونېر — ئىپتىدائىي ھايۋانلارنىڭ بىر تۈرى.

(36) ياۋا ئارىلىدىكى مايمۇنسىمان ئادەمنىڭ تاش نەمۇنىلىرى — دۇنيا بويىچە ھەممىدىن بۇرۇن تېپىلغان تاش نەمۇنە. گوللاندىيىلىك ئىنسانشۇناس دۇبىيە 1891 ـ يىلى ھىندۇنېزىيىنىڭ ياۋا ـ تىرىنىل ئارىلىدا بىر پارچە چوققا سۆڭىكى، ئىككى دانە ئېزىق چىش، بىر تال سول يانپاش سۆڭىكى تاپقان. بۇلار شەكىل جەھەتتە مايمۇن بىلەن ئادەم ئارىلىقىدىكى جانلىقنىڭ سۆڭىكى. بۇلارنىڭ بۇنىڭدىن تەخمىنەن 500 مىڭ يىل بۇرۇن ياشىغانلىقى پەرەز قىلىنماقتا.

(37) ناگېل (1817 — 1891) — شۋېتسارىيە بوتانىكى (ئۆسۈملۈكشۇناسى). ئۇ ئۇرۇقلارنىڭ پەيدا بولۇشىنى تەتقىق قىلىپ، سۇدا ئۆسىدىغان لەشلەرنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىنى بەرپا قىلغان.

(38) بۇ ماقاله دەسلەپ 1908 ـ يىل 6 ـ ئايدا «خېنەن» ژۇرنىلىنىڭ 5 ـ سانىغا ئىلگ فېي تەخەللۇسى بىلەن بېسىلغان.

(39) چىنىستان — جۇڭگونىڭ چەت ئەل تىلىدا ئاتىلىشى.

(40) پىتاگور (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 580 — 500) قەدىمكى گرېتسىيە ماتېماتىكا ئالىمى ۋە پەيلاسوپى. ئۇ، سان يەنى رەقەمنى كۇرمىڭ شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى دەپ ھېسابلىغان؛ مۇزىكىنىڭ رېتىملىرىنىمۇ ماتېماتىكا مۇناسىۋەتلىرىگە يېغىنچاقلىغان، مۇشۇ نەزەرىيىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ كۇيلەرنى سىناق قىلغان. نەتىجىدە، ئاۋازنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى ئاۋاز دولقۇنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن تاكىتنى يەنى مۇزىكا پەردىسىنى كەشىپ قىلغان. ئۇ يەنە ماتېماتىكىدا «پىتاگورنىڭ تېئورېمىسى»نى كەشىپ قىلغان.

(41) ئارىستوتېل (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 384 — 322) — قەدىمكى گرېتسىيە پەيلاسوپى. ئۇ دىئالېكتىكىلىق ئىدىيىگە ئىگە بولغاچقا، ئېنگېلس ئۇنى قەدىمكى زامان دۇنياسىنىڭ گېگېلى دەپ ئاتىغان. ئۇ ئاناتومىيە ئىلمى، ھاۋا رايى ئىلمى، ئەخلاق ئىلمى، ئېستېتىكا قاتارلىق پەنلەرنى تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ «قورال»، «مېتافىزىكا»، «فىزىكا»، «شېئىرىيەت» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى بار.

(42) ئەپلاتون (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 427 — 347) — قەدىمكى گرېتسىيە پەيلاسوپى، ئوبېيېكتىپ ئىدېئالىست، «دىئالوگ» دېگەن ئەسىرى بار. ئۇنىڭدا ئالەمنىڭ ھاسىل بولۇشى توغرىسىدىكى نەزەرىيىلەر، سىياسىي جەمئىيەت توغرىسىدىكى كۆزقاراشلار بايان قىلىنغان.

(43) دېموكرېت (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 460 — 370) — قەدىمكى گرېتسىيىنىڭ ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى، ئاتوم نەزەرىيىسىنى يارىتىۋچىلاردىن بىرى. ئۇ، دۇنيا ئاتوم بىلەن بوشلۇقنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، ئاتوملار بوشلۇقتا توختاۋسىز ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ، ئۇ سىڭىپ كەتمەيدۇ، پارچىلانمايدۇ، مەڭگۇ ئۆزگەرمەيدۇ ھەم سانسىز بولىدۇ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىلەر مانا مۇشۇ ئاتوملارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ، دەپ قارىغان.

(44) ئارخىمىد (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 287 — 212) — قەدىمكى گرېتسىيە ماتېماتىكا ئالىمى، دىنامىكا ئالىمى، ئۇ پىشاڭ ۋە لەيلەش تېئورېمىسىنى كەشىپ قىلغان. ئۇنىڭ «سفېرا ۋە سىلىندىر يۈزى ھەققىدە»، «لەيلىگۈچى جىسىملار»، «دىنامىكا نەزەرىيىسىنىڭ مېتودىكىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(45) ئېئۇكلىد (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 330 — 275) — قەدىمكى گرېتسىيە ماتېماتىكا ئالىمى. ئۇنىڭ «گېئومېتىرىيە ئاساسلىرى» دېگەن

ئەسىرى دۇنيادا ماتېماتىكىنى ئەڭ بۇرۇن سىستېمىلىق بايان قىلغان ئەسەر، شۇنداقلا ھازىرقى زامان گېئومېتىرىيىسىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ.

(46) ھېرون (مىلادىيە ھەم مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە) — قەدىمكى گرېتسىيە ماتېماتىكا ۋە فىزىكا ئالىمى، مېخانىكا ۋە ئاققۇچى جىسىملار مېخانىكىسى جەھەتتە نۇرغۇن كەشپىياتلارنى يارىتقان، شۇنداقلا تېرىگونومېتىرىيىلىك يۇزلەرنىڭ فورمۇلىسىنى يارىتقان. «گېئومېتىرىيە»، «ئاتموسفېرا مېخانىكىسى»، «ئۇلچەم» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(47) ئىسكەندىرىيە فارىلئولۇمى — ئىسكەندىرىيە كۇتۇپخانىسى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىسىرنىڭ ئىسكەندىرىيە شەھىرىدە قۇرۇلغان، كۇتۇپخانىدا ساقلانغان كىتاب ناھايىتى مول بولۇپ، ئالىملار بۇ يەرگە يىغىلىپ ھەر خىل پەنلەرنى تەتقىق قىلغان. شۇ زامانداۋالەمشۇمۇل ئىلمىي تەتقىقات مەركىزى بولۇپ شەكىللەنگەن. مىلادىيىدىن 48 يىل بۇرۇن رىملىقلار بۇ يەرگە باستۇرۇپ كىرگەندە، كىتابلارنىڭ يېرىمىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن، قالغان قىسمىنى بولسا مىلادىيىنىڭ 641 ـ يىلى ئەرەبلەر بۇ شەھەرگە كىرگەندە ۋەيران قىلىپ تۈگەتكەن.

(48) ئاناكسىمېن (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 588 — 525) — قەدىمكى گرېتسىيە ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى ۋە تەبىئىي پەن ئالىمى. ئۇ ھاۋانى مەنبە دەپ قارىغان، چۈنكى ئۇ چەكسىز بولىدۇ دەپ ھېسابلىغان. «تەبىئەت توغرىسىدا» دېگەن ئەسەرنى يازغان، لېكىن يوقىلىپ كەتكەن.

(49) ھېراكلىت (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 540 — 480) — قەدىمكى گرېتسىيە ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى. ئۇ مول ۋە ئىستىخىيىلىك دىئالېكتىكىلىق ئىدىيىگە ئىگە بولغاچقا، لېنىن ئۇنى دىئالېكتىكىغا ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى دەپ ئاتىغان، ئۇ ئالەمدىكى نەرسىلەر ئوتتىن پەيدا بولغان، ئوت ھەممە نەرسىنىڭ مەنبەسى دەپ ھېسابلىغان. «تەبىئەت توغرىسىدا» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

(50) ۋېۋىل — ئەنگلىيە پەيلاسوپى ۋە ئىلىم ـ پەن تارىخچىسى. «يېغما خۇلاسىلىك پەنلەر تارىخى» نامىلىق ئەسەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

(51) كوردوبا — ئىسپانىيىدىكى بىر يەرنىڭ ئىسمى. مىلادىيە VIII ئەسىردە ئەرەبلەرنىڭ ئەمەۋىلەر قەبىلىسى ئىسپانىيىگە باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن قۇرغان ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى، ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئىلىم ـ پەن ۋە سەنئەت مەركەزلىرىدىن بىرى.

(52) باغداد (Baghdad) مىسوپوتامىيەدىكى بىر يەرنىڭ ئىسمى، ھازىرقى ئىراقنىڭ پايتەختى. مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئەرەبلەرنىڭ ئاببباسىلار قەبىلىسى قۇرغان ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى. ئۇ يەردە كۇتۇپخانا ۋە ئۇنۋېرسىتېتلار قۇرۇلغان.

(53) يۇلتۇزلارنىڭ ھەربىرىدە جەۋلى — بۇ جەھەتتە تولىتان جەۋلى ۋە ئالپۇنسۇ جەۋللىرى مەشھۇر.

(54) لاكتانتسئۇس (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى تەخمىنەن 330 — 250) — قەدىمكى رىم لاتىن تىلى ئىستىلىستىكاشۇناسى، ئافرىقىدا تۇغۇلغان، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، «تەڭرى ۋەھىيلىرى» نامىلىق ئەسىرنى يېزىپ قالدۇرغان.

(55) تىيىندال — ئەنگلىيە فىزىكا ئالىمى، «ئىسسىقلىق — بىر خىل ھەرىكەت شەكلى»، «ئاۋاز توغرىسىدا» نامىلىق ئەسىرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

(56) لۇتېر (M • Luther 1483—1546) — يەنى مارتىن لۇتېر. گېرمانىيىنىڭ XVI ئەسىردىكى دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىنىڭ تەشەببۇس قىلغۇچى.

(57) كرومۋېل (O—Cromwell 1599—1658) — ئەنگلىيە سىياسىيونى. ئۇ XVII ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلغان. 1649 ـ يىلى ئەنگلىيە پادىشاھى كارل I گە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىپ، ئەنگلىيىنىڭ جۇمھۇرىيەت بولغانلىقىنى جاكارلىغان.

(58) مىلتون (J • Milton 1608—1647) — ئەنگلىيە شائىرى ھەم سىياسىيونى. كرومۋېل قۇرغان جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىگە پارلامېنت كاتىپى بولغان. «قۇتلۇق باغچىسىنىڭ قولدىن كېتىشى»، «ئىنگلىزلار ئۈچۈن ھامىيلىق» نامىلىق مەشھۇر ئەسەرلىرى بار.

(59) ۋاشىنگتون — ئامېرىكا سىياسىيونى. ئۇ 1775 ـ يىلىدىن 1783 ـ يىلىغىچە ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىكىگە قارشى مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلغان، غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ئامېرىكىنىڭ تۇنجى پرىزىدېنتى بولغان.

(60) كارلىلى (T. Carlule 1795—1881) — ئەنگلىيە يازغۇچىسى، تارىخچىسى. ئۇ ئاقسۆڭەكلەر مەيدانىدا تۇرۇپ كاپىتالىزم تۈزۈمىنى پاش قىلغان ۋە تەنقىد قىلغان. «قەھرىمان ۋە قەھرىمانغا چوقۇنۇش»، «فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(61) ماگنۇس — نېمىس پەيلاسوپى ۋە تەبىئىي پەن ئالىمى. ئۇ تەجرىبىگە ئەھمىيەت بەرگەن، زوئولوگىيە ۋە بوتانىكا پەنلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان.

(62) روگېر بېكون (تەخمىنەن 1214 — 1292) — ئىنگلىز پەيلاسوپى، تەجرىبە ئىلمىنىڭ پىشۋاسى. «چوڭ ئەسەر»، «كىچىك ئەسەر» نامىلىق ئەسەرلىرى بار.

(63) روگېر بېكون بايان قىلغان ئىنسانىيەت نادانلىقىنىڭ تۆت سەۋەبى: بىرىنچى، نوپۇزلۇقلارغا چوقۇنۇش؛ ئىككىنچى، كونا ئادەتلەرگە ئېسىلىۋېلىش؛ ئۈچىنچى، بىر تەرەپلىمىلىكتە چىڭ تۇرۇش؛ تۆتىنچى، ئۆزىگە تەلۈلەرچە تەمەننا قويۇش.

(64) ۋېۋېل بايان قىلغان شۇ زاماندىكى ئىلىم ـ پەننىڭ چۈشكۈنلىشىشىدىكى تۆت سەۋەب: بىرىنچى، ئۇقۇملار مۇقىم بولماسلىق؛ ئىككىنچى، دىن تەرەپدارلىرىنىڭ چاكىنا پەلسەپىسى؛ ئۈچىنچى، ئەپسانىگەرلىك؛ تۆتىنچى، ئەقىل ـ پاراسەتكە تايانماي، يالغۇز قىزغىنلىققا تايىنىپ، سۈبيېكتىپ ھالدا ھۆكۈم چىقىرىش. ئۇنىڭ «يېڭىچاقلاش ئىلمىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

(65) رانك (L. VonRanke 1795—1886) — نېمىس تارىخشۇناسى. «دۇنيا تارىخى»، «رىم پاپاسىنىڭ تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(66) فرېنسېل (A. J. Fresnel 1788—1827) — فرانسۇز فىزىكا ۋە ماتېماتىكا ئالىمى. ئۇ، نۇرنىڭ دولقۇنلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇپتىكا ساھەسىدە «دولقۇنلىنىش تەلىماتى» نى يارىتقان ھەمدە ماتېماتىكىنىڭ مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيىلىرى ئارقىلىق يورۇق دولقۇنلىرى دىفراكسىيىسىنىڭ قانۇنلۇقىنى ئىزاھلىغان. «نۇر دىفراكسىيىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(67) بۇنسېن (R. W. Bunsen 1811—1899) — نېمىس خىمىيە ئالىمى. «گازلارنى ئۆلچەش ئۇسۇلى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ بونسېن بىلەن بىرلىكتە 1859 ـ يىلى «ئۇپتىك سپېكتر ئانالىزى» ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

(68) قەدىمكى مەدەنىيەتنى تىرىلدۈرۈش — بۇ گەپ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى زۇلمەتلىك دىنىي ھۆكۈمرانلىققا قارشى تۇرۇپ، قەدىمكى گرېتسىيە پەن ـ مەدەنىيىتىنى تىرىلدۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ.

(69) كوپېرنىك (1571—1630) — نېمىس ئاستىرونومىيە ئالىمى. ئۇ پلانېتىلارنىڭ ھەرىكەت ئوربىتىسىنى تەتقىق قىلىپ، پلانېتىلار ھەرىكىتىنىڭ ئۇچ قانۇنىنى كەشىپ قىلغانلىقى ئۈچۈن «كوپېرنىك قانۇنى» دەپ ئاتالغان. «سترومېتىرىيە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(70) گالىلې (1564—1642) — ئىتالىيە فىزىكا ئالىمى ۋە ئاستىرونومىيە ئالىمى. ئۇ دىنامىكا ئىلمىنىڭ نەزەرىيىسىنى كەشىپ قىلغۇچى بولۇپ، ئىنېرتسىيە قانۇنىنى، بوشلۇقتىن چۈشكەن جىسىملار قانۇنىنى، تەڭ تەسىر قىلغۇچى كۈچ قانۇنىنى مۇقىملاشتۇرغان، 1609 ـ يىلى تېلېسكوپ ئارقىلىق ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزەتكەن ۋە تەتقىق قىلغان بولۇپ، كوپېرنىكنىڭ ئالەمنىڭ قۇياشىنى مەركەز قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى تەلىماتىنى ئىسپاتلاپ چىققان، «ئىككى خىل يېڭى پەننىڭ سۆھبىتى»، «ئىككى

دۇنيا سىستېمىسى توغرىسىدىكى سۆھبەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(71) ستۆېن (1548—1620) — گوللاندىيە ماتېماتىكا ئالىمى ھەم فىزىكا ئالىمى. ستاتىستىكا جەھەتتىكى كۈچىنىڭ تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋىتىگە دائىر نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. «ستاتىستىكا ۋە ئاققۇچى جىسىملار دىنامىكىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(72) گالىبېرت (1544—1603) — ئىنگلىز مېدىتسىنا ئالىمى، ماگنىت ئىلمىغا نۇرغۇن تۆھپە قوشقان، ماگنىت مولېكۇلا تەلىماتىنى ياراتقان. «ماگنىت توغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(73) ھارۋېي (1578—1647) — ئىنگلىز مېدىتسىنا ئالىمى. ئۇ قان ئايلىنىش ھادىسىسىنى بايقاش بىلەن فىزىئولوگىيىنى پەن دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن، «ھايۋانلار يۈرەك ھەرىكىتىنىڭ ئانالىزى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(74) ئاكادېمىيە — بۇ يەردە ئىتالىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، 1603 - يىلى رىمدا قۇرۇلغان.

(75) ېكون — يەنى فرانسىس ېكون، ئەنگلىيىنىڭ يېقىنقى زامان ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى ھەم تەجرىبە ئىلمىنىڭ ياراتقۇچىسى، «يېڭى قورال»، «ئىلىم - پەننىڭ قىممىتى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(76) دېكارت — فرانسۇز پەيلاسوپى، ماتېماتىكا ۋە فىزىكا ئالىمى، ئانالىتىك گېئومېترىيىنىڭ ياراتقۇچىسى. ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى دۇئالىزمغا مايىل. «پەلسەپە قائىدە - قانۇنلىرى»، «مېتودولوگىيە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(77) ېكوننىڭ بۇ سۆزلىرى ئۇنىڭ «يېڭى قورال» دېگەن ئەسىرىنىڭ بىرىنچى توم 2 - ماددىسىدىن ئېلىنغان.

(78) بويىل (1627—1691) — ئىنگلىز فىزىكا ۋە خىمىيە ئالىمى. ئۇ ھاۋا بېسىمىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ۋە تۆۋەنگە چۈشۈشىنى تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق شەرھلەپ، مەشھۇر «بويىل قانۇنى»نى كەشىپ قىلغان؛ ئۇ خىمىيىلىك ئانالىز جەھەتتىمۇ مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان، «ھاۋانىڭ كېڭىيىش - تارىيىشچانلىقى ھەم فىزىكىلىق تەسىر — دىنامىكىنىڭ يېڭى تەجرىبىلىرى توغرىسىدا»، «رەڭ ئۇستىدىكى تەجرىبە ۋە بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلەر» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(79) نيۇتون (1642—1727) — ئىنگلىز ماتېماتىكا ۋە فىزىكا ئالىمى. ئۇ مېخانىكىنىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە جىسىملارنىڭ تارتىش قانۇنىنى كەشىپ قىلىپ، دىفىفېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرال ئىلمى بىلەن ئوپتىكا ئانالىزىنى ئوتتۇرىغا قويغان، «تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ ماتېماتىكىلىق قائىدە -

قانۇنلىرى»، «ئوپتىكا» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(80) پاسكال (1623—1662) — فرانسۇز ماتېماتىكا ۋە فىزىكا ئالىمى. ئۇ سىماب چوكىسى ئارقىلىق ھاۋا بېسىمىنى ئۆلچەپ چىقىپ، «پاسكال قانۇنى»نى كەشىپ قىلغان، «بوشلۇقتىكى يېڭى سىناق ۋە بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلىرىم»، «تىرىگونومېتىرىيىلىك ھېسابلاش» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(81) تورىسېل (1608—1647) — ئىتالىيە فىزىكا ۋە ماتېماتىكا ئالىمى. ئۇ سۇ قۇرۇلۇشى تەتقىقاتى جەريانىدا سۈيۇق جىسىملارنىڭ ھەرىكىتىنى تەتقىق قىلىپ، بارومېتىرنى كەشىپ قىلغان؛ «ھەرىكەت نەزەرىيىسى»، «گېئومېتىرىيىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(82) مالپىگ (1628—1694) — ئىتالىيە ئانالىتىكا ئالىمى. ئۇ ئورگانىزم قۇرۇلمىسىنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ، قىل تومۇرلارنى بايقىغان، «ئۆپكە يالليۇغى ئۈستىدە ئانالىز»، «پۈت سۆڭەكلىرى ئانالىزى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(83) ھېرشېل (1792—1871) — ئىنگلىز ئاستىرونومىيە ۋە فىزىكا ئالىمى. ئۇ پۈتۈن ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىپ چىققان، «ئاستىرونومىيە پروگراممىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(84) لاپلاس (1749—1827) — فرانسۇز ئاستىرونومىيە ۋە ماتېماتىكا ئالىمى. ئۇ، ئالەمنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى ياراتقۇچى پېشۋالاردىن بىرى بولۇپ، كانتنىڭ تۇمانلىق جىسىملار تەلىماتىنى ېيىتقان ھەمدە قۇياش سىستېمىسىنى خۇدا ياراتقان ئەمەس، بەلكى تۇمانلىق جىسىملارنىڭ تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن، دەپ ھېسابلىغان، شۇنداقلا ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق نيۇتوننىڭ تەلىماتىنى شەرھلىگەن، «ئاسمان جىسىملىرى دىنامىكىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(85) يونگ (1773—1829) — ئىنگلىز فىزىكا ئالىمى. ئۇ نۇر دولقۇنلىرىنى تەتقىق قىلىپ، «يوگ كوئېففېتسېنتى»نى ياراتقان، «تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە دىنامىكا سەنئىتى ھەققىدە لېكسىيە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(86) ئورستېد (1777—1851) — دانىيە فىزىكا ئالىمى. 1820 - يىلى تەجرىبە قىلىپ تەتقىق قىلىش ئارقىسىدا، ئېلېكتر بىلەن ماگنىت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بايقىغان، شۇنىڭ بىلەن ئېلېكتروماگنىت ئىلمىگە ئاساس سالغان، «ئېلېكتىرنىڭ تەكشىسىزلىك ئېففېكتى تەجرىبىسى»، «تەبىئەتنىڭ روھىي دۇنياسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(87) دېكاندول (1773—1841) — شۆېتسارىيە بوتانىكا ئالىمى، ئاساسەن ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تەبىئي تۈركە ئايرىلىشىنى تەتقىق قىلغان، ئۆسۈملۈكلەر فىزىئولوگىيىسى، ئوپېراتسىيە ئىلمى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ تۆھپىسى بار، «ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسىدىكى تەبىئي تۈركە ئايرىلىش» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(88) ۋېرنېر (1750—1817) — نېمىس گېئولوگىيە ئالىمى. ئۇ، بارلىق تاغ جىنسلىرى دېگۈز سۈيىنىڭ تارتىلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ، دەپ قارىغان، «سۇ تارتىلىش ئىلمى ئېقىمى»نىڭ ئاساسچىسى، «تاشقا ئايلانغان جىسىملارنىڭ سىرتقى ئالاھىدىلىكى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(89) ھۇتتۇن (1726—1797) — ئىنگلىز گېئولوگىيە ئالىمى. ئۇ، بارلىق تاغ جىنسلىرى ۋولقان نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن، دەپ قارايدۇ، «ۋولقان ئىلمى ئېقىمى»نىڭ ئاساسچىسى، «يەر شارى نەزەرىيىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(90) ۋات (1736—1819) — ئىنگلىز كەشپىياتچىسى، 1774 - يىلى ئىپتىدائىي پار ماشىنىسىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىپ، ئۇنى سانائەتتە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىشكە بولىدىغان ھالغا كەلتۈرۈش بىلەن يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر سانائەت ئىنقىلابىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

(91) 1789 - يىلى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى باشلانغاندىن كېيىن، ئاقسۆڭەكلەر، راھىبلار، پومېشچىكلار پرۇسسىيە - ئاۋستىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، 1792 - يىل 7 - ئايدا فرانسىيىگە قارشى كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغىغان. شۇ ۋاقىتتا فرانسىيە ئىنقىلابى بۇرژۇئازىيىسى بىلەن ۋەتەنپەرۋەر خەلق ئاممىسى تۇشمۇتۇشتىن قوزغىلىپ تاقابىل تۇرغان، 8 - ئايدا پادىشاھ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، 9 - ئايدا گىراژدانلار يىغىنى چاقىرىپ، فرانسىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققان، ئەڭ ئاخىرقى چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنى چېكىندۈرگەن. بۇ يەردە ئىسمى ئاتالغان مۇنگى، مورۋا قاتارلىق ئالىملار شۇ قېتىمقى كۆرەشكە قاتناشقان.

(92) ئاراگو (1786 J. Arago—1853) — فرانسۇز ئاسترونومىيە ۋە فىزىكا ئالىمى، «ئاممىباب ئاسترونومىيە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(93) مونگې (1746—1818) — فرانسۇز ماتېماتىكا ئالىمى، «ستاتىستىكا ئىلمىغا مۇقەددىمە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(94) سىملىق تېلېگراف 1833 - يىلى كەشپ قىلىنغان، سىمسىز تېلېگراف 1893 - يىلى ئەملىي ئىشلىتىلگەن. بۇ يەردە خاتالىق بولۇشى مۇمكىن.

(95) مورىئا (1763 V. Moreau—1813) — فرانسىيە گېنېرالى،

دەسلەپ قانۇن كەسپىدە ئوقۇغان، فرانسىيە ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئارمىيىگە قاتناشقان.

(96) كارنوت (1753—1823) — فرانسۇز ماتېماتىكا ئالىمى ۋە سىياسىيونى، «دىفېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرالدىكى مېتافىزىكا»، «تەڭپۇڭلۇق ۋە ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي قائىدە - قانۇنلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(97) فوركرو (F. DeFourcroy 1755—1809) — فرانسۇز خىمىيە ئالىمى، «ئومۇمىي بىلىم ۋە خىمىيىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(98) مورۋې (G. deMorveau 1737—1816) — فرانسۇز خىمىيە ئالىمى. ئۇ بېرخوللېت، فوركرو قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە «خىمىيە ئاتالغۇلىرىنى ئاتاش ئۇسۇلى» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

(99) بېرخوللېت (L. deBerthollet 1748—1822) — فرانسۇز خىمىيە ئالىمى. ئۇ سۇنئىي سېلىترانىڭ كەشپىياتچىسى، «تەڭ تەسىر قىلغۇچى كۈچ قانۇنىيىتى ئۇستىدىكى تەتقىقات» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(100) ناپولېئون (N. Bonaparte 1769—1821) — ناپولېئون بوناپارت — فرانسىيە ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى ھەربىي ئالىم، سىياسىيون، 1799 - يىلى جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلغان، 1804 - يىلى تۇنجى فرانسىيە ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ، ئۆزىنى ناپولېئون I دەپ ئاتىغان.

(101) شېكسپىر (1564—1616) — ئىنگلىز دراماتورگى ھەم شائىرى، «رومېئو - جولىتا»، «ھامىلېت» قاتارلىق 37 پارچە ئەسەر يازغان. ئۇ ياۋروپا ئەدەبىي گۈللىنىش دەۋرىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرىدىن بىرى.

(102) راپائېل (1483—1520) — ئىتالىيە رەسسامى، نەققاشى، «شېكىستىن ئىلاھ»، «ئافىنا ئىنستىتۇتى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ ياۋروپا ئەدەبىي گۈللىنىش دەۋرىنىڭ سەنئەت ساھەسىدىكى ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى.

(103) بېتخوۋېن (1770—1827) — نېمىس مۇزىكانتى، ۋېينا كلاسسىك مۇزىكا ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، يېقىنقى زامان غەرب مۇزىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

(104) بۇ ماقالە دەسلەپ 1908 - يىل 8 - ئايدا «خېنەن» ژۇرنىلىنىڭ 7 - سانىغا شۇن شىڭ تەخەللۇسى بىلەن بېسىلغان.

(105) شۇەن يۇەن ئاتىنىڭ چى يۈنى تىنچىتىشى — شۇەن يۇەن، يەنى خۇاڭدى ئاتا مەملىكىتىمىز رىۋايەتلىرىدە خەنزۇلارنىڭ بوۋىسى، قەدىم زامان پادىشاھى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ جيۈلى قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى چى يۇ بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇنى جۈلۇ دېگەن جايدا ئۆلتۈرگەن.

(106) كاتولىك مىسسىئونېرلىرى — جۇڭگودا كاتولىك دىنىنى تارقاتقان راھىبلار. مىلادىيە 1290 ـ يىلى ئىتالىيىنىڭ كاتولىك دىن تارقاتقۇچىسى رۇئانگاۋننو ھىندىستان ئارقىلىق بېيجىڭغا كەلگەن؛ 1581 ـ يىلى رىمادۇ بىلەن رۇمىڭجا ئاۋمېندىن ئۆتۈپ جاۋچىڭ ئارقىلىق بېيجىڭغا كەلگەن. ئۇلار غەربنىڭ ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە قاتارلىق يېقىنقى زامان پەنلىرىنى جۇڭگوغا ئەكىرگەن، شۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگوغا كەلگۈچىلەر بارا ـ بارا كۆپىيىشكە باشلىغان، مىڭ سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئارىلىقىدا كالېندار ئىسلاھ قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرغان نېمىس دىن تارقاتقۇچىسى تاڭ روۋاڭ ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر شەخسلەردىن بىرى ئىدى.

(107) ھىندىستاننى مىلادىيە 1849 ـ يىلى ئەنگلىيە بېسىۋالغان، پولشىنى XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى روسىيە، پرۇسسىيە، ئاۋستىرىيە دۆلەتلىرى بۆلۈشۈۋالغان.

(108) گائۇل (Gaul) — مىلادىيە III ئەسىرنىڭ ئاخىرى گائۇل قاتارلىق قەبىلىلەر رىم قوللىرى بىلەن بىرلىشىپ رىم ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان، ئۇزۇن مۇددەتلىك جەڭلەر ئارقىسىدا، مىلادىيە 476 ـ يىلى ئىمپېرىيىنى يوقاتقان.

(109) سودا ـ سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش — شۇ دەۋردە مىللىي بوھران ۋە ئەجنەبىيلەرچە ئىش كۆرۈش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، بىر قىسىم زىيالىيلار: جۇڭگو غەرب بۇرژۇئا دۆلەتلىرىنىڭ تەبىئىي پەن ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ، يېڭى تېپتىكى قوراللارنى، قاتناش قوراللىرىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياساپ، يېقىنقى زامان سانائىتىنى بەرپا قىلىش بىلەن سودا ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈپ، چەت ئەللەر بىلەن «سودا جېڭى» ئېلىپ بېرىشى كېرەك، دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمى بىلەن پارلامېنت تەشكىل قىلىش — بۇ، ۋۇشۇي ۋەقەسىدىن كېيىن شىنخەي ئىنقىلابىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكەن ئىسلاھاتچىلار تەشەببۇس قىلغان ۋە قوزغاتقان سىياسىي ھەرىكەت. بۇ دەۋردىكى ئىسلاھاتچىلار قاتاردا كاڭ يۇۋېي، لياڭ چىچاۋ قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار ئاللىقاچان ئەكسىيەتچى يولغا كىرىپ كەتكەنىدى. ئۇلار ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمى ۋە ياۋروپا بۇرژۇئازىيەسىچە پارلامېنت تەشكىل قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سۇن

جۇڭشەن قاتارلىقلار تەشەببۇس قىلغان، مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە قارشى تۇرغانىدى.

(110) يەھۇدىيلار — يەھۇدىيلار دۆلىتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى X ئەسىر بىلەن XI ئەسىر ئارىلىقىدا قۇرۇلغان، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردە رىم تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان، يەھۇدىيلار شۇنىڭدىن تارتىپ دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە تارقىلىپ كەتكەن.

(111) پۇل ۋە توپ ـ زەمبىرەك — بۇ يەردە شۇ دەۋردە ياڭ دۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالمىش «پۇل ۋە زەمبىرەك مەسلىكى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1907 ـ يىل 1 ـ ئايدا ياڭ دۇ توكيودا چىقىدىغان «جۇڭگو يېڭى ئاخباراتى» گېزىتىدە «پۇل ۋە زەمبىرەك مەسلىكى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىنى بۆلۈپ باستۇرغان. پۇل دېگىنى، ئىقتىساد، زەمبىرەك دېگىنى، ھەربىي ئىشلار دېگەنلىكى. بۇ خىل تەشەببۇس ئەمەلىيەتتە ئەجنەبىيچە ئىش كۆرۈش تەرەپدارلىرىنىڭ «دۆلەتنى بېيىتىش، ھەربىينى كۈچەيتىش» دېگەن مۇقامىلىرىنى تەكرارلىغانلىق بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدىكى لياڭ چىچاۋ قاتارلىقلار تەشەببۇس قىلغان ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمى تەلىماتىغا ماسلاشقانلىقتىنلا ئىبارەت.

(112) ئەيسا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 ـ يىلىدىن مىلادىيە 30 ـ يىلىغىچە) — خرىستىئان دىنىنىڭ پەيغەمبىرى، يەھۇدىي. ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان مىلادىيە كالېندارىدا ئۇنىڭ تۇغۇلغان يىلى مىلادىيىنىڭ باشلىنىش يىلى قىلىنغان (تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىنىشچە، ئۇ ئەمەلىيەتتە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 ـ يىلى تۇغۇلغان). «ئىنجىل»دا يېزىلىشچە، ئۇ يەھۇدىيلار ئارىسىدا يۇرۇپ دىن تارقاتقانلىقى ئۈچۈن، يەھۇدي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ غەزىپىگە ئۇچرىغان، كېيىن قولغا ئېلىپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىسرائىلىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەمەلدارى براداغا تاپشۇرۇپ بەرگەن، ئۇ ئەيسانى كرېست جازىسىغا مىخلاپ ئۆلتۈرگەن.

(113) پاپا — قازى دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئوردىسى ئىتالىيەنىڭ رىم شەھىرىدىكى ۋاتىكاندا.

(114) مېتافىزىكا — ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئادەتتىكى تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن، يەنى پەلسەپە. ئۇ كونكرېت تەبىئىي پەنگە نىسبەتەن ئېيتىلغان.

(115) يېڭى قىتئە — بۇ يەردە XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ تېپىلغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(116) ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيىلەردىكى ئىنقىلاب — بۇلار 1649 ـ يىلى ۋە 1688 ـ يىلى ئەنگلىيىدە يۈز بەرگەن ئىككى قېتىملىق بۇرژۇئا ئىنقىلابىنى، 1775 ـ يىلى ئامېرىكىدا ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلەر

رىگە قارشى قوزغالغان مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنى، 1789 ـ يىلىدىكى فرانسىيە زور ئىنقىلابىنى كۆرسىتىدۇ.

(117) نىتسى (1844—1900) — نېمىس پەيلاسوپى. ئىرادىچىلىك نەزەريىسى بىلەن ئەڭلىيا پەلسەپىسىنىڭ تەرغىباتچىسى. ئۇ شەخسلەرنىڭ ھوقۇق ۋە ئىرادىسى ھەممىنى يارىتقۇچى ۋە بەلگىلىگۈچى كۈچ دەپ قارايدۇ، ئاممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاتالمىش «ئەڭلىيا» بولسا، ئىنسانلارنىڭ بىئولوگىيىلىك تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۇقىرى پەللىسى، پۈتۈن تارىخ ۋە مەدەنىيەتنى شۇلار يارىتىدۇ، خەلق ئاممىسى بولسا ئۇلاردىن تۆۋەن تۇرىدىغان «چاكىنا پۇقرا» دېگەنلەرنى تەرغىب قىلغان. ئۇ پرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىگە چەكسىز ئۆچمەنلىك بىلەن قارىغان، ھەتتا بۇرژۇئا دېموكراتىيىسىگىمۇ قەتئىي قارشى تۇرغان. ئۇنىڭ نەزەريىسى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىكى مونوپول بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمان ۋە تەلەپ ـ ئىستەكلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن، كېيىن گېرمان فاشىزمىنىڭ نەزەريە ئاساسى بولۇپ قالغان. ئاپتورنىڭ ئۇنى يېڭى كۆچلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىلغار مۇتەپەككۇر، دەپ ھېسابلىغانلىقى ئۈز ۋاقتىدىكى بىر ئۇقۇشماسلىق. ئاپتور كېيىن نىتسىگە بولغان كۆزقارىشىنى ئۆزگەرتكەن. ئۇ 1935 ـ يىلى يازغان «جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ دىۋانى — ھېكايىلەر، ئىككىنچى توپلىمىغا كىرىش سۆز» دېگەن ماقالىسىدە، ئۇنى «قىيامەت» نىڭ مۇتەپەككۇرى، دەپ ئاتىغان («كونس بوتكىسى فېلىيەتونلىرىنىڭ ئىككىنچى توپلىمى» غا) قارالسۇن.

(118) زاراتۇستىرا — بۇ يەردە نەقىل قىلىنغان سۆزلەر توغرىسىدا نىتسىنىڭ مۇھىم پەلسەپىۋى ئەسىرى «زاراتۇستىرا شۇنداق دەيدۇ» نىڭ بىرىنچى قىسىم 36 ـ بابى «مەدەنىيەت ماكانى» غا قارالسۇن (ئەسلىي تېكىستى بىلەن پەرقلىنىدۇ). زاراتۇستىرا — مىلادىيەدىن بۇرۇنقى XIXئەسىردىكى پارس دىنىنىڭ يارىتقۇچىسى زاروئاستىرنى كۆرسىتىدۇ؛ نىتسى شۇ ئەسىردە ئۆز تەشەببۇسلىرىنى ئۇنىڭ تىلى بىلەن بازارغا سالغان، پارس دىنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز.

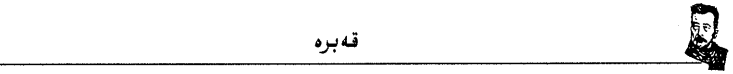
(119) ئىدېئالىزم ئېقىمى — XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى گېگېل باشچىلىقىدىكى ئىدېئالىزم ئېقىمى.

(120) يېڭى ئىدېئالىزم ئېقىمى — XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئىنتايىن سۇبيېكتىپ ئىدېئالىزم ئېقىمى. مەسىلەن، مۇشۇ ماقالىدە تىلغا ئېلىنغان نىتسى، شوپېنخائۇئېر ۋەكىللىكىدىكى ئىرادىچىلىك نەزەريىسىچىلىرى، ستىنار (1806—1856) — نېمىس پەيلاسوپى كاسبارسمىتىرنىڭ تەخەللۇسى، دەسلەپكى ھۆكۈمەتسىزلەردىن، ئۆزۈمچىلىك نەزەريىسىچىسى، ياش گېگېلچىلاردىن بىرى. ئۇ «مەن ئۆزۈم» بىردىنبىر ھەقىقەت، پۈتۈن دۇنيا ۋە ئۇنىڭ تارىخى «مەن» نىڭ مەھسۇلى دەپ قاراپ، ھەرقانداق سىرتقى كۈچنىڭ شەخسنى تىزگىنلىشىگە قارشى تۇرغان. ئۇ «يېگانە ۋە ئۇنىڭ مۈلكى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. لۇشۇننىڭ ستىنارنى «ئالدىن سېزىر، كۆرەش قىلىشقا ماھىر ئەرباب» دېگىنىمۇ بىر خىل ئۇقۇشماسلىق.

(122) شوپېنخائۇئېر (1788—1860) — نېمىس پەيلاسوپى، ئىرادىچىلىك نەزەريىسى. ئۇ ئىرادە بارلىق شەيئىنىڭ مەنبەسى دەپ قارايدۇ؛ ئىرادە ھەممىنى تۈتۈپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىنسانىيەتكە خالىي بولغىلى بولمايدىغان ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرىدۇ، چۈنكى كىشىلەرنىڭ مەنپەئەتپەرەس «تۇرمۇش ئىرادىسى» رېئال دۇنيادا ئەسلا قانائەت تاپمايدۇ، كىشىلىك ھايات پەقەت بىر بالايىئاپەت، دۇنياغا تەۋەككۈلچى، ئەقىل ـ پاراسەتسىز ئىرادە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ، بۇ خىل ئىرادىچىلىك نەزەريىسى كېيىنكى ۋاقىتتا فاشىزمنىڭ نەزەريىۋى ئاساسىغا ئايلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ «دۇنيا يەنى ئىرادە ۋە نۇقتىئىنەزەر» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى بار.

(123) كېركېگارد (1813—1855) — دانىيە پەيلاسوپى. ئۇ ئىنتايىن سۇبيېكتىپ ئىدېئالىزم ئارقىلىق گېگېلنىڭ ئوبيېكتىپ ئىدېئالىزمىغا قارشى تۇرغان. ئۇ، ئادەم سۇبيېكتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىلا بىردىنبىر ھەقىقەت، ھەقىقەت دېمەك، سۇبيېكتىپچانلىق دېمەكتۇر، دەپ ھېسابلىغان. «ھاياتلىق يولىنىڭ باسقۇچلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(124) ھېنرىك ئىبسىن (1828—1908) — نورۋېگىيە دراماتورگى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇرژۇئا جەمئىيىتىنىڭ ساختا ھەم چاكىنىلىقلىرىنى شىددەتلىك تەنقىد قىلىپ، شەخسىي ئازادلىقنى تەرغىب قىلغان. ئۇ كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولغان ئادەملەر پىنھان بولىدۇ، زور كۆپچىلىك كىشىلەر بولسا چاكىنا، مۇتەئەسسىپ بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇ دەۋرده، نورۋېگىيىدىكى شەھەر ئۇششاق سودىگەرلەر سىنىپى ناھايىتى زور تەسىر كۈچىگە ئىگە بولغان، پرولېتارىيات بولسا تېخى قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ بولۇپ شەكىللىنىپ كېتەلمىگەن شارائىت ئاستىدا، بۇ خىل ئىدىيە شەھەر ئۇششاق سودىگەرلەر سىنىپىنىڭ مىشچانلىقىغا قارشى ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ كۈچلۈك شەخسىيەتچىلىك دۇنيا قارىشى ۋە تۇرمۇش كۆزقارىشى پرولېتارىيات ئىدىيىسىگە زىت. ئىبسىن XIX ئەسىردىكى ياۋروپا ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى «4 ـ ماي» ھەرىكىتى جەريانىدا جۇڭگوغا تونۇشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىلغارلىق تەرىپى شۇ دەۋرده فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشته ۋە خوتۇن ـ قىزلار ئازادلىقى قاتارلىق

جەھەتلەردە ئاكتىپ رول ئوينىغان. ئۇنىڭ «قونچاقلار ئائىلىسى»، «خەلق دۈشمىنى» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى بار.

(125) سوقرات (Sokrates) مىلادىيەدىن بۇرۇن 469 — 399 — قەدىمكى گرېك پەيلاسوپى. ئۇ، دۇنيادىكى شەيئىلەرنى ئاللا بەلگىلىك مەقسەت ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرغان، دېگەننى تەشۋىق قىلغان بولۇپ، مۇتەئەسسىپ قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر ئىدىيىسىنىڭ ۋەكىلى، كىيىنكى ۋاقىتتا ئافىنا دېموكراتىك سىياسىتىگە قارشى تۇردى، دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان.

(126) برودو قەيسەرنى ئۆلتۈرگەن — قەيسەر (G. JCaesar، مىلادىيەدىن بۇرۇن 100 — 44) قەدىمكى رىم جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبىرى ۋە سىياسىيونى، مىلادىيەدىن بۇرۇن 48 - يىلى ئۆمۈرلۈك ھۆكۈمران بولۇپ تەينىلەنگەن، مىلادىيەدىن بۇرۇن 44 - يىلى جۇمھۇرىيەت داھىيىسى برودو تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. قەيسەر ئۆلگەندىن كىيىن، ئۇنىڭ يېقىن دوستى ماكاس ئانتونى قەيسەرنىڭ قان كىيىملىرى ئالدىدا ئۆرە تۇرۇپ ئۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىشقا قەسەم ئىچكەن. برودو قەيسەرنى ئۆلتۈرگەندىن كىيىن رىمنىڭ شەرقىگە قېچىپ بېرىپ، ئەسكەر توپلاپ جۇمھۇرىيەت سىياسىتىنى قوغداشقا ھازىرلانغان، مىلادىيەدىن بۇرۇن 42 - يىلى ئانتونى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كىيىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. بۇ شېكسپىرنىڭ تارىخىي دراممىسى «جولئۇس قەيسەر»نىڭ ئۇچىنچى پەردە 2 - كۆرۈنۈشىدىكى ۋەقە.

(127) گېگېل (1770—1831) — نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى، ئوبىيېكتىپ ئىدېئالىست. ئۇ، روھ بىرلەمچى، دۇنيادىكى ھەممە شەيئى «مۇتلەق ئىدىيە»نىڭ مەھسۇلى، قەھرىمانلار «مۇتلەق ئىدىيە»نى نامايان قىلغۇچىلار، شۇڭا دۇنيا تارىخىنى يارىتىدىغانلارمۇ شۇلار، دەپ قارايدۇ. گېگېلنىڭ ئاساسىي تۆھپىسى دىئالېكتىكىلىق ئىدىيە شەكىللىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، تەبىئەت بىلەن روھىي دۇنيانى تۇنجى قېتىم ئۆزلۈكسىز ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدىغان دىئالېكتىك جەريان دەپ سۈرەتلىگەنلىكى ھەم ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى تېپىشقا تىرىشقانلىقىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ «لوگىكا»، «روھىي ھادىسىلەر ئىلمى»، «ئېستېتىكا» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى بار.

(128) شافېسبور (1671—1713) — ئەنگلىيە پەيلاسوپى، تەبىئەت ئىلاھى نەزەريىچىسى. ئۇ، «ئەخلاقىي سەزگۈ نەزەريىسى»نى تەشەببۇس قىلىدۇ ھەم ئادەم تۇغما ئەخلاقىي سەزگۈگە ئىگە دەپ قاراپ، شەخسىي مەنپەئەت بىلەن ئىجتىمائىي مەنپەئەتنىڭ بىر - بىرىگە زىت ئەمەسلىكىنى، ئىككىسىنىڭ بىرەكلىكى ئەخلاقنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكىنى تەكتىلىگەن.

ئۇنىڭ نەزەريىسى شۇ دەۋردىكى مۇستەبىت پادىشاھلىق ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. ئۇ «ئەخلاق تەنقىداتى» ناملىق ئەسەرنى يازغان.

(129) روسسۇ (1712—1778) — فرانسۇز، ئاقارتىش مۇتەپەككۇرى، «تەبىئىي ئىنسانىي ھوقۇق» تەلىماتىنىڭ تەشەببۇسچىسى. پەلسەپە ساھەسىدە، ئۇ ھېس - تۇيغۇ بىلىشنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلىدۇ، بىراق يەنە ئادەمدە «تۇغما ھېسسىيات» بىلەن تۇغما «ئەخلاق كۆزقارىشى» بارلىقىنى تەكتىلەيدۇ ھەمدە تەبىئەت ئىلاھى نەزەريىچىلىرىنىڭ خۇدا بار دېگەن پىكرىنى تەستىقلايدۇ، «ئىجتىمائىي ئەھدە»، «ئىمىل» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى بار. روسسۇ شاپېسبوردىن كىيىن ئۆتكەن.

(130) شېللېر (1805—1859) — نېمىس شائىرى ھەم دراماتورگى، نېمىس رومانتىزم ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ پەلسەپىۋى كۆزقاراشلىرى كانتنىڭ ئىدېئالىزمىغا مايىل، ئۇ ماددىنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان نەرسە «ئەركىن روھ» ماددىسىنىڭ چەكلىمىسىدىن قۇتۇلۇپ، ھېسسىي بىلىش بىلەن ئەقلىي بىلىشنى مۇكەممەل بىرلەشتۈرگەندىلا، كىشىلەر ئادەتىن ئەركىنلىك ئالىمىگە ۋە غايىۋى پادىشاھلىققا يېتەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ «قاراقچى»، «سۇيىقەست ۋە مۇھەببەت»، «ۋارۇنستان» قاتارلىق دراملارنى يازغان.

(131) بۇ ماقالە دەسلەپ 1908 - يىل 2 - ۋە 3 - ئايلاردا «خېنەن» ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ 2 - ۋە 3 - سانلىرىغا لىڭ فېي تەخەللۇسى بىلەن ېېسىلغان.

(132) بۇ يەردە شېئىر ۋە باشقا ئەدەبىي ئىجادىيەت نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(133) «ۋېدا كالامى» — ھىندىستاننىڭ دىنى، پەلسەپە، ئەدەبىياتقا دائىر ئەڭ قەدىمكى كلاسسىك ئەسىرى، تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 500 -2500 يىللار ئارىلىقىدا مەيدانغا كەلگەن ئەسەر، ئۇنىڭدا مەدھىيە، مۇناجات، دۇئا ۋە نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرىنىڭ خاتىرىسى قاتارلىقلار بار.

(134) «ماھاپارادا» ۋە «رامايانا» — ھىندىستاننىڭ قەدىمكى ئېپىك داستانلىرى. «ماھاپارادا» تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى IV — VII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا مەيدانغا كەلگەن ئەسەر بولۇپ، خۇدالار ۋە قەھرىمانلار ھەققىدە ھېكايە قىلىدۇ. «رامايانا» تەخمىنەن V ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن ئەسەر بولۇپ، قەدىمكى دەۋر شاھزادىسى راما ھەققىدە ھېكايە قىلىنىدۇ.

(135) كالىداسا (تەخمىنەن مىلادىيە V ئەسىر) — ھىندىستاننىڭ قەدىمكى زامان شائىرى ۋە دراماتورگى. ئۇنىڭ «ساگۇنتارو» ناملىق شېئىرىي دراممىسى ھىندىستاننىڭ قەدىمكى زامان تارىخىي داستانى. «ماھاپارا»دىكى پادىشاھ دۇشمۇنتۇ بىلەن ساگۇنتارونىڭ ئاشىق - مەشۇق بولغانلىقىنى

هېكايە قىلىدۇ. 1789 ـ يىلى جونىس ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان، بۇ ئەسەر گېرمانىيىگە تارقىلىپ كېلىپ، گېتې كۆرگەندىن كېيىن، 1791 ـ يىلى شېئىر يېزىپ ئۇنى مەدھىيىلىگەن.

(136) يېۋرى، ئىبرانى — يەھۇدي مىللىتىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى. مىلادىيىدىن بۇرۇن 1320 ـ يىلى مىللي داھىيسى مۇسا ئۆز قوۋمىنى باشلاپ مىسىردىن چىقىپ پەلەستىنگە قوشۇلغان، كېيىن يەھۇدي ۋە ئىسرائىلىيە دەپ ئىككى دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغان. يېۋرىلارنىڭ كلاسسىك ئەسىرى «تەۋرات» دېگەن كىتابتا ئەدەبىي ئەسەرلەر، تارىخىي رىۋايەتلەر ۋە دىنىي خاتىرىلەر بار، بۇ ئەسەر كېيىنكى چاغلاردا «ئىنجىل»نىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان.

(137) جېرىمىياھ — ئىسرائىلىيە ھۆكۈماسى. «تەۋرات»تا «جېرىمىياھ ھەققىدە» دېگەن بابتا ئۇنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى خاتىرىلەنگەن.

(138) ئېروسالىم — مىلادىيىدىن 586 ـ يىل ئىلگىرى يەھۇدي پادىشاھلىقى بابىل تەرىپىدىن مۇنەۋۋەر قىلىنىپ، ئۇنىڭ پايتەختى ئېروسالىم كۆيدۈرۈپ تاشلانغان. رىۋايەتكە قارىغاندا، بۇ يەھۇدىيلار شاھزادىسىنىڭ خۇداغا بەھۆرمەتلىك قىلغانلىق كاساپىتىدىن بولغان.

(139) كارلىلې — بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر ئۇنىڭ «قەھرىمان ۋە قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنىڭ ئۇ چىنچى بابىدىكى «قەھرىمان شائىر دانتې، شېكسپىر»نىڭ ئاخىرقى ئابزاسىدىن ئېلىنغان.

(140) دانتې (1265—1321) — ئىتالىيە شائىرى، ياۋروپادىكى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ۋەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇ ئۆز ئەسىرلىرىدە كۆپىنچە فېئودال مۇستەبىتلىك ۋە دىنىي ھۆكۈمرانلىقنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلاتتى، دەسلەپ ئىتالىيان تىلى بىلەن ئەسەر يېزىشقا كىرىشىپ، ئىتالىيە تىل ـ ئەدەبىياتىنىڭ بېيىشى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوشقان. ئۇنىڭ «ئىلاھىي كومېدىيە»، «يېڭى ھايات» دېگەن مۇھىم ئەسەرلىرى بار.

(141) گوگول (1809—1852) — روسىيە يازغۇچىسى. ئۇ، ئۆز ئەسەرلىرىدە كۆپىنچە روسىيە كرىپوستىنوىلۇق تۈزۈمى شارائىتىدىكى قارىڭغۇ زۇلمەتنى، تۇرغۇنلۇقنى، قالاق ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى پاش قىلاتتى. ئۇنىڭ «رىۋىزور» دېگەن سەھنە ئەسىرى ۋە «ئۆلۈك جانلار» دېگەن رومانى بار.

(142) بايرون (1788—1824) — ئەنگلىيە شائىرى. ئۇ ئىتالىيىنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا ۋە گرېك مىللىتىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قاتناشقان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى كۆپىنچە مۇستەبىت زالىملارغا بولغان قارشىلىقنى ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ رەزىل ساختىپەزلىكىگە بولغان غەزەپ ـ

نەپرىتىنى بىلدۈرىدىغان ئىجابىي رومانتىزم روھىغا تولغان بولۇپ، ياۋروپا شېئىر تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

(143) لىيۇ شى (?—520) — ئەسلىي ئىسمى لىيۇ يەنخې، ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىچىسى.

(144) ئارنىت (1769—1860) — گېرمان شائىرى، تارىخشۇناس.

(145) ۋىلھېلىم III (1770—1840) — پروۇسسىيە كارولى، 1806 ـ يىلى پروۇسسىيە ـ فرانسىيە ئۇرۇشىدا ناپولېئون تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان، 1812 ـ يىلى ناپولېئون موسكۋادىن چېكىنىپ قايتقاندا ئۇنىڭ بىلەن سوقۇشۇپ غەلىبە قىلغان؛ 1815 ـ يىلى روسىيە ـ پروۇسسىيە بىلەن فېئودال خانىدانلىق تۈزۈمىنى قوغدايدىغان «مۇقەددەس ئىتتىپاق» تۈزگەن.

(146) تېئودور كورنېر (1791—1813) — گېرمان شائىرى ۋە دراماتورگى، 1813 ـ يىلى ناپولېئون تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆلگەن.

(147) دوۋدېن (1843—1913) — ئېرلاندىيە شائىرى ۋە تەنقىدچىسى. ئۇنىڭ «ئەدەبىي تەنقىد»، «شېكسپېر توغرىسىدا مۇقەددىمە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(148) جون مىل (1806—1873) — ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ، ئىقتىسادشۇناس.

(149) ئارنولد (1822—1888) — ئەنگلىيىلىك ئەدەبىي تەنقىدچى ۋە شائىر.

(150) گومېر — رىۋايەتكە قارىغاندا، مىلادىيىدىن توققۇز ئەسىر بۇرۇنقى يۇنانىستانلىق ئەما شائىر، «ئىلىئادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرىنىڭ ئاپتورى.

(151) سكوت (1771—1832) — ئۇنىڭ تارىخىي مەزمۇندا يازغان ئەسەرلىرى ياۋروپادا تارىخىي رومان، ھېكايە تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

(152) سوۋېي (1774—1843) — ئەنگلىيىلىك شائىر ھەم نەسرچى. ئۇ سىياسىي جەھەتتە ئەكسىيەتچى، ئىجادىيەت جەھەتتە پاسسىپ رومانتىزمچى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر داستانىدا بايرونىنى شايانۇنلار»نىڭ سەرداری» دەپ قارىلىغان.

(153) شېللي (1792—1822) — ئەنگلىيىلىك شائىر. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە پادىشاھ تۈزۈمىگە، دىنىي ئالدامچىلىققا لەنەت ـ نەپرەت ياغدۇرغان.

(154) موئور (1779—1852) — ئېرلاندىيىلىك شائىر. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئېرلاندىيە خەلقى ئۈستىدىن قىلغان زۇلۇملىرىغا قارشى تۇرۇپ، مىللىي مۇستەقىللىقنى كۆيلىگەن.

(155) ئېكبېرمان (1792—1854) — گېرمان يازغۇچىسى.
(156) نورماندى — ھازىرقى فرانسىيىنىڭ شىمالىي قىسمى.
(157) ماززىنى (1805—1872) — ئىتالىيە سىياسىيونى، مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىدىكى دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتچىلەرنىڭ داھىيسى.
(158) كاۋۇر (1810—1861) — ئىتالىيە ھۆرىيەتچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋە بۇرژۇئا مۇنارخىيىچىلەرنىڭ داھىيسى بولۇپ، ئىتالىيە پادىشاھلىقىنىڭ تۇنجى باش ۋەزىرى.
(159) يۇنانلار جەمئىيىتى — گرېتسىيە (يۇنانىستان) دا 1821 — يىلى تۇرکلەر ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى پارتلىغاندا، ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەر گرېتسىيىنىڭ مۇستەقىللىقىغا ياردەم بېرىش ھەيئىتى قۇرغان. بۇ يەردە ئەنگلىيىنىڭ ياردەم بېرىش ھەيئىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بايرون بۇنىڭ ئاساسىي ئەزاسى ئىدى.
(160) كېپالونىيە — گرېتسىيە تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى.
(161) مىسسۇلۇنگى — گرېتسىيىنىڭ غەربىي مۇھىم شەھەرلىرىنىڭ بىرى. بايرون مۇشۇ يەردە كېسەل بىلەن ئۆلگەن.
(162) سولىئوت — ئۆز ۋاقتىدىكى تۇرك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بايرون شۇ مىللەتتىن 500 ئەسكەر ئالغان.
(163) بۇرنس (1759—1796) — ئەنگلىيىلىك شائىر، پۇتۇن ئۆمرى كەمبەغەلچىلىكتە ئۆتكەن، ئۆز ئەسەرلىرىدە ھۆكۈمرانلار سىنىپلىرىغا نەپرەت ياغدۇرغان.
(164) جون‌كاتىس (1795—1821) — ئەنگلىيىلىك شائىر. ئۇنىڭ دېموكراتىك روھىتىدىكى ئەسەرلىرى بايرون، شېللېر تەرىپىدىن مەدھىيىلەنگەن.
(165) گودۋىن (1756—1836) — ئەنگلىيىلىك يازغۇچى، خىيالىي سوتسىيالىست. ئۇ فېئودالىزم تۈزۈمىگە ۋە كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيەگە قارشى ئۇرۇپ، مۇستەقىل، ئەركىن ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئىتتىپاق تۈزۈپ، جەمئىيەتنى ئەخلاق تەربىيىسى بىلەن ئىسلاھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان.
(166) «ئالاستور» — ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى ماقالە تېكىستىدىن كۆرۈڭ.
(167) ئاۋگۇستىن (354—430) — كاتولىكشۇناس، موناخ.
(168) سپېنسېر (1552—1599) — ئەنگلىيىلىك شائىر.
(169) پىسا — ئىتالىيىنىڭ بىر شەھىرى.
(170) بروكىننو — موسكۋانىڭ غەربىي كەنتى. روسىيە قوشۇنى 1812 — يىل 8 — ئاينىڭ 26 — كۈنى بۇ يەردە ناپولېئون قوشۇنىنى مەغلۇپ

قىلغان؛ 1831 — يىلى شۇ ئاينىڭ شۇ كۈنىمۇ چارروسىيە قوشۇنى ۋارشاۋانى بېسىۋالغان.
(171) بودېنستىد (1819—1892) — گېرمان يازغۇچىسى. ئۇ پۇشكىن، لېرمونتوف قاتارلىق رۇس يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغان.
(172) مىسكېۋىچ (1798—1855) — پولشا شائىرى، ئىنقىلابچىسى. ئۇ ئۆمۈر بويى چار پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇپ، پولشىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان.
(173) سلوۋاتسكى (1809—1849) — پولشا شائىرى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە پولشا خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.
(174) كراسىنسكى (1812—1859) — پولشا شائىرى.
(175) كاۋنو — لىتۋا شەھىرى.
(176) ماچىاۋېل (1469—1527) — ئىتالىيە يازغۇچىسى ۋە سىياسىيونى، مۇنارخىزمنىڭ ھىمايىچىسى.
(177) نىئوبە — گرېك ئەپسانىلىرىدىكى بىر خانىش. ئۇ قۇياش خۇداسىنىڭ ئانىسىنى مەنسىتمەي، ئۆزىنىڭ يەتتە ئوغلى ۋە يەتتە قىزى بىلەن ماختانغانلىقى ئۈچۈن بالىلىرى قىرىپ تاشلانغان.
(178) بارىن — چار پادىشاھى پاۋېل I نىڭ ۋەزىرى بولۇپ، 1801 — يىل 3 — ئايدا پاۋېل I نى قەستلەپ ئۆلتۈرگەن.
(179) ئارلوف — روسىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باشلىقى. ئۇ، 1762 — يىلىدىكى ئوردا ئۆزگىرىشىدە چار پادىشاھ پېتىر III نى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن.
(180) مور — ئافرىقىنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ بىرى.
(181) پېتوفى (1823—1849) — ۋېنگرىيە (ماجارىستان) شائىرى، ئىنقىلابچىسى، 1848 — يىل 3 — ئاينىڭ 15 — كۈنىدىكى بۇداپېشت قوزغىلىڭىغا ئاكتىپ قاتناشىپ، ئاۋستىرىيە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققان. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە جەمئىيەتتىكى رەزىللىكلەرگە كىنايە قىلىپ، مەزلۇم خەلقنىڭ ئاھ — دەردىنى تەسۋىرلەپ، خەلقنى ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەشكە ئۇندىگەن.
(182) ۋوروسمارتى (1800—1855) — ۋېنگرىيە شائىرى.
(183) ئارانىي (1817—1882) — ۋېنگرىيە شائىرى، 1848 — يىلىدىكى ۋېنگرىيە ئىنقىلابىغا قاتناشقان.
(184) پېتوفى بۇ ئەسىرىدە پۈتۈن دۇنيا بويىچە زالىم پادىشاھلارنىڭ تەختى — بەختى بىلەن ھالاك بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن.
(185) كوسسوت (1802—1894) — 1848 — يىلىدىكى ۋېنگرىيە

ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي يېتەكچىسى. ئۇ قوشۇن تەشكىللەپ، ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ژېنگرىيىنى مۇستەقىل قىلىپ، جۇمھۇرىيەت قۇرغان، ئۆزى دۆلەت رەئىسلىكىنى ئۆتىگەن.

(186) لوكې (1632—1704) — ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ. ئۇ: بىلىم تۇيغۇدىن كېلىدۇ، كېيىنكى تەجرىبىلەر بىلىمنىڭ مەنبەسى دەپ قاراپ، تۇغما ئاڭ نەزەرىيىسىگە ۋە ئىلاھىي بەخش ئەتكەن خانىدانلىق ھوقۇقى تەلىماتلىرىغا قارشى تۇرغان.

(187) كېرولىنكىو (1853—1921) — روسىيە يازغۇچىسى، 1880 ـ يىلى ئىنقىلابقا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنىپ، سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنغان، شۇ جەريانىدا نۇرغۇن ھېكايە ۋە پوۋېست يازغان.

(188) بۇ ماقالە دەسلەپ 1918 ـ يىل 8 ـ ئايدا «يېڭى ياش» ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ 5 ـ جىلد 2 ـ سانىغا «تاڭسى» دېگەن ئىمزا بىلەن بېسىلغان.

(189) «پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ھۆزۈرىغا سۈنۈلغان» — فېئودالزىم دەۋرىدە مەنسەپدارلار ياكى ئەدىبلەرنىڭ پادىشاھقا تەقدىم قىلغان ئەسەرلىرى.

(190) كاڭ يۈۋېي (1858—1927) — چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى مەشھۇر يېڭىلىق تەرەپدارى، ژۇشۇي (ئىت يىلى، مىلادىيە-نىڭ 1898 ـ يىلى) ئۆزگىرىشىنىڭ رەھبىرى. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، ئۇ قارشى مەيداندا تۇرۇپ، مۇتەئەسسىپ، ئەكسىيەتچىل كۈچلەرگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئىسلاھاتچىلىققا بېرىلىپ، پادىشاھلىقنى قوغدىغۇچىلار گۇرۇھىنى ئۈيۈشتۇرۇپ، سۇن جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلارغا قارشى چىققان. 1917 ـ يىلى شىمالىي مىلىتارىست جاڭ شۈن بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، فۇ يىنى پادىشاھ قىلىپ تىكلىگەن. 1918 ـ يىل 1 ـ ئايدا «تاقەتسىزلىك» دېگەن ژۇرنالنىڭ 9 ـ ۋە 10 ـ قوشما سانىدا «جۇمھۇرىيەت توغرىسىدا مۇلاھىزە» ۋە «مۇشاۋىر شۇي شىچاڭغا خەت» دېگەن ئىككى پارچە ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، «دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت» كە ھۇجۇم قىلىپ، «ئاتاقتا پادىشاھ ساقلاپ قېلىنغان جۇمھۇرىيەت» (يەنى ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق) نى تەشەببۇس قىلغان.

(191) 1917 ـ يىل 10 ـ ئايدا بۇفۇ، لۇ فېيكۇي قاتارلىق كىشىلەر شاڭخەيدە پەزىلەتگاھ تەسىس قىلىپ، رەممالىق قىلىپ، كارامەتچىلەر جەمئىيىتىنى قۇرغان. 1918 ـ يىل 1 ـ ئايدا «كارامەتچىلىك مەجمۇئەسى» نى نەشر قىلىپ، خۇراپاتلىقنى ۋە كونىنى تىكلەشنى تەشەببۇس قىلغان. پەزىلەتگاھ تەسىس قىلىنغان كۈنى قۇمغا پۈتكەن رەملىدە: «پەيغەمبەر، دانىشمەن، مالائىك ۋە ئەۋلىيالار دۇنياغا تەڭلا كېلىدۇ» دەپ بايان قىلىشىدۇ؛ مېڭزى «پەزىلەتگاھقا رىياسەتچىلىك» قىلىدۇ دەپ «تەبىر بېرىدۇ»؛ «بېشارەت» تە «مۇنداق پەزىلەتگاھقا رىياسەتچىلىك قىلىش پەيغەمبەر مېڭزىغا

مۇناسىپ» دەپ كۆرسىتىلدى، دېگەندەك بىمەنە گەپلەرنى تېپىشقانىدى. 1918 ـ يىل 5 ـ ئايدا «يېڭى ياش» نىڭ 4 ـ جىلد 5 ـ سانىغا چىن بەييەننىڭ «كارامەتچىلىككە رەددىيە»، چىەن شۇەنتۇڭ ۋە لىيۇ بەننۇڭنىڭ «كارامەتچىلىك مەجمۇئەسىگە رەددىيە» دېگەن ماقالىلىرى بېسىلىپ، ئۇلارنىڭ بىمەنە سەپسەتىلىرىگە رەددىيە بېرىلگەن.

(192) بۇ يەردە ياپونىيىلىك ئايال يازغۇچى يۈشىي جېڭزى يازغان «ئىپپەت توغرىسىدا» دېگەن ماقالە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ماقالىنىڭ تەرجىمىسى 1918 ـ يىل 5 ـ ئايدا «يېڭى ياش» نىڭ 4 ـ جىلد 5 ـ سانىغا بېسىلغان. بۇ ماقالىدە ئىپپەت مەسىلىسىدىكى بىر ـ بىرىگە زىت كۆزقاراش ۋە پوزىتسىيىلەر، گەر ـ ئاياللارنىڭ ئىپپەت جەھەتتىكى باراۋەرسىزلىكى كۆرسىتىلىپ، ئىپپەتنى ئەخلاق سۈپىتىدە يولغا قويماسلىق تەشەببۇس قىلىنغان.

(193) كەسپىي رايىش — كۆڭزى بىلەن مېڭزىنىڭ رايىشلىق تەلىماتى فېئودالىق جەمئىيەتتە مۇنتىزىل (ئەنئەنىۋى) ئىدىيىگە ئايلىنىپ قالغاندىن كېيىن، كۆڭزى، مېڭزى تەلىماتىغا چوقۇنىدىغان مولالىلار ئادەتتە ئۆزلىرىنى «كەسپىي رايىش» دەپ ئاتاشقان. لۇشۇن بۇ يەردە فېئودالىق ئەدەپ ـ قائىدىلەرنى جاھىللىق بىلەن تەرغىب قىلىدىغان تەرىقەتچىلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ.

(194) يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى ئۆز يارلىقلىرىنىڭ بېشىغا ھەمىشە موڭغۇلچە «ساڭسىر تېڭگىرى دابۇۋ ئىنخجۇل» (ئۇلۇغ تەڭرىم ئامان ـ ئېسەنلىك ئاتا قىلغاي) دېگەن سۆزلەرنى يازاتتى. بەزىدە «ساڭسىر تېڭگىرى (ئۇلۇغ تەڭرىم)» دېگەن سۆزلەرنىلا يازاتتى. يۈەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ موڭغۇلچە مۇنداق قىسقا نامىلىرى بار ئىدى: چېچەن (چېچەن) — قۇبلاي خانىنىڭ نامى؛ ئۇلزىت (ئۆلمەس) — تېمۇرنىڭ نامى؛ شىلگۇ (چېۋەر) — خاسىنىڭ نامى.

(195) فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپى دېھقانلارنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنى ۋە پادىشاھلارغا قارشى تۇرغان بارلىق قوشۇنلارنى «ئىسيانچى لەشكەرلەر» دەپ، ئۆزىنىڭ قوشۇنلىرىنى بولسا «پادىشاھ لەشكەرلىرى» دەپ ئاتاشقان.

(196) فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ تەزكىرىلەنىدە «قوش پىداكار» دېگەندەك ۋەقەلەر دائىم ئۇچرايدۇ. «يەتتە كىچىك خوتۇننىڭ قەبرە تەزكىرىسى» — يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا فەن يۈەنشاۋ دېگەن كىشى شۇي دا تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، يەتتە كىچىك خوتۇنىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇلارنى بىراقلا بوغۇلۇپ ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلغان.

كېيىن بۇ يەتتە كىچىك خوتۇننى سۇجۇدا بىر قەبرىگە دەپنە قىلغان. مىڭ دەۋرىدىكى جاڭ بۇيى بۇ قەبرىگە تەزكىرە يازغان.

(197) چىەن چىەنيى (1582—1664) — مىڭ دەۋرىدىكى ئۆلىما، مۇراسىم ژازارتىنىڭ ئەمەلدارى؛ كېيىن مۇراسىم ژازارتىنىڭ ژازىرلىقىغا كۆتۈرۈلگەن. چىڭ لەشكەرلىرى نەنجىڭنى ئىشغال قىلغاندا ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال تەسلىم بولغاندى، شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن قالغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىەنلۇڭ پادىشاھى دەۋرىدە «ئىككى سۇلالە مۇلازىملىرى-نىڭ تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ «ئىپتىدائىي بىلىم»، «بە-لىم» قاتارلىق توپلاملىرى بار.

(198) «مۇھاكىمە ژە بايان. زىكرى»دا كۆڭزىنىڭ «زىكرى قىلدىم، ژە لېكىن ئىجاد قىلمىدىم، قەدىمگە ئىشەندىم ژە ھېرىس بولدۇم» دېگەن سۆزلىرى قەيت قىلىنغان. كۆڭزى بۇ يەردە ئۆزىنىڭ «شېئىرنامە»، «قە-دىمنامە»، «يوسۇننامە»، «نەغمىنامە»، «پالنامە»، «يىلنامە» لەرنى رەت-لەشتە كونىنى بايان قىلىپ بەرگەنلىكىنى، ئۇلاردا ئۆز ئىجادىيىتى يوقلۇقە-نى ئىپادىلىگەن. كونىلىققا چىرمىلىپ كەتكەن رايىش موللىلار كېيىنكى چاغلاردا بۇ ئىبارىنى تەۋەررۈك ئەقىدە قىلىۋالغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، كونىنى بايان قىلماي، ئۆز قورسىقىدىن چىقىرىپ ئىجاد قىلىش تەۋەررۈك ئەقىدىگە خىلاپ بولارمىش.

(199) ئۆي قىزلىرى — ياتلىق بولمىغان قىزلار. قىزلار چاي ئىچۈ-رۈلگەن، لېكىن تېخى ياتلىق بولمىغان چاغدا، چاي ئىچۈرگەن يىگىت ئۆلۈپ كەتسە، ئۇ قىز ئەھدە نىكاھقا رىئايە قىلىپ بىللە ئۆلىدىغان فېئودال ئەخلاق بار ئىدى. بۇنداق ئەخلاقنىڭ ئەقىلگە ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى مىڭ، چىڭ دەۋرىدە بەزى ئادەملەر ئوتتۇرىغا قويغان. مەسىلەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە گۈي يۈگۈڭ يازغان «ئىپپەتلىك قىزلار توغرىسىدا» دېگەن ئەسەردە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ژاڭ جۇڭ يازغان «قىزلارغا چاي ئىچۈرۈلۈپ بولۇپ تېخى توي قىلماي يىگىتى ئۆلۈپ كەتكەن بولسا، ئۇ قىزنىڭ ئەھدە نىكاھقا رىئايە قىلىپ بىللە ئۆلۈشى ژە ئەقىدە ساقلىشى توغرىسىدا مۇلاھىزە» دېگەن ئەسىردە، يۇ جېڭشىيەننىڭ «ئىپپەتلىك قىزلار ھەققىدە مۇتالىئە» دېگەن ئەسىردە شۇنداق ئەخلاققا قارشى پوزىتسىيىلەر بىلدۈرۈلگەن.

(200) بۇ ماقالە دەسلەپ 1919 ـ يىل 11 ـ ئايدا «يېڭى ياش» ژۇرنىلىنىڭ 6 ـ جىلد 6 ـ سانىغا تاڭسى تەخەللۇسى بىلەن ېسلىغان.

(201) «پەيغەمبەر ئۈمىمەتلىرى» — بۇ يەردە ئۆز زامانىدا كونا ئەدەپ ـ قائىدە ژە كونا ئەدەبىياتنى كۆچەپ ھىمايە قىلغان لىن چىننەن قاتارلىق كىشىلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ. لىن چىننەن 1919 ـ يىل 3 ـ ئايدا بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى سەي يۈەنپېيغا يازغان خېتىدە: «كۆڭـ

زى ـ مېڭزىنى يوققا چىقىرىش ژە ئەھكام ـ ئەركانىنى ژەيران قىلىش بىلەن ھۇزۇر تاپىدىغانلار»، «لى جوۋۇنىڭ جەندىسىگە ژارىسلىق قىلغۇچىلار»، «لى جوۋۇ ھايۋانلارچە ژەھشىي ھەرىكىتى قىلغان» دېگەندەك گەپلەرنى يې-زىپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە قاتناشقۇچىلارغا ھۇجۇم قىل-غان. لى جوۋۇ (1527—1602) — يەنى لىجى، مىڭ دەۋرىدىكى ئىلغار خاھىشلىق مۇتەپەككۇر. ئۇ ئۆز زامانىسىدىكى تەرىقەتچىلەرگە قارشى تۇ-رۇپ، ئەر ـ ئايالالارنىڭ نىكاھ ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، بەزىلەر ئۇنى «كۈندۈزدە پاھىشە ئايالالار بىلەن بىللە مۇنچىغا چۈشىدۇ»غان، «ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرنىڭ خوتۇنلىرىنى ئازدۇرىدىغان»، «ھايۋانلارچە ژەھ-شىي ھەرىكەت قىلغان» دەپ ھاقارەتلىگەن.

(202) ئەھكام ـ ئەركان — فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقى؛ ئۆز زامانىدىكى پادىشاھ بىلەن پۇقرا، ئاتا بىلەن بالا، ئەر بىلەن خوتۇن، ئاكا بىلەن ئۇكا، دوست ـ بۇرادەرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەرنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان ئەدەپ ـ ئەخلاقنىڭ ئۆزگەرمەس مىزانى.

(203) «پارچە تەسىرات» — لۇشۈن «يېڭى ياش» ژۇرنىلىنىڭ 1918 ـ يىل 4 ـ ئايدىكى 4 ـ جىلد 4 ـ سانىدىن باشلاپ جەمئىيەت ژە مەدەنىيەتكە دائىر ئوبزورلىرىنى «پارچە تەسىرات» دېگەن باش تېما ئاستىدا ئېلان قىلغان. ھەربىر ئوبزورغا ئايرىم تېما قويۇلمىغان، 56 پارچە ئوبزوردىن باشلاپ ھەربىر ئوبزورغا ئومۇمىي تېما ئاستىدا كىچىك تېما قويۇلمىغان. ئاپتورنىڭ «يېڭى ياش» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان «پارچە تەسىرات»لىرى 1918 ـ يىل 9 ـ ئايدىكى 5 ـ جىلد 3 ـ سانىدىن باشلاپ بېسىلغان، جەمئىي 27 پارچە بولۇپ، لۇشۈن ياكى تاڭسى تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن، كېيىن «ئىسىسق شامال» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن.

(204) بۇ يەردە «ئېقىم خەۋەرلىرى» گېزىتىنىڭ ئاپتورغا قارانتان تىل ـ ھاقارەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور «يېڭى ياش» ژۇرنىلىنىڭ 6 ـ جىلد 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ (1919 ـ يىل 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ ئايلاردا) سانلىرىدا ئېلان قىلغان «پارچە تەسىراتىنىڭ 43 ـ، 46 ـ، 53 ـ قىسىملىرىدا شاڭخەيدە چىقىدىغان «ئېقىم خەۋەرلىرى» گېزىتىنىڭ «KB» نامىدىكى قوشۇمچە سانىغا بېسىلغان كارىكاتورلاردىكى بەتبەشىرە، ئوبرازلارنى ژە ئەكسىيەتچى خاھىشلارنى تەنقىد قىلغان ژە يېڭى گۈزەل سەنئەت ئىجادىيىتى ئۈستىدە ئۆز پىكىرلىرىنى بايان قىلىپ «پارچە تەسىرات — 46 ـ» دا: «بىزنىڭ ئادەملەر قابىلىيىتىمىز يەتمىگەن، ئىجادىمۇ قىلالمىغان تەقدىردە ئۆگىنىشىمىز كېرەك» دېگەنىدى: «ئېقىم خەۋەرلىرى» گېزىتى 1919 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى «مۇخبىر» تەخەللۇسى بىلەن «يېڭى

ۆز ـ نەسىھەت» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلىپ، لۇشۈننىڭ «ئۆپكىسى يوق»، «تەلۋە»، «كاللىسى جايىدا ئەمەس، بىچارە!» ۋەھاكازا دەپ ھاقارەتلىگەن.

(205) «ئادەم سۆتى بىلەن توڭگۇز بېقىش» — خاتىرىلەرگە قارىغاندا: «ۋۇدى شاھ (سىمايەن) ۋاقتىدا ۋۇزىنىڭ ئۆيىگە بارغاندا، ۋاقتى ۋۇزى ھەر خىل نېمەتلەرنى ھازىرلىدى، ... ھوردا پىشۇرۇلغان توڭگۇز كاۋچۇكىنىڭ گۆشى ھەم سىمىز، ھەم تەملىك بولۇپ، شاھقا ئادەتتىن تاشقىرى تېتىپ كەتتى. شاھ ھەيران بولۇپ سورىۋىدى، ۋۇزى: «ئادەم سۆتى بىلەن باققان توڭگۇز كاۋچۇكى ئىدى» دەپ جاۋاب بەردى.

(206) «ئېسىل نەسەب تەلىماتى» — ئەنگلىيەلىك گاردون 1883 ـ يىلى ئوتتۇرىغا قويغان «ئىرقىنى ياخشىلاش تەلىماتى». ئۇنىڭچە، ئىنسان ياكى ئىرقىنىڭ جىسمانىي ۋە ئەقلىي جەھەتتىكى پەرقلىرى نەسلىگە باغلىق بولىدۇ، «ئېسىل نەسەبلىك ئادەملەر»نى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، «ناچار نەسەبلىك ئادەملەر»نى شاللاپ چىقارغاندىلا، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلغىلى بولىدۇمىش. لۇشۈن بىئولوگىيە نەزەرىيىلىرىنى ئىجتىمائىي تۈرۈمۇشقا كۆچۈرۈپ كېلىدىغان مۇنداق تەلىماتنى رەت قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولغان.

(207) «قىرانغا قايتىش» — ياشلىقىغا قايتىش دېگەن سۆز.

(208) «غىژ ـ غىژ» — بۇ يەردە قېينانا بىلەن كېلىن ئوتتۇرىسىدىكى جېدەلنى كۆرسىتىدۇ.

(209) لىن چىننەن ئۆزى تەرجىمە قىلغان «ۋاپادار دوستلار ئەينىكى» دېگەن رومان (ېلگىيىلىك ئىنخايگۇنس يازغان) غا يازغان «تەرجىمىدىن كېيىنكى چۈشەنچىلىرىم» دېگەن خاتىرىسىدە: «مەزكۇر كىتابتا غەربلىكلەرنىڭ جادۇگەرلىك توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلىرى بايان قىلىنىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ غەرب ئالىملىرىنىڭ تەلىماتلىرى ئۆگەنگەنلىرى دائىم: ئەرلەر 20 ياشتىن ئاشقاندىن كېيىن ئۆي ئايرىپ چىقىپ كېتىدۇ، ئاتا ـ ئانىلار ئۇلارنى قورۇپ تۇتالمايدۇ؛ ئاكا ـ ئۆكىلار ئايرىم ئۆينىڭ ئىگىسى بولغاندىن كېيىن بىر ـ بىرى بىلەن كارى بولمايدۇ. بۇنى سوتسىيالىزم دەيمىز، دۆلەت شۇنىڭ بىلەن روناق تاپىدۇ، دەيدۇ. لېكىن، يېقىنقى يىللاردىكى ئەھۋاللارغا قارايدىغان بولساق، ئائىلە ئىنقىلابى نەتىجىسىدە ۋاپاسىز ئوغۇل، گۈمراھ (ئازغان) قېرىنداشلار كۆپىيىۋاتىدۇ، شۇنداق ئىكەن، دۆلەت يەنە نېمىشقا روناق تاپمىدى؟ بۇ راستتىن غەربلىكلەرگە ئىخلاس قىلغانلىقىنىڭ خاسىيىتىمۇ؟ ياكى ئۆزلىرىنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى يېپىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن چېقىرىلغان بەتنىيەتلىكمۇ؟ ئۇنداق بولسا ئۇنىڭ غەربلىكلەرنىڭ ئادىتى بىلەن نېمە ئالاقىسى بار؟ ئۇشبۇ كىتاب... ئاتىلار دوستلۇقىنى،

ئايالىلار ۋاپادارلىقىنى ئۇدۇل قىلىشقا ئەينەك بولالايدۇ. شۇڭلاشقا، ۋاپادار دوستلار ئەينىكى، دەپ ئاتىغان قويغان. جۇڭگولۇقلار غەپلەتتىن ئويغىنىشى، جادۇگەرلەرنىڭ ئەپسانىلىرىگە قۇلاق سالماسلىقى لازىم» دەپ يازغان.

(210) ۋاپادارلارنى تاللاش — خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدار تاللاش ئۇسۇلىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھەرقايسى جايدىن ئاتالمىش «ئاتا ـ ئانىسىغا مېھرىبان» ۋاپادار بالىلار ئوردىدا مەنسەپ تۇتۇشقا تونۇشتۇرۇلاتتى.

(211) لۇسۈي كۆڭزىدىن نەقىل كەلتۈرگەن سۆز — «كېيىنكى خەن سالنامىسى. كۇڭ رۇڭ تەرجىمھالى»غا قارالسۇن. كۇڭ رۇڭ — لەقىمى ۋېنۋېي، چېڭلىيۇ (ھازىرقى خېنەن كەيفېڭنىڭ جەنۇبى) دىن، ساۋ ساۋنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى. ئۇ ساۋ ساۋنىڭ نىيىتى بويىچە كۇڭ رۇڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، كۇڭ رۇڭ مى خېڭغا مۇشۇنداق سۆزلەرنى قىلغان، دېگەن؛ ساۋ ساۋ شۇنىڭ بىلەن «ۋاپاسىز» دېگەن جىنايەت بىلەن كۇڭ رۇڭنى ئۆلتۈرگەن. لېكىن، ساۋ ساۋ ئۆزىنىڭ «ئاقىللارنى تاللاش پەرمانى» دا يەنە قابىلىيەتلا بولسا، «مېھىر ـ شەپقەتى يوق، ۋاپاسىز» ئادەم بولسىمۇ ئىشلىتىشكە بولىدۇ، دەپ ئېيتقان. دېمەك، ساۋ ساۋنىڭ گېپى بىلەن ھەرىكىتى قارىمۇقارشى بولغانلىقتىن، لۇشۈن «كىشىنىڭ كۆلكىسىدىن كەلتۈردۇ» دەپ ئېيتقان. كۇڭ رۇڭ (208—153) — لەقىمى ۋېنجۇي، لۇ بەگلىكى (ھازىرقى شەندۇڭ چۈيفۇ) دىن، پادىشاھ خەن شىيەندى دەۋرىدە بېيخەي ۋەزىرى بولغان، شۇ سەۋەبلىك «بېيخەي ئەپەندى» دەپ نام ئالغان.

(212) سپېنسەر (H. Spencer 1820—1903) — ئەنگلىيەلىك پەيلاسوپ. ئۇ ئۆمۈر بويى ئۆيلەنمىگەن ئالىم ئىدى، «ئۇنىۋېرسال پەلسەپە سىستېمىسى» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى بار.

(213) «پراكماتىزم» يەنى نەپىپەرەسلىك — ھازىرقى زامان بۇرژۇئا سۇبېيېكتىپ ئىدېئالىزم پەلسەپە ئېقىمى، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرى مەيدانغا كەلگەن، ئۇنىڭ تۈپكى كۆزقارىشى ھەقىقەتنىڭ ئوبېيېكتىپچانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، نەپ بەرگەنلىكى نەرسىنى ھەقىقەت دەپ قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

(214) بامبۇك نوتىسى تىلەپ يېغلاش — ئوچ دۆلەت دەۋرىدىكى ۋۇ دۆلىتىنىڭ مېڭزۇڭ خانى ھەققىدىكى ھېكايە: «مېڭ زۇڭنىڭ ئۆگەي ئانىسى بامبۇك مايىسىغا بەك ئامراق ئىدى، ئۇ مېڭ زۇڭنى توڭ قىشتا بامبۇك مايىسىسى تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇدى، مېڭ زۇڭ بامبۇكزارلىققا بېرىپ ئۇن سېلىپ يىغلاشقا باشلىدى، شۇ چاغدا بامبۇك ئونۇپ چىقتى». مۇز ئاستىدىن بىلىق تۇتۇش — جىن دەۋرىدە ئوتكەن ۋاڭ شياڭ ھەققىدىكى ھېكايە. «جىن سالنامىسى. ۋاڭ شياڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق

دېيىلگەن: ئۇنىڭ ئۆگەي ئانىسى «يېڭى بېلىق گۆشى يەيدىكەن، قەھرىتان سوغۇق، دەريا توڭلاپ كەتكەن بىر مەزگىلدە، ۋاڭ شياڭ كىيىملىرىنى سېلىپ، مۇزنى چېقىپ بېلىق تۇتماقچى بولغاندا مۇز ئۆزىچىلا يېرىلىپ، بىر جۇپ بېلىق سەكرەپ چىققان، ۋاڭ شياڭ ئۇلارنى تۇتۇپ ئۆيىگە قايتقان» . نىجاسەتنى تېتىپ كۆرۈش — جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى لياڭ دۆلىتىدە ئۆتكەن يۇ چېەنلۇ ھەققىدىكى ھېكايە: «ئۇنىڭ دادىسى يۇ يى ئاغرىپ ئىككىنچى كۈنى، تېۋىپ: ‹كېسەلنىڭ يەڭگىللەشكەن ياكى ئېغىرلاشقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ چوڭ تەرىتىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرۈش كېرەك› دېگەن. يۇ يىنىڭ ئىچى سۇرۇشكە باشلىغان؛ چېەنلۇ شۇ هامان تەرەتنى تېتىپ كۆرگەن» . يوتىسىنىڭ گۆشىنى كېسىپ بېرىش، يەنى «يوتىسىنى كېسىپ ئاتا ـ ئانىسىنى داۋالاش» — ئۆزىنىڭ يوتىسىنىڭ گۆشىنى كېسىۋېلىپ قاتتىق ئاغرىپ قالغان ئاتا ـ ئانىسىغا پىشۇرۇپ بېرىپ داۋالاش دېمەكتۇر.

(215) «ۋاپانامە» — كۆڭزىچىلارنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىدىن بىرى، جەمئىي 18 باب بولۇپ، كۆڭزىنىڭ شاگىرتلىرى بايان قىلغان.

(216) بۇ ماقالە دەسلەپ 1924 ـ يىلى بېيجىڭ قىزلار ئالىي دارىلمۇ-ئەللىمىنىنىڭ «ئەدەبىيات ـ سەنئەت جەمئىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 6 ـ سانىغا بېسىلغان. شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شاڭخەيدە چىقىدىغان «ئاياللار ژۇرنىلى» نىڭ 10 ـ جىلد 8 ـ سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغاندا، ماقالىنىڭ ئاخىرىغا مۇشۇ ژۇرنال مۇھەررىرىنىڭ قوشۇمچە ئىزاھى بېرىلگەن: «مەز-كۇر ماقالە لۇشۈن ئەپەندىنىڭ بېيجىڭ قىزلار ئالىي دارىلمۇئەللىمىنىدە سۆزلىگەن نۇتقى بولۇپ، مۇشۇ مەكتەپنىڭ ‹ئەدەبىيات ـ سەنئەت جەمئىيىتى› ژۇرنىلىنىڭ 6 ـ سانىغا بېسىلغان. يېقىندا بىز لۇشۈن ئەپەندىدىن ماقالە يېزىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەندە، ئۇ ئەسلىي تېكىستنى قايتىدىن قاراپ چىقىپ، ژۇرنىلىمىزغا ئەۋەتىپ بەردى» .

(217) ئىبسىن — مۇشۇ كىتابتىكى «مەدەنىيەتتىكى بىر تەرەپلىمە-لىك توغرىسىدا» دېگەن ماقالىنىڭ ئىزاھاتىغا قارالسۇن.

(218) لى خې (790—816) — لەقەمى چاڭجى، چاڭگۇ (ھازىرقى خېنەن يېياڭ) دىن، تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر. ئۇ ئۆمۈر بويى كىچىك ئەمەلدار بولۇپ، مۇرادىغا يېتەلمەي ئارماندا ئۆتكەن، «لى چاڭجى شېئىرلىرى» ناملىق توت تومлۇق ئەسىرى بار. ئۇنىڭ «مەرمەر راۋانقىغا چاقىرتىلىش» ھەققىدىكى ھېكايىسى ئوستىدە، تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر لى شياڭئېين ئۆزىنىڭ «لى خې تەرجىمھالى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق يازىدۇ: «چاڭجى جان ئۇزۇش ئالدىدا، كۆيكوندۇزى قىزىل لىباس كىيگەن بىر كىشىنى كۆرۈپتۇ، ئۇ كىشى بىر مۆڭگۈزلۈك قىزىل ئەجدىھا ئوستىدە قولىغا

قەدىمىي يېزىق بىلەن ‹چاڭجىنى چاقىرىپ كەلدىم› دېگەن ئىرماش ـ چىرماش خەت يېزىلغان بىر تاختىنى تۇتۇپ تۇرۇپتۇ. چاڭجى تاختىدىكى خەتلەرنى ئوقۇيالمىغانلىقتىن، قورقىنىدىن كارىۋاتنىڭ ئاستىغا ئۆمىلەپ كىرىۋېلىپ، باش ئۇرغىلى تۇرۇپتۇ. ھەم: ئانام ياشىنىپ قالدى، ئۇنىڭ ئوستىگە ئاغرىقچان، شۇڭا يېقىر بارالمايمەن، دەپ يالۋۇرۇپتۇ. قىزىل لىباس كىيگەن كىشى كۈلۈپ تۇرۇپ: ‹تەڭرى مەرمەردىن بىر راۋاق ياساتقا-نىدى. جانابىڭىزنى مەڭگۈ پۈتۈك پۈتۈشكە چاقىرتتى، ئەرش شۇنچىلىك ئاۋات، غەم ـ قايغۇ دېگەننى بىلمەيسىز› دەپتۇ. چاڭجى پىنھان زار يىغلاپتۇ، بۇ ھالنى خەق ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنىكەن، ئاز ئۆتمەي چاڭجى نەپەستىن توختاپتۇ.»

(219) ئارىسباشىپ (1878—1927) — رۇس يازغۇچىسى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاساسەن روھىي جەھەتتە چۈشكۈنلەشكەن شەخسلەر تەسۋىرلەن-گەن، بەزىلىرىدە چارروسىيە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ ئۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن، كېيىن ۋارشاۋادا ئۆلگەن. بۇ يەردىكى سۆز ئۇنىڭ «ئىشچى سۆزىنىڭ نامىلىق رومانىدىكى پېرسوناژ سۆزىنىڭ ئاراجىپقا قىلغان سۆزى.

(220) بۇ سۆز ساكياموني ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن ئېلىنغان. رىۋا-يەتلەرگە قارىغاندا، بۇددا دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ساكياموني (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 565—486) ئىنسانلارنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، كېسەل بولۇشى، ئۆلۈشىدەك ئىشلار ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ يۈرۇپ، 29 يېشىغا يەتكەندە دۇنيا ـ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىش قارارىغا كېلىپ، بېشىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىدۇ، يۈرتمۇيۇرت ئايلىنىپ يۈرىدۇ، ئالتە يىل يول يۈرگەن بولسىمۇ، بەرىبىر ئەقىل تاپالمايدۇ، كېيىن بودى (ئەقىل) دەرىخىنىڭ تۇۋىدە ئولتۇ-رۇپ: «ناۋادا ئەقىل تاپالمىساق ۋۇجۇدۇم پارە ـ پارە بولۇپ كەتسىمۇ، ئورنۇمدىن قوپمايمەن» دەپ قەسەم ئىچىدۇ. شۇ ئولتۇرۇشىدا يەتتە كېچە ـ كۈندۈز ئويلىنىپ، ھەر خىل چىگىش خىيالىلارنى يېشىپ ئاخىر ئەقىل تاپىدۇ.

(221) note — book ئىنگلىزچە «خاتىرە دەپتەر» دېگەن سۆز.

(222) بوكسچىلار — 1990 ـ يىلى (ئات يىلى) جاھانگىرلىككە قارشى يىغىتۇەن ھەرىكىتى پارتلىدى. شۇ قېتىمقى كۈرەشكە شىمالىي جۇڭ-گو تەۋەسىدىكى دېھقانلار، قول سانائەتچىلەر، دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق تران-سپورت ئىشچىلىرى، ئەسكەرلەر بولۇپ كەڭ ئامما قاتناشتى. ئۇلار قالاق، خۇراپىي تەشكىلىي شەكىل ۋە كۈرەش شەكىلىدىن پايدىلىنىپ، چامباشچىلار (بوكسچىلار) جەمئىيىتىنى قۇردى ھەم چامباشچىلىقنى مەشىق قىلدى، شۇڭا ئۇلار «چامباشچىلار» دەپمۇ ئاتالدى. شۇ ۋاقىتتىدىكى ھۆكۈمران سىنىپ-

لار ۋە جاھانگىرلار ئۇلانى «بوكسچى باندىتلار» دەپ ھاقارەتلىگەن.

(223) «قۇرۇق ئازگالدا ياتقان بېلىق» — جەنگو دەۋرىدىن قالغان مەسەل: «جۇاڭجۇ كەمبەغەل بولغاچقا، مىراباتىن ئاشلىق قەرز ئېلىشقا بارغانىدى، مىراب: 〈بولىدۇ〉 بەرسەم بېرەي، ئىش ھەققىم چىقىدىغانغا ئاز قالدى، شۇ چاغدا ساڭا 300 سەر قەرز بەرسەم قانداق؟ دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان جۇاڭجۇنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى ھەم: پېقىر تۇنۇگۈن بۇ يەرگە كېلىۋاتقاندا، يولدا بىراۋنىڭ توۋلىغان ئاۋازى قۇلىقىمغا كىردى؛ بۇرۇلۇپ، چاق ئىزىدىن قالغان ئازگالغا قارىسام، بىر بېلىق يېتىپتۇ، ئۇنىڭدىن: ئەي بىچارە بېلىق، سەن نېمە قىلىپ بۇ يەردە ياتىسەن؟ دەپ سورىدىم. ئۇ: مەن ئەسلىي شەرقىي دېڭىزنىڭ پۇقراسى ئىدىم، جانابىڭىز بىر ساپال سۇ بېرىپ پېقىرنىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇپ قالسىڭىزكەن، دەپتۇ. پېقىر ئۇنىڭغا: بولىدۇ، بەرسەم بېرەي، مەن جەنۇبتىكى ۋۇيۇ شاھىنىڭ ھوزۇرىغا بېرىپ، شىجيانىڭ دەريالىرىنىڭ سۇيىنى باشلاپ كەلسەم قانداق؟ دەپتىم. بېلىقنىڭ چىرايى شۇئان تاتاردى ھەم: پېقىر ماكانىمدىن ئايرىلدىم، ماڭا باش تىققۇدەك تۇشۇك يوق، ماڭا بىر ساپال سۇ بولسىلا كۇپايە بولار ئىدى؛ جانابىڭىز ئۇنداق دېگەندىن كۆرە، سېنى بازاردىكى قاق بېلىقلار دۇڭسىدىن تاپاي دېسىلا تۇگىمەسمىدى» دەپتۇ.

(224) Ahasvar ئاخاسۋار — ياۋروپا رىۋايەتلىرىدىكى موزدۇز بولۇپ، «سەرگەردان يەھۇدي» دەپ ئاتالغان.

(225) بۇ ماقالە دەسلەپتە 1924 ـ يىلى بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى يېنىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ نەشر قىلغان «مەكتەپداشلار ئۇيۇشمىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1 ـ سانىغا بېسىلغان. 1924 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 27 كۈنى «بېيجىڭ گېزىتىنىڭ قوشۇمچە بېتى» نىڭ 21 ـ سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغاندا، ماقالىنىڭ بېشىغا ئاپتوردىن كىچىككىنە كىرىش سۆز قوشۇلغان: «بۇ رادىو فۇيۇەن: 1 ـ ئايدا پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېنىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپتە سۆزلىگەن نۇتقۇمنى بۇگۈن ئوقۇپ كۆرسەم، ھەقىقەتەن ئۆمۈر كۆرىدىغاندەك تۇرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن تۈزىتىپ ئۆتتىم، كۆچۈرۈپ باسارسىز. 22 ـ كۈنى كېچىدە، لۇشۈن.»

(226) ALPS — ئالپس تېغى، فرانسىيە بىلەن ئىتالىيىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ياۋروپا بويىچە ئەڭ چوڭ تاغ. ناپولېئون 1800 ـ يىلى ئاۋستىرىيە بىلەن سوقۇشۇش ئۈچۈن ئىتالىيىگە لەشكەر تارتىپ ماڭغاندا، مۇشۇ تاغدىن ئۆتكەن.

(227) خۇ شى 1919 ـ يىلدىن تارتىپ «مىللىي ئەتىقلەرنى رەتلەش» پائالىيىتىنى تەرغىب قىلغان. «مىللىي بىلىم» نامىلىق پەسىللىك ژۇرنالنىڭ «نەشر قىلىشقا بېغىشلانغان خىتابنامە» سىدە «مىللىي ئەتىقلەرنى

رەتلەش» دېگەن تەشەببۇسنى سېستىمىلىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، زىيالىيلارنى ۋە ياش ئوقۇغۇچىلارنى رېئال ئىنقىلابىي كۈرەشتىن چەتلەشتۇرۇشكە ئۇرۇنغان. ئاپتور بۇ يەردە ئەنە شۇ سۆھبەتلەرگە رەددىيە بېرىدۇ.

(228) بۇ يەردىكى «ئىجادىيەتكە چوقۇنۇش» دېگەن سۆز، ئاپتورنىڭ پىكرىچە، «چەتتىن كەلگەن ئىدىيىلەرنى يەكلەش» كە، تەرجىمىنى يامان كۆرۈشكە قارىتىلغان. «ئىجادىيەت» تەھرىراتىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى بىر قىسىم ئادەملەردە شۇنداق خاھىش بار ئىدى.

(229) تولستوي (1828 ـ 1910) — روسىيە يازغۇچىسى. ئۇنىڭ «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق»، «ئاننا كارېنىنا»، «تىرىلىش» قاتارلىق رومانلىرى بار.

تۇرگېنېۋ (1818 — 1883) — روسىيە يازغۇچىسى، ئۇنىڭ «ئۆۋچى خاتىرىسى»، «رۇدىن»، «ئاتىلار ۋە بالىلار» قاتارلىق رومانلىرى بار.

دوستويېۋسكى (1821 — 1881) — روسىيە يازغۇچىسى، ئۇنىڭ «كەمبەغەللەر»، خورلانغان ۋە شىكەستىلەنگەنلەر»، «جىنايەت ۋە جازا» ناملىق رومانلىرى بار.

(230) پېئوتىر ۋە جون — ياۋروپالىقلار كۆپ قوللىنىدىغان ئىسىملار. بۇ يەردە ئومۇمەن چەت ئەللىك ئادەملەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(231) بۇ ماقالە دەسلەپ 1924 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى «تىل رىشتىسى» نىڭ 1 ـ سانىغا بېسىلغان.

(232) لېيفېڭ مۇنارى (چاقماق مۇنارى) — 1924 ـ يىل 9 ـ ئايدا يېقىلىپ چۈشكەن. ئەسلىدە خاڭجۇدىكى شىخۇ كۆلىنىڭ جەنۇبى ئىبا-دەتخانىسى ئالدىغا ۋۇيۇ خانى چېيىنشۇ تەرىپىدىن مىلادىيە 975 ـ يىلى سالدۇرۇلغان، دەسلەپكى ئىسمى «شىگۈەن خىش مۇنارى» ئىدى، كېيىن «مەلىكە مۇنارى» دەپ ئاتالغان. ئۇ «لېيفېڭ» ناملىق كىچىككىنە بىر تاغ ئۈستىگە سېلىنغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە «لېيفېڭ مۇنارى» دەپ ئاتىلىدۇ.

(233) «ۋاپادار دۆە ـ پەرى داستانى» — بۇ «ئاق يىلان خېنىم» توغرىسىدىكى خەلق ئەپسانىلىرىدىن ئىبارەت قوشاق بولۇپ، جەمئىي تۆت تۇم 53 باب، داۋامى ئىككى تۇم 16 باب، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چىن يۈچىەن تەرىپىدىن يېزىلغان. «جىڭشەنگە سۇ تولۇپ كېتىشى»، «بەي جۇاڭيەننىڭ مۇنارغا نەزىر بېرىشى» دېگەنلەر ئاق يىلان ھېكايىسىدىكى ۋەقەلەردۇر. جىڭشەن تېغى جياڭسۇنىڭ جىنجياڭ دېگەن يېرىدە بولۇپ، شەرقىي جىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان. «بەي جۇاڭيۈەن» بولسا ھېكايىدىكى ئاق يىلان خېنىم بىلەن شۇيشەننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاق يىلان خېنىم شەيخ فاخەي تەرىپىدىن لېيفېڭ مۇنارى ئاستىغا باستۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇاڭيۈەن مەسىگە ئىگە بولۇپ قايتىپ كېلىپ، مۇنارغا نەزىر بەرگەن، شۇ مۇناسىۋەت

بىلەن ئانا - بالا يۈز كۆرۈشكەن.

(234) بۇ ماقالە تۇنجى ئېلان قىلىنغاندا، ئاخىرىغا ئاپتور تەرىپىدىن مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن: «بۇ نەرسە 1924 - يىل 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى يېزىلغان. بۇگۈن سۈڭ فۇيۈەن كەلگەندە، كوپىيىسىنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتىم. ئۇ لېيفېڭ مۇنارى باۋشۇ مۇنارى ئەمەس، دەيدۇ. بۇ گەپكە قارىغاندا، مەن خاتا ئەسلىگەن ئوخشايمەن. لېكىن، ئۆزۈممۇ لېيفېڭ مۇنارى ئاستىدا ئاق يىلان خېنىم يوقلۇقىنى بۇرۇنلا بىلەتتىم. ھازىر بۇ سابىق مۇخبىر ئەپەندىنىڭ سۆزى بىلەن شۇنى پەملىدىمكى، بۇ ۋەقە ئۆزۈم ئوقۇغان كىتابلاردىن چىققان ئەمەس، لېكىن بۇنى ئۆز ۋاقتىدا نەدىن بىلمۇالغانلىقىمنى ئۆزۈممۇ بىلەلمىدىم. شۇڭا، بۇ يەردە ئىزاھات ۋە تۈزىتىش بەردىم. 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى.»

«باۋشۇ مۇنارى» شىخۇ كۆلىدىكى باۋششەن تېغىنىڭ چوققىسىدا بولۇپ، ھازىرمۇ بار، ئۇنى ۋۇيۇ خانى چېنشۇ سۈڭ خانىدانلىقىغا سېلىق تۆلەشكە كەلگىنىدە سالدۇرغان دېگەن رىۋايەت بار. مىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇگو چىڭ «چوقچايغان بىنا توغرىسىدىكى يازمىلار» نىڭ 14 - تومىدا مۇنداق قىسقىچە خاتىرىلەيدۇ: «خاڭجۇدا باۋشۇ مۇنارى بار، چېنشۇ خان زىيارىتىگە كەلگىنىدە، خان تەرىپىدىن قالدۇرۇلۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆزىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن شۇ مۇنارنى سالدۇرغان...» يەنە بىر رىۋايەتتە، سۈڭ سۇلالىسىنىڭ شېنېنفېڭ (1003 - 998) زامانىسىدا يۇنباۋ ناملىق بىر سوپى بۇ مۇنارنى ساۋابلىق ئۈچۈن سالدۇرغان... دېيىلىدۇ. مىن دەۋرىدىكى لاڭ يىن ئۆزىنىڭ «يەتتە پەرز توغرىسىدىكى يازمىلار» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق يازىدۇ: «شېنېنفېڭ يىللىرىدا سوپى يۇنباۋ بۇ مۇنارنى ساۋاب تېپىش ئۈچۈن سالدۇرغان. كىشىلەر ئۇنى «ئۇستاز» دەپ ئاتايتتى. شۇڭا، ئۇ مۇنار «باۋشۇ (يۇنباۋ تاغا) مۇنارى دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قالدى».

(235) «تەڭرى يۈخۇاڭ» — جۇڭگودىكى «داۋ» دىنىدىكى ئەپسانىلەردە ئۇچرايدىغان ئەڭ ئالىي خۇدا.

(236) بۇ ماقالە 1924 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى «تىل رىشتىسى» نىڭ 5 - سانىغا بېسىلغان.

(237) چاڭئەن — شىئەن. ئاپتور غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن 1924 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بېيجىڭدىن شىئەنگە بېرىپ لېكسىيە ئوقۇغان، 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى بېيجىڭغا قايتىپ كەلگەن.

(238) لى ئېرچۇ (1629—1705) شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جۇڭى دېگەن يېرىدىن، چىڭ دەۋرىدىكى پەيلاسوپ.

(239) بۇ يەردە يۈەن (موڭغۇللار) سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ياپونىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ مەغلۇپ بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پادىشاھ قۇبلايخانىڭ ئەمرى بويىچە فەن ژېنخۇ باشلىق قوماندانلار 100 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن ياپونىيىگە ھۇجۇم قىلىپ ماڭغىنىدا، كېمىلىرى قاتتىق بوراندا كۆمتۇرۇلۇپ كەتكەنلىكتىن مەغلۇپ بولغان.

(240) بۇ يەردە فۇجۇ پاجىئەسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. فۇجيەن خەلقىنىڭ ياپون ماللىرىنى چەكلەش ھەرىكىتىنى بۇزۇش ئۈچۈن ياپونىيىنىڭ فۇجۇ شەھىرىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى 1919 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ياپونىيە سەرگەردانلىرىنى ۋە مەخپىي ساقچىلارنى ئىشقا سېلىپ، ۋەتەنپەرۋەر ئوقۇغۇچىلارنى ئۇرغان ۋە بەزى ئوقۇغۇچىلارنى، ئاممىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن، يارىدار قىلغان. شۇ ۋەقەگە ئۆز ۋاقتىدا ياپونىيە بېسىۋالغان تەيۋەننىڭ لۇكچەكلىرىمۇ قاتناشقان.

(241) بۇ يەردە ياپونىيە پادىشاھى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئالغاندىن كېيىن، 1868 - يىلى كاپىتالىستىك تەرەققىياتقا پايدىلىق ئىسلاھاتلارنى قىلغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(242) بۇ ماقالە دەسلەپ 1925 - يىل 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «تىل رىشتىسى» ژۇرنىلىنىڭ 5 - سانىغا بېسىلغان.

(243) S شەھىرى — ئاپتورنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى شاۋشىن.

(244) خۇاڭدى بىلەن چىۋۇ — بۇ يەردە «خۇاڭدىنىڭ ئىچكى كېسەللىكلەر دەستۇرى» دېگەن كىتاب كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ كىتاب مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ مەشھۇر تېبابەتچىلىك كىتابلىرىدىن بىرى بولۇپ، تەخمىنەن جەنگو دەۋرىنىڭ چىن، خەن زامانلىرىدىكى تېۋىپلار قەدىمكى زامانىدىكى ۋە ئۆز زامانىدىكى تېبابەتچىلىك ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، خۇاڭدى ۋە چىبو نامىدا تۇزۇپ چىققان.

(245) ژاڭ ماڭنىڭ زەيىي پىرقىسىدىكىلەرنى ئۆلتۈرۈشى — غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ژاڭ ماڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندا، شەرقىي ژىلايەت ژالىيىسى زەيىي ھەم ئۇنىڭ قېرىندىشى چېڭ فېڭ ژاڭ ماڭغا قارشى ئەسكەر تارتىپ چىقىپ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، «توغراپ تاشلانغان جەسەتلىرى شەھەر ئىچىگە توشۇپ كەتكەن»؛ زەيىي بىلەن بىللە ئەسكەر تارتىپ چىققانلارمۇ قەتلى قىلىنغان. «خەن سالنامىسى، ژاڭ ماڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، زەيىي پىرقىسىدىكى ژاڭ سۇڭچىن قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، «ژاڭ ماڭ ئۆزىنىڭ تېۋىپلىرىغا ئۇنى سويغۇزۇپ، سۇڭكىلىرىنى پارچىلاتقۇزغان، تومۇرنىڭ نەدىن باشلىنىپ، نەدە توختايدىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ئىنچىكە قومۇشنى تومۇرغا تىققان، بۇنى بىلسەك كېسەل داۋالىغىلى بولىدۇ، دېيىشكەن».

(246) «ئادەم مۇچىلىرى تەپسىرى» — مىڭ دەۋرىدە (ماقالىدە سۈڭ

دەۋرى دەپ خاتا قىلىنغان) ئۆتكەن نىڭ يېنۇ يازغان تەببىي كىتاب.

(247) زېڭ غوجام — زېڭ گوفەن، لى بېگىم — لى خۇڭجاڭ، زو ھەزرەت — زو زۇڭتاڭ، باۋ سەردار — باۋ چاۋ، بۇ كىشىلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى بولۇپ، تەيپىڭ تيەنگو دېۋقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللاتلار.

(248) باۋمىيەننى جادۇدا توغراش — مەملىكىتىمىزدە ئۆتمۈشتە ئومۇملاشقان چاڭچىلىلىقدىن بىرى، رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن باۋجېڭ قانۇننى ئىجرا قىلىشتا يۈز قارىمىغان، جىنايەت ئۆتكۈزگەن نەۋرىسى باۋ مىيەننى جادۇدا توغراش جازاسى بىلەن جازالىغان.

(249) بۇ يەردە جىن دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدەب لىيۇلىڭ قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، «لىيۇ لىڭ ھاراقنى راسا ئىچىپ مەست بولۇپ ھەدەپدىن ئاشاتتى، بەزىدە ئۆيىدە كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ ياپيالىڭاچ بولۇۋالاتتى، باشقىلار ئۇنى مەسخىرە قىلسا، ئۇ: ‹مەن جاھاننى ئۆي قىلىدىم، ئۆينى ئىشتان قىلدىم، سىلەر مېنىڭ ئىشتىنىمنىڭ ئىچىگە نېمىدەپ كىرىۋالدىڭلار؟› دەيتتى. يەنە بىر رېۋايەتتە: «ۋاڭ پىڭزى، خۇمۇ، يەنگو دېگەن ئادەملەر تولىمۇ شاللاق ئىدى، بەكمۇ ھەدەپدىن ئېشىپ كېتەتتى. بەزىدە ئىشتان ـ كۆڭلەكنى سېلىۋېتىپ، ياپيالىڭاچ بولۇۋالاتتى».

(250) Th. Lipps لىپپس (1851—1914) — نېمىس پسىخولوگى ۋە پەيلاسوپى. ئۇ «ئەخلاقشۇناسلىق» نامىلىق ئەسىرىنىڭ بىر بابىدا: «باشقىلارنى ئۆزىگە قۇل قىلىشنى خالايدىغانلىكى ئادەملەرنىڭ تەبىئىتىدە قۇلچىلىق خاراكتېرى بولىدۇ، زالىم ھۆكۈمدار بولۇش ئارزۇسى بار ئادەملەر ئىنساپسىز تەمەننالىچىلاردۇر؛ تەكەببۇر ئادەملەر ئۆزىدىن كۈچلۈكلەرگە دۇچ كەلگەندە ھامان تىز پۈكىدۇ» دېگەن.

(251) سۇن خاۋ (243—283) — ئۇچ دۆلەت دەۋرىدىكى ۋۇ دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغاندا، ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپا، زورلۇق ـ زومبۇلۇقتا ئۆچمىغا چىققان، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى ۋە ئوردا خادىملىرىنى خالىغانچە ئۆلتۈرگەن ياكى يۇزىنىڭ تېرىسىنى سويۇۋالغان، ياكى كۆزىنى ئويۇۋالغان، ئىشقىلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان، جىن دۆلىتىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن كىچىككىنە بىر مەنسەپكە چۈشۈرۈلگەن. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، پادىشاھ جىن ۋۇدى بىر كۈنى ئۇنىڭدىن: ئاڭلىشىمچە، جەنۇبلۇقلار «سىز ناخشىسى» غا ماھىر كېلىدىكەن، قېنى سەن ئېيتالامسەن؟ دەپ سورىغاندا، ئۇ قولىغا قەدەھنى ئېلىپ، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، پادىشاھقا قاراپ مۇنداق ناخشا ئېيتقان: «ئۆتمۈشتە سىز بىلەن ئىدىم تام قوشنا، بۈگۈن سىزگە بولدۇم ھەم پۇقرا، تۇنۈگۈن سىزگە بىر قەدەھ شاراب، ئۈزۈن ئۆمۈر يار بولسۇن

سىزگە راسا».

(252) مېي لەنفاڭ (1894—1961) — جياڭسۇ تەيجۇلۇق، بېيجىڭ چاڭچىلىسى سەنئەتكارى. ئۇ چاڭچىلە ئويۇنلىرىدا ئايال رولىنى ئالغۇچى ئەر ئارتىس بولۇپ، چاڭچىلە سەنئىتىدە مۇھىم مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن.

(253) ماگۇ — رېۋايەتلەردىكى ھۆر ـ پەرى.

(254) تاگور (R. Tagore 1861—1941) — ھىندى شائىرى. ئۇ 1924 ـ يىل 4 ـ ئايدا جۇڭگوغا كەلگەن، «چىنىستانلىق ھىندى» دېگەن ئىسىمنى تاگور تۇغۇلغانلىقىنىڭ 64 يىللىقىنى جۇڭگودا ئۆتكۈزۈش مۇناسىۋىتى بىلەن لياڭ چىچاۋ قويغان. «چىنىستان» سۆزى — «جۇڭگو» دېگەن سۆز.

(255) رودىن (A. Rodin 1840—1917) — فرانسۇز ھەيكەلتىراش.

(256) ۋىلدى (O. Wilde 1856—1900) — ئەنگلىيىلىك ئېستېتىك يازغۇچى، «ۋىندىمىر خانىمنىڭ يەلپۈگۈچى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(257) روللاند (R. Roland 1866—1944) — فرانسۇز يازغۇچى ۋە جەمئىيەت ئەربابى، «جون كرىستوپ» نامىلىق رومانى، «مۇھەببەت بىلەن ئۆلۈمنىڭ ئېلىشىشى» نامىلىق دراممىسى ۋە باشقا ئەسەرلىرى بار.

(258) گوركىي (М. Горький 1866—1936) — سوۋېت پرولېتارىيات يازغۇچىسى، «ئانا»، «بالىلىق دەۋرىم»، «كىشىلەر ئىشكىدە»، «مېنىڭ دارىلفۇنۇنۇم» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(259) لىن چىننەن (1852—1924) — فۇجيەن مىڭخۇ (ھازىرقى فۇجۇ)لۇق، ئۇ ياۋروپا ۋە ئامېرىكا رومانلىرىدىن 170 نەچچە پارچىنى باشقىلارغا سۆزلەتتۈرۈپ، قەدىمىي تىل بىلەن تەرجىمە قىلىپ چىققان، بۇ ئەسەرلەرنىڭ تولىسى چەت ئەل ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر بولۇپ، چاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن «4 ـ ماي» ھەرىكىتىگىچە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. «4 ـ ماي» ھەرىكىتىگە كەلگەندە، ئۇ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە كۆچەپ قارشى چىققان كونىلىق تەرەپدارلىرىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان، سەي يۈەنپېيغا يازغان خېتىدە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكەتچىلىرىنى ھاقارەتلىگەن.

(260) «غالتەكچىلەر» تىلى — لىن چىننەن سەي يۈەنپېيغا يازغان خېتىدە ئاممىباب تىلغا ھۆجۇم قىلىپ: «ناۋادا قەدىمىي كىتابلارنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىپ، يەرلىك شېۋىلەرنى ئىشلىتىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا غالتەكچىلەرنىڭ تىلى بىلەن سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ تىلىدىمۇ گراممىتىكا بار دېيىلىدىكەن، ئۇ ھالدا بېيجىڭ، تىيەنجىندىكى ئۇششاق ئېلىپسالارنى يېغىپ كېلىپ پروفېسسور قىلغان تۈزۈك» دېگەن.

(261) شىپاڭ بېگى، يەنى لى باۋجيا (1860—1906) — جياڭسۇ

ۇۇجىنلىق، يازغۇچى. فۇشەنلىك ئادەم، يەنى ۇۇ ۇويا‌ۋ (1867—1910) — گۇاڭدۇڭ نەنخەي فۇشەنلىك، يازغۇچى.

(262) «ئىجادىيەت تەھرىراتى» — «4 ـ ماي» ھەرىكىتى مەزگىلىدىكى مەشھۇر ئەدەبىيات تەشكىلاتى، 1920—1921 ـ يىللىرى قۇرۇلغان، ئاساسلىق ئەزالىرىدىن گو مورو، يۇ دافۇ ۋە چېكى فاڭۇۇ قاتارلىقلار بار، 1923 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئىجادىيەت» پەسسىلىك ژۇرنىلىنىڭ 2 ـ جىلد 1 ـ سانىغا — بىر يىللىقىنى خاتىرىلەش سانىغا — شۇ ئۇچ كىشىنىڭ بىر پارچە سۆرىتى بېسىلغان.

(263) بۇ ماقالە دەسلەپتە 1925 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى «تىل رىشتىسى» ژۇرنىلىنىڭ 15 ـ سانىغا بېسىلغان.

(264) «ۋەتەننى مۇنقەرز قىلىدىغان كېسەل مىكروبلىرى» — ئۆز ۋاقتىدىكى غەلىتە سەپسەتە. 1924 ـ يىل 4 ـ ئايدا «پسىخولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 3 ـ جىلد 2 ـ سانىدا جاڭ ياۋشيانىڭنىڭ «يېڭى شائىرنىڭ كەيپى» ناملىق ماقالىسى بېسىلدى، ئۇنىڭدا شۇ چاغلاردا نەشر قىلىنغان بەزى يېڭى شېئىرلار توپلاملىرىدىكى ئۇندەش بەلگىسى (!) ھېسابلاپ چىقىلغان ۋە: مۇشۇنداق بەلگىلەر «كىچىكلىتىپ قارىغاندا بىرمۇنچە مىكروبلارغا، چوڭايتىپ قارىغاندا بىرنەچچە قاتار تىزىلغان مىلتىق ئوقلىرىغا ئوخشايدۇ» دېيىلگەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇنى پاسسىپلىق، ئومىدسىزلىك ۋە تەركىدۇنيالىق چىلىق كەيپىياتلىرىنىڭ ئىپادىسى دەپ تونۇپ، ئۇندەش بەلگىلىرى كۆپ قوللىنىلغان ئاممىباب تىلدىكى شېئىرلارنى «ۋەتەننى مۇنقەرزلىككە ئېلىپ بارىدىغان ئاۋاز» دەپ ھۆكۈم قىلىنغان.

(265) «جۇڭيۇڭ» ناملىق كىتابتا: «ئالەمدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە توققۇز ئەركان بولىدۇ: ئۆزىنى تەربىيىلەش، دانىشمەنلەرنى قەدىرلەش، قېرىنداشلىرىغا مېھرىبان بولۇش، باش ۋەزىرنى ھۆرمەتلەش، ۋەزىرلەرگە جان كۆيدۈرۈش، پۇقرانى سۆيۈش، چاكارلارغا سەدىقە قىلىش، مۇساپىرلارغا رەھىمدىل بولۇش، بەگلەرنى سۆيۈش» دەپ يېزىلغان. «ئەركان» — ئەسلىدە ھاكىمدارلارنىڭ كۈندىلىك قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرى، بۇ يەردە خەنزۇچە خەت ئاھاڭداش بولغانلىقتىن، «ئەركان» سۆزى «مەنزىرە» سۆزى ئورنىغا ئىشلىتىلگەن.

(266) كۇڭ چيۇ (مىلادىيەدىن 551 — 479 يىل بۇرۇن) — كۆڭزى. «لۈنيۇ» ناملىق كىتابتىكى «كۆڭزى غەلىتە كۆچەلەرنى، پاراكەندىچى ئەرۋاھلارنى ئاغزىغا ئالمايتتى» دېگەن بايانغا قارىغاندا، كۆڭزى جىن ـ ئەرۋاھلارغا ئىشەنمەيدۇ. «مېگەر بار دەپ نەزىرە قىلساڭ، ئەرۋاھ بار» دېگەن سۆز «لۈنيۇ» دىن ئېلىنغان. كۆڭزى «چۈنچيۇ» ناملىق ئەسەرنى ئىشلىگەن. كېيىنكى چاغلاردىكى كلاسسىكشۇناسلار-

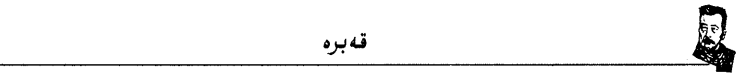
نىڭ قارىشىچە، كۆڭزى سۆزلەرنى ئىنتايىن ئېھتىيات بىلەن قوللانغان. مەسىلەن، كۆڭ يېنىدا «چۈنچيۇ كىتابىنىڭ توغرا شەرھىگە كىرىش سۆز» دېگەن ئەسىرىدە: «ماختايدىغان بىرەر سۆزنى يازماقچى بولسا، گويا شاھانە تون ھەدىيە قىلغاندەك قىلىپ يازاتتى. بىرەر نۇقسانىنى ئېيتماقچى بولسا پالتا بىلەن يونۇغاندەك كەسكىن يازاتتى» دېگەن. زىلو — كۆڭزىنىڭ شاگىرتى. زىلوغا قەسەم ئىچىپ بەرگەنلىكىنى «لۈنيۇ»نىڭ «مادارا» بابىدىن كۆرۈڭ: كۆڭزى مەلىكە نەنزى بىلەن كۆرۈشسە، زىلو خاپا بوپتۇ. شۇڭا كۆڭزى: «مەن راۋا كۆرمىسەم خۇدامۇ بىزار، خۇدامۇ بىزار دەپ قەسەم ئىچىپتۇ». نەنزى — ۋېينكۇڭ ھەزرەتنىڭ خوتۇنى.

(267) 1925 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، «سەھەر گېزىتى. قوشۇمچە بەت»نىڭ 12 ـ سانىدا بېسىلغان «لىللا سۆز» تەنقىدنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىدىغان، بولۇپمۇ جەڭگىۋار تەنقىدنىڭ بىلىگە تېپىشكە ئۇرۇنغان ماقالە بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق سۆزلەر بار: «بۇنداق ئادەملەر (تەنقىدچىلەرنى دېمەكچى) نىڭ غەرىزى نېمىكىنىتاك. پۈل تېپىشنى مەقسەت قىلامىدىكىن دېسە، گاھىدا ماقالىلىرىنى نەشر قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆز بالىسىنى ئۇستەك بېرىدۇ. ئاياللارنى ئازدۇرۇشنى غەرەز قىلامىدىكىن دېسە، جۇ يۈەنجاڭچە يۈزىنى ماقالىگە باسقىنى يوق. شۆھرەت تېپىشنى غەرەز قىلامىدىكىن دېسە، باشقىلار ئۇلارنىڭ زەھەرخەندە ماقالىسىنى ئوقۇپ باقسىلا كۆپايە قىلىدۇ. ئۇلارغا كىم ئىشەنسۇن؟» لېكىن، لۇشۈن بۇ يەردە بۇ ماقالىنى قوشۇمچە تەنقىد قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە گەپ كۆڭزى ئۇستىدە بارغانلىقتىن، «جۇ يۈەنجاڭچە يۈز» دېگەن سۆزنى «چىۋپوچە يۈز» دەپ ئىشلىتىدۇ. چىۋ — جۇڭگودا قەدىمكى زامانىدا ياشىغان جىيۇلى خەلقىنىڭ قەبىلە باشلىقى. ئۇتمۇشتىكى تارىخچىلار ئىرقىي خۇراپاتقا بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنى ناھايىتى ياۋۇز قىلىپ سۈپەتلىگەن.

(268) شەنيۇڭ — جۇڭگودا قەدىمكى زامانىدا ياشىغان شەرق قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. جۇگۇڭ ۋە چىگۇاڭ زامانلىرىدا ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندى.

(269) بەش يات قەبىلە — مىلادىيىنىڭ 304 — 439 ـ يىللىرى ھۇن، جيې، شيەنپى، دى ۋە تاڭغۇت قاتارلىق بەش قەبىلە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ شىمال تەرەپتە ۋە غەربىي سىچۇەندە دۆلەت قۇرغان؛ خەنزۇلار قۇرغان ئالدىنقى لياڭ، غەربىي لياڭ، بېييەن قوشۇلۇپ ئىككى جاۋ، تۆت بەن، بەش لياڭ، ئۇچ چىن، شيا ۋە چىڭفەن قاتارلىق 16 دۆلەت بارلىققا كەلگەن. كونا تارىخچىلىق بۇلارنىڭ ھەممىسىنى «بەش يات قەبىلە، 16 دۆلەت» دەپ ئاتايتتى.

(270) جاڭ شيەنجۇڭ (1606—1646) — شەنشىنىڭ يەنچىنى دېگەن

يېرىدىكى لېۇشۇجيەن كەنتىدىن بولۇپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە دېھقانلارنى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شەنشى، خېنەنلەردە ئۇرۇش قىلغان، 1644 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسى چۈنجىن دەۋرىنىڭ 17 ـ يىلى) سىچۈەنگە بېسىپ كىرىپ، چېڭدۇنى قولغا چۈشۈرۈپ، «ئۇلۇغ غەرب پادىشاھلىقى» دەپ ئاتىغان. كونا تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىلەردە ئۇنىڭ ياۋۇزلۇقى قەستەن مۇبالىغە قىلىنغان. جاڭ شىيەنجۇڭ 1646 ـ يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۇنجى خانىدانلىقىنىڭ 3 ـ يىلى) سىچۈەندىن چىقىپ، سىچۈەندىنىڭ شىمالىدىكى يەنتىڭ چېگرىسىغا بارغاندا، ئۇشتۇمتوت چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە يولۇقۇپ، قېچىۋاڭ (سۇمۇرغ) تېغىدا ئوقيا تېگىپ، ئاتتىن يىقىلىپ ئۆلگەن.

(271) لۇڭمېن — خېنەننىڭ لوياڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغنىڭ ئىسمى. شىمالىي ۋېي خانىدانلىقى دەۋرىدە كىشىلەر شۇ يەردىكى يارلارغا تەخمىنەن 10 مىڭدەك تاش بۇت نەقىش قىلغان.

(272) بۇ ماقالە دەسلەپ 1925 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى «تىل رىشتىسى» ژۇرنىلىنىڭ 16 ـ سانىغا بېسىلغان.

(273) ژۇدى پادىشاھى مىلادىيەدىن ئىلگىرى 138 ـ يىلىدىن باشلاپ جاڭ چيەن، لى گۇاڭلى قاتارلىق كىشىلەرنى غەربىي رايونغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن. ئۇلار پەرغانە، ئارىساك قاتارلىق يەرلەرگىچە بېرىپ غەربىي ئاسىيا بىلەن بولغان سودا ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئالاقە قىلىش يولىنى ئاچقان. پەرغانە ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزبېكستان تەۋەسىدە؛ ئارىساك ھازىرقى ئىران تەۋەسىدە. ئات بىلەن ئۇزۇم پەرغانىدىن كەلگەن.

(274) ئاينىڭ ئىچىدە پاقا بار — مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرىدە «كۇننىڭ ئىچىدە ئۈچار قۇش بار، ئاينىڭ ئىچىدە پاقا» دېگەن گەپلەر بار.

(275) بۇغا ـ مارال — «خەن سالنامىسى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» گە قارىغاندا، غەربىي رايوندىكى ئۇيسۇنلى دۆلىتى (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربى) دىن چىقىدىغان ھايۋان.

(276) تاڭ پادىشاھى قەبرىسى — تاڭ پادىشاھى لى شىمىننىڭ قەبرىسى، شەنشى ئۆلكىسى لىچۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جۇزۇڭ تېغىدا. بۇ قەبرىگە نەقىش قىلىنغان ئوقيالىق يورغا ئات پادىشاھ مىلادىيە 621 ـ يىلى لوياڭنى تىنچىتىش ۋاقتىدا مىنگەن داڭدار چىلان تورۇق ئات بولۇپ، قەبرىگە نەقىش قىلىنغان ئالتە يورغا ئات ھەيكىللىنىڭ نامايەندىسى. پادىشاھ شۇ قېتىمقى جەڭدە، شۇ يورغىنىڭ ئۈستىدە جەڭ قىلىۋاتقاندا يورغا يارىدار بولۇپ، خەتەرگە دۇچ كەلگەن. شۇ ۋاقىتتا پالۋان چىۋىشىگگۇڭ ئۆزىنىڭ ئارغىمىقىنى پادىشاھقا تەقدىم قىلغان، پادىشاھ شۇنىڭ بىلەن خەتەردىن قۇتۇلۇپ چىققان. نەقىشتە ساۋۇت كىيگەن، خەنجەر ئاسقان چىۋىشىگگۇڭنىڭ ئۆز ئارغىمىقىنى پادىشاھقا تەقدىم قىلغاندىن كېيىن، چىلان توروۇقنىڭ ئالدىغا كېلىپ، يۇگىنىدىن تۇتۇپ تۇرۇپ، كۆكرىكىگە سانجىلغان ئوقنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. پادىشاھ ئۆزىنىڭ قۇربان بولغان ئالتە ئېتىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن مىلادىيە 636 ـ يىلى تاش ھەيكەل ئورنىتىشقا پەرمان چۈشۈرگەن. بۇ ھەيكەللەر قەبرىنىڭ شەرق ۋە غەرب تامىلىرى ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلغان. ئامېرىكا جاھانگىرلىرى 1921 ـ يىلى جۇڭگو مىللىتارىستلىرى ھەم ھايانكەش سودىگەرلەر بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، بۇ ئاتلارنىڭ ئىككى ھەيكىلىنى ئامېرىكىغا ئەكەتكەن، ھازىر بۇ ھەيكەللەر ئامېرىكىنىڭ فىلادېلفىيە ئۇنىۋېرسىتېتى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. قالغان تۆت ئاتنىڭ ھەيكىلىنى يۆتكەيدىغان ۋاقىتتا، يەرلىك خەلق يول قويمىغان. ئەمما، ھەممىسى ھەرىلەپ پارچە ـ پارچە قىلىۋېتىلگەن، بۈلار ھازىر شىئەن تارىخىي مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(277) ئۇلۇغ ۋاپادار پادىشاھ — بۇ يەردە چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى پادىشاھى شۇەنيې كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(278) تانروۋان (1591—1666) — گېرمانىيىلىك خرىستىئان دىنىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى، 1622 ـ يىلى جۇڭگوغا دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن، كېيىن كالېندار ئىشلىرى مەھكىمىسىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن، 1644 ـ يىلى مۇنەججىملەر مەھكىمىسىنىڭ باش ۋازىرى بولغان، ۋاقىت ھېسابلاش ئۈسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى كالېندار تۈزۈپ چىققان.

ياڭ گۇاڭشىيەن — ئەنخوي شېشەن ناھىيىسىدىن. ئۇ 1644 ـ يىللىرى باش نازارەتكە كالېندارنىڭ سىرتىغا «غەربىنىڭ يېڭى ئۈسۈلى بويىچە» دېگەن سۆزلەرنى يازماسلىق كېرەك، دەپ شىكايەت قىلغان. ئاقىۋەت ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن. كاڭشى 4 ـ يىلى (1665) يەنە ئەرز تۈتۈپ، كالېندار ھېسابلاشتا شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خاتا ھېسابلانغانلىقىنى ئەيىبلىگەن، شۇنىڭ بىلەن تانروۋان قاتارلىقلار سوتقا تارتىلغان. ياڭ گۇاڭشىيەن مۇنەججىملەر مەھكىمىسىنىڭ ۋازىرلىقىنى ئۈتكۈزۈۋېلىپ، كونا كالېندارنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. كاڭشى 7 ـ يىلى كەبسە يىلىنى خاتا ھېسابلىغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلانغان، دەسلەپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان، كېيىن ياشانغانلىقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، كەڭچىلىك ئاساسىدا سۈرگۈن قىلىنغان. «ئامالسىز» دېگىنى ياڭ گۇاڭشىيەننىڭ تانروۋاننى ئەيىبلەپ يۇقىرىغا سۇنغان ئەرزلىرىنىڭ توپلىمى.

(279) رۇەن يۈەن (1764—1849) — جياڭسۇ يىجىڭلىق، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىم، گۇاڭدۇڭ ـ گۇاڭشىنىڭ باش ۋالىيسى بولغان، «مۇنەججىملەر تەزكىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(280) ژاك يۆجېن (1813—1881) — جېجياك ژۇشنلىق، چاك سۇلالىسى شىەنفېك يىللىرى مۇەررىس بولغان. ئۇ «نەپاسەت» ناملىق ئەسىرىدە ئەينەك ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: «يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئەينەك كەك تارقىلىپ كەتتى، مىس ئەينەك ياسالماس بولۇپ كەتتى. هازىرقى ئەينەكلەر ئېنىق كۆرسەتمەيدۇ. مىس ئەينەكتە ئۇنداق نۇقسان كۆرۈلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينەك ئاسان سۇنىدۇ. مىستەك پىششىق بولمايدۇ، شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئەل ئىچىدە مىسنىڭ تاشلىنىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەينەكنىڭ تارقىلىپ يۈرگىنى قىزىق گەپ. بۇ، ئادەتىنىڭ كۇندىن - كۇنگە ناچارلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا، كىشىلەرنىڭ يېڭىلىققا بېرىلىپ كېتىۋاتقانلىقىغا دەلىل بولالايدۇ».

(281) بۇ ئەسەر دەسلەپتە 1925 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۇنى «چۆل» ناملىق ھەپتىلىك سەھىپىنىڭ 1 - سانىغا مىنجاۋ تەخەللۇسى بىلەن بېسىلغان.

(282) ئىنچىكە بەل ھەرە — هاشاراتلار دۇنياسىدا نېپىز قاناتلىق ئىنچىكە بەل ھەرىلەر ئائىلىسىگە كىرىدۇ، بۇنىڭ نەسىل سۈرۈش ئۇسۇلى توغرىسىدا، مەملىكىتىمىزدە قەدىمكى زامانلاردىن قالغان تۇرلۇك خاتىرىلەر بار. «شېئىرنامە» ناملىق بېيىت كىتابىدا: «دەرەخ پىتىنىڭ ئوغلىنى مېۋە چۈنىنى بالا قىلىۋالىدۇ» دەپ يېزىلغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جېن شۇەن: «مېۋە چۈنىنى ئۇجمە قۇرتىنىڭ ئوغلىنى تۇتۇپ كېتىپ، بالا قىلىپ بېقىۋاتىدۇ» دەپ ئىزاھلىغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ياك شۇن «سۆزدىن ئۆلگە، ھەرىكەتتىن تەلىم ئال» دېگەن ئەسىرىدە: «كۆكپىتىنىڭ ئوغلى جان تالىشىپ قالغاندا، مېۋە چۈنىنغا يولۇقۇپ قاپتۇ، مېۋە چۈنىنى ئۇنىڭغا: ‹ماڭا ئوخشا! ماڭا ئوخشا!› دەپ دۇئا قىلغانىكەن، ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندە شۇنىڭغا ئوخشاش بولۇپ قاپتۇ» دەپ يازغان. يۇقىرىدا ئېيتىلغان سۆزلەرگە ھەممىدىن ئاۋۋال «ئالتە خانىدانلىق» دەۋرىدىكى تاۋ خوڭجىن قارشى چىققان، ئۇ «ئىلمىي گىياھتىكى كۆكپىت - ھەرە دېگەن ماددىغا ئىزاھ» دېگەن ئەسىرىدە: «‹كۆكپىت› نامدا ھەرە دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن ئۇ لايدىن ئۇۋا ياسىمايتتى، يەنى توپىدىن ئۆي سالمايتتى. هازىرقى چاغدا بىر خىل ئىنچىكە بەل ھەرە بار، ئۇلار لاينى چىشلەپ كېلىپ تام ۋە قاچا يانلىرىدا ئۆي ياساپ، شۇنىڭغا تېرىقتەك كىچىككىنە بالا چىقىرىدۇ، ئوت - چۆپلەردە بولىدىغان كۆك ئۆمۈچۈكتىن 10 نەچچىنى شۇنىڭغا تىقىپ، ئۆينىڭ ئىشىكىنى ئېتىپ قويىدۇ. ئوغلى چوك بولغاندا، شۇلارنى يەم قىلىپ يەيدۇ. يەنە بىر خىلى قومۇشلارنىڭ تۆشۈكىدە ئۇۋىلايدۇ ۋە بۇلارمۇ ئوت - چۆپلەردىكى كۆكپىتلارنى تۇتۇپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ مېۋە چۈنىنى دېگەن ئىسمى بار. شۇڭا ‹شېئىرنامە› دە دەرەخ پىتىنىڭ ئوغلىنى مېۋە

چۈنىنى بالا قىلىۋالىدۇ، دەپ يازغان؛ ئىنچىكە بەل ھەرىنىڭ چىشسى بولمايدۇ، ئەركەكلىرى كۆكپىتنى تەربىيىلەپ بالا قىلىۋالىدۇ، دېگەن سۆز يالغان» دەپ يازغان. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇك سۇلالىسى دەۋرىدىكى يېداچىن «ئاسار ئەتىقىلەرنى دەللىلەش ئۈستىدىن گۇمان» دېگەن ئەسىرىنىڭ ئالتىنچى بابىدا مۇنداق يازغان: «جيايۇ ناملىق كىتابقا قارىسام، جاك يۇشى قاتارلىق كىشىلەر ‹سىچۈەن› تەزكىرىسىگە ئاساسەن ئىزاھات بېرىپ: ‹كۆكپىتنىڭ ئۆزى ئىنچىكە بەل ھەرە. ئۇ ئۇجمە قۇرتىنىلا تۇتماستىن باشقا قۇرتلارنىمۇ ئۇۋىسىغا تۇتۇپ كېتىپ، لاي بىلەن بەند قىلىۋېتىدۇ، ئۇ قۇرتلار بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ھەرىگە ئايلىنىپ ئۇچۇپ كېتىدۇ› دەپتۇ. تاۋ فامىلىلىك كىشىمۇ، ئۇۋىسىدا تېرىقتەك بالا چىقىرىپ، ئۇلارغا باشقا قۇرتلارنى يەم قىلىپ بېرىدۇ، دەپتۇ. يېقىندا بىرى شۇ ھەرىنىڭ ئۇۋىسىنى بەند قىلغىنىنى كۆزىتىپ تۇرۇپ، كېيىن چىقىپ قارىسا، تېرىقتەك تۇخۇم چىقىپتۇ، ئۇ تۇخۇملار ئۆلۈك قۇرت ئۈستىدە تۇرۇپتۇ. بۇ ئەھۋال تاۋنىڭ ئېيتقىنىغا ئوخشاش ئىكەن».

(283) فابرې (1823—1915) — فرانسىيلىك مەشھۇر هاشاراتشۇناس، «هاشاراتلار ھەققىدە خاتىرە» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان.

(284) E ئەپەندى — ئېرۇشنكو؛ روسىيىلىك شائىر، چۆچەك ۋە مەسەل يازغۇچى، كىچىكىدىن ئەما؛ دۇنيا تىلى، ئىنگلىز تىلى ۋە ياپون تىللىرىنى بىلىدۇ، ئىلگىرى - كېيىن ياپونىيە، تايلاند، بىرما، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە بارغان. 1921 - يىلى جۇڭگوغا كېلىپ، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بېيجىڭ دۇنيا تىللىرى تېخنىكومىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ ئەسەرلىرىنىڭ تولىسىنى دۇنيا تىلى ياكى ياپون تىلى بىلەن يازغان. لۇشۈن ئۇنىڭ «هال رەڭ بۇلۇت»، «ئېرۇشنكو مەسەللىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغان.

(285) بۇ يەردىكى «پادىشاھ» سۆزى كەك مەنىدە بولۇپ، تۆرە - بەگلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(286) بۇ يەردە «رەئىيە» سۆزى ئاددىي پۇقرا دېگەن مەنىدە.

(287) بۇ سۆز «مېڭزى» ناملىق كىتابتىن ئېلىنغان.

(288) 1925 - يىل 2 - ئايدا دۇەن چىرۇي ئۆز ۋاقتىدا سۇن جۇڭشەننىڭ كومپارتىيە يارىدىمى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان خەلق كېڭىشى ئېچىش تەشەببۇسىنى چەكلەپ، ئۆزى سۇيىئىستېمال قىلىدىغان «ئاقشۆتنى ياخشىلاش مەجلىسى» چاقىرىپ، شۇ مەجلىستە بىر ساختا خەلق كېڭىشىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا ئۇرۇنىدۇ، ئەنە شۇ چاغدا چەت ئەللەردە ئوقۇپ كەلگەن بىر تۇركۇم ئادەملەر بېيجىڭدا «چەت ئەللەردە ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ كەلگەنلەردىن خەلق كېڭىشىگە قاتناشقۇچى يولداشلار جەمئىيىتى» تەشكىل

قىلىپ، 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى «مەركىزىي باغچە» دە مەجلىس ئېچىپ، «ئاقىۋەتنى ياخشىلاش مەجلىسى» گە تەكلىپ قويۇپ، تېخى چاقىرىلمىغان خەلق قۇرۇلتىيىدىن ئۆزلىرىگە ئورۇن چىقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. تەكلىپتە، «خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ئەڭ زور ۋەزىپىسى: جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئاساسىي قانۇنىنى بەلگىلەش؛ چەت ئەللەردە ئوقۇغانلار بولسا پەۋقۇلئاددە زىيالىيلار سىنىپى؛ سۆزنى چالغىتىشنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇلارمۇ شۇ قۇرۇل-تايغا قاتناشسا پايدىسى ناھايىتى كۆپ بولىدۇ» دەپ يازغان. ئاپتور تەنقىد-لىگەن «پەۋقۇلئاددە زىيالىيلار سىنىپى» ئەنە شۇنداق ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان.

(289) 1915 ـ يىلى يۈەن شىكەي خانىدانلىق تۈزۈمىنى تىكلەشكە ئۇرۇنغاندا، ئۇنىڭ مەسلىھەتچىسى — ئامېرىكا ئىشپىيونى گۇدنو 8 ـ ئايلاردا «ئاسىيا» گېزىتىدە «دېموكراتىيە جۇڭگوغا مۇۋاپىق ئەمەسلىكى توغرىسىدا» دېگەن بىر ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، جۇڭگونىڭ ئۆزىگە خاس «پەۋقۇلئاددە دۆلەت ئەھۋالى» بار؛ دېموكراتىك سىياسەتنى يولغا قويۇش مۇۋاپىق ئەمەس، خانىدانلىق ھاكىمىيەتنى تىكلەش كېرەك، دېگەن. بۇنداق «پەۋقۇلئاددە دۆلەت ئەھۋالى» دېگەن سەپسەتە بارلىق دېموكراتىك ئەكسىيەت-چىلەرنىڭ بارلىق ئىسلاھاتقا توسقۇنلۇق قىلىشنىڭ ۋە ئىلغار تەلىمات ـ ئىدىيىلەرگە قارشى تۇرۇشنىڭ باھانىسىگە ئايلىنىپ قالغان.

(290) ئەڭ يۇقىرى پەللە — ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمدارنى كۆرسىتىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا بەزى شەرمەندە «ئالىم» لار ئەنە شۇنداق ئاتاش يولى بىلەن شىمالىي مىللىتارىستلارغا خۇشامەت قىلاتتى.

(291) بۇ رىۋايەتنى «خۇينەنزى» دېگەن كىتابنىڭ «مەزكۇر كىتاب-نىڭ تەلىمى» دېگەن بابىدىن كۆرۈڭ: «بۇرۇنىسىدا ساڭ جيي دېگەن ئادەم ئىملا كەشىپ قىلسا، كۇندۇزى يامغۇر قۇيۇلۇپتۇ، كېچىسى جىن ـ ئالۋاس-تىلار يىغا ـ زار قىپتۇ.»

(292) نېكولاي II (1868—1918) — چارروسىيىدىكى رومانوف پادىشاھلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھ. ئۇ 1917 ـ يىلىدىكى فېۋرال ئىنقىلابىدا ئاغدۇرۇلغان، 1918 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغان.

(293) «شىڭتيەن» — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مالائىكىلەرنىڭ نامى. «شىڭتيەن پادىشاھ بىلەن مالائىكىلىك تالىشىپ قاپتۇ، شۇڭا پادىشاھ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، 〈چاڭياڭ〉 دېگەن تاغقا دەپنە قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەمچىكىنى كۆز قىلىپ، كىندىكىنى ئېغىز قىلىپ، قالقان ۋە پالتا كۆتۈرۈپ دوق قىپتۇ.»

(294) تاۋ چيەن (372—427) — ئەسلىي ئىسىم ـ فامىلىسى تاۋ

يۈەنمىن، مەملىكەتتىمىزدە جىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر شائىر.

(295) بۇ ماقالە دەسلەپ 1925 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 1ـ22 ـ كۈنى «دەشت ـ بايا‌ۋان» نىڭ 2 ـ ۋە 5 ـ سانىغا پارچىلاپ بېسىلغان.

(296) يۈەن شىكەي (1859—1916) — خېنەن شياڭچىڭلىق، شىما-لىي مىلىتارىستلارنىڭ باشلىقى، ئۆز ۋاقتىدا جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىك-تۇرۇۋالغانلىقى ۋە ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىدىغان بۇرژۇئازىيە بىلەن چېقە-شۇالغانلىقى ئۈچۈن، 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن دۆلەت ھاكىمىيىتىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان، 1912 ـ يىل 3 ـ ئايدا جۇڭخۇا مىنگوغا ۋاقتىلىق دازۇڭتۇڭ بولغان، شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ئۆزىنى رەسمىي دازۇڭتۇڭلۇققا سايلاتتۇرغان، ئۇنىڭدىن قانائەتلەنمەي، 1916 ـ يىل 1 ـ ئايدا پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۇرۇپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلغان. سەي سۇڭچۇ قاتارلىق كىشىلەر يۈننەندە پادىشاھلىق تۈزۈمىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، بۇ قوزغىلاڭغا باشقا ئۆلكىلەرمۇ ئاۋاز قوشقان، شۇنىڭ بىلەن يۈەن شىكەي 1916 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئائىلاج پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان، 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى بېيجىڭدا ئۆلگەن.

(297) سەي سۇڭچۇ (1882—1916) — خۇنەن شوياڭلىق، شىنخەي ئىنقىلابى ۋاقتىدا يۈننەننىڭ باش ۋالىيسى ئىدى، يۈەن شىكەي 1913 ـ يىلى ئۇنى بېيجىڭغا يۆتكەپ كېلىپ نازارەت ئاستىغا ئالغان. ئۇ 1915 ـ يىلى بېيجىڭدىن يوشۇرۇن چىقىپ كېتىپ، شۇ يىلى 12 ـ ئايدا يۈننەنگە قايتىپ بېرىپ، قوشۇن تەشكىللەپ يۈەن شىكەيگە قارشى قوزغالغان.

(298) دوسان «موڭغۇل تارىخى» دا يېزىلىشچە، ئوكتايخان: «چىڭ-گىز خاندىن بۇيرۇق: مۇسۇلماندىن بىرنى ئۆلتۈرگەن ئادەمگە 40 بەلىش ئالتۇن جەرىمانە قويۇلىدۇ، خەنزۇدىن بىرنى ئۆلتۈرگەن ئادەمنىڭ تۆلەيدى-غىنى بىر ئېشەك بىلەن باراۋەر بولىدۇ» دېگەن. (فېڭ چىڭجۇنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىگە قارىغاندا) شۇ چاغلاردا خەنزۇلارنىڭ ئورنى قۇل بىلەن باراۋەر ئىكەن.

(299) «تارىخىي يىلنامە» — مەنچىڭ دەۋرىدە يېزىلغان جۇڭگو يىلنا-مىسى.

(300) يات مىللەت ۋە 16 دۆلەت — مىلادىيە 304 ـ يىلىدىن 439 ـ يىلىغىچە ئېلىمىزدىكى ھون، جيي، شيەنپى، دى، چاڭ قاتارلىق بەش ئاز سانلىق مىللەت شىمالىي تەرەپتە دۆلەت قۇرغان؛ بۇلار خەنزۇلار قۇرغان دۆلەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 16 دۆلەت بولغان.

(301) بەش سۇلالە — مىلادىيە 907 ـ يىلىدىن تارتىپ 960 ـ يىلىغىچە بولغان لياڭ، تاڭ، جىن، خەن، جۇ قاتارلىق بەش سۇلالە.

(302) خېجيەن يۈپۈ (1885—1973) — ياپونىيە ئەنزارچىسى. لۇشۈن ئۈنىڭ «ئىدىيە، تاغ ـ سۇ ۋە ئادەم»، «بېيجىڭنىڭ جەلپ قىلىش خۇسۇسىيىتى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى تاللاپ تەرجىمە قىلغان.

(303) سۈن مياۋ — ئۆز ۋاقتىدا سەندۈڭدىكى بودۇگە دېگەن يەرنى بېسىۋالغان باسمىچىلار باشلىقى ئىدى. ئۇ 1923 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى تيەنجىن ـ فۇكۇ تۆمۈريولىنىڭ لىنچىڭ ۋوگزالىدا پويىزنى بۇلاپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك يولۇچىلاردىن 200 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئېلىپ قاچقان، بۇ ئەھۋال ئۆز ۋاقتىدا ھەممە ياققا پۇر كەتكەنىدى.

(304) 1925 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى «ھازىرقى زامان ئەنزارى» غا بېسىلغان «سىچۈەنلىك ئادەمدىن خەت» سەرلەۋھىلىك ماقالىدە، ئۆز ۋاقتىدىكى مىللىتارىستلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالغان سىچۈەن ئەمگەكچىلىرىنىڭ پاجىئەلىك تۇرمۇشى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭغا: «ئوغۇل بالىنىڭ باھاسى — بىر جىڭى سەككىز تىيىن بولدى، قىز بالىنى شۇ باھادىمۇ سېتىش تەس» دەپ يېزىلغان.

(305) رۇسسىل (B. A. W. Russll, 1872—1970) — ئەنگلىيەلىك پەيلاسوپ. ئۇ 1920 ـ يىلى جۇڭگوغا لېكسىيە بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ۋە ھەرقايسى جايلاردا سايا‌ھەتتە بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «جۇڭگو مەسىلىسى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق يازغان: «ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى، بىز بىرنەچە كىشى رېكشىغا چۈشۈپ تاغدىن ھالقىماقچى بولدۇق، يول تولىمۇ ئېگىز ـ پەس ئىدى، رېكشىچى ناھايىتى جاپا تارتاتتى؛ تاغنىڭ ئۈستىگە چىققاندا 10 مىنۇت توختاپ، رېكشىچىلارنى دەم ئېلىۋېلىڭلار، دېدۇق. ئۇلار دەرھال قاتارلىشىپ ئولتۇرۇپ، تاماكا خالتىلىرىنى چىقىرىپ خۇددى ھېچقانداق غېمى يوق ئادەملەردەك كۈلكە ـ پاراڭ قىلىشتى.»

(306) بۇ ماقالە دەسلەپ 1925 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى «دەشت ـ بايا‌ۋان» ژۇرنىلىنىڭ 9 ـ سانىغا بېسىلغان.

(307) G. Byron بايرون. مۇشۇ كىتابتىكى «شايا‌تۇنلارنىڭ شېئىرىي قۇۋۋىتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىنىڭ ئىزاھاتىغا قارالسۇن.

(308) بايرونىنىڭ رەسىمى — ئەنگلىيە رەسسامى پىللىپىس (T. Phillips) ئىشلىگەن بايرون رەسىمىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ رەسىم 1924 ـ يىل 4 ـ ئايدا «ھېكايىلەر ژۇرنىلى» نىڭ 15 ـ جىلد 4 ـ سانىدا «بايرون ۋاپاتىنىڭ 100 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن مەخسۇس سان» غا بېسىلغان.

(309) «ھېكايىلەر ژۇرنىلى» — 1910 ـ يىلى شاڭخەيدە نەشر قىلىنغان، 1921 ـ يىلى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، شۇ دەۋردىكى مەشھۇر ئەدەبىيات تەشكىلاتى بولغان ئەدەبىيات تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلىغا

ئايلانغان، 1932 ـ يىلى نەشردىن توختىغان.

(310) «يېڭى رېئالىزم رىۋايەتلىرى» — لياڭ چىچاۋ ئۆزى يازغان «ئىتالىيىدە دۆلەت قۇرغۇچى ئۈچ مەشھۇر ئەربابنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن ئەسىرىگە ئاساسەن ئۆزگەرتىپ يازغان دراما. ئۇنىڭدا بايرون شېئىرلىرىنىڭ تەرجىمىسى بېرىلمىگەن. لياڭ چىچاۋ ئۆزىنىڭ «يېڭى جۇڭگونىڭ كەلگۈسى» ناملىق ئەسىرىنىڭ توتىنچى بابىدا بايروننىڭ «دون كىخوت» ناملىق داستانىنىڭ ئۇچىنچى قىسمىدىكى بىر ئابزاسىنى نەزمە شەكلىدە تونۇشتۇرغان.

(311) سۇ مەنشۇ (1884—1918) — گۇاڭدۇڭ جۇڭشەنلىك ئەدىب، 20 يېشىدا خۇيجۇدىكى مەلۇم بۇتخانىدا راھىب بولغان. ئۇ بايروننىڭ بەش پارچە شېئىرىنى قەدىمىي شېئىر ئۇسلۇبىدا تەرجىمە قىلغان. سۇ مەنشۇنىڭ «سازچىغا سالام» دېگەن شېئىرى ئەڭ بۇرۇن 1910 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «جەنۇب تەھرىراتى» ژۇرنىلىنىڭ 3 ـ توپلىمىغا بېسىلغان، ئۇنىڭدىكى پىكىر ۋە ئۇسلۇب ئۆزى تەرجىمە قىلغان بايرون شېئىرلىرىدىن غەيرىيرەك ئىدى.

(312) Adam Mickiewicz ئادام مىسكىۋىچ، Petofi Sandor پېتوفى، بۇلار توغرىسىدا مۇشۇ كىتابتىكى «شايا‌تۇنلارنىڭ شېئىرىي قۇۋۋىتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئىزاھلىرىغا قارالسۇن.

(313) رىزال J. Rizal (1861—1896) — فىلىپپىن يازغۇچىسى، مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ داھىيىسى. 1892 ـ يىلى «فىلىپپىن بىرلەشمىسى» نى قۇرغان، شۇ يىلى قولغا ئېلىنغان؛ 1896 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئىسپانىيە مۇستەملىكىچى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، «بىزگە چېقىلما»، «ئىسيانچىلار» قاتارلىق رومانلارنى يازغان. «ئەڭ ئاخىرقى ۋىدالىشىشىم» دېگەن شېئىرنى لياڭ چىچاۋ «قەبرىدىن سادا» دېگەن تېما بىلەن تەرجىمە قىلغان.

(314) خۇپتىمان Hauptmann (1862—1946) — نېمىس دراماتورگى، «توقۇمچى»، «قوڭغۇراق» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. سۇدېرمان Sudermann (1857—1928)، نېمىس يازغۇچىسى، «يۇرتۇم» دراماسى، «غەمكىن خانىم» رومانى قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. Ibsen — ئىبسىن، مۇشۇ كىتابتىكى «مەدەنىيەتتىكى بىر تەرەپلىمىلىك توغرىسىدا» دېگەن ماقالىنىڭ ئىزاھاتىغا قارالسۇن.

(315) «ياڭجۇدىكى 10 كۈن» — چىاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جياڭدۇلۇق ژاڭ شيۇچۈنىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا 1645 ـ يىلى (چىاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇنجى 2 ـ يىلى) مەنچىڭ ئەسكەرلىرى ياڭجۇغا باستۇرۇپ كىرگەندە، خەنزۇ خەلقىنى قىرغىن قىلغان ئەمەلىي ئەھۋال خاتىرىلەنگەن.

(316) «جيادىكى يىلىدىكى قىرغىنچىلىق» — چىكى سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جياڭدۇلۇق جو زىسۇنىكى ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا 1645 ـ يىلى مەنچىكى ئەسكەرلىرى جيادىڭغا باستۇرۇپ كىرگەندە خەنزۇ خەلقىنى ئۇچ قېتىم قىرغىن قىلغان ئەمەلىي ئەھۋال خاتىرىلەنگەن.

(317) «جۇ شۇنشۇي ئەسەرلىرى» — جۇ جيۇ يازغان. جۇ جيۇ (1600—1682) — لەقەمى شۇنشۇي، جېجياڭ يۈياۋلىق، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن مۇتەپەككۇر. مىڭ سۇلالىسى گۈمران بولغاندىن كېيىن، جۇشەن تېغىدا مەنچىڭغا قارشى تۇرۇپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ياپونىيىگە قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە ئۆلگەن.

(318) «جاڭ ساڭشۇي ئەسەرلىرى» — جاڭ خۇاڭيەن يازغان. جاڭ خۇاڭيەن (1620—1664) — لەقەمى ساڭشۇي، جېجياڭ يىنشەن ناھىيىسىدىن، جەنۇبىي مىڭ سۇلالىسىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە قارشى پىدائىيلىرىنىڭ داھىيىسى، ئەدىب.

(319) «خۇاڭ شياۋياڭنىڭ تىرىلىشى» — مەنچىڭغا قارشى ئىنقىلابنى تەرغىب قىلىپ يېزىلغان دراما. خۇاڭ شياۋياڭ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئۆتكەن گۇاڭدۇڭدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ داھىيىسى بولۇپ، 1450 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ جىنچىن 1 ـ يىلى) ئۇرۇش ئۈستىدە ئوقيا تېگىپ قۇربان بولغان. دراما‌نىڭ مەزمۇنى مۇنداق: ئادەمزاتنىڭ بوۋىسى خۇاڭ شياۋياڭنى تىرىلدۈرۈپ، ۋەتەن قوتقۇزۇش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا، جۇڭگونى «باي، قۇدرەتلىك دۆلەتلەر» قاتارىغا قوشۇشقا ئاتلاندۇرغان.

(320) زو رۇڭ (1885—1905) — سىچۈن باشىيەن ناھىيىسىدىن، مەنچىڭنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن ئىنقىلابچى؛ ياپونىيىدە ئوقۇغان، مەنچىڭ سۇلالىسىگە قارشى كۇرەشكە ئاكتىپ قاتناشقان، 1903 ـ يىل 7 ـ ئايدا مەنچىڭ ھۆكۈمىتى شاڭخەيدىكى ئەنگلىيە كونسىلىسىيە دائىرىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قولىغا ئالغان، ئىككى يىللىق قاماق جازاسىغا بەرگەن، 1905 ـ يىل 4 ـ ئايدا تۇرمىدە ئۆلگەن. «ئىنقىلاب قوشۇنى» — زو رۇڭنىڭ مەنچىڭغا قارشى ئىنقىلابنى تەشۋىق قىلىپ يازغان مەشھۇر ئەسىرى. كىتابتا مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقى پاش قىلىنغان، «ئەركىن، مۇستەقىل»، «جۇڭخۇا رېسپۇبلىكىسى» قۇرۇش غايىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان، بۇلار ناھايىتى زور ئىنقىلابىي تەشۋىقاتچىلىق رولىنى ئوينىغان.

(321) جۇ ـ جاۋ جۇمھۇرىيىتى — تارىخلاردا خاتىرىلىنىشچە، غەربىي جۇ دەۋرىدە، پادىشاھ لى ۋاڭ زالىملىق قىلغانلىقتىن، خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، 37 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇن 841 ـ يىلى) قېچىپ

كەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن «جاۋ ھەزرەت بىلەن جۇ ھەزرەت بىرلىكتە ھاكىمىيەتنى باشقۇرغان، بۇنى جۇمھۇرىيەت دەپ ئاتىغان».

(322) خۇاڭ شىن (1874—1916) — خۇنەن چاڭشالىق، يېقىنقى زامان دېموكراتىك ئىنقىلابچىسى، ئىلگىرى جۇڭگونى گۈللەندۈرۈش جەمئىيىتىنى تەشكىللىگەن، 1905 ـ يىلى سۇن جۇڭشەن تەشكىللىگەن ئىتتىپاققا قاتناشقان ھەم ئىتتىپاقنىڭ يارداەمچى رەئىسى بولغان، شىنخەي ئىنقىلابىي مەزگىلىدە ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ باش قوماندانى بولغان، 1912 ـ يىلى نەنجىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا، قۇرۇقلۇق ئارمىيەسىنىڭ باش قوماندانى بولغان، يۇەن شىكەي ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن ياپونىيىگە چىقىپ كەتكەن، 1916 ـ يىلى شاڭخەيدە ۋاپات بولغان.

(323) فاڭ شياۋرۇ (1357—1402) — جېجياڭ نىڭخەيلىك، مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇيدى شاھ يىللىرى ئوردا تەربىيىچىسى بولغان، جيەنژىننىڭ 4 ـ يىلى (1402) خۇيدى شاھنىڭ تاغىسى يەنۋاڭ ئەسكەر تارتىپ نەنجىڭغا بېسىپ كىرىپ ئۆزىنى پادىشاھ (يۈڭلۇ خان) دەپ جاكارلىغان ۋە فاڭ شياۋرۇغا تەختتە ئولتۇرۇش جاكارنامىسىنى يېزىپ چىقىشنى بۇيرۇغان، فاڭ شياۋرۇ بۇنى قەتئىي رەت قىلغانلىقتىن ئۆلتۈرۈلگەن ھەمدە 10 جەددى ـ جەمەتىدىن 870 نەچچە ئادەم قىرىپ تاشلانغان. قانلىق تاش — رېۋايەت قىلىنىشچە، فاڭ شياۋرۇنىڭ تىلىنى ئامبۇر بىلەن قىسىپ تارتىپ، چىشىنى چاقماندا چاچراپ چىققان قان بىلەن بويالغان تاش ئىكەن.

(324) تۇغلۇقلار — مەنچىڭ دەۋرىدە سەككىز بايراقلا ئايرىلغان كىشىلەرنىڭ نامى. سەككىز بايراق مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈش ۋە نوپۇس تۈزۈمىدىن ئىبارەت ئىدى؛ كېيىنكى مەزگىلدە مانجۇلار ئادەتتە تۇغلۇقلار دەپ ئاتالغان.

(325) «گۇناھى ئېغىر» — سۇڭ دەۋرىدىن باشلاپ بەزى كىشىلەر ئاتا ـ ئانىسى ئۆلگەندىن كېيىن يازغان تەزىيەنامىلىرىدە «پېقىر ۋاپاسىز، گۇناھى ئېغىر پەرزەنتلىرى... بېشىمغا مىڭ بالا كەلسە ئۆزۈمنىڭ شورى» دېگەندەك قىلىپلاشقان سۆزلەرنى يازاتتى.

(326) «ئۇدۇمنى ساقلىغۇچىلار» — مەنچىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاقسۆڭەك لياڭ بى، يۇ لياڭ قاتارلىقلار مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن 1911 ـ يىلى قۇرۇپ چىققان ئەكسىيەتچى تەشكىلات. بۇ كىشىلەر 1912 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى «پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنىنى ساقلاپ قېلىش جەمئىيىتى» نامى بىلەن بايانات ئېلان قىلىپ، فۇيىنىڭ تەختتىن چۈشۈشىگە قارشى تۇرغان. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار تېخىمۇ، دالىيەن قاتارلىق جايلاردا يوشۇرۇنۇپ

يۇرۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ كونترولللۇقى ئاستىدا تىرىلىش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان؛ 1914 ـ يىل 5 ـ ئايدا سارقىندى چاللاردىن لاۋ نەيشۇەن، لىيۇ تىڭچىن، سۇن يۇرېن قاتارلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۇپ پادىشاھلىقنى تىرىلدۇرۇشكە ئۇرۇنغان؛ 1917 ـ يىل 7 ـ ئايدا يەنە جاڭ شۇن، كاڭ يۇۋېي قاتارلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۇپ تىرىلىش ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بارغان، ئاخىر پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولغان.

(327) جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت — 1913 ـ يىلى (مىنگونىڭ 2 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا يۈەن شىكەي بىلەن جەنۇبتىكى گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا يۈەن شىكەيگە قارشى پارتلىغان ئۇرۇش، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى يۈەن شىكەي سۈيقەستلىك ۋاستىلەرنى ئىشلىتىپ كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئۇنىڭ مەقسىتى شۇ ۋاقىتتىكى سۇن جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى جەنۇبنى بازا قىلغان گومىنداڭ كۈچلىرىنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى، ئۇرۇش پارتلاشتىن بۇرۇن، يۈەن شىكەي ئادەم ئەۋەتىپ گومىنداڭنىڭ مۇھىم ئەربابلىرىدىن بولغان سۇن جياۋرېننى شاڭخەيدە يوشۇرۇن ئۆلتۈرگەن ھەمدە جاھانگىرلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئۇرۇشقا پائال ھازىرلىق كۆرگەن؛ گومىنداڭ تەرەپ ئەسلىدە يۈەن شىكەي بىلەن مۇرەسسەلىشىش پوزىتسىيىسىدە ئىدى. سۇن جياۋرېن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سۇن جۇڭشەن ياپونىيىدىن شاڭخەيگە قايتىپ كېلىپ، يۈەن شىكەيگە قارشى ھەربىي ھەرىكەت قوزغىغان؛ ئۇرۇش 7 ـ ئايدا باشلىنىپ 8 ـ ئايدا يۈەن شىكەينىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان. شۇنىڭدىن كېيىن خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىلگىچە جەنۇب بىلەن شىمال قارىمۇقارشى ۋەزىيەتتە تۇرغان.

(328) ئۆلكە چېگرالىرىنى چىڭىتىش — يۈەن شىكەي مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دۇەن چىرۇي دۆلەت زوڭلىسى بولغان مەزگىلدە، شىمالىي سىستېمىدىكى قوراللىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ئۈچۈن، شۇي شۇجېڭنى ھەرقايسى ئۆلكە ۋە رايونلارنىڭ ۋەكىللىرىنى شۇيجۇغا يىغىپ مەجلىس ئېچىشقا بۇيرۇغاندى، ئۇ 1916 ـ يىلى ئاتالمىش «ئۆلكە رايونلارنىڭ بىرلەشمىسى»نى قۇرغان. بۇ شىمالىي مىللىتارىستلارنىڭ ئاتالمىش ئۆلكە بىرلەشمىسىنى ۋاستە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ فېئودال بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى قوغدايدىغان تەشكىلاتى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە جەنۇبتىكى ئۆلكىلەردە بىرلەشكەن «دۆلەتنى قوغدىغۇچى ھەربىي ھۆكۈمەت» قۇرۇلغان، شۇنىڭدىن باشلاپ بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا قەدەر جەنۇب ۋە شىمالدىكى ئۆلكىلەرنى بىسىپ ياتقان مىللىتارىستلار ھەمىشە بىرلەشمە نامىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، ئۆلكىنى بىرلىك قىلغان فېئودال بۆلگۈنچىلىكىنى يولغا قويغان، پايدا ـ زىيان توقۇنۇشى يۈز بەرگەندە بولسا، يەنە ئۆزئارا ئۇرۇشقان.

(329) بۇ يەردە شۇ دەۋردىكى شەرقىي جەنۇب ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ژۇمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئاپتور «ئالا كۆكۈل، شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئىتىگە بىر نەزەر»دە: «ئۇ ۋاقىتتا ژۇمى ئەپەندى ماقالە ئېلان قىلىپ، بەزى كىشىلەرنىڭ نېمىشقا ساپلا پەسكەشلەر جەمئىيىتىنى تەسۋىر-لەشكە خۇشتارلىقىنى چۈشەنمەيۋاتىمەن دېگەن» دەپ يازغان.

(330) «دۇمەي خەۋەرلىرى» — ياپونىيە گېزىتى، 1874 ـ يىل 11 ـ ئايدا توكيودا نەشر قىلىنغان، 1924 ـ يىلى ئىسلاھ قىلىنغان. بۇ گېزىت دائىم ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى ۋە ئوبزورلارنى بېسىپ تۇراتتى.

(331) جياڭ كوخۇەن (1887—1975) — ياپونىيە يازغۇچىسى. «يانار تاغ ئاستىدا»، «بىر ئايالنىڭ جىنايەت ئوتكۈزۈشى» قاتارلىق ئەسەرلىرى يازغان. ئۇ ئېروشىنكو ھەققىدە يازغان «ۋاسىلى ئېروشىنكو جانابلىرىنى ئەسلەيمەن» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدە ئېروشىنكونىڭ ياپونىيىدە ئۇچرىغان زىيانكەشلىكلىرى بايان قىلىنغان. لۇشۈن تەرجىمە قىلغان بۇ ماقالە 1923 يىل 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى «سەھەر» گېزىتىنىڭ قوشۇمچە سانىغا بېسىلغان.

(332) بۇ ماقالە دەسلەپ 1925 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى «تىل رېشتىسى»نىڭ 37 ـ سانىغا بېسىلغان.

(333) شىيىڭ ئەپەندى دېگەندەك «مەلۇم يۇرتلۇق» — 1925 ـ يىلى بېيجىڭ قىزلار دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى مۇدىر ياڭ يىكيۇغا قارشى چىققاندا، لۇشۈن قاتارلىق يەتتە نەپەر ئوقۇتقۇچى 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى «بېيجىڭ» گېزىتىدە خىتابنامە ئېلان قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى قوللىغاندى. چاڭ شىيىڭ «ھازىرقى زامان ئوبزورى» ژۇرنىلىنىڭ 1 ـ جىلد 25 ـ سانىدا (1925 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى) ئېلان قىلغان «قۇرۇق گەپ» دېگەن ماقالىسىدە لۇشۈن قاتارلىق كىشىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ: «بىز بۇرۇن قىزلار دارىلمۇئەللىمىنىدە بولۇۋاتقان غۇلغۇلىلاردا بېيجىڭ ماۋارىپ ساھەسى بويىچە ئاڭ زور تەسىر كۆچىگە ئىگە مەلۇم يۇرتلۇق كىشىنىڭ ئاستىرتىن قۇترىتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ تۇراتتۇق، شۇنداقتىمۇ ئىشىنىشكە پېتىنالماي كەلگەنىدۇق... ئەمما مۇشۇ خىتابنامە چىققاندىن كېيىن، ئۆسەك سۆزلەر تېخىمۇ تارقىلىپ يامىنىغا چىقماي قالمايدۇ» دېگەن. مەلۇم يۇرت دېگىنى، لۇشۈننىڭ يۇرتى جېجياڭ ئۆلكىسىنى كۆرسىتىدۇ. چاڭ شىيىڭ (1896—1970) — چاڭ يۈەن، ھازىرقى زامان ئوبزورى تەرەپدارلىرىنىڭ مۇھىم ئەزاسى.

(334) Hamsun گامسۇن (1952—1859) — نورۋېگىيە يازغۇچىسى، ئۇنىڭ «ئاچارچىلىق» رومانى 1890 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان.

(335) Artzybashev ئاربسسباشېپ، مۇشۇ كىتابتىكى «نورا ئۆيدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن» سەرلەۋھىلىك ماقالىنىڭ ئىزاھاتىغا قارالسۇن.

(336) توبباقلار — قەدىمكى سىيانپى قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى، مىلادىيە 386 ـ يىلى توبباق ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان، كېيىن بارغانسىرى كۈچىيىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىنى ئىشغال قىلغان. مىلادىيە 398 ـ يىلى دۆپىڭ (ھازىرقى داتۇڭ) شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، خاندانلىق نامىنى شىمالىي ۋېي دەپ ئاتىغان.

(337) بۇ ماقالە دەسلەپ 1925 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى «تىل رىشتىسى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ 38 ـ سانىغا ېىسلغان.

(338) شۇي شېڭ — «ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەش» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىر شۇي بىڭشيۇنىڭ تەخەللۇسى. «ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەش» ئۆز ۋاقتىدا ئىلغار خاھىشقا ئىگە سىياسىي ـ نەزەرىيەۋى خاراكتېرلىك ژۇرنال ئىدى. 1925 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ېىيجىڭدا تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغان، كېيىنكى يىلى 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى 53 ـ سان چىقىش بىلەن نەشردىن توختىتىلغان.

(339) بۇ نەقىل «مېڭزى» دېگەن كىتابتىن ئېلىنغان.

(340) مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن يازغۇچىلار — مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئۆلىما ـ نازىرىنلار (تالىپ يىگىت ۋە تالىپ قىزلار) ھەققىدە رومان يازغان يازغۇچىلار: «پېڭشەن تېغىدىكى لىڭ بىلەن يەن» رومانىنى يازغان دىئەنسەنرېن، «خاۋچۇ قىسسىسى»نى يازغان مېڭجياۋجوڭرېن قاتارلىقلار.

(341) گېككىل — بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈلگەن سۆز ئۇنىڭ «كائىناتنىڭ سىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ «بىزنىڭ تۆرەلمە تارىخىمىز» دېگەن تۆتىنچى بابىدىن ئېلىنغان.

(342) گۇەن يۇ (160—219) — لەقىمى يۈنچاڭ، خېنەن جىشەن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىڭيى) لىق، ئۇچ دۆلەت دەۋرىدە شۇ دۆلەتنىڭ لەشكەر بېشى بولغان، لېيۇ بېي غەربىي شۇ دۆلىتىنى تىنچىقاندا، ئۇ جىنجۇ بىلەن شياڭيا ئىنى بىسقىتۇرۇش بىلەن شۇ ئوللانغان، جىيەنئەن 24 ـ يىلى جىنجۇدا سۇن چۈەن قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ، جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەن. «ئۇچ دۆلەت ھەققىدە قىسسە» دېگەن رومان، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئەۋلىيا بولغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. يۇ فېي (1103—1142) — لەقىمى پىڭجوي، شياڭجو چاڭيىن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ چاڭياڭ ناھىيىسى) لىق، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى، جىن پادىشاھلىقىغا قەتئىي قارشى تۇرغانلىقتىن، شاۋ-

شىن 12 ـ يىلى تەسلىمچى جاۋ گو (سۇن گاۋزۇڭ) ۋە خائىن چىن خۇي تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن. «يۆ فېي ھەققىدە ھېكايىلەر» دېگەن رومانda، يۆ فېي بولسا ئەنئار قۇشنىڭ ئادەمگە ئايلانغان شەكلى، چىن خۇي بولسا قارا ئەجدىھانىڭ ئادەمگە ئايلانغان شەكلى؛ چىن خۇينىڭ يۆ فېينى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشى ئەسلىدىكى ئەنقا قۇشنىڭ قارا ئەجدىھانى چوقۇم زەخمىلەندۈرگەن كونا ئاداۋىتىدىن كېلىپ چىققان، دەپ يېزىلغان.

(343) شاڭخەي ۋە خەنكۇ شېھىتلىرىنىڭ ماتەم مۇراسىمى — 1925 ـ يىلى شاڭخەي «30 ـ ماي» قانلىق ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، خەنكۇ ئاممىسىنىڭ 6 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى جاھانگىرلىككە قارشى كۈرىشىمۇ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن خۇبېي لەشكەر بېشى شياۋ ياۋنەننىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان. 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ېىيجىڭدا ھەر ساھەدىن بولۇپ 100 مىڭدىن ئوشۇق كىشى نامايىش ئۆتكۈزگەن ھەمدە تېەنئەنمېنىدە شاڭخەي ۋە خەنكۇ شېھىتلىرىگە ماتەم مۇراسىمى ئاچقان. بەزىلەر يىغىن مەيدانىغا ئىككى جاڭ توپ چى ئېگىزلىكتە ياغاچ مۇردا ئورنىتىپ، ئۇچ جاڭ ئالتە چى ئۇزۇنلۇقتا ماتەم لەۋھەسى ئاسقان. ئۇنىڭغا: «كۈڭزى ئېيتقاندەك رەھىمدىللىك يولىدا قۇربان بولغان، مېڭزى ئېيتقاندەك ھەققانىيەت يولىدا قۇربان بولغان»، «ئەدەپتىن ئېيتقاندا ۋەتەن يولىدا ۋاقىتسىز ئۆلۈپ كەتكەن، ھەققانىيەت ئۈچۈن شېھىت بولغان» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان. سەھنىنىڭ ئۇدۇل تېمىغا تارتىلغان ئاق لاتىغا: «جاھانشۇمۇل ھەققانىيەت» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان.

(344) بۇ ماقالە تۇنجى قېتىم 1925 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى «تىل رىشتىسى» ژۇرنىلىنىڭ 52 ـ سانىغا ېىسلغان.

(345) «10 ـ ئۆكتەبىر بايرىمى» — 1911 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابچىلار ژۇچاڭ قوزغىلىڭى (يەنى شىنخەي ئىنقىلابى) نى قوزغاپ، كېيىنكى يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭخۇا مىنگونى قۇرغان، ۋاقىتلىق كېڭەش پالاتاسىنىڭ 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىكى يىغىندا 10 ـ ئۆكتەبىر كۈنى دۆلەت بايرىمى كۈنى قىلىپ ماقۇللانغان، ئادەتتە «10 ـ ئۆكتەبىر بايرىمى» دەپ ئاتىلىدۇ.

(346) «تىل رىشتىسى» — ھەپتىلىك ئەدەبىي ژۇرنال. دەسلەپ سۇن فۇيۇەن قاتارلىقلارنىڭ تەھرىرلىكىدە 1924 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ېىيجىڭدا نەشر قىلىنغان، 1930 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە 5 ـ جىلد 52 ـ سانى چىقىش بىلەن نەشردىن توختىتىلغان. لۇشۇن ئاساسلىق ماقالە يازغۇچىلاردىن ۋە قوللىغۇچىلاردىن بىرى ئىدى ھەمدە ژۇرنال شاڭخەيدە نەشر قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە مۇھەررىرمۇ بولغانىدى. بۇ ھەقتە «ئۇچ بىكار. مەن ۋە تىل رىشتىسى»نىڭ باش ـ ئاخىرىغا قارالسۇن.

(347) جاك شجاؤ (1881—1973) — لەقمى شكيەن، تەخەللۇسى گۇتۇك، خۇنەن ئۆلكىسى چاڭشا شەھىرىدىن. شىنخەي ئىنقىلابىدىن بۇرۇن چىك سۇلالىسىگە قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرگە قاتناشقان، 1914 ـ يىل 5 ـ ئايدا توكيودا «جيايىك» ژۇرنىلىنى نەشر قىلغان (ئىككى يىلدىن كېيىن نەشردىن توختىغان). «4 ـ ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىن، كونىلىقنى تىرىلدۇرگۇچىلەردىن ئىدى، 1924 ـ يىلىدىن 1926 ـ يىلىغىچە شىمالىي مىلىتارىست دۇنەن چىرۇينىك سىياسىي گۇرۇھىغا قاتناشقان ھەمدە ھۆكۈمەران دۇنەن چىرۇي ھۆكۈمىتىنىك ئەدلىيە ۋە ماۋارىپ ۋازىرى بولغان، ئوقۇغۇچىلارنىك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنى ۋە خەلق ئاممىسىنىك ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆرەشلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان، شۇنىك بىلەن بىر ۋاقىتتا «جيايىك» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ، كۆڭزىغا چوقۇنۇش، كىتاب ـ نامىلەرنى ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە قارشى تۇرغان، ئۇ كېيىنكى مەزگىللەردە سىياسىي، ئىدىيە جەھەتتە ئۆزگىرىش ياساپ، ئىنقىلابقا ھېسداشلىق قىلىش تەرىپىگە ئۆتكەن. ئۇ « فرۇدنىك تەرجىمىھالى» «مەنىۋى ئانالىز ئىلمى» نى تەرجىمە قىلغان.

(348) بۇ ئىبارە ئەسلىدە «بارغانسېرى بەتتەرلىشىپ كەتكەن» دېگەن سۆز بولۇپ، باشقىلار خاتا ھالدا «بارغانسېرى پېتىرلىشىپ كەتكەن» دەپ يازسا، جاك شجاۋمۇ شۇنداق خاتا يازغان. ئاپتور بۇ يەردە شۇ خاتالىققا تەنە قىلغان.

(349) «ئەينەك» گېزىتى — شۇ دەۋرلەردە شاڭخەيدە چىقىدىغان، پەس ئاررۇ ـ ھەۋەسلەر بىلەن تولغان كىچىك گېزىت ئىدى، ئەسلىدە «شېنجۇ گېزىتى» نىك قوشۇمچە سەھىپىسى بولۇپ، 1919 ـ يىل 3 ـ ئايدىن باشلاپ مۇستەقىل چىققان.

«قوڭغا ئاپتاپ چۈشتى» سەرلەۋھىلىك نەزمە — جاك دەنشىن يازغان تېتىقسىز ماقالە، ئۇ 1917 ـ يىل 4 ـ ئاينىك 26 ـ كۈنى «شېنجۇ گېزىتى» نىك قوشۇمچە سانىدا ئېلان قىلىنغان.

(350) «ئاق سويمىلار» — بۇ جاك شجاۋنىك ياش ئوقۇغۇچىلارنى كەمسىتىشتە ئىشلىتىپ ئادەتلىنىپ كەتكەن سۆزى.

(351) gentleman ئىنگلىزچە تۆرە دېگەن سۆز.

(352) قارا ساغرا — چۇنچيۇ دەۋرىدە ئۆتكەن جىنچىك ھەزرەتنىك ئىسمى. رىۋايەتلەردە شەن شياك ھەزرەتنىك تۆۋەندىكى سۆزلىرى خاتىرىلەنگەن: «مەن چىك ھەزرەتلىرىنىك دۇنياغا كۆز ئاچقانلىقىنى ئاڭلىدىم، ئانىسى چۈشىدە خىزىرنى كۆرۈپتۇمىش، خىزىر بالىنىك ساغرىسىغا قارا سۇركەپ قويۇپتۇمىش ۋە بۇ بالا كەلگۈسىدە ئەلنى سورايدۇ، دەپتۇمىش، شۇڭا بالىغا ‹قارا ساغرا› دەپ ئات قويۇلۇپتۇ.»

(353) «نورمال سەۋىيە» — بۇ سۆز بۇ يەردە «يارىماس» دېگەن سۆز بولۇپ، تەنە ئورنىدا قوللىنىلغان.

(354) «ئادەم يارىتىلىشىدىن ياخشى قىلىپ يارىتىلىمىش»، «ئاسمانۇ زېمىن تۆتەكتۇر» دېگەن ئىبارىلەر بۇرۇنقى زامانىدا ئېيتىدائىي مەكتەپلەردە يېزىق مەشقى ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان تاپشۇرۇقلار.

(355) تۈركىيە ئىنقىلابى — 1919 ـ يىلى مۇستاپا كامال رەھبەرلىكىدە جاھانگىرلىككە، فېئودال خانىدانلىق تۈزۈمىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاب. كۆپ يىللىق مىللىي مۇستەقىللىق ئۇرۇشلىرى ئارقىسىدا، 1923 ـ يىل 10 ـ ئايدا تۈركىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان. شۇنىك بىلەن دىن، نىكاھ تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ئادەت ئۈستىدە بىر قاتار ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلغان، ئاياللارنىك چۈمپەللىرىنى ئېلىپ تاشلىشى — ئۆرپ ـ ئادەت ئىسلاھاتىنىك بىر تۈرى ئىدى.

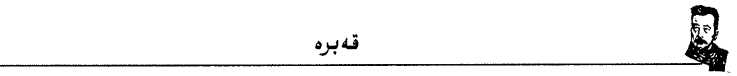
(356) «ئاغرىماي غىڭشىش» — ئەينى زاماندا كونىلىقنى تىرىلدۇرگۈچى جاك شجاۋ قاتارلىقلار ئەدەبىي تىلنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارغا ھەمىشە «ئاغرىماي غىڭشىيدىغان» لار دەپ ھۆكۈم قىلىشقان.

(357) «كاللامنى كىممۇ كېسەر» — تارىخلاردا خاتىرىلىنىشچە، پادىشاھ سۇي ياڭدى ھۆكۈمرانلىق ۋەزىيىتىنىك مۇقىم بولمايۋاتقانلىقىنى سەزگەندە، ئەينەككە قاراپ تۇرۇپ، خانىشتىن: ئىسىت بوينۇم، كاللامنى كىممۇ كېسەر؟» دەپ سورىغان. «يوتامنىك گۆشى يەنە تولۇپ قاپتۇ» — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، لىيۇ بېي جىنجۇ ژالىيىسىنىك ئالدىغا خىزمەتكە بارغىنىدا ئۇزۇنغىچە ئات مىنمەي، ئۆز ماھارىتىنى ئىشلىتىلمەي قالغانلىقىدىن ئېچىنىپ: «يوتامنىك گۆشى يەنە تولۇپ قاپتۇ» دەپ كۆزىگە ياش ئالغان.

(358) M ئەپەندى — ماۋ باڭۇېينى دېمەكچى. ئۇ گۇيجۇ زۇيىنلىق، ياپونىيىگە ئوقۇشقا بارغان، توكيودىكى ئالىي دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەن، 1920 ـ يىلى بېيجىنىك قىزلار ئالىي دارىلمۇئەللىمىنىگە مۇدىر بولغان.

(359) چاپقاقلىق قىلماق — باشقىلارنىك ئىشىغا ئارىلىشۇۋالماق دېگەن سۆز.

(360) 1925 ـ يىل 10 ـ ئاينىك 26 ـ كۈنى (ماقالىدە 27 ـ كۈنى دەپ خاتا قىلغان) دۇنەن چىرۇي ھۆكۈمىتى 1922 ـ يىل 2 ـ ئايدىكى ۋاشىنگتون يىغىنى قارار قىلغان توققۇز دۆلەت تاموژنا بېجى كېلىشىمى بويىچە ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە قاتارلىق 12 دۆلەتنى بېيجىڭغا ئاتالمىش «تاموژنا بېجى پەۋقۇلئادە يىغىنى» ئېچىشقا تەكلىپ قىلىپ، تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە ئاساسىدا، جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن يېڭى تاموژنا بېجى كېلىشىمىنى تۈزۈشكە ئۇرۇنغان. بۇ ئەھۋال ئەينى زاماندىكى پۈتۈن مەملە-

كەت خەلقىنىڭ تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئارزۇ-سىغا خىلاپ ئىدى، شۇڭا يېغىن ئېچىلغان كۈننىڭ ئۆزىدە، بېيجىڭدىكى مەكتەپلەردىن ۋە ھەرقايسى تەشكىلاتلاردىن 100 نەچچە كىشى ئوشۇق كىشى تىيەنئەنمېنگە يىغىلىپ، تاموزنا بېجى يېغىنىغا قارشى تۇرۇش، تاموزنا ئىگە-لىك ھوقۇقىنى تەشەببۇس قىلىش يۇزىسىدىن ئاممىۋى يىغىلىش ۋە نامايىش ئۆتكۈزگەن. نامايىشچىلار قوشۇنى ئەمدىلا شىنخۇامېنغا بېرىشىغا نۇرغۇن ساقچىلار توسۇۋالىپ ئۇرۇش نەتىجىسىدە 10 نەچچە كىشى يارىدار بولغان، بىرنەچچە كىشى قولغا ئېلىنغان، شۇنىڭ بىلەن قانلىق ۋەقە پەيدا قىلغان.

(361) بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان گېزىتلەر جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئەكسە-يەتچىلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلاتتى.

(362) L مەكتەپ — بېجى «تاڭ سەھەر» نامىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ، لۇشۈن 1925 ـ يىلى مۇشۇ مەكتەپتە بىر مەۋسۇم دەرس ئۆتكەن.

(363) پېڭچى — يەنى خۇاڭ پېڭجى، سىچۇەن رېنشۇلۇق، شۇ ۋاقىت-لاردا بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئۇقۇغۇچىسى، «دەشت» ژۇرنىلىنىڭ ما-قالە يازغۇچىلىرىدىن بىرى ئىدى.

(364) بۇ سۆزنى «خۇدا ئۇرۇپتۇ» دېگەن مەنىدە چۈشىنىشمۇ مۇمكىن.

(365) «ئوقۇغۇچىلار ئىستىلىنى رەتكە سېلىش» — 1925 ـ يىلى «30 ـ ماي» ۋەقەسىدىن كېيىن، بېيجىڭدىكى ئوقۇغۇچىلار ئارقا ـ ئارقا-دىن دەرس تاشلاپ، شاڭخەي ئىشچىلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرىشى-گە مەدەت بەرگەنىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنى باستۇ-رۇش ئۈچۈن، مائارىپ ۋازىرى جاڭ شىجاۋ «ئوقۇغۇچىلار ئىستىلىنى رەتكە سېلىش» پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى ئىچكى كابىنېت يىغىنىدا قارارداىن ئۆتكۈزگەن، دۆەن چىرۇي ھۆكۈمىتى بۇنى ئېلان قىلىشنى بۇيرۇق قىلغان.

(366) خۇ شى (1891—1962) — لەقمى شىزى، ئەنخۇي جىشە-لىق، شۇ ۋاقىتلاردا بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ئىدى. «30 ـ ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ئىنقىلاب دولقۇنىدا، خۇ شى ئىنقىلابىي ئاممىۋى ھەرىكەتكە جېنىنىڭ بارىچە بوھتان چاپلىغان. زىيالىيلارنىڭ تەنقە-قات ئىشخانىسىدىن چىقماي ئولتۇرۇشلىرىنى تەشۋىق قىلغان. مەسىلەن، «ھازىرقى زامان ئەنزارى» نىڭ 2 ـ جىلد 39 ـ سانى (1925 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى) دا ئېلان قىلغان «ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى ۋە ئوقۇش ھەۋىسى» دېگەن ماقالىسىدە نېمىس ئالىمى توتېنىڭ ناپولېئون ئەس-كەرلىرى بېرلىننى قورشىۋالغاندىمۇ ئۆيگە بېكىنىۋېلىپ جۇڭگو مەدەنىي يادنامىلىرىنى تەتقىق قىلغانلىقىنى، ئۇنىڭغا بېرلىن قولدىن كەتكەندىن

كېيىنمۇ ئىلمىي مۇھاكىمە دوكلاتىنى داۋاملىق سۆزلەپ يۈرگەنلىكىنى بۈر-مىلاپ مىسال قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى باش كۆتۈرمەي ئۆگىنىپ، ۋەتەنپەر-ۋەرلىك ھەرىكىتىدىن چەتلىشىشكە دەۋەت قىلغان.

(367) جياڭ شاۋيۈەن — ئەنخۇي جىڭدېلىق، شۇ ۋاقىتلاردا بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ لېكتورى بولغان. ئۇ «ھازىرقى زامان ئەنزارى» نىڭ 2 ـ جىلد 30 ـ سانىدا (1925 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى) ئېلان قىلغان «سېرىق ئىت ۋە ياش ئاپتورلار» دېگەن ماقالىسىدە ياش ئاپتورلارنىڭ پىشمىغان ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلىشى «بويىدىن چۈشۈپ كەتكەن» گە ئوخ-شاش ئىش دەپ قارىغان ھەمدە: «مېنىڭ تەشەببۇسۇم — ھەرقانداق نەرسىنى ئىنچىكىلەپ باش قاتۇرۇپ تەكرار تۈزىتىشلەردىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ ئېلان قىلىشقا زادى بولمايدۇ» دېگەن.

(368) ئىبسىن براندىسقا يازغان خېتىدە: «بەزى چاغلاردا، جاھان گويا دېگىزدا چۆكۈپ كېتىۋاتقان كېمىگە ئوخشاش كۆرۈنىدۇ، مۇنداق چاغ-دا، ئەڭ ياخشىسى، ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇش كېرەك ، دەپ ئويلايمەن» دېگەن. خۇ شى «ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى ۋە ئوقۇش ھەۋىسى» دېگەن ماقالىسىدە بۇ سۆزنى نەقىل كەلتۈرگەن ھەمدە ئۆيگە بېكىنىۋېلىپ كىتاب ئوقۇشنى «ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇش» دەپ ئاتىغان.

(369) yes ئىنگلىزچە سۆز بولۇپ، شۇنداق، ھەق ـ راست دېگەن مەنىدە.

(370) «داۋالاشنىڭ يېڭى رىسالىسى» — جەمئىي سەككىز توم؛ چىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن باۋ شياڭئاۋ تۈزگەن، ئۆتمۈشتە ناھايىتى كەڭ تارقالغان ئاممىباب تېببىي كىتابلاردىن ھېسابلىنىدۇ.

(371) Victor Hogo گىئوگو (1885 — 1802) — فرانسىيە يازغۇ-چىسى. Les Miseraples — «پاجىئەلىك دۇنيا» رومانى گىئوگونىڭ نامايەندە ئەسەرلىرىنىڭ بىرى.

(372) يۈەن شىكەي 1914 ـ يىل 4 ـ ئايدا پۈتۈن مەملىكەتتە كۆڭزىنغا چوقۇنۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەن، «ئەۋلىيانى تائەت ـ ئىبادەت قىلىش نىزامى»نى ئېلان قىلغان. 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ھەرقايسى ۋازىرلارنى ۋە بىر تۈركۈم مۇلكىي ـ ھەربىي ئەمەلدارلارنى باشلاپ، كونا پاسوندىكى بەيئەت كىيىملىرىنى كىيىپ، كۆڭزى ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ، كۆڭزىنغا سەجدە قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن.

(373) ئاپتور 1912 ـ يىل 8 ـ ئايدىن باشلاپ مائارىپ ۋازارتىدە يارەمچى مۇشاۋىر بولغان، 1925 ـ يىلى بېيجىڭ قىزلار دارىلمۇئەللىمىنى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ مۇدىر ياكى يېگىۋنى قوغلاش ھەرىكىتىنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن، مائارىپ ۋازىرى جاڭ شىجاۋ قانۇنسىز ھالدا خىزمىتىدىن قالدۇر-

غان. ئاپتور بېيجىڭ قانۇن مەكتىپىدە ئەرز قىلغان. شۇ ۋاقىتتا بەزىلەر ئۇنى «چاغلىق مەنسەپ» تىن ئايرىلىپ قالغىنىغا چىدىماي جاڭ شجاۋ بىلەن قارشىلىشىۋاتىدۇ، كۆزى كىچىك، «ئىلىم ئىگىسىگە خاس پوزىتسىيىسى يوق، ۋەھاكازا» دەيىشكەن.

(374) «يوپۇق» — قەدىمكى زامانىدا نەزىر - چىراغ قىلغاندا ئىشلەتىلىدىغان، يىپەكتىن توقۇلغان رەخت بولۇپ، تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن كۆيدۈرۈلەتتى، كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا قەغەزنى ئىشلىتىدىغان بولغان. «جام» — قەدىمكى زامانىدىكى شاراب قاچىسى، نەزىر - چىراغ قىلغاندا هاراق تۆتۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

(375) ئەسلىي مىنگونىڭ 12 - يىلى باهاردا بولغان ئىش. «لۇشۈن كۈندىلىك خاتىرىلەر» دە: 1923 - يىلى: «3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، هاۋا ئوچۇق، يەكشەنبە. تاڭ سەهەر مۇلازىملىق ئىشى بىلەن كۈڭزى ئىبادەتخانىسىغا بارغانىدىم، قايتىشىمدا يولدا رىكشا ئۆرۈلۈپ كېتىپ ئىككى چىشىم چۈشۈپ كەتتى» دەپ يېزىلغان.

(376) كۈڭئېر ئەپەندى — يەنى كۈڭزى.

(377) جاڭ شجاۋنىڭ بۇ سۆزى «جيايىن» ژۇرنىلىنىڭ 1 - جىلد 1 - سانى (1925 - يىل 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) دىكى خەۋەر سەھىپىسىدە ۋۇ جىڭخېنىنىڭ خېتىگە يازغان قوشۇمچە سۆزىدىن ئېلىنغان.

(378) بۇ ماقالە دەسلەپ 1926 - يىل 1 - ئايدا شاڭخەيدە چىقىدىغان «يېڭى ئاياللار» ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى سانىغا بېسىلغان.

(379) «قەلئەنى مۇستەهكەملەش، تالا - تۈزنى يېغىشتۇرۇش» دېگەن سۆز ئەسلىي «ئۇچ دۆلەت قىسسىسى» دىن ئېلىنغان.

(380) بۇ سۆزلەر ئەسلىي كۈڭزىنىڭ سۆزى.

(381) قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىغا بېرىشنى چەكلەش توغرىسىدىكى خەۋەر «بېيجىڭ گېزىتى» نىڭ 1925 - يىل 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى سانىغا بېسىلغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «مائارىپ ۋازارىتىنىڭ تۈنۈگۈن پايتەخت مائارىپ ئىدارىسىگە چۈشۈرگەن بۇيرۇقىدا: جايلارنىڭ مەلۇم قىلىشىغا قارىغاندا، جېڭيامېن سىرتىدىكى «مۇئەتتەر بۇيۇملار زاۋۇتى كوچىسى» نىڭ جەنۇبىدىكى ئىستىراهەت باغچىسى ۋە شەهەر ئىچى دۆڭئەن شىچاڭدىكى مەركىزىي جامائەت باغچىسى، بېيخەي جامائەت باغچىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئەخلاقسىزلىق ۋەقەلىرى نەچچە قېتىم يۈز بەرگەن. هەرقايسى قىزلار مەكتەپلىرى ئوقۇغۇچىلىرىنى شۇ يەرلەرگە بېرىپ سەيلە - تاماشا قىلىشتىن چەكلەش لازىم. بۇ بۇيرۇقنى مەزكۇر ئىدارە هەر دەرىجىلىك قىزلار مەكتەپلىرىگە ئۆقتۇرۇپ، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىغا سەيلە - تاماشا قىلىپ بېرىشنى چەكلىسۇن هەمدە مەكتەپلەر

قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىسىغا بۇيرۇقتا ئەمەل قىلىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرسۇن.

(382) «ئېسىل نەرسەڭنى ئوبدان يېغىشتۇرۇپ ساقلىمىغىنىڭ ئوغرىنى چىللىغىنىڭ؛ هەددىدىن زىيادە ياسانغانلىقىڭ زىناخورنى چىللىغىنىڭ» دېگەن سۆز ئەسلىي «جۇ پالنامىسى» دىن ئېلىنغان. مەنىسى مۇنداق: پۇل - مېلىڭغا پۇختا بولمىساڭ، ئوغرىلارنىڭ كۆزىگە يېقىن بولىسەن، هەددىدىن ئارتۇق ياسىنىپ كەتسەڭ، كىشىلەرنىڭ شەهۋانىي نەپسىنى قوزغايسەن.

(383) خۇ ۋېيىيا (1487—1540) — ئىسمى تاۋ، گۇاڭدۇڭ نەنخەيلىك، مىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن تەرىقەتچى. ئۇنىڭ «ئائىلە نەسىھەتلىرى» دېگەن ئەسىرىدە «ئەر - ئاياللار ماڭىدىغان يوللارنى كۆرسىتىش خەرىتىسىنى چۈشەندۈرۈش» دېگەن مەزمۇن بار. خەرىتىدە ئەر - ئاياللارنىڭ ئۆيىگە كىرىش - چىقىشتا ماڭىدىغان يوللىرىنى قىزىل هەم قارا رەڭدە بويىپ ئايرىپ كۆرسەتكەن.

(384) بۇ يەردە جاڭ شجاۋ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «كىچىكىمدە كەپسىز ئاتالغان، چوڭ بولۇپ ئېسىمنى بىلگەندە ئەركىنلىك تەلىماتلىرىنى ئۇگەنگەن» دېگەن گەپ ئۇنىڭ «بېيجىڭ قىزلار دارىلمۇئەللىمىنىنى تاقىۋېتىش توغرىسىدا دوكلات» ىدا بايان قىلىنغان.

(385) ۋېي جۇڭشيەن (1568—1627) — خېبىيەن (بۇگۇنكى خېبېي) سۇنىڭلىق. مىڭ سۇلالىسى تەيچۇ يىللىرىدا بەكمۇ هەددىدىن ئاشقان هەرەمئاغىسى ئىدى. ئۇ دۇڭگۇاڭ ناملىق ئىشپىيونلار ئىدارىسىدىن پايدىلىنىپ، تۇز كۆڭۈل، ۋىجدانلىق كىشىلەرنى كەڭ كۆلەمدە ئۆلتۈرگەنىدى. شۇ زامانىدا ئۇنىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان نومۇسسىزلار ئۇنىڭغا هەدەپ خۇشامەتچىلىككە بېرىلدى»، «ئۆزلىرىنى جۇڭشيەن قۇچىقىغا ئېتىپ ئوغلان بولدى»، «لو ۋەنلىڭ دېگەن تالىپ جۇڭشيەننى كۆڭزى بىلەن قاتار قويۇش تەكلىپىنى بەردى».

(386) كونا زامانىدا قاراقچىلار كىشىلەرنى بۇلاپ كېتىپ، بۇلانغۇچىنىڭ ئائىلە تەۋەسىنى بەلگىلىك قەرەلدە پۇل تاپشۇرۇپ ئېلىپ كېتىشكە مەجبۇرلايتتى.

(387) «ئۆي كىشىسىنىڭ ئاۋازى بوسۇغىدىن چىقماسلىق» دېگەن سۆزلەر «ئەدەپنامە» دىن ئېلىنغان. «ئەر بىلەن ئايال قولىنىڭ بىر - بىرىگە تېگىپ كەتمەسلىكى» دېگەن سۆزلەر «مېڭزى» دىن ئېلىنغان.

(388) لى زىچېڭ (1606—1645) — شەنشى مىجىلىق، مىڭ سۇلا-

لسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى. ئۇ 1629 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسى چۈڭجېن 2 ـ يىلى) قوزغىڭلاڭ كۆتۈرگەن، كېيىن باھادىر شاھ دەپ ئاتالغان. ئۇ «يەرنى تەڭ تەقسىم قىلىش، باج ئالماسلىق» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويغان، قوشۇنلىرىنىڭ ئىنتىزامى چىڭ بولغاچقا، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەن. 1694 ـ يىل (مىڭ سۇلالىسى چۈڭجېن 17 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا شىئەندە داشۇن پادىشاھلىقىنى قۇرغان، شۇ يىلى 4 ـ ئايدا بېيجىڭغا باستۇرۇپ كىرگەن، كېيىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكەر بېشى ۋۇ سەنگۇي چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كىرىپ، لى زىچېڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان ھەم بېيجىڭدىن چېكىندۈرگەن، 1645 ـ يىلى 4 ـ ئايدا خۇبېيدىكى تۇڭشەن ناھىيىسىنىڭ جوگۇڭشەن دېگەن يېرىدە پومېشچىكلارنىڭ قوراللىق كۈچلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(389) بۇ ماقالە دەسلەپ 1925 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى «بېيجىڭ گېزىتى»نىڭ قوشۇمچىسى «ئايالار ژۇرنىلى»نىڭ بىر يىللىقىنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن چىقىرىلغان ئالاھىدە سانىغا بېسىلغان.

(390) فەن يۈەنلىيە (1874—1934) — لەقىمى جىڭشىڭ، خۇنەن شياڭتېنلىق؛ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ياپونىيىدە قانۇن، مائارىپ ۋەسىپلىرى بويىچە تېز پۈتتۈرۈش مەكتىپى ئاچقان، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋازىرى، مائارىپ ۋازىرى، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان.

1925 ـ يىل ئەتىيازدا پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىقتىسادى يېتىشسىزلىكى تۈپەيلى خىزمەتچىدىن ئىستېپا بەرگەندە، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلار ئۈيۈشمىسى مۇدىرنى ئورنىدا قالدۇرۇش ھەرىكىتىنى قوزغىغان. ئاپتورنىڭ بۇيەردە ئېيتقان «نۇرغۇن ياشلار ئاپىرىن ئوقۇماقتا» دېگىنى ئېھتىمال مۇشۇ ئىشنى كۆرسەتسە كېرەك.

(391) مىلىتارىزم — ئۇ، دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى سىرتقا كېڭىيىدىغان ھەربىي مەقسىتىگە خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇش تەييارلىقىنى كۈچەيتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ياپونىيە بۇرژۇئازىيىسى ۋە فېئودال كۈچلىرى «مىڭجى يىللىرىدىكى ئىسلاھات» تىن تارتىپ مىلىتارىزم تەربىيىسىنى يۈرگۈزگەن. «پادىشاھنى قەدىرلەش، ياتلارغا قارشى تۇرۇش تەلىماتى» — مەملىكىتىمىزنىڭ چۈنچىيۇ دەۋرىدە جۇ بەگلىكىنىڭ ئوردىنى ھمايە قىلىش، يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىش ھەرىكىتى پادىشاھنى قەدىرلەش، ياتلارغا قارشى تۇرۇش دەپ ئاتالغان. بۇ تەلىمات ياپونىيىگە ئېقىپ كىرگەندىن كېيىن، فېئودال ئىسلا-

ھاتچىلىق ئىدىيە تۈسىنى ئالغان؛ پادىشاھنى قەدىرلەش دېگىنى، تېخنوڭ باشچىلىقىدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەتنى ھمايە قىلىپ، بەگلىكلەرنىڭ ھوقۇقىنى ئاجىزلىتىش دېگەن مەزمۇننى ئالغان. ياتلارغا قارشى تۇرۇش دېگىنى، سىرتتىن كىرگەن تاجاۋۇزچىلارغا تاقابىل تۇرۇش دېگەن مەنىنى ئالغان. بۇ تەلىمات كېيىن ئىچكى جەھەتتە مۇستەبىتلىككە، تاشقى جەھەتتە تاجاۋۇزچىلىققا ئايلىنىپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالغان. «ئاقىل ئانا بىلەن ياخشى خوتۇن تەلىماتى» — ئۆز ۋاقتىدا ياپونىيە ۋە باشقا دۆلەتلەردە تارقالغان بۇژۇئاچە ئايالار تەربىيىسى ئىدىيىسى ئىدى.

(392) «ئانامنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، بۇددا قائىدىلىرى بويىچە رەسمىيەتنى ئادا قىلدىم» — ئاپتور بۇ سۆزنى نەقىل كەلتۈرۈشتە ئۆز ۋاقتىدىكى بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلىدىغان تەرىقەتچىلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ.

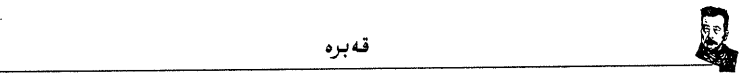
(393) «روھ ـ ئەرۋاھلار ۋاستىسى بىلەن تەلىم بېرىش» — فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ خۇراپاتلىقتىن پايدىلىنىپ، خەلقنى ئالداش ئۇسۇلى.

(394) «مەرىپەت ئىلاھىنىڭ گۈناھ ۋە ساۋابلىق مىزانى» — خۇراپىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، جىن دەۋرىدە ئۆتكەن سىچۈەن زىتۇڭلۇق جاڭ يا ئۆلگەندىن كېيىن ئىلاھقا ئايلانغان ھەم پانىي ئالەمدىكى كىشىلەرنىڭ ساۋاب-گۇناھلىرىنى پۈتكۈچى «مەرىپەت ئىلاھى» دەپ ئاتالغان. «گۈناھ ۋە ساۋابلىق مىزانى» فېئودالىلىق ئەخلاقنى تەرغىب قىلىدىغان ھەمدە قويۇق خۇراپىي تۈس ئالغان ئاتالمىش ساۋابلىققا دەۋەت قىلىدىغان كىتاب. بۇ كىتاب كىشىلەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىنى ياخشىلىق ۋە يامانلىق دەپ 10 تۈرگە ئايرىپ، ھەربىر تۈرگە مۇناسىپ بىرقانچە ساۋابلىق ۋە گۇناھ مىزانلىرىنى بېكىتكەن ھەمدە كىشىلەرنى ھەر كۈنى ئۆزلىرىنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىگە ئاساسەن ساۋابلىق ۋە گۇناھلىرىنى خاتىرىلەش ئېيتىلغان. مۇشۇ يول بىلەن كىشىلەرنى ساۋابلىق تېپىپ «جەننەتكە كىرىش» كە دەۋەت قىلغان. ئۇنىڭدا: «باشقىلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ئارقىسىدىن سۆزلەش 50 گۈناھ بولىدۇ» دېيىلگەن.

(395) «ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ قويغان» دېگەن سۆز «مېڭزى» دىن ئېلىنغان.

(396) «رايىشلىق پەزىلىتى» — كۆڭزىچى رايىشلارنىڭ غايىۋى ئەخلاق ـ پەزىلىتى. «قائىدە ـ يوسۇنلار مەجمۇئەسى» دېگەن كىتابنىڭ «رايىشلىق پەزىلىتى» دېگەن پارىسىدە كۆڭزىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلەت توغرىسىدا لو ئەنگوڭنىڭ سوئاللىرىغا بەرگەن جاۋابلىرى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن.

(397) بۇ يەردە گەپ ئاق ـ قارىنى پەرق ئەتمەي، قارىغۇلارچە ئەگىشىدىغانلارغا قارىتىلغان.

(398) «تۇل خوتۇن» ياكى «تۇل خوتۇن چېلىش» مۇدىر ۋە تەرتىپ مۇدىرى دېگەن سۆز ئۆز ۋاقتىدىكى بېيجىڭ قىزلار دارىلمۇئەللىمىنىڭ مۇدىرى ياكى يېڭىيۇ بىلەن تەرتىپ مۇدىرى چىن جۇيىڭ قاتارلىق كىشىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

(399) Sopie Koealewsky سوپىيە كوۋالېۋسكايا (1850—1891) — رۇس ماتېماتىكا ئالىمى ۋە يازغۇچىسى. دىفىفېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرال تەڭلىمىلىرى نەزەريىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۆھرەت قازانغان، 1888 - يىلى پارىژ پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باۋۇردان مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. ئۇ يەنە «بەخت ئۇچۇن كۈرەش» دراممىسىنى، «تېتىقسىز ئايال» رومانىنى يېزىپ چىققان.

(400) Ellen Key ئېللىن كەي (1849—1926) — شۋېتسىيە مۇتەپەككۇرى ھەم ئايالىلار ھوقۇقى ئۇچۇن كۈرەشكەن پائالىيەتچى، «ئۆسمۇرلەر دەۋرى»، «مۇھەببەت ۋە ئەخلاق» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

(401) جاڭ شجاۋنىڭ دوكلاتى — جاڭ شجاۋنىڭ «بېيجىڭ قىزلار دارىلمۇئەللىمىنىنى تاقاش توغرىسىدىكى دوكلاتى»، ئاپتور نەقىل كەلتۈرگەن سۆزلەر قىز ئوقۇغۇچىلارنى ھاقارەتلەيدىغان سۆزلەردۇر.

(402) بۇ گەپ، توي قىلىشقا ماقۇل بولماي تۇرۇپلا روھىي جەھەتتە تۇل خوتۇنغا ئوخشاپ قالغان دېگەنلىكتۇر.

(403) «ئايالىلار ژۇرنىلى» — ئۆز ۋاقتىدا بېيجىڭدا چىقىدىغان «بېيجىڭ گېزىتى»نىڭ قوشۇمچىسى بولۇپ، بېيجىڭ قىزلار دارىلمۇئەللىمىنىدىكى «ئەتىرگۈل تەھرىراتى» تەھرىرلىكىدە چىققان.

(404) بۇ ماقالە دەسلەپتە 1926 - يىل 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى يېرىم ئايلىق «دەشت - بايا‌ۋان» ژۇرنىلىنىڭ 1 - سانىغا بېسىلغان.

(405) يۈتاڭ — يەنى لىن يۈتاڭ (1895—1976) فۇجيەن ئۆلكىسىنىڭ لۇڭشى دېگەن يېرىدىن، ئامېرىكىدا ئوقۇغان، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق مەكتەپلەردە پروفېسسورلۇق قىلغان؛ «تىل رېشتىسى» ژۇرنىلىنىڭ ئاپتورلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ۋاقتىدا لۇشۇن بىلەن باردى - كەلدى قىلغان، كېيىن مەيدانى ئوخشاشمىغاچقا، لۇشۇن ئالاقىسىنى ئۈزگەن. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا بارا - بارا چۇشكۈنلىشىپ، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كەتمىنىنى چاپقان. ئۇ 1925 - يىل 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى «تىل رېشتىسى» دە ئېلان قىلغان بىر پارچە ماقالىسىدە: «〈فاير پلەي〉 روھى جۇڭگودا كەم ئۇچرايدۇ، بىزمۇ ئۇنى تىرىشىپ تەرغىب قىلىشىمىز كېرەك، جۇڭگودا 〈فاير〉 روھى ناھايىتى ئاز، 〈پلەي〉 روھى تېخىمۇ يوق... باشقىلارنى تىللىيالايدىغان ئادەمدە شۇنداق بىر شەرت بولۇشى كېرەككى، باشقىلارنى تىللايدىغان بولۇشى كېرەك، باشقىلار-

نىڭ تىلىنىمۇ كۆتۈرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. مەغلۇپ بولغانلارغا ھۆجۇم قىلىۋەرمەسلىك كېرەك، چۇنكى بىز ئادەمگە ئەمەس، ئىدىيىگە ھۆجۇم قىلىمىز. بۇگۇنكى كۈندە دۇنيا چىرۇيلىق بىلەن جاڭ شجاۋنى ئالساق، ئەمدى ئۇلارنىڭ شەخسلىكىگە ھۆجۇم قىلىۋەرمەسلىكىمىز كېرەك» دەپ يازغان.

(406) «فاير پلەي» (Fair play) — ئىنگلىزچە سۆز. بۇ، ئەسلىدە تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ۋە باشقا سپورت مۇسابىقىلىرىدە قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ، مۇسابىقىنى ناتوغرا ئۇسۇل بىلەن قىلماستىن، توغرا - ھالال قىلىش كېرەك، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «فاير» — قارشى تەرەپكە شىددەتلىك ھۆجۇم قىلىۋەرمەسلىك، كەڭرى بولۇش دېگەننى بىلدۈرىدۇ؛ «پلەي» — ھەرقانداق ئىشقا ھەددىدىن زىيادە ئەستايىدىل بولماي، ئويۇن قاتارىدا مۇئامىلە قىلىش دېگەننى بىلدۈرىدۇ. بەزى ئىنگلىز بۇرژۇئازلىرى مۇشۇنداق روھنى سىياسىي پارتىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرگە ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا تەتبىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى ۋە بۇنى ھەربىر بۇرژۇئا تۆرىلەردە بولۇشقا تېگىشلىك «تۆرىلەرچە پەزىلەت» دەپ قاراشقانىدى. ئەمەلىيەتتە بۇرژۇئازىيە كەڭ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىغا زۇلۇم قىلىشتا ۋە ئۇلارنى ئالداشتا ھەمىشە «ناتوغرا ئۇسۇل» قوللىنىدۇ، ھەرگىزمۇ «توغرا - ھالال» لىق قىلمايدۇ. دېمەك، بۇرژۇئا تۆرىلەر تەرىپ - تەۋسىيە ۋە تەرغىب قىلغان ئاتالمىش «فاير پلەي» روھى تامامەن ساختا، ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ ماھىيىتىنى پەردىلەش ۋە ئىنقىلابىي خەلقنى بىخۇد قىلىشتىن ئىبارەت.

(407) «ياسىما مۇڭگۇز» — چىن شىيىڭ «ھازىرقى زامان ئەنزارى» ژۇرنىلىنىڭ 1925 - يىل 12 - ئايدا چىققان سانىدىكى «قۇرۇق گەپ» دېگەن ماقالىسىدە لۇشۇنگە: «ئالۋاستىنى ھەممە ئادەم يامان كۆرىدۇ. لېكىن، ئاممىغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن... بېشىغا ياسىما مۇڭگۇز تاقىۋېلىشتىن يانمايدۇ...» دەپ ھۆجۇم قىلغان. چىن شىيىڭ بۇ سۆز بىلەن: لۇشۇننىڭ ماقالىلىرى كىتابخانلارغا يېقىپ كېتىۋاتىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى، لۇشۇن كىتابخانلارغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن ئۆزىنى جەڭچى قىلىپ كۆرسەتكەن، دېمەكچى.

(408) «خالىس يول» — كۆڭزى - مېڭزىچى مولىلار پەلسەپىسىدە تەشەببۇس قىلىنغان قانداقتۇر «يان باسماي، بىتەرەپ بولۇش» دەيدىغان فېئودالىلىق جاھاندارچىلىق پوزىتسىيىسى.

(409) كاڭ يۈۋېيچى — XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كاڭ يۈۋېيلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن «قانۇننى يېڭىلاش»نى تەلەپ قىلىشىغا قاتناشقان كىشىلەرنى دېمەكچى. ئىنقىلابچى — چىڭ سۇلالىسىگە قارشى سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابچىلارنى دېمەكچى.

(410) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدارلار مەنسەپنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى تۇرلۇك خىرىت ۋە رەڭلەردە ياسالغان تاج قۇببىلىرى بىلەن پەرقلەندۇرەتتى. ئەڭ يۇقىرى جىركىلىك ئەمەلدار قىزىل مارجاندىن قۇببى قىلىۋالاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى بەگ - تۆرىلەر ھەمىشە ئىنقىلابچىلارنى چېقىش ۋە ئۇلارنى تۇتۇش - ئۆلتۈرۈشنى مەنسەپتە كۆتۈرۈ- لۇش ۋاستىسى قىلاتتى. شۇڭا، ئۆز ۋاقتىدا «قۇببىلىرىنى ئادەم قېنى بىلەن بويايمىز» دېگەن سۆز بار ئىدى.

(411) مانجۇ مىللىتىنىڭ ئۆرپ - ئادەتى بويىچە ئەرلەر ئۆزۈن چاچ ئۆرۈۋالاتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتا، خەنزۇلارنىمۇ ئۆزۈن چاچ قويۇپ ئۆرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلغان. شىنخەي ئىنقىلابى دەۋر- دە، ئىنقىلابچىلار ئۇچرىغانلا يەردە ئۆرۈمە چاچنى كەستى. بەزىلەر چىڭ سۇلالىسى تىرىلەرمىكىن، دەپ چاچلىرىنى كېسىشكە پېتىنالمىدى؛ بەزى قېرى ساقىنداللار چىڭ سۇلالىسىدىن ئۇمىد ئۈزەلمەي، قايتا تىرىلىشىنى چۈشەكەپ، چاچلىرىنى كېسىشنى خالىماي، چوققىسىغا تۈگۈۋېلىپ، «ئىن- قىلابچى» قىياپىتىگە كىرىۋالغان. بۇ يەردە ئەنە شۇ كېيىنكى بىر خىل ئادەملەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(412) «ھەممىز يېڭىلاندۇق» — ھەممىز يېڭىلاش ئىشىغا قاتـ ناشتۇق، دېگەن مەنىدە. بۇ يەردە شىنخەي ئىنقىلابى چىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇشى بىلەنلا، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ «ئىنقىلاب» ۋىۋاسكىسىنى قاداپ، ئىنقىلاب سېپىگە كۆز بويىاپ كىرىۋالغانلىقى نەزەردە تۇتۇلغان.

(413) 2 - نۆۋەتلىك ئىنقىلاب — 1913 - يىل7 - ئايدا سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدە گۇاڭدۇڭ - جياڭشى - ئەنخۇيلاردا ئىنقىلابچى قو- شۇننىڭ يۇمەن شىكەيگە قارشى قوزغىغان ئۇرۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ 1911 - يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىغا نىسبەتەن «2 - نۆۋەتلىك ئىنقى- لاب» دەپ ئاتالغان، يۇمەن شىكەيگە قارشى ئۇرۇش قوزغىغىچە ۋە قوزغىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يۇمەن شىكەي ئۆز لالىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، بىرمۇنچە ئىنقىلابچىلارنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

(414) چيۇ جىن (1875—1907) — تەخەللۇسى جىڭشيۇڭ، لەقىمى «جيەنخۇ كۆلىنىڭ ئايال باتۇرى»، جېجيانىڭ ئۆلكىسىنىڭ شاۇشىڭ ناھيە- سىدىن، ياش ۋاقتىدا ياپونىيىدە ئوقۇغان، چىڭ سۇلالىسىگە قارشى «قۇتۇل- دۇرۇش ئۇيۇشمىسى» دېگەن ئىنقىلابىي تەشكىلاتنىڭ ئاساسلىق شەخسلىرى- دىن بىرى، ئىنقىلابىي ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن، 1907 - يىل 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قولغا ئېلىنىپ، 15 - كۈنى شاۇشىڭ شەھىرىنىڭ شۇەنتىڭكۇ دېگەن يېرىدە ئۆلتۈرۈلگەن.

(415) تۇتۇق — مىنگوندىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بىر رايونىنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ھوقۇقىنى ئىگىلەپ تۇرغان ئەمەلدار.

(416) ۋاڭ جىنفا 1882—1915 جېجيانىڭ ئۆلكىسىنىڭ شىڭشيەن ناھيەسىدىن؛ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قۇتۇلدۇرۇش ئۇيۇشـ مىسىغا قاتناشقان. شىنخەي ئىنقىلابى دەۋرىدە، ئىنقىلابچى قوشۇنلارنى شاۇشىڭغا باشلاپ بېرىپ ھەربىي ھۆكۈمەت قۇرۇپ، شاۇشىڭغا تۇتۇق بول- غان، 1912 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلىپ، 1915 - يىل 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى يۇەن شىكەينىڭ غالچىسى، جېجيانىڭ تۇتۇقى جۇ رۇي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(417) باش سۈيقەستچى — باش بولۇپ پىلان كۆرسەتكەن ئادەم. بۇ يەردە چيۇ جىننى ئۆلتۈرگەن سۈيقەستچى جاڭ جيېمېي كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ، ئۆز ۋاقتىدا شاۇشىڭدا چوڭ بىر پومېشچىك ئىدى، 1907 - يىلى چيۇ جىن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، جېجيانىڭ شۇنفۇسى زېڭ ياڭنىڭ قول ئاستىدىكى «مەسلىھەتچى» ئىدى، شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ۋاڭ جىنفا ئۇنى قولغا ئالدى، لېكىن ئۇ ئاز - پاز يەر - زېمىننى ئىئانە قىلىش يولى بىلەن ئۆزۈن ئۆتمەي قاماقتىن قۇتۇلۇۋالدى ۋە بېيجىڭغا بېرىپ يۇەن شىكەينىڭ قولتۇقىغا كىرىپ، زۇڭتۇڭ مەھكىمىسىدە كاتىپلىق قىلدى. 2 - قېتىملىق ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىلگىرى ئىئانە قىلغان يەر - زېمىننى زۇڭتۇڭ مەھكىمىسىنىڭ جېجيانىڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئارقىلىق چوشۇرگەن بۇيرۇ- قى بىلەن تامامەن قايتۇرۇۋالدى. ئۆزۈن ئۆتمەستىن ۋاڭ جىنفا ئۆلتۈرۈل- دى. جاڭ جيېمېيمۇ بۇ سۈيقەستكە قاتناشقان.

(418) مەشھۇر شەھەر— بۇ يەردە ۋۇشى شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چېن شىيىڭ ئۆزىنىڭ 1925 - يىل 8 - ئايدا «ھازىرقى زامان ئەنزارى» دە ئېلان قىلغان «قۇرۇق گەپ» دېگەن ماقالىسىدە: «ۋۇشى — جۇڭگو بويىچە ئۇلگىلىك ناھيە» دەپ يازغانىدى. لۇشۈننىڭ «ئۇلگە بولالايدىغان مەشھۇر شەھەر» دېگىنى ئەنە شۇنىڭغا قارىتىلغان.

(419) ياڭ يىڭيۇ — ئايال، ئامېرىكىدا ئوقۇغان، مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېيجىڭ قىزلار دارىلمۇئەللىمىنگە مۇدىر قىلىپ تەينىلەنگەن. ئۇ جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزمنىڭ قۇللۇق تەرىبىسىنى يولغا قويۇپ، ئىنقىلابقا قارشى تۇرغان، ئوقۇغۇچىلارغا زۇلۇم سالغان. ئۇ جياڭ- سۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇشى ناھيەسىدىن.

(420) باشقىلار ساڭا چېقىلسىمۇ، سەن ئۇنى تەگمەپ كەتمىسەڭ — بۇ كەڭ قورساقلىق بولىدۇ، دېگەن مەنىدە. بۇ سۆز «لۇنيۇ» («مۇھاكىمە ۋە بايان») دېگەن كىتابنىڭ «تەيبۇ» دېگەن بابىدىن ئېلىنغان.

(421) «كۆزۈڭنى ئويغانىنىڭ كۆزىنى ئوي، چىشىڭنى چاققانىنىڭ چىشىنى چاق، قولغا قول، پۇتقا پۇت ياندۇر». بۇ سۆز «تەۋرات»نىڭ «مۇناجات بابى»دىن ئېلىنغان، باشقىلار ماڭا نېمە بىلەن تەڭ تۇرغان بولسا، ئۇنىڭغا شۇنىڭ بىلەن تاقابىل تۇرىمەن دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ؛ بۇنىڭدا

قارشى چىقىش، ئىنتىقام ئېلىش، دۈشمەنگە دەلمۇدەل تاقابىل تۇرۇش، ئۇدۇل كەلگەنگە ئۇدۇل تۇرۇش تەشەببۇس قىلىنىدۇ، شۇڭا بۇ يوللۇق دەپ ئېيتىلىدۇ.

(422) «كۈپكە ئىلتىپات قىلسىلا» — «ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ياردەم بېرىدىغان ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابتىكى ھېكايە. تاڭ خانىدانى ژۇ زېتىيەن دەۋرىدە، بىركىم زالىم سوراقچى جۇ شىڭنىڭ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغانلىقىنى پاش قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋر تاپقان پادىشاھ ژۇ زېتىيەن يېقىن ئادىمى لەي جۇنچېنغا بۇ دېلونى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. لەي جۇنچېن جۇ شىڭنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ، زىياپەت ئۈستىدە ئۇنىڭغا: «گۇناھكارلار ئۆز گۇناھىغا ئىقرار كەلمىسە، قانداق قىلىش كېرەك؟» دېسە، جۇ شاك: «بۇ ناھايىتى ئاسان گەپ، يوغان كۈپتىن بىرنى تېپىپ، چوغنىڭ ئۈستىگە قويۇپ قىزىتىپ گۇناھكارنى شۇنىڭغا سولىسىڭىز، ئىقرار قىلمايدىغان نېمىسى بار» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن لەي جۇنچېن يوغان كۈپنى كەلتۈرۈپ، جۇ شېڭنىڭ ئېيتقىنىدەك قىزىتىتۇرىدۇ ۋە جۇ شىڭغا سىزنى سوراققا تارتىش توغرىسىدا پادىشاھدىن بۇيرۇق بار، قېنى، «كۈپكە ئىلتىپات قىلسىلا» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن جۇ شاك قورقۇپ، دەرھال باش ئېگىپ گۇناھىغا ئىقرار بولىدۇ.

(423) «ياتلارنى يەكلەش» — پىكىرىدە، مەيداندا ئوخشاش بولغان ئادەملەر بىرلىشىپ باشقا پىكىر ۋە مەيدانىدىكى ئادەملەرگە زەربە بېرىش دېگەن سۆز. لۇشۇن «ھازىرقى زامان ئەنزار» چىلىرىنىڭ ئەپت - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىغاندىن كېيىن، چېن شىيىڭ «ھازىرقى زامان ئەنزارى» نىڭ 1925 - يىل 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چىققان 3 - جىلد 53 - سانىدىكى «قۇرۇق گەپ»تە: «جۇڭگۇلۇقلار ئىچىدە ھەق - ناھەق دېگەن گەپ يوقلىپ كەتتى... بىر نىيەتتىكى ئادەملەر ئىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممە نەرسىسى ياخشى بولۇپ قالىدۇ؛ يات بولىدىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممە نەرسىسى يامان بولۇپ قالىدۇ» دېگەن، لۇشۇنگە «ياتلارنى يەكلەيدۇ» دەپ ھۇجۇم قىلغان. زەربە بېرىشتىكى مەقسىتى، بىر تەرەپتىن، چېن شىيىڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ساختا نىقابىنى يىرتىپ تاشلاش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەققانىي مەيداندا چىڭ تۇرۇپ، ئىنقىلاب بىلەن ئەكسىلئىنقىلاب ئوتتۇرىسىدا مۇرەسسە بولۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ۋە مۇرەسسەلەشمەسلىك لازىم ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت.

(424) «قېينانلىق» دېگەن سۆز «ئادىللىق» قا نىسبەتەن ئېيتىلغان. چۈنكى قىزلار دائىلمۇئەللىمىدە ئۇقۇغۇچىلار ھەربىرى كۆتۈرۈلگەندە، چېن شىيىڭ قاتارلىق كىشىلەر «مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئادىللىقىنى ساقلاش جەمئىيىتى»نى تەشكىل قىلىپ، «ئادىللىق» دېگەن نىقابىنى تارتىۋېلىپ، ئەكسىيەتچى ئايال مۇدىر ياڭ يىڭيۈنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى باستۇرۇشىغا

مەدەت بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، لۇشۇن ئۇلارغا ئەنە شۇنداق دەككە بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە لۇشۇننىڭ بۇ يەردە «قېينانلىق» دېگەن سۆزنى ياڭ يىڭيۈنىڭ قىز ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى «قېينانا بىلەن كېلىننىڭ جېدىلى» دەپ، ئۆزىنى فېئودال ئائىلىسىنىڭ «قېينانا»سى قىلىۋالغانلىقىغا دائىتىپ ئېيتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، لۇشۇن ئۇنىڭ تۇتقان يولىنى «قېينانلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(425) نازاپەتلىكلەر — فېئودالىزم دەۋرىدىكى دۆلەتمەن - ھوقۇقدار ئادەملەرگە قېتىلىشنى خالىمايدىغان مۆتىۋەر مولىلار. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن نازاپەتلىكلەر شەرقىي خەننىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۆلىما گوتەي، جيا بياۋ ھەم ۋەزىر لى يىڭ، چېن فەن قاتارلىق كىشىلەرگە قارىتىلغان. بۇلار ئۆز ۋاقتىدا بىرلىشىپ ھۆكۈمەتنى تەنقىد قىلىپ، ھەرەمئاغىلىرىنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلىپ تاشلىغاچقا، ھەرەمئاغىلىرىنىڭ «پىرقە بولۇپ ھۆكۈمەتكە زىيانكەشلىك قىلدى» دېگەن تۆھمىتى بىلەن خانىدانلىق تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغان.

مىڭ دەۋرىدە ياشىغان دۇڭلىنچىلار — مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى دۇڭلىڭ پىرقىسى. بۇ پىرقىنىڭ گۇ شىيەنچېڭ، گاۋ پەنلۇڭ باشلىق ئاساسىي ئادەملىرى دۇڭلىڭ مەدرىسىدە دەرس ئۆتۈش باھانىسى بىلەن ھۆكۈمەت ئۈستىدە گەپ - سۆز قىلغان، ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلغان. يۇقىرى قاتلامدىكى زىيالىيلارنى ئاساس قىلغان ئىسلاھاتچى سىياسىي گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇلار ھەرەمئاغىسى ۋېي جۇڭشيەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

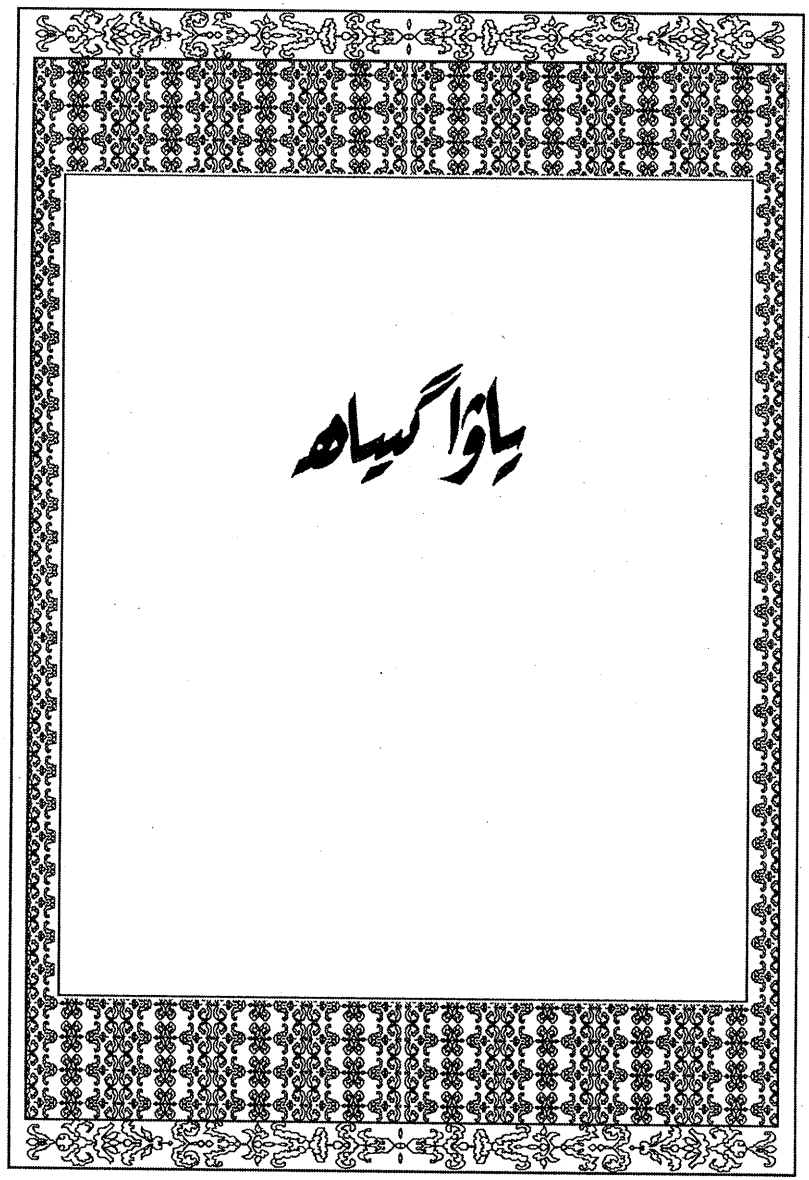
(426) سۇي رېنشى — رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەدىمكى زامانىدا ياغاچىنى ئۇچكىلەش يولى بىلەن ئوت كەشىپ قىلىپ، كىشىلەرگە تاماقنى پىشۇرۇپ يېيىشنى ئۆگەتكەن ئادەم.

(427) ياۋ، شۈن — رېۋايەتلەردىكى قەدىمكى پادىشاھلار.

(428) بۇ — كۇڭزىنىڭ سۆزى. لۇشۇن بۇ سۆزنى مۇنۇ مەنىدە نەقىل قىلغان، نېمىنى خالىغان بولسا شۇنىڭغا ئېرىشكەن ئادەم يەنە نېمىدەپ زارلىنىدىكەن.

(429) لىيۇ بەيجاۋ — 1925 - يىلى شىمالىي مىلىتارىست دۈەن چىرۈي ھۆكۈمىتى مائارىپ ۋازارىتى مەخسۇس مائارىپ مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى. بۇ يەردە گەپ 1925 - يىلى 8 - ئايدا لىيۇ بەيجاۋنىڭ بېيجىڭ قىزلار دائىلمۇئەللىمىدىكى ئوقۇغۇچىلار ھەربىكىتىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەر - ئايال لۇكچەكلەرنى يالىلىۋېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ئۇرغۇزغانلىقى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى زورلىۇق بىلەن مەكتەپتىن چىقىرىۋەتكەنلىكى ئۈستىدە بارىدۇ.

(430) جەنۇبىي پۈتۈ ئىبادەتخانىسى — شىيامېن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ

يېنىدا. بۇ ئىبادەتخانا تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرى (713—741) دا سېلىنغان، ئەسلىي نامى پۇجاۋ ئىبادەتخانىسى ئىدى.

(431) لىۋلىڭ — لەقىمى بولۇن، فېي بەگلىكى (بۈگۈنكى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ سۇشىبەن ناھىيىسى) دىن، جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق فېئودال بولۇپ، ھاراقكەشلىك بىلەن مەشھۇر ئىكەن. ئۇ ھەمىشە بىر كورا ھاراقنى ئېلىپ، بۇغا قېتىلغان ھارۋىدا ئولتۇرىدىكەن؛ ئارقىسىدىن ماڭغان چاپارمىنىگە، قەيەردە ئۆلسەم شۇ يەرگە كۆمۈپ قوي، دەيدىكەن.

(432) بۇ يەردە شائېخەي كەيمىڭ نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئومۇم» نامىلىق ژۇرنال كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ژۇرنالنىڭ 1926 ـ يىل 11 ـ ئايدىكى 1 ـ جىلد 3 ـ سانىدا مىڭ شى (جۇ گۇاڭچېيەن) نىڭ «يامغۇرلۇق كۈندىكى مەكتۇپ» دېگەن ماقالىسى بېسىلغان، ئۇنىڭدا: «ئومۇمىي ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى ياخشى يېزىش ئۈچۈن يېزىق ئەدەبىي تىلى بىلەن يېزىلغان بىرنەچچە پارچە ئېسىل ئەدەبىياتنى ئوقۇش ئىنتايىن زۆرۈر بولسا كېرەك. ھازىرقى كۈندە ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بىلەن يازغۇچى ئاپتورلاردىن خۇ شىجى، ژۇ جىخۇي، جۇ زورېن، لۇشۈن ئەپەندىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ، بۇ ئەپەندىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بىلەن يازغان ئەسىرلىرىدە قەدىمكى تىلدىن مەدەت ئالغان يەرلىرى بار (ئۇلارنىڭ ئۆزى بۇنى ئېتىراپ قىلماسلىقى مۇمكىن)» دېيىلگەن.

(433) جۇاڭ جۇ — ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدىكى پەيلاسوپ ۋە نەسرىي ئەسەر يازغۇچى، كۆڭزى تەرىقىتىنىڭ ۋەكىلى. خەن فېي — ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئۆتكەن سىياسىيون ۋە پەيلاسوپ، قانۇنچىلارنىڭ ۋەكىلى.

(434) لۇ جى (261—303) — يەنە بىر ئىسمى شېخىڭ، جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئەدىب. ساۋ مىڭدې — ساۋ ساۋ. لۇجى ساۋ مىڭدې توغرىسىدىكى تەزىيەنامىسىگە «ۋېي پادىشاھى ۋۇدىغا تەزىيە» دەپ سەرلەۋھە قويغان، بۇنى جىن سۇلالىسىنىڭ ئوردا كۈتۈپخانىسىدا ساۋ ساۋ يازغان «ۋەسىيەتنامە»نى كۆرگەندىن كېيىن يازغان. ساۋ ساۋ «ۋەسىيەتنامە» دە: مەن ئۆلگەندىن كېيىن قەدىمكى مۇرەككەپ قائىدە ـ يوسۇنلار بويىچە دەپنە قىلماڭلار، ماتەم مۇراسىمىنى ئاددىي ئۆتكۈزۈڭلار؛ مىراس قالدۇرۇلغان سەرۈپاي ۋە ئۆگۈشتەرلىرىمنى تەقسىم قىلماڭلار؛ نەغمىچىلەر بۇرۇنقى قىدەك مىس توز پەشتىقىدا قېلىۋېرىپ، ۋاقتى ـ ۋاقتىدا ماتەم مۇزىكىسى چېلىپ تۇرسۇن، دېگەن. لۇ جى بۇ تەزىيەنامىسىدە: ساۋساۋ ئۆز ۋاپاتى ئالدىدا «رەسمى ـ يوسۇن ئاددىي» بولسۇن، «ئىسقات يەڭگىل بولسۇن» دېگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ نەرسىلەردىن مېھرىنى ئۈزەلمەي، كېيىنكى لەرنىڭ لەنىتىگە قالغان دەپ، ئۇنىڭدىن چەكسىز ھەسرەتلەنگەن.

بېغىشلىما[1]

شۇك بولۇپ قالغان چاغلىرىمدا ئىچىم تولۇپ تۇرغاندەك بو-لۇپ قالىمەن؛ ئاغزىمنى ئاچاي دېگىنىمدە بولسا ھېچ نەرسە يوق قۇرۇق بولۇپ قالغاندەك بولۇپ قالىمەن.

ئۆتكەن ھايات ئۆلۈپ بولدى. بۇ ئۆلۈمدىن ناھايىتى خۇشال بولىمەن، چۈنكى شۇ ئۆلۈم مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇلارنىڭ بىر چاغ-لاردا ھايات ياشىغانلىقىنى بىلىۋالالايمەن. ئۆلگەن ھايات ئاللىقا-چان چىرىپ بولدى، بۇ چىرىشتىن ناھايىتى خۇشالمەن، چۈنكى ئۇلارنىڭ قۇرۇق - پۇچەك ئەمەسلىكىنى شۇ چىرىش مۇناسىۋىتى بىلەن بىلىۋالالايمەن.

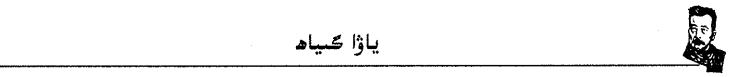
ھاياتىمىڭ لاي توپىسىنى يەرگە تاشلىۋەتسەم، ئۇنىڭدىن دەل - دەرەخ ئۇنمەي، ياۋا گىياھ ئۇنۇپ چىقتى، بۇ مېنىڭ گۇناھىم.

ياۋا گىياھنىڭ يىلتىزى چوڭقۇر بولمايدۇ، گۈل - چېچەكلە-رىمۇ، يوپۇرماقلىرىمۇ گۈزەل ئەمەس؛ لېكىن ئۇ شەبنەمنى، سۈنى سۈمۈرۈپ، ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ قېنى ۋە گۆشى بىلەن ئۇزۇقلىنىپ ئۆمۈر سۈرىدۇ. ئۇلارمۇ ھايات كۆكىرىپ تۇرغان چاغلىرىدا دەپسەندە بولىدۇ، ئۇرۇلىدۇ ھەتتا ئۆلىدۇ، چىرىيدۇ.

شۇنداق بولسىمۇ پەرۋا قىلمايمەن، ھۇزۇرلىنىمەن، قاقاقلاپ كۈلىمەن، جاراڭلىق مەدھىيە ئوقۇيمەن.

ياۋا گىياھلىرىمنى قەدىرلەيمەن، لېكىن ياۋا گىياھ بىلەن پەردازلىنىۋالغان يەر يۈزىدىن[2] بىزارمەن.

يەر ئاستىدىكى ئاتەش - ئوت كۆچۈپ يۈرمەكتە. بۇخسىرىماق-

تا؛ ئېرىپ سۈيۈلگان ئوت ئېقىنلىرى ئاخىر بىر كۈنى بۇلاقتەك كۆز يېرىپ ئېتىلىپ چىقىپ، بارلىق ياۋا گىياھلارنى ۋە دەل ـ دەرەخلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ چىرىگۈ-چىلىكسىمۇ قالمايدۇ.

شۇنداق بولسىمۇ پەرۋايىم پەلەك، ھۇزۇرلىنىمەن؛ قاقاقلاپ كۈلىمەن، مەدھىيىلەيمەن، مەدھىيىلەر ياڭرىتىمەن.

يەر ـ جاھان مۇشۇنداق تىمتاس تۇرۇۋەرسە، قاقاقلاپ كۈلەل-مەيمەن، مەدھىيىمۇ ياڭرىتالمەيمەن. يەر ـ جاھان مۇشۇنداق تىمتاس تۇرمىغان تەقدىردىمۇ كۈلەلمەسلىكىم، مەدھىيە ياڭرىتال-ماسلىقىم مۇمكىن. مەن بۇ بىر دەستە ياۋا گىياھنى نۇر بىلەن زۇلمەت، ھايات بىلەن مامات، ئۆتمۈش بىلەن كېلەچەك ئارىلىقىدا دوستلىرىم بىلەن رەقىبلىرىم، ئىنسان بىلەن ھايۋان، قەدىرلىگۈ-چى بىلەن قەدىرلىمەيدىغانلار ئالدىدا دەلىل ئۈچۈن قويدۇم.

بۇ ياۋا گىياھلارنىڭ ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئۆلۈشىنى ۋە چىرىشىنى ئۆزۈم ئۈچۈن، دوستلىرىم ۋە رەقىبلىرىم ئۈچۈن، ئىنسانلار ۋە ھايۋانلار ئۈچۈن قەدىرگە يېتىدىغانلار ۋە قەدىرگە يەتمەيدىغانلار ئۈچۈن ئارزۇ قىلىمەن. ئۇنداق بولمىسا مەن ئۆزۈم ئىلگىرى ھايات ياشىمىغان بولۇپ قالىمەن ـ دە، بۇ ھەقىقەتەن ئۆلۈشتىنمۇ ۋە چىرىشتىنمۇ بەتتەر شۇملۇق بولۇپ قالىدۇ.

كېتىڭلار، ياۋا گىياھلىرىم، بېغىشلىمام بىلەن بىللە كېتىڭلار!

1927 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، لۇشۈن، گۇاڭجۇدىكى «ئاق بۇلۇت راۋىقى»[3]دا يېزىلدى.

كۈز كېچىسى[4]

ئارقا ھويلامدىن تامنىڭ سىرتىدىكى ئىككى تۈپ دەرەخ كۆرۈ-نۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بىرى چىلان، يەنە بىرىمۇ چىلان.

ئۇلارنىڭ ئۈستىدىكى تۇن ئاسمىنى شۇنداق غەلىتە ۋە ئېگىز-كى، ئۆمرۈمدە ئۇنداق غەلىتە ۋە ئېگىز ئاسمانىنى كۆرمىگەنىدىم. ئۇ[5] خۇددى ئىنسانىيەت ئالىمىدىن كېتىپ قالىدىغاندەك تۇراتتى، بېشىڭىزنى كۆتۈرۈپ قارىسىڭىز كۆزىڭىز يەتمەيتتى. لېكىن ھازىر ئۇ تولىمۇ كۆپكۆك تۇرماقتا، نەچچە ئون يۈلتۇز ئۆزلىرىنىڭ كۆزلىرىنى خۇددى گۆلەيگەندەك جىمىرلىتىپ تۇرماقتا. بۇ ئاسمان گويا ئۆزىچە چوڭقۇر مەنە بار دېگەندەك قىلىپ، ئاغزىنىڭ چۆنىقىدا تەبەسسۇم قىلاتتى، شەبنەملىرىنى ھويلامدىكى ياۋا ئوت، گۈللەرگە چاچماقتا.

ئۇ ئوت ـ چۆپ، گۈللەرنىڭ نېمىدەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، خەقنىڭ ئۇلارنى نېمىدەپ ئاتايدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. ئېسىمدە تۇرۇپتۇ، بىر چاغلاردا ناھايىتى كىچىك، ناۋات رەڭ ئېچىلغان بىر خىل گۈل ھازىرمۇ ئېچىلىپ تۇرۇپتۇ، لېكىن تېخىمۇ كىچىكلەپ كەتكەن. ئۇ تۇننىڭ سوغۇق ھاۋاسىدا تۇگۈلۈپ چۈش كۆرمەكتە، چۈشىدە باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى، كۆزنىڭ يېتىپ كەلگەن-لىكىنى، ئورۇق شائىرنىڭ كۆز ياشلىرىنى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى بەرگىلىرىگە سۈرتۈپ تۇرۇپ: كۆز كەلسىمۇ، قىش كەلسىمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە باھار كېلىدۇ، كېپىنەكلەر ئۇچۇشىدۇ، ھەرىلەر باھار قوشاقلىرىنى ئوقۇيدۇ دەپ خەۋەر قىلىۋاتقانلىقىنى

كۆرۈپ، توڭلىغانلىقتىن رەڭگى قىزىرىپ كەتكەن، يەنىلا تۇگۈلۈپ قالغان بولسىمۇ، پىسخىكىدە كۆلۈپ قويدى.

چىلان دەرەخلىرىنىڭ يوپۇرماقلىرى تۆكۈلۈپ بولاي دەپ قاپتۇ. ئىلگىرى بالىلارنىڭ بىر - ئىككىسى كېلىپ، باشقىلاردىن ئېشىپ قالغان چىلانلارنى قېقىپ چۈشۈرەتتى، ھازىر بىرەر دانە-سىمۇ قالماپتۇ، ھەتتا يوپۇرماقلىرىمۇ تۆكۈلۈپ بوپتۇ. ئۇ ناۋات رەڭ گۈللەرنىڭ كۆرگەن چۈشىنى، كۆزدىن كېيىن باھار يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلەتتى؛ غازاڭلارنىڭ كۆرگەن چۈشىنى، باھار-دىن كېيىن يەنە كۆز كېلىدىغانلىقىنىمۇ بىلەتتى. ئۇنىڭ يوپۇرماق-لىرى تامامەن دېگۈدەك تۆكۈلۈپ، پەقەت غوللىرىلا قالغان، لې-كىن ھەممە شاخلىرى مېۋە ۋە يوپۇرماق بىلەن تولغان چاغدىكىدەك كامانغا ئوخشاش پۈكۈلۈپ تۇرۇش ھالەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ، قەددى-نى رۇسلاپ، خېلىلا راھەتلىنىپ تۇرۇپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ يەنە بىرنەچچە تال شېخى چىلان قاققان خادا پەيدا قىلغان جاراھەتنى قوغداپ ئېگىلىپ تۇرۇپتۇ. ناھايىتى تۇز ۋە ناھايىتى ئۇزۇن شاخ-لىرى بولسا، ئۇن - تىن چىقارماستىن غەلىتە ۋە ئېگىز ئاسمانغا خۇددى تۆمۇر مىختەك قادىلىپ، ئاسمانىنىڭ مەلۇن كۆزلىرىنى جىمىرلىتىۋېتىپتۇ؛ ئاسماندىكى تولۇن ئايغا قادىلىپ، ئايىنى ئەيـ-مەندۇرۇپ چىرايىنى تاتارتىۋېتىپتۇ.

مەلۇن كۆزلىرىنى جىمىرلىتىپ تۇرغان ئاسمان گويا ئىنسا-نىيەت ئالىمىدىن نېرى كېتىپ، چىلان دەرەخىنىڭ تاشلاپ قويۇپ ئايىنىلا قالدۇرىدىغانىدەك، تېخىمۇ كۆكىرىپ، خاتىرجەمسىزلە-نىپ[6] تۇرماقتا. ئايمۇ چاندۇرماستىن ئۆزىنى شەرق تەرەپكە دالدىغا ئالدى. چىلانىنىڭ ھېچ نەرسىسى قالمىغان قۇرۇق غوللىرى غەلىتە ۋە ئېگىز ئاسمانىنىڭ جىمىرلاپ تۇرغان ھەر خىل ئېزىتقۇ كۆزلىرىگە پەرۋا قىلماي، ئۇنىڭ جېنىنى ئېلىش نىيىتى بىلەن، ئۇنىڭغا ئۇن - تىنسىز ھالدا تۆمۇر مىختەك قادىلىپ تۇرماقتا.

تۇنده سەيله قىلىدىغان ھۇۋقۇش غۇي قىلىپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتتى.

يېرىم كېچە، ئۇشتۇمتۇتلا بىر كۇلكە ئاۋازى، گويا ئۇخلاپ ياتقان ئادەملەرنى ئويغىتىۋەتكۈسى كەلمىگەندەك ژىلىقلاپ كۇلگەن ئاۋاز ئاڭلاندى، بۇ كۇلكە ئاۋازى ئەتراپتىكى ھاۋانىمۇ كۇلدۇرۇۋەتـ-تى. تۇن كېچە، باشقا ئادەم يوق ئىدى، بۇ ئاۋازنىڭ ئۆز ئاغزىم-دىن چىققانلىقىنى دەرھال ئاڭقىرىۋالدىم، شۇ كۇلكە ئاۋازى ئۆ-زۇمنىمۇ دەرھال ئۆز ھۇجرامغا قوغلاپ كىرگۈزۇۋەتتى، پەنەرنىڭ پىلىكىنى دەرھال يۇقىرى چىقىرىپ قويدۇم.

ئىارقا تامنىڭ دېرىزە ئەينىكى تىرىق - تىرىق قىلىپ قالدى، قارىسام، يەنە بىرمۇنچە ئۇششاق ئۇچار جانىۋار ھەريان ئۇسۇپ تۇرۇپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇلارنىڭ بىرنەچچىسى ئۆيگە كىرىپ كەلدى، دېرىزە قەغىزىنىڭ تۆشۈكلىرىدىن كىرگەن بولسا كېرەك. ئۇلارمۇ ئۆيگە كىرىش بىلەنلا پەنەرنىڭ شېشىسىگە تىرىق - تىرىق قىلىپ ئۇسكىلى تۇردى. بىرى شېشىنىڭ ئۇستـ-ىدىن كىرىپ كېتىپ ئوتقا يولۇقتى، مېنىڭچە، بۇ راست ئوت ئىدى. ئىككى ئۇچى پەنەرنىڭ قەغەز لەمپىسىدە ھاسىراپ دېمىنى ئالماقتا. بۇ لەمپىنى تۇنۇگۈن ئاخشام يېڭىدىن يەڭگۈشلەپ قويغا-نىدىم؛ سۇتتەك ئاق قەغەزدىن قاتلاق - پۈرمە ئىز چىقىرىلغان بۇ لەمپىنىڭ بىر بۇرجىكىگە بىر تال چوغدەك قىپقىزىل توشقانقۇ-لاقمۇ[7] سىزىقلىق ئىدى.

قىزىل توشقانقۇلاق چېچەكلىگەندە، چىلان دەرىخىمۇ كىچىك ناۋات رەڭ گۈل كۆرگەن چۈشىنى كۆرىمەن دەپ، خۇددى سۇڭپە-يازنىڭ كۆكىگە ئوخشاش كامانداك ئېگىلىدۇ، ... يەنە تۇن كېچىدە كۇلكە ئاۋازىنى ئاڭلىدىم؛ خىيال رىشتىلىرىمنى دەرھال كېسىپ تاشلاپ، ھېلىقى ئاق قەغەزدىن ياسالغان لەمپىدە تۇرۇپ قالغان كىچىككىنە كۆك ھاشاراتلارغا قارىدىم، ئۇلار بېشى يوغان، قۇيرۇ-

قى كىچىك، بەئەينى ئاپتاپپەرەسنىڭ ئۇرۇقىغا ئوخشايدىكەن، چوڭلۇقى بىر دانە بۇغداينىڭ يېرىمىچىلىكلا كېلىدۇ، پۈتۈن ئەزا-يىنىڭ رەڭگى ئىچىگزىنى كۆيدۈرگۈدەك، ئىچىگزىنى ئاغرىتقۇدەك زۇمرەتنىڭ ئۆزى.

مېنى ئەسنەك تۇتتى، بىر تال تاماكىنى تۇتاشتۇرۇپ، تۇتۇندىنى چىراغقا پۇرقىرىتىپ، ھېلىقى زۇمرەتتەك ناتونۇش قەھرىمانلارغا تەزىيە بىلدۇردۇم.

1924 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى

قار[8]

ئىسسىق ئىقلىمنىڭ[9] يامغۇرى ھېچقاچان سوغۇق، قاتتىق، پارقىراق قار ئۇچقۇنلىرىغا ئايلانمايدۇ. كۆپنى كۆرگەن كىشىلەر-گە ئۇ زېرىكەرلىك تۇيۇلىدۇ. ئۇمۇ ئۆزىنى بەختسىز، دەپ ھېسابـ-لامدىكىن؟ ئەمما جياڭنەندە قار يېقىملىق، گۈزەل بولىدۇ. ئۇ، يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان باھارنىڭ خەۋەرچىسى، شۇنداقلا ئۇ قەددى ـ قامىتى تولغان رەسىدە قىزنىڭ جامالى. چايگۇلىنىڭ قىزىل ياقۇتتەك غۇنچىلىرى، ئاق كۆكۈچ كەلگەن يالغۇز بەرگلىك ھەپىرەڭگۈل، بالىمانىنىڭ ئاغزىغا ئوخشاش ئېچىلىدىغان توق سېـ-رىق ھەپىرەڭگۈلى بولىدۇ. قارنىڭ ئاستىدا مۇزلىغان يېشىل گىياھلارمۇ بولىدۇ. ئۇ يەرلەردە كېپىنەكلەر بولمايدۇ. چايگۈلى بىلەن ھەپىرەڭگۈلنىڭ شەربەتلىرىنى ئالىدىغان ھەسەل ھەرىلىرى بولامدۇ، يوقمۇ، بۇنى ئېنىق بىلمەيمەن. لېكىن، قارلىق دالىدا ئېچىلىپ تۇرغان قىش گۈللىرى ئارىسىدا بىرمۇنچە ھەسەل ھەرـ-لىرى ئالدىراپ ئۇچۇشۇپ يۈرگەنىدەك، ئۇلارنىڭ غوڭۇلدىغان ئا-ۋازلىرى قۇلىقىمغا ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ.

بالىلار سوغۇقتىن قىزىرىپ ئېگىرەدەك بولۇپ قالغان قوللـ-رىنى ھورداپ، يەتتە ـ سەككىزى بىر بولۇپ قار بوۋاي ياسايتتى. ئۇلار قاملاشتۇرالمايۋاتقانلىقتىن قايسىنىڭدۇر دادىسى يارەملىشەتـ-تى. قار بوۋا يۇقىرى تەرىپى ساپاقتەك، تۆۋەن تەرىپى قاپاقتەك بولۇپ، ئۇنىڭ قاپاق ئىكەنلىكىنى ياكى بوۋا ئىكەنلىكىنى ئايرىۋال-غىلى بولمىسىمۇ، ھەرھالدا بالىلاردىن ئېگىز قىلىپ ياسىلاتتى. شۇنداقلا ناھايىتى ئاق، ناھايىتى سۈزۈك بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئۆز-

لەشكەنلىكى بىلەن بىر - بىرىگە يېپىشىپ، قۇياش نۇرىدا تاۋلىنىپ تۇراتتى. بالىلار ياڭاقتا ئۇنىڭغا كۆز ياسىشاتتى. كىمدۇر بىرى ئانىسىنىڭ ئەڭلىك قۇتىسىدىن ئەڭلىك ئوغرىلاپ كېلىپ، ئۇنىڭ كالپۇكىغا سۇرتۇپ قويياتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ چوڭ بۇرھان (قار بوۋا) بولۇپ قالاتتى - دە، كۆزلىرىدىن نۇر چاقناپ تۇرغان، كالپۇكلىرى قىپقىزىل ھالدا قاردا ئولتۇرۇپ قالاتتى. ئەتىسى يەنە بىرنەچچە بالىلار ئۇنى زىيارەت قىلىپ كېلەتتى. ئۇلار ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ چاۋاك چېلىشاتتى، باش لىڭشىتىشاتتى، كۈلۈشەتتى. ئەمما، ئاخىر يەنە قار بوۋىنىڭ ئۆزى يالغۇز قالاتتى. ھاۋا ئوچۇق كۈنلىرى تېشى ئېرىپ كېتەتتى. سوغۇق كېچىلىرى بولسا ئۇنى يەنە بىر قات مۇز پەردىسى قاپلاپ خىرە - رەڭسىز كىرىستال تۇسكە كىرگۈزەتتى. ھاۋا ئۇدا ئوچۇق بولغاندا، لەۋلىرىدىكى ئەڭلىك غايىب بولۇپ، ئۆزى ئېرىپ شەكلىنى يوقىتاتتى.

لېكىن، شىمالدا قار يېغىپ بولغاندىن كېيىن، ھەمىشە كېپەككە، قۇمغا ئوخشاش بولۇپ ھەرگىزمۇ بىر - بىرىگە يېپىشمايدۇ؛ ئۆگزىدىمۇ، يەردىمۇ قۇرۇپ كەتكەن ئوت - چۆپلەردىمۇ شۇنداق ھالەتتە تۇرىدۇ. ئۆيدە يېقىلغان ئوچاقلارنىڭ ئىسسىقى بىلەن ئۆگزىلەردىكى قار بالدۇر ئېرىيدۇ. باشقا يەردىكىلىرى بولسا، ھاۋا ئوچۇق كۈنلىرى شۇنىڭغىنىڭ سوقۇشى بىلەن بىردىن قۇيۇن شامال كۆتۈرۈلۈپ، قار پۈركىراپ ئۇچۇپ، كۆزنى چاقنىتىپ نۇرلىنىدۇ. خۇددى يالقۇننى ئورىۋالغان قويۇق تۇمانغا ئوخشاش پىركىراپ كۆتۈرۈلۈپ ئاسمانىنى قاپلايدۇ. ئاسماندا پىركىرغان ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ھالدا يېلىنجايدۇ.

سوغۇق ساما گۈمبىزى ئاستىدا چەكسىز دالىلاردا يېلىنجاپ ۋە پىركىراپ ئۆرلەۋاتقىنى يامغۇرنىڭ ئەرۋاھى...

شۇنداق، ئۇ يەككە - يېگانە بولۇپ قالغان قار، قېتىپ قالغان يامغۇر، يامغۇرنىڭ ئەرۋاھى.

1925 - يىل 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى

سايىنىڭ ۋىداسى

ئادەم ئۆخلاپ، ۋاقىتنىڭ قايسى چاغ بولغانلىقىنى بىلمەيدىغان بىر ھالغا يەتكەندە، ئۇنىڭ سايىسى ۋىدالاشقىلى كېلىدۇ ۋە مۇنداق دەيدۇ:

خۇشۇم كەلمەيدىغانلار جەننەتتە بولسا، مەن ئۇ يەرگە بېرىشىنى خالىمايمەن؛ خۇشۇم كەلمەيدىغانلار دوزاختا بولسا، مەن بۇ يەرگە بېرىشنى خالىمايمەن، خۇشۇم كەلمەيدىغانلار ئەگەر سىلەرنىڭ كەلگۈسى ئالتۇن دەۋرىڭلاردا بولسا، ئۇ يەرگە بېرىشنىمۇ خالىمايمەن.

لېكىن، خۇشۇم كەلمەيدىغىنى سەن.

بۇرادەر، ئەمدى ساڭا ئەگەشىمەيمەن، ساڭا ئۆلۈپەت بولمايمەن.

ساڭا خۇشۇم يوق!

داد - پەريادا! ساڭا خۇشۇم يوق. ساڭا ئەگىشىپ يۈرگىنىمدىن كۆرە ماكانسىز يۈرگىنىم ياخشى.

مەن بىر سايە، بىر كۆلەڭگە، قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە ئۆزۈمنى يوقىتىش ئۈچۈن سەندىن جۇدالىق تىلەيمەن. لېكىن، قاراڭغۇ زۇلمەت مېنى يۇتۇپ كېتىدۇ، يورۇقلۇقمۇ مېنى يوقىتىدۇ.

قاراڭغۇلۇق بىلەن يورۇقلۇق ئوتتۇرىسىدا تېڭىرقاپ يۈرگەن

ندىمدىن كۆرە قاراڭغۇلۇق ئىچىگە غەرق بولغىنىم ياخشى.

نېمە ئۈچۈندۇر، قاراڭغۇلۇق بىلەن يورۇقلۇق ئىچىدىلا تېڭىرقاپ يۈرۈۋاتىمەن. زاۋال ۋاقتىمۇ ياكى تاڭمۇ، بۇنى بىلمەيمەن. قاراڭغۇلۇقتا غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇرغان قولۇم بىلەن خۇددى بىر پىيالە مەينى ئىچىۋەتكەندەك قىلىپ، ۋاقىتنىڭ قايسى چاغ بولغانلىقىنى بىلمىگەن ھالدا بېشىم قايغان تەرەپكە قاراپ مېڭىپ تۇراي.

خەير؛ زاۋال ۋاقتى بولغان بولسا قاراڭغۇلۇق مېنى يۇتۇپ كېتىشى تەبىئىي ياكى ھازىر تاڭ ۋاقتى بولغان بولسا يورۇقلۇقنىڭ مېنى يۇتۇۋېتىشى چوقۇم.

بۇرادەر، ۋاقىت يېقىنلاشتى.

قاراڭغۇلۇق ئىچىدە ماكانسىز تېڭىرقاپ يۈرەي.

مېنىڭدىن ھەدىيە ئۈمىد قىلىۋاتىسەن. ھەدىيە قىلغۇدەك نېمەم بار؟ يوق. بار - يوقى قاراڭغۇلۇق ۋە ناشۇدلۇق (قۇرۇقلۇق، پۇچەكلىك)، خالاس.

لېكىن، قاراڭغۇلۇقنىلا تىلەيمەن، قاراڭغۇلۇق ئېھتىمال سېنىڭ يورۇقلۇقۇڭدا يوقىلىشى مۇمكىن؛ ناشۇدلۇقنىلا ئارزۇ قىلىمەن، سېنىڭ يۈرىكىڭدە ئورۇن تۇتۇپ تۇرۇشنى ھەرگىز خالىمايمەن.

بۇرادەر، شۇنى خالايمەن.

يەككە - يېگانە بولۇپ يىراق يەرلەرگە كەتسەم؛ قاراڭغۇلۇقتا سەنمۇ بولمىسالا، بەلكى باشقا سايىلەرمۇ قالمىسا.

قاراڭغۇلۇقتا ئۆزۈملا تۇگەپ كەتسەم، قاراڭغۇ دۇنيا تامامەن ئۆزۈمگىلا تەن بولسا.

1924 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى

تىلەمچى

كاكىل لاي سۈزۈلگىلى تۆكۈلۈپ كەتكەن ئېگىز تامنى بويلاپ، يۇمشاق توپا - توزانىنى دەسسەپ كېتىۋاتىمەن. يەنە بىرنەچچە ئادەممۇ ئۆز كويى بىلەن كېتىۋاتىدۇ. غۇرقىراپ چىقىۋاتقان سالقىن شامال تام تۆپىسىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان سۈزۈادانىنىڭ تېخى تامام قۇرۇپ كەتمىگەن يوپۇرماقلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان شاخلىرىنى بېشىمدا پۇلاڭشىتماقتا.

سالقىن شامال غۇرقىرىماقتا. ئەتراپ توپا - توزان.

ماڭا ئوخشاش پەشمەت كىيگەن، چىرايىدىن دەرد - ھەسرەت ئالامەتلىرىمۇ كۆرۈنمەيدىغان بىر كىچىك بالا يولۇمنى توسۇپ، ئارقامغا كىرىۋېلىپ، بېشىنى يەرگە ئۇرۇپ، ناله بىلەن مەندىن سەدىقە تىلىدى.

ئۇنىڭ سازاسىدىن، پەيلىدىن بەزدىم. ئۇنىڭ دەرد - ھەسرىتىسىز ئەپتىدىن، مۇغەمبەرلىكىدىن بەزدىم. ئارقامغا كىرىۋېلىپ سازا قىلىشىدىن يىرگەندىم.

يولدا كېتىۋاتىمەن، يەنە بىرنەچچە ئادەممۇ ئۆز كويىدا كېتىۋاتىدۇ؛ سالقىن شامال غۇرقىرىماقتا، ئەتراپ توپا - توزان.

بىر كىچىك بالا تىلەمچى ماڭا سازا قىلدى. بۇ ھەم پەشمەت كىيىۋاپتۇ. بۇنىڭ ئەپتىدىنمۇ دەرد - ھەسرەت بەلگىسى كۆرۈنمەيدۇ. لېكىن، بۇ بالا گاچا؛ بۇ پەقەت ئىككى قولىنى ئېچىپ تىلەش ئىشارىتىنىلا قىلدى.

بۇنىڭ ئىشارىتىدىن بەزدىم، يىرگەندىم. ئېھتىمال بۇ گاچا

بولمىسا كېرەك، گاچا بولۇۋېلىشى پەقەت تىلەمچىلىك قىلىشنىڭ بىرەر ھىيلىسى بولسا كېرەك.

سەدىقە بەرمىدىم، رەھمىمۇ كەلمىدى. لېكىن، سەدىقە بەرگۈچىلەردىنمۇ ئۇستۇن كەلدىم: ئۇنىڭغا بەرگىنىم يىرگىنىش، گۇمان، بىزارلىق بولدى.

ئۆرۈلۈپ چۈشكەن تامنى بويلاپ كېتىۋاتىمەن. تامنىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشكەن يەرلىرىدە پارچە - پارچە كېسەكلەر دۆۋىلىنىپ تۇرۇپتۇ، تامنىڭ ئىچىدە ھېچ نەرسە كۆرۈنمەيدۇ. غۇرقىراپ چەقىۋاتقان سالقىن شامال كۆزنىڭ سوغۇقىنى پەشمىتىدىن ئۆتكۈزۈۋەتتى، ئەتراپ چاڭ - توزان.

ئويلىنىپ قالدىم: مەن قانداق ئۇسۇل بىلەن تىلىسەم بولار؟ زۇۋان چىقىرايمۇ، زۇۋان چىقارغاندا قايسى تەقلىدتە چىقراي؟ گاچا بولۇۋالسام، قايسى تەرىقىدە قول ئىشارىتى قىلسام بولار؟...

باشقا بىرقانچە ئادەم ئۆز يولىدا كېتىۋاتىدۇ.

سەدىقە ئالالمايدىغان ئوخشايمەن، كىشىلەرنىڭ رەھمىنىمۇ ئالالمايدىغان ئوخشايمەن. سەدىقە ئورنىغا يىرگىنىش، گۇمان، بىزارلىق ئالىدىغان ئوخشايمەن...

بىچارىلىك ۋە سۇكۇت بىلەن تىلەي!...

ھېچبولمىغاندا، ناشۇدلۇق - كۆڭۈلسىزلىك تاپارمەن.

سالقىن شامال غۇرقىرىماقتا. ئەتراپ چاڭ - توزان، باشقىلار ئۆز يولىدا كېتىۋاتىدۇ.

توزان، چاڭ...

.....

توزان...

1924 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى

مېنىڭ پىراقىم

— قەدىمكى ئۇسلۇبقا تەقلىد قىلىنغان ھەجۋىي شېئىر

مەشۇقۇم ئېگىز تاغ ئېتەكلىرىدە،
ئۇنى ئىزدەي دېسەم تاغ غايەت ئېگىز بۇندىن.
ئىلاجىم يوق، بېشىمنى تۆۋەن سالدىم —
ياقام ھۆل بولدى ياشتىن.
مەشۇقۇم قىلدى كېپىنەك ياغلىق ھەدىيە،
مەن سۇندۇم مۇشۇكياپىلاقنى قىلىپ ھەدىيە.
يۇز ئۆرۈپ، قارىماس شۇنىڭدىن بۇيان ماڭا،
بىلمىدىم سەۋەبىنى، ۋەھىمە بولدى ھەمراھ ماڭا.

مەشۇقۇم يۈرۈپتۇ قاينام بازاردا،
ئىزدەپ كۆرەي دېسەم ئادەملەر مىڭ - مىڭ راسا،
ئىلاجسىز بوينۇمنى قىستىم، —
قۇلاققا ئاقتى كۆز ياش مانا.
جۇپ قارلىغاچ سۆرىتى بەردى مەشۇقۇم ماڭا،
نۆكچە ناۋات ئالمىسى[10] ياندۇردۇم ئاڭا،
يۇز ئۆرۈپ، قارىماس شۇنىڭدىن بۇيان ماڭا،
بىلەلمەي سەۋەبىنى يۈردۇم قايمۇقۇپ مانا.

مەشۇقۇم دەريانىڭ بويىدا تۇرار،
ئۇنى ئىزدەپ باراي دېسەم چوڭقۇر ئىكەن سۇ.
ئىلاجسىز بوينۇمنى تولغىدىم —
ياشلاندى پەشلىرىم بولۇپ سۇ.
مەشۇقۇم ھەدىيە قىلدى ئالتۇن سائەت بېغى،
مەن ياندۇردۇم ئۇنىڭغا تەرلىتىش دورىسى.
يۇز ئۆرۈپ، قارىماس شۇنىڭدىن بۇيان،
بىلەلمەي سەۋەبىنى بۇزۇلدى نېرۋام.

مەشۇقۇم كاتتا ـ ئېسىل بىر ئائىلىدە،
ئىزدەپ باراي دېسەم ماشىنا يوق ماڭا.
ئىلاجسىز بېشىمنى چايقىدىم، —
تارامىلدى ياشلىرىم مانا.
مەشۇقۇم ئەتىرگۈل ئەيلىدى تەقدىم،
ياندۇردۇم ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىپ چار يىلاننى[11].
يۇز ئۆرۈپ، قارىماس شۇنىڭدىن بۇيان،
بىلمىدىم سەۋەبىنى، مەيلى تاپسۇن باشقىنى.

1924 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى

قىسىس (1)

ئادەمنىڭ تېرىسى تولىمۇ نېپىز بولسا كېرەك؛ قىزىل ئىسسىق قان ئەنە شۇ تېرىنىڭ ئاستىدىكى تام بويلاپ مىغىلداپ يۈرگەن يىپەك قۇرتىدىنمۇ زىچ جايلاشقان تومۇرلاردا جۇش ئۇرۇپ ئېقىپ، ئىسسىقلىق پەيدا قىلىدۇ. بۇ قانلار ئەنە شۇ ئىسسىقلىقنىڭ تەسىرى بىلەن بىر ـ بىرىنى مەپتۇن قىلىدۇ، بىر ـ بىرىنى قوزغايدۇ، ئەگەشتۈرىدۇ؛ ھاياتنىڭ كىشىنى مەست قىلىدىغان ئۇلۇغ شادلىقىغا يېتىش ئۈچۈن جېنىنىڭ بارچە بىر ـ بىرىگە ئېجىل بولۇشنى، بىر ـ بىرى بىلەن لەۋلىشىپ سۆيۈشۈشنى، قۇچاقلىشىشنى ئارزۇ قىلىدۇ.

لېكىن، ئەگەر شۇ نېپىز، ھال رەڭ تېرىگە ئۆتكۈر پىچاقنىڭ بىسى تەگمىسە بولدى، شۇ زامان قىپقىزىل، ئىسسىق قان ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىدۇ ـ دە، قاتىلنى قانغا بويايدۇ؛ ئاندىن كېيىن ھالاك بولغۇچىنىڭ نەپىسى قىسىلىپ، لەۋلىرى ئاقىرىدۇ ۋە ئۇنىڭ روھى ھاياتنىڭ پەرۋاز قىلىپ تۇرغان چەكسىز زور شادلىقىغا ئېرىشىدۇ؛ ئۇنىڭ جەسىتى بولسا، ھاياتنىڭ پەرۋاز قىلىپ تۇرغان چەكسىز زور شادلىقىغا مەڭگۈ چۆكىدۇ.

دېمەك، ئەنە شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار قوللىرىغا ئۆتكۈر خەنجەر تۇتۇشۇپ، كەڭ ئايدالىدا يالىڭاچ بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى تۇرۇشۇپتۇ. ئۇلار بىر ـ بىرىنى قۇچاقلاشقىمۇ، بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشكىمۇ تەييار تۇرۇشۇپتۇ...

بىگانە ئادەملەر خۇددى تامدا ئۆمىلەۋاتقان يىپەك قۇرتلىرىغا،

قوزۇپ قالغان بېلىقنىڭ بېشىنى سۆرەپ ئېلىپ ماڭماقچى بولۇۋاتقان چۈمۈلىلەرگە ئوخشاش تەرەپ - تەرەپتىن مىغ - مىغ كېلىشەمكتە. ئۇلار چىرايلىق كىيىنگەن، لېكىن قوللىرىدا ھېچ نەرسە يوق. ئۇلار تەرەپ - تەرەپتىن كېلىشىدۇ - دە، بىر - بىرىنى قۇچاقلاشماقچى ياكى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ تۇرغانلارنى زوق بىلەن تاماشا قىلىش ئۈچۈن جېنىنىڭ بارىچە بويۇنلىرىنى سوزۇشۇپ قارايدۇ. ئۇلار كېيىن ئۆز تىللىرىنىڭ ئۈچىدا تەر ياكى قان تەمى پەيدا بولىدىغانلىقىنى سېزىشىدۇ.

ئەمما، ھېلىقى ئىككىيلەن بولسا، قوللىرىغا خەنجەر تۇتۇشۇپ كەڭ ئايدالىدا يالىڭاچ بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى تۇرۇشىدۇ، ئۇلار بىر - بىرى بىلەن قۇچاقلاشمايدۇ ياكى بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈشمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىش خىيالىدىمۇ كۆرۈنمەيدۇ.

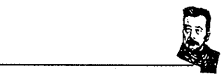
ئۇلار شۇ ھالدا ئۇزاق تۇرۇشىدۇ، ھەرىكەتچان ۋۇجۇدى ھالىدىن كېتىشكە باشلىغان بولسىمۇ، بىر - بىرىنى قۇچاقلاش ياكى ئۆلتۈرۈش خىيالىرى قىلچە كۆرۈنمەيدۇ.

بىگانىلەر زېرىكىشىدۇ؛ زېرىكىش ئۇلارنىڭ ئىچ - ئىچىگە سىڭىشكە باشلايدۇ، ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى زېرىكىش بەدىنىدىكى تەر تۆشۈكلىرىدىن ئېتىلىپ چىقىپ، پۈتۈن كەڭ دالىغا يېيىلغاندەك، شۇنىڭ بىلەن باشقا كىشىلەرنىڭ بەدەنلىرىدىكى تەر تۆشۈكلىرىدىن كىرىپ كەتكەندەك سېزىلىدۇ. ئاخىر، ئۇلار تىل ۋە گاللىرىنىڭ قۇرۇپ، بويۇنلىرىنىڭ تېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سېزىدۇ ۋە بىر - بىرىگە نەزەر تاشلاپ ئاستا تارقىلىشقا باشلايدۇ؛ ھەتتا ھاياتتىن بەزگۈدەك دەرىجىدە ھالىدىن كەتكەنلىكىنى سېزىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بۇ كەڭ ئايدالا قالىدۇ، ھېلىقى ئىككىيلەن بولسا شۇ دالىدا قوللىرىدا خەنجەر تۇتقان، يالىڭاچ، ھالىدىن كەتكەن ھالدا تۇرۇۋېرىدۇ؛ ئۇلار ھېلىقى بىگانىلەرنىڭ ھالسىزلاندىغانلىقىغا، قانسىز قىرغىنچىلىقلىرىغا خۇددى ئۆلگەن ئادەمنىڭكىدەك نەزىرى بىلەن قاراپ تاماشا قىلىپ، ھاياتنىڭ پەرۋاز قىلىپ تۇرغان چەكسىز شادلىقىغا مەڭگۈ چۆكىدۇ.

1924 - يىل 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى

قىساس (2)

ئۇ ئۆزىنى خۇدانىڭ ئوغلى، ئىسرائىلىيىنىڭ سۇلتانى[12] دەپ ھېسابلاپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن دارغا تارتىلدى.

ئەسكەرلەر ئۇنىڭ ئۇستىگە جىگەر رەڭ تون، بېشىغا يانتاق تاجى كىيدۈرۈپ ئۇنى تەبرىكلەشتى. كېيىن، قومۇش تاياق بىلەن ئۇنىڭ باشلىرىغا ئۇردى، يۈزلىرىگە تۈكۈردى، ئۇنىڭدىن كېيىن تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا تەزىم قىلىشتى؛ ئۇنى شۇنداق مەسخىرە قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇستىدىكى جىگەر رەڭ تونىنى سالدۇرۇۋېلىپ، يەنە ئۆزىنىڭ ئەسكى كىيىملىرىنى كىيدۈرۈشۈپ قويدى[13].

ئەنە قاراڭ، ئۇلار ئۇنىڭ باشلىرىغا ئۇرۇپ، يۈزلىرىگە تۈكۈرمەكتە ۋە يەنە ئالدىدا تىز پۈكۈپ تەزىم قىلماقتا.

ئۇ مور[14] قوشۇلغان مەينى ئىچىشتىن باش تارتتى، بەنى ئىسرائىلنىڭ ئۆزىگە، يەنى خۇدانىڭ ئوغلىغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇۋاتقانلىقىنى تاماشا قىلىپ كۆرمەكچى ۋە ئۇلارنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا مەڭگۈلۈك قايغۇرۇپ، ھازىرقى كۈنلىرىگە نەپرەت قىلماقچى.

ئەتىراپ دۈشمەنلىك بىلەن تولغان ۋە لەنەت - نەپرەتلىنەرلىك.

گۈچۈلداپ قېچىلغان مىڭ ئۇنىڭ قولىنىڭ ئالقىنىدىن تېشىپ ئۆتتى، لەنىتلەر ئۆز خۇداسىنىڭ ئوغلىنى مىخلاپ ئۆلتۈرمەكچى. بۇ ئائەھلىلەر ئۇنى قىيناپ يىلاندەك تولغىنىدىغان ھالغا

كەلتۈرمەكچى. يەنە گۈچۈلدىتىپ مىخ قاقتى، مىخ ئۇنىڭ پۇتىنىڭ دۈمبىسىدىن تېشىپ كىرىپ، بىر پارچە سۆڭىكىنى چېقىۋەتتى، ئاغرىق ئۇنىڭ يۈرىكىگە زىڭىلداپ باردى. ئۇلار ئۆز خۇداسىنىڭ ئوغلىنى مىخلاپ ئۆلتۈرمەكچى. ھەي لەنەتكەردىلەر، سەنلەرنىڭ قىيناشلىرىڭ ئۇنى مۇرادىغا يەتكۈزدى.

دار ياغاچ تىكلەندى، ئۇ دارغا مۇئەللەق ئېسىلدى.

ئۇ مور قوشۇلغان مەينى ئىچىشتىن باش تارتتى، ئۇ بەنى ئىسرائىلنىڭ ئۆز رەسۇلىغا، يەنى خۇدانىڭ ئوغلىغا قانداق مۇئامىلە قىلىۋاتقانلىقىنى تاماشا قىلىپ كۆرمەكچى ۋە ئۇلارنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا مەڭگۈلۈك قايغۇرۇپ، ھازىرقى كۈنلىرىگە نەپرەت قىلماقچى.

بىگانىلەر ئۇنى ھاقارەتلەپ تىللىسا، شەيخىلەر ۋە مولىلار ئۇنى مەسخىرە قىلدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە مىخلانغان ئىككى قاراقچىمۇ ئۇنى زاڭلىق قىلىپ كۈلدى.

ئەنە قاراڭ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە مىخلانغانلار...

ئەتراپ دۈشمەنلىك بىلەن تولغان ۋە لەنەت - نەپرەتلىنەرلىك.

ئۇ پۈت - قولى ئاغرىپ تۇرغاندا، ئەنە شۇ نائەھلىلەرنىڭ ئۆز رەسۇلىنى مىخلاپ ئۆلتۈرۈۋاتقان چاغدىكى پىغانلىرىنى ۋە لەنەتكەردىلەر ئۆز رەسۇلىنى مىخلاپ ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇۋاتسا خۇدانىڭ ئوغلىنىڭ مىخلىنىپ ئۆلۈشتىن ئارمانغا يېتىدىغانلىقىنى تاماشا قىلدى. بىردىنلا چېقىلغان سۆڭەكنىڭ شىددەت بىلەن زىڭىلداپ ئاغرىشى يۈرىكىگە چىقتى - دە، ئۇ شۇ ھامان زور شادلىق ۋە زور مەيۇسلۇككە چۆمدى.

ئۇنىڭ قورسىقى مەيۇسلۇك ۋە لەنەت - نەپرەتتىن لىپىلدىدى.

يەر - جاھاننى قاراڭغۇلۇق قاپلىدى.

«ئىلاھا، ئىلاھا، لىمازا بەئەدەنى!» (تەرجىمىسى: ئى خۇدايىم، نېمىشقا مېنى تاشلاپ كەتتىڭ؟!)

خۇدا ئۇنى تاشلاپ كەتتى، ئۇ ئاخىر «ئىنسان پەرزەنتى» ئىدى، ئەمما بەنى ئىسرائىل «ئىنسان پەرزەنتى»نمۇ مەخلاپ ئۆلتۈردى.

«ئىنسان پەرزەنتى»نى مەخلۇقلار «رەسۇل — خۇدانىڭ ئوغلى»نى مەخلۇقلاردىنمۇ بەتتەر قانغا پاتتى، قانغا مىلەندى.

1924 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى

ئۈمىد

يۈرىكىم ھەسرەت بىلەن تولغان.

ئەمما، كۆڭلۈم ناھايىتى خاتىرجەم، ئۇنىڭدا نە مۇھەببەت، نە نەپرەت بولسۇن، نە مەيۈسلۈك ياكى خۇشاللىق ۋە نە رەڭ ۋە نە سادا.

مەن قېرىپ قالغان بولسام كېرەك. چاچلىرىمنىڭ ئاقىرىپ كەتكەنلىكى، قوللىرىمنىڭ تىترەپ تۇرغانلىقى مانا مەن دەپ تۇرمامدۇ؟ شۇنداق ئىكەن، مەنۋى قوللىرىمنىڭ تىترەپ تۇرغانلىقىدا، مەنۋى چاچلىرىمنىڭمۇ قېرىپ كەتكەنلىكىدە شەك يوق.

ئەمما، بۇ بۇنىڭدىن خېلى يىل ئالدىدىكى ئىش.

بۇرۇنلاردا يۈرىكىم قانلىق سادا بىلەن: قان ۋە تومۇر بىلەن، يالقۇن ۋە زەھەر بىلەن، تىكلەش ۋە ئىنتىقام بىلەن تولغانىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىردىنلا ناشۇدلۇققا ئايلاندى، ئەمما يۈرىكىمنى بەزىدە ئىلاجسىز ئۆزۈمنى ئۆزۈم بەزلەيدىغان ئۈمىدلەر بىلەن تولدۇرۇپمۇ تۇردۇم. شۇنداق ئۈمىدلەردە بولدۇمكى، ناشۇدلۇق ئىچىدە قاراڭغۇ كېچە ھۇجۇم قىلىپ كەلسە، ئۇنىڭغا ئۈمىد قالقىنى بىلەن قارشى تۇرسام، مەيلى شۇ قالقانىنىڭ ئارقىسىدا يەنىلا ناشۇدلۇق ئىچىدىكى قاراڭغۇ كېچە بولسىمۇ. لېكىن، يەنە شۇنداق قىلىپ بارا ـ بارا ياشلىقىمنى يوقاتتىم.

مەن ياشلىقىمنىڭ ئاللىقاچان غازاڭ بولغانلىقىنى بىلمىگەنمىدىم؟ ئەتراپىمدا ياشلىق باھارلىرى: يۈلتۈزلار، ئاي نۇرى، قېتىپ قالغان كېپىنەكلەر، قاراڭغۇلۇقتا تۇرغان گۈللەر، ھۇۋقۇش-

لارنىڭ ھۆژلاشلىرى، كاككۇكنىڭ نالىلىرى، خۇنۇك تەبەسسۇملەر ۋە سۆيگۈ شادلىقى مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلەتتىم. بۇلار مەيۋس ۋە خۇنۇك ياشلىق باھارى بولسىمۇ، ھەرھالدا ياشلىق باھارى ئىدى.

لېكىن، ھازىرقى مەيۇسلۇكنىڭ سەۋەبى نېمە؟ ھەتتا ئەترا-پىمدىكى ياشلىق باھارلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆتۈپ كەتتىمۇ؟ پۈتۈن دۇنيادىكى ياشلارنىڭ ھەممىسى قېرىپ كەتتىمۇ؟

بۇ ناشۇدلۇق ئىچىدىكى قاراڭغۇ كېچە بىلەن تۇتۇشۇشقا مەجبۇرمەن. مەن ئۇمىد قالقىنىنى يىغىشتۇرۇپ قويۇپ Petofi Sandor[15] (1823—1849) نىڭ «ئۇمىد» دېگەن ناخشىسىغا قۇلاق سالدىم:

«ئۇمىد نېمە ئۇ؟ ئۇمىد — جالاپ:
ھەممىگە جىلۋە قىلىپ، بارىنى بېرەر.
سەن ئۇنىڭغا ىباھا ياشلىق باھارىڭنى بېرىسەنۇ،
ئاخىر ئۇ سېنى پەرۋاسىز تاشلاپ كېتەر.»

ۋېنگرىيەنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەر ۋە ئۇلۇغ لىرىك شائىرىنىڭ ۋەتەن يولىدا كازاكلار[16] نىڭ نەيزىسىدە ئۆلگىنىگە 75 يىل بولدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى پاجىئەلىك بولغان، ئەمما ئۇنىڭ شېئىرلىرى-نىڭ ھازىرغا قەدەر ئۆلمىگەنلىكى ئۇنىڭدىنمۇ پاجىئەلىكتۇر.

ھايات نېمىدېگەن رەھىمسىز! ھەتتا Petofi دەك مەغرۇر ۋە جەسۇر ئىنسانمۇ قاراڭغۇ تۇن ئالدىدا قەدىمىنى توختىتىپ بىپايان شەرقە قاراپ مۇنداق دېگەن:

«ئۇمىدسىزلىكمۇ ئۇمىدكە ئوخشاشلا بىھۇدە نەرسە».

ئەگەر ماڭا ئەنە شۇ يورۇق دېسە يورۇق ئەمەس، قاراڭغۇ دېسە قاراڭغۇ ئەمەس تۇرغان «بىھۇدە»لىك ئىچىدە جان بېقىش توغرا

كېلىدىكەن، ئەتراپىمدىكى ئەنە شۇ ئۆتۈپ كەتكەن مەيۇس ۋە خۇ-نۇك ياشلىق باھارىنى ئىزدەيمەن. چۈنكى، ئەتراپىمدىكى ياشلىق باھارى يوقلىپ كەتسە، ئۆز ۋۇجۇدۇمدىكى قېرىلىقمۇ غازاڭ بولىدۇ.

بىراق، ھازىر يۇلتۇزلارمۇ، ئاي نۇرىمۇ، قېتىپ قالغان كېپىنەكلەرمۇ، ھەتتا خۇنۇك تەبەسسۇم ۋە سۆيگۈ شادلىقىمۇ يوق، لېكىن ياشلار بولسا ئامان ـ ئېسەن تۇرۇپتۇ.

بۇ ناشۇدلۇق ئىچىدىكى قاراڭغۇ كېچە بىلەن تۇتۇشۇشقا مەج-بۇرمەن، ئەتراپىمدىكى ياشلىق باھارىنى تاپالمىغان تەقدىردىمۇ، ئۆز ۋۇجۇدۇمدىكى قېرىلىقمىنى چۆرۈپ تاشلايمەن.

ئەمما، قېنى بۇ قاراڭغۇ كېچە؟ ھازىر يۇلتۇزلارمۇ، ئاي نۇرىمۇ، ھەتتا خۇنۇك تەبەسسۇم ۋە سۆيگۈ شادلىقىمۇ يوق. ياشلار ئامان ـ ئېسەن، مېنىڭ ئالدىمدا بولسا ھەقىقىي قاراڭغۇ كېچىمۇ كۆرۈنمەيدۇ.

ئۇمىدسىزلىكمۇ ئۇمىدگە ئوخشاشلا بىھۇدە نەرسە!

1925 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى

لەگلەك(16)

بىيجىڭدا قىش پەسلى، يەرنى قار قاپلاپ تۇرماقتا، تاقىر باش بولۇپ كەتكەن دەرەخ شاخلىرى خۇددى مومىغا ئوخشاش قاداپ قويۇلغان ئاچا ياغاچلاردەك، سۇزۇك ئاسمانغا بوي تارتىپ تۇرۇپتۇ؛ يىراقتا بىر - ئىككى لەگلەكمۇ لەيلەپ تۇرۇپتۇ، بۇ ئەھۋال مېنى ئەجەبلەندۇردى، مەيۇسلەندۇردى.

يۇرتۇمدا لەگلەك باھاردا — 2 - ئايدا ئۇچۇرۇلاتتى، پىرىلداقنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغان ھامان بېشىڭىزنى كۆتۈرۈپ قارايدىغان بولسىڭىز، قارامتۇل قىسقۇچپاقىغا ئوخشىشىدىغان ياكى يۇمران كۆكۈچ سازاڭ قۇرتقا ئوخشىشىدىغان لەگلەكلەرنى كۆرىسىز. غېرىبسىنىپ قالغان، پۇچۇق كاھىشقا ئوخشاش لەگلەكمۇ بولاتتى: بۇنداق پىرىلدىقى يوق لەگلەكلەر غېرىبلىق يېتىپ بوينىنى قىسىپ قالغان يېتىم بالىغا ئوخشاش ناھايىتى پەس ئۈچاتتى. لېكىن، شۇ چاغلاردا يەردىكى تېرەكلەر، تال سۆگەتلەر بىخ سۈرەتتى، ياۋا شاپتۇلمۇ چېچەك سېلىپ، بالىلارنىڭ ئاسماندىكى بېزەكلىرىگە ياراشقان ھالدا باھار ئىللىقلىقىنى پەيدا قىلاتتى. ھازىر مەن قەيەردە تۇرۇۋاتىمەن؟ ئەتراپىم تېخىچە زىمىستان قىشىنىڭ جۇدۇنى ئېچىدە يېتىپتۇ، ئايرىلىپ كەتكىنىمگە ئۇزۇن بولغان يۇرتۇمنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىگە ئۇزۇن بولغان باھارى بولسا مۇشۇ ئاسماندا جەۋلان قىلىپ تۇرماقتا.

لەگلەك ئۇچۇرۇشنى ئەزەلدىن ياخشى كۆرمەيتتىم، ياخشى كۆرمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى يامان كۆرەتتىم، چۈنكى ئۇنى شۇدى يوق بالىلارنىڭ قىلىقى دەپ ئويلايتتىم. لېكىن، كىچىك

ئۇكام ئۇنداق ئەمەس ئىدى، ئۇ شۇ چاغلاردا 10 ياشلاردا بولسا كېرەك، كېسەلچان بولغاچقا تولىمۇ ياداڭغۇ، ئورۇق ئىدى، شۇنداق بولسىمۇ لەگلەك ئۇچۇرۇشقا ئامراق ئىدى، ئەگەر لەگلەك سېتىۋېلىشقا قۇربى يەتمىسە، مەنمۇ ئۇنىڭ لەگلەك ئۇچۇرۇشىغا يول قويمىسام، كىچىككىنە ئاغزىنى ئاچقىنىچە ئاسمانغا قاراپ تۇرۇپ قالاتتى، ھەتتا بەزىدە چارەك كۈن شۇ ھالەتتە تۇراتتى. يىراقتىكى قىسقۇچپاقا لەگلەك بىردىنلا ساڭگىلاپ چۈشۈپ كەتسە، ھودۇقۇپ ژارقىرىۋېتەتتى؛ ئىككى دانە پۇچۇق كاھىش لەگلەكنىڭ يېپى قويۇپ بېرىلسە، خۇشاللىقىدىن قىنىغا پاتماي سەكرەپ كېتەتتى. ئۇنىڭ بۇ قىلىقلىرى مېنىڭ نەزىرىمدە كۈلكىلىك يارىماس بىر ئىش ئىدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇنى كۆرمىگىنىمگە بىرقانچە كۈن بولغاندەك، ئۇ ئۇشتۇمتۇتلا خىيالىمغا كېچىپ قالدى؛ لېكىن ئۇنىڭ ئارقا ھويلىدا قۇرۇق بامبۇك شاخلىرىنى يىغىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەنلىكىم ئېسىمگە چۈشتى - دە، ئېسىمنى يىغقاندەك بولۇپ ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلەرنى دۆۋىلەپ قويىدىغان، ئادەم ئاز باردىغان كىچىككىنە ئۆيگە يۈگۈرۈپ باردىم، ئىشىكنى ئاچتىم، دەرۋەقە ئۇ چاڭ - توزان بېسىپ كەتكەن قېقىر - سۇقۇر بىر نەرسىلەرنىڭ ئارىسىدا ئىكەن. ئۇ چوڭ ئورۇندۇقنىڭ ئالدىدىكى كىچىك ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپتۇ. مېنىڭ كىرىپ كېلىشىم بىلەن چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ، رەڭگى ئۆچكەن ھالدا قورۇنۇپ تۇرۇپ قالدى، چوڭ ئورۇندۇقنىڭ يېنىدا بىر دانە كېپىنەك لەگلەكنىڭ بامبۇك قومۇشىدىن تەييارلانغان جازىسى تۇرۇپتۇ، لېكىن تېخى قەغەز چاپلانمىغان. كۆز ئورنىدا ئىشلەتمەكچى بولغان كىچىككىنە پىرىلدىقىنى شەلپەر باغاق بىلەن بېزەۋاتقانىكەن، ئۇ تېخى پۈتمىگەن ھالدا ئورۇندۇق ئۈستىدە تۇرۇپتۇ. مەن سىرنى بىلىپ قالغانلىقىمدىن خۇشال بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇنىڭ شۇدى يوق بالىلار-

نىڭ قىلىقلىرىنى مېنىڭ كۆزۈمنى غەلەت قىلىپ مۇشۇنداق ئەجىر بىلەن ئوغرىلىقچە قىلىپ يۈرگەنلىكىگە غەزىپىم كەلدى ـ دە، كېپىنەكنىڭ بىر قانىتىنى قارس قىلىپ ئوشتۇۋەتتىم، پىرىلدىقىنى يەرگە تاشلاپ، دەسسەپ چەيلىۋەتتىم. مەيلى بوي جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى كۆچ جەھەتتىن بولسۇن، ئۇ ماڭا تەڭ تۇرالمايتى، تولۇق غەلىبە قىلدىم، ئەلۋەتتە. شۇنىڭ بىلەن مەغرۇر ھالدا چىقىپ كەتتىم، ئۇ بولسا كىچىككىنە ئۆيدە خورسىنىپ تۇرۇپ قالدى. كېيىن قانداق قىلغانلىقىنى بىلمىدىم، دىققەتتىمۇ چۈشمىدى.

لېكىن، بۇنىڭ قىساسىمۇ ئاخىر ئۆز بېشىمغا كەلدى. بىزنىڭ ئايرىلىشىپ كەتكىنىمىزگە خېلى كۆپ ۋاقىت بولۇپ قالدى، ئوتتۇرا ياشلىق بولۇپ قالغان ۋاقتىم ئىدى. ئەنە شۇ چاغدا چەت ئەللىكلەرنىڭ بالىلار توغرىسىدا يازغان بىر كىتابىنى ئوقۇپ، ئويۇن ئويناش بالىلارنىڭ ناھايىتى توغرا ھەرىكىتى ئىكەنلىكىنى، ئويۇنچۇق بولسا بالىلار ئۈچۈن پەرىشتە ئىكەنلىكىنى شۇ چاغدىلا بىلدىم. شۇنىڭ بىلەن 20 يىلدىن بۇيان ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن، گۆدەك ياشلىقىمدا مەنىۋى زۇلۇم قىلغانلىقىمنىڭ كۆرۈنۈشى بىردىنلا كۆز ئالدىمغا كەلدى، يۈرىكىمۇ سىقىلىش بىلەن تەڭلا مۇشتەك بىر پارچە قوغۇشۇنغا ئايلىنىپ، ناھايىتى ئېغىرلىشىپ ـ ساڭگىلاپ قالغاندەك بولۇپ قالدىم.

لېكىن، يۈرىكىم ساڭگىلاپ ئۇزۇلۇپ كەتمىدى، ئۇ ناھايىتى ئېغىر، ناھايىتى ئېغىر ھالدا ساڭگىلاپ قالدى.

سەۋەنلىكىمنى يۇيۇشنىڭ چارىسىنىمۇ تاپتىم: ئۇنىڭغا لەگ-لەك ئېلىپ بەرگۈم، ئۇنىڭ ئۈچۈرۈشىنى قوللىغۇم، ئۇنى ئۈچۈرۇشقا دەۋەت قىلغۇم، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇچۇرغۇم، بىللە ئويناپ ـ كۈلگۈم كەلدى. لېكىن، شۇ چاغدا ئۇنىمۇ ماڭا ئوخشاشلا ساقال بېسىپ كەتكەنكەن.

سەۋەنلىكنى يۇيۇشنىڭ يەنە بىر چارىسىنىمۇ تاپتىم: بېرىپ ئۇنىڭدىن ئەپۇ سورىسام، ئۇ «سېنىڭدىن رەنجىمىگەنىدىمغۇ» دېسە، كۆڭلۈم جەزمەن ئارامغا چۈشىدۇ، دەپ ئويلىدىم، بۇ ھەقىقەتەن بولىدىغان چارە ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىز دىدارلاشقان چاغدا، چىرايلىرىمىزغا جاپالىق «تىرىكچىلىك» نىڭ سىزغان بىر-مۈنچە قورۇقلىرى كىرىپ قالغان، يۈرىكىمۇ ناھايىتى سىقىلغاندى. بىز بارا ـ بارا بالىلىق چاغلىرىمىزدىكى ئىشلار ئۈستىدە پاراڭلىشىپ قالدۇق؛ ھېلىقى ئەھۋالنى سۆزلەپ كېلىپ، بالىلىق دەۋرىمدىكى ئەخمەقلىقىمنى ئېيىتتىم ۋە ئۇ: «سېنىڭدىن رەنجىمىگەنىدىمغۇ» دەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن دەرھال ئەپۇ قىلىنىدىغان بولدۇم، يۈرىكىمۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئارام تېپىپ قالىدىغان بولدى دەپ ئويلىدىم.

— شۇنداق ئىشمۇ بولغانمۇ؟ — دېدى ئۇ خۇددى باشقىلارنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاۋاتقىنىدەك ھەيران بولغاندەك كۈلۈپ تۇرۇپ. ئۇنىڭ ئېسىدە زادىلا قالماپتۇ.

پۈتۈنلەي ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن، قىلچىلىكمۇ ئاداۋەت تۇتمىغان تۇرسا، ئەپۇ ـ پەپۇ دېگەن گەپنىڭ نېمە كېرىكى؟ ئادا-ۋەتسىز تۇرۇپ كەچۈردۈم دېگەن گەپ يالغان ئېيتقانلىق بولىدۇ.

يەنە نېمىگە ئىلتىجا قىلىشىم مۇمكىن؟ يۈرىكىم سىقىلىپ قېلىۋەردى.

مانا ھازىر يۈرتۇمنىڭ باھار كۈنلىرى يەنە مۇشۇ يات يەرنىڭ ئاسمىنىغا كېلىپ قالدى، ئۇ ئۆتۈپ كەتكىنىگە ئۇزۇن بولغان بالىلىق چاغلىرىمنى ئەسلەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە تېگى يوق مەيۈسلۇكنىمۇ كەلتۈردى. مۇزدەك سوغۇق زىمىستان قىش قوينى-غا كىرىۋېلىشنى ئەۋزەل كۆردۈم — لېكىن ئەتراپىمدىكى زىمىس-تان قىش مانا تېنىمنى ناھايىتى جۇغۇلدىتىپ تۇرۇپتۇ.

1925 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى

ياخشى ھېكايە

پەنەرنىڭ يورۇقى بارا - بارا خىرەلىشىپ، كىرسىنىڭ ئازىيىپ قالغانلىقىدىن دېرەك بېرىشكە باشلىدى. كىرسىن تازا ياخشى بولمىغاچقا، پەنەرنىڭ شېشىسىنى ئاللىقاچان ئىسلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. يېقىن ئەتراپتا پوچاقزىلار ئېتىلماقتا، ئەتراپىمدا تاماكا تۈتۈنى تۇمان ھاسىل قىلىپ ئايلانماقتا؛ دېمەك، قارا ئاغۇ كېچە.

مەن كۆزۈمنى يۇمۇپ، ئۆزۈمنى ئارقىغا تاشلىدىم - دە، ئورۇندۇقنىڭ يۆلەنچۈكىگە يۆلەندىم، «ئىپتىدائىي مەلۇمات» نامىلىق كىتابنى تۈتۈپ تۇرغان قولۇمنى تىزىمغا قويدۇم.

خىرە - ئەلەسلىك ئىچىدە بىر ياخشى ھېكايىنى كۆردۈم.

بۇ شۇنداق گۈزەل، لاتاپەتلىك، قىزىق ھېكايىكى، نۇرغۇن گۈزەل ئادەم ۋە گۈزەل ۋەقەلەر خۇددى ئاسماننى قاپلاپ كەتكەن بولۇت كىمخابلىرىدەك توقۇلۇپ - چىرمىشىپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇمەنلىگەن كۆچكۈن يۇلتۇزدەك ئۇيان - بۇيان ئۇچماقتا، پايانسىز كەڭ يېيىلماقتا.

قېيىقتا ئولتۇرۇپ سەنىيىنداۋدىن ئۆتكەنلىكىم كۆز ئالدىمغا كەلگەندەك بولدى: ئىككى قاسناقتىكى تېرەكلەر، كۆكىرىپ تۇرغان زىرائەتلەر، ياۋا گۈل - چېچەكلەر، توخۇلار، ئىتلار، توپ - توپ دەرەخلەر ۋە قاقشال ياغاچلار، كەپە - ساتمىلار، مۇنارلار، مازار - ئىبادەتخانىلار، دېھقانلار ۋە يېزا ئايالىرى، يېزا قىزلىرى، ئاپتاپقا يېيىلغان كىيىم - كېچەكلەر، شەيخلەر، يېكەندىن توقۇلغان يامغۇرلۇق جەندە ۋە كۇلالار، ئاسمان، بۇلۇت،

بامبۇك... لارنىڭ سۈيى زۇمرەتتەك دەريا غا چۈشۈپ تۇرغان سايىسى قېيىق پالىقنىڭ ئۇرۇلۇشى بىلەن سۇ يۈزىدە جىمىرلاپ تۇرغان قۇياش نۇرىنى، سۇدىكى لەيلەپ تۇرغان لەش ۋە بېلىقلارنى ئۆزىگە چېتىپ لەپپەك ئۇراتتى. شۇ سايە ۋە نەرسىلەر قىمىرلايتتى، كېڭىيەتتى، بىر - بىرىگە قوشۇلاتتى، لېكىن تارقالمايتتى؛ بىر - بىرىگە قوشۇلۇش بىلەنلا يەنە ئارقىلىرىغا قايتىپ ئەسلىي ھالىغا كېلەتتى. ياز بۇلۇتلىرىغا ئوخشاش ئېگىز - پەس قىرغاقلىرىغا چۈشكەن كۈن نۇرى كۈمۈش رەڭدە ئەكس ئېتەتتى. مەن كەزگەن دەريالارنىڭ ھەممىسى شۇنداق ئىدى.

ھازىر كۆزۈمگە كۆرۈنگەن ھېكايىمۇ شۇنداق. كۆك ئاسماننىڭ سۇ يۈزىدىكى كۆرۈنۈشى ۋە باشقا بارلىق شەيئىلەر سۇ يۈزىدە گىرەلىشىپ، توقۇلۇپ مەڭگۈ جانلىنىپ، يېيىلىپ تۇرىدىغان بىر داستاننى ھاسىل قىلماقتا، بۇ داستاننىڭ ئاخىرلىشىشىغا كۆزۈم يەتمىدى.

دەريا بويىدىكى قۇرۇپ كەتكەن مەجنۇنتالنىڭ تۈۋىدىكى بىر-نەچچە تۇپ سولغۇن ئاپتاپپەرەسنى يېزا قىزلىرى تىككەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ توق ۋە چالا ئېچىلغان گۈللىرى سۇ يۈزىدە لەيلەپ، بىردەم پارچىلانماقتا، ئۇزارماقتا، گىردابسىز قىزغۇچ سۇغا ئايلانماقتا. كەپە - ساتمىلار، ئىتلار، مۇنارلار، يېزا قىزلىرى، بۇلۇتلار... مۇ لەيلەپ پىرىلدىماقتا. لېكىن - تەخسىدەك ئاپتاپپەرەس گۈللىرى ئۇزارغاندا، ئۇلاردىن جۇشقۇن قىزىل چۈچىلار ھاسىل بولماقتا. بۇ چۈچىلار گاھىدا ئىتقا گىرەلىشىپ كەتسە، ئىت ئاق بۇلۇتقا، ئاق بۇلۇت يېزا قىزىغا... گىرەلىشىپ كېتەتتى. ئۇلار كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە يەنە ئارقىسىغا قايتاتتى. چالا ئېچىلغان گۈللەرنىڭ كۆلەڭگىلىرىمۇ پارچىلىنىپ، ئۇزىراپ، مۇنارغا، يېزا قىزلىرىغا، ئىتقا، كەپە - ساتمىلارغا، بۇلۇتقا گىرەلىشىپ كېتەتتى.

كۆزۈمگە كۆرۈنگە ھېكايە ئەمدى گۈزەل، لاتاپەتلىك، قىزىل قارلىق ۋە روشەن بولۇپ كۆرۈندى. كۆك ئاسماندىكى سانسىز گۈزەل ئادەم ۋە ۋەقەلەرنى بىر - بىرلەپ كۆردۈم، چۈشەندىم.

ئۇلارغا تىكىلىپ قارىماقچى بولدۇم...

ئۇلارغا تىكىلىپ قاراپ تۇرغىنىمدا، بىردىنلا چۆچۈپ كۆزۈم ئېچىلىپ كەتتى، بۇلۇت كىمخابلارمۇ تۇرتەكلىنىپ، مالىمانلىشىپ كەتتى، گويا كىمدۇر بىراۋ دەريادا يوغان بىر پارچە تاشنى تاشلىغاندەك، سۇ تىك دولقۇنلىنىپ كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن بىر داستان تۈسىگە كىرگەن كۆلەڭگىنى پارە - پارە قىلىۋەتكەندەك بولدى. مەن قولۇمدىن يەرگە چۈشۈپ كېتىشكە تاسلا قالغان «ئىپتىدائىي مەلۇمات»نى ئىختىيارسىزلا دەرھال مەھكەم تۇتۇۋالدىم، كۆز ئالدىمدا ھەسەن - ھۈسەنگە ئوخشاش ئازغىنە بىرنەچچە پارچە كۆلەڭگىلا قالدى.

ئەنە شۇ ياخشى ھېكايىگە ھەقىقەتەن زوقۇم كەلدى، پارچە كۆلەڭگىلەر تېخى مەۋجۇت تۇرغان بىر پەيتتە، ئۇنى توختىتىۋالغۇم، چالىسىنى پۈتتۈرگۈم، ساقلاپ قويغۇم كەلدى. قولۇمدىكى كىتابنى تاشلىۋېتىپ، قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا ئېڭىشتىم. لېكىن، ئازغىنە پارچە كۆلەڭگە قالغان بولسا كاشكى. كۆزۈمگە خۇنۇك پەنەر يورۇقىلا كۆرۈندى، قېيىقتىن ئەسەر يوق.

لېكىن، شۇ قاراڭغۇ كېچىدە شۇ ياخشى ھېكايىنى كۆرگەنلىكىم زادىلا ئېسىمدىن چىقمايدۇ...

1925 - يىل 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى

يولۇچى[18]

ۋاقتى:
مەلۇم بىر كۈننىڭ قاش قارايغان ۋاقتى.
ئورنى:
مەلۇم بىر جايدا.
قاتناشقۇچىلار:
بوۋاي — تەخمىنەن 70 ياش، چاچلىرى ئاقارغان، ئۇزۇن قارا چاپان كىيگەن.
قىز بالا — تەخمىنەن 10 ياش، قوڭۇر چاچ، قارا كۆز، تېگى ئاق چاقماق گۈللۈك ئۇزۇن كۆڭلەك كىيگەن.
يولۇچى — تەخمىنەن 30 — 40 ياشلاردا، ھالىتى: غۇربەتچىلىككە ئۇچرىغان، تەرسا، كۆز نۇرى خۇنۇك، قارا بۇرۇت، پاخما چاچ، يىرتىق قارا كالتە چاپان ۋە ئىشتان كىيگەن، يىرتىق خەينى قوڭالتاق كىيىۋالغان، قولتۇقىغا بىر دانە تاغارنى قىستۇرۇۋالغان، بويى بىلەن تەڭ بامبۇك ھاسا تاياق تايىنىۋالغان.

شەرق تەرەپتە بىرنەچچە تۈپ دەرەخ ۋە پارچە - پۈرات خىش - كېسەك؛ غەرب تەرەپتە ۋەيران بولۇپ چۆلسىرەپ كەتكەن زاراتگاھلىق؛ بۇ ئارىلىقتا بىر قاراشتا يولغا ئوخشىشىدىغان، بىر قاراشتا ئوخشاشمايدىغان ئىز. كىچىككىنە بىر ئېغىز سوقما ئۆيىنىڭ ئىشىكى شۇ ئىزغا قاراپ ئېچىقلىق؛ ئىشىكنىڭ يېنىدا كېسىلىپ كەتكەن بىر تۈپ دەرەخنىڭ كۆتىكى.

(قىز بالا كۆتەكتە ئولتۇرغان بوۋاينى يۆلەپ تۇرغۇزماقچى)

بوۋاي: بالام، ھەي بالام! نېمىشقا يۆلىمەيسەن؟

بالا: (شەرق تەرەپكە قاراپ) بىراۋ كېلىۋاتىدۇ، قاراپ كېلەي.

بوۋاي: بولدى بارما، مېنى يۆلەپ ئۆيگە ئەكىرىپ قوي، كۈن ئولتۇراي دەپ قالدى.

بالا: مەن، مەن بېرىپ قاراپ باقاي.

بوۋاي: ھەي، قارا سېنى! ئاسمانىنى، يەرنى، شامالنى ھەر كۈنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتسەن، شۇلار يارىمامدۇ؟ بۇلاردىنمۇ ئوبدان نەرسە بارمۇ؟ يەنە كىم ئىكەن، كۆرۈپ كېلەي دەيسەن. زاۋال ۋاقتىدا پەيدا بولغان نەرسىلەردىن ساڭا ياخشىلىق كەلمەيدۇ... كىرىپ كېتەيلى.

بالا: يېقىن كېلىپ قاپتۇ. ھە، قەلەندەر ئىكەنغۇ.

بوۋاي: قەلەندەر؟ ئۇنداق ئەمەستۇر؟

(يولۇچى شەرق تەرەپتىكى دەرەخلەر ئارىسىدىن ئاران دەسسەپ ماڭغان ھالدا چىقىدۇ، بىردەم تېڭىرقاپ قالغاندىن كېيىن، بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ، بوۋايغا يېقىن كېلىدۇ).

يولۇچى: ئەسسالامۇئەلەيكۈم، ئاتا.

بوۋاي: بۇيان كەپسىز؟ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، مەرھەمەت.

يولۇچى: ئاتا، مالال قىلمىغان بولدۇم، بىر پىيالە سۇ سورايمەن. يول يۈرۈپ تولىمۇ چاڭقاپ كەتتىم. بۇ يەردە بىرەر كۆلچەكمۇ، سازلىقمۇ يوق ئىكەن.

بوۋاي: ھە، بولىدۇ، بولىدۇ. قېنى ئولتۇرۇڭ. (قىز بالىغا قاراپ) بالام، سۇ ئاچىق، پىيالىنى پاكىز چايقا.

(قىز گەپ - سۆز قىلماستىن سوقما ئۆيگە كىرىپ كېتىدۇ).

بوۋاي: مېھمان، ئولتۇرۇڭ. ئېتىڭىز نېمە؟

يولۇچى: ئېتىڭىز؟ بىلمەيمەن. ئەقلىمگە كەلگىنىمدىن تارتىپ تەنھا ئادەممەن، ئېتىمنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن. يولدا بەزىلەر گاھىدا مېنى ھەر خىل ئاتلار بىلەن قىچقىرىشتى، ئۇلارمۇ ئېنىق ئېسىمدە يوق، ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىرەر ئاتنى ئىككىنچى قېتىم ئاڭلىغىنىمۇ يوق.

بوۋاي: ھە، خوش، نەدىن كېلىشىڭىز؟

يولۇچى: (بىرئاز تۇرۇۋېلىپ) بىلمەيمەن. ئەقلىمگە كەلگىنىمدىن تارتىپ مۇشۇنداق مېڭىۋاتىمەن.

بوۋاي: دۇرۇس. ئۇنداق بولسا، نەگە كېتىۋاتقانلىقىڭىزنى سورىسام بولارمۇ؟

يولۇچى: ۋاي بولمامدىغان. لېكىن، بىلمەيمەن. ئەقلىمگە كەلگىنىمدىن تارتىپ مۇشۇنداق كېتىۋاتىمەن، بىر يەرگە بارماقچىمەن، ئۇ يەر ئالدىمدا. نۇرغۇن يول ماڭغىنىمنىلا بىلىمەن، ئەمدى بۇ يەرگە كېلىشىم. يەنە ئاۋۇ (غەرب تەرەپنى كۆرسىتىپ) تەرەپكە، ئالدى تەرەپكە ماڭىمەن!

(قىز بىر دانە چۆچەكنى ئاۋايلاپ كۆتۇرۇپ چىقىپ ئۇزىتىدۇ).

يولۇچى: (قولىغا ئېلىپ) رەھمەت، قىزىم. (سۇنى ئىككى ئوتلاپلا ئىچىپ بولۇپ، چۆچەكنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ) رەھمەت، قىزىم. كۆپ ياخشىلىق قىلدىڭىز، نېمىدەپ رەھمەت ئېيتىشىمنى بىلمەيمەن!

بوۋاي: رەھمەت ئېيتقۇچىلىكى يوق. بۇ سىز ئۇچۇن ياخشىلىق كەلتۇرمەيدۇ.

يولۇچى: شۇنداق، بۇ مەن ئۇچۇن ياخشىلىق كەلتۇرمەيدۇ. لېكىن، ھازىر خېلىلا دەرمانغا كېلىپ قالدىم. مەن ماڭاي. ئاتا، بۇ يەردە ئولتۇرۇپ قالغىنىڭىزغا كۆپ ۋاقىت بولغان ئوخشايدۇ، ئالدى تەرەپىڭىز قەيەر ئىكەنلىكىنى بىلەمسىز؟

بوۋاي: ئالدى تەرەپ؟ ئالدى تەرىپىگىز قەبرە.

يولۇچى: (ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ) قەبرە؟

بالا: ياق، ياق، ئۇنداق ئەمەس. ئۇ يەردە بىرمۇنچە ياۋا رەيھان، ياۋا قىزىلگۈل، بار، مەن پات ـ پات ئويىنىغىلى، ئۇلارنى كۆرگىلى بارىمەن.

يولۇچى: (غەرب تەرەپكە قاراپ، كۇلۇمسىرىگەندەك) توغرا. ئۇ يەرلەردە بىرمۇنچە ياۋا رەيھان، ياۋا قىزىلگۈل بار، مەنمۇ پات ـ پات بېرىپ ئويىنىغان، كۆرگەن. لېكىن، ئۇ قەبرە. (بوۋايغا قاراپ) ئاتا، ئۇ قەبرىستانلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىنچۇ؟

بوۋاي: ئۆتكەندىن كېيىن؟ ئۇ يەرنى بىلمەيمەن. مەن بېرىپ باقمىغان.

يولۇچى: بىلمەيمەن؟!

بالا: مەنمۇ بىلمەيمەن.

بوۋاي: پەقەت جەنۇب تەرىپىنى، شىمال تەرىپىنى، سىز بېسىپ كەلگەن شەرق تەرىپىنىلا بىلىمەن. ئۇ يەرلەرنى ناھايىتى ئوبدان بىلىمەن، سىلەر ئۇچۇنمۇ ناھايىتى ياخشى يەر بولسا كېرەك. مېنى ۋات ـ ۋات ئىكەن دەپ قالماڭ، مېنىڭچە، سىزگە كۆپ ھاردۇق يېتىپتۇ، ئارقىڭىزغا قايتىپ كەتكىنىڭىز ياخشى، چۈنكى ئالدىڭىزغا قاراپ مېڭىۋەرسىڭىزمۇ مېڭىپ تۈگىتەلمەسلىكىڭىز مۇمكىن.

يولۇچى: مېڭىپ تۈگىتەلمەسلىكىڭىز مۇمكىن؟... (قاتتىق خىيالغا چۈشكەندىن كېيىن، بىردىنلا چۆچۈپ) ياق، ماڭمىسام بولمايدۇ. ئۇ تەرەپلەرگە قايتىپ كەتسەم، ئۇ تەرەپلەردە بىرەرمۇ نامسىز يەر يوق، بىرەر پومېشچىكسىز يەر يوق، بىرەرمۇ سۇرگۈن قىلمايدىغان، زىندانى بولمىغان يەر يوق، بىرەرمۇ يالغان كۆلكىسى يوق يەر يوق، بىرەرمۇ زار يىغلاتمايدىغان يەر يوق، مەن ئۇلاردىن جاق تويدۇم، قايتمايمەن!

بوۋاي: ئۇنداقمۇ ئەمەستۇر. ئۇلارنىڭ سىزنىڭ قايغۇڭىزنى يەپ چىن يۈرىكىدىن چىققان كۆز ياشلىرىنى ئۇچرىتىپ قېلىشىڭىزمۇ مۇمكىن.

يولۇچى: ياق. ئۇلارنىڭ يۈرىكىدىن چىققان كۆز ياشلىرىنى كۆرگۈم يوق. ئۇلارنىڭ مەن ئۈچۈن قايغۇرۇشىنىڭ كېرىكى يوق!

بوۋاي: ئۇنداق بولسا (بېشىنى چايقاپ) مېڭىۋېرىڭ. كەنسىز ـ دە.

يولۇچى: شۇنداق، مېڭىۋېرىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالدىمدا بىر سادا دائىم مېنى ئالدىرىتىدۇ، چاقىرىدۇ، ماڭا ئارام بەرمەيدۇ، پۈتلىرىم قاپىرىپ، بىرمۇنچە قېنىم ئاقمىغان بولسا كاشكى. (بىر پۈتىنى كۆتۈرۈپ، بوۋايغا كۆرسىتىدۇ) شۇڭا قېنىم يېتىشمەيدۇ، بىرئاز قان ئىچكۈم بار. لېكىن، قان نەدىكىنىڭىز؟ بىراق، مەيلى كىمنىڭ بولسۇن، بىرەر ئادەمنىڭ قېنىنى ئىچىشنى خالىمايمەن. قېنىمنى ئاز ـ پاز سۇ ئىچىش يولى بىلەنلا تولۇقلايمەن، يولدا ھەرھالدا سۇ تېپىلىدىكەن، بىرەر نەرسىدىن قانائەت ھاسىل قىلالمىغانىدەكمۇ بولمىدىم. شۇغىنىسى، مادارىم كېتىپ قېلىۋاتىدۇ، قېنىمدا سۇ تولىمۇ كۆپ بولۇپ كەتكەن بولسا كېرەك. بۇگۈن بىرەر كۆلچەكمۇ ئۇچرىمىدى، بۇمۇ يولنى ئاز باسقانلىقىمدىن بولسا كېرەك.

بوۋاي: ئۇنداقمۇ ئەمەستۇر. كۈن ئولتۇرۇپ كەتتى، مېنىڭچە، بىرئاز دېمىڭىزنى ئېلىۋالسىڭىز، ماڭا ئوخشاش، ياخشى بولارمىكىن.

يولۇچى: بىراق ئالدىمدىكى سادا مېنى ماڭ دەپ چاقىرىۋاتىدۇ.

بوۋاي: خەۋىرىم بار.

يولۇچى: خەۋىرىڭىز بارمۇ؟ ئۇ سادادىن خەۋىرىڭىز بارمۇ؟

بوۋاي: شۇنداق. ئۇ مېنىمۇ چاقىرغانىدەك قىلغان.

يولۇچى: ئۇ ھازىر مېنى چاقىرىۋاتقان سادامۇ؟

بوۋاي: ئۇنى بىلمەيمەن. ئۇ مېنى بىرنەچچە قېتىم چاقىرغان، ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدىم، شۇنىڭ بىلەن ئۇمۇ چاقىرمىدى، مەنمۇ ئۇنتۇپ كەتتىم.

يولۇچى: ھە، ھە، پەرۋا قىلمىدىم... (قاتتىق خىيال سۈرگەندىن كېيىن بىردىنلا چۆچۈپ، قۇلاق سالىدۇ) ياق، ماڭغىنىم ياخشى. تەسكىن تاپالمايمەن. ھەي، پۇتلىرىمنىڭ قاپىرىپ كەتكىنىنى قارىمامدىغان. (مېڭىشقا ھازىرلىنىدۇ)

بالا: مەڭ! (بىر پارچە لاتىنى سۇنىدۇ) قاپىرىپ كەتكەن يەرلىرىڭنى تېڭىۋېلىڭ.

يولۇچى: ھەشقاللا (قولىغا ئېلىپ)، قىزىم. ئەجەبمۇ ياخشىلىق قىلدىڭىز. بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ كۆپ يول يۈرەلەيدىغان بولدۇم. (پارچە - پۈرات خىشلار ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، لاتىنى تاپىنىغا يۆگىمەكچى بولىدۇ) بىراق، بولمىدى! (زور بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ) قىزىم، ئۆزىڭىزگە قايتۇرۇپ بېرەي، يۆگەشكە يەتمەيدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنچىۋالا كۆپ ياخشىلىقلىرىڭىزغا مىننەتدارلىق بىلدۈرەلمەيدىكەنمەن.

بوۋاي: بۇنداق مىننەتدارلىق قىلماڭ، بۇنىڭدىن سىزگە ياخشىلىق كەلمەيدۇ.

يولۇچى: شۇنداق، بۇنىڭدىن ماڭا ھېچقانداق ياخشىلىق يوق. لېكىن، بۇ سەبەبتە مەن ئۆچۈن ھەممىدىن ئەلا. قارىڭ، مېنىڭ ئۈستۈبشىمغا.

بوۋاي: بۇنىڭغا چىنپۇتمىسىڭىز بولىدۇ.

يولۇچى: شۇنداق. بىراق، مەن ئۇنداق قىلالمايمەن، مۇبادا بىراۋنىڭ سەبەبسىنى ئالسام، خۇددى قۇزغۇنلارنىڭ جەستىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرگىنىدەك، ئۇنىڭغا ئۆلۈم تىلەپ، ئۇنىڭ ئۆلگىنىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈشنى تىلەپ قېلىشىمدىن ياكى ئۇنىڭدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسىنى قارغاپ قېلىشىمدىن قورقىمەن، ھەتتا ئۆزۈمنىمۇ قارغىۋېتىشىمدىن قورقىمەن، چۈنكى مەن قارغىش ئېلىشقا لايىقمەن. لېكىن، مەندە ئۇنداق كۈچ - قۇۋۋەت يوق، شۇنداق كۈچ - قۇۋۋەت بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ شۇنداق رىيازەت چېكىشىنى خالىمايمەن، چۈنكى ئۇلار شۇنداق رىيازەت چېكىشنى خالىمىسا كېرەك. مېنىڭچە، مۇشۇنداق قىلغىنىم ھەممىدىن جايىدا ئىش بولىدۇ. (قىزغا قاراپ) قىزىم، بۇ لاتا تولىمۇ ياخشى ئىكەن، شۇغىنىسى تولىمۇ كىچىك ئىكەن، ئۆزىڭىزگە قايتۇرۇپ بېرەي.

بالا: (چۆچۈپ، ئارقىسىغا يانىدۇ) ئالمايمەن! ئۆزىڭىز ئەكېتىڭ!

يولۇچى: (كۈلۈمسىرىگەندەك قىلىپ)، ھە، ھە،... مېنىڭ تۇتۇپ قويغانلىقىم ئۈچۈنمۇ؟

بالا: (بېشىنى لىڭشىتىپ تۇرۇپ، تاغارنى كۆرسىتىپ) ئاۋۇنىڭغا سېلىپ قويۇڭ، ئويناڭسىز.

يولۇچى: (خورسىنىپ، ئارقىسىغا يانىدۇ) بۇنى ئۆشنەمگە ئارتىۋالسام، قانداق ماڭمەن؟...

بوۋاي: دەم ئالالمىغاندىكىن كۆتۈرەلمەيسىز. بىرئاز دەمكۈزنى ئېلىۋالسىڭىز ھېچ گەپ بولمايدۇ.

يولۇچى: توغرا، دەم... (خىيال سۈرىدۇ، لېكىن بىردىنلا ئېسىگە كېلىپ، قۇلاق سالىدۇ) ياق، بولمايدىكەن! ماڭغىنىم ياخشىكەن.

بوۋاي: دەم ئېلىشنى زادىلا خالىمامسىز؟

يولۇچى: دەم ئېلىشنى خالايمەن.

بوۋاي: ئۇنداق بولسا، بىرئاز دەمكۈزنى ئېلىۋېلىڭ.

يولۇچى: بىراق، بولمايدىكەن...

بوۋاي: ماڭغىنىم ياخشى ئىكەن دەپلا ئويلامسىز؟

يولۇچى: شۇنداق. ماڭغىنىم ياخشى.

بوۋاي: ئۇنداق بولسا، ماڭغىنىڭىز ياخشى ئىكەن.

يولۇچى: (قەددىنى رۇسلىۋېلىپ) خەير - خوش. سىلەرگە كۆپ رەھمەت. (قىزغا قاراپ) قىزىم، ماۋۇنى قايتۇرۇپ بېرەي، ئېلىپ قېلىڭ.

(قىز چۆچۈپ، قولىنى قاچۇرۇپ، سوقما ئۆيگە كىرىۋالماقچى بولىدۇ).

بوۋاي: ئالغاچ كېتىڭ. بەك ئېغىرلىق قىلسا، قەبرىستانلىققا چۆرۈۋەتسىڭىزمۇ بولىدۇ.

بالا: (ئالدىغا كېلىپ) ياق، ياق. بولمايدۇ!

يولۇچى: ياق، ياق، بولمايدۇ.

بوۋاي: ئەمىسە، ياۋا رەيھان، ياۋا قىزىلگۈل ئۈستىگە ئېسىپ قويۇڭ.

بالا: (چاۋاك چېلىپ) ها - ها - ها! خوپ، شۇنداق قىلىڭ!

يولۇچى: نېمە، نېمە...

(بىردەم جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرىدۇ).

بوۋاي: شۇنداق بولسۇن، خەير، ئاقيول تىلەيمەن. (ئورنىدىن تۇرۇپ، قىز بالىغا قاراپ) بالام، مېنى ئۆيگە ئەكىرىپ قوي. قارىغىنە، كۈن ئاللىقاچان ئولتۇرۇپ كېتىپتۇ. (ئىشىك تەرەپكە بۇرۇلىدۇ)

يولۇچى: سىلەرگە كۆپ رەھمەت. ئامان بولۇڭلار. (ئىككى خىيال بولۇپ، قاتتىق خىيالغا چۆمىدۇ، كېيىن بىردىنلا چۆچۈپ) ياق، ماڭمىسام بولمايدىكەن! ماڭاي. ماڭغىنىم ياخشى... (دەرھال بېشىنى كۆتۈرۈپ، غەيرەت بىلەن غەرب تەرەپكە قاراپ ماڭىدۇ)

(قىز بالا بوۋاينى قولتۇقلاپ، سوقما ئۆيگە ئەكىرىپ ئىشىكىنى ياپىدۇ. يولۇچى ئاياغلىرىنى سۆرىگىنىچە دەشتكە قاراپ كېتىدۇ، تۈن قاراڭغۇسى ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ).

1925 - يىل 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى

قوقاس

چۇشۇمدە مۇز تاغلىرى ئىچىدە يۈرۈپتىمەن.

مۇزلۇق تاغنىڭ بېشى ئاسمانغا تاقاشقان، ئاسماندا خۇددى بېلىق قاسراقلىرىغا ئوخشاش پارچە - پارچە مۇز بۇلۇت. تاغ ئېتەكلىرىدە مۇزلۇق دەرەخلەر، ئۇنىڭ شاخ ۋە يوپۇرماقلىرى قارىغايغا ئوخشايدۇ. ھەممە يەر مۇز بىلەن قاپلانغان، ھەممە يەر كۆكۈچ رەڭگە كىرگەن.

مەن بىردىنلا مۇزلۇق جىلغىغا چۈشۈپ كەتتىم.

ئەتراپ كۆكۈچ مۇز بىلەن قاپلانغان. لېكىن، بۇ كۆكۈچ مۇزلارنىڭ ئۈستىدە خۇددى چېچىلىپ يانقان مارجان تىزمىسىدەك سانسىز قىزىل شولا ئەكس ئەتمەكتە. ئايىغىمغا قارىسام، ئوتقا كۆزۈم چۈشتى.

بۇ قوقاس — ئۆچكەن ئوت ئىدى. سۇس ئوت شەكلىلا تۇرغان بۇ قوقاس مىدىر قىلمايتتى. ئۇ تامامەن مۇز بولۇپ قالغان، خۇددى مارجان تىزمىلىرىغا ئوخشايتتى، ئوتنىڭ ئۇچىدا قارا ئىسمۇ قېتىپ قالغاندى. بۇ قارا تۈتۈن گۈلخاندىن چىقىپ قېتىپ قالغان بولسا كېرەك. دېمەك، بۇ ئوت مۇز تاملارغا شولا چېچىپ، بىر - بىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، سانسىز شولا ھاسىل قىلىپ، پۈتۈن مۇزلۇق جىلغىنى قىزىل مارجان رەڭگىگە كىرگۈزگەن.

«ھا - ھا!»

بالىلىق چاغلىرىمدا پاراخوتنىڭ تېز يۈرۈشىدىن پەيدا بولغان سۇ دولقۇنلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئوتخانىسىدىن پۈرقۇپ چىقىدىغان يال-

قۇنلارنى تاماشا قىلىشنى ياخشى كۆرەتتىم. ياخشى كۆرۈشلا ئەمەس، بەلكى ئىنىقراق كۆرۈۋالغۇم كېلەتتى. ئەپسۇسكى، ئۇلار بىر ئۆزگىرىپ، بىر يوقىلىپ كېتەتتى. زادىلا بىر شەكىلدە تۇرمايتتى. شۇنچە تىكىلىپ قارىساممۇ ھېچقانداق بىرەر ئىنىقراق تەسىرات ئالالمايتتىم.

ھەي قوقاس، ئۆچكەن ئوت، مانا ئەمدى سېنى دەسلەپ قولغا چۈشۈردۈم!

مەن ئۆچكەن ئوتنى قولۇمغا ئېلىپ، ئۇنىڭغا سىنچىلاپ قارىماقچى بولۇۋېدىم، ئۇنىڭ سوغۇق تەپتى بارماقلىرىمنى كۆيدۈردى؛ شۇنداق بولسىمۇ ئۇنىڭغا بەرداشلىق بېرىپ، ئوتنى يانچۇقۇمغا سالدىم. شۇ زامان مۇزلۇق جىلغا كۆكۈچ رەڭگە كىردى. مەن مۇزلۇق جىلغىدىن چىقىپ كېتىشنىڭ كويىغا چۈشتۈم.

بەدىنىمدىن پۈرقىراپ بىر ئىنچىكە قارا ئىس چىقتى ۋە يىلاندەك تولغىنىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. جىلغىدا شۇ زامان يەنە قىپقىزىل شولا دولقۇنلىنىشقا باشلىدى. ئۇلار خۇددى چوڭ گۈلخاندەك مېنى ئورىۋالدى. دەرھال تۆۋەنگە قارىدىم، ئۆچكەن ئوت يېنىپ، ئۈستۈبشىمنى كۆيدۈرۈپ، مۇز ئۈستىگە يېيىلىپ كېتىۋاتىدۇ.

— ھەي، بۇرادەر! ئۆز ئىسسىقىڭ بىلەن مېنى ئويغىتىۋەتتىڭ، — دېدى ئۇ.

مەن دەرھال ئۇنىڭ بىلەن سالاملاشتىم ۋە ئۇنىڭ ئىسمىنى سورىدىم.

— مېنى ئەسلىدە كىشىلەر مۇشۇ مۇزلۇق جىلغىغا تاشلىۋەتكەندى، — دېدى ئۇ مەن سورىمىغان يەردىن سۆزلەپ، — مېنى تاشلىغانلارنىڭ ئۆزلىرى ئاللىقاچان يوقالدى، تۇغىدى، مەنمۇ سوغۇقتىن ئۆلۈش ھالىغا كەلگەنىدىم.

— سېنىڭ ئويغانغىنىڭ مېنى خۇشال قىلدى. مەن مۇزلۇق

جىلغىدىن چىقىپ كېتىشنىڭ كويىدا ئىدىم؛ سېنى ئۆزۈم بىلەن ئاچىقىپ كېتەي، سېنى مەڭگۇ مۇزلاتمايمەن، سەن ئەمدى مەڭگۇ يېنىپ تۇرىسەن.

— ھە، ھە! ئۇنداق بولسا مەن پۇتۇنلەي كۆيۈپ تۈگەپ كېتىمەن.

— سېنىڭ كۆيۈپ تۈگەپ كېتىشىڭ مېنى ئېچىندۇرىدۇ. ئۇنداق بولسا مەن سېنى قالدۇرۇپ كېتەي، يەنە مۇشۇ يەردە قالغىن.

— ھە، ھە! ئۇنداق بولسا مەن مۇزلاپ ھالاك بولىمەن.

— ئەمىسە قانداق قىلىمىز؟

— سەن ئۆزۈڭ قانداق قىلماقچىسەن؟ — ئۇ ياندۇرۇپ سورىدى.

— مەن ئېيتتىمغۇ: مەن بۇ مۇزلۇق جىلغىدىن چىقىپ كېتىمەن.

— ئۇنداق بولسا مېنىڭ كۆيۈپ تۈگىنىم ياخشى!

ئۇ، بىردىنلا خۇددى قىزىل قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزدەك تىك كۆتۈرۈلدى ۋە مەن بىلەن بىللە جىلغىدىن چىقىپ كەتتى. بىردىن تاش چاقلىق ھارۋا كېلىپ قالدى. مەن بولسام ئۇنىڭ چاقى ئاستىدا قالدىم. لېكىن، مەن جان ئۈزگىچە ھارۋىنىڭ مۇزلۇق جىلغىغا موللاقلاپ چۈشۈپ كەتكىنىنى ئېنىق كۆردۈم.

— ھا، ھا! سىلەر ئەمدى ئۆچكەن ئوتنى ھەرگىزمۇ كۆرەلمەيدىغان بولدۇڭلار! — دېدىم خۇددى ئەنە شۇنداق بولۇشىنى تىلىگەندەك مەمنۇنلۇق بىلەن.

1925 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى

ئىتتىنىڭ رەددىيىسى

چۈشۈمدە، بىر تار كوچىدا كېتىۋېتىپتىمەن؛ ئۇستۈمدە جۇل - جۇل كىيىم، پۇتۈمدا ئەسكى كەش، خۇددى قەلەندەرمەن. ئارقامدا بىر ئىت ماڭا قاراپ قاۋىدى.

مەغرۇرلۇق بىلەن ئارقامغا قاراپ غەزىپىم بىلەن توۋلىدىم:

— چاخ! ئاغزىڭنى يۇم! ئادەملەرنىڭ مەرتىۋىسىگە قاراپ مۇئامىلە قىلىۋاتسەن - ھە!

— ھى! ھى! — ئۇ جاۋاب ئورنىغا كۈلدى، — ئۇنداق ئەمەس، بۇ جەھەتتە ئادەملەرگە يېتىشەلمەيمەن.

— نېمە؟! — بۇ سۆزدىن ناھايىتى ئارسىنىپ، كەيپىم ئۇرلىدى.

— شۇ كەمگىچە مىس بىلەن ئالتۇننى، ماتا بىلەن شايىنى، ئەمەلدار بىلەن پۇقرانى، خوجايىن بىلەن قۇلنى... پەرق قىلالمايۋاتقانلىقىمدىن ئۆكۈنىمەن.

مەن قاچتىم.

— نەگە؟ ئالدىرىما! يەنە گەپلىشىمىز! ... — ئۇ مېنى توختىتىش ئۈچۈن ئارقامدىن توۋلىدى.

مەن يۈگۈردۈم، يۈگۈرگەنسىرى كۈچۈمنىڭ بارىچە يۈگۈردۈم. يۈگۈرۈپ كېتىپ بېرىپ ئويغىنىپ كەتتىم، قارىسام، ئورنۇمدا يېتىپتىمەن.

1925 - يىل 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى

قولدىن كەتكەن ياخشى دوزاخ

مەن چۈشۈمدە ئۆز ئورنۇمدا، بايا‌ۋاتقىنىمدەك دوزاخنىڭ بىر چېتىدە يېتىپتىمەن. روھ - ئەرۋاھلارنىڭ پەس ۋە لېكىن رەتلىك چۇقانلىرى ئوت يالقۇنىنىڭ گۈرۈلدىشى بىلەن، ياغنىڭ پىژىلداپ قاينىشى ۋە پولات ئارىلارنىڭ سىلكىنىشى بىلەن قوشۇلۇپ، كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان چوڭ نەغمە ھاسىل قىلىپ، ئۇچ ئالەمنىڭ[19] ھەممىسىگە جەھەننەم (دوزاخ) تېپىتىنچ دەپ ئېلان قىلماقتا.

يېنىمدا ئۇلۇغۋار، چىرايلىق ۋە مۇلايىم بىر ئادەم تۇرۇپتۇ، ئۇنىڭ پۇتۇن ۋۇجۇدىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ شەيتان ئىكەنلىكى ماڭا مەلۇم.

— ئىش تامام - ۋەسسالام! ھەممە تۈگىدى! بىچارە روھ - ئەرۋاھلار ياخشى دوزاخنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويىدىغان بولدى! — دېدى ئۇ ئېچىنغان ۋە غەزەپلەنگەن ھالدا. كېيىن ئولتۇردى - دە، ماڭا ئۆزى بىلىدىغان مۇنداق بىر ھېكايىنى سۆزلەپ بەردى:

«يەر - جاھان ناۋات رەڭگە كىرگەن چاغ — شەيتان پەرىشتىلەرنى يېڭىپ، ھەممىنى ئۆزىگە قارىتىدىغان زور نوپۇزنى قولغا ئالغان پەيت. ئۇ، جەننەتنىمۇ، بەندىلەرنىمۇ، دوزاخنىمۇ قولغا كىرگۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزى دوزاخقا كېلىپ تۆرە ئولتۇرۇپ، پۇتۇن ۋۇجۇدىدىن بارلىق روھ - ئەرۋاھلارغا نۇر چاچىدۇ. دوزاخ ئاللىقاچان كاردىن چىققان: خەنجەر دەرەخلەر[20] نىڭ

ياللىراپ تۇرىدىغان نۇرى ئۆچكەن؛ قاياپاپ تۇرىدىغان ياغلار بۇل-
دۇقلاشتىن توختىغان؛ ھەيۋەتلىك گۈلخان ئۈستىدە گاھىدا ئىس
كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ؛ يېقىنراق بىر جايدا بەڭگىدىۋانە[21] گۈللىرى
ئۇششاق ئاقۇچ ئېچىلىپ تۇرىدۇ — بۇ، ئەجەبلىنەرلىك ئىش
ئەمەس، چۈنكى، زېمىن يانغىن ئىچىدە قالغان، شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ
مۇنبەتلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقاتقان، ئەلۋەتتە.

روھ - ئەرۋاھلار قىزىق ئوت، سوغۇق ياغ ئىچىدە ئويغىنىپ،
شەيتان چاچقان نۇر ئىچىدە دوزاختىكى ئاقۇچ ئېچىلىپ تۇرغان
گۈللەرنى كۆرۈپ، ئۇلارغا زوقلىنىپ، بىردىنلا ئادەمزات دۇنيا-
سىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ، ئۇلار قانچە - قانچە يىل خىيال
سۈرۈپ، كېيىن ئادەمزات دۇنياسىغا تەلمۈرۈپ دوزاخقا قارشى
قاتتىق ناله قىلىدۇ.

ئىنسانلار ئۇنىڭغا جاۋابەن قوزغىلىپ، ئادالەت ئۈچۈن شەيتان-
غا قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ، گۈلدۈرمامىنى بېسىپ چۈشكۈدەك
جەڭ سادالىرى ئۈچ ئالەمنىڭ ھەممە يېرىدە جاراڭلايدۇ. ئاخىر
چوڭ تەدبىرلەر بىلەن غايەت چوڭ تور يېيىپ، شەيتاننى دوزاختىن
چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. ئاخىرقى غالىبىيەت سىمۇولى
سۈپىتىدە دوزاخنىڭ دەرۋازىسىغا ئىنسانلارنىڭ تۇغىنى قادايدۇ!

روھ - ئەرۋاھلار خۇشاللىق تەنتەنىسى قىلىۋاتقاندا، ئىنسان-
لارنىڭ دوزاخنى تەرتىپكە سالىدىغان ئەلچىسى دوزاخقا كېلىپ،
تۆرەدە ئولتۇرۇپ، بارلىق روھ - ئەرۋاھلارغا ئىنسان سالاپىتى
بىلەن دوق قىلىدۇ.

روھ - ئەرۋاھلار يەنە دوزاخقا قارشى ئاھ ئۇرغاندا، ئىنسان-
لارغا خىيانەت قىلغان ئاسىيلارغا ئايلىنىپ، مەڭگۈ رىيازەت چې-
كىش جازاسىغا ئۇچرايدۇ - دە، خەنجەر دەرەخ ئورمانلىقىنىڭ
مەركىزىگە كۆچۈپ كېتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار دوزاخقا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇ-

قىنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا ئالىدۇ، ئۇلارنىڭ سۆزى ھەتتا شەيتانىنى-
مۇ بېسىپ چۈشىدۇ. كېيىن ئىنسانلار خارابلىكنى رەتلەپ، ھەم-
مىدىن ئىلگىرى كالا باش ئاپاڭغا[22] ھەممىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك
ئوت - چۆپ بىلەن ھەق بېرىدۇ. گۈلخان ئۈستىگە شاخ تاشلاپ،
خەنجەر تاغلارنى سىلغايتىپ، پۈتۈن دوزاخنى باشقىچە بىر قىيا-
پەتكە كىرگۈزىدۇ، ئاۋۇالقى خارابلىك ئەسەرلىرىنى سۈپۈرۈپ
تاشلايدۇ.

بەڭگىدىۋانە گۈللىرى دەرھال قۇرۇپ كېتىدۇ. ياغ ئاۋۇالقى
پېتى قاياۋېرىدۇ، پىچاقلار يەنە ئۆتكۈرلىشىدۇ، ئوت ئاۋۇالقىدەكلا
يانىدۇ، روھ - ئەرۋاھلار ئاۋۇالقىدەكلا پەريات ئۇرىدۇ، ئەلەمدىن
تولغىنىدۇ؛ قولىدىن كەتكۈزگەن ياخشى دوزاخنى ئەسلەشكە ئۇلار-
نىڭ چولىسىمۇ تەگمەي قالىدۇ.

بۇ، ئىنسانلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى، روھ - ئەرۋاھلارنىڭ
بەختسىزلىكى...

بۇرادەر، سەن مەندىن گۇمانلىنىۋاتسەن، توغرا، سەن ئىند-
سان! مەن بېرىپ ياۋايى ھايۋانلارنى ۋە ياۋۇز جىنلارنى ئىزدەپ
تاپاي...»

1925 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى

قەبرە يازۇلىرى

چۈشۈمدە قەبرە تېشى ئالدىدا تۇرۇپتىمەن ۋە ئۇنىڭغا ئويۇلغان يازۇلارنى ئوقۇۋاتىپتىمەن. بۇ قەبرە تېشى قۇم تاشتىن ياسالغان ئوخشايدۇ، بىرمۇنچە يەرلىرى ئۇۋۇلىنىپ كەتكەن، ئۈستىنى بولسا مۇخ بېسىپ كەتكەن. بۇ تاشتا مۇنداق ئازغىنە سۆزلا قالغان:

«... ساماغا چۈشۈپ تۇرغاندا سوغۇق تەگكەن؛ ئاسماندا ھاڭ-
نى كۆرگەن؛ ھەممىنىڭ كۆزىدىن يوقنى كۆرگەن؛ ئۈمىد بولمـ-
غان جايدا نىجات تاپقان...

... بىر ئەرۋاھ زەھەرلىك يىلانغا ئايلاندى، ئادەمنى چېقىش-
نىڭ ئورنىغا ئۆزىنى چېقىپ، ئاخىر ھالاك بولدى...

... نېرى كەت!...»

قەبرە تېشىنى ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ يالغۇز قەبرە ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئۇنىڭ ئۈستىدە ھېچبىر گىياھ يوق، قەبرە بۇزۇلۇپ - گۆمۈرۈلۈپ كېتىپتۇ. چوڭ بىر يوچۇقىدىن قارىسام، مۇردىنىڭ كۆكرىكى، قورسىقى يېرىق؛ يۈرەك - بېغىر-
لىرى كۆرۈنمەيدۇ. رەڭگىدە قايغۇدىنمۇ، شادلىقتىنمۇ ئەسەر يوق، بىراق چىرايى تۇمانلىق.

قورقۇنچ ئىچىدە ئارقامغا يانغۇچە قەبرە تېشىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى مۇنداق خەتلەرگە كۆزۈم چۈشتى:

«... يۈرەكنىڭ ئەسلىي تەمىنى بىلمەكچى بولساڭ، ئۆز يۈرە-
كىڭنى يۇلۇۋېلىپ يېگىن. جاراھەت قاتتىق ئاغرىپ تۇرسا، ئۇنىڭ تەمىنى قانداق بىلىپ بولىدۇ؟...

... ئاغرىق بېسىلغاندىن كېيىن ئاستا يېگىن. ئەمما، يۈرەك كونىراپ قالغان بولسا، ئۇنىڭ تەمىنى قانداق قىلىپ بىلىشكە بولىدۇ؟...

جاۋاب بەر. بولمىسا، نېرى كەت!...»

مەن دەرھال نېرى كەتمەكچى بولدۇم، لېكىن قەبرىدىكى مۇردا ئورنىدىن تۇرۇپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ لەۋلىرى مىدىرلىمايدۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن:

«مەن تۇپراققا ئايلانغاندا، ئاندىن مېنىڭ تەبەسسۇم قىلغىنىم-
نى كۆر!» دېگەن ۋۇجان چىقتى.

مەن ئۇنىڭ كەينىمدىن قوغلىشىدىن قورقۇپ ئالدى - كەي-
نىمگە قارىماي ئىلدام كەتتىم.

1925 - يىل 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

ھالسىرىغان جەسەتنىڭ قىمىرلىشى

چۈشۈمدە چۈش كۆرۈپتىمەن. قەيەردە ئىكەنلىكىمنى بىلمەيمەن. قارىسام، يېرىم كېچىدە مەھكەم بېكىتىلگەن بىر كىچىك ئۆينىڭ ئىچى؛ لېكىن ئۆينىڭ ئۆگزىسىدىكى قويۇق شۇاق ئورمانلىقمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ياغاچ جوزا ئۈستىدىكى پەنەرنىڭ شېشىسى يېڭى سۈرتۈپ تازىلانغان، ئۆينىڭ ئىچىگە ناھايىتى يورۇق نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. ئەسكى كارىۋاتتا تونۇش بولمىغان، يۇڭلۇق، كۇچلۇك بىر پارچە گۆش ئاستىدا ئورۇق، يېرىم جان بىر گەۋدە ئاچلىقتىن، ئازابىتىن، تەئەججۈپتىن، نومۇستىن، خۇشاللىقتىن قىمىرلىماقتا، يۈمشاق ۋە سېمىز ئەتلىرى پارقىرايدۇ، خۇددى قوغۇشۇنغا ئەڭلىك سۈرتۈلگەندەك، ئاقۇچ ياڭاقلىرى ئاستا قىزارماقتا.

شەرقتە تاڭ ئېتىشقا باشلىدى، چىراغ نۇرىمۇ ئۇنىڭدىن قورقىقىندىن پەسەيمەكتە.

لېكىن، بوشلۇقنى ھەممە يېرىدە ئاچلىق، ئازاب، تەئەججۈپ، نومۇس ۋە خۇشاللىق دولقۇنلىرى بىر ئالغان...

— ئانا! — بۇلۇڭدا بورنىغا يۆگىلىپ ياتقان ئىككى ياشلاردىكى قىزچاق ئىشكىنىڭ غىچىرلىشىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتى.

— تېخى ئەتىگەن، يەنە بىرەەم ئۇخلا، — دېدى ھودۇققان ئانا.

— ئانا! قورسىقىم ئېچىپ، ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇگۈن يېگۈدەك بىرنەرسە بولارمۇ؟

— بۇگۈن يەيدىغان نەرسە تېپىلمىدۇ. سەل تۇرۇپ ناۋاي كەلسە نان ئېلىپ بېرىمەن، — ئانا قولىدىكى كىچىككىنە كۆموش تەڭگىنى مەمنۇن بولغان ھالدا تېخىمۇ مەھكەم سىقتى، ئۇنىڭ كۆچسىز ئاۋازى غەمكىن تىترىدى. ئۇ ئۆينىڭ بۇلۇڭىغا بېرىپ قىزىغا قارىدى ـ دە، بورنىنى نېرى يۆتكۈۋېتىپ، قىزىنى ئەسكى كارىۋاتقا ئېلىپ قويدى.

— تېخى ئەتىگەن، يەنە بىرەەم ئۇخلا، — دېدى ئۇ ۋە بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەسكى تورۇستىن ئاسمانغا قارىدى.

ھاۋادا بىردىنلا يەنە ناھايىتى زور دولقۇن پەيدا بولۇپ، ئاۋۇالقى دولقۇنلار بىلەن سوقۇشۇپ، پىرقىراپ، ھەممىنى، شۇ قاتاردا مېنىمۇ ئۆز گىردابىغا قامىۋالغاندەك بولدى، نە ئېغىز، نە بۇرۇن بىلەن نەپەس ئالغىلى بولمايدۇ.

دېمىم سىقىلىپ ئويغىنىپ كەتتىم. دېرىزە سىرتى سۈتتەك ئايدىڭ، تاڭ ئېتىشقا تېخى خېلى بارەەك تۇرىدۇ.

قەيەردە ئىكەنلىكىمنى بىلمەيمەن. قارىسام يېرىم كېچە، مەھكەم بېكىتىلگەن بىر كىچىك ئۆينىڭ ئىچى. بۇ، چۈشۈمنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى بىلدىم. لېكىن، شۇنىڭدىن بۇيان كۆپ يىللار ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئۆينىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ ناھايىتى تەرتىپلىك؛ بۇ يەردە ياش ئەر ـ خوتۇن، بىر توپ كىچىك بالا بىر قېرى ئايالغا نەپرەت ۋە غەزەپ بىلەن ھومىيىپ تۇرۇپتۇ.

— ئادەملەرگە قارىغۇدەك يۈزىمىزمۇ قالمىدى. ھەممىسى سېنىڭ دەردىڭ! — دېدى ئەر غەزەپلىنىپ، — سەن تېخى بۇنى بېقىپ چوڭ قىلدىم دەيسەن، ئەمەلىيەتتە سەن بۇنىڭغا جاپا قىلدىڭ. ئۇنىڭدىن كۆرە بۇ كىچىك چېغىدا ئاچلىقتىن ئۆلۈپلا كەتكەن بولسا بوپتىكەن!

— مېنى ھەسرەتكە قالدۇرغان ئادەم سەن! — دېدى جۇۋان.

— سېنىڭ كاساپىتىڭ ماڭىمۇ تەگسىدى! — دېدى ئەر.

— مانا بۇ بالىلارغىمۇ كاساپىتىڭ تەگدى! — دېدى جۈۋان بالىلارنى كۆرسىتىپ.

بالىلارنىڭ ئەڭ كىچىكى قۇرۇپ قالغان قومۇش يوپۇرمىقىنى پولات خەنجەردەك شىلتىپ ۋارقىرىدى:

— ئۆلتۈرىمەن!

ھېلىقى ياشانغان ئايالنىڭ چىشى كىرىشىپ تۇرغانىدى، ئۇ بىر ئەندىكتى - دە، يەنە دەرھال ئارامىغا چۈشتى، بىرئازدىن كېيىن سۇس بىر ھالدا خۇددى تاش ھەيكەلدەك ئورنىدىن قوپتى. ئۇ ئىشكىنى يوغان ئېچىپ، جاندىن ئۆتىدىغان سوغۇق تىل ۋە زەھەرلىك كۈلكىلەرنى ئارقىسىدا قالدۇرۇپ، زور قەدەملەر بىلەن قاراڭغۇ تۇن قوينىغا قاراپ مېڭىپ كەتتى.

ئۇ قاراڭغۇ تۇن قوينىدا توپتوغرا چەكسىز بايا‌ۋانغا قاراپ يول ئالدى؛ ئەتراپ ئايدالا، يۇقىرىدا ئېگىز ئاسمان، ئۇنىڭدا قانات قاققان نە ئۇچار قانات، نە ھاشارات يوق. ئايال دالىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يالىڭاچ، خۇددى ھەيكەلدەك تۇردى. ئۇ شۇ‌ئاندا پۈتۈن ئۆتمۈشنى — ئاچلىق، ئازاب، تەئەججۇپ، نومۇس، خۇشاللىقنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ تىترەپ كەتتى. دەرد، ھەسرەت، كاساپەت دېگەن سۆزلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى... يەنە شۇ‌ئانلا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى: سېغىنىش بىلەن ئادا - جۇدالىقنى، مۇھەببەت بىلەن ئىنتىقامنى، بېقىپ تەربىيەلەش بىلەن كۆزدىن يوقىتىشنى، بەخت تىلەش بىلەن قارغاشىنى... بىر - بىرىگە قوشتى. شۇنىڭ بىلەن قولىنى ئىلاجىنىڭ بارچە يۇقىرى كۆتۈردى، ئاغزىدىن ئادەمنىڭمۇ، ھايۋانىنىڭمۇ تىلىغا ئوخشاشمايدىغان، ئىنسانلارغا خاس بولمىغان سۆزسىز زۇۋان چىقتى.

ئۇ سۆزسىز زۇۋان چىقارغاندا، ئۇنىڭ تاش ھەيكەلگە ئوخشاش

ئۇلۇغۋار ۋە لېكىن كارىدىن چىققان، ھالسىرىغان تېنى قىمىرلاپ كەتتى. ئۇنىڭ تېنىنىڭ قىمىرلىشى خۇددى بېلىق قاسىراقلىرىغا ئوخشايتتى. بۇ قاسىراقلارنىڭ قىمىرلىشى خۇددى كۈچلۈك ئوتتا قاينىۋاتقان سۇغا ئوخشايتتى. ھاۋادىمۇ شۇ ھامان خۇددى بوراندا دېگىز دولقۇنلىغاندەك تىترەش پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

كېيىن ئايال كۆزىنى ئاسمانغا تىكتى، ئۇنىڭ سۆزسىز زۇۋانىمۇ يوقالدى، پەقەت كۈننىڭ شولىسىغا ئوخشاش قىمىرلىغان تىترەكتىن باشقا نەرسە قالمىدى، بۇ تىترەك ھاۋادىكى دولقۇننى خۇددى قارا قۇيۇنغا يولۇققاندەك پىرقىرىتىپ، چەكسىز دالىنى بىرلا ئالدى.

چۈشۈمدە جۆيلۈپ سالدىم، ئىككى قولۇمنىڭ مەيدەم ئۈستىدە تۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق بولغانلىقىمنى بىلدىم. چۈشۈمدە بۇ ھەددىدىن تاشقىرى ئېغىرلىشىپ كەتكەن ئىككى قولۇمنى مەيدەمدىن يۆتكىۋېتىشكە بار كۈچۈم بىلەن تىرىشقانلىقىمنىمۇ بىلدىم.

1925 - يىل 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى

مۇھاكىمە

چۇشۇمدە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ بىر سىنىپىدا ئىنشا يېزىپ ئولتۇرۇپ، مۇئەللىمدىن مۇھاكىمە قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنى سورىدىم.

— قىيىن مەسىلە! — دېدى مۇئەللىم ۋە كۆزەينىكىنىڭ تۆپىسىدىن ماڭا قاراپ، — مەن ساڭا بىر ۋەقەنى سۆزلەپ بېرەي:

بىر ئائىلىدە بىر ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ، شۇ ئائىلىدىكىلەر بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇشال بوپتۇ. بوۋاق بىر ئايلىق بولغاندا ئاتىسى ئۇنى مېھمانلار ئالدىغا ئاچقىپتۇ. ئاتا ـ ئانىسى بوۋاق ھەققىدە مېھمانلاردىن بىرەر ياخشى بېشارەت ئاڭلاش ئارزۇسىدا بولغان بولسا كېرەك.

مېھمانلاردىن بىرى: «بۇ بالا چوڭ بولغاندا باي بولىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مېھمان ھەشقاللا ئاپتۇ.

يەنە بىرى: «بۇ بالا چوڭ بولغاندا چوڭ ئەمەلدار بولىدۇ» دەپتۇ. بۇ ئادەممۇ باركاللا ئاپتۇ.

يەنە بىرى: «بۇ بالا چوڭ بولغاندا ئۆلۈپ كېتىدۇ» دەپتۇ، بۇ ئادەم ھەممەيلەندىن دۇمبا يەپتۇ.

ئۆلىدۇ دېگەن كىشى ھەق گەپنى قىلغان، باي ـ ئەزىز بولىدۇ دېگەن كىشى يالغان ئېيتقان. لېكىن، يالغان سۆزلىگەن ئادەم باركاللىغا ئېرىشىپ، ھەق گەپنى قىلغان ئادەم دۇمبا يېگەن. سەن...

— مەن يالغان گەپ قىلىشنىمۇ، دۇمبا يېيىشنىمۇ خالىمايمەن. ئۇستازىم، بۇنىڭ ئۈچۈن قانداق قىلىشىم كېرەك؟

— ئۇنداق بولسا، سەن: «پاھ! بۇ بوۋاقنى قارىڭ! بۇنىڭغا قارىڭە! پاھ، نېمىدېگەن... ۋاي ئاللا، ھا ـ ھا! دېسەڭلا بولىدۇ. « He he! He, he he he!»

1925 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى

ئۆلگەندىن كېيىن

مەن چۈشۈمدە يولدا ئۆلۈپ يېتىپتىمەن.

بۇ قەيەر، مەن بۇ يەرگە قاندىق كېلىپ قالدىم، قانداق ئۆلۈم — بۇلارنى بىلمەيمەن. ھەرھالدا، ئۆلگەنلىكىمنى بىلگەن چاغدا قارىسام، شۇ يەردە يېتىپتىمەن.

سېغىزغاننىڭ سايرىشى، ئۇنىڭ ئارىسىدىن قاغىلارنىڭ قاقىلداشلىرى قۇلىقىمغا كىردى. ھاۋا ناھايىتى سۈزۈك — ئازراق توپا بولسىمۇ — ئېھتىمال، تاڭ ئېتىش ئالدىدا تۇرغان بولسا كېرەك. مەن كۆزۈمنى ئاچماقچى بولدۇم، خۇددى كۆزلىرىم مېنىڭ ئەمەستەك، كىرپىكلىرىمنى مىدىرلىتالمىدىم. قولۇمنى كۆتۈرمەكچى بولدۇم، لېكىن ئەھۋال يەنە شۇنداق.

يۇرىكىمنى بىردىنلا ۋەھىمە قاپلىدى. ھايات ۋاقىتلىرىمدا چاقچاق بىلەن: ئىنسان ئۆلسە، ئۇنىڭ ئۆلۈشى ھەرىكەتلەندۇرگۈچى نېرۋىلىرىنىڭلا كارىدىن چىققانلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەس-ھوشى جايىدا بولسا، بۇ ئەھۋال تولۇق ئۆلگەندىنمۇ يامان بولسا كېرەك، دەپ پەرز قىلاتتىم. بۇ پەرزىمنىڭ توغرا چىقىشىنى، بۇ پەرەزنى ئۆزۈمنىڭ ئىسپاتلاپ بېرىشىمنى نەدىن بىلەي؟

ئاياغ تاۋۇشى ئاڭلاندى، يولدا كىمدۇر بىراۋ كېتىۋاتقان بولسا كېرەك. بېشىمنىڭ يېنىدىن بىر دانە بىر چاقلىق قول ھارۋىسى ئۆتۈپ كېتىۋاتىدۇ، يۈك باسقان ھارۋا بولسا كېرەك، ئۇنىڭ غىچىرلىشى يۇرىكىمنى سىقتى، چىشلىرىمنى زىڭىلداتتى، كېيىن يوز - كۆزۈم قىزارغاندەك بولدى، قۇياش كۆتۈرۈلۈۋاتقان بولسا

كېرەك. دېمەك، شەرقە قاراپ يېتىپتىمەن. لېكىن، بۇنىڭمۇ كارايىتى يوق. كىشىلەرنىڭ ۋاڭ - چۈڭلىرى ئاڭلاندى. ئۇلار تاماشا كۆرۈپ تۇرغانلار بولسا كېرەك، ئۇلارنىڭ ئايىغىدىن توزۇپ چىققان چاڭ - توپىلار بۇرنۇمغا كىرىپ چۈشكۈركۈمنى كەلتۈردى، ئەمما چۈشكۈرەلمىدىم.

يەنە ئاياغ تاۋۇشلىرى ئاڭلاندى. ئۇلار خۇددى يېنىمغا كېلىپ توختىغاندەك بولدى، شۇنىڭ - شۇنىڭ سۆزلەرمۇ ئاڭلاندى. دېمەك، مېنى كۆرۈشكە كەلگەنلەر تېخىمۇ كۆپەيمەكتە، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى ئاڭلىغۇم كەلدى، ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىللە: ھايات ۋاقتىمدا تەنقىد - باھا دېگەن نەرسە بىر پىسكۇغىمۇ ئەرزىمەيدۇ دېگەن سۆزۈم قارىسىغا ئېيتىلغان گەپ بولسا كېرەك، ئۆلگەندىن كېيىن، مانا ئەمدى، شۇ گەپلەرنىڭ قۇسۇرى چىقىپ قالدى، دەپ ئويلىدىم. شۇنداقتىمۇ قۇلاق سېلىپ ئاڭلىدىم، لېكىن ھېچقانداق بىر خۇلاسە تاپالمىدىم، يىغىپ ئېيتسام، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرى مانا مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

— ئۆلۈپتىمۇ؟...

— ھا... بۇ...

— خوپ بوپتۇ!...

— ھەي! رەھمەتلىك...

مەن ناھايىتى خۇشال بولدۇم، چۈنكى بىر تونۇش ئاۋازنى ئاڭلىمىدىم. ئەگەر تونۇش ئادەم بولغان بولسا ئۇلارنىڭ مېنى كۆرۈپ كۆڭلى يېرىم بولغان بولاتتى ياكى كۆڭلى سۆيۈنگەن بولاتتى ۋە ياكى ئۇلارنىڭ قورسىقىنى تويدۇرغاندىن كېيىن سۆز - چۆچەك قىلىشقا، قىممەتلىك ۋاقىتنى بىكار كەتكۈزۈشىگە دەسمايە بولۇپ بەرگەن بولاتتىم. بۇنىڭ بىلەن خىجالەتچىلىككە قالغان بولاتتىم. ھازىر مېنى ھېچكىم تونۇمايدۇ، مېنىڭ ئۆلۈمۈم ھېچكىمگە تەسىرمۇ قىلمايدۇ. دۇرۇس، ھەرھالدا مەن خەلق ئالدا-

ددىدا يەرگە قاراپ قالمىدىم.

ئەمما، دۇمبەمدە چۈمۈلە كېتىۋاتقان بولسا كېرەك، قىچىشۇاتىدۇ. قىمىرلىيالمايمەن، چۈمۈلىنى ئېلىپ تاشلىغۇدەك ھالىم يوق، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا بولسا بىر مىدىرلاپلا قاچۇرغان بولاتتىم. پۈتۈمدىمۇ بىرى ئۆمىلەپ كېتىۋاتىدۇ! نېمە قىلىشۇاتسەن، ھەي نىجىسلار!

ئەھۋالىم تېخىمۇ يامانلاشتى: غوڭۇلدىغان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى - دە، بىر يېشىل چۈشن كېلىپ مەڭزىمگە قوندى. ئۇ بىرنەچچە قەدەم مېڭىپ، يەنە ئۇچتى ۋە تۇمشۇقى بىلەن بۇرنۇمنىڭ ئۈچىنى يالىدى. مەن ئەلەم بىلەن: جانابلىرى، مەن ھېچقانداق بىر ئۇلۇغ زاتلاردىن ئەمەسمەن، مۇھاكىمە ئۇچۇن مېنىڭ ۋۇجۇدۇمدىن دەسمايە ئىزدىمەي قويۇڭ... دېگۈم كەلدى. ئەمما، بۇ سۆزلەرنى قىلىشقا ماجالىم يوق. ئۇ بولسا بۇرنۇمنىڭ ئۈچىدىن كەتتى - دە، سوغۇق تۇمشۇقى بىلەن لەۋلىرىمنى يالىدى. بۇ، ئۇنىڭ مۇھەببەت ئىزھار قىلغىنىمۇ، بۇنى بىلمىدىم. يەنە بىرنەچچە چۈشن قېشىمغا ئولاشتى، ئۇلار بىر قەدەم ماڭغۇدەك بولسا، قاشلىرىم تېگى - تېگىدىن مىدىرلايتتى. ھەقىقەتەن شۇنچىلىك بىزار بولدۇمكى، تاقىتىم تاق بولدى.

بىردىنلا شامال چىقتى، يۇقىرىدىن بىر پارچە نەرسە ۋېپىلىپ چۈشتى، شۇنىڭ بىلەن چۈشنلار ئۈچۈپ كېتىشتى. ئۇلار ئۇچۇش ئالدىدا تېخى مۇنداق دېيىشتى.

— ئۇ... ئۇ... ئىسىت!

غەزەپتىن ئەس - ھوشۇمنى يوقاتقىلى تاسلا قالدىم.

يەرگە ياغاچلارنىڭ گۈپ - گۈپ قىلىپ چۈشكەنلىكى ۋە يەرنىڭ تىترىگەنلىكى مېنى بىردىنلا ھوشۇمغا كەلتۈردى. بورا قومۇشلىرى پىشانەمگە تېگىپ تۇرغاندەك بولدى، لېكىن بورىنى ئېلىپ تاشلاشتى، شۇنىڭ بىلەن يەنە دەرھال قۇياش نۇرىنىڭ

ئىسسىقىنى ھېس قىلدىم ۋە كىمدۇر بىرىنىڭ:

— نېمىشقا بۇ يەردە ئۆلدىكىنە؟ ... — دېگەن ئاۋازىنى ئاڭلىدىم.

بۇ ئاۋاز ناھايىتى يېقىندىن ئاڭلاندى، ئۇ ماڭا ئېڭىشىپ قارىغان بولسا كېرەك. ئادەم قەيەردە ئۆلسە بولاتتى؟ مەن ئىلگىرى: ئىنسان يەردە كۆڭۈلدىكىدەك ياشاش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولسىمۇ، ھەرھالدا ئارامخۇدا ئۆلۈش ھوقۇقىغا ئىگە بولسا كېرەك دەپ ئويلايتتىم. ئۇنداق ئەمەسلىكىنى، ئاممىنىڭ پىكرىگە لايىقلىشىش قىيىن ئىكەنلىكىنى ئەمدى بىلدىم. ئەپسۇسكى، مەندە قەغەز - قەلەم يوق، بولغاندىمۇ يېزىشىم مۇمكىن ئەمەس؛ يازغان تەقدىردىمۇ ئۇنى ئېلان قىلغۇدەك يەر يوق. يېپىلغان قازان يېپىق تۇرۇۋەرسۇن.

مېنى بىراۋلار كۆتۈرۈشتى، ئۇلارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن. خەنجەرلەرنىڭ غىلاپلىرىدىن ئاۋاز چىقتى، مەن «ئۆلۈشكە بولمايدىغان بۇ يەر» دىمۇ ساقچىلار بار ئوخشايدۇ. مېنى ئۇيان - بۇيان ئاغدۇرۇشتى، كېيىن دەس كۆتۈرۈپ يەنە پەسكە قويدى، قاپقاقنى ياپتى، ئۇستىدىن مىخلارنىڭ قېقىلغىنى ئاڭلاندى. لېكىن، قىزىق ئىش، ئاران ئىككى مىخ قېقىشتى. ئەجەبا بۇ يەردە ئۆلۈك ساندۇقىغا زادى ئىككى تاللا مىخ قېقىلامدىكىنە؟

مەن ئويلاپ قالدىم: «ئالتە تەرىپىم تام، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇستىلەپ مىخ قېقىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىش تامام - ۋەسسالام!»

... «دېمىسم سىقىلدى!...» دەپ ئويلىدىم يەنە. مېنى كۆمۈشتىمۇ، كۆمۈشمىدىمۇ، بۇنى گەرچە بايقىۋالالمىغان بولساممۇ، ھەقىقەتتە ئۆزۈمنى ئىلگىرىكىدىن خىلىلا تىنچ ھېس قىلدىم. قولۇمنىڭ دۇمبىسى بورىغا تېگىپ تۇرۇپتۇ. بۇ كېپەن ئانچە يامان

ئەمەستەك تۇيۇلدى، ئەپسۇسكى، مېنى كۆموش ئۇچۇن كىم پۇل سەرپ قىلغانلىقىنى بىلمەيمەن. لېكىن، مېنى كېپەنلىگەن بەت-بەختلەرگە لەنەت! كۆڭلىكىمنىڭ ئارقا پېشى قاتلىنىپ قالغان-كەن. ئۇنى تۇزىتىشۇەتمەپسەن، ئۇ ناھايىتى ئىچىمنى پۇشۇرۇپ بىئارام قىلدى. سەنلەر، ئۆلگەن ئادەم ھېچ نەرسىنى سەزمەيدۇ دەپ، شۇنداقمۇ چالا - چۇشتى ئىش قىلىشتىڭمۇ؟ ھا - ھا!

بەدىنىم ھايات ۋاقتىمدىكىگە قارىغاندا ئېغىرلىشىپ قالغان ئوخشايدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن، كىيىملىرىمنىڭ چاكلىرى بەدىنىمگە پېتىپ ناھايىتى بىئارام قىلدى، لېكىن: ئۇزۇن ئۆتمەي كۆنۈكۈپ قېلىشىم مۇمكىن ياكى چىرىپ كەتسەم بۇنداق بىئاراملىقتىن قۇتۇ-لۇپ قالارمەن، ھازىر تېپتىنچ خىيال سۇرۇپ ياتقىنىم ياخشى، دەپ ئويلىدىم.

— ئەھۋالىڭىز قانداق؟ سىز ئۆلدىڭىزمۇ؟

بۇ ناھايىتى تونۇش ئاۋاز. كۆزۈمنى ئېچىپ قارىسام، كونا كىتابلار ساتىدىغان «قەدىمكىنى گۈللەندۇرۇش» ناملىق دۇكانىنىڭ ياش خىزمەتكارى ئىكەن. ئۇنى كۆرمىگىلى 20 يىلدىن ئاشقانىدى. ئۇ يەنە شۇ پېتى تۇرۇپتۇ. يەنە ئالتە تەرىپىمدە تۇرغان تامغا قارىدىم: ھەددىدىن تاشقىرى قوپال، ئوبدان رەندىلەنمىگەن تاختى-لارنىڭ قىلولىرى دىك - دىك تۇرۇپتۇ.

— بۇ، مەيلى، ھېچ ۋەقەسى يوق، — دېدى ئۇ ۋە قارا كۆك تۇگۈنچەكنى ئېچىۋېتىپ، — مانا بۇ «گۈڭياڭ تەز-كىرىسى»[23]، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە نەشر قىلىنغان جياجىڭ نۇسخىسى[24] سىزگە ئەكەلدىم. ئېلىپ قېلىڭ، بۇ...

— سىز، ... — مەن ھاڭ - تاڭ بولۇپ ئۇنىڭغا تىكىلدىم، — سىز ساراڭ بولۇپ قالدىڭىزمۇ؟ مېنىڭ ھالىمنى كۆرمىدىڭىزمۇ، مۇشۇ ئەھۋالدا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە نەشر قى-لىنغان كىتابنى قانداق ئوقۇيمەن؟

— زېينىنى يوق، ئوقۇڭ.

مەن دەرھال كۆزۈمنى يۇمدۇم، چۈنكى ئۇ جېنىمغا تەگكەن-دى. بىردەم جىم بولۇپ قالدى، ئۇ كېتىپ قالغان ئوخشايدۇ. لېكىن، بوينۇمدا يەنە بىر چۇمۇلە ئۆمىلەشكە باشلىدى، ئاخىر يۇزۈمگىمۇ چىقتى، كۆزۈمنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىشقا باشلىدى.

ئادەمنىڭ پىكىر - خىيالى ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئۆزگىرىدىغان-لىقىنى ئويلاپ كۆرمەپتىكەنمەن. بىردىنلا ئاللىقانداق بىر كۈچ يۇرىكىمنىڭ تىنچلىقىنى بۇزدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىرمۇنچە چۈشلەرنى كۆردۈم: دوستلىرىم ماڭا خۇشاللىق ۋە خاتىرجەملىك تىلىدى، دۇشمەنلىرىم بولسا ئۆلۈم تىلىدى. مەن بولسام خۇشالمۇ بولماي، ھالاكمۇ بولماي، كۆتۈرۈلۈپمۇ كەتمەي، چۈشۈپمۇ كەت-مەي ياشاپ كەلدىم، بىرەر ئارزۇنىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرالمىغىنىم يوق، ھازىر سايىگە ئوخشاش ئۆلدۈم، دۇشمەنلىرىمگىمۇ بىلدۈرمىدىم، ئۇلارغا بىرەر ئەجىرسىز خۇشاللىقنىمۇ بەرمىدىم...

خۇشاللىقمىدىن يىغلىغۇم كەلگەندەك بولدى. بۇ مېنىڭ ۋاپا-تىمدىن كېيىنكى بىرىنچى كۆز ياشلىرىم بولسا كېرەك.

ئەمما، كۆزلىرىمگە ياشمۇ كەلمىدى؛ كۆز ئالدىمدا ئۇچقۇن چاقنىغاندەك بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئورنۇمدىن تۇرۇپ ئولتۇردۇم.

1925 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

شۇنداق جەڭچى[25]

شۇنداق جەڭچى بارکى —

ئۇ ۋالىلداپ تۇرىدىغان ماۋزۇرنى ئېسىۋالغان ئافرىقىلىقلارغا ئوخشاش نادان ئەمەس؛ جۇڭگونىڭ خازىچاڭنى ساڭگىلىتىپ ئېسىۋالىدىغان يېشىل تۇغلۇق چېرىكلىرىگە[26] ئوخشاش لەقۋامۇ ئەمەس. ئۇ قېيىش چەمدىن ياكى ئەسكى تۆمۈردىن ئىشلەنگەن سائۇتقىمۇ موھتاج ئەمەس؛ پەقەت ئۇنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىلا بار، لېكىن قولىدا بەدەۋىلەر ئىشلىتىدىغان، غۇي قىلىپ ئاتسىلا بولىدىغان نەيزىسى بار.

ئۇ ھېچ نەرسە يوق سەپكە كىرگەندە، ئۇچرىغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بىر خىلدا ېېشىنى لىڭشىتىدۇ. ئۇ بۇ باش لىڭشىتىشىنىڭ دۇشمەنلەرنىڭ قورالى ئىكەنلىكىنى، قان چىقارماي جان ئالىدىغان قورال ئىكەنلىكىنى، نۇرغۇن جەڭچىنىڭ شۇنىڭدا ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ خۇددى زەمبىرەك ئوقىغا ئوخشاش شىر يۈرەك پالۋانلارنى ئىلاجسىز قالدۇرغانلىقىنى بىلىدۇ.

لېكىن، ئۇ نەيزىسىنى كۆتۈردى.

ېېشىدا خەير - ساخاۋەتچى، ئۆلىما، ئەدىب، پېشقەدەم، ياش، مۆتىۋەر، موللا... دېگەن چىرايلىق ناملار كەشتە قىلىنغان بايراقلىرى بارلار، ېېشىنىڭ ئاستىدا ئىلىم، پەزىلەت، مىللىي ئەتىقە، خەلق پىكرى، لوگىكا، ئادالەت، شەرق مەدەنىيىتى...[27] دېگەن چىرايلىق گۈل - غۇنچىلار كەشتە قىلىنغان تونلىرى بارلار —

ئۇلار: يۇرىكىمىز كۆكسىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا، باشقا

قىڭغىر - قىيىق يۈرەكلىك ئادەملەرگە ئوخشاشمايمىز، كۆكسىمىزدە يۇرىكىمىزنى ئاسرايدىغان ئەينەكلىرىمىز[28] بار، بۇ ئەينەكلەر كۆكسىمىزنىڭ مەركىزىدىكى ئىشلارغا ئۆزىمىزنىڭمۇ ئوبدان ئىشىنىدىغانلىقىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ، دەپ تەڭلا قەسەم بېرىدۇ.

شۇنداق بولسىمۇ ئۇ نەيزىسىنى كۆتۈردى.

ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، نەيزىسىنى يانداپ بىر ئاتقانىدى، دەل ئۇلارنىڭ يۇرىكىگە قادالدى.

ھەممىسى لاسسىدە يەرگە يىقىلدى — ئۇلار ئىچىدە ھېچ نەرسە يوق قۇرۇق تون ئىدى. ھېچ نەرسىسى يوق نەرسىلەر قېچىپ قۇتۇلدى، دېمەك، ئۇلار غەلىبە قىلدى، چۈنكى جەڭچى ھازىر خەير - ساخاۋەتچى قاتارلىق بىرنېمىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولغان گۇناھكار بولۇپ قالدى.

شۇنداق بولسىمۇ ئۇ نەيزىسىنى كۆتۈردى.

ئۇ ھېچ نەرسىسى بولمىغانلارنىڭ سېپىدە چوڭ قەدەم تاشلاپ ماڭدى، يەنە بىر خىلدا لىڭشىغان باشلارنى، ھەر خىل بايراقلارنى، ھەر خىل تونلارنى كۆردى...

لېكىن، ئۇ نەيزىسىنى كۆتۈردى.

ئاخىر ھېچ نەرسىسى يوقلارنىڭ سېپىدە قېرىپ، ئۆمرىنى تۈگەتتى. ئۇ ئاخىر جەڭچى ئەمەس ئىدى، لېكىن ھېچ نەرسىسى يوق نەرسىلەر غالىب بولۇپ قالدى.

مۇشۇنداق بىر ماكاندا تىپتىنچلىق دېگەن سادانى ھېچكىم ئاڭلىغىنى يوق.

تىپتىنچلىق...

لېكىن، ئۇ نەيزىسىنى كۆتۈرمەكتە!

1925 - يىل 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى

دانا، تەلۋە ۋە مالاي[29]

مالاي ھەرقاچان بىرەر ئادەمنى تېپىپ، ئۇنىڭغا دەردى - ھالىنى ئوقۇيدۇ. ئۇ پەقەت شۇنىڭغىلا موھتاج ۋە پەقەت شۇنداق قىلىشتىن باشقا ئىش قولىدىن كەلمەيدۇ. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ بىر دانا ئادەمنى ئۇچرىتىپ قاپتۇ.

— ئەپەندىم! — دەپتۇ ئۇ مەيۇسلۇك بىلەن. ئۇنىڭ كۆزلىرى- دىن چىققان ياش كۆزلىرىنىڭ جىيەكلىرىدىن تىزىلغان ئۇنچىدەك بولۇپ ئېقىپ تۇرۇپتۇ، — ئۆزلىرىگە مەلۇم، مېنىڭ كەچۈرۈمۈات- قان تۇرمۇشۇم تولىمۇ بەتتەر. كۇنىگە بىرەر قېتىم قورساق تويغۇ- زۇشۇم ناتايىن، شۇ بىر قېتىملىق يەيدىغىنىمۇ ھەتتا توڭگۇز، ئىتلارمۇ يېمەيدىغان قوناق كېپىكى، ئاران بىر پىيالە تېخى...

— بۇنىڭغا ھەقىقەتەن ئادەمنىڭ ئىچى سىيرىلىدۇ، — دەپتۇ دانامۇ ھەسرەت بىلەن.

— شۇنى دېمەمدىلا! — ئۇ خۇشال بولۇپ قاپتۇ، — بىراق كېچە - كۇندۇز ئارام ئالماي ئىشلەيمەن: سەھەردە سۇ توشۇيمەن، ئاخشامدا غىزا تەييارلايمەن، چۇش ۋاقتىدا بازارغا چاپىمەن، كېچە- دە ئۇن تارتىمەن؛ ھاۋا ئوچۇق كۇنلىرى كىر يۇيىمەن، يامغۇر ياغقاندا كۇنلۇك كۆتۈرىمەن؛ قىشتا گاز ئوچاققا ئوت ياقىمەن، يازدا يەلپۇگۇچ بىلەن يەلپۇيمەن. يېرىم كېچىدە غاريقۇن (قۇۋۇەت دورىلىرىنىڭ بىر خىلى — ت) قاينىتقاچ، قىمار ئويناپ تۇرغان خوجايىنىمنىڭ خىزمىتىنى قىلىمەن؛ چوتارغا چۇشكەن پۇلدىن مېنىڭ نېسىۋەم يوق، بەزىدە قامچىمۇ يەيمەن تېخى...

— ھەي - ي - ي ... — دانا ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپتۇ،

ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ جىيەكلىرى خۇددى ھېلىلا ياش چىقىدىغاندەك قىزىرىپ كېتىپتۇ.

— ئەپەندىم! مېنىڭ شۇنداق كېتىۋېرىشكە تاقىتىم قالمىدى. باشقا بىر ئامال تاپسام بولاتتى. نېمە ئامال بار؟...

— مېنىڭچە، ھالىڭ ھەرھالدا ياخشىلىنىپ كېتىدۇ...

— شۇنداقمۇ؟ ئېيتقانلىرىدەك بولسۇن. ھال - ئەھۋالىمنى ئۆزلىرىگە ئېيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ خەيرخاھلىقلىرىنى ۋە تەسەللى- رىنى ئاڭلاپ كۆڭلۇم خېلى ئارام تېپىپ قالدى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى، ئادالەت دېگەن نەرسە تۇگەپ كەتمەپتۇ...

لېكىن، بىرنەچچە كۇن ئۆتەر - ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ يەنە قورسا- قى كۆپۈپتۇ - دە، يەنە بىراۋنى تېپىپ، دەردى - ھالىنى ئېيتىپتۇ.

— ئەپەندىم! — دەپتۇ ئۇ كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ، — ئۆزلىرىگە مەلۇم، مېنىڭ تۇرىدىغان جايىم ھەتتا توڭگۇز قوتىنى- دىنمۇ بەتتەر. خوجايىنىم مېنى ئادەم قاتارىدا كۆرمەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ پىستەكلىرىگە مەندىن نەچچە تۇمەن ھەسسە ئوبدان مۇئامىلە قىلىدۇ...

— بەتبەخت! — ئۇ كىشى ۋارقىراپتۇ، مالاي چۆچۈپ كېتىپ- تۇ. ئۇ كىشى تەلۋە ئىكەن.

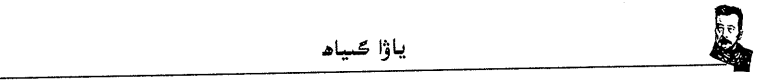
— ئەپەندىم، مېنىڭ تۇرىدىغان ماكانىم ھەم زەي، ھەم قا- راڭغۇ، چۇسا بىلەن تولۇپ كەتكەن كىچىككىنە بىر ۋەيرانە ئۆي، چۇسا چېقىپ ئارام بەرمەيدۇ. سېسىق بۇسنىڭ دەردىدە تۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىرەر دېرىزىسىمۇ يوق...

— خوجايىنىڭغا ئېيتىپ دېرىزە ئاچتۇرساڭ بولمامدۇ؟

— ئۇنداق قىلسام بولماسمىكىن؟...

— ئۇنداق بولسا، مېنى باشلاپ بار، قاراپ باقاي!

تەلۋە مالاي بىلەن بىللە ئىشىك ئالدىغا بېرىپتۇ - دە، تامنى

چېقىشقا كىرىشىپتۇ.

— ئەپەندىم! نېمە قىلىۋاتىدىلا؟ — دەپتۇ ئۇ ھەيران بولۇپ.

— ساڭا بىر دېرىزە ئېچىپ بېرىمەن.

— ياق، بولمايدۇ! خوجايىنىمدىن دەشنەم يەپ قالىمەن.

— ئۇنىڭ بىلەن نېمە كارىڭ! — ئۇ يەنە چېقىۋېرىپتۇ.

— ئادەم بارمۇ! قاراقچى بىزنىڭ ئۆيىمىزنى چېقىۋاتىدۇ! تېز كېلىڭلار! كېچىكىپ قالساڭلار تامنى تېشىۋېتىدۇ! ... — ئۇ يىغلاپ - ۋارقىراپ، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ ئېغىناپتۇ.

بىرنەچچە مالاي پالاقلاپ كېلىپ تەلۈنى قوغلۇۋېتىپتۇ.

بۇ چۇقاننى ئاڭلىغان خوجايىن ئاخىرىدا ھويلىسىدىن ئاستا چىقىپ كەپتۇ.

— بىر قاراقچى بىزنىڭ ئۆيىمىزنى چېقىۋەتمەكچى بولۇپ كەپتىكەن، ھەممىدىن ئاۋۋال مەن چۇقان سالدىم، شۇنىڭ بىلەن بىز ھەممىمىز بىرلىشىپ ئۇنى قوغلۇۋەتتۇق، — دەپتۇ ئۇ ھۆرمەت بىلەن ۋە غەلىبە قىلغان قىياپەتتە.

— يارايسەن، — دەپتۇ خوجايىن ئۇنى ماختاپ.

شۇ كۈنى بىرمۇنچە ئادەم ھال سوراپ كەپتۇ، دانامۇ قاتاردا بار ئىكەن.

— ئەپەندىم، بۇ نۆۋەت مەن خىزمەت كۆرسەتكەچكە خوجايىن مېنى ماختىدى. ئىلگىرى ئۆزلىرى ماڭا، ھالىڭ ياخشىلىنىپ قالدۇ، دېگەنىدىلە، ھەقىقەتەن ئەۋلىيا ئىكەنلا ... — دەپتۇ ئۇ ناھايىتى ئۇمىدۋار ھالدا مەمنۇنىيەت بىلەن.

— شۇنداق ئەمەسمۇ ... — دەپتۇ دانامۇ مەمنۇن بولغاندەك جاۋاب بېرىپ.

1925 - يىل 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى

قۇرۇغان يوپۇرماق

چىراغ يورۇقىدا «يەنمىن شېئىرلىرى»[30] نى ئوقۇپ ئولتۇراتتىم، بىردىن كىتاب ئىچىدىن ئېرەن دەرىخىنىڭ قۇرۇپ قالغان بىر تال يوپۇرمىقى چىقىپ قالدى.

بۇنىڭ بىلەن ئۆتكەن يىلقى كەچ كۈز پەسلى كۆز ئالدىمغا كەلدى. كېچىچە قېلىن قىرو چۈشۈپ، دەل - دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى تۆكۈلگەن؛ ھويلىدىكى بىر تۈپ ئېرەن دەرىخىمۇ قىپقىزىل تۇس ئالغان. مەن بۇ دەرەخنى بىرنەچچە قېتىم ئايلىنىپ، ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرىنىڭ رەڭگىگە سىنچىلاپ قاراپ چىقتىم. ئۇ، ياپيېشىل كۆكىرىپ تۇرغان ۋاقتىدا مۇنداق دىققەت قىلمىغانىكەن-مەن. ئۇ چاغدا ھەممىسى قىپقىزىلمۇ ئەمەس ئىدى، سەل - پەل قىزغۇچ ئىدى، بەزىبىر قىزارغان يوپۇرماقلىرىنىڭ ئۇيەر - بۇيېرى كۆك - يېشىل ئىدى. پەقەت بىرلا يوپۇرماقنىڭ قۇرت يېگەن، ئەتراپى قارا چىلتەك شەكلىنى ئالغان تۆشۈكى قىزىل، سېرىق ۋە يېشىللىقلار ئارىسىدا كىشىگە تىكىلىپ تۇرغان كۆز قارىچۇقىدەك كۆرۈنەتتى. «بۇ ناكار يوپۇرماققۇ!» دەپ، ئۇنى ئۈزۈۋېلىپ، يېڭى سېتىۋالغان «يەنمىن شېئىرلىرى» نىڭ ئىچىگە سېلىپ قويغانىدىم. ئېھتىمال، ئۆز شېخىدا ئاران ئىلىنىپ، غازاڭ بولۇش ئالدىدا تۇرغان بۇ يوپۇرماقنىڭ ئالىپاساق رەڭگى ۋاقتىنچە بولسىمۇ ساقلىنىپ قالسۇن، باشقا يوپۇرماقلار بىلەن بىللە غازاڭ بولۇپ كەتمىسۇن دەپ ئويلىغان بولسام كېرەك.

مانا بۈگۈن كېچە شۇ يوپۇرماق خۇددى سېرىق مومدەك ئالدىمدا

دا تۇرۇپتۇ، ئۇنىڭ قارىچۇقىمۇ ئۆتكەن يىلدىكىدەك نۇرلۇق ئەمەس. يەنە بىرنەچچە يىل ئۆتسە، ئۇنىڭ رەڭگىمۇ خاتىرەمدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتەر، ھەتتا ئۇنىڭ قانداقلارچە كىتابنىڭ ئىچىگە قىستۇرۇلۇپ قالغانلىقىمۇ ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتەر. ياپيېشىللىقى ئۈياقتا تۇرسۇن، ئارانلا شاخقا ئىلىنىپ تۇرغان يوپۇرماقنىڭ يۈزىدىكى ئالىپاساقلىقىمۇ ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىكى نىسبەتتىنلا ئىبارەت بولسا كېرەك. قاراڭ، دېرىزە سىرتىدىكى سوغۇققا چىداملىق دەرەخلەرمۇ يالىڭاچ بولۇپ قالغان؛ ئېرەن تېخىمۇ شۇنداق. كەچ كۈز پەسلى كىلىش بىلەن مانا مۇشۇ بۇلتۇر-قىغا ئوخشاش ناكار يوپۇرماقلار كۆپەيسە كېرەك. ئەپسۇسكى، بۇ يىل كۈزدە دەل - دەرەخلەرگە قاراپ تاماشا قىلغۇدەك بوش ۋاقىت تاپالمىدىم.

1925 - يىل 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى

سۇس قان داغلىرى ئىچىدە

— بىرنەچچە ئۆلگەنلەرنى، ھاياتلارنى ۋە تېخى تۇغۇلمىغانلارنى خاتىرىلەيمەن

ھازىرقى پەرۋەردىگار توخۇ يۇرەك ئىكەن.

ئۇ ئاسمان - زېمىننى تۇيدۇرماستىن ئوڭتەي - توڭتەي قىلىۋېتىلەيدىكەنۇ، مۇشۇ يەر شارىنى نابۇت قىلىۋېتىشكە پېتىنالمايدىكەن؛ جانلىقلارنى تۇيدۇرماستىن ئاجىزلاشتۇرۇپ ھالاك قىلىۋېتىلەيدىكەنۇ، بارلىق جەسەت - مۇردىلارنى مەڭگۈ مەۋجۇت قالدۇرۇشقا پېتىنالمايدىكەن؛ ئىنسانلارنىڭ قېنىنى تۇيدۇرماستىن تۆكتۈرىلەيدىكەنۇ، قانىنىڭ رەڭگىنى مەڭگۈ قېنىق ھالىتىدە قالدۇرۇشقا پېتىنالمايدىكەن؛ ئىنسانلارنى تۇيدۇرماستىن خار - زارلىققا ئۇچرىتالايدىكەن، ئىنسانلارنى مەڭگۈ ئەسته تۇتىدىغان قىلىشقا پېتىنالمايدىكەن.

ئۇ مەخسۇسلار ئۆزىنىڭ قاياش — ئىنسانلار ئىچىدىكى توخۇ يۇرەك — لىرىنىڭ غېمىنى يەپ، ھەشەمەتلىك ئۆي - جايلارغا تەڭكەش زىننەت ئۈچۈن خارابلىك ۋە گۆرىستان پەيدا قىلماقتا؛ دەرد - ئەلەم ۋە قان داغلىرىنى ۋاقىت - زامان بىلەن سۇسلاشتۇرماقتا؛ ھەر كۈنى ئازمۇ ئەمەس، كۆپمۇ ئەمەس، سەل - پەللا مەست قىلالىغۇدەك بىرەر قەدەھ ئازغىنە شىرنىلىكى بار ئاچچىق ھاراقنى ئادەملەرگە سۇنۇپ بېرىپ، بۇنى ئىچكەنلەرنى ناله - زار قىلالايدىغان، كۈلەلەيدىغان، بىر ئويغاق، بىر مەست، بىر ئەقلى بار، بىر ئەقلى يوق، ئۆلگۈسىمۇ كېلىدىغان، ياشاشنىمۇ خالايدىغان ھالغا كەلتۈرمەكته. ئۇ ھەممىنى ياشاشنى ئارزۇ قىلىدىغان

قىلىشقا مەجبۇر؛ ئۇنىڭدا ئىنسانىيەتنىڭ تۇخۇمىنى قۇرۇتۇۋەتكۇ-دەك جاسارەت يوق.

زېمىندا ئۈيەر - بۈيەردە بىرنەچچە خارابلىك ۋە گۈرىستان سۈس قان داغلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرۇپتۇ، ئادەملەر ئۇلارنىڭ ئىچىدە باشقىلارنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ دەرد - ئەلەملىرىنى كۆشەپ تۇرماقتا، لېكىن ئۇنى تۈگىتۈۋېتىشنى خالىمايدۇ، يوقتىن بارى ياخشى دەيدۇ، ھەرقايسىسى باشقىلارنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ كۆز يەتكۇ-سىز دەرد - ئەلەملىرىنى چاينىپ تۇرغانلىقىنى ئاقلاش سۈپىتىدە ئۆزلىرىنى «خۇدانىڭ خار بەندىسى» دەپ ئاتايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېڭى دەرد - ئەلەملەرنىڭ كېلىشىنى تەشۋىش بىلەن كۈتىدۇ. يېڭىسى ئۇلارنى تەشۋىشكە سالىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ ئۇنىڭ بىلەن دىدارلىشىشقا ئىنتىزار.

مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى پەرۋەردىگارنىڭ ياخشى بەندىسى. ئۇ ئەنە شۇنداق بولۇشىنى زۆرۈر تاپىدۇ.

ئىسيانچى باتۇر ئادەملەر ئارىسىدىن چىقىدۇ؛ ئۇ قەدىمىنى رۇس تۈتۈپ تۇرۇپ، ئۆزگىرىپ كەتكەن ۋە ھازىر بار بولغان خارابلەرگە، گۈرىستانلارغا نەزەر سالىدۇ، چوڭقۇر ۋە ئۇزۇن دەرد - ئەلەملەرنى ئېسىگە كەلتۈرىدۇ، تۆپە - تۆپىلەپ ئۈيۈپ كەتكەن قانلارغا تىكىلىپ قارايدۇ، بارلىق ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى، يېڭى تۇغۇلغانلارنى ۋە تۇغۇلۇش ئالدىدا تۇرغانلارنى، تېخى تۇغۇل-مىغانلارنى بىلىدۇ. ئۇ پەرۋەردىگارنىڭ نەيرەڭلىرىگە نەپرەت قىلىدۇ. بۇ ئىنسانلارنى ئويغىتىش ياكى ئىنسانلارنى — پەرۋەردىگارنىڭ ياخشى بەندىلىرىنى — تۇگىتىش ئۈچۈن قوزغالماي قالمايدۇ.

پەرۋەردىگار، توخۇ يۇرەك نومۇس قىلىپ ئۆزىنى دالدىغا يوشۇرىدۇ. يەر - جاھان باتۇرنىڭ كۆز ئالدىدا باشقىچە تۈس ئالىدۇ.

1926 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى

بىر تەسىرات

بومبا تاشلاش ۋەزىپىسى يۈكلەنگەن ئايروپىلانلار خۇددى مەك-تەپتە ھەركۈنى بەلگىلىك ۋاقىتتا دەرس ئۈتۈلگەندەك، ھەر كۈنى چۈشتىن بۇرۇن بېيجىڭ ئۈستىدە ئۈچۈشىدۇ. ھەر قېتىم ئايروپە-لاننىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاندا، خۇددى «ئۆلۈم» ھۇجۇم قىلىپ كەل-گەندەك، ئۆزۈمنى بىر تۇرلۇك سۈس جىددىيەت ئىچىدە ھېس قىلىمەن، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە «ھايات»نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى-مۇ چوڭقۇر ھېس قىلىمەن.

بىر - ئىككى پارتلاش ئاۋازىدىن كېيىن، ئايروپىلانلار غارقە-رىغان پېتى ئاستا ئۇزاپ كېتىشىدۇ. ئېھتىمال، ئۆلگەن، يارىدار بولغانلارمۇ باردۇر، ئەمما يەر - جاھان بىردىن تېخىمۇ تىنچلانغان-دەك بولىدۇ. دېرىزىنىڭ سىرتىدىكى تېرەك يوپۇرماقلىرى قۇياش نۇرىدا تاۋلىنىدۇ؛ قارىياغاچ ۋە ئەينۈلا يوپۇرماقلىرى تۇنۇگۈنكە-دىنمۇ ئوبدان كۆكىرىپ تۇرىدۇ. كارىۋات ئۈستىدە چېچىلىپ ياتقان گېزىتلەرنى يىغىشتۇرۇپ، ئىش ئۈستىلىدىكى تۇنۇگۈن كې-چىدىن قالغان كۈل رەڭ چاڭلارنى سۈرتتۈم، كىچىككىنە كىتابخانا بۈگۈنمۇ مانا ھەم «يورۇق»، ھەم «پاكىز» بولۇپ كەتتى.

نېمە ئۈچۈندۇر، ئۇزۇندىن بۇيان قولۇمغا توپلىنىپ قالغان ياش ئاپتورلارنىڭ ماقالىلىرىنى تۈزىتىپ - رەتلەشكە باشلىدىم؛ ئۇلارنى بىر - بىرلەپ رەتلىمەكچىمەن. بۇ ئەسەرلەرنى يېزىلغان يىل، ئايلىرى بويىچە كۆرۈشكە كىرىشتىم. ئۆزلىرىنى پەردازلاش-نى خالىمايدىغان بۇ ياشلارنىڭ قەلبى كۆز ئالدىمدىن بىرمۇبىر

ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇلار مۇلايىم، ساپ دىل. لېكىن، ئۇلار غەم - غۇسسىگە چۆكمەكتە، ناله قىلماقتا، غەزەپلەنمەكتە، ئاخىر ئۇلار مۇشت كۆتۈرمەكتە. ۋاھ، مېنىڭ سۆيۈملۈك ياشلىرىم!

ئۇلار جۇت زەربىدىن مۇشت كۆتۈرمەكتە، مانا بۇ چىن ئىنسان قەلبىدۇر، مەن ئەنە شۇنداق قەلبىنى سۆيىمەن. ئۆز شەكلى ۋە ئۆز رەڭگىنى يوقاتقان يېڭى قان داغلىرى بار مۇشۇلارنى سۆيگۈم كېلىدۇ. گۈزەل ۋە مەشھۇر باغدا ئاجايىپ چىرايلىق گۈللەر چەمەن بولۇپ ئېچىلىپ تۇرسا، ئىككى مەڭزى ئالمىدەك قىزىل مۇلايىم قىزلار ھۆر - پەرىدەك بەھۇزۇر سەيله قىلىپ يۈرسە، تۇرنىلارنىڭ سايرىشى بىلەن ئاق بۇلۇتلار كۆكتە پەرۋاز قىلسا... بۇلار كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ، ئەلۋەتته. لېكىن، مېنىڭ كىشىلەر ئارىسىدا ياشاۋاتقانلىقىم ھامان ئېسىمده.

تۇيۇقسىزلا بىر ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالدى: بۇنىڭدىن ئىككى - ئۈچ يىل ئىلگىرى، مەن بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلار خانىسىدا ئولتۇراتتىم. ناتونۇش بىر يىگىت [30] كىرىپ كەلدى - دە، ماڭا ئوراقلىق بىر كىتابنى بېرىپ، لام - جىم دېمەي جىمجىت چىقىپ كەتتى. ئېچىپ قارىسام، «يۇمران گىياھ» ناملىق ژۇرنال ئىكەن. ئەنه شۇ لام - جىم دېمەسلىك ماڭا نۇرغۇن مەنىلەرنى ئۇقتۇردى. قاراڭ، بۇ سوۋغا نېمىدېگەن مول - ھە! ئەپسۇسكى، بۇ ژۇرنال ھازىر نەشرىدىن توختاپ قالدى، ئۇ «بوم قوڭغۇراق» ناملىق ژۇرنالنىڭ ئاساسى بولۇپلا قالغان ئوخشايدۇ، خالاس. «بوم قوڭغۇراق» مانا بۇ جۇت گىرداۋىدا، ئادەم دېگىزىنىڭ تېگىده بوم ئاۋاز چىقارماقتا.

يانتاق يانجىپ تاشلانغان تەقدىردىمۇ، يەنه گۈللىرى ئېچىلىپ تۇرىدۇ. ئېسىمده تۇرۇپتۇ، تولستوي ئەنه شۇ ئەھۋالدىن ناھايىتى تەسىرلىنىپ بىر ھېكايه يازغان. ئۆسۈملۈكلەر قۇرغاق چۆللەردىمۇ جانبازلىق بىلەن يىلتىز تارتىدۇ، يەر ئاستىدىكى سۇلارنى سۈمۈرۈپ، يېشىل ئورمان ھاسىل قىلىدۇ، ئەلۋەتته، بۇ ئۆزىنىڭ «ھايات» لىقىنى كۆزلەيدۇ، لېكىن ھارغان، چاڭقىغان يولۇچىلار ئۈنى كۆرۈش بىلەن بىرئاز بولسىمۇ دەم ئېلىش ئۈچۈن جاي تېپىلغانلىقىغا خۇش بولۇشىدۇ. بۇ نەقەدەر خۇشال بولارلىق، شۇنىڭ بىلەن بىللە نەقەدەر قايغۇلۇق ئىش!؟

«بوم قوڭغۇراق» تىكى ئىلان ئورنىدا يېزىلغان «ماۋزۇسىز» سەرلەۋھىلىك ماقالىده مۇنداق دېيىلىدۇ: «بەزىلەر بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزنى بەئەينى بىر دەشتكە ئوخشىتىدۇ. ئەگەر ھەقىقەتەن دەشت ئىكەن، ئۇ گەرچه بىرئاز چۆل بولسىمۇ، يەنىلا جىمجىتتۇر؛ ئۇ گەرچه زېرىكەرلىك بولسىمۇ، ساڭا بىپايان تۇيۇلىدۇ. قاراڭ، ئۇ نەدىمۇ تۇمانلىق، خۇنۇك، غەلىته بولسۇن؟!»

شۇنداق، مانا مېنىڭ كۆز ئالدىمدا ياشلارنىڭ قەلبى تۇرۇپتۇ، ئۇلار مۇشت كۆتۈرگەن ياكى مۇشت كۆتۈرۈش ئالدىدا تۇرىدۇ. لېكىن، مەن ئەنه شۇنداق قانلىرى تۆكۈلۈۋاتقان ۋە ئەلەم تارتىۋاتقان قەلبلەرنى سۆيىمەن، چۈنكى ئۇلار مېنىڭ ئۆزۈمنىڭ ئادەملەر ئارىسىدا ئىكەنلىكىمنى، ئادەملەر ئارىسىدا ياشاۋاتقانلىقىمنى چۈشىنىشىمگه يارىدەم بېرىدۇ.

ماقالىلەرنى تۈزىتىپ رەتلەپ ئولتۇراتتىم، كۈن ئولتۇرۇپ كەتتى، چىراغ نۇرى يورۇق بېرىشكە باشلىدى. ھەر تۈرلۈك ياشلىق باھارلىرى كۆز ئالدىمدىن بىر - بىرلەپ ئۆتمەكته. گۈگۈم چۈشۈشكە باشلىدى. مەن ھارغىنلىق ئىچىده قولۇمغا تاماكا ئېلىپ، نېمىلەرنىدۇر خىيال قىلىپ، ئاستا كۆزۈمنى يۇمدۇم - دە، ئۈزۈن چۇش كۆرۈشكە باشلىدىم. كېيىن بىردىن ئويغىنىپ كەتتىم، ئەتراپ ھامان قاراڭغۇ؛ تاماكىنىڭ تۈتۈنى ھەرىكەتسىز بوشلۇقتا خۇددى يازدىكى بۇلۇتلارغا ئوخشاش ئاجايىپ شەكىللەرگه كىرىپ لەرزان كۆتۈرۈلمەكته.

1926 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى

ئىزاھلار:

(1) بۇ ماقالە دەسلەپ 1927 - يىل 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى يېزىلغان، 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى نەشردىن چىققان «تىل ۋىشتىسى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ 138 - سانىغا لۇشۇن دېگەن ئىمزا بىلەن بېسىلغان. «ياۋا گىياھ» ناملىق كىتاب دەسلەپ بىرقانچە قېتىم نەشر قىلىنغاندا، بۇ ماقالە ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە كىرگۈزۈلگەنىدى؛ كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كىتاب - گېزىتلەرنى تەكشۈرۈش ئورگانلىرى چىقىرىپ تاشلىغان. 1941 - يىلى شاڭخەيدىكى لۇشۇن ئەسەرلىرىنى توپلاپ نەشر قىلىش نەشرىياتى «لۇشۇننىڭ 30 يىللىق توپلاملىرى» نى نەشر قىلغاندا بۇنى يېڭىۋاشتىن كىرگۈزگەن.

1927 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جياڭ جېيشى سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىدى؛ 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى گۇاڭجۇدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى كوممۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرىنى ۋە ئىنقىلابىي ياشلارنى قولغا ئالدى، ئۆلتۈردى. لۇشۇن گومىنداڭنىڭ بۇ جىنايى ھەرىكىتىگە غەزەپ بىلەن ئېتىراز بىلدۈرۈپ، جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي بۆلۈم باشلىقى دېگەن ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەردى.

(2) بۇ يەردە «كونا» زۇلمەتلىك جەمئىيەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(3) گۇاڭجۇ شەھىرىدىكى بىر چوڭ كوچىغا جايلاشقان بىر چوڭ بىنانىڭ ئىسمى.

(4) بۇ ماقالە دەسلەپ 1924 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «تىل ۋىشتىسى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ 3 - سانىغا «ياۋا گىياھ — 1. كۆز كېچىسى» دېگەن ماۋزۇدا، لۇشۇن دېگەن ئىمزا بىلەن بېسىلغان.

بۇ ماقالە چوڭقۇر مەنىلىك نەسرىي نەزمە. ئاپتور ئۆز ۋاقتىدىكى زۇلمەتلىك رېئاللىققا بولغان غەزەپلىرىنى ۋە قارشىلىقىنى، مەزلۇملارنىڭ پارلاق ئىستىقبالىغا تەلپۈنۈش ئارزۇسىغا بولغان تولۇق ھېسداشلىقىنى مەزكۇر لىرىكىسى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن؛ زۇلمەتكە قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرىدىغان، يورۇقلۇققا ئىنتىلىدىغان جەڭچىلەرنى قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ ئەسەردە ئىنقىلابىي ئىستىقبالغا بىر مەھەل كۆزى يەتمەسلىكتىن پەيدا بولغان تېڭىرقاش كەيپىياتىمۇ چىقىپ تۇرىدۇ.

(5) بۇ ماقالىدىكى «ئۇ»، «ئۇلار» دېگەن سۆزلەر ئۆز جايىدا ئاسماغا، ئوت - چۆپ ۋە گۈلگە، چىلان دەرىخىگە قارىتىلغان. تۆۋەندىكى ماقالىلەردىكى «ئۇ»، «ئۇلار» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئادەمگە ياكى نەرسىلەرگە قارىتىلغانلىقىنى ماقالىنىڭ باش - ئاياغىغا قاراپ پەملەش توغرا كېلىدۇ.

(6) بۇ — ئاينىڭ راستىنى شەرققە يۆتكەلگەنلىكى ئەمەس، ئاپتورنىڭ تۇن كېچىدىكى بىردەملىك ھېس - تۇيغۇلىرى.

(7) توشقانقۇلاق — دائىم كۆكىرىپ تۇرىدىغان بىر خىل چاتقال ئۆسۈملۈك، يازدا ئاق چېچەكلەيدۇ. ئۇنىڭ مېۋىسى «توشقانقۇلاق» دەپ ئاتىلىدۇ.

(8) بۇ ماقالە دەسلەپ 1925 - يىل 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى «تىل ۋىشتىسى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ 11 - سانىغا «ياۋا گىياھ — 9» دېگەن قوشۇمچە ماۋزۇدا، لۇشۇن دېگەن ئىمزا بىلەن بېسىلغان.

بۇ ماقالىدە ھاياتتىكى گۈزەل شەيئىلەرگە زوقلىنىش، مۇدھىش رېئاللىققا قەيسەرلىك بىلەن قارشى كۆرەش قىلىش روھى جەنۇب ۋە شىمال تەرەپتىكى قارىنى تەسۋىرلەش يولى بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ لېكىن ئۇنىڭدىن يېگانىلىك ۋە غەمكىنلىكمۇ چىقىپ تۇرىدۇ.

(9) ئىسىق ئىقلىم — جۇڭگونىڭ جەنۇبىدىكى ئىسسىق يەرلەر.

(10) ناۋات ئالمىسى — زىخقا ئۆتكۈزۈپ ناۋات يالىتىلغان تاشئالما.

(11) چار يىلان — ئورمانلىقتا ياكى سازلىقتا بولىدىغان زەھەرسىز يىلان.

(12) ئىسرائىلىيىنىڭ سۇلتانى — يەھۇدىيلارنىڭ پادىشاھى.

(13) ئەيسا مەسىھنىڭ دارغا تارتىلىشى ھەققىدىكى ھېكايىلەرنى ئىنجىلدىن كۆرۈڭ.

(14) مور — ئادەمنى ھوشسىزلاندۇرىدىغان دورا.

(15) Petofi Sandor — پېتوفى ساندور — ماجارىستان (ھونگارىيە) لىك شائىر، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى 1848—1849 - يىللاردىكى ئۇرۇشتا قۇربان بولغان.

(16) كازاكلار — تۈركىي تىلدا «ئەركىن ئادەملەر»، «باتۇر ئادەملەر» دېگەن سۆز، ئەسلىي XV — XVI ئەسىرلەردە زۇلۇمغا چىدىماي روسىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن روسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى كۇبان، دونايى دەريالىرى ۋادىلىرىغا قېچىپ بېرىپ يەرلىشىپ قالغان رۇس قۇللار ۋە كەمبەغەللەر. ئۇلار ئۆز دەۋرىدە تولىمۇ باتۇر چەۋەندار بولغان.

(17) بۇ ماقالە دەسلەپ 1925 - يىل 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى «تىل ۋىشتىسى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ 12 - سانىغا «ياۋا گىياھ — 9» دېگەن قوشۇمچە ماۋزۇدا، لۇشۇن دېگەن ئىمزا بىلەن بېسىلغان.

بۇ ماقاله لەگلەك توغرىسىدىكى ھېكايىنى ئەسلەش ئارقىلىق ئاپتورنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلىش روھىنى كۈرسىتىپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ بالىلارغا كۆيۈنىدىغانلىقىنىمۇ ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇنداق كۆيۈنۈش ئاپتورنىڭ فېئوداللىق ئەقىدىلەرگە قارشى ئىدىيىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك.

(18) بۇ ماقاله دەسلەپ 1925 - يىل 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى «تىل رىشتىسى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ 17 سانىغا «ياۋا گىياھ — 11» دېگەن قوشۇمچە ماۋزۇدا، لۇشۈن دېگەن ئىمزا بىلەن بېسىلغان.

بۇ ماقالىده هارغان - تالغىنىغا قارىماي، تىكەنلەرنى دەسسەپ قەتئىيلىك بىلەن ئالغا قاراپ ماڭغان، لېكىن تولىمۇ يېتىمسىرىگەن، ئىستىقبالىغا كۆزى يەتمەيدىغان «يولۇچى» نىڭ ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن؛ ئۇ «يولۇچى» ساددا - گۆدەك قىزغىنمۇ، يېرىم يولدا توختاپ قالغان بوۋايغىمۇ ئوخشاشمايدۇ. بۇ ماقالىده ئاپتورنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى رېئال كۈرەشتىكى قەيسەر ئىنقىلابىي ئىرادىسى ۋە بەرداشلىق بىلەن كۈرەش قىلىش روھى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

(19) ئۆچ ئالەم — بۇددا تەبىرى بويىچە جەننەت، ئىنسانىيەت دۇنياسى ۋە دوزاخ.

(20) خەنجەر دەرەخ — بۇددا تەبىرى بويىچە دوزاختىكى جازا قوراللىرى.

(21) بەڭگىدىۋانە — چىرايلىق ئېچىلىدىغان، شېرىن پۇرايدىغان ئەمما چاققاق ئوت - چۆپ.

(22) كالا باش ئاپاڭ — بۇددا رىۋايەتلىرىدىكى قەددى ئادەمگە، بېشى كالىغا ئوخشايدىغان جىن.

(23)، (24) مىلادىيىدىن 480 نەچچە يىل ئىلگىرى تارىشا، رەختلەرگە يېزىلغان كونا كىتابلارنىڭ قەغەزگە بېسىلغان نۇسخىسى.

(25) بۇ ماقاله دەسلەپ 1925 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى «تىل رىشتىسى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ 58 - سانىغا ‹ياۋا گىياھ — 19› دېگەن قوشۇمچە ماۋزۇدا، لۇشۈن دېگەن ئىمزا بىلەن بېسىلغان.

لۇشۈن كېيىن «ياۋا گىياھ» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىگە كىرىش سۆزى» دە مۇنداق يازغان: ‹شۇنداق جەڭچى› ئەدەب - ئالىملارنىڭ مىللىتارىستلارغا يارىدەم بېرىۋاتقانلىقىدىن پەيدا بولغان ھېسسىيات بىلەن يېزىلغان. ئاپتور «شۇنداق جەڭچى» نى يازغان چاغلاردا بېيجىڭدا شىمالىي مىللىتارىستلارغا ۋە ئۇلارنىڭ قولچوماقلىرى بولغان «ھازىرقى زامان ئەنزارچىلىرى» خۇشى، چېن شىيىنىڭ قاتارلىق بىرنەمىلەرگە قارشى كەسكىن كۈرەش قىلماقتا ئىدى. ئاپتور بۇ ماقالىسىده بەرداشلىق بىلەن كۈرەش قىلىش روھىغا ئىگە بىر جەڭچىنىڭ ئوبرازىنى تەسۋىرلىگەن، بۇ جەڭچى دۇشمەنلەر-

نىڭ يالغاندىن باشلىرىنى لېڭشىتقانلىقىغا ۋە ئۇلارنىڭ چىرايلىق نىقابلىرىغا ئالدانماي، ئاخىرىغىچە جەڭ قىلىشقا بەل باغلىغان. ماقالىده «يەككە - يېگانە هالدا جەڭ قىلىش» دېگەن بەلگىلىك ئىدىيىۋى كەيپىياتىمۇ چېقىپ تۇرىدۇ.

(26) يېشىل تۇغلۇق چېرىك — مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىرى مانجۇلاردىن «سەككىز تۇغلۇق چېرىك» لارنى تەييارلىغاندىن باشقا، خەنزۇلاردىنمۇ ئەسكەر ئېلىپ قوشۇن تەشكىل قىلغان، بۇلارنىڭ بايراقلىرى يېشىل رەڭلىك بولغاچقا، «يېشىل تۇغلۇق چېرىك» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرى بويىچە جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئاجىز قوشۇن ئىدى.

(27) شەرق مەدەنىيىتى — مىنگونىڭ دەسلەپكى يىلىدىن «4 - ماي» نىڭ ئالدى - كەينىگىچە كوننىلقىنى تىرىلدۈرگۈچى ئەكسىيەتچىلەر ئوتتۇرىغا قويغان شوئارلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ مەقسىتى فېئودالىزم مەدەنىيىتىنى قوغداپ، بارلىق يېڭى شەيئىلەرگە قارشى تۇرۇش ئىدى.

(28) يۇرەكنى ئاسرايدىغان ئەينەك — قەدىمكى زامانىدا جەڭدە كۆكرەكنى ئاسراش ئۈچۈن جەڭ كىيىمىنىڭ مەيدىسىگە ئورۇنلاشتۇرىدىغان يۇمىلاق پارچە مېتال.

(29) بۇ ماقاله دەسلەپ 1926 - يىل 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى «تىل رىشتىسى» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ 60 - سانىغا «ياۋا گىياھ — 20» دېگەن قوشۇمچە سەرلەۋھىده لۇشۈن ئىمزاسى بىلەن بېسىلغان.

20 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۆچ چوڭ دۇشمەنگە قارشى كۈرىشى كۈندىن - كۈنگە ئەۋج ئالغانىدى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرى خەلق ئاممىسىغا ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىنى ۋە قوللۇق پەلسەپىسىنى تارقىتىپ، شۇ يول بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىنى ئىرادىسىنى بىخۇدلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنغانىدى. لۇشۈن ئەنە شۇ ئىسلاھاتچىلىق تەتۈر ئېقىمىنى كۆپ تەرەپلەپ تەنقىد قىلدى.

لۇشۈن بۇ ماقالىسىده بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئۆچ خىل ئادەمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىگە، زۇلۇمغا تۆتقان تۇرلۇكچە پوزىتسىيىلىرىنى مەسىلگە يېقىن ئۇسۇل بىلەن بايان قىلغان. ئاپتور قىلچىلىكمۇ قوللۇق مىجەزى بولمىغان ۋە خۇشامەتچىلىك قىلمايدىغان، قارشىلىق كۆرسىتىشكە جۇرئەت قىلغان «تەلۈە» نى مەدھىيىلىگەن؛ ئىدىيىده بىخۇدلىشىپ كەتكەن، مالايلىقىغا شۇكۇر قىلىدىغان «مالاي» نى تەنقىد قىلغان؛ «دانا» نىڭ ساختا خەيرخاھلىقىغا تەنە قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ يالاقچىسى ۋە قولچومىقى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى تەسەللى بېرىشتەك يالغان گەپ بىلەن ئاممىنى ئېكسپىلاتاتسىيىچى سىنىپلارنىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشقا دەۋەت قىلىپ، ھۆكۈمرانلار سىنىپ-

نىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىغان.

(30) «يەنمىن شېئىرلىرى» — خەنزۇچە شېئىرلار توپلىمى. ئاپتورى سەئدۇللا. ئەسلىي غەربىي دىيارلىق مۇسۇلمان دانىشمەن ئەۋلادى. چىڭگىزخان دەۋرىدە بوۋىسى يەنمىن (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ دەيشەن ناھىيىسى) گە يەرلىشىپ قالغان. سەئدۇللا 1327 ـ يىللىرى خاندان مەمۇرىي دەرىجىسى بىلەن خىبىي ئۆلكىلىك باش مۇپەتتىش بولغان. ئۇنىڭ «يەنمىن شېئىرلىرى» تولىمۇ شۆھرەت قازانغان.

(31) ناتونۇش يىگىت — ئۆز ۋاقتىدا بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىسى، شائىر، چېكىڭ جى.

بۇ كىتاب خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1981 ـ يىلى 1 ـ نەشرى 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى. (ئىزاھاتلاردا خەلق نەشرىياتىنىڭ 2005 ـ يىلى 3 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىنغان «لۇشۈن فېلىيەتونلىرىدىن تاللانما» دىن پايدىلىنىلدى)

本书根据人民文学出版社 1981 年第 1 版，第 1 次印刷本翻译出版。（注文参照《鲁迅杂文选读》：人民出版社 2005 年 3 月第一版）

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخمەت ئىمىن
پاتىگۈل مىجىت

مەسئۇل كوررېكتورى: ئابلىز ئابباس
ياسىن زايىدوف

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت

لۇشۈن ئەسەرلىرى (1)

ئاپتورى: لۇشۈن
تەرجىمە قىلغۇچى: توختى باقى ئارتىشى
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 880×1230 مىللىمېتىر، 1/32
باسما تاۋىقى: 16.5 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2006 ـ يىلى 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2006 ـ يىلى 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1—3000
ISBN 7—228—09890—0
باھاسى: 30.00 يۈەن